

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 26

Київ – 2017

УДК 94(477):[327+001.891]

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 26: Міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 535 с.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 6 від 15 травня 2017 р.*

Збірник наукових праць присвячено висвітленню актуальних проблем всесвітньої історії, міжнародної співпраці України в контексті аналізу процесу європейської інтеграції, історії етнопонаціональних громад в Україні, методологічним, історіографічним та джерелознавчим розвідкам. Представлено матеріали Міжнародної наукової конференції «Дипломатичні архіви як історичне джерело» (Одеса, 8–10 вересня 2016 р.) і Міжнародного круглого столу до 60-річчя Угорської революції 1956 року (Київ, 21 жовтня 2016 р.).

Р е д а к ц і й н а   к о л е г і я :

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

О.А. Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

Л.М. Алексієв, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет;

Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, професор, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

О.О. Маврін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.Б. Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Дорота Міхалюк, доктор габілітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Р е ц е н з е н т и : **Г.В. Боряк**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

І.Я. Тодоров, доктор історичних наук, професор.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Реєстрація в ДАК України: Наказ МОН України № 515 від 16.05.2016 р. (спеціальність: «Історичні науки»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied).

© Інститут історії України НАН України

© Автори

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

UDC 94(477):[327+001.891]

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. Issue 26: Interagency collected scientific papers. Ed. by S.V. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2017. 535 p.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 6, May 26, 2017.

The collection of scientific papers is dedicated to the actual problems of World History, international relations of Ukraine in the context of the analysis of the European integration process, the history of ethnonational communities in Ukraine, methodology, historiography and source studies. It publishes the proceedings of the International Scientific Conference “Diplomatic archives as a historical source” (Odessa, September 8–10, 2016) and the International round table, dedicated to the 60th anniversary of the 1956 Hungarian Revolution (Kyiv, October 21, 2016).

E d i t o r i a l   b o a r d :

S.V. Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

O.A. Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

L.M. Alexiyvets, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University;

Marián Gajdoš, PhD in History, Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

O.M. Gorenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

O.E. Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.B. Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.A. Mavrin, PhD in History, Senior Researcher, M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

O.S. Rubliov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

V.E. Snapkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University (Minsk, the Republic of Belarus);

I.I. Vovkanych, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

L.O. Zashkil'nyak, Doctor of History, Professor, Ivan Franko National University of Lviv.

R e v i e w e r s : **H.V. Boriak**, Doctor of History, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine;
I.Ya. Todorov, Doctor of History, Professor.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, "KV" No. 6938.

Registration in the State Assessment Committee: the Order No.515, dated from May 16, 2016, of the Ministry of Education and Science of Ukraine (Academic specialty: “History”).

Registration in the international databases: Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományok Akadémia, Slovenská Akadémia Vied).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

© Authors

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<i>Заторський Назар.</i> Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву	11
<i>Шаповал Володимир.</i> Ключові ідеї конституціоналізму й державно-правовий розвиток України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 років	31
<i>Левчук Володимир.</i> Міжнародне співробітництво Одещини (1950-ті — 2015 рр.): загальна характеристика джерел	50
<i>Мартинов Андрій.</i> Історія глобалізації: методологічні підходи та історіографія проблеми	59
<i>Горенко Олег.</i> Соціальна етика європейського цивілізаційного проекту України	80

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

<i>Матяш Ірина.</i> Іноземні консули в УСРР (1919–1922 рр.)	100
<i>Срібняк Ігор.</i> Табір інтернованих військ УНР у Вадовицях, Польща: умови перебування та моральний стан вояцтва в травні–липні 1921 р.	124
<i>Чорна Наталія.</i> Польсько-українські міждержавні взаємини у світлі новітніх викликів та ризиків (2015–2017 рр.)	141
<i>Златін Олександр.</i> Українсько-румунські відносини в контексті російської ревізійської політики (англ. мовою)	160
<i>Вдовиченко Вікторія.</i> Еволюція позиції Італійської Республіки щодо України в процесі реалізації Європейської політики сусідства (англ. мовою)	186
<i>Сафар'янс Євгеній.</i> Російський вплив на позицію Австрії щодо Угоди про асоціацію України з ЄС	209

З ІСТОРІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

<i>Іваненко Оксана.</i> Культурно-освітнє життя євреїв на теренах Київської губернії у 1860–1870-х рр.	225
<i>Піскіжова Владислава.</i> Київське міське товариство греків: історія і сучасність ...	248

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Клиніна Тетяна.</i> До питання про історію створення та функціонування Державного департаменту США (XVIII–XX ст.)	273
<i>Юнгер Михайло.</i> «Процес філософів» 1973 року як спроба зупинити розвиток інакомислення в Угорщині	290

<i>Харлан Ганна.</i> Трансформація позицій політичних партій ФРН щодо східноєвропейської політики (2005–2017 рр.)	307
<i>Павленко Олександр.</i> Розвиток внутрішньополітичних процесів у Косово (1999–2017 рр.).....	325

**Вибрані доповіді
учасників Міжнародної наукової конференції
«ДИПЛОМАТИЧНІ АРХИВИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО»
(Одеса, 8–10 вересня 2016 р.)**

<i>Левченко Валерій.</i> Одеський вищий міжнародний інститут — перший спеціальний приватний дипломатичний вищий навчальний заклад у світі.....	343
<i>Бацак Костянтин.</i> З листування італійського консульства Одеси 1869 р.: справа про кримінальне переслідування співаків театрального хору	368
<i>Кашкаєв Максим.</i> Іноземні консульства в Одесі за документами фонду Управління тимчасового генерал-губернатора (1879–1889 рр.).....	374
<i>Вовчук Людмила.</i> Консули європейських країн у Миколаєві (друга половина XIX — початок XX ст.)	381
<i>Березін Сергій.</i> Нові архівні матеріали до «одеських періодів» біографії міністра закордонних справ Української держави Г.О. Афанасьєва (1848–1925 рр.).....	394
<i>Чесельській Томаш.</i> Консульство Польщі в Одесі в 1918–1920 рр. та його архів....	415
<i>Давтян Давід.</i> З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920 рр.).....	425
<i>Музичко Олександр.</i> Генеральне консульство Грузинської Демократичної Республіки в Одесі у 1918–1921 рр.: напрями діяльності, постаті, значення	436
<i>Цвєтков Олександр.</i> Архівні матеріали про радянських військовополонених та пам'ятні знаки в Норвегії	448

**Доповіді українських учасників Міжнародного круглого столу
до 60-річчя Угорської революції 1956 року на тему:
«УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ ЯК ПРОЯВ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ
І ПОЧАТОК КРАХУ ПРОРАДЯНСЬКИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ»
(Київ, 21 жовтня 2016 р.)**

<i>Віднянський Степан.</i> Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці	455
<i>Матяш Ірина.</i> Архівні джерела до історії Угорської революції 1956 року в Україні	465
<i>Мандрик Іван.</i> Трансформація поглядів і політична діяльність Імре Надя в 50-х роках XX століття.....	474
<i>Ліхтей Ігор.</i> Події 1956 року в Угорщині й позиція ООН.....	486

<i>Держалюк Микола.</i> Угорська революція 1956 року та її вплив на піднесення національно-визвольного руху в Україні	499
<i>Бажан Олег.</i> Угорська революція 1956 року та протестний рух в Україні.....	516
<i>Каретніков Ігор.</i> Реагування населення Донбасу на події Угорської революції 1956 року	525
<i>Луцкай Володимир.</i> Геополітичні імперські інтереси Росії — загроза незалежності й державному суверенітету народів і країн Східної Європи (на прикладі Угорщини й України).....	529

CONTENTS

METHODOLOGICAL, HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE STUDIES

<i>Zatorskyy Nazar.</i> The Embassy to the Pope Sixtus IV with the Epistle of Misael in the Light of Some Documents from the Vatican Secret Archives.....	11
<i>Shapoval Volodymyr.</i> Key Ideas of Constitutionalism and State-Legal Development of Ukraine During the National Liberation Movement of 1917–1921	31
<i>Levchuk Volodymyr.</i> International Cooperation of the Odessa Region (1950–2015): General Characteristics of the Source Base	50
<i>Martynov Andriy.</i> The History of Globalization: Methodological Approaches and Historiography of the Problem.....	59
<i>Gorenko Oleg.</i> Social Ethics of European Civilizational Project of Ukraine.....	80

UKRAINE IN INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Matiash Iryna.</i> Foreign Consuls in the Ukrainian SSR (1919–1922).....	100
<i>Sribnyak Igor.</i> The Wadowice Camp (Poland) of the UPR’s Interned Troops: the Conditions of Stay and Morale of Interned Army in May–July 1921	124
<i>Chorna Nataliia.</i> Polish-Ukrainian Interstate Relations in the Light of Recent Challenges and Risks (2015–2017).....	141
<i>Zlatin Oleksandr.</i> Ukrainian-Romanian Relations at the Background of Russia’s Revisionist Policy	160
<i>Vdovychenko Victoria.</i> Following Continuity and Change: Italy’s View on European Neighborhood Policy Towards Ukraine	186
<i>Safarians Yevhenij.</i> Russian Influence on the Position of Austria in the Context of the Ukraine — European Union Association Agreement	209

FROM THE HISTORY OF ETHNO-NATIONAL COMMUNITIES IN UKRAINE

<i>Ivanenko Oksana.</i> Cultural and Educational Life of Jews in Kyiv Governorate in the 1860–1870s.....	225
<i>Piskizhova Vladyslava.</i> The Kyiv City Association of the Greeks: History and Modernity.....	248

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

<i>Klynina Tetiana.</i> To the Issue of Creation and Functioning of the U.S. Department of State (18–19 th Centuries).....	273
---	-----

<i>Junger Mykhailo.</i> “Process of Philosophers” in 1973 as an Attempt to Stop the Development of the Dissent in Hungary.....	290
<i>Kharlan Hanna.</i> Transformation of Positions of the Political Parties of the Federal Republic of Germany Towards Eastern European Policy (2005–2017).....	307
<i>Pavlenko Alexander.</i> The Development of Internal Political Processes in Kosovo (1999–2017)	325

Selected papers of the participants of the International scientific conference “DIPLOMATIC ARCHIVES AS A HISTORICAL SOURCE” (Odessa, September 8–10, 2016)

<i>Levchenko Valery.</i> Odessa Higher International Institute is the First Private Special Diplomatic Institution of Higher Education in the World	343
<i>Batsak Konstantin.</i> From the Correspondence of the Italian Consulate in Odessa, 1869: the Case of Prosecution of the Theatre Choir Singers	368
<i>Kashkaiev Maksym.</i> Foreign Consulates in Odessa Through Documents of the Provisional Governor General (1879–1889).....	374
<i>Vovchuk Ludmyla.</i> Consuls of European States in Mykolayiv (the Second Half of the 19 th — the Beginning of the 20 th Centuries).....	381
<i>Berezin Sergii.</i> New Archival Materials Regards the “Odessa Periods” in the Biography of the Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian State (Hetmanate) G.E. Afanas’ev (1848–1925)	394
<i>Ciesielski Tomasz.</i> Polish Consulate in Odessa in 1918–1920 and its Archive	415
<i>Davtyan David.</i> From the History of the Consulate General of the Republic of Armenia in Odessa (1918–1920).....	425
<i>Muzychko Oleksandr.</i> The Consulate General of the Georgian Democratic Republic in Odessa in 1918–1921: Main Activities, Figures, Value	436
<i>Tsvietkov Oleksandr.</i> Archives’ Data on Soviet Prisoners of War and Memorials in Norway	448

The papers of Ukrainian participants of the International Round Table dedicated to the 60th anniversary of the 1956 Hungarian Revolution: “THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AS A MANIFESTATION OF THE SYSTEMIC CRISIS AND THE BEGINNING OF THE END OF PRO-SOVIET TOTALITARIAN REGIMES” (Kyiv, October 21, 2016)

<i>Vidnyanskyj Stepan.</i> The 1956 Hungarian Revolution in Ukrainian Historiography and Memoirs.....	455
<i>Matiash Iryna.</i> Ukrainian Archival Sources on the History of the 1956 Hungarian Revolution	465
<i>Mandryk Ivan.</i> The Transformation of Views and Political Activities of Imre Nagy in the 1950s.....	474

<i>Ihor Likhtej.</i> The Events of 1956 in Hungary and the UN Position	486
<i>Derzhaliuk Mykola.</i> The 1956 Hungarian Revolution and Its Influence on the Rise of the National Liberation Movement in Ukraine	499
<i>Bazhan Oleh.</i> The 1956 Hungarian Revolution and the Ukrainian Protest Movement.....	516
<i>Karetnikov Ihor.</i> The Response of Donbas Population to the Events of the 1956 Hungarian Revolution	525
<i>Luschaj Volodymyr.</i> Geopolitical Imperial Interests of Russia as the Threat to Independence and State Sovereignty of Eastern Europe’s Peoples and Countries (on the Example of Hungary and Ukraine).....	529

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(4)(930.253:262.13)

Назар Заторський

докторант богослов'я, Університет м. Фрібур
Av. de l'Europe 20, CH-1700 Fribourg, Швейцарія
E-mail: o_nazarj@yahoo.de

ПОСОЛЬСТВО ДО ПАПИ СИКСТА IV З ПОСЛАННЯМ МИСАЇЛА У СВІТЛІ ДЕЯКИХ ДОКУМЕНТІВ ВАТИКАНСЬКОГО ТАЄМНОГО АРХІВУ

У статті проаналізовано всі відомі на сьогодні згадки та докази на користь того, що посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла відбулося, та доведено їхню непереконливість або й хибність. Автор відслідковує джерела, на підставі яких постали хибні тлумачення, та шляхи їх розповсюдження в українській, польській та частково російській історіографіях.

Ключові слова: «Послання Мисаїла», посольство до папи Сикста IV, Ян Сакран, *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*, рукопис Arm. XXXII 21.

Nazar Zatorskyy

Doctoral Student at the University of Fribourg
Av. de l'Europe 20, CH-1700 Fribourg, Switzerland
E-mail: o_nazarj@yahoo.de

THE EMBASSY TO THE POPE SIXTUS IV WITH THE EPISTLE OF MISAEL IN THE LIGHT OF SOME DOCUMENTS FROM THE VATICAN SECRET ARCHIVES

The article considers the Epistle of Misael to the Pope Sixtus IV of 1476, which was first published by the Uniate metropolitan Hypatius Potij in 1605. Though its authenticity was definitely proved only at the end of 20th century, the fate of this letter, particularly with regard to the envoys who allegedly

brought the charter to Pope Sixtus IV, has been discussed from the moment of its first edition until today. However, no special research was made concerning existing theories about this embassy. The article aims to fill this gap. A particular attention is paid to the thesis of the first publisher of the charter, who considered the noble Ruthenian Ivan Soltan and the Chancellor of the Great Duchy of Lithuania Jakub as the envoys with the Epistle of Misael.

The author demonstrates that the title of the document, which appeared in the first edition of 1605, had been lacking in the original manuscript (now lost) and was invented by metropolitan Hypatius Potij. He presents the ways by which Potij's thesis about two envoys to Pope Sixtus IV was spread in the Ukrainian and Polish historiography of the 17th through 19th centuries. The author also examines another source about two envoys with Misael's charter to Pope Sixtus IV — *Elucidarius errorum ritus ruthenici* by Jan Sacran, edited at the beginning of the 16th century, to which Mykhailo Hrushevsky and other scholars referred, and shows that this document was a source of misrepresentation, wherefrom the idea of two envoys with the Epistle of Misael to Pope Sixtus VI derived. Based on a false quotation of *Elucidarius*, this idea is still circulating in the contemporary Ukrainian historiography. Therefore, this article is to correct these fallacious ideas of the embassy with Misael's charter to Pope Sixtus IV. In addition, the author identifies one of the written sources, to which Jan Sacran referred in his treatise. He also traces back some 20th century erroneous ideas of the authorship of the Epistle of Misael that partially exist in the Ukrainian historiography even today. Finally, the article is supplemented by a report from Codex Arm. XXXII 21 from the Vatican Secret Archives that sheds light on the personality of Alexander Soltan, one of the alleged envoys with Misael's charter. The author analyzes the content of the Codex Arm. XXXII 21 and argues the significance of this document in the solution of the question whether the embassy to Pope Sixtus IV has ever taken place.

Keywords: *Epistle of Misael, embassy to the pope Sixtus IV, Jan Sacran, Elucidarius errorum ritus Ruthenici, manuscript Arm. XXXII 21.*

Укладене 1476 р. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», опубліковане вперше митрополитом Іпатієм Потієм 1605 р., викликало категоричне несприйняття в лавах православних полемістів, які вважали послання підробкою, виготовленою уніатами для доведення давності унії у Київській митрополії. Однак знахідки кінця ХХ ст. показали, що така позиція була цілком хибною: наприкінці 1970-х рр. у Смоленському обласному краєзнавчому музеї виявлено повний список «Послання Мисаїла», датований 1520-ми рр., себто задовго до підготовки та втілення в життя Берестейської унії 1596 р. Публікуючи у 1987 р. інформацію про це

відкриття, Г. Семенченко зауважив: «Наявність нашого, значно ранішого списку цієї пам'ятки, та списку початку XVI ст. у Державному історичному музеї, Синод. 700, знімає останні сумніви щодо її автентичності»¹. Відтак наявний у збірнику Синод. 700 уривок послання Мисаїла був надрукований у 1992² та 2002³ рр., а повний список зі Смоленська — 2013 р.⁴.

Коли митрополит Іпатій Потій друкував послання Мисаїла оригінальною, церковнослов'янською мовою, а також переклав і видав його польською того ж 1605 р., він в обох цих виданнях висловив певні міркування стосовно посольства, яке мало б доправити листа Мисаїла папі Сиксту IV. Цей момент став відправною точкою дискусій та першим джерелом теорій щодо згаданої депутації. Тож саме цьому досі нерозв'язаному питанню посольства до папи Сикста IV з посланням Мисаїла, а також дискусії навколо нього в історіографії, присвячена ця стаття. Її метою є на підставі критичного аналізу джерел, які стояли при витоках різних теорій про згадане посольство, спробувати дати відповідь на питання, чи є достатні підстави для твердження, що така місія справді мала місце.

Почнемо з аналізу вже згаданого першодруку «Послання Мисаїла» церковнослов'янською мовою та польського перекладу, які були видані митрополитом Іпатієм Потієм 1605 р. Попри те, що до наших днів не дійшов жоден примірник видання оригінальною мовою, його текст був відтворений у XIX та XX ст., а крім того є кілька описів, зроблених особами, які ще мали нагоду бачити ці книги. Один із таких очевидців митрополит Макарій Булгаков так описує примірник церковнослов'янського першодруку з бібліотеки Литовської духовної семінарії: «Руською мовою досить великим слов'янським шрифтом у малу четвірку грамота видана тоді ж під тією ж назвою [що й польський переклад І. Потія. — *Авт.*]: «Посельство до папежа Рымьского Сикьста IV от духовенства и от княжат и панов руских з Вилни, року 1476, месяца марта, 14 дня, через послов в том же листе нижеименованных»⁵. Ту ж назву бачимо й у перевиданні С. Голубєва, здійсненому на підставі двох наявних тоді ще, хоч і неповних, екземплярів першодруку: «Поселство до папежа рымьского Сикьста д̄ . Отъ духовенства и отъ княжатъ ипановъ рускихъ зъ Вилни року ꙗ̄уос мѣсяца марта д̄и дня через пословъ въ томъ же листе ниже менованыхъ»⁶. Майже таку саму назву має й польське видання 1605 р.: «Poselstwo Do Papieža Rzymskiego Sixta III. od Duchowieństwa u od Książat u Panow Ruskich w Roku 1476»⁷. Як бачимо, попри заяву митрополита Макарія, що назва така сама, у польському варіанті бракує вказівки на «пословъ въ томъ же листе ниже менованыхъ», наявної в кириличному виданні. Проте це не означає відмови чи перегляду І. Потієм тези про послів, які начебто відвезли послання до Рима. Його згадці в

передмові до кириличного видання, що з посланням Мисаїла «двохъ особъ зацныхъ в посельстве до Рыму посылали»⁸, відповідає в польському виданні подібна згадка у віршованому розділі «*Parentetica jednego do swey Ruśi*»:

Oto świadczy ten ich list nad sto lat pisany
A do Rzymu przez waszych do Sixta posłany⁹.

Постає, отже, питання: Кого з 16-ти підписантів мав на увазі І. Потій, говорячи про «двохъ особъ зацныхъ», «въ томъ же листе ниже менованныхъ», посланих до Рима з листом Мисаїла? Відповідь на це питання знаходимо в польському перекладі митрополита Потія, де біля двох осіб є згадка про «посольство»: «*Wielceuczony w zakonie Bożym Pan Jakob ... który służył w tym poselstwie*»¹⁰, а також біля останнього підпису: «*Zacnie uczciwy u sławny w pismie świętym nauczony Pan Jan ... który wiernym duchem posłużył w tym to posolstwie*»¹¹. Однак якщо повернутися до тексту грамоти Мисаїла оригінальною церковнослов'янською мовою, то побачимо, що про «посольство» тут зовсім не йдеться, а мається на увазі «послання», себто «лист». Зокрема, підпис писаря Великого князівства литовського в оригінальній мові звучить так: «*Благодарумный во законѣ Божиємъ, панъ Якубъ ... послуживый въ посланіи семъ*»¹². Так само і в останньому підписі: «*Благочестый свѣтлый въ божественныхъ писаніи книголюбец, киръ Иоан ... Послуживый вѣрнѣ духомъ в посланіи семъ*»¹³. Тож І. Потій неправильно зрозумів і хибно переклав церковнослов'янське слово «послання», яке не має значення «посольство», а означає лише «послання», «лист»¹⁴. На те, що тут ідеться зовсім не про посольство, а про укладення згаданими особами послання Мисаїла, вказує також нарочите наголошення на їхньому глибокому знанні Святого Письма, яке вирізняє їх з-посеред усіх інших підписантів: «*Благодарумный во законѣ Божиємъ*» та «*Благочестый свѣтлый въ божественныхъ писаніи книголюбец*», і це попри те, що серед підписантів були три духовні особи: єпископ смоленський і елект на митрополію Мисаїл, а також архимандрити печерський та віленський. Про те, що в підписі «*кир Іоана*» йшлося зовсім не про «посольство», а про «послання», свідчить і Смоленський список грамоти Мисаїла, в якому замість слов'янського «послання» використано не менш однозначне слово іншомовного походження «епістола» — «лист»: «*послуживы вѣрнѣ дѣхомъ въ пістола сей*»¹⁵.

Таким чином, проаналізувавши Потіїв переклад «Послання Мисаїла» польською та церковнослов'янською мовами, можемо з певністю зробити наступний важливий висновок: назва Мисаїлового листа, як її знаємо з церковнослов'янського першодруку 1605 р., не була взята з рукопису, а надана творові його першим видавцем І. Потієм, який помилково вважав,

що «послання» означає «посольство», а відтак дійшов до висновку, що двоє осіб, які насправді були авторами листа, їздили з ним у посольстві до Рима. Звідси й мова про «пословъ въ томъ же листе ниже менованыхъ»¹⁶ у назві кириличного видання та згадка про посольство до папи Сикста в польському перекладі.

Попри всю хибність такого тлумачення підписів, тогочасні та пізніші уніатські й латинські автори підхопили Потієву тезу про послів і передавали її протягом багатьох століть. Так, у праці василіянина о. Ігнатія Кульчинського «Specimen ecclesiae Ruthenicae», виданій уперше в Римі 1733 р. і перевиданій величезну кількість разів (останнє відоме перевидання відбулося ще 1970 р.) зазначено про Мисаїла, що він «року 1476 вислав пишне посольство від імені цілої нижньої Руси до Сикста IV... Послами були Яків писар та Іван Солтан, підскарбій Великого князівства Литовського» («Misael ... Ideo anno 1476, misit splendidam legationem nomine totius Russiae inferioris ad Sixtum IV... Legati erant Jacobus Notarius et Joannes Soltan Prothesaurarius magni Ducatus Lithuaniae»¹⁷). Інший визначний василіянський письменник, о. Ігнатій Стебельський, спираючись на те ж Потієве видання «Послання Мисаїла», не лише згадував про двох послів, але й (типово для того часу) ототожнював Івана Солтана з пізнішим митрополитом Йосифом Солтаном: «Іван Солтан, молодший брат Олександра, муж славний і вчений у Святому Писанні, відбувши урочисте посольство до папи Сикста з отим листом, як там же вказано, разом з Якубом (правдоподібно Немировичем...), найвищим писарем ВКЛ і ключником віленським, після обрання собі духовного стану в чині св. Василя Великого названий Йосифом, став потім єпископом смоленським, а невдовзі митрополитом Київським, Галицьким та всієї Руси»¹⁸.

Певного викривлення теза І. Потія про Івана Солтана як посла до папи зазнала через польсько-литовського історика та геральдиста XVII ст. Альберта (Войцеха) Віюка Кояловича. Так, у другому томі своєї «Historiae Lituanae» автор припустився описки — помилково назвав послом Олександра Солтана, а не Івана Солтана, хоч насправді мав на увазі якраз останнього — на це вказують епітети, які в «Посланні Мисаїла» застосовані саме до Івана: «посол до Рима Олександр Солтан, найвищий скарбник в. кн. Литовського, чоловік вельми вчений у святих писаннях»¹⁹. Те, що тут закралася прикра помилка, і А.В. Коялович, пишучи про посла до Рима, мав на увазі Івана Солтана, видно також із його іншого твору — «Herbarz gycerstwa W.X. Litewskiego», де він правильно називає саме Івана Солтана посланцем до папи: «Іван Солтан, великий підскарбій ВКЛ 1476 р. брав участь у посольстві до папи Сикста IV від руського духовенства і панів. В інструкції до того посольства називають його чоловіком вельми обізнаним у Святому Писанні»²⁰. Одначе склалося так, що саме

«Historia Litwanae» вийшла друком і стала доволі знаною, тоді як гербовник із правильними даними проіснував у рукописі аж до кінця XIX ст., поки врешті був надрукований (при цьому видавець гербовника «виправив» інформацію про Олександра Солтана, вказавши на нього як на посла і пославшись при цьому на відповідне місце з «Історії Литви» того ж автора). Тож не дивно, що прикру помилку отця єзуїта двома століттями пізніше перейняв з «Historiae Litwanae» польський історик Теодор Нарбут: «було однодумно ухвалено вислати в посольстві чудового урядовця, Великого Скарбника Великого князівства Литовського Олександра Солтана до Святійшого Отця Сикста IV з виразним визнанням його главою Вселенської Церкви та наступником апостолів...»²¹. При цьому науковець не лише хибно передає уряд Олександра Солтана, називаючи його, вслід за А.В. Кояловичем, Великим скарбником Великого князівства Литовського, але й перекручує (до речі, правильно написано в останнього) ім'я митрополита, називаючи його «Михаїл» замість потрібного «Мисаїл».

З наведених прикладів можемо зробити висновок, що з плином часу відбулося певне звуження: замість посольства в складі двох осіб, писаря Якуба та Івана Солтана, історики починають вести мову тільки про одного посла — Івана (або Олександра) Солтана.

Окрім цієї тенденції помітно й іншу: ототожнювати Івана Солтана з пізнішим митрополитом Йосифом Солтаном, з чого робилися висновки про те, що останній завжди був уніятим і їздив замолоду послом до Рима з листом Мисаїла. Так, польський історик Юзеф Ярушевич писав: «Йосиф Солтан, з архієпископа смоленського на митрополита київського (1497) піднесений, викликав занепокоєння в Грецькій Церкві, бо був горливим уніятим і від імені русько-литовського духовенства ще в 1476 р. відбув посольство до папи Сикста IV»²². При цьому Ю. Ярушевич покликається на Тадеуша Чацького, який, спираючись своєю чергою на видання І. Потія, називає послом просто «Солтана», без уточнення імені: «Іпатій Потій наприкінці XVI ст. надрукував зі знайденого в Новгородку рукопису посольство від станів литовських до Сикста IV 1476 року. Послом був Солтан»²³.

Якщо теза Ю. Ярушевича виглядає цілком зрозумілою та логічною, бо написана з ретроспективи, коли згаданий Солтан (згідно з тодішніми даними) уже був митрополитом і звався Йосифом, то як мінімум анахронічною виглядає теза російського історика білоруського походження Михайла Кояловича, який, спираючись на працю Ю. Ярушевича, називає посла Йосифом Солтаном: «відправили до папи зі своїм посольством берестейського каштеляна Йосифа Солтана»²⁴. Однак в 1476 р., на момент (мнимого) посольства, такої особистості як «Йосиф Солтан» просто не існувало в природі, оскільки Іван Солтан, навіть якщо його ототож-

нювати з митрополитом Йосифом Солтаном, духовного звання на той час не мав і Йосифом не звався. Крім цього, М. Коялович, висловлюючи думку, що І. Потій видав реальний документ, хоча й сильно його спотворив, датував посольство не 1476, а 1474 роком²⁵, пов'язуючи його з ювілеєм 1475 р.

В останній чверті XIX ст. деякі вчені дали собі раду з атрибуцією писаря Якуба та Івана Солтана як авторів послання, а не послів із ним. Цей прорив крізь димову завісу нагромаджених протягом століть спотворень і хибних інтерпретацій зробив київський історик і богослов І.Г. Малишевський, який представив такі висновки щодо послання Мисаїла: «В укладенні її помітна участь двох осіб. Це були Якуб, писар королівський, та Іван підскарбій, який підписався після Солтанів як їхній наймолодший брат... Кому з них належить остаточна редакція грамоти невідомо, але кому б вона не належала, в кожному разі це не стерло слідів збірного характеру грамоти»²⁶.

Після прогресивного в багатьох аспектах реферату І. Малишевського, який, крім наведення аргументів на користь автентичності послання Мисаїла, також слушно вказав на писаря Якуба та Івана Солтана як його укладачів, а не послів із ним, кроком назад слід визнати намагання приписати авторство лише комусь одному з цих двох достойників або взагалі якимсь іншим особам. Першим тут відзначився український історик початку XX ст. Б. Бучинський, який висунув теорію про те, що автором послання був другий після Мисаїла підписант листа — печерський архимандрит Йоанн: «В тіні смоленського владики криють ся два інші достойники церковні — архимандрит печерський й виленський; тільки перший встиг дістатись на карту літописей, та крім печерського катальогу і в писцеву записку Маргарита 1474 р.: се разом з деякими натяками самого послання насуває думку про його участь в авторстві нашого пам'ятника»²⁷. При цьому український дослідник не уточнив, які саме натяки «самого послання» начебто вказують на авторство печерського архимандрита отця Йоанна*, та й взагалі більше ніде про це не згадував.

---

* Вочевидь, Б. Бучинський мав на увазі «Йоанна мниха печерского», від якого О. Шахматов виводив Іванівську редакцію Києво-Печерського патерика. Див.: *Шахматов А.А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись.* — СПб., 1897. На захист теорії О. Шахматова виступила нещодавно О. Турук, якій, як виглядає, вдалося ідентифікувати текст цієї редакції в рукописі Q.I.758 з основного зібрання відділу рукописів Російської Національної бібліотеки. Див.: *Турук Е.А. Иоанновская редакция Киево-Печерского патерика: проблемы интерпретации // Вестник НГУ.* — Серия: История, филология. — Т. 11. — Вып. 2. — Новосибирск, 2012. Однак незалежно від відповіді на питання про Іванівську редакцію Києво-Печерського патерика, навіть якщо «Йоанн мних печерский» справді ідентичний печерському архимандритові Йоанну, який

Цілком відмінною від висловленої Б. Бучинським думки щодо авторства «Послання Мисаїла» є висунута наприкінці ХХ ст. деякими українськими науковцями теза про «отця Йоанна» як укладача «Послання Мисаїла», де під цим «отцем Йоанном» мається на увазі вже не печерський архімандрит, а Йоанн Солтан. Автором цієї теорії був, як виглядає, Валерій Шевчук, який презентував її 1984 р., публікуючи переклад кількох уривків з послання Мисаїла²⁸, а підставою для цього послужила все та ж згадка при підписі І. Солтана: «В передмові до “Посольства до папи римського Сікста IV” автор про себе пише: “Благочесний, світлий у божественних писаннях книголюбець кир (отець) Йоанн... Послужив вірно духом у цьому посланні”»²⁹. Впадає у вічі насамперед хибний переклад терміну «кир», який перекладено як «отець», хоч насправді запозичене з грецької «кир» означає «владика» чи то пак «пан» (рос.: «господин»), але аж ніяк не тотожне терміну «отець»³⁰. Відтак цю думку В. Шевчука, разом із тим же хибним перекладом терміну «кир», перейняв Юрій Пелешенко, винісши помилку навіть у назву статті: ««Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана як пам’ятка української та білоруської літератур»³¹. Однак таке приписування Іванові Солтану виключного авторства в укладенні «Послання Мисаїла» є цілком очевидним недоглядом, оскільки такий же додаток («послуживый въ посланіи семъ»), який слугував для обох науковців підставою приписати авторство останньому підписантові, знаходиться також біля підпису писаря Якуба*. Зайве також говорити про хибність іменування світського достойника духовним титулом «отець», властивим для священиків, що, до того ж, легко може призвести до плутанини з іншим підписантом послання Мисаїла, який справді був духовною особою і який так і підписався в «Посланні Мисаїла» — печерським архімандритом отцем Йоанном, авторство якому свого часу приписав Б. Бучинський.

Також у ХХ ст. спостерігаємо повернення тези про те, що послання Мисаїла возили до папи двоє послів. Цього разу біля її витоків, як виглядає, стояв польський історик кінця ХІХ — поч. ХХ ст. Фридерик Папе, а підставою для його тези послужив твір польського богослова кінця ХV — початку ХVІ ст. Яна Сакрана «*Elucidarius errorum ritus Ruthenicis*». Оскільки відсутність відповіді з Рима на «Послання Мисаїла»

підписав грамоту Мисаїла, у тексті «Послання Мисаїла» не вдалося знайти жодних натяків на його участь в укладенні останнього, про які говорив Б. Бучинський.

* Цю деталь чітко відмітила О. Русина, вказуючи на обох достойників як авторів послання Мисаїла та досліджуючи глибше літературні зацікавлення писаря Якуба, які могли знайти своє відображення в тексті послання. Див.: Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком... — С. 289.

давала підстави для сумнівів у автентичності листа, Ф. Папе навів для підтвердження такої реакції невеликий уривок із «Елюцидарію»: «Одначе, як і дотепер, усе ж є певні сліди реагування Рима — в Сакрана (Tract. I, cap. 3): «*Soltanus quidam... et Ivasco germanus eius..., a Sixto IV Rome suscepti et bullis patentibus in suo pte ritu manere permissi, ad suos redeuntes pertinaciores ecclesieque magis infensi et blasphemii sunt reperti*»*. Цей уривок є підтвердженням автентичності акту Мисаїла...»³².

Наведена Ф. Папе цитата з «Елюцидарію» Яна Сакрана стала другим джерелом теорій про посольство з посланням Мисаїла до папи Сикста IV, тому слід приглянутися детальніше і до самого джерела, і до пізніших його інтерпретацій. Як впливає з наведеної польським істориком цитати, обоє братів були прийняті до Католицької Церкви в Римі папою Сикстом IV. Та коли поглянути на повний текст «Елюцидарію», включно зі словами, які Ф. Папе пропустив, постає зовсім інша картина: «*Soltan quida[m] nomine a Paulo s[e]c[un]do et Ivasco germanus eius ex Lithuania primores inter Rutenos ambo a Sixto quarto Rome suscepti et bullis patentibus in suapte ritu manere p[er]missi ad suos redeuntes pertinaciores ecclesieque magis infensi et blasphemii sunt reperti*»³³ («Коли одного, на ім'я Солтан, (папа) Павло II, а його рідного брата Івашка — обоє знатні русини з Литви — (папа) Сикст IV прийняли в Римі та буллами-патентами дозволили їм залишатися у їхньому обряді, ті, повернувшись додому, стали ще затятішими й ворожішими Церкві»). Як бачимо, тут ніяк не може йтися про спільну поїздку Солтана та його брата Івашка до папи Сикста IV з посланням Мисаїла, оскільки Солтана, згідно з повною цитатою з «Елюцидарію», прийняв був до Католицької Церкви папа Павло II, який помер 1471 р., тобто ще до укладення «Послання Мисаїла», тоді як папа Сикст IV прийняв лише його брата Івашка. Звісно, можна припустити, що обидва брати були в Римі більш-менш одночасно, лише перший був прийнятий у лоно Католицької Церкви Павлом II, а другий — його наступником Сикстом IV, обраним після лише триденного конклаву того ж таки 1471 р. Та в такому разі перебування братів Солтанів у Римі припадало б на 1471 р. і точно не мало б жодного стосунку до Мисаїлового листа, написаного п'ятьма роками пізніше. Інша можливість — виходячи зі свідчення «Елюцидарію» прийняти, що два брати були в Римі в різний час, і саме Івашко, який був прийнятий до Католицької Церкви Сикстом IV, і привіз послання Мисаїла. Та в кожному разі слід зазначити, що цитата з «Елюцидарію» була наведена Ф. Папе з такими пропу-

---

* «Певний Солтан... і його брат Івашко Сикстом IV (були) прийняті в Римі та буллами-патентами отримали дозвіл залишатися у своєму обряді, (а) повернувшись додому стали ще затятішими та ворожішими Церкві».

щеннями, які викривили первісний зміст тексту і спонукали до хибних висновків.

Висновки ці зробив кількома роками пізніше М. Грушевський. Він не перевіряв посилання польського історика в джерелі та, виходячи з наведеного Ф. Папе уривка з третього розділу першого трактату «Елюцидарію», дійшов до висновку, що ці двоє братів, (Олександр) Солтан та Івашко, їздили з листом Мисаїла до Рима, де їх прийняв папа Сикст IV, надавши відповідні булли: «Зрештою що посольство від православних в. кн. Литовського у папи Сікста IV було дійсно, про се маємо згадку у Сакрана, письменника з першої полов. XVI в.: він називає послами „Солтана і його брата Івашка”, що фігурують дійсно між підписаними на „Посланию”»³⁴. Однак, як ми бачили з повної цитати «Елюцидарію», Я. Сакран жодним словом не згадував, що двоє братів були послами, і тим більше не йшлося про те, що обидва вони були прийняті Сикстом IV. Тим не менше, український науковець, розвиваючи цю думку, стверджує: «Пізнійший Сакран каже, що папа відповів булею, де реабілітував руський обряд — дозволяв зіставати ся при своїм обряді, очевидно — під умовою задержання католицьких догматів»³⁵. Однак папи Павло II та Сикст IV, які прийняли обох братів, дозволили «залишатися у їхньому обряді», за словами Я. Сакрана, конкретно цим двом братам, яких вони прийняли до Католицької Церкви, а не ширшому колу осіб, відтак це було персональне рішення стосовно двох руських шляхтичів, яке не може трактуватися як відповідь на лист Мисаїла чи як загальна «реабілітація» руського обряду. Такі висновки М. Грушевський міг зробити лише на підставі спотвореної Ф. Папе цитати з «Елюцидарію», адже якби він відштовхувався безпосередньо від тексту Яна Сакрана*, то помітив би, що (Олександра) Солтана прийняв папа Павло II, тож ціла теза про двох братів Солтанів як послів із «Посланням Мисаїла» до Сикста IV не має під собою жодного підґрунтя, а відтак немає підстав говорити й про якісь особливі булли чи інші привілеї для вірних Київської митрополії, начебто дані на руки двом братам-послам. Отак від викривленої Ф. Папе цитати з «Елюцидарію» Яна Сакрана взяла початок ще одна теза про двох послів до Рима з листом Мисаїла.

Від свого вчителя М. Грушевського цю тезу про послів до папи Сикста IV з грамотою Мисаїла перейняв Б. Бучинський, який говорить

---

* Що цікаво, в примітці український історик подає посилання на першоджерело («Sacranі Elucidariū errorum ritus ruthenicī , cap. 3»), хоча зі зроблених ним висновків однозначно випливає, що повного тексту Я. Сакрана він в очі не бачив, а відштовхувався від бракованої цитати в Ф. Папе. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 5. — Київ, 1994. — Прим. 2. — С. 532.

про висилання «послів в Рим з листом до папи, мабуть з інструкціями, але ті до нас не дійшли»³⁶, а також про те, що «посли, що вибрали ся в Рим, вернули звідти з порожніми руками, хоч мабуть сповнили совісно свої завдання»³⁷. Часом ті гіпотетичні інструкції, дані таким же гіпотетичним послам, матеріалізувалися в уяві науковця в dokonаний історичний факт: «По людях гляньмо на їх діло. Воно перед нами тільки в половині — тільки в листі до папи; інструкції до папи дані послам пропали, а з переговорів маємо ледви слід»³⁸. При цьому Б. Бучинський не згадує, звідки в нього дані про те, що взагалі були послы, звідки він запозичив інформацію про якісь особливі інструкції* (крім самого Мисаїлового листа), ні не уточнює, що це за слід із переговорів, ані не називає імен послів, хоча, виходячи з того, що до думки про автентичність «Послання Мисаїла» його підштовхнув 5-й том «Історії України-Руси» М. Грушевського, як той сам зауважує в посмертній згадці, присвяченій Б. Бучинському³⁹, йдеться про все тих же «Солтана і його брата Івашка».

Вже у ХХІ ст. цю тезу про послів перейняв зі статей Б. Бучинського, на які він часто посилається, Віталій Шевченко. Зокрема, науковець зазначив, що послання Мисаїла було «підписане привладною елітою литовсько-руського краю Речі Посполитої та надіслане до Папи спеціально спорядженими послами»⁴⁰.

Інший український дослідник Юрій Пелешенко перейняв думку про двох братів-послів до папи безпосередньо з творів М. Грушевського, тези якого він передає практично дослівно: «Посольство від Мисаїла до папи дійсно відбулося, а послами виступили «Солтан і брат його Івашко», як називає їх автор першої половини ХVІ ст. Ян Сакран; їхні підписи дійсно містяться під текстом послання. Далі Сакран твердить, що папа відповів буллою, в якій дозволив залишатися Мисаїловії пастві у східному обряді. Щоправда текст цієї булли не зберігся, і про неї більше немає згадки. Тому можна цілком впевнено твердити, що відповіді від папи Мисаїл не одержав»⁴¹. Як уже було показано вище, Ян Сакран про жодних послів до папи Сикста IV не згадував, а зауважував лише про прийняття до Католицької Церкви окремих шляхтичів: Олександра Солтана папою Павлом II та його брата Івашка папою Сикстом IV, тож немає жодних підстав твердити про якусь буллу з нагоди посольства, яка начебто дозволила «залишатися Мисаїловії пастві у східному обряді». Всі ці хибні тези

---

* Як ми вже бачили вище, про «інструкцію» в контексті «Послання Мисаїла» згадував і А.В. Коялович, однак він мав на увазі під інструкцією початок грамоти з іменами й титулами підписантів, адже говорить про Івана Солтана, що «в інструкції до того посольства називають його чоловіком вельми обізнаним у Святому Писанні». *Kojałowicz ks. Wojciech Wijuk Herbarz rycerstwa W.X. Litewskiego...* — С. 282.

постали зі спотвореної Ф. Папе цитати з «Елюцидарію» Яна Сакрана, яка підштовхнула М. Грушевського до хибних висновків, що продовжили побутувати в українській історіографії завдяки великому авторитетові цього історика.

Прояснивши шляхи постанови й розвитку хибних інтерпретацій, мусимо тепер поставити питання щодо певності самого джерела: звідки Ян Сакран черпав свою інформацію та наскільки його звістки відповідають дійсності? Насамперед слід зауважити, що польський гуманіст у 1470–1475 рр. сам перебував на навчанні в Римі. Якщо ж прийняти до уваги, що його, молодого польського студента, навряд чи запрошували бути присутнім на папських аудієнціях, а також, що деякі зі згаданих ним подій могли відбуватися тоді, коли його в Римі не було, та що він міг просто забути багато деталей, то слід припустити, що польський богослов, імовірно, черпав свою інформацію з якогось писемного джерела, в якому була згадка про прийняття до Католицької Церкви «Солтана та його брата Івашка», а також про надані їм папами булли. Таким джерелом послужив, судячи з усього, збірник документів, скопійованих під час перебування в Римі іншим польським гуманістом Еразмом Цьолеком (Вітелієм). Ідеться про збірник Aгm. XXXII 21, який зберігається у Ватиканському таємному архіві. На початку XX ст. польські історики Станіслав Кутшеба та о. Ян Фіялек звернули увагу на те, що інформація, викладена в рукописі Е. Цьолека, перегукується з даними, якими оперував при укладенні свого «Елюцидарію» Я. Сакран, хоча вони й не зробили очевидного висновку, що Вітелій черпав свою інформацію безпосередньо зі збірника плоцького єпископа⁴².

На те, що Я. Сакран покладався на свідчення рукопису Aгm. XXXII 21, вказує подія, яка відбулася під час посольства до Рима з посланням київського митрополита Йосифа Болгариновича, свідком якої Я. Сакран бути не міг, але очевидцем якої був Е. Цьолек, про що свідчить відповідний запис у тому ж таки збірнику. Йдеться про пересвячування латинським єпископом руського священника, який був разом із послом митрополита Йосифа Іваном Сопігою. Про це свідчить невелика замітка в рукописі Aгm. XXXII 21: «Також мав Сопіга зі собою руського священника, якого папа наказав у Римі проекзаменувати в обрядах літургії, так щоб цілу літургію відслужив у соборі св. Петра в присутності численних латинських і грецьких єпископів. І після наданих звісток у відкритому зібранні папа наказав цього руського священника заново висвятити від єпископа латинського»⁴³. Цю подію зі священником І. Сопіги використовує Я. Сакран у 5-у розділі 2-го трактату свого «Елюцидарію» як аргумент на користь того, що священство Руської Церкви недійсне: «коли якийсь русин із Литви званий Сопі(г)а, писар великого князя

Литовського, приступаючи до послуху [папі], попросив зберегти за ним прабатьківський обряд, і привів у присутність [папи] пресвітера свого обряду, якого мав зі собою, владика папа Олександр VI, хоча й негласно дозволив, щоб за умови послуху [за ним] зоставався колишній обряд, проте наказав і учинив, щоб його [пресвітера] наново висвятили на священика, перевірили щодо обряду і докорили йому за помилки...»⁴⁴.

На користь того, що Ян Сакран користувався збірником Еразма Цьолека (в його тодішньому вигляді) як одним із джерел для свого «Елюцидарію», свідчить також вибір лексики в деяких пасажах. Згадуючи про прийняття Солтана та його брата Івашка до Католицької Церкви, він уживає наступного виразу: «*eius ex Lithuania primores inter Rutenos*». Той самий вираз бачимо й у змісті збірника Arm. XXXII 21, у записі, який стосується прийняття до Католицької Церкви та відпадиння від неї Солтана: «*Soltani unius ex primoribus Lithuanie a fide Catholica consuscepta defectio*» — «Відступництво Солтана, одного з вельмож Литви, що прийняли віру католицьку». Такими ж словами починається й сама замітка в рукописі. Оскільки вона невелика, наводимо її повністю, бо дипломатично-критичним методом цей документ іще не друкувався*. А з огляду на те, що, судячи з усього, саме цей запис послужив джерелом для згадки про «віроломство» русинів на прикладі руських вельмож Солтанів у «Елюцидарії» Яна Сакрана, подаємо також переклад цього документа. Запис у збірнику Arm. XXXII 21 знаходиться на арк. 38 (згідно теперішньої пагінації, а згідно пагінації Е. Цьолека — на арк. 33) і передається тут дипломатично-критичним методом, тому титла зберігаються і не розкриваються, кінець рядка позначається скісною рисою (/). Оскільки

---

* Науково-популярне видання було підготоване С. Кутшебою та о. Яном Фіялеком. Попри всю вагу їхньої публікації, польські науковці невідповідно оцінили цей невеликий запис: серед іншого, вони вказали, що він є однією з «розкиданих ним де-не-де відомостей про деякі події, пов'язані з першим його посольством» *Kutrzeba S., Fijalek ks. J. Kopiaż rzymski Erazma Ciołka...* — С. 70. Насправді ж запис про прийняття і відпадиння Солтана, який слідує відразу за записом про прийняття його брата Івашка, жодним чином безпосередньо не пов'язаний з посольством Е. Цьолека, оскільки згадані в них події відбулися задовго до нього. Крім цього, С. Кутшеба і о. Ян Фіялек розглядали цей запис лише як примітку Еразма Цьолека, ставлячи її в один ряд із іншими невеликими записами, наприклад записом, наявним після грамоти митрополита Йосифа, де йдеться про те, що папа Олександр VI на цей лист самому митрополитові відповідати не хотів, а написав натомість брєве до єпископа віленського. Хоча публікований запис і справді не є жодним документом у властивому значенні цього слова, як-от інші документи в манускрипті (брєве, булли і т. п.), однак він, на відміну від приписок укладача рукопису, являє собою окремих текст, на який вказано й у змісті рукопису, на відміну від інших, наведених польськими науковцями як приклад приписок Вітелія. Пор.: *Kutrzeba S., Fijalek ks. J. Kopiaż rzymski Erazma Ciołka...* — С. 77, 80, 99, 102, 111.

перше слово написане більшими літерами та наведене чіткіше, його буде виділено жирним шрифтом.

ДОКУМЕНТ*

Soltan unus ex promoribus ducatus Lithuanie frater / Germanus dicti domini Ivaszko ad unionem susceptus per p̄p Paulum / Rome sine Baptismate verum l̄ras non accepit ubi abiuratis erroribus / Grecorum et voto firmans que subiectus et fidelis Romane Eccl̄ie esse debu:it manibus dicti pape com̄icatus est Iuramentū vero hoc circa Baltei / Jerosolimitani adquisicōm apud sepulchrū dominiĉu repetivit Vilne tan:/dem in Eccl̄ia Cathedrali dum l̄ras testimonii de suscep̄cōn sua nō habui:sset Palam in ambone contra eum invehebāt canis eciam inconsulte ibid / nominatus Qui demū relapsus magnū auxit errore Sic em̄ contemptus / Ruthenos illius ducatus in eorum errore confirmavit dicens se a p̄p / in fide Greca sine baptismate susceptum et confirmatū et cōicatum obe:/dienciam vero sibi et successoribus Ro. Ec. prestitam et alia iurata / palliavit debuit em̄ semp̄ latinas visitare Eccl̄ias et a latinis / Sacramenta suscip̄e In die tandem sui obitus vocare iusserat ff̄es minores / de observancia In quo per servitores Ruthenos fuit deceptus.

ПЕРЕКЛАД**

Солтан, один із вельмож князівства Литовського, рідний брат згаданого пана Івашка, був прийнятий в унію в Римі папою Павлом без [повторного] хрещення, але не одержав грамоти. Відрікшись заблудів греків і ствердивши обітницею, що буде підданим і вірним Римської Церкви, він одержав причастя з рук згаданого папи, а ту свою присягу повторив над гробом Господнім, коли одержував Єрусалимську перев'язь^{***}, а врешті й у Вільні, в катедральному соборі. Та оскільки він не мав грамоти посвідчення про прийняття [у католицьку віру], то на нього

* Щира подяка Ватиканському таємному архівові (Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum) за допуск до роботи в архіві та надання копій рукопису Arm. XXXII 21.

** Уперше переклад цього документа зробив був Б. Бучинський у часі своїх досліджень «Елюцидарію» Яна Сакрана в Кракові. Переклад його постав на основі копії з рукопису Arm. XXXII 21, зробленої Чезаре Ангелотті для «Polskiej Akademji Umiejętnosci» 1900 р. (сигнатура 8475 у т. зв. «Теках Римських» у Науковій Бібліотеці «PAU» і «PAN» у Кракові). Переклад Б. Бучинського був надрукований у 1909 р. Див.: *Бучинський Б.* Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // *Записки Українського Наукового Товариства в Києві.* — Київ, 1909. — Кн. VI. — С. 30–31. З огляду на те, що переклад Б. Бучинського доволі неточний (зокрема, український науковець додав ім'я шляхтича — «Олександр», хоча в самому рукописі є лише «Солтан»), а крім того зроблений застарілою мовою, яка рясніє галицизмами, пропонуємо сучасний переклад, за який складаємо подяку п. Ростиславові Паранько.

*** Йдеться про одержання Ордену Гробу Господнього.

на амвоні привселюдно накинулися і там-таки невторопно обізвали його собакою. Тож він, зрештою відпавши [від католицької віри], примножив [свій] великий заблуд. Так, отже, мерзотний, русинів того князівства утвердив у їхньому заблуді, кажучи, що папа прийняв його в грецькій вірі, без хрещення, і конфірмував (миропомазав) і запричастив; а от про покору, обіцяну папі та його наступникам [і] Римській Церкві, та інше, в чому присягався, — приховав; а мав же завжди ходити до латинських церков і приймати тайни від латинників. А в день своєї смерті він наказав покликати братів-міноритів (бернардинів), проте руські слуги обманули його в цьому.

Дуже важливим у цьому записі є зворот «рідний брат згаданого пана Івашка», документ про прийняття якого до Католицької Церкви знаходиться в рукописі Агт. XXXII 21 якраз перед цим, на арк. 37 зв., що, знову-таки, свідчить на користь тези, що Я. Сакран при укладенні свого «Елюцидарію» користувався збірником Еразма Цьолека як одним із джерел. Адже в документі про прийняття Івашка немає жодної згадки про його родичів, хоч Івашко був прийнятий після Олександра Солтана папою Сикстом IV, тож логічніше було б очікувати, що буде якраз навпаки, оскільки Солтана прийняв попередник Сикста, папа Павло II. Натомість про Івашка як брата Солтана згадується саме в наведеній вище невеликій замітці про прийняття (і відпадіння) останнього, тож ідентифікувати особу цього Івашка можна, лише виходячи з контексту збірника Агт. XXXII 21, маючи перед очима як документ про прийняття до Католицької Церкви Івашка, так і наступний після нього запис про прийняття та відпадіння Солтана, в якому згадано, що він брат того Івашка. З тих же записів Е. Цьолека про двох братів Солтанів узяв Я. Сакран, очевидно, й інформацію про те, що «буллами-патентами дозволили їм залишатися у їхньому обряді», і звідти ж походить інформація про їхнє «відпадіння» (хоча насправді в замітці Вітелія згадано лише про відпадіння (Олександра) Солтана). Аналіз цих звернень до Святого Престолу з боку руських шляхтичів та їхніх наслідків подав свого часу Б. Флоря⁴⁵.

Отож, принаймні одну з тих «булл-патентів», про які говорив Я. Сакран і які, як гадав М. Грушевський (та інші вчені, які поклалися на його думку), були втрачені, можемо ідентифікувати в уже згаданому документі про прийняття до Католицької Церкви папою Сикстом IV Івашка, рідного брата Олександра Солтана, оскільки вона знаходиться в збірнику Агт. XXXII 21 на арк. 37 зв. (арк. 32 згідно з пагінацією Е. Цьолека), якраз перед заміткою про прийняття й відпадіння Солтана. Текст цієї булли був опублікований (з деякими неточностями) С. Кутшебою та о. Яном Фіялеком 1923 р.⁴⁶, а також пізніше о. Атаназієм

Великим у збірнику «*Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*»⁴⁷. Булла датована листопадом 1471 р., отже Івашко був у Римі ще перед постановням «Послання Мисаїла». Звідси випливає, що послом, який начебто доправив його папі, він бути ніяк не міг, принаймні ця булла про прийняття його до Католицької Церкви папою Сикстом IV, згадана Яном Сакраном в «Елюцидарії», точно не є відповіддю на послання Мисаїла. Тим більше не міг бути послом (Олександр) Солтан, оскільки був прийнятий до Католицької Церкви ще попередником Сикста IV папою Павлом II. До речі, булла папи Павла II Олександрові Солтану також збереглася. Вона знаходилася в архіві дому Солтанів і вперше була опублікована ще в XIX ст.⁴⁸, а відтак перевидана вже 1998 р.⁴⁹. Відповідно до неї, папа прийняв руського шляхтича у 1468 р. під час його подорожі до Святої Землі.

Додаткових документів, які би стосувалися перебування в Римі Солтанів чи якихось інших руських шляхтичів у часі, на який могло припадати посольство з листом Мисаїла від 1476 р., у збірнику *Arm. XXXII 21* не виявлено, не кажучи вже про повну відсутність там не те що прямої згадки, а навіть натяку на щось подібне за часів понтифікату Сикста IV. І це, наразі, найвагоміший аргумент на користь того, що жодного посольства з посланням Мисаїла не було — адже навіть Еразм Цьолек, який у 1501 р. (себто лише чверть століття по укладенні «Послання Мисаїла») цілеспрямовано шукав документи, пов'язані з темою унії та землями Великого князівства Литовського й Корони Польської, не знайшов у папській курії жодного сліду, який би хоч віддалено можна було потрактувати як натяк на те, що таке посольство взагалі відбулося. Звісно, можна сказати, що аргумент *ex silencio* надто слабкий, адже якби не Вітеліїв запис латинського перекладу грамоти київського митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI, ми й про це послання нічого б не знали. Та в цьому, власне, й полягає переконливість наведеного аргументу: Еразм Цьолек переписав до свого збірника послання митрополита Йосифа власне з тієї рації, що воно стосувалося теми унії з Римом. Тоді як попри цілеспрямований пошук гуманістом у Римі в 1501 р. інших подібних документів лише чверть століття по написанні «Послання Мисаїла», відсутність будь-яких свідчень у справі посольства з останнім, при одночасній наявності згадок про відвідання Рима й прийняття папами руських шляхтичів ще раніше, у 1468 та 1471 рр., видається достатньою підставою для сумнівів у тому, що послання Мисаїла в 1476 р. (чи пізніше) возило до Апостольської столиці якесь окреме посольство. Можна лише припустити, що й цей документ, якщо й відправлявся до Рима, то, вочевидь, як і попередній лист від Мисаїла 1473 р. (згаданий у посланні 1476 р.), через якусь принагідну особу, яка, воче-

видь, місії своєї з тих чи інших причин не виконала, тож і це друге Мисаїлове послання до папи не дійшло. Тому Еразм Цьолек і не знайшов жодних згадок про лист серед документів курії під час свого першого перебування в Римі.

¹ Семенченко Г.В. Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907. Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI веков. Москва, 1987. Вып. 3. С. 630.

² Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI веков. Москва, 1992. Вып. 5. С. 1071–1074.

³ Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Український археографічний збірник. Київ–Нью-Йорк, 2002. Т. 10. С. 291–296.

⁴ Заторський О.Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком. Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 18. Український археографічний збірник. Київ, 2013. Т. 21. С. 410–427.

⁵ Див.: Булгаков М. История Русской церкви. СПб., 1883 — Москва, 1996. Кн. 5. Т. 9. Прим. 31.

⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г. Архив Юго-Западной России [видав. Голубев С.]. Київ, 1887. Ч. I. Т. 7. С. 199.

⁷ Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III od Duchowieństwa y od Książat y Panow Ruskich w Roku 1476 [пер. і вид. І. Потій]. Wilna, 1605. Арк. 1.

⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 195.

⁹ Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III... [пер. і вид. І. Потій]. Арк. 6.

¹⁰ Там само. Арк. 10.

¹¹ Там само.

¹² Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

¹³ Там само.

¹⁴ Див.: Полный церковно-славянский словарь [уклад. Г. Дьяченко] ... С. 461.

¹⁵ Заторський О.Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком... С. 410.

¹⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 199.

¹⁷ Kulczynski I. Specimen ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae. Рим, 1733 — Париж, 1859 (репринт). С. 124.

¹⁸ Stebelski x. Ignacy. O Prześwientej Familii JMśc PP. Sołtanów. Scriptorum rerum polonicarum. Т. 4. Archiwum komisji historycznej. Т. 1. Краків, 1878. С. 373.

¹⁹ Koialowicz Albertus Wiuuk, S.I. Historiae Lituanae pars altera, seu de rebus Lituorum, a conjunctione Magni Ducatus cum Regno Poloniae ad unionem eorum Dominiorum. Антверпен, 1669. С. 245.

²⁰ Kojałowicz ks. Wojciech Wijuk, S.I. Herbarz rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o kleynotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. Краків, 1897. С. 282.

²¹ Narbutt Teodor. Dzieje narodu Litewskiego. Tom 8: Panowania Kazimiera I Alexandra. Вільно, 1840. С. 205.

²² *Jaroszewicz Józef*. *Obraz Litwy pod względem jéj cywilizacji, od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII*. Ч. 2. Вільно, 1844. С. 34.

²³ *Czacki Tadeusz*. *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 r. wydanym*. Т. 1. Варшава, 1800 — Познань, 1843. С. 310.

²⁴ *Коялович Михаил*. *Литовская церковная унія*. Т. 1. СПб, 1859. С. 23.

²⁵ Там само.

²⁶ *Мальшевский И.И.* *О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. (правильно 1476 г. — Н.З.) Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве. Киевские епархиальные ведомости*. Киев, 1875. № 17. С. 591.

²⁷ *Бучинський Б.* *Студії з історії церковної унії*. III. Місаїлів лист. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ХС. Кн. IV. Львів, 1909. С. 14.

²⁸ Див.: *Шевчук В.* *Іоанн. Посольство до папи Римського Сикста IV від духовенства, і від князів, і від панів руських*. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня. Антологія української поезії: у 6 т. Т. 1. Київ, 1984. С. 42–44. Пор.: *Шевчук В.* *Іоанн. Посольство до папи римського Сикста IV від духовенства, і від князів, і панів руських*. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня. *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV ст.* Кн. 2. Київ, 2002. С. 587–591.

²⁹ *Шевчук В.* *Іоанн. Посольство до папи Римського Сикста IV від духовенства, і від князів, і від панів руських*. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня. Антологія української поезії. Т. 1. Київ, 1984. С. 42.

³⁰ Див.: *Полный церковно-славянский словарь* [уклад. Г. Дьяченко]. Москва, 1993 [репринт вид. 1900 р.]. С. 250. Пор.: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* [ред. колегія: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький]; Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1977. С. 475.

³¹ *Пелешенко Ю.* «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятка української та білоруської літератур. *Феномен пограниччя: польська, українська та білоруська література — взаємопроникнення і взаємозбагачення*. Мінськ, 2008. С. 9–32.

³² *Papée Fryderyk*. *Polska i Litwa na przelomie wieków średnich*. Т. 1: *Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagellończyka*. Краків, 1904. Прим. 1. С. 27.

³³ *Sacranus Joannes*. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*. Краків, 1507. Арк. VII зв.

³⁴ *Грушевський М.* *Історія України-Руси*. Т. 5. Київ, 1994. С. 532.

³⁵ Там само. С. 535.

³⁶ *Бучинський Б.* *Студії з історії церковної унії*. III. Місаїлів лист. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1909. Т. ХС. Кн. IV. С. 14.

³⁷ Там само. С. 20.

³⁸ Там само. С. 15.

³⁹ Див.: *Грушевський М.* *Богдан Бучинський. Посмертна згадка*. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. LXXVIII. Кн. IV. Львів, 1907. С. 177.

⁴⁰ *Шевченко В.* *Унійна двовекторність теорії «Москва — III Рим» та «Грамоти Мисаїла» в історичному контексті другої половини XV ст.* *Українське релігієзнавство*. № 21. Київ, 2002. С. 70.

⁴¹ *Пелешенко Ю.* «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана ... С. 30.

⁴² Див.: *Kutrzeba S., Fijalek ks. J.* *Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go*. *Archiwum Komisji Historycznej*. Серія 2. Т. 1. Краків, 1923. С. 70.

⁴³ *Arm. XXXII 21*. Арк. 48 зв. Пор.: *Kutrzeba S., Fijalek ks. J.* *Kopiarz rzymski Erazma Ciołka...* С. 80.

⁴⁴ *Sacranus Joannes*. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici...* Арк. 21.

⁴⁵ Див.: Флоря Б. Н. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV — начале XVI века. Славяне и их соседи. Вып. 7: Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках. Москва, 1999. С. 43–44.

⁴⁶ Див.: *Kutrzeba S., Fijalek ks. J. Kopiarz rzymski Erazma Ciołka...* С. 73–74.

⁴⁷ *Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia: (1075–1953)*. Analecta OSBM. Серія 2. Секція 3: Documenta Romana Ecclesiae Catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae. Збір. Атаназій Григорій Великий, ЧСВВ. Т. 1. Рим, 1953. № 97. С. 163–164.

⁴⁸ *Aleksander Soltan. Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa. Przegląd Poznański*. Poznań, 1862. Т. 33. С. 68.

⁴⁹ *Paravicini A., Paravicini W. Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469. Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag (Her. von Eckhard Hübner, Ekkehard Klug und Jan Kusber)*. Stuttgart 1998. P. 377–378.

REFERENCES

1. Aleksander Soltan — Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa. (1862). *Przegląd Poznański*, 33, 65–80 [in Polish].

2. Buchyns'kyj, B. (1909). Studii z istorii tserkovnoi unii. III. Misailiv lyst. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, XC (IV), 5–24 [in Ukrainian].

3. Buchyns'kyj, B. (1909). Zmahannia do unii rus'koi tserkvy z Rymom v rokakh 1498–1506. *Zapysky Ukrains'koho Naukovoho Tovarystva v Kyievi*, 6, 5–53 [in Ukrainian].

4. Bulgakov, M. (1883/1996). *Istoriya Russkoj cerkvi*. Sankt-Peterburg-Moskva, 5 (IX) [in Russian].

5. Czacki, T. (1800/1843). *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 r. wydany*. Warszawa-Poznań, 1 [in Polish].

6. *Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia: (1075–1953)*. (1953) Analecta OSBM. Seria 2. Sektsiia 3: Documenta Romana Ecclesiae Catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae [zibr. Atanazij Hryhorij Velykyj, ChSVV], 1, Roma [in Latin].

7. Florya, B. N. (1999). Popytka osushhestvleniya cerkovnoj unii v Velikom knyazhestve Litovskom v poslednej chetverti XV — nachale XVI veka. *Slavyane i ix sosedi. Vyp. 7: Mezhkonnfessional'nye svyazi v stranax Central'noj, Vostochnoj i Yugo-Vostochnoj Evropy v XV–XVII vekax*, 7, 40–81 [in Russian].

8. Gramota kievskago mitropolita Misaila k pape Sikstu IV, 1476 g. (1605/1887). *Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii* [izd. Golubev, S.]. Wilno–Kyiv, I (7), 193–231 [in Church Slavonic].

9. Hrushevs'kyj, M. (1905/1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy*, 5. Kyiv [in Ukrainian].

10. Hrushevs'kyj, M. (1907). Bohdan Buchyns'kyj — Posmertna zghadka. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, LXXVIII (IV), 176–178 [in Ukrainian].

11. Jaroszewicz, J. (1844). *Obraz Litwy pod względem jéj cywilizacyi, od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII*, 2. Wilno [in Polish].

12. Koialowicz, A. W., S. I. (1669). *Historiae Lituanae pars altera, seu de rebus Lituatorum, a conjunctione Magni Ducatus cum Regno Poloniae ad unionem eorum Dominiorum, Antverpiae* [in Latin].

13. Kojałowicz, ks. W. W., S. I. (1897). *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o kleynotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają*, Kraków [in Polish].

14. Koyalovich, M. (1859). *Litovskaya cerkovnaya uniya*, 1, Sankt-Peterburg [in Russian].
15. Kulczynski, I. (1733/1859). *Specimen ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae*. Roma/Paris [in Latin].
16. Kutrzeba, S., Fijałek, ks. J. (1923). Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go. *Archiwum Komisji Historycznej*, 2 (1), Kraków, 66-113 [in Polish and Latin].
17. Malyshevskij, I. (1875). O gramote kievского mitropolita Misaila 1477 g. (pravil'no 1476 g. — N.Z.) Pape Rimskomu Sikstu IV. *Kievskie eparxial'nye vedomosti*, 17, 585–592 [in Russian].
18. Narbutt, T. (1840). *Dzieje narodu Litewskiego*, 8, Wilno [in Polish].
19. Papée, F. (1904). *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, 1, Kraków [in Polish].
20. Paravicini, A., Paravicini, W. (1998). Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469. *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit*, 367–401, Stuttgart [in German].
21. Peleshenko, Yu. (2008). Posol'stvo kyivs'koho mytropolita Mysaila do papy Rym'skoho Syksta IV ottsia Ioana iak pam'iatka ukrains'koi ta bilorus'koi literatur. *Fenomen pohranychchia: pol's'ka, ukrains'ka ta bilorus'ka literatura — vzaïmopronyknennia i vzaïmობahachennia*, 9–32 [in Ukrainian].
22. *Polnyj cerkovno-slavyanskij slovar'*. (1900/1993). Moskva [in Church Slavonic/ Russian].
23. *Poselstwo do Papięza Rzym'skiego Sixta IIII od Duchowieństwa y od Książat y Panow Ruskich w Roku 1476*. (1605). [per. i vyd. I. Potij]. Wilno [in Polish].
24. *Russkij feodal'nyj arxiv XIV — pervoj treti XVI vekav*. (1992). Moskva [in Russian].
25. Rusyna, O. (2002). Mysailove poslannia Sykstu IV za Synodal'nym spyskom. *Ukrains'kyj arkhieohrafichnyj schorichnyk*, 7 (10), 281–296 [in Ukrainian].
26. Sacranus, J. (1507). *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*. Kraków [in Latin].
27. Semenchenko, G. (1987). Neopublikovannye gramoty sbornika SOKM 9907. *Russkij feodal'nyj arxiv XIV — pervoj treti XVI vekov*, 3, 626–630 [in Russian].
28. Shahmatov, A. (1897). *Kievo-Pecherskij paterik i Pecherskaya letopis'*. Sankt-Peterburg [in Russian].
29. Shevchenko, V. (2002). Unijna dvovektornist' teorii Moskva — III Rym ta Hramoty Mysaila v istorychnomu konteksti druhoi polovyny XV st. *Ukrains'ke relihiieznavstvo*, 21, 64–74 [in Ukrainian].
30. Shevchuk, V. (1984). Ioann. Posol'stvo do papy Rym'skoho Siksta IV vid dukhovenstva, i vid kniaziv, i vid paniv rus'kykh. Z Vil'ny, roku 1476, misiatsia bereznia, 14 dnia. *Antolohiia ukrains'koi poezii*, 1, 42–44 [in Ukrainian].
31. Shevchuk, V. (2002) Ioann. Posol'stvo do papy rym'skoho Siksta IV vid dukhovenstva, i vid kniaziv, i paniv rus'kykh. Z Vil'ny, roku 1476, misiatsia bereznia, 14 dnia. *Zolote slovo. Khrestomatiiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy seredn'ovichchia IX-XV st.*, 2, 587–591 [in Ukrainian].
32. *Slovnyk staroukrains'koi movy XIV–XV st*. (1977). [red. kolehiia: D. H. Hrynchyshyn, L.L. Humets'ka, I. M. Kernyts'kyj], 1, Kyiv [in Old Ukrainian/Ukrainian].
33. Stebelski, x. I. (1878). O Prześwietnej Familii JMśc PP. Sołtanów. *Archiwum komisji historycznej*, 1, 373–394 [in Polish].
34. Turuk, E. (2012). Ioannovskaya redakciya Kievo-Pecherskogo paterika: problemy interpretacii. *Vestnik NGU: Istoriya, filologiya*, 11 (2), 102–105 [in Russian].
35. Zators'kyj, o. N. (2013). Poslannia Mysaila za Smolens'kym spyskom. *Ukrains'kyj arkhieohrafichnyj schorichnyk*. 18 (21), 401–427 [in Ukrainian].

УДК 94(100)[342.413+321](477)“1917/1921”

Володимир Шаповал

д-р. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України
головн. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: v.m.shapoval@ukr.net

КЛЮЧОВІ ІДЕЇ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ Й ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ

У статті охарактеризовано ідеї народного суверенітету й розподілу влад, що становлять основу світового конституціоналізму як історичного явища. Розглянуто еволюцію понять народного суверенітету й розподілу влад, вказано на чинники, які зумовлюють їх релевантність щодо сучасної суспільної практики в різних країнах, передусім в Україні. У контексті поняття розподілу влад розглянуто основні форми державного правління. Акцентовано, що форма правління, яка на початку 90-х років минулого століття була прийнята в Україні, є лише імітацією відповідних форм. Подано оцінку рецепції ідей народного суверенітету й розподілу влад авторами програмних документів українських політичних партій початку ХХ ст., а також конституційних проектів і актів конституційного значення, оприлюднених і ухвалених у період національно-визвольних змагань 1917–1921 р.

Ключові слова: народний суверенітет, народ, розподіл влад, форма державного правління, національно-визвольні змагання.

Volodymyr Shapoval

Doctor of Law, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Chief Researcher

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: v.m.shapoval@ukr.net

KEY IDEAS OF CONSTITUTIONALISM AND STATE-LEGAL DEVELOPMENT OF UKRAINE DURING THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF 1917–1921

The article describes the ideas of people's sovereignty and division of powers, which are the foundation of world constitutionalism as a historical phenomenon. The author analyzes the evolution of the notions of popular sovereignty and distribution of powers, as well as the factors that determine their relevance with regard to modern social practices in different countries, primarily in Ukraine. In the context of the concept of popular sovereignty, the article explores interpretations of the people, including legal, as well as the content and nature of the people's right to uprising even against formally legitimate rulers who usurped power and abuses it. In line with the concept of the division of powers, the main forms of government are considered. It is emphasized that the form of government, which was adopted in Ukraine in the early 90's, is merely a simulation of the corresponding forms. The article examines the reception of the ideas of national sovereignty and distribution of powers by the authors of the program documents of Ukrainian political parties at the beginning of the XX century, as well as constitutional projects and acts of constitutional significance, promulgated and approved during the national liberation movement of 1917–1921. The author notes that explicit authoritarianism in the organization and implementation of power and some formal features of parliamentary government or the intention to implement it for objective reasons often combined in this period.

Keywords: *popular sovereignty, people, division of powers, form of government, national liberation movement.*

Важливим результатом суспільного розвитку було формування теорії і практики світового конституціоналізму. На нашу думку, конституціоналізм — це смислова триєдність, яку становлять політико-правова ідеологія, сформована у час виникнення передумов революцій XVII–XVIII ст. у Європі й Америці та під час цих революцій, а також відповідне правове регулювання й правозастосування, що спираються на цю ідеологію. Конституціоналізм має за підґрунтя доктрину природного права, він з самого початку передбачав запровадження обмеженого державного владарювання, а в ролі обмежень мали виступати права людини. Початок формування теорії і практики конституціоналізму засвідчило проголошення та поширення насамперед ідей народного суверенітету й розподілу влад. Саме ці ідеї є ключовими за змістом конституціоналізму, становлять його своєрідний сенсуальний стрижень.

Прийнято вважати, що стосовно влади поняття суверенітету першим сформулював у XVI ст. Ж. Боден. Він визначав суверенітет як неподільну верховну владу, носієм і джерелом якої визнавав монарха, і стверджував, що суверенна влада обмежується «божественним і природним правом», яке становить основу правопорядку¹. Ідеї Ж. Бодена знайшли продовження у творах інших авторів XVI–XVII ст., частина з яких стверджувала, що верховна влада обмежувалася також за правом «людського походження». Дж. Локк зазначав, що верховна влада належить народу, котрий «на невизначених умовах передав до його [політичного володаря. — *Авт.*] рук чи до рук його предків для того, щоб вони використовували її на благо народу»². Мислитель акцентував на праві народу на повстання проти тих, хто відповідно зловживав владою, і чи не першим відійшов від трактування народу як вищих суспільних верств, розглядаючи його як сукупність індивідів, що мають однакові (рівні) права.

Актуальне загалом і сьогодні трактування народного суверенітету було запропоноване у XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо, який асоціював суверенітет із «спільною волею», тобто волею народу як сукупності юридично рівних громадян³. Він писав про неможливість відчуження, передавання, делегування народного суверенітету. Таке трактування народного суверенітету, що з часом знайшло відображення в конституціях, у наші дні є по суті загальноновизнаним. Водночас ідею (конституційний принцип) народного суверенітету, як й ідею розподілу влад, не можна вважати за абсолют. Вона слугує за ідеологічний, політичний і правовий концепт демократичних за характером організації і здійснення влади, проте реалізація цієї ідеї у суспільній практиці нерідко віддалена від її справжнього смислу.

Критики ідеї народного суверенітету з ліберальних позицій, починаючи з кінця XVIII ст., вказують на надмірну апріорність категорії народ. На думку частини з них, народ, розглядуваний як джерело і носій влади, об'єктивно не може бути соціологічно поділений на різні соціальні, економічні та етнічні групи або представлений як сукупність диференційованих індивідів, що мають відмінні можливості й такі, що не співпадають, інтереси в особистому і суспільному житті. Крім того, немало авторів убачають протиріччя за смыслом між ідеєю народного суверенітету й сутністю індивідуальних прав.

Проте найбільше заперечується об'єктивність характеру волі народу, визнаної по суті основою народного суверенітету. Дж.С. Міл писав, що «воля народу на практиці означає волю найчисельнішої чи найактивнішої частини народу, волю більшості або волю осіб, що спромоглися, щоб їх сприймали як більшість»⁴. До того ж воля більшості не завжди й не в усьому відповідає суспільному інтересу й може відображати вузько групові потреби. Досвід різних країн, включаючи Україну, засвідчує, що

визначення цієї волі та її реалізація (народне волевиявлення), здійснювані насамперед через вибори й референдум, нерідко стають сферою застосування «технологій», які спотворюють сенси народного суверенітету. При цьому, як зазначав К. Шмітт, «воля сотні по-рабському налаштованих людей навіть за їх однаковості не створює жодної вільної волі»⁵. Наведені та подібні оцінки не є запереченням ідеї народного суверенітету, але застерігають від ілюзій.

Проте, попри наявність негативного історичного суспільно-політичного досвіду, ідея народного суверенітету зберігає свою роль в обґрунтуванні й забезпеченні демократичного владарювання. Той самий К. Шмітт зазначав, що згідно із загальною передумовою такого владарювання «народ здатний на будь-яке політичне рішення», і посилання на його недостатню поінформованість є неприйнятними⁶. Таку оцінку треба вважати за аксіому, інакше ідея народного суверенітету втрачатиме будь-які сенс і значення.

Поняття народного суверенітету сперте на поняття народу, яке визначають по-різному. У суспільній свідомості народом звичайно вважається або все населення країни, або конкретна етнічна спільнота (нація). Терміну «народ» надавалося також ідеологічне забарвлення, і ним позначали «експлуатованих», відповідний суспільний клас або класи. Ідеологічне підґрунття мала, зокрема, теза про існування «єдиного радянського народу», яка була складовою гасла про розвинутий соціалізм.

Існують юридичні трактування народу, які знаходять відображення в основних законах. За одним з таких трактувань народ — це сукупність усіх громадян держави. У преамбулі Конституції України йдеться про те, що вона прийнята від імені Українського народу — громадян України всіх національностей. Згідно з іншим трактуванням народ — це сукупність громадян конкретної держави, які мають право голосу на виборах і референдумі, тобто виборчий корпус. В основних законах використовуються відповідно похідні терміни. Наприклад, у ст. 69 Конституції України встановлено, що народне волевиявлення здійснюється через вибори та інші форми безпосередньої демократії, а в її преамбулі йдеться про всенародне голосування. Обидва наведені юридичні трактування народу є взаємопов'язаними й доповнюють одне одного.

Одним з проявів ідеї народного суверенітету є історично визнане право народу на повстання навіть проти формально законних правителів, що узурпували владу й зловживають нею. Про право народу на повстання писали різні європейські автори, починаючи з XIII ст. (Т. Аквінський), але вперше його документально зафіксували в Декларації незалежності США 1776 р. Надалі визнання такого права нерідко розцінювалося як прояв політичного ідеалізму, притаманного періодам революцій, а його

значення й можливості реалізації заперечувалися посиленнями на необхідність дотримання вимог формальної законності у сфері державного владарювання.

Відповідне право у «пом'якшених» формулюваннях знайшло місце в окремих сучасних конституціях, трансформувались у право громадян протидіяти посяганням на конституційний лад, на демократичний порядок реалізації основних прав і свобод, або у право чи навіть обов'язок виступати законним способом проти узурпації державної влади (Естонія, Литва, Угорщина, ФРН). Право громадян чинити опір «діям, спрямованим на захоплення державної влади», передбачалося в офіційному проєкті Конституції України в редакціях, оприлюднених у 1992–1995 р.⁷ Проте при його доопрацюванні у Верховній Раді України ці положення були вилучені.

У багатьох основних законах, включаючи Конституцію України, констатується, що влада, джерелом і носієм якої є народ, може здійснюватися безпосередньо і через відповідні органи. Водночас на рівні суспільної свідомості поняття влади народу звичайно сприймається як абстракція, а сама влада трактується як виключно влада держави або навіть як влада її органів і посадових осіб. У радянський період «державна ставала уособленням влади та її носієм, ... народ відсувався на задній план як політична фікція, скоріше як гасло владарювання»⁸. Складно заперечувати таку оцінку стосовно сучасних реалій. Стійке сприйняття держави та її органів як носіїв або навіть як «власників» влади, задекларованої владою народу, може мати негативні наслідки.

Серед таких наслідків слід виділити ймовірні розширення кола тих, хто у різні способи самоізолюється або поза своїми намірами відчужується від влади, і втрату владою будь-якої легітимності. Не можна виключати того, що в соціумі відбуватиметься розмежування на тих, хто здійснює владу (суб'єкти влади), і підвладних (фактично об'єкти влади). Як результат, конституційно встановлені інструменти владарювання набуватимуть значення форми без належного змісту, тобто ставатимуть фіктивними. Це створюватиме системні загрози для суспільства.

Сама влада народу у усіх її образах має бути здійснювана на основі закону і з використанням способів і засобів, що ним передбачені. Ця теза перебуває у формально-логічній колізії з правом народу на повстання, включаючи його сучасні версії. Така колізія може зніматися суспільною практикою: за умов демократичного розвитку відповідна практика її звичайно нівелює. Як свідчить історія, відсутність демократії і авторитарність можуть призводити до реалізації зовні привабливого, а по суті популістського і за можливими наслідками реакційного гасла, відповідно до якого «народ є зверхнім відносно формальної конституції».

Як відомо, владарювання існувало за усіх історичних часів, але немає підстав стверджувати про наявність за так званих старих часів законодавчої, виконавчої та судової влади як юридично окреслених і розмежованих, тобто розподілених, його сфер. Першими розподіл влад як завершену політико-правову ідею запропонували англійські автори XVII ст., які розглядали його як принцип організації історично нової держави. У наступному столітті Ш. Монтеск'є писав, що розподіл влад має «забезпечувати індивідуальну свободу і є пересторогою деспотизму»⁹. У Декларації прав людини і громадянина 1789 р. (Франція) констатувалося, що, зокрема, суспільство, в якому не здійснений розподіл влад, не має конституції. Проте вже тоді пропонувалися різні трактування розподілу влад, що засвідчувало відмінності в поглядах на організацію владарювання.

У наші дні відповідні відмінності виявляються в характеристиках різних форм державного правління. Поняття форми правління послуговує характеристиці державного ладу будь-якої сучасної країни. Проте класифікації держав за критеріями, близькими за змістом до цього поняття, пропонувалися ще в античний період. За доби Середньовіччя для характеристики єдиновладдя почали вживати термін «монархія», запозичений з грецької мови. Термін «республіка» в Стародавньому Римі певний час позначав саму державу, відображаючи її суспільний сенс як «спільної справи» (лат. *res publica*). Для позначення державної організації, яка виступала антитезою єдиновладдю, цей термін почали вживати з XVI ст.

Сьогодні відповідні терміни вказують на два найбільш загальні різновиди форми державного правління. Термін «республіка» зазвичай є складовою офіційної назви держави або її конституційного визначення. За приклад може слугувати історична назва нашої держави — Українська Народна Республіка. Пропозиції офіційно поіменувати сучасну державу Республікою Україна або Українською Республікою були відкинуті з політичних міркувань: такі назви нібито спричиняли алюзії щодо формально суверенної Української РСР.

Розвиток теорії і практики конституціоналізму засвідчено сучасними формами державного правління, більшість з яких співвіднесена з практикою вітчизняного державотворення. Такі форми «матеріалізуються» в соціальному й політичному середовищах. Іншими словами, в кожній країні форма правління постає своєрідним рефлексом на стан соціуму і, відповідно, політикуму. Тому різні форми правління не мають абсолютного виразу, і кожна з них є багатоманітною в конкретних проявах.

До сучасних форм державного правління віднесені парламентські монархія й республіка, що за своїми головними ознаками є аналогами.

Для їх позначення використовується також термін «парламентське правління». Аналіз практики конституціоналізму дозволяє сформулювати ознаки таких форм правління. До головних з цих ознак віднесені: 1) побудова державного механізму на засадах часткового розподілу влад, або їх часткового змішування, що означає організаційне сполучення законодавчої і виконавчої влади (передусім сумісність мандата члена парламенту і посади члена уряду); 2) належність виконавчої влади уряду, який є вищим органом виконавчої влади; 3) формування уряду парламентом зазвичай за участі глави держави, яка є формальною або навіть номінальною; вирішальна роль у відповідному процесі політичної партії чи коаліції партій, що має більшість у парламенті; 4) політична відповідальність уряду загалом і, нерідко, його окремих членів виключно перед парламентом.

Парламентську республіку нерідко ототожнюють з директоріальною республікою, яка в наші дні є по суті винятковою. Водночас окремою і навіть родовою ознакою директоріальної республіки вважають відсутність інституту президента як глави держави. Своєю чергою, у частині парламентських республік президент обирається парламентом або спеціальною колегією, утвореною фактично на основі складу парламенту, в інших країнах з відповідною формою правління — на загальних виборах.

Ще однією з сучасних форм державного правління є президентська республіка. Головними ознаками президентської республіки є: 1) побудова державного механізму на засадах жорсткого розподілу влад, що передбачає чітку організаційну і функціональну розмежованість органів законодавчої та виконавчої влади (передусім несумісність мандата члена парламенту й посади в системі виконавчої влади й відсутність у президента права розпуску парламенту); 2) конституційно встановлена й така, що існує на практиці, належність виконавчої влади президенту; 3) політична відповідальність міністрів та інших керівників у системі виконавчої влади перед президентом, посада якого заміщується виключно за результатами загальних виборів.

До сучасних форм державного правління віднесена й напівпрезидентська республіка (визначення М. Дюверже) або змішана республіканська форма. До її головних ознак віднесені: 1) функціонування виконавчої влади на основі ознак, притаманних як парламентській, так і президентській республікам; 2) дуалізм виконавчої влади, що означає поділ повноважень у сфері виконавчої влади між урядом на чолі з його главою і президентом за відсутності в президента повноваження на власний розсуд відправляти у відставку уряд або його окремих членів; 3) відсутність прямого визначення президента в конституції як суб'єкта виконавчої влади, хоча така роль впливає зі змісту його повноважень;

4) конституційне закріплення функцій президента як арбітра або гаранта щодо визначених сфер суспільного буття; обрання президента на загальних виборах.

Вважається, що форма державного правління, запроваджена в більшості пострадянських країн, включаючи Україну, була запозичена з сучасного досвіду Франції, де вперше конституювали змішану республіканську форму. Проте прийнята у відповідних країнах форма правління є по суті імітацією змішаної республіканської форми. При цьому ігноруються такі чинники функціональності змішаної республіканської форми, як наявність розвинутого громадянського суспільства й усталеної політичної системи, а також стійких традицій демократії і парламентаризму. Відсутність цих чинників у пострадянських країнах може призвести й нерідко призводить до виникнення проявів авторитаризму з боку президента.

Багато авторів трактують прийняту в більшості пострадянських країн форму державного правління як президентсько-парламентську республіку. Однак поняття президентсько-парламентської республіки, як і вживане йому в протиставлення поняття парламентсько-президентської республіки, практично ніким не визначені. Більше того, ці поняття використовуються без реальних пояснень відмінностей, що існують за їх змістом. Можна, наприклад, поставити питання: які конкретно зміни в конституції мають бути здійснені з метою трансформації президентсько-парламентської республіки в парламентсько-президентську? Відповідь на це питання, яка зазвичай пропонується, і згідно з якою потрібно послабити статус президента й посилити статуси парламенту та уряду, є не тільки науково незадовільною, а суспільно зневажливою, розрахованою на консервацію невігластва. На наше переконання, класифікація президентсько-парламентської і парламентсько-президентської республік є штучною й нерідко призначена відволікати суспільну увагу від реальних потреб державного будівництва.

Визначальною рисою державного ладу більшості пострадянських країн є зосередження в президента юридично визначених повноважень і фактичних владних можливостей передусім у сфері виконавчої влади. При цьому президент домінує у цій сфері й сприймається як глава виконавчої влади де факто. Президент наділяється й вагомими повноваженнями стосовно законодавчої та судової влади, через що розподіл влад може сприйматися як умовність. За відповідних обставин владні можливості президента збільшуються за рахунок відсутності розвинутого громадянського суспільства, зокрема політичної системи, яка б визначально впливала на функціонування парламенту, а з тим — уряду. Важливим є й те, що в пострадянських країнах сама ідея розподілу влад

нерідко набуває доктринальних тлумачень, які не виглядають органічним продовженням його фактично класичних версій.

За будь-яких умов, конституційне закріплення ідеї (принципу) розподілу влад у пострадянських країнах є позитивом. По-перше, у відповідний спосіб оформлюється відмова від принципів владарювання, проголошених у радянський період. По-друге, конституювання розподілу влад засвідчує хоча б формальний намір демократичного державно-правового розвитку. По-третє, таке конституювання стимулює створення інституціональних форм цього розвитку. По-четверте, розподіл влад виступає засобом розмежування інтересів різних політичних сил. Це означає, що він може слугувати запобіганню негативних для суспільства конфліктів між цими силами.

Водночас існує оцінка, згідно з якою «теорія розподілу влад не може більше слугувати функціональним задачам, а виступає лише телеологічною настановою»¹⁰. Не поділяючи категоричність такої оцінки, приєднуємося до заперечень абсолютизації ідеї розподілу влад. Крім того, не існує моделі розподілу влад, запровадження якої забезпечувало б владарюванню в конкретній країні демократичну якість. Така якість забезпечується якістю соціуму і по суті продукованого ним політикуму.

Як відомо, в Конституції України замість формулювання «розподіл влад» вжито словосполучення «поділ влади». Таку заміну не можна оцінювати однозначно. Формулювання «розподіл влад» видається таким, що по-своєму натякає на відповідні функції єдиної державної влади. У літературі зазначається, що розподіл влад можна сформулювати як «концепцію єдності державної влади і розподілу її сфер»¹¹. Проте не виключаються спроби трактування відповідного формулювання як позначення подільності державної влади на окремі «влади». З іншого боку, таке трактування можливе й щодо словосполучення «поділ влади».

Крім того, в Україні широкий вжиток має формулювання «гілка влади», відсутнє в конституційному тексті, а також у законах та інших нормативних актах. Причиною появи цього формулювання був подвійний переклад запропонованого Ш. Монтеस्क'є франкомовного словосполучення «separation des pouvoirs». Один з перекладів цього словосполучення російською — «разветвление властей», яке українською має бути перекладене як «розгалуження влад». Тому логічним було б формулювання «галузь влади». Водночас Ш. Монтеस्क'є, відповідно характеризуючи владу, вживав також слово «branche», що з французької можна перекладати і як галузь, і як гілка.

Закріпивши принцип поділу влади (розподілу влад), автори Конституції України зацентували на тому, що державна влада здійснюється насамперед органами, які уособлюють три відповідні її функції.

В. Авер'янов писав: «Принцип «розподілу влади» є лише теоретичним постулатом чи доктриною, яка дає змогу певним чином будувати державний механізм та організувати його функціонування», і його доцільно розглядати як «констатацію того факту, що державна влада реалізується через певні види державних органів»¹². В іншій праці стверджував, що «розподіляється не сама влада, а механізм її здійснення»¹³. З такими оцінками варто погодитися.

У контексті розуміння розподілу влад важливе значення має питання співвідношення законодавчої і виконавчої влади. Частина сучасних авторів обстоює пріоритет або примат законодавчої влади, посилаючись на тезу Дж. Локка, згідно з якою призначенням виконавчої влади є виконання законів. З іншого боку, немало дослідників намагаються довести вирішальну роль виконавчої влади. За деякими оцінками еволюція парламентських форм державного правління призвела до переважання або навіть до домінування виконавчої влади над владою законодавчою.

Однак один із сенсів розподілу влад полягає в тому, що законодавча і виконавча влада є однопорядковими. Це не означає, що вони рівні (рівноправні, однакові за повноваженнями відповідних органів) між собою. Така рівність навіть теоретично неможлива, а про нерівність тут можна говорити лише умовно. За будь-якої форми державного правління органи законодавчої, виконавчої та судової влади призначені реалізувати різні функції і повноваження, а їх діяльності притаманні відмінні засоби й методи.

Ідеологія конституціоналізму, зокрема ідеї народного суверенітету й розподілу влад, тією чи іншою мірою відбилися в різних документах, оприлюднених у період національно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 р. і у роки, що безпосередньо передували цьому періоду. Проте якщо за умов Австро-Угорської монархії відповідні ідеї, хоча би в обмеженому вигляді, знаходили відображення в практиці владарювання, то концепт самодержавної влади, офіційно прийнятий у Російській імперії, до 1905 р. по суті загалом виключав конституціоналізм. Характерно, що поширена в цій державі ідеологема «православ'я, самодержавство, народність» була сформульована як своєрідна антитеза гаслу Французької революції XVIII ст. «свобода, рівність, братерство». Крім того, як відомо, самодержавна влада жорстко перешкоджала українському суспільно-політичному й національно-просвітницькому руху 60–90-х років XIX ст.

Усе це зумовило стан, в якому на початок минулого століття перебувала вітчизняна політико-правова думка. І хоча окремі її представники були досить обізнані зі здобутками конституціоналізму, вони з різних причин обмежувалися в оцінках перспектив і напрямів українського національного державотворення. Характеризуючи «Книгу буття україн-

ського народу» М. Костомарова, що вважається програмним документом Кирило-Мефодіївського товариства, один з дослідників писав про притаманний автору цього документа «ширий демократизм і гарячу любов до українських народних мас із ворожим становленням до кріпацтва, український національний романтизм з ідеалізацією козацьких засад свободи, рівності та братерства, ...нарешті слов'янофільство з романтичною ідеалізацією старого патріархального побуту та проповіддю словянської федерації»¹⁴. Практично усе тут зазначене знайшло вираз у програмах різних українських політичних партій, оприлюднених напередодні і під час національно-визвольних змагань 1917–1921 р., хоча в різному обсязі і з різними акцентами.

Важливим є й те, що, як слушно зазначав О. Мироненко, «соціалістичний стрижень» мов би пронизував усі інші палітри політико-правової ідеології, з якою Україна вступила в період революційного конституціоналізму 1917–1921 рр.»¹⁵. Однією з причин, з яких тогочасні суспільні настрої не тільки в Україні, а й у багатьох країнах Європи й Америки, були «замішані» на соціалізмі, слід вважати об'єктивний перебіг соціально-економічних процесів, суспільну практику навіть у найбільш розвинутих країнах, що нерідко ігнорувала настрої щодо соціальної справедливості.

Цим спричинялися масові негативні відчуття стосовно раніше задекларованих ліберальних цінностей і навіть їх відторгнення, цим пояснюється відоме формулювання з Маніфесту комуністичної партії про «привид комунізму». Відповідно рефлексували на практику тогочасного конституціоналізму представники української інтелігенції, характеризуючи, зокрема, деякі з прийнятих у європейських країнах конституцій як «собачі» (І. Франко) або як «конституції-наруги для трудового народу» (Л. Українка).

Водночас ліберальні цінності, до яких віднесені і зміст класичної ідеології конституціоналізму, не були зігноровані представниками тогочасної вітчизняної політико-правової думки. Однак відповідні ідеї зазвичай набували соціалістичних «відтінків», що, як зазначалося, виглядало даниною часу, і що у перспективі засвідчило варіативність явища конституціоналізму. Про це свідчить зміст документів українських політичних партій, конституційних проектів та актів конституційного значення, оприлюднених і ухвалених у період національно-визвольних змагань 1917–1921 р. і у роки, що безпосередньо передували цьому періоду.

Згадувані соціалістичні «відтінки» найбільшою мірою характеризували рецепцію авторами програмних документів українських політичних партій, оприлюднених у відповідний період, ідеї народного суверенітету. Водночас саме словосполучення «народний суверенітет», або «сувере-

нітет народу», в цих документах не вживалося, хоча йшлося про «народне представництво», «народне законодавство» (референдум), «народну міліцію», яка мала би замінити регулярну армію, тощо. При цьому всі зазначені документи загалом спиралися на трактування народу, яке прийнято характеризувати як класове, а традиційне трактування народу як сукупності всіх громадян, що становить стрижень ідеї народного суверенітету, враховувалося по суті частково.

Нерідко у відповідних документах народ і «працюючи» («трудящі») як його фактична складова розрізнялися, хоча й не протиставлялися, причому абстрактно й без пояснень стверджувалося, що перший покликаний захищати інтереси других. Наприклад, у програмі Української партії соціалістів-революціонерів (1917 р.) йшлося про «українську демократію — робітництво та трудове селянство», у програмі Української партії соціалістів-федералістів (1917 р.) — про «український народ, тобто трудящих його елементів», у програмі Української партії самостійників-соціалістів (1917 р.) про те, що вона є «партія працюючої маси українського народу», і про те, що український народ «стоїть на варті інтересів працюючих»¹⁶. Такий самий підхід до визначення народу загалом характеризував і всі чотири універсали Центральної Ради, ухвалені в період червня 1917 р. — січня 1918 р.

Значною мірою зазначений підхід до визначення народу був притаманний і авторам конституційних проектів та актів конституційного значення, оприлюднених і ухвалених у подальшому. За винятком можна вважати підхід, застосований у Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права і вільності УНР) 1918 р., про що далі.

Зовні більш послідовними були автори програмних документів відповідних українських політичних партій стосовно рецепції ідеї розподілу влад, що можна пояснити однозначним сенсом цієї ідеї. Наслідком такої однозначності було, зокрема, те, що у радянський період розподіл влад, який абсолютно не відповідав концепту радянської влади, таврувався як «буржуазний принцип» і відкидався, а народний суверенітет фактично підмінявся такими евфемізмами, як народовладдя через систему рад, повновладдя рад, тощо.

Однак і словосполучення «розподіл влад» практично не вживалося в документах українських політичних партій періоду національно-визвольних змагань. Більше того, як слушно зазначається в літературі, в «класичному варіанті» розподілу влад за доби Центральної Ради в Україні не існувало¹⁷. У цьому зв'язку О. Копиленко вказує на те, що існувала проблема поділу «сфер впливу» між Генеральним Секретаріатом і Центральною Радою», і додає, що «тепер важко сказати, чи вживався тоді

такий популярний нині термін «протистояння гілок влади», однак, судячи з деяких документів Центральної Ради, підстави для цього існували»¹⁸. Ще більшою мірою недостатність у визначенні в законодавстві й реалізації на практиці ідеї розподілу влад виявилась у наступні роки.

З іншого боку, термін «розподіл влад» зазвичай безпосередньо не використовувався і не використовується в текстах конституцій (один з сучасних винятків — основні закони, прийняті в пострадянських країнах), а ідея розподілу влад фіксується шляхом називання органів, що здійснюють законодавчу, виконавчу та судову владу, і розмежування повноважень цих органів. При цьому в партійних програмах, конституційних проектах та актах конституційного значення, оприлюднених і ухвалених у період національно-визвольних змагань, повноваження органів законодавчої і виконавчої влади пропонувалося розмежувати по-різному, що свідчило про орієнтацію авторів таких проектів та актів на запровадження в Україні різних форм державного правління. Саме проблематику форм правління й вибору конкретної форми можна вважати ключовою за змістом відповідних конституційних проектів та актів конституційного значення.

Одним з перших вітчизняних документів, в якому саме в зазначений спосіб вказувалося на розподіл влад, був конституційний проект Української народної партії, оприлюднений 1905 р. Стосовно організації влади він виглядав концептуально орієнтованим на форму президентської республіки. Більше того, в цій частині він видавався певним запозиченням з Конституції США 1787 р., якою вперше була запроваджена практика такої форми правління, адже його автори по суті відтворили її окремі положення. Зокрема, передбачалося, що «влада законодавча належить раді представників і сенатові», президентові «належить влада виконавча» [тут і далі графіка і стилістика оригіналу. — *Авт.*], а сам президент був визначений як «головний вождь...виконавчих органів», що призначає і звільняє міністрів¹⁹. Проте згодом у програмі тієї самої партії зафіксували, що виконавча влада належить «раді міністрів, політично відповідальній перед парламентом»²⁰. Тим самим позначили певну інтенцію запровадити парламентське правління.

Про парламентське правління по суті йшлося в програмі Української партії самостійників-соціалістів, в якій «головною законодавчою владою» визнавався парламент, а «головною виконавчою владою» — президент або «голова республіки», якого мав обирати парламент, і рада міністрів. У програмі передбачалася колективна політична відповідальність уряду перед парламентом: «вираз недовір'я» з боку останнього тягнув «заміну» складу уряду²¹. Прихильність до парламентського правління виражалася й іншими тогочасними партіями. Наприклад, у програмі Української

партії соціалістів-революціонерів зазначалося, що вона домагається «республікансько-демократичної форми правління для України, без президента, зосередження законодавчої влади в однопалатній Раді народних представників, українському Сеймі, а виконавчої влади в руках Ради міністрів, обраних Сеймом і відповідальних в особі Сейму перед усім народом»²².

Аналізуючи положення конституційних проектів і партійних програм початку ХХ ст., слід зважати на те, що тоді парламентське правління як державна форма (форми) переважало в практиці найбільш розвинутих країн і у зв'язку з цим слугувало за приклад для України. Крім того, відповідні проекти й програми готувалися за умов, коли серед вітчизняних національно-демократичних сил існувало не тільки неприйняття самодержавної влади, а й побоювання щодо створення авторитарних владних структур в особі повноважного й одноособового президента держави.

Ідеї народного суверенітету й розподілу влад знайшли відображення в Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права і вільності УНР), прийнятій 29 квітня 1918 р. Так, у ній застерігалося, що «суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом, і що вся власть в УНР походить від народу»²³. Тим самим, по-перше, фактично прямо закріплювалася ідея народного суверенітету і, по-друге, таке закріплення спиралося на згадуване вище широковизнане юридичне трактування народу як сукупності всіх громадян.

Відповідно до Конституції Української Народної Республіки 1918 р. Всенародні Збори «здійснюють вищу законодавчу владу в УНР і формують органи виконавчої і судової влади, ...вища власть виконавча в УНР належить Раді Народних Міністрів, вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР». У ній передбачалися колективна та індивідуальна політична відповідальність уряду перед Всенародними Зборами, сумісність депутатського мандата й посади в уряді. Водночас Всенародні Збори визначалися як «верховний орган влади УНР», що свідчило про сприйняття певних підходів, які характеризували радянську модель державної організації. За такої моделі виділявся «найвищий орган державної влади», яким у різні роки визначався всесоюзний (республіканський) з'їзд депутатів і відповідні верховні ради.

Згідно з Конституцією Української Народної Республіки 1918 р. частину функцій і повноважень глави держави мав здійснювати Голова Всенародних Зборів [голова парламенту. — *Авт.*], котрий «іменем республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки». До того ж Голова був уповноважений «комплектувати» склад уряду, який

мали затверджувати Всенародні Збори²⁴. Його роль у владарюванні посилювалася тим, що не передбачалися посади глави держави і глави уряду. Звідси висновок про намір запровадити директоріальну республіку.

Проблематика народного суверенітету й розподілу влад була присутня і в конституційних проектах, оприлюднених у період національно-визвольних змагань надалі. Однак зі зміною суспільно-політичних обставин змінився й зміст відповідних пропозицій. І хоча парламентське правління загалом залишалося принадливим для ідеологів тогочасного українського державотворення, реалії спонукали їх проявляти інтерес до авторитарних засобів владарювання. Відповідно трансформувалися й підходи до організації державної влади.

29 квітня 1918 р. було видано акт, який мав назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». У ньому застерігалось, що цей акт діятиме «до обрання Сойму і відкриття його діяльності». Відповідно до його положень «влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави». Передбачалося, що Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів, або Отамана-Міністра, який формує Кабінет (відносно вузьку урядову колегію, до якої мали входити виключно міністри) і представляє його склад на затвердження Гетьману. Отаман Ради Міністрів і міністри визначалися відповідальними перед Гетьманом «за загальний хід державного управління». Більшість інших «урядових осіб», що не мали статусу міністра, призначав і звільняв сам Гетьман. Міністерства мали розробляти проекти законів, після чого передавати їх на «загальне обміркування» Раді Міністрів, а остання передавала б на затвердження Гетьману²⁵. Звідси Гетьману належала ключова роль у законотворенні, і про розподіл влад не йшлося.

Українську Державу (гетьманат) характеризувала де факто монархічна форма державного правління, яка, на нашу думку, тяжіла до обмеженої дуалістичної монархії. Проте іноді відповідну форму кваліфікують по-іншому. Як зазначав С. Дністряньський, «порівнюючи цей закон про державний устрій України з Конституцією Української Народної Республіки та з іншими конституційними актами Європи, бачимо діаметральну протилежність у тому, що закон гетьмана Скоропадського встановлює абсолютистичну монархію»²⁶. З іншого боку, сучасний дослідник О. Копиленко слушно вказує на те, що гетьман неодноразово наголошував на тимчасовому характері встановленої тоді державної організації і зазначав потребу розробки й затвердження закону про вибори до Державного Сойму²⁷.

Як відомо, у грудні 1918 р. гетьманат був зліквідований, і почався період Директорії УНР, з яким пов'язаний відповідний етап історії становлення вітчизняних державних інститутів. Директорія відразу проголо-

сила намір «передати свої повноваження народу» в особі обраного Конгресу трудового народу України (Конгрес трудового народу УНР, Трудовий конгрес). Останній, зокрема, мав здійснювати функцію законотворення. 28 січня 1919 р. Конгрес ухвалив універсал, згідно з яким у періоди між його засіданнями «вища влада» належала Директорії, і «владу виконавчу Директорія має доручити Раді Народних Міністрів», яка відповідатиме перед Конгресом, а у періоди між його засіданнями — перед Директорією²⁸.

Однак за умов гострої кризи організація владарювання в Україні була значно змінена. Зокрема, практично припинив свою діяльність Конгрес, що мав представницький характер. Крім того, з травня 1919 р. дійсними почали визнавати тільки ті рішення Директорії, що приймалися за участю її Голови²⁹. З подальшим загостренням кризи ухвалили, що на час відсутності на території УНР інших членів Директорії її Голова особисто наділявся по суті усією повнотою влади.

У продовження тенденції щодо концентрації влади в Голови Директорії Законом про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, ухваленим Радою Народних Міністрів і затвердженим Головою Директорії 12 листопада 1921 р., визначалася компетенція Директорії «в особі Голови Директорії», який уповноважувався затверджувати ухвалені Державною Народною Радою закони, призначати Голову Народних Міністрів і затверджувати запропонований ним склад уряду. У цьому акті застерігалось, що склад і порядок скликання Державної Народної Ради «визначає окремий закон», але такого закону не було прийнято, і відповідний представницький орган не було сформовано. Формально було також встановлено, що Рада Народних Міністрів «за діяльність уряду» відповідає перед Державною Народною Радою, тобто передбачалася на перспективу колективна політична відповідальність уряду перед представницьким органом влади³⁰.

Питання державної організації регламентувалися за змістом проекту Основного Державного Закону Української Народної Республіки, оприлюдненого спеціальною урядовою комісією в останні місяці існування Директорії. Цей проект був вочевидь зорієнтований на перспективу вільного національно-демократичного розвитку України, яка згодом була перервана на кілька десятків років. У ньому зазначалося, що відповідна організація ґрунтуватиметься «на основах парламентаризму». Згідно з проектом «повнота влади в Українській Державі належить загалу її громадян, що здійснює сю владу у справах законодавчої влади через Державну Раду, в справах виконавчої влади — через Голову Держави [термін «президент» у проекті не вживався. — *Авт.*] і Раду Міністрів, в справах справедливості — через незалежні суди»³¹. Тим самим його

автори сприйняли ідеї народного суверенітету й розподілу влад у класичному вигляді.

У розглядуваному проєкті визначалося, що спочатку Голову Держави мав обрати представницький орган влади, але порядок наступних його виборів мав бути встановлений законом. Голова Держави уповноважувався за поданням голови парламенту призначати й звільняти Голову Ради Міністрів (главу уряду), а за поданням останнього — інших членів уряду, причому всі його акти мали бути скріплені підписами уповноважених на те міністрів, які у такий спосіб брали на себе відповідальність перед парламентом за їх законність. Своєю чергою, глава уряду був визначений як такий, що «надає напрям політиці Правительства». У проєкті пропонувалася сумісність мандата депутата і посади члена уряду, передбачалася колективна та індивідуальна політична відповідальність уряду перед парламентом. Усе це свідчило намір запровадити в Україні парламентську республіку.

Як висновок: на цьому етапі національно-визвольних змагань поєднувались виразна авторитарність в організації і здійсненні влади та певні формальні ознаки або інтенції парламентського правління. Такий стан можна вважати об'єктивним, враховуючи внутрішнє й зовнішнє політичні середовища, в яких відбувалися процеси національного державотворення. З руйнацією національної державності почався період радянської влади. Однією з вихідних у тогочасній політико-правовій ідеології була теза про повновладдя рад та їх єдність як системи. Відповідно терміни «народний суверенітет» і «розподіл влад», як і по суті похідні від них, вживалися лише в контексті критики «буржуазної держави» та її інститутів.

Становлення сучасної української державності було пов'язане, зокрема, з офіційним сприйняттям саме ідей народного суверенітету й розподілу влад. Відповідні положення, включені до Декларації про державний суверенітет України, набули значення програмних для більшості вітчизняних політичних сил. Для багатьох сприйняття ідей народного суверенітету й розподілу влад, а також необхідності їх належної практичної реалізації означало усвідомлення державної самостійності України.

---

¹ Див.: Гессен В.М. Проблема народного суверенитета в политической доктрине XVI века. Известия Санкт-Петербургского Политехнического Института. 1913. Т. XX. С. 254–256.

² Локк Дж. Два трактати про врядування. Київ: Основи, 2001. С. 217.

³ Див. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. С. 216–224.

⁴ Міл Дж.С. Про свободу. Київ: Основи, 2001. С. 13.

⁵ Шмитт К. Государство и политическая форма. Москва: Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2010. С. 111.

⁶ Там само. С. 152.

⁷ Див. Конституція незалежної України: у трьох книгах. С. Головатий (Ред.). Київ: Право, 1995. Кн. 1: Документи, коментарі, статті. С. 124, 199; Конституція незалежної України. С. Головатий (Ред.). Київ: Право, 1997. Кн. 2, частина перша: Документи, статті. С. 57, 103.

⁸ Тихомиров Ю.А. Власть в обществе: единство и разделение. Советское государство и право. 1990. № 2. С. 36.

⁹ Див. *Монтескье Ш.* О духе законов. Москва: Мысль, 1999. С. 138–148.

¹⁰ *Медушевский А.Н.* Сравнительное конституционное право и политические институты. Москва: ГУ-ВШЭ, 2002. С. 174.

¹¹ *Чиркин В.Е.* Законодательная власть. Москва: НОРМА, 2008. С. 78.

¹² *Авер'янов В.Б.* Органи виконавчої влади в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. С. 11.

¹³ *Авер'янов В.Б.* Вибрані наукові праці. Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Андрійко (Ред.). Київ: Інститут держави і права НАН України, 2011. С. 116.

¹⁴ *Возняк М.* Кирило-Мефодіївське товариство. Львів, 1921. С. 123–124.

¹⁵ *Мироненко О.М.* Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920рр. Київ: Інститут держави і права НАН України, 2002. С. 12.

¹⁶ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій. Київ: Пошук, 1992. С. 15, 28, 54.

¹⁷ Див. *Мироненко О.М.* Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ: Інститут держави і права НАН України, 1995. С. 21.

¹⁸ *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917–1920. Київ: Либідь, 1997. С. 24.

¹⁹ *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія української конституції. Київ: Право, 1997. С. 77, 78, 80.

²⁰ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. С. 41.

²¹ Там само. С. 56, 57.

²² Там само. С. 18.

²³ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 73, 74.

²⁴ Там само. С. 75–76.

²⁵ Там само. С. 84–86.

²⁶ *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики. Прага: Наклад Українського університету в Празі, 1923. Т. 1. С. 317–318.

²⁷ Див.: *Копиленко О.Д., Копиленко М.Л.* Вказана праця. С. 90–91.

²⁸ Конституційні акти України. 1917–1920... С. 110.

²⁹ *Іванова А.* Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П.П. Скоропадського та Директорії. Київ: Наукова думка, 2011. С. 131.

³⁰ Конституційні акти України. 1917–1920... С. 114–116.

³¹ Там само. С. 126.

REFERENCES

1. Averianov, V.B. (1997). Orhany vykonavchoi vlady v Ukraini. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
2. Averianov, V.B. (2011). *Vybrani naukovi pratsi*. Yu.S. Shemshuchenko, O.F. Andriiko (Ed.). Kyiv: Instytut derzhavy i prava NAN Ukrainy [in Ukrainian].

3. Bahatopartijna ukrains'ka derzhava na pochatku XX st.: prohramni dokumenty pershykh ukrains'kykh politychnykh partij (1992). Kyiv: Poshuk [in Ukrainian].
4. Chirkin, V.E. (2008). *Zakonodatel'naja vlast'*. Moskva: NORMA [in Russian].
5. Dnistrians'kyj, S. (1923). *Zahal'na nauka prava i polityky*. Praha: Naklad Ukrains'koho universytetu v Prazi [in Ukrainian].
6. Gessen, V.M. (1913). Problema narodnogo suvereniteta v politicheskoy doktrine XX veka. *Izvestija Sankt-Peterburgskogo Politehnicheskogo Instituta*, 20, 254–256 [in Russian].
7. Ivanova, A. (2011). *Zakonodavchyy protsess i zakonodavcha tekhnika v period Tsentral'noi Rady, Het'manatu P.P. Skoropads'koho ta Dyrektorii*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. *Konstytutsiia nezaleznoi Ukrainy: u tr'okh knykhakh*. (1995). S. Holovatyj (Ed.). (Vol. 1). Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
9. *Konstytutsiia nezaleznoi Ukrainy: u tr'okh knykhakh*. (1997). S. Holovatyj (Ed.). (Vol.2). Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
10. *Konstytutsijni akty Ukrainy. 1917–1920. Nevidomi konstytutsii Ukrainy*. (1992). Kyiv: Filosofs'ka i sotsiologichna dumka [in Ukrainian].
11. Kopylenko, O.L., Kopylenko, M.L. (1997). *Derzhava i pravo Ukrainy. 1917–1920*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Lokk, J. (2001). *Dva traktaty pro vriaduvannia*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
13. Medushevskij, A.N. (2001). *Sravnitel'noe konstitucionnoe pravo i politicheskie instituty*. Moskva: GU-VShJe [in Russian].
14. Mil, J.S. (2001). *Pro svobodu*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
15. Montesquieu, Ch.-L. (1999). *O duhe zakonov*. Moskva: Mysl' [in Russian].
16. Myronenko, O.M. (2002). *Vytoky ukrains'koho revoliutsijnoho konstytutsionalizmu 1917–1920rr*. Kyiv: Instytut derzhavy i prava NAN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Myronenko, O.M. (1995). *Svivtoch ukrains'koi derzhavnosti. Prlityko-pravovyj analiz diial'nosti Tsentral'noi Rady*. Kyiv: Instytut derzhavy i prava NAN Ukrainy [in Ukrainian].
18. Rousseau, J.-J. (1998). *Ob obschestvennom dohovore. Traktaty*. Moskva: KANON-press, Kuchkovo pole [in Russian].
19. Schmitt, C. (2010). *Gosudarstvo i politicheskaja forma*. Moskva: Izdatel'skij dom GU-VShJe [in Russian].
20. *Sliusarenko, A.H., Tomenko, M.V. (1997). Istoriiia ukrains'koi konstytutsii*. Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
21. Tihomirov, Ju.A. (1990). *Vlast' v obshchestve: edinstvo i razdelenie*. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 2, 36 [in Russian].
22. Vozniak, M. (1921). *Kyrylo-Mefodiivs'ke tovarystvo*. L'viv [in Ukrainian].

УДК 94(477)“1950/2015”

Володимир Левчук

директор

Державний архів Одеської області
65026, Україна, Одеса, вул. Жуковського 18

E-mail: lev4uk@ukr.net

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ОДЕЩИНИ (1950-ті — 2015 рр.): ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ

У статті аналізується джерельна база процесу становлення, розвитку та сучасного стану побратимських і партнерських зв'язків Одеси, а також міжнародного співробітництва Одещини. Визначаються та характеризуються основні групи опублікованих та неопублікованих джерел, що дозволяють відтворити історію руху поріднених міст, партнерських стосунків громадськості міст-побратимів, розкривають механізм прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, дають можливість визначити форми співпраці та культурної дипломатії міст-побратимів як учасників міжнародного співробітництва Одещини в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Ключові слова: міста-побратими, міста-партнери, джерела, партнерство, міжнародне співробітництво, Одеса, Одещина.

Volodymyr Levchuk

Director

The State Archives of Odessa Region
18, Zhukovs'koho Street, Odessa, 65026, Ukraine

E-mail: lev4uk@ukr.net

INTERNATIONAL COOPERATION OF THE ODESSA REGION (1950–2015): GENERAL CHARACTERISTICS OF THE SOURCE BASE

In today's conditions of active growth of the non-government parties' participation in international relations and fast development of the municipal partnership, the issues of identification, analysis and generalization of the source base of the formation of a complex phenomenon of twin cities as

participants of the international cooperation are becoming of paramount importance. The article analyzes the source base of the process of formation, development and modern state of twin and partner relations of Odessa, as well as international cooperation of Odessa Region in the second half of the XXth — beginning of the XXIth centuries.

The basis of the source for the study consists of published and unpublished archival materials which are stored in the archives of the Union of Soviet Friendship and Cultural Relations with foreign countries, the Association of Soviet and Foreign Cities, the regional and city committees of the Communist Party of Ukraine, the archives of regional and state administrations, city councils and city executive committees, archives of local authorities of twin and partner cities. The second group of sources is represented by materials from periodicals containing reports on exchanges of delegations, joint events, speeches by members of delegations of twin cities. A separate group of sources consists of journalistic publications, materials from the Internet portals, information resources, which quickly covers the news and expert opinions on cultural, educational and other international events, the establishment of twin/partner relations and the development of the international volunteer movement.

In general, the source base is wide and diverse and quite sufficient for a comprehensive analysis and comprehensive coverage of the international cooperation of Odessa Region during the specified period.

Large-scale complex of archival documents that are stored in the State Archives of the Odessa Region, the Department of Archival Affairs of the Odessa City Council and departmental archives of the region are required further scientific analysis and synthesis.

Keywords: *twin-cities, partner cities, sources, partnership, international cooperation, Odessa, Odessa Region.*

Співробітництво між окремими територіями поступово стає функцією місцевого самоврядування. В сучасних умовах новий імпульс отримали партнерські зв'язки міст із містами-побратимами / партнерами, що набувають масового характеру та стимулюють розвиток муніципального партнерства. В науковій літературі комплексного вивчення історичних, соціально-економічних, географічних, правових та інших аспектів розвитку міжнародної співпраці Одещини (другої половини ХХ — початку ХХІ ст.) не здійснено. Проблемним залишається і вивчення архівних матеріалів, періодичної преси та інших джерел із зазначеної проблематики.

Побратимські та партнерські зв'язки міст беруть свій початок з 1940-х років і отримали значний розвиток після закінчення Другої світової війни. Саме тоді виникла ідея поріднення зруйнованих міст, і вона була реалі-

зована через низку міжнародних організацій. Процес встановлення мостів дружби активізувався в 50-ті роки ХХ століття, коли ідею народної дипломатії запропонував президент США Дуайт Ейзенхауер. Він надав підтримку встановленню дружніх відносин між колишніми протиборчими сторонами, навівши, як обґрунтування, тезу «друзі не стріляють у друзів». Почали розроблятися основні принципи створення побратимських взаємин: активний обмін думками, листування, встановлення особистих стосунків, зміцнення довіри один до одного й формування основи для довгострокових взаємовигідних відносин. 28 квітня 1957 р. у м. Екс-ле-Бені (Франція) створено Всесвітню Федерацію поріднених міст, і вже в роботі II конгресу Федерації взяли участь представники Москви, Ленінграда та Одеси.

У 1962 р. Одеса стала одним з десяти міст СРСР — членів цієї організації. Радянські міста стояли у витоків руху побратимства, але це було обумовлено насамперед політичною волею радянського керівництва і підпорядковано більшою мірою зовнішньополітичній ситуації. Народна дипломатія була зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном, а з 1958 р. — Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Рух поріднених міст був однією зі складових їхньої діяльності. Впродовж другої половини ХХ ст. дружні, культурні та економічні відносини зв'язали міське життя багатьох українських і зарубіжних міст, і відбулося це у формі побратимства або партнерства.

Метою цієї статті є аналіз джерельної бази міжнародного співробітництва Одещини другої половини ХХ — початку ХХІ ст., розвитку побратимських і партнерських відносин міст регіону та ролі у їх встановленні органів місцевого самоврядування.

Вивчення руху поріднених міст та міст-партнерів передбачає використання широкої джерельної бази. Умовно її можна поділити на три групи: ділова документація, періодична преса та інтернет-ресурси. Джерельна база проблеми лише почала вивчатися дослідниками. Основний масив матеріалів, які відображають історію руху поріднених міст, партнерських стосунків громадськості міст-побратимів, зберігається в архівах Спілки радянських товариств дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Товаристві зв'язків радянських та закордонних міст, обласних і міських комітетах компартії України, архівах обласних державних адміністрацій, обласних рад та міськвиконкомів, архівах місцевих органів влади міст-побратимів і партнерів.

Цінні відомості про рух поріднених міст, господарські зв'язки між Одеською областю й країнами соціалістичного табору містить збірник документів, укладений за матеріалами місцевих архівів та періодичної

преси¹. На жаль, це єдине видання архівних документів, які віддзеркалюють міжнародні зв'язки Одещини. До збірника включено матеріали справ архіву Одеського обкому компартії України, Одеського обласного архіву, його філії у м. Ізмаїл, які стосуються основних питань економічного і соціального розвитку регіону, зокрема, зв'язків з колективами промислових підприємств, сільгоспкооперативів, працівників водного господарства Болгарії, Угорщини, Румунії та Чехословаччини (документи № 15, 20, 51, 52, 76, 84, 95, 116)².

Участь громадськості міста Одеси в русі міст-побратимів висвітлюють матеріали виконкому Одеської міської та обласної ради депутатів трудящих за 1957–1970 рр., які зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області й Департаменту архівної справи та діловодства Одеської міської ради (документи з 1971 р.). Матеріали Одеських обкому і міському компартії України (вперше запроваджуються до наукового обігу) розкривають механізм прийняття рішень на державному та місцевому рівнях і демонструють партійний контроль за міжнародними зв'язками громадськості. Вони дозволяють проаналізувати роботу постійної комісії у справах культурних зв'язків з містами зарубіжних країн, створеної 1963 р. Одеською міською радою депутатів трудящих, а також дають змогу прослідкувати, як розвивався рух поріднених міст та змінювалися форми співпраці між містами.

У справі № 534 зберігаються протоколи засідань постійної комісії сприяння культурним зв'язкам з містами зарубіжних країн Одеської міської ради депутатів трудящих (всього 6 протоколів за 1965, 8 — за 1966 рр.)³, в яких містяться плани роботи комісії, звіти про поїздки до міст-побратимів Ліверпуля, Сегеда, Оулу, Спліта, Тріполі, Олександрії, рекомендації з виготовлення сувенірної продукції; відомості про роботу Одеського відділення товариств «СРСР-Франція», «СРСР-Угорщина», громадської ради Будинку дружби народів, організації ВАТ «Інтурист», роботу з іноземними студентами. Важливим для дослідників є узагальнені матеріали щодо культурних зв'язків і дружби із зарубіжними містами за 1965 р., у яких викладено історію становлення побратимських зв'язків міста Одеси.

Справа № 691 містить інформацію про роботу комісії за 1967–1968 рр.: плани роботи, звіти про обмін делегаціями з містами Ліверпуль, Спліт, Варна, Оулу, Генуя, Олександрія, Сегед, Йокогама, діяльність товариств «СРСР — Об'єднана Арабська республіка», «СРСР — Фінляндія», «СРСР — Угорщина», групи сприяння створенню товариства «СРСР — Японія» та культурні контакти з Йокогамою, молодіжну організацію «Супутник» і розвиток іноземного туризму. Звіти дають можливість визначити форми культурної дипломатії (обмін виставками, творчими

колективами, матеріалами для газет, листування). Загалом у справі 6 протоколів за 1967 та 8 — за 1968 рр.⁴

Матеріали комісії з культурних зв'язків з містами-побратимами за 1969–1971 рр. сформовані у справі № 858 (16 протоколів)⁵. Вона містить традиційні звіти керівників делегацій до міст-побратимів, товариств дружби, про роботу Обласної ради профспілок з розвитку туризму з порідненими містами, про видання книги, присвяченої містам-побратимам Одеси. Певну інформацію дає переписка міськвиконкому з Дипломатичним агентством Міністерства закордонних справ СРСР у місті Одесі⁶, а саме: розкриває порядок прийняття рішень і відсутність самостійності у міжнародних відносинах місцевої влади.

Подібного плану документи можна знайти в рішеннях виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих⁷. Найбільш показовим є зміст документів Одеського обласного та міського комітетів компартії України⁸: фонд особового відділу і відділу адміністративних органів обкому включає листування з ЦК КПРС, ЦК компартії України, Державним комітетом Ради Міністрів СРСР по культурним зв'язкам із закордонними країнами. Обком партії інформував про зв'язки з містами-побратимами, обміни делегаціями, направляв звіти про перебування делегацій за кордоном та перебування побратимів у м. Одесі, узгоджував плани розвитку культурних зв'язків і отримував вказівки щодо планування роботи, рознарядки річних обмінів. Формалізм, повна залежність від центральних органів влади в прийнятті рішень завдавали шкоди організації побратимських зв'язків і звужували їх до листування та нечастих обмінів делегаціями. Показовим є документ, підготовлений угорськими побратимами «Основні засади розширення дружніх відносин між містами Сегед і Одеса»⁹, де окреслено форми дружніх зв'язків у царині роботи міської влади, культурних, спортивних, молодіжних, наукових обмінів, ознайомлення з життям громадян обох міст. На жаль, на практиці було реалізовано лише незначну кількість заходів, узгоджених з Москвою чи Києвом.

Документи відділу пропаганди і агітації, що зберігаються у фонді Одеського міського комітету компартії України, підтверджують тезу про тотальний партійний контроль за міжнародними зв'язками і вертикальну залежність у їхній організації. Звіти делегацій про перебування в містах-побратимах та доповідні про зустрічі побратимів у Одесі доповнюються інформацією про роботу відділень товариств «СРСР — Фінляндія», «СРСР — Італія», радянсько-угорської, радянсько-болгарської і радянсько-в'єтнамської дружби¹⁰. Значний інтерес становлять матеріали про створення Одеського обласного відділення Українського товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами¹¹ та його діяль-

ність¹². Розгорнуту картину міжнародних зв'язків можна отримати з річних звітів Одеського міського виконавчого комітету про побратимські відносини Одеси¹³.

Великий масив документів зберігається в Департаменті архівної справи та діловодства Одеської міської ради (близько 400 справ), який охоплює період з 1971 по 2010 рр. У справах містяться матеріали про розвиток відносин з містами-побратимами: листування з мерами, губернаторами міст, переписка з консульствами зарубіжних країн, Всесвітньою Федерацією поріднених міст, річні плани заходів розвитку побратимських зв'язків та звіти про їх виконання — окремо по кожному місту-побратиму і узагальнені по міськвиконкому, протоколи засідань постійної комісії з культурних зв'язків з містами зарубіжних країн, матеріали про проведення Всесвітнього дня поріднених міст та інших міжнародних заходів. Звіти делегацій про перебування у містах-побратимах та доповідні про прийом іноземних гостей зникли з архівних матеріалів.

За роки незалежності України відбулись кардинальні зміни в міжнародних зв'язках міст, муніципальному партнерстві, що знайшло своє відображення і в документах Департаменту архівної справи Одеської міської ради. Вперше стало можливим на регіональному рівні ознайомитись з Договорами, Угодами про співробітництво між містами-побратимами та містами-партнерами Одесою і Єреваном (Вірменія), Брестом (Білорусь), Вальпараїсо (Чілі), Циндао, Нінбо (Китай), Ростовом-на-Дону (РФ), Приморським районом міста Одеси та муніципалітетом м. Рош-Ха'айин (Ізраїль), Протоколом про наміри з м. Хайфа.

Документи за період з 2010 р. зберігаються у відомчому архіві Департаменту міжнародних зв'язків Одеської міської ради (листування з містами-побратимами / партнерами, рішення сесій міської ради з питань міжнародного співробітництва, Угода про партнерство з Батумі (Грузія), плани і звіти спільних заходів та інше). Частина документів, подарунків, предметів декоративно-прикладного мистецтва з міст-побратимів передані на зберігання та використання у виставковій діяльності Одеському історико-краєзнавчому музею¹⁴.

Широко висвітлено рух поріднених міст у пресі та на інтернет-сайтах. Основним джерелом інформації за радянських часів були місцеві газети «Знамя коммунизма» («Независимая газета Юг» з 1992 р.), «Вечерняя Одесса», «Чорноморська комуна» («Чорноморські новини» з 1992 р.), «Одесский вестник» (виходить з 1990 р.). На шпальтах газет регулярно розміщувались статті, інформаційні повідомлення про обміни делегаціями, спільні заходи, виступи членів делегацій, практикувався обмін інформацією між газетами з міст побратимів. У газетах фінського міста Оулу друкувалися матеріали, підготовлені одеськими журналістами, і

навпаки, відомості про життя нашого північного побратима публікувалися в часописі «Вечерняя Одесса». Відбувався обмін газетними шпальтами з Варною, Сегедом, Сплітом. Про дружбу двох споріднених міст свідчить видання 140-тисячним накладом спільних номерів газет «Знамя коммунизма» і «Марсельеза» (Марсель)¹⁵.

На офіційному веб-сайті Одеської міської ради відкрито сторінку «Міжнародне співробітництво Одеси»¹⁶, де розміщені розділи «Міста-побратими», «Міста-партнери», «Міжнародні організації», «Європейський Союз», «Дипломатичні місії», «Іноземні фонди і культурні центри», «Національно-культурні товариства» та офіційна інформація про діяльність Департаменту міжнародних зв'язків Одеської міської ради. Останній розділ включає в себе, окрім положення про Департамент, звіти про міжнародну діяльність м. Одеси з 2000 по 2016 рр. Дослідники мають можливість отримати узагальнену інформацію про проведення культурних, освітніх та інших міжнародних заходів, залучення іноземних меценатів, донорів гуманітарної допомоги для благоустрою парків і зелених зон міста; ознайомитись з процесом встановлення побратимських/партнерських відносин і розвитку міжнародного волонтерського руху.

На офіційному веб-порталі Одеської обласної державної адміністрації є посилання на веб-сайт її структурного підрозділу — Департаменту економічної політики та стратегічного планування, на якому розміщено інформацію стосовно Угод про співробітництво з зарубіжними областями, регіонами, провінціями та Протоколів про наміри встановлення побратимських зв'язків, транскордонне співробітництво Єврорегіону «Нижній Дунай», цільові регіональні програми¹⁷. На жаль, ця сторінка малоінформативна; на офіційних сайтах міст обласного підпорядкування в розділах «Міста-побратими» також немає розгорнутої інформації про побратимські й партнерські зв'язки міст, міжнародну співпрацю.

На інтернет-ресурсі «Чисто одеський сайт» (odesskiy.com) розміщено розділ з інформацією про міста-побратими і міста-партнери Одеси; також тут подано відомості про деякі видання, присвячені побратимському руху міста¹⁸. Інформаційні веб-ресурси «Одесская жизнь» (odessa-life.od.ua), «Та Одесса» (ta-odessa.com), «Одесский портал» (odportal.com.ua), «Одесский обозреватель» (odessapost.com) та інші розміщують загальновідому інформацію або використовують офіційні матеріали міської влади про міжнародне співробітництво Одеси.

Важливі свідчення про діяльність Всесвітньої федерації поріднених міст та всього руху містяться в публікаціях часопису цієї організації «Cities Unies», що виходив друком з 1960 р. французькою й англійською мовами, а також в інших виданнях і звітній документації федерації¹⁹. Проте, слід зазначити, що публікації Всесвітньої федерації поріднених

міст та національних спілок не дозволяють у повному обсязі відтворити історію цього руху. Важливим джерелом для вивчення руху поріднених міст та практики муніципального партнерства є також статті та виступи його безпосередніх учасників: показовим може стати цикл статей Б.Ф. Дерев'янка на шпальтах газети «Вечерняя Одесса»²⁰.

За сучасних умов зростання участі недержавних суб'єктів у міжнародних відносинах, розвитку муніципального партнерства виняткового значення набуває аналіз джерельної бази, відтворення цілісного феномену міст-побратимів як учасників міжнародного співробітництва Одещини у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. Аналіз архівних та опублікованих матеріалів дозволяє стверджувати, що загалом джерельна база є різноманітною та достатньою для всебічного аналізу й комплексного висвітлення міжнародної співпраці Одещини в зазначений період.

Основу джерельної бази дослідження складають опубліковані та неопубліковані архівні матеріали, які зберігаються в архівах Спілки радянських товариств дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Товаристві зв'язків радянських та закордонних міст, обласних і міських комітетах компартії України, архівах обласних державних адміністрацій, обласних рад та міськвиконкомів, архівах місцевих органів влади міст-побратимів і партнерів. Ці документи дозволяють відтворити історію руху поріднених міст, партнерських стосунків громадськості міст-побратимів, розкривають механізм прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, дають можливість визначити форми співпраці та культурної дипломатії. Друга група джерел представлена матеріалами періодичних видань, що містять повідомлення про обміни делегаціями, спільні заходи, виступи членів делегацій міст-побратимів. Окрему групу джерел становлять публіцистичні видання, матеріали, розміщені на Інтернет-порталах, інформаційні ресурси, де оперативно висвітлюються новини та публікуються експертні думки щодо проведення культурних, освітніх та інших міжнародних заходів, встановлення побратимських/партнерських відносин і розвитку міжнародного волонтерського руху.

Потребують подальшого наукового аналізу та узагальнення значні за обсягом комплекси архівних документів, що зберігаються в Державному архіві Одеської області, Департаменті архівної справи Одеської міської ради та відомчих архівах регіону.

---

¹ Под солнцем дружбы и братства: экономическое и социальное развитие Советского Придунайского края. Документы и материалы (1954–1967). Сост.: А. Д. Бачинский, В. М. Жабокрицкий, Г. В. Зайцева и др. Одесса: Маяк, 1979. 204 с.

² Там же. С. 28–29, 35–37, 101–102, 122–125, 137–138, 153–154, 182–183.

³ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-1234, оп. 8, спр. 534, 149 арк.

⁴ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 691, 110 арк.

⁵ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 858, 85 арк.

⁶ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 553, 11 арк.

⁷ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 1474, арк. 40–42.

⁸ ДАОО, ф. П-11, оп. 18, спр. 117, 333, 337, 339, 403, 406.

⁹ ДАОО, ф. П-11, оп. 18, спр. 117, арк. 177–179.

¹⁰ ДАОО, ф. П-9: оп. 26, спр. 54; оп. 27, спр. 64.

¹¹ ДАОО, ф. П-9, оп. 28, спр. 48, арк. 4–6.

¹² ДАОО, ф. П-9, оп. 29, спр. 57, арк. 1–10.

¹³ ДАОО, ф. П-9: оп. 26, спр. 54, арк. 1–15; оп. 29, спр. 57, арк. 14–32; оп. 30, спр. 183, арк. 32–51 та ін.

¹⁴ Експозиція «Рукописання через моря і океани». Одеський історико-краєзнавчий музей, офіційний веб-сайт. URL: <http://www.history.odessa.ua/ex11.htm>

¹⁵ Знамя коммунизма — La Marseillaise [Объединенный номер газет]. — 1975, май.

¹⁶ Міжнародне співробітництво Одеси. Одеська міська рада, офіційний веб-сайт. URL: <http://omr.gov.ua/ua/cooperation/>

¹⁷ Зовнішньоекономічна діяльність. Одеська обласна державна адміністрація: департамент економічної політики та стратегічного планування, офіційний веб-сайт. URL: <http://dair.odessa.gov.ua/zovnshnoekonomichna-dyalnst1/>

¹⁸ Одесса — мировой город, который знают все! Odesskiy.com: Чисто одесский сайт. URL: <http://odesskiy.com/pobratimi/>

¹⁹ Брессан Ж.-М. Отчетный доклад («Моральный доклад»). VII Всемирный конгресс породненных городов: Ленинград, 7-10 июля 1970 г. Москва, 1970. 85 с.

²⁰ Дерев'янюк Б.Ф. Ми не прощаємось, Сегеде. З журналістського блокноту. Вечерня Одесса. 1975. 15, 17–21 лютого.

REFERENCES

1. Bachinskij, A. D., Zhabokrickij, V. M., & Zajceva, G. V. (Comps.). (1979). *Pod solncem druzhby i bratstva: jekonomicheskoe i social'noe razvitie Sovetskogo Pridunajskogo kraja. Dokumenty i materialy (1954–1967)*. Odessa [in Russian].

2. Bressan, J.-M. (1970). *Otchetnyj doklad (Moral'nyj doklad)*. Moskow [in Russian].

3. Derev'ianko, B. F. (1975). *My ne proschajemos', Sehede. Z zhurnalists'koho bloknotu. Vecherniaia Odessa*, 15, 17–21 liutoho [in Russian].

УДК 339.5.012

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ІСТОРІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються історіографічні та методологічні проблеми досліджень історії глобалізації. Більша частина наукової продукції, присвяченої зазначеній тематиці, з'являється наприкінці 1980-х років. Відтоді сформувались основні історіографічні школи, які займаються згаданим напрямком знань. Глобальні історичні дослідження, як аналітична модель, зосереджені на економічній історії, соціальній історії, політичній історії, культурній історії, партійній історії, правовій історії, історії профспілок, історії технічного розвитку, історії громадських союзів, історії географічних відкриттів, локальній і регіональній історії, ранній історії, історії античності, історії середньовіччя, історії нового часу, історії сучасності.

Ключові слова: глобалізація, історія глобалізації, методологічні підходи, історіографія.

Andriy Martynov

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

THE HISTORY OF GLOBALIZATION: METHODOLOGICAL APPROACHES AND HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Modern theoreticians of Global History differ in opinion as to the definition of Globalization and up till now there is no single definition, which would satisfy most scientists. Some of them believe this phenomenon to be unreal because it is impossible to clearly separate it from other social processes

and phenomena or because it do not has clearly defined place in the geographical space. In most cases Globalization are understood as: We are living today in an age of rapid globalization. Its pace has accelerated in the past several decades, particularly since the end of the Cold War. The main thrust for globalization involved a high degree of Westernization, it by no means resulted in homogenization but everywhere produced diverse responses to the West rooted in indigenous cultures. In fact, we have witnessed homogeneity resulting from processes of globalization and at the some time increasing heterogeneity. Globalization thus is extremely complex and variegated, on the one hand indeed leading to high degrees of homogeneity in economic organization, technological and scientific developments and even lifestyles following Western patterns, on the other hand to marked divergences from Western outlooks and practices and even to pronounced resistance to Western influences. In this article we intend to examine the transformation of historical thinking and writing within this larger global context.

Globalization is realized in the form of bilateral, multilateral and collective relation. Global System is usually understood as hierarchically structured integral complex of actors of international relation, which are interconnected by constant relations. Until the early 21th century the investigation of Global History was performed within a whole number of social science: philosophy, history, sociology, legal and economic sciences. The theory of globalization is a science, which tries to logically and reasonably interpret the most essential phenomena and processes as well as interrelation between them using its own methods. Conflict and cooperation are the most important manifestation of the state of international relations and logically proceed from structural peculiarities of current global system.

Keywords: *globalization, historic of globalization, methodological thinking, historiography.*

Професор сучасної історії Вільного університету Берліна С. Конрад слушно зауважує, що зміни в історичному мисленні на початку ХХІ століття привели до того, що кожен сучасний історик одночасно є все-світником, навіть якщо він цього не усвідомлює¹. Адже історик постійно перебуває під впливом інтенсивних різноспрямованих інформаційних потоків у всіх проявах їхньої локалізації і глобалізації. Упродовж останніх майже двох століть історична наука пов'язана з проектом національно-державного будівництва. Внаслідок цього парадигмальною домінантою була дихотомія між «своєю» історією та історією «інших». У цьому сенсі всесвітня історія більше зосереджувалася на порівнянні інших цивілізацій з Європою. Великий наратив глобалізації конструюється лише впродовж останніх трьох десятиліть.

Специфічна глобальна свідомість вимагає включення усіх регіонів земної кулі до всесвітньо-історичного процесу. Адже досі модерний світ вважається синонімом вестернізації. Навіть у постколоніальних студіях домінує мета-нарратив євроцентризму. Оновлення методологічних підходів до вивчення всесвітньої історії неможливе без урахування історіографічних здобутків світової історіографічної думки. Актуальним залишається питання удосконалення методів і концептуальних підходів до дослідження глобальної історії².

У 2008 р. Дж. Іггерс видав концептуальну монографію «Глобальна історія сучасної історіографії», в якій він відійшов від євроцентристських підходів до висвітлення основних проблем всесвітньої історії³. Р. Робертсон розпочинає історію глобалізації з XVI століття й виділяє п'ять її етапів. Зародковий період (XV — середина XVIII століття), первісний період (середина XVIII до 1870 р.), період пристосування (70-ті роки XIX століття — середина 20-х рр. XX століття), період боротьби за гегемонію (середина 20-х рр. — кінець 60-х років XX століття); період невизначеності (60-ті — 90-ті роки XX століття). Саме до останнього періоду Робертсон одним із перших науковців застосовує термін глобалізація⁴.

Німецький дослідник П. Феслер розробив іншу періодизацію. Він виділяє: «передглобальну» епоху до 1500 р., протогобалізацію (1500–1840), першу фазу глобалізації (1840–1914), кризи і розпад глобалізації (1914–1945), другу фазу глобалізації (1945–1991), далі «турбокапіталізм». Автор піднімає питання про природно-географічні, інтеракційні, культурно-інституційні, соціокультурні бар'єри. Колоніалізм розглядається як форма усунення більшості з цих бар'єрів. Зокрема, Великі географічні відкриття відкрили період подолання природно-географічних бар'єрів, цьому сприяла також розбудова транспортних комунікацій, таких як Суецький канал, Багдадська залізниця⁵.

Ми є свідками суперечливого процесу «глобальної урбанізації», де розвинені країни відіграють роль міста, а слаборозвинені — села. В Україні, наприклад, триває процес масового переселення до великих міст, низький рівень довіри до влади, надмірне майнове розшарування, наслідком якого є поява обнесених парканами громад «еліти» і зниження інтенсивності соціальної взаємодії між нерівними громадами, розширення «тіньового» сектору економіки, купівля голосів виборців, криза представництва в політичній системі, становлення локальних кримінальних порядків, зневажливе ставлення істеблішменту до громадян, подвійні стандарти в застосуванні закону, звичаєва корупція, заміна системи демократичного представництва громадською думкою «активістів», у формуванні й інтерпретації якої дедалі більшу роль відіграють засоби масової інформації⁶. У цьому контексті мультикультуралізм стає ідеологією, що

протидіє гегемонії Європи, яка маргіналізує інші культури. Мультикультуралізм відкидає культурні ієрархії, поділ на центр і периферію. Важливими чинниками залишаються міждержавна й міжрегіональна соціальні нерівності. Відмінності всередині держав і суспільств так само важливі, як і між ними.

І. Валлерстайн зазначає, що «ніколи не було остаточної версії жодної із ідеологій, завжди було чимало плутанини з демаркаційними лініями між ними»⁷. Еклектика ідеологій обумовлена суперечливістю масової свідомості, в якій співіснують протилежні очікування і прагнення. Наприклад, на Берлінському конгресі 1878 р. вперше пролунало гасло права народів на самовизначення. Навіщо взагалі потрібні кордони між демократичними державами? На Лондонському конгресі II Інтернаціоналу (1896) право націй на самовизначення було включено до його програми. Однак в історіографії домінує погляд, що глобальною економіка стає, коли починає функціонувати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети.

У Західній Європі династичні держави переросли в національні. Тут поширилася політична (громадянська модель) нації. У Центральній і Східній Європі, де межі держав тривалий час не збігалися з культурними кордонами, утвердилася культурно-етнічна модель нації. Також у німецькому випадку нація не могла до 1870 р. ототожнюватись з єдиною державою. Нація — це інстанція суверенітету. Масова національна мобілізація — це феномен ХХ століття. На Сході Європи народи агресивно реагують на власне відставання в модернізації. У масовій свідомості, як і у свідомості політичних еліт, поширене уявлення про етнічну основу державності. Національна свідомість формується лише за умов інтенсивної суспільної комунікації, неможливої без ефективних систем транспорту і зв'язку. Націоналізм — це політична ідеологія, в якій «нація», яка розуміється як культурно-гомогенна спільнота, виступає джерелом суверенітету, домінантним об'єктом лояльності і максимальною основою легітимності влади. Історія націоналізму — це історія деградації ліберальної ідеології. Правління закону, як основний постулат лібералізму, — це зовсім необов'язково правління демократичної більшості. Націоналізм виникає як реакції суспільств, які відстали в модернізації від більш розвинених, або як спротив передових країн силам, що тягнуть їх назад. Так силою примушують до свободи. Народ завжди хоче блага, але сам не знає, в чому воно. У французькому публічному дискурсі через домінування моделі громадянської нації (а не етнічної) немає поняття етнічна меншина. Наприклад, шотландський націоналізм заявив гучніше про себе, коли в регіоні Північного моря знайшли нафту. Підйом фламандського націоналізму в Бельгії припадає на повоєнний час, коли Фландрія подо-

лала економічне відставання від франкофонного центру Бельгії. У роки Першої світової війни фламандці виступили на боці Німеччини, а після її поразки виглядали в очах франкофонів зрадниками. Кістяк бельгійської бюрократії і буржуазії складала франкофони. Фламандський середній клас не мав доступу до влади й ресурсів у загальнонаціональному вимірі⁸.

Країна Басків має самостійну податкову політику, автономну поліцію, власних представників у Європейському парламенті. Сучасна система міжнародних відносин побудована на принципі націй-держав, тому вбачає в збільшенні кількості суверенних держав загрозу світовому порядку. Будувати націю означає руйнувати імперію, адже в міру посилення націоналістичної ідеології руйнується імперська лояльність. Натомість відбувається ідеалізація нації і сакралізація держави, колективна солідарність індивідів досягається через жертву, власний народ вважається обраним. Ж.-Ж. Руссо вважав, що «руські ніколи не стануть цивілізованими», позаяк Петро I зарано їх цивілізував. Він хотів створити німців, англійців, а треба було починати з того, аби створити руських»⁹.

Єдина політична культура необхідна для нормального функціонування демократичного суспільства. Скорочення кількості середнього класу в глобальному вимірі, а цей процес був започаткований під час глобальної економічної кризи 2008–2017 рр., спрямовано на продовження надмірного споживання привілейованих прошарків західних суспільств за рахунок зупинки зростання чисельності населення та обмеження індивідуальних потреб на периферії світової економіки. Зазначену проблему також варто розглянути у форматі статті.

Суспільні науки, маючи окремі предмети досліджень, разом досліджують один і той самий об'єкт — людину та її соціальне оточення. Уявимо собі ієрархію різних соціальних процесів, суб'єктом, або об'єктом яких є людина. Підмурком цієї ієрархії буде головний соціальний суб'єкт — конкретна людина. Однак будь-яка людина не може існувати поза межами суспільства. Тому суспільство становить ще один щабель нашої умовної ієрархії. Декілька суспільств, взаємодіючи між собою, створюють вищий щабель ієрархії, яким є локальні цивілізації та глобальна людська цивілізація. Кожному зі щаблів ієрархії властиві свої соціальні процеси: народження, розвитку, загибелі. Зазначені соціальні процеси характеризують умови функціонування соціумів. Загальною особливістю буття різних соціальних суб'єктів можна вважати процес глобалізації¹⁰.

Обговорення цього процесу має чимало дискусійних питань. Перше з них стосується визначення умовної дати початку формування глобальної цивілізації. Відкриття геліоцентричної системи М. Коперником, подорож Ф. Магеллана навколо світу, космічні проекти К. Ціолковського й теорія

ноосфери В. Вернадського — всі ці наукові відкриття є кроками шляхом глобалізації. Проте визнання цього факту не допоможе нам визначитися з витоками процесу глобалізації. Представники суспільних наук жваво дискутують з приводу визначення віку процесу глобалізації. Відкритим залишається питання, скільки цей процес триває: 50, 500 або 5000 років? Зрозумілими є його стимули: всесвітній розподіл праці й економічна інтеграція, світова торгівля й комунікації, спільні екологічні виклики, активність соціальних суб'єктів, які мають глобальні інтереси, культурна гомогенізація в сенсі моди та стилю життя¹¹.

На кожному з етапів загальної глобальної історії людства відбувалися власні специфічні процеси, які стали важливими кроками до сучасності. Найдавніші цивілізації дуже рідко та нерегулярно контактували між собою. Тому можна погодитися з концепцією О. Шпенглера та М. Данилевського про самодостатність ранніх етапів розвитку локальних цивілізацій. Однак і абсолютизувати цю концепцію немає підстав, адже вже за античної доби контакти між різними цивілізаціями стають регулярними¹². Отже, активізуються міжкультурні процеси та взаємовпливи. Визначальним чинником розвитку процесу глобалізації стало вдосконалення засобів комунікації. Римська імперія постала на фундаменті надійних зв'язків між усіма своїми провінціями. Яскравим прикладом такої комунікативної централізації була й давня Китайська імперія. Не менше значення для міжцивілізаційних контактів мало й Велике переселення народів початку християнської ери. Звичайно, як і виникнення світової релігії християнства.

Арабські завоювання та поширення ісламу, Великі географічні відкриття та зміни у повсякденному житті європейських народів, доба колонізації, наукові відкриття XIX–XX століть стали знаменними віхами в історії процесу глобалізації.

Дискусійними у великому дискурсі глобалізації є проблеми: вплив процесу глобалізації та умови існування національних держав, співвідношення між глобалізацією та демократією, причини погіршення екології і соціальних стандартів, гомогенізація — гетерогенізація — гібридизація культурних норм і цінностей, глобалізація й міграція. Розвиток економічної глобалізації, транснаціоналізація інформаційних систем руйнують кордони на шляху обмінів, контактів, передачі інформації. Усе це «розігриває» глобальну соціальну систему до небезпечної «температури» і загрожує тотальною дестабілізацією.

Однак чіткого розуміння феномена глобалізації, її соціально-історичної сутності, причин, рушійних сил і наслідків для сучасності та майбутнього людства в системі соціальних наук досі не склалося. Це парадоксально, адже на наших очах формується глобальне виробництво,

глобальний ринок, здатний працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети, глобальне суспільство та його культура, яка часто вимагає миттєвого результату, а не винагороджує довготривалі зусилля заради віддаленої у часі мети. Поняття «глобалізація» одночасно може розглядатися як дефініція та аналітична модель.

Глобалізація може аналізуватися як просторова експансія та як поглиблення інфраструктурної інтеграції. Глобальні зміни трансформують структури різних суспільств, звичайно, неоднаково. З ідеологічного погляду проект глобалізації мав замінити вакуум, який утворився внаслідок кризи модерністського проекту створення справедливого та щасливого суспільства. Наразі, говорячи словами З. Баумана, маємо «розбалансований світ самотнього споживача»¹³. Роль соціального інтегратора намагається використовувати реклама, але вона нездатна впоратися з цим титанічним завданням. Навпаки, нав'язлива реклама провокує розрив між бажаним і дійсним рівнями споживання та замість «двигуна торгівлі» стає джерелом депривації, тобто прірви між індивідуальними бажаннями та можливостями їхнього задоволення.

Водночас віртуальний інформаційний світ вперше в історії людства нівелює апріорне значення континууму «час-простір». Е. Тоффлер зазначає, що «ніколи ще в історії відстань не важила так мало. Ніколи ще стосунки людини з місцем проживання не були такими хиткими й недовговічними... Ми є свідками того, як втрачається для людини значення місця проживання. Ми виховали нову расу кочівників, і лише одиниці усвідомлюють, наскільки численна, повсюдно поширена й істотна така міграція»¹⁴. Внаслідок цього глобалізація стає перманентним культурним шоком для різних локальних цивілізацій, суспільств й індивідуумів.

Намагання точно визначити терміни веде до постійних епістеміологічних дебатів. Адже навіть точні кордони цивілізацій на географічній або політичній карті світу часто є довільними. Проте без визначень неможливе утворення смислів. Наприклад, суспільство може розглядатися як сукупність людей, об'єднаних історично обумовленими соціальними формами спільного життя та діяльності. Суспільством може бути коло людей, об'єднаних спільністю походження, становища та інтересів. Нарешті це може бути добровільне об'єднання людей заради досягнення певної мети. Є думка, що існують лише індивіди, а реального суспільства немає. Водночас французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що суспільство є особливою соціальною реальністю, яку формує взаємодія різних людей. Наприклад, Інтернет — це не просто колекція комп'ютерів, так і суспільство не лише сукупність індивідів. В Інтернеті комп'ютери поєднані комунікаціями зв'язку, та обмін інформацією здійснюється завдяки єдиним програмам. У суспільстві індивіди поєднані мережею зв'яз-

ків, а роль програмного забезпечення виконує культура. Різні суспільства, які живуть у сучасному світі, перебувають на різних етапах впливу глобалізації. Навіть малодосліджені первісні індіанські суспільства в джунглях Амазонки не можуть похвалитися тим, що вони вільні від впливу глобалізації. Адже вирубка тропічних лісів не лише позбавляє планету зелених «легенів», а й зменшує ареал існування первісних племен.

Глобалізація перетворилася по суті на квінтесенцію сучасного етапу розвитку всього світу. Сутність процесу глобалізації визначається як формування та розвиток єдиного світового фінансово-економічного простору на основі комп'ютерних технологій. Унаслідок глобалізації змінюється характер людської праці, перетворюється жива людська свідомість. Отже, глобалізація є соціальним процесом, який здійснюється людьми на основі їхніх інтересів та ціннісних орієнтирів. Глобалізація є умовним «діагнозом» сучасності. Її ознаками стають такі соціальні процеси, як раціоналізація суспільного буття, урбанізація, поширення освіти та бюрократизації. Унаслідок щільних контактів утворилося суспільство підвищених ризиків. Людство дедалі частіше відчуває свою залежність від техногенних катастроф та їхніх негативних впливів. Йдеться не лише про такі катастрофи, як Чорнобильська (1986), або витік нафти з родовищ у Мексиканській затоці (2010), унаслідок чого послабилася тепла течія Гольфстрім. Інтенсивна людська життєдіяльність стала негативним чинником впливу на кліматичні умови Землі.

Глобалізація також є результатом відносин між різними економічними суб'єктами. Водночас вона є соціальним історичним процесом розвитку людства. Історія розвитку різних цивілізацій, які живуть власними цінностями, традиціями та нормами, не має спільної «програми». Однак це не означає, що історія є абсолютно анархічним процесом. Архетипи є першоджерелами (кодами) розвитку культурних та соціальних моделей. Архетип створює психосоціальні засади цивілізаційної ідентичності. Нині громадянські війни, а також, ще важливіше, визвольні війни, — пише відомий соціолог З. Бауман, — точаться за визнання права спільнот наділяти людей своїми ідентичностями¹⁵.

Визначення поняття «глобалізація» змінюється в залежності від ідеологічних преференцій та дисциплінарної належності суб'єктів, які займаються утворенням відповідних смислових конструкцій. Унаслідок цього наукове осмислення процесу глобалізації вимагає аналізу тотожності та відмінностей між різними дискурсами щодо глобалізації. Зазначений процес змінює стилі життя та соціальних практик багатьох суспільних груп. Тому саме поняття «глобалізація» вийшло за межі суто наукового вжитку та стало частиною сучасної масової суспільної свідомості.

Пропаганда цього явища виявляється такою інтенсивною, що забезпечує абсолютизацію «глобалізації». Як наслідок, не з'ясувавши історичного феномена глобалізації, за допомогою її концепту пояснюють усі зміни в сучасному світі.

Німецький соціолог У. Бек зазначає: «Намагатися визначити поняття «глобалізація» все одно, що пробувати прибити цвяхом до стіни пудинг»¹⁶. Проте він називає «глобалізмом» ідеологію панування світового ринку. Ідеологічно глобалізм ліквідує відмінність між політикою та економікою. Під глобалістичною розуміється життя у світовому співтоваристві, коли жодна країна або група країн не може відгородитися від інших країн. Парадоксом є наявність світового співтовариства без універсальної держави та світового уряду. Тож під «глобалізацією» У. Бек розуміє процеси, внаслідок яких суверенітет національних держав підпорядковується владним можливостям та ідентичності транснаціональних акторів. Американський соціолог Р. Робертсон пропонує залучити поняття «глобалізація» до дебатів щодо форми глобалізації. На його думку, «проблема форми глобалізації пов'язана з ідеологічно забарвленим поняттям світопорядку»¹⁷.

Помилково розглядати глобалізацію в традиційній лінійній схемі, адже цей процес одночасно є як розвитком нових соціальних структур, процесів та явищ, так і руйнацією або принаймні «трансформацією» досі існуючих соціальних суб'єктів. Глобалізація оновлює ідею єдності та взаємозалежності людства. Ствердилося два основних концептуальних підходи до визначення хронології цього соціального процесу, згідно з першим, процес глобалізації розвивається впродовж кількох століть, і наприкінці ХХ ст. він лише вийшов на якісно новий етап свого становлення. Глобалізація в такому разі розглядається в поєднанні з процесами модернізації, а її історією стає історія вестернізації. Другий підхід ґрунтується на уявленні про те, що глобалізація є винятково рисою сучасності, коли навіть місцеві соціальні явища формуються під впливом наднаціональних процесів. У такому разі процес глобалізації вміщено в структуру світ-системи (за І. Валерстайном).

Та чи здатні соціальні науки максимально адекватно осмислити процес глобалізації? Адже класична соціологічна думка будувалася на основі аналізу суспільств, соціальних структур як одиниць дослідження спільноти, обмежених територією національних держав. Предметом соціальної глобалістики стає глобальне суспільство та цивілізація. Зрештою, якщо глобалізацію визнавати реальністю, вона стає реальністю у своїх наслідках. Залежно від концептуальних трактувань, можна побудувати різні історичні періодизації та відповідні історичні форми глобалізації. Глобалізація доби «передмодерну» ототожнюється з політичними й військо-

вими імперіями, світовими релігіями, міграційними рухами кочових народів до оброблених земель аграрних суспільств. Наслідками кожної навали були розорення, підкорення, епідемії. «Домодерний» період в історії глобалізації завершується послабленням або припиненням багатьох традиційних видів зв'язків. Динаміка регульованих глобалізаційних потоків була невисокою. Текстові послання, пересування купців та представників влади відбувалися зі швидкістю гужового транспорту.

Глобалізація доби раннього модерну (1500–1850) пов'язана з європейською колоніальною експансією. Атлантична работоргівля становила основу трансатлантичної економічної взаємодії. Поширення у Європі верстатного друкування сприяло розвитку культурного обміну. Наприкінці цієї доби залізниця, пароплави, досягнення в будівництві каналів і доріг полегшили взаємозв'язки між різними територіями. Виміри центр-периферія, місто-село створювали кращу модель осмислення політичного простору, ніж політичні кордони між державами. Глобалізація доби модерну (1850–1945) пов'язана з індустріалізацією, поширенням ідей лібералізму, націоналізму та марксизму. Сформувалася всесвітня система націй-держав, пов'язаних різними режимами регулювання та управління.

У всьому світі представники елітних прошарків суспільств споживають однакові продукти, отримують інформацію зі спільних джерел, мають схоже уявлення про щастя й горе, страждають від однакових хвороб, обирають схожі розваги. Констатуючи цей факт, треба визнати, що глобалізацію стимулювали не лише імперські амбіції США, хоча її витoki перебувають саме там. Суттєвий вплив на модерні ідеї національної державності має діяльність транснаціональних корпорацій. В епоху постмодерну вони створили сучасний феномен глобалізації. На зміну компаніям, які виробляли та розподіляли товари в межах однієї країни, прийшли концерни, капітал яких не обмежується державними кордонами. «Золотий дощ» розмиває будь-які кордони, але за гроші ми платимо свободою та появою нових ризиків.

Транснаціональні корпорації контролюють великий капітал, мають реальну владу, завдяки чому вони стали важливими гравцями на міжнародній арені. У зв'язку з цим змінилися й суспільство та культура. Часто працюючим, у пошуках кращих умов буття, доводиться емігрувати до чужої країни, де доводиться адаптуватися. Тому виробляється певний стандартний спосіб життя, принаймні цих «нових кочовиків». Традиційні елементи національних традицій через комерцію перетворилися на модні товари глобального ринку. Наприклад, це можуть бути мережі японських ресторанів або французька кухня, яка 2010 р. була визнана ЮНЕСКО культурним надбанням людства.

Популярна культура через фільми, книжки, музику не лише розважає споживачів, а й формує умови для нівелювання відмінностей між ними. Зворотній результат уніфікації полягає у привабливості ідеї повернення до витоків, які часто ведуть до фанатизму та архаїзації. За історичної доби модерну потужні національні держави нищили окремі етнічні культури, аби зміцнити єдність нації заради того, щоби всіх громадян об'єднувала спільна культура й ідеологія. В епоху постмодерну, навпаки, особливе значення набувають мовні, культурні, релігійні особливості та ідентичності. В міру того, як традиційні національні держави поступаються владою міжнародним об'єднанням, уніфікацію змінює поліфонія. Сучасність заохочує все місцеве, аборигенне, даючи носіям маргінальних культур відчуття свободи та рівноправності з іншими націями. Причому ніхто не вчить людей раціонально мислити, але всі зацікавлені «партії» наполегливо вчать ненавидіти. Це також створює додаткові ризики від процесу глобалізації.

За умов глобальної «стандартизації» монополія на законну освіту є набагато важливішою за монополію на законне насильство. Освіта суттєво впливає на ідентичність. В «імперських» державних структурах і за умов глобалізації активно пропагується «багатокультурність», яка має інтегрувати різних соціальних суб'єктів у одному суспільстві. Саму «багатокультурність» з ідеєю націоналізму ріднить розбудова масового анонімного суспільства, що складається з маси індивідів, які поєднуються в соціум національною культурою. Доки національні держави протегують однорідні «високі культури», а освіта остаточно не глобалізувалася, націоналізму ніщо не загрожує. Однак формування масової культури досить активно відбувається у так званій молодіжній популярній культурі, яка має інтернаціональний, а не суто національний характер. Навіть закриті суспільства капітулюють перед символами поп-культури.

Водночас глобалізація перетворює автентичність на товар та виставляє його на світовому ринку. Прибуток від того подвійний: з одного боку, екзотика приносить прибуток, а по-друге, легше зводити її до меж, дозволених стандартизацією.

Глобалізація належить до тих часово-просторових процесів змін, унаслідок яких суперечливо відбувається процес формування нової цивілізації. Часто термін «глобалізація» використовується як синонім терміна «інтернаціоналізація», який віддзеркалює взаємозв'язок і взаємозалежність людей і соціальних інститутів усього світу. Міжнародний валютний фонд веде мову про глобальний вимір фінансових операцій, унаслідок чого збільшується швидкість міжнародної торгівлі товарами, послугами, фінансовими активами порівняно з темпами їхньої внутрішньої реалізації.

Основною рушійною силою реальної глобалізації було суттєве скорочення видатків, потрібних для організації торгівлі, тобто зменшення транспортних витрат, скорочення видатків, потрібних для збирання й поширення інформації, та зменшення державних тарифних бар'єрів. Епоха фінансової глобалізації настала на початку 1970-х років.

Німецький філософ О. Гьофе визначає «глобалізацію» як «зростання й ущільнення мережі світових соціальних взаємин»¹⁸. На його думку, глобалізація властива не лише царині господарювання та праці. Економічні зміни залежать від політичних рішень, технічних інновацій, змін у менталітеті. Внаслідок глобалізації долаються кордони соціальної, політичної та економічної діяльності. Завдяки цьому події, рішення, діяльність в одному регіоні світу набувають значення для індивідів і спільнот у віддалених регіонах планети. Конкретні форми, яких набуває глобалізація, відрізняються в залежності від своєї історичної епохи. Глобалізація не є лінійним процесом, тому вона може осмислюватися як диференційоване явище. Також слід пам'ятати, що глобалізація — це складна система суперечливих соціальних процесів, а не особливий «стабільний» стан світової спільноти. Глобальна взаємозалежність не сприймається всіма народами однаково.

Військова сила є важливим чинником розгортання процесу глобалізації. Прикладами цього є дві світові війни ХХ століття, а також «холодна війна». Важливими агентами процесу глобалізації є транснаціональні корпорації (ТНК). Отже, ТНК — це суб'єкти світової економіки, які виробляють товари, або пропонують послуги у багатьох країнах. За допомогою прямих інвестицій вони контролюють філії у різних регіонах. Ледь не першою ТНК може вважатися «Британська Ост-індська компанія». Вона існувала в 1600-1858 рр. та володіла монополією на індійському ринку. В період найбільшого розквіту зазначена компанія мала квазідержавну владу в Індії. Перша світова війна розладнала світові потоки інвестицій та повернула глобальну економіку до стану закритих ринків. Ситуація почала змінюватися після закінчення Другої світової війни. Тоді за умов військово-політичного домінування США у світі відбувся процес оформлення Європейського Економічного Співтовариства (1947–1957). СРСР за часів «холодної війни» у світовому розподілі праці займав ізольовану позицію тому, що намагався вибудувати власну зону впливу в рамках РЕВ.

Після розпаду СРСР ідеологічні перешкоди на шляху розвитку процесу глобалізації були подолані. Американський політолог Ф. Фукуяма в праці «Кінець історії» зробив висновок про остаточну перемогу ліберальної ідеології. Суто формально, у глобальному масштабі лібералізм більше не має рівного собі конкурента. Хоча, особливо після терактів 11 вересня

2001 р., у такій ролі пропонується розглядати радикальних прихильників ісламу. Вони здаються, так само як і радикальні революціонери марксистсько-ленінської доби у версії «світової революції», прихильниками ідеї «революційного» створення «глобального ісламського суспільства». Правда, ресурсні можливості багатих суспільств, які належать до так званого «золотого мільярду», та ісламських країн «третього світу» виглядають неспівставними. Серйозною перевагою бідного «ісламського мільярду» населення виглядає демографічна. Західні суспільства стрімко старіють, втрачаючи демографічний потенціал. Зменшення народжуваності стає симптомом старіння населення та проблем із наповненням пенсійного фонду. Система соціального страхування не може бути досконалою. Завжди будуть ті, хто не доживає до пенсійного віку. Встановлюється залежність між зменшенням народжуваності та залученням іноземної робочої сили. Виходячи з мальтузіанської традиції, вважається, що кількість населення має бути економічно виправданою. До економічної глобалізації цей закон діяв максимум у регіональному масштабі. Наразі він набув глобальних масштабів.

Глобалізація економіки передбачає вільне пересування не лише товарів, капіталів, а й робочої сили. Це дає можливість роботодавцям у розвинутих країнах економити на заробітній праці всіх категорій найманих робітників. Некваліфікованим емігрантам платять менше. При цьому тарифна сітка прив'язана до мінімальної зарплати. Водночас виробництва «експортуються» до країн з низьким рівнем заробітної плати. Тому більша частка робітників у розвинутих країнах зайнята у сфері обслуговування, а не виробництва. Проте ця сфера також не може дати роботу всім. Однак причина глобалізації не в демографічних проблемах, а у вичерпанні розвиненими країнами можливостей економічного зростання.

Колосальні витрати на національну безпеку США після терактів 11 вересня 2001 р. дали негативний ефект для американської економіки. Закрито чимало американських підприємств у ісламських країнах. Дедалі менше грошей нафтові шейхи тримають в американських банках. До терактів серед великих вкладників вони складали до 70 відсотків. Економіка диктує США вимогу замиритися з ісламським бізнесом. Це не лише дасть можливість зменшити витрати на безпеку, які негативно позначаються на бізнесі, а й зняти обмеження на переміщення капіталів та робочої сили.

Натомість традиційні мусульманські суспільства зберігають високий рівень народжуваності. Однак якість знань, якими володіють західні та ісламські суспільства, є відмінною на декілька технологічних укладів. Міграція, як переміщення і поселення людей на новій території, є

найбільш поширеною формою глобалізації. Найчастіше елітарні міграції являли собою завоювання на периферії імперій із закріпленням аристократії та підлеглого їй оточення на прикордонній території. Формування іммігрантських громад разом з їхніми більш або менш широкими зв'язками з країною свого походження обумовлює зміни в культурному середовищі та соціальному самовизначенні. Переселення людей водночас є рухом нових ідей, вірувань, соціальних практик. Зворотнім результатом цього процесу є поширення епідемій.

Поворотним моментом глобалізації як соціального процесу став початок восени 2008 р. світової економічної рецесії. «Часткова» та «системна» глобалізація опинилися в кризовому стані. Проте це не означає «кінець» процесу глобалізації. Навпаки, пошук шляхів виходу зі стану економічної кризи, як доводить досвід глобальної рецесії 1929–1933 рр., найімовірніше за все приведе до нових тенденцій, форм і наслідків глобалізації у період після завершення кризи. Упродовж цього періоду можуть бути сформовані нові соціальні норми, покликані відновити моральні засади функціонування глобального фінансового ринку та його зв'язок з реальною (а не лише віртуальною) економікою. Глобальне управління має бути концептуально визначеним щодо ієрархії цілей та пріоритетів та щодо конкретних засобів досягнення цілей управління. Неспроможність визначити ієрархію цілей та способів їх досягнення створює концептуальні помилки управління, які ведуть до глобальної управлінської кризи. Добробут «золотого мільярду» (всередині дуже диференційованого) засновано на експлуатації решти світу. Однак цей світ скорочується. Китай, Індія, Бразилія вже виходять з-під такої опіки, стаючи самостійними гравцями.

За умов фінансової лібералізації процеси на міжбанківських біржах визначають стан економіки. Гроші більше не залежать від праці та ресурсів, а самі по собі вони лише папірці. Загалом світова економічна криза впродовж 2008–2010 рр. довела факт існування системи міфів про глобалізацію. По-перше, стало зрозуміло, що економічна глобалізація (як і чимало соціальних процесів) не є незворотною. Тому вона нездатна започаткувати «безкінечний» прогресивний процес історичного розвитку. По-друге, функціонування світового ринку не може скасувати національні економічні системи, які продовжують працювати в рамках національних кордонів. По-третє, зменшення втручання державних структур в економіку може привести, як це вже було у 1929–1933 рр., до розбалансованості ринкової системи. Однак «державний дирижизм» має бути виправданий конкретними умовами розвитку національної та світової економік. По-четверте, транснаціональні корпорації виявилися неспроможними відмовитися від частини прибутків заради стратегічного роз-

витку новітніх технологій. По-п'яте, глобальний ринок капіталів потребує глобальних інструментів регулювання. Боротьба з кризою у фінансовій сфері впродовж 2008–2017 рр. відбувалася за рахунок накачування економіки інфляційними грошима. Коли ця фінансова булька лопне, криза вийде за межі економічної складової та випробуватиме на міць існуючу соціальну, геополітичну та військову структури сучасного світу. Після виходу кризи за економічні межі її логіку визначатимуть процеси цивілізаційного масштабу.

Отже, маємо справу з появою економіки знань, яка є антиподом цінностей ринкової економіки. Ринковий фундаменталізм робить глобальну соціальну стратифікацію несправедливою, на думку багатьох мешканців планети Земля. Внаслідок цього ускладнюється процес формування цілісного глобального суспільства. Відкритим певний час залишатиметься питання, яка тенденція перемаже: чи буде достатньою стабільність технічної цивілізації, аби витримати кризове перевантаження, або гору візьме апокаліптичне прискорення часу доби науково-технічного розвитку? Вихід кризи за економічні межі можна очікувати на межі 2020 року.

Наразі не відома ні галузева, ні географічна локалізація подій, з яких розпочнеться лопання «бульок», наявність яких імітує вихід із кризи. Може спостерігатися ефект доміно, коли незначний привід стане поштовхом до подій планетарного масштабу. Наприклад, якщо привід буде суттєвим, таким як теракти 11 вересня 2001 р., обвал може відбутися набагато швидше. Роздування «бульок» буде супроводжуватися потужною кампанією на їхню підтримку. Будуть запуснені всі механізми експорту криз до слабкіших держав. Прискориться знищення традиційних ідеологічних, соціальних, геополітичних та інших стереотипів, які існували століттями. Може активізуватися діалектично пов'язаний із глобалізацією процес локалізації та регіоналізації. Тому важливо мати чітке уявлення про соціальну специфіку процесу глобалізації.

Утім, як правило сучасникам важко оцінити реальне співвідношення сил і тенденцій розвитку, без часової перспективи можна забагато значення надати подіям сьогодення та недооцінити тривалі чинники.

У цьому сенсі ретроспективно проаналізуємо праці, які створюють кращі передумови для такого розуміння. Помітний кластер історіографії глобальної історії становлять студії, присвячені аналізу історії становлення глобальної інфраструктури. Б. Айхенгрін з погляду нової економічної глобальної історії висвітлює питання становлення золотого стандарту та його вплив на світову систему. За переконанням цього автора, навіть електронні гроші у звичному форматі незабаром можуть бути

замінені криптовалютами на кшталт біткойна¹⁹. Д. Хедрік у дискурсі постколоніальних досліджень показав, що європейський імперіалізм, зокрема на периферії людської цивілізації, поширював технологічні досягнення, які зрештою сприяли деколонізації²⁰. Зазначена думка досить широко поширена в історіографії глобальної історії²¹.

Дискусійним в історіографії є питання ієрархії суб'єктів глобальної історії. Прихильники домінантності неурядових організацій звертають увагу на їхню особливо важливу роль у процесі глобалізації²². Альтернативний погляд полягає в тому, що провідну роль у глобальній історії у економічному сенсі відігравали не стільки структури громадянського суспільства, скільки економічні суб'єкти²³. У контексті кліометричної глобальної історії важливими є дослідження, присвячені моніторингу статистики розвитку світової економіки у ХІХ — на початку ХХ ст. Вони пропонують аргументацію концептуальних засад глобальної політичної історії²⁴. Показовим є той факт, що визрівання процесів глобалізації світової економіки відбувалось у контексті нерівномірності розвитку та переміщень центрів світової економіки зі Сходу на Захід, і можливо, у зворотному напрямку²⁵. Глобальна історія не є лінійною. Зокрема, зворотнім процесом є депресія 1929–1933 рр., яка сприяла виникненню тоталітарних режимів і призвела до Другої світової війни²⁶. Після 1945 р. ключового значення набуває процес європейської інтеграції, який сприяє соціально-економічному й демократичному відродженню країн Західної Європи, а після 1989 р. — і колишніх країн соціалістичного табору²⁷. Провідною тенденцією залишається цивілізаційний підхід до аналізу глобальної історії²⁸. Альтернативною концепцією можна вважати світ-системний аналіз за моделлю «центр — напівпериферія — периферія», яку розробляє І. Валлерстайн²⁹.

Автономна спроможність держави захистити народ від зовнішніх загроз є важливою складовою традиційних концепцій суверенітету. У випадку слабких держав стрімка інтеграція у світове співтовариство веде не до прискорення зростання, а до закріплення периферійного статусу та втрати ресурсних можливостей для динамічного розвитку. Популярною є теза про те, що вже немає чіткої відмінності між національним і міжнародним, між справами внутрішніми і зовнішніми. В структурі нової системи міжнародних відносин присутні різні за рівнем розвитку домодерні, модерні й постмодерні держави. Україна належить як до сфери геополітичних інтересів Росії, так і Європейського Союзу. Після вимушеної відмови від радянської ядерної зброї Україна як держава середнього рівня у світовій ієрархії міжнародних акторів не має достатньої потуги, аби впливати на глобальну систему міжнародних відносин. Однак напівпериферія може розглядатися як джерело можливих

системних перетворень. Національний інтерес — це усвідомлення та відображення реальних потреб держави, мотивація її діяльності, її політики. Фундаментальні інтереси віддзеркалюють потребу у збереженні та примноженні базових цінностей нації та країни. Життєво-важливі інтереси — усвідомлення суспільством потреби, без якої життєдіяльність та прогресивний розвиток неможливі. За часовим виміром інтереси можуть бути короткотерміновими, середньо й довготерміновими. На межі ХХІ ст. все більше уваги привертають до себе спроби побудови циклічних концепцій розвитку природи та суспільства. Зокрема, це стосується і теоретико-методологічного обґрунтування моделей (циклів) геополітичного домінування. Зазначена проблематика по суті є квінтесенцією міждисциплінарних наукових досліджень, які здійснюються на перетині предметних полів політології, теорії міжнародних відносин, геополітики, історії міжнародних відносин і соціології. Кожна з названих наукових дисциплін розглядає проблематику взаємин між суб'єктами міжнародної політики з погляду власного предметного ракурсу. При цьому спроби побудови певних прогностичних сценаріїв є можливими лише за умови органічного синтезу існуючих підходів та продукування нового знання.

Отже, проблематика аналізу регіонального та глобального геополітичного домінування становить суттєвий науковий та практичний інтерес. Водночас суто геополітичні підходи до зазначеної тематики мають власну специфіку. Зокрема, відомий український дослідник Ю.В. Павленко слушно зазначає, що своїми методологічними засадами геополітика вкорінена у світ фактичних даних і теоретичних конструкцій фізичної й економічної географії. А загалом геополітика розглядає держави як соціальні організми, які поступово зростаючи та зміцнюючись, стають схильними до територіального розширення, що врешті приводить до війн і силового перерозподілу кордонів. У контексті теорії та історії міжнародних відносин геополітику можна розглядати як мистецтво виживання держави (або навіть певної цивілізації) у несприятливому середовищі. Проте логічним завершенням цього погляду в концептуальному плані є апологетика реалістично-силового підходу до міжнародних відносин, яскравим втіленням чого є «новий атлантизм» С. Гантінгтона, викладений ним у гіпотезі «зіткнення цивілізацій». Причому фактичний розвиток подій після терактів 11 вересня 2001 р., які спровокували спроби впровадження американцями глобального соціально-інженерного проекту з побудови «демократичного ісламу» на прикладі Афганістану та Іраку, не лише підтверджує слова Б.Паскаля про те, що «люди, нездатні зробити справедливість сильною, вирішили вважати силу справедливою», а й засвідчує намагання США на практиці реалізувати ідею тривалого домінування в ключових геополітичних точках Євразії. Концепція «прав

людини», потрібна для протистояння тоталітарним режимам, більше не застосовується до підозрюваних у тероризмі. Історичний досвід вчить, що таке геополітичне домінування має певну циклічність. Наприклад, для Євразії, яка за багатьма геополітичними теоріями є ключем до світового панування, властивими були як моделі певної однополярності, наприклад, у XIII ст. за часів монгольського панування, так і переважно багатополюсного домінування: Європа, Росія, Індія, Китай.

Водночас слід зазначити, що розвиток геополітичних процесів перебуває під безпосереднім та опосередкованим впливом різних чинників, пов'язаних зі складною природою соціальних циклів. Зважаючи на це, найбільш евристично прийнятним є дослідження історичного процесу в світлі теорії довгих хвиль, яка може бути найбільш адекватною для верифікації гіпотез розгортання циклів зміни геополітичних домінант. Зокрема, останнім часом згадана теорія в міру фундаментальних теоретичних розробок концепції «спіралі часу» в фізиці починає знаходити нові аргументи на свою користь, що підтверджує ідею взаємопроникнення та взаємовпливу соціальних та природничих наук. Це тим більше плідний підхід, адже сама природа соціальних циклів у різних іпостасях, зокрема циклів геополітичного домінування, інтегрує всі типи часу і врешті детермінується ними. Тому в масштабі історичного часу циклічні зміни геополітичного домінування відбуваються досить сповільнено. Певний каталізуючий вплив на зазначені соціально-історичні процеси справляє, зокрема, циклічність революцій. Якщо обрати за умовний відлік початку модерної епохи Велику французьку революцію 1789–1799 рр. та взяти до уваги часово-географічні координати поширення її ідеалів і цінностей для всієї Євразії, то ми побачимо наступну картину: 1848–1849 рр. — вся Європа, 1905–1907 рр. — перше «пробудження» Росії, Туреччини, Персії, Китаю; 1911 р. — Сінхайська революція в Китаї, який лише після тривалої громадянської війни у 1949–1979 рр. вийшов на шлях поступального розвитку; тому — Російська імперія та Радянський Союз 1917–1991 рр. як домінуючий чинник у Євразії.

Проблематика циклічності у сфері політики останнім часом стає все більш популярною в середовищі науковців. Короткі та довгі хвилі в розвитку політичних систем стають предметом ретельної уваги в періоди гострих соціальних та економічних криз, натомість після настання стабілізації інтерес до них зменшується. Увага до зазначених феноменів також змінюється циклічно, що опосередковано вказує на хвильовий розвиток не лише політичних систем, а й знання про них. Фактично напрямок сучасної дискусії щодо проблеми циклічності рухається в бік з'ясування того, якою є природа зазначених явищ, що в певному наближенні описуються моделлю суспільних циклів. Зокрема, американські

політологи Дж. Модельські та В. Томпсон наголошують, що глобальні економічні процеси в часі корелюються з довгими світовими політичними циклами, які вони назвали «циклами лідерства». Світ-системна теорія І. Валлерстайна пов'язала економічні цикли М. Кондратьєва з ідею «циклів гегемонії», які він визначає через контроль за потоками капіталів на світовому ринку, що й підтримує існування влади певного гегемона. Причому динамічна модель гегемонії та суперництва виділяє чотири стадії: встановлення гегемонії, перемоги гегемонії, гегемоністської зрілості та падіння гегемонії. Період випробування на практиці зазначених теоретичних побудов настав за умов розгортання глобалізації, яка суттєво активізувала інтеграційні процеси. На цьому історичному етапі формування регіональних економічних просторів безпосередньо пов'язано з феноменом визначення конкретного співвідношення між глобальними та локальними тенденціями розвитку, які німецький дослідник У. Бек назвав «глокалізацією». Близьку до нього позицію з приводу співвідношення між регіоналізацією та глобалізацією займає й І. Валлерстайн. Отже, вивчення макро- і мікропроцесів глобальної історії стає дедалі актуальнішим і вимагає подальших глибоких досліджень за усіма дискусійними питаннями.

¹ *Conrad S.* Global Geschichte. Eine Einführung. München, 2013. S.7.

² *Faber K.-G.* Theorie der Geschichtswissenschaft. München, 1982; *Geschichte heute. Positionen. Tendenzen und Probleme.* Hg. Gerhard Schulz. Göttingen, 1973; *Hobsbawn E.* Wieviel Geschichte braucht die Zukunft? München, 2001; *Internet-Handbuch Geschichte.* Hg. Stuart Jenks. Köln, 2001; *Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000.* Hg. von Peter N. Stearns. 6 Bd. Detroit: Michelin, 2001; *Handbuch der europäischen Geschichte.* Hg. Theodor Schider. 7 Bd. In 8 Teilen, Stuttgart, 1968–1998.

³ *Iggers G.* A Global History of Modern Historiography. URL: <https://www.books.google.com.ua/books?id=8WqDAAAQBAJ8hl=uk8=6>

⁴ *Robertson R.* Globalization. London, 1992. P.8.

⁵ *Fäßler P.* Globalisierung. Ein historisches Kompendium. Köln, 2007. S. 32.

⁶ *Bordo M.* Globalisation in Historical Perspective. Chicago, 2005.

⁷ *Wallenstein I.* World System. New York, 1999. P. 35.

⁸ *Leggewie C.* Die Globalisierung und ihre Gegner. München, 2003.

⁹ *Robertson Roland.* P. 88.

¹⁰ *Stiglitz J.* Die Schatten der Globalisierung. München, 2005.

¹¹ *Borchardt K.* Globalisierung in historischer Perspektive. München, 2001.

¹² *Cowen N.* Global History. A short overview. Cambridge, 2001.

¹³ *Bauman Z.* Globalization. London, 2004. P. 34.

¹⁴ *Toffler E.* Shock of Future. New York, 2008. P. 119.

¹⁵ *Ibid, Baumann,* P. 110.

¹⁶ *Beck U.* Was ist Globalisierung? Frankfurt am Meine, 1997. S. 44.

¹⁷ *Ibid, Robertson,* P. 69.

¹⁸ *Göffe O.* Demokratie und Globalisierung. Berlin, 2008. S. 128.

¹⁹ Eichengreen B. Vom Goldstandard zum Euro. Die Geschichte des internationalen Währungssystem. Berlin, 2000. S.69.

²⁰ Headrick D. The Tools of Empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century. Oxford, 1981; Headrick D. The Tentacles of Progress. Technology Transfer in the Age of Imperialism 1840–1914. New York 1991. P. 324.

²¹ Hugill P. Global Communications since 1844. Geopolitics and Technology. Baltimor, 1999. P. 118.

²² Boli J., Thomas G. Constructing World Culture. International Nongovernmental Organizations since 1875. Stanford, 1999.

²³ Dunning J. Multinational Enterprises and the Global Economy. Wokingham, 1993.

²⁴ Maddison A. Monitoring the World Economy 1820–1992. Paris, 2001.

²⁵ Aldcroft D., Sutcliffe A. Europe in the International Economy 1500 to 2000. Cheltenham, 1999; Mitchell B. International Historical Statistics. Europe 1750–1993. New York, 1998; Mitchell B. International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania 1750–1993. New York, 2003; Mitchell B. International Historical Statistics. The Americas 1750–1993. New York, 1998; OECD: Historical Statistics 1960–1994. Paris, 1995; OECD: Historical Statistics 1970–2000. Paris, 2001.

²⁶ Clark I. Globalisation and Fragmentation. International Relations in the Twentieth Century. Oxford, 1997; James H. The End of Globalization. Lessons from the Great Depression. Cambridge, 2001.

²⁷ Edelmayer F. (Hrsg.). Die Geschichte des europäischen Welthandels und der weltwirtschaftliche Globalisierungsprozeß. Wien, 2001.

²⁸ Nolte H. Weltgeschichte. Imperien, Religionen und Systeme 1500–1900. Wien, 2005; Scholte J. Globalisation. A Critical Introduction. Basingstoke, 2000.

²⁹ Wallerstein I. The Modern World System. New York, 1974–1988. Bd. 1–3.

REFERENCES

1. Aldcroft, D., & Sutcliffe, A. (1999). *Europe in the International Economy 1500 to 2000*. Cheltenham [in English].
2. Bauman, Z. (2004). *Globalization*. London [in English].
3. Beck, U. (1997). *Was ist Globalisierung?* Frankfurt am Meine [in German].
4. Boli, J. & Thomas, G. (1999). *Constructing World Culture. International Nongovernmental Organizations since 1875*. Stanford [in English].
5. Borchardt, K. (2001). *Globalisierung in historischer Perspektive*. München [in German].
6. Bordo, M. (2005). *Globalisation in Historical Perspective*. Chicago [in English].
7. Clark, I. (1997). *Globalisation and Fragmentation. International Relations in the Twentieth Century*. Oxford [in English].
8. Conrad, S. (2013). *Global Geschichte. Eine Einführung*. München [in German].
9. Cowen, N. (2001). *Global History. A short overview*. Cambridge [in English].
10. Dunning, J. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham [in English].
11. Edelmayer, F. (2001). *Die Geschichte des europäischen Welthandels und der weltwirtschaftliche Globalisierungsprozeß*. Wien [in German].
12. Eichengreen, B. (2000). *Vom Goldstandard zum Euro. Die Geschichte des internationalen Währungssystem*. Berlin [in German].
13. *Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000*. (2001). Hg. von Peter N. Stearns. 6 Bd. Detroit: Michelin [in English].

14. Faber, K.-G. (1982). *Theorie der Geschichtswissenschaft*. München [in German].
15. Fäßler, P. (2007). *Globalisierung. Ein historisches Kompendium*. Köln [in German].
16. *Geschichte heute. Positionen. Tendenzen und Probleme*. (1973). Hg. Gerhard Schulz. Göttingen [in German].
17. Göffe, O. (2008). *Demokratie und Globalisierung*. Berlin [in German].
18. *Handbuch der europäischen Geschichte*. (1968–1998). Hg. Theodor Schider. 7 Bd. In 8 Teilen, Stuttgart [in German].
19. Headrick, D. (1991). *The Tentacles of Progress. Technology Transfer in the Age of Imperialism 1840–1914*. New York [in English].
20. Headrick, D. (1981). *The Tools of Empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. Oxford [in English].
21. Hobsbawn, E. (2001). *Wieviel Geschichte braucht die Zukunft?* München [in German].
22. Hugill, P. (1999). *Global Communications since 1844. Geopolitics and Technology*. Baltimore [in English].
23. Iggers, G. *A Global History of Modern Historiography*. Retrieved from <https://www.books.google.com.ua/books?id=8WqDAAAQBAJ8hl=uk8=6> [in English].
24. *Internet-Handbuch Geschichte*. (2001). Hg. Stuart Jenks. Köln [in German].
25. James, H. (2001). *The End of Globalization. Lessons from the Great Depression*. Cambridge [in English].
26. Leggewie, C. (2003). *Die Globalisierung und ihre Gegner*. München [in German].
27. Maddison, A. (2001). *Monitoring the World Economy 1820–1992*. Paris [in English].
28. Mitchell, B. (1998). *International Historical Statistics. Europe 1750–1993*. New York [in English].
29. Mitchell, B. (2003). *International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania 1750–1993*. New York [in English].
30. Mitchell, B. (1998). *International Historical Statistics. The Americas 1750–1993*. New York [in English].
31. Nolte, H. (2005). *Weltgeschichte. Imperien, Religionen und Systeme 1500–1900*. Wien [in German].
32. *OECD: Historical Statistics 1960–1994*. (1995). Paris [in English].
33. *OECD: Historical Statistics 1970–2000*. (2001). Paris [in English].
34. Robertson, R. (1992). *Globalization*. London [in English].
35. Scholte, J. (2000). *Globalisation. A Critical Introduction*. Basingstoke [in English].
36. Stiglitz, J. (2005). *Die Schatten der Globalisierung*. München [in German].
37. Toffler, E. (2008). *Shock of Future*. New York [in English].
38. Wallerstein, I. (1974–1988). *The Modern World System*. (Bd. 1–3.). New York [in English].
39. Wallenstein, I. (1999). *World System*. New York [in English].

УДК 17.94.327(477)

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ЕТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемам концептуалізації соціальної етики демократичної трансформації пострадянського суспільства і ролі європейських соціальних стандартів у процесі здійснення проєвропейського цивілізаційного вибору України. Наголошується на особливій ролі поетапного розв'язання т.зв. «соціального питання» на шляху всебічної гуманізації державотворчих стратегій європейських націй і системи європейських міжнародних відносин загалом. Особлива увага приділяється історичній ролі спільних європейських цінностей. Пропонується авторська рефлексія висвітлення зазначеної проблематики в Національній доповіді: «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» (2016), підготовленій провідними вченими НАН України. Обстоюється думка про те, що визначальним чинником успіху практичного долучення українців до простору європейської єдності є сумісність розуміння ідей свободи й справедливості. Автором проводиться думка про необхідність серйозної соціальної оптимізації євроінтеграційної стратегії України з урахуванням якісно нових зовнішніх і внутрішніх умов національного поступу.

Ключові слова: Україна, Європа, цивілізаційний вибір, Угода про асоціацію між Україною та ЄС.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

SOCIAL ETHICS OF EUROPEAN CIVILIZATIONAL PROJECT OF UKRAINE

The article deals with the problems to conceptualize social ethics of democratic transformation in post-soviet society. Special attention is paid to the role of European social standards in the process of realizing the European civilization choice of Ukraine. It is also stressed here that European social standards remain a key factor making a project of European integration so attractive for the majority of Ukrainians.

Special role of a stage by stage solution of a so-called «social approach» on the way to all-rounded humanization of state-forming strategies of European nations and of the system of European international relations in general is being stressed here. The main emphasis is also laid on the historical role of common European values. An attempt is made here to elucidate the above problems in correspondence with the ones expressed in the National report «Civilizational choice of Ukraine — a paradigm of cognition and a strategy to act» (2016), prepared by the leading scholars of Ukrainian Academy of Science.

It is also accentuated that decisive factor to achieve success in joining the space of European unity is in integrity of understanding the ideas of Freedom and Justice. Since internal and external components of European freedom and justice are so closely intertwined that their separate interpretation in author's opinion has no epistemological perspective.

In conditions of world economic crisis the configuration, dynamics and content of integrational processes both in Europe and in post-soviet countries are being substantially changed while preserving basic system factors. Stable economic prosperity and social progress are becoming more and more dependent on world economic situation. At the same time, social welfare of citizens in some countries as well as their authority in contemporary world fully depend on moral-ethical maturity of national elites, level of confidence in society, general level of culture and the rate of individual responsibility of citizens for their future.

With this view we consider the role of social ethics in general context of forming new theoretical and methodological basis of contemporary historical science. The utter importance of social problems for adequate understanding of crisis phenomena in political, economic and cultural life of the European Union after several stages of substantial expansion is being underlined. Special place of «European social model» in contemporary scientific and political discourse is being emphasized. It is underlined that nowadays we speak not only about rational and pragmatic correction of logic of interna-

tional interaction but about radical change of all logic of internal social interaction, about formation and application of qualitatively new theory of making decisions.

The above problems acquire special meaning in modern conditions of sharpening geopolitical competition concerning Ukraine. Real social result of Ukrainian civilizational choice directly influences the process of this competition, as it directly defines the position of both Ukrainian citizens and citizens of European Union countries. Modern financial and migration crisis of EU only enhances the influence of social factor on collective consciousness of «old» and «new» Europeans, frequently engendering rather dangerous tendencies in European life. The author tries to accentuate the importance of the idea of a serious social optimization strategy of European integration of Ukraine while considering qualitatively new external and internal conditions of National progress.

Keywords: *Ukraine, Europe, civilizational choice, Association Agreement between European Union and Ukraine.*

Стан і перспективи розвитку соціальної сфери, ступінь реалізації соціальних прав та перспективи добробуту традиційно належать до розряду проблем, які турбують більшість українських громадян. На кожному новому етапі зазначене коло питань потребує відповідного додаткового теоретико-історичного осмислення. Незгасаюча життєва актуальність такого нового осмислення не залежить від конфігурації державних пріоритетів у галузі зовнішньої політики, державного ладу і моделей управління. Власне, з метою їх кращого вирішення періодично й відбувається зміна цих самих *пріоритетів, ладу й моделей* або шляхом послідовного системного реформування, або в горнилі революції. Ідеали свободи й добробуту завжди в історії були пов'язані між собою найтіснішим чином. Це, зокрема, регулярно підтверджується результатами найрізноманітніших соціологічних опитувань. Саме проблеми добробуту більшість опитаних називають питанням, що реально турбує їх насамперед. Попри наявну різницю побутуючих тлумачень самого поняття *добробут*, громадяни приблизно однаково уявляють собі його комплексний зміст як матеріальне втілення базових соціальних прав людини. Приєднавшись до Європейської соціальної хартії 1996р. (переглянутої), Україна визначилася в ціннісному відношенні не лише щодо перспективного змісту власної демократичної трансформації, а й недвозначно окреслила соціальні параметри свого багатообіцяючого (у прямому, й переносному сенсі) руху до Європи. Європейська соціальна хартія, попри певну декларативність деяких її положень, об'єднала свого часу правих і лівих. Питання соціальної солідарності здатне справляти значно помітніший

стабілізуючий вплив і в сучасній Україні, на цікавому політичному етапі, коли залишився політичний поділ лише на правих і неправих. Більше того, швидкий соціальний поступ перетворився на своєрідний маркер якісно нового етапу української європеїзації і виявився ключовим чинником історичної легітимізації сміливої євроінтеграційної стратегії в очах широких верств українських громадян, давно виснажених тривалим періодом безжальних соціальних експериментів та дезорієнтованих ціннічною соціальною демагогією й безсоромною політичною софістикою. У цьому немає нічого дивного, оскільки соціальні негаразди мільйонів громадян у будь-якій державі були й залишаються основним джерелом депресивного стану суспільної свідомості, потужним генератором політичної нестабільності і, у загальному підсумку, найнебезпечнішим викликом у царині національної безпеки. Ігнорування цього очевидного досвіду людської історії завжди мало гіркі наслідки для гуманістичного поступу європейської цивілізації. Саме тому славнозвісне «соціальне питання» й посідає таке важливе місце в історії європейської політичної думки. І саме тому *європейська соціальна модель* на певному історичному етапі об'єктивно перетворилася на головний ідеологічний чинник зростання привабливості європейського цивілізаційного вибору. На нашу думку, зазначені очевидні обставини суттєво актуалізують увесь комплекс досліджень соціальної проблематики сучасного історіописання загалом і колективного європейського досвіду гармонізації соціальної сфери зокрема.

У загальному сучасному дискурсі європейських цінностей соціальна етика демократичної трансформації посідає особливе місце. Те, що під різними приводами і з різних причин *соціальна етика* на українських теренах розчиняється в *тіньовій економіці й тіньовій політиці*, свідчить лише про недостатній рівень загальної політичної культури й генетичні вади сучасного політичного стилю мислення, призвичаєного до вправного нав'язування широким масам вибіркової героїчної жертвовності в ім'я чергової величної мети. Зазначена проблема має, на нашу думку, розглядатися в широкому методологічному контексті перебудови колективного історичного мислення з урахуванням нової гостроти питання про користь і шкоду історії для життя. Українська гуманітаристика, попри тривалий попередній період активної рецепції європейського стилю мислення, перебуває ще на самому початку засвоєння повноцінної європейської філософії досвіду й принципів зрілої критики історичного розуму. Істинно європейська емансипація історичної науки зовсім не зводиться до естетизованого «звільнення» від реального змісту соціального буття людини. Навпаки, уся повоєнна історична логіка європейського єднання орієнтувалася на послідовне практичне втілення ідеї соціальної справед-

ливості. Зрозуміло, що реалізація принципу справедливості в умовах ринкової демократії потребувала раціонального врахування зростаючих викликів регіональної та глобальної конкуренції. Коли соціальний критерій «виштовхується» за межі євроінтеграційної стратегії, це робить беззмістовною саму цю стратегію.

Вельми характерно, що представники «вузького кола обмежених людей», котрі наполегливо пропонують *асоціальні* варіанти європейського поступу, насправді самі вже давно є «підпільними європейцями» із таким запасом добробуту, про який пересічні європейці можуть лише мріяти. Такого роду противники популізму добре себе почувають, незалежно від стану державного бюджету, масштабів державної заборгованості та середнього рівня національного доходу на душу населення. Їх цікавить лише прагматична економія соціальних видатків в ім'я максимальної економічної ефективності локальних проектів. Однак висока прибутковість швидкоплинного політичного фаворитизму в умовах затишного корупційного кріпацтва має логічним наслідком фантастичну соціальну диференціацію, котра навряд чи колись буде виправдана славнозвісним *судом історії* тих народів, які пройшли шлях неймовірно тяжких історичних випробувань. Політична осанна *людської гідності* погано корелюється зі зневагою до соціального капіталу та соціальної справедливості. Квапливий пошук нових *зовнішніх* конфігурацій національної безпеки, здійснюваний без опори на новий рівень довіри з боку абсолютної більшості власних громадян (як неодноразово доводила українська історія), сам по собі не гарантує формування повноцінної політичної нації. Багатовікова гармонія раба й пана у європейській історії давно добігла свого кінця. Усвідомлення цього простого факту становить глибинний сенс рецепції європейського історичного досвіду.

Можна скільки завгодно втішатися з того, що «суспільство» перемогло «державу», а правильна «спільнота» своєю чергою перемогла недосконале «суспільство». Однак ніколи не варто забувати, що організаційне й моральне скасування контрольних функцій та конкретної відповідальності державних інституцій нівелює саму ідею *Української держави* як інструменту реалізації соціального й культурного потенціалу української незалежності.

Стратегічно небезпечним є ігнорування того факту, що повноцінний європейський простір — це насамперед простір продуктивної праці й приклад її ефективної організації на всіх рівнях. Власне, масштабна гармонізація європейської сфери трудової діяльності й стала ключовим пріоритетом згаданої Європейської соціальної хартії. Без відповідного розвитку цієї сфери, а тим більше за умов прогресуючої убогості та соціального відчуження будь-які моделі *суспільства і держави* завжди

перетворюються на химерну сукупність паразитичних *спільнот*, які сповідують відвертий соціальний партикуляризм і наочно демонструють клінічну смерть національного духу.

Еволюція європейської соціальної сфери й аналіз соціальних аспектів української європеїзації утворюють цілісний об'єкт дослідження. Лауреат Нобелівської премії у галузі економіки Пол Самуельсон у своєму знаменитому «Економіксі» прагматично зауважив, що «головні питання стосовно правильних чи помилкових цілей сама наука вирішити не може. Це питання належить до сфери етики і “ціннісних міркувань”. Такі питання мають, зрештою, розв'язувати громадяни. Усе, що може зробити фахівець, це виокремити можливі альтернативи й показати справжню ціну різних рішень. Проте розум має-таки поступитися серцю у володіннях серця. Бо, як казав Паскаль, “серце має міркування, що їх розум ніколи не знатиме”»¹.

Як на нашу думку, розумові аспекти соціальної справедливості й національної державності настільки тісно пов'язані між собою в просторі української філософії серця, що питання етики й «ціннісних міркувань» абсолютно природно лягають у контекст міждисциплінарної аналітики історичної еволюції соціальної сфери. Своєю чергою, це потребує додаткового методологічного осмислення проблеми цінностей та культурно-історичної специфіки європейського цивілізаційного вибору. Розуміння складності інтеграції індивідуальних цінностей до європейських соціальних принципів останнім часом переконливо демонструють у своїх фахових апеляціях до наукової спільноти й широкої громадськості провідні вітчизняні науковці².

Як наголошував Вільгельм Дильтей, «цінність не продукт утворення понять на службі предметного мислення. Цінність може стати такого роду продуктом, якщо він, з одного боку, репрезентує спосіб дії, а з другого боку — включений у предметні відносини». Автор відомої «Структури історичного світу в науках про дух» слушно зазначав, що цінність, попри своє *понятійне здійснення як предметної характеристики*, не втрачає співвіднесення з життям. Завдяки цьому цінності, на думку філософа, й здатні перетворюватися на певну силу та «відкриватися в історії», відтворюючи свій попередньо закладений зміст³.

Європейські цінності не є, у цьому випадку, якимось виключенням. Вони не можуть «відкритися в історії» без найтіснішого зв'язку з українським життям. Таке розуміння проблеми цінностей у контексті цивілізаційного вибору, власне, й уможливило формування адекватної соціальної етики історичного аналізу. Як слушно відзначив видатний англійський філософ, логік і математик, автор самобутніх «Пригод ідей» (1933) Альфред Норт Вайтгед, «проведення реформ не доводить моральної

переваги покоління реформаторів. Звісно, потрібно, щоб це покоління володіло енергією реформаторської діяльності. Але умови можуть змінюватися: те, що є можливим сьогодні, стає неможливим завтра. Не можна думати, що велика ідея тільки й чекає доброго дядечка, який потурбується втілити її у практику. Це є дитячим поглядом на історію ідей. Ідеал, аби укорінитися у житті, потребує зростання поступово виникаючих загальних традицій, здатних утримати на собі вантаж його практичних утілень»⁴.

Аргументуючи парадоксальну близькість методологічного світогляду Карла Маркса й Леопольда фон Ранке, американський історик Алан Мегілл наводить геть ранкіанське міркування з Марксової праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» про те, що «образи, взяті з минулого, здатні викривляти сприйняття світу на противагу тому, яким він є у дійсності». А. Мегілл навіть припускає, що «коли б це було релевантним його аргументації, Маркс, можливо, вказав би на те, що вірним є й зворотне, оскільки пошук уроків у минулому викривляє і наше сприйняття минулого, яким воно дійсно було». Розмірковуючи далі про завдання історичної науки в сучасному світі, дослідник акцентує суттєву відмінність нинішніх часів, коли не лише «вища еліта» реально володіє правом формулювати завдання історичної науки. Як образно висловлюється А. Мегілл, «сьогодні сцену заповнила маса: правителі і народ, виробники і споживачі історії, строкатий і гучно галасливий натовп». (Задля повної ясності варто лише зауважити, що цей «строкатий і гучно галасливий натовп», власне, і є славнозвісний *демос*, точніше його найбільш активна частина. — *Авт.*).

У підсумку своїх міркувань про високе покликання сучасної історичної науки досвідчений епістемолог окреслює чотири основні типи її завдань: 1) *формування ідентичності* на основі спільного акту коммеморації; 2) *проповідання (євангелізація)* як робота по зміцненню нашої громадянської релігії; 3) *розважання*; 4) *бути корисною* (там, де це можливо). Щодо проблеми корисності історії, А. Мегілл, схоже, солідаризується із побутуючою думкою про її *невизначність* на тлі трьох попередніх завдань. Адже традиційно вважається, що «історія не може бути так само корисною, як, приміром, машинобудування, адміністрування або скотарство». Багато хто переконаний, що «іноді історія, особливо коли вона віддалена від нас у часі, просторі або культурно, взагалі не може бути корисною»⁵.

Невщухаюча з часів Ф. Ніцше дискусія про користь і шкоду історії для життя не втрачає своєї актуальності. Однак, як на наш погляд, подібні уявлення безпідставно ігнорують просту й очевидну обставину, що згадані *машинобудування, адміністрування та скотарство* також мають

свою світову й національну *історію*. Й насправді ця історія сповнена чималою практичною користі, принаймні як систематизований досвід конкретної сфери людської діяльності. Недостатня увага до такого роду конкретного історичного досвіду стає в багатьох випадках джерелом прихованого емпіріокритицизму, причиною ігнорування матеріалістичного, прикладного змісту досвіду. Саме ця обставина дуже часто перетворюється на колосальну перешкоду для здійснення ефективних реформ у сфері виробництва й для справи радикальної реорганізації ключових інститутів суспільства. Знову й знову складається ситуація, коли реформатори знають, *що* потрібно робити, але при цьому вельми приблизно уявляють собі, *як* це робити на практиці. Відповідним чином, вони вкотре виявляються нездатними більш-менш зрозуміло пояснити алгоритм необхідних перетворень тим безпосереднім виконавцям, які покликані втілювати в життя їхні грандіозні плани.

Для реалізації реформаторських планів найважливішим є адекватне розуміння *ситуації*. Під кутом зору методології історичного аналізу в цьому випадку доцільно згадати концептуалізацію поняття *ситуації*, запропоновану видатним філософом, психологом та істориком Карлом Ясперсом. *Ситуації*, які відійшли в історію, вчений прагматично вважав завершеними, оскільки вони вже відомі нам у своєму значенні й більше не існують. Водночас, на його переконання, *наша власна ситуація* хвилює нас тим, що діюче в ній мислення продовжує визначати, чим вона стане. Адже кожному відомо, що стан світу, в якому ми живемо, не є остаточним.

Ясперс гостро поставив проблему самоусвідомлення в «історично визначеній ситуації», адже ми живемо, як він слушно наголошує, не лише в ситуації людського буття взагалі, а пізнаємо її кожного разу лише в історично визначеній ситуації, яка «йде від інакшого й жене нас до інакшого». Часом до зовсім неочікуваного інакшого. Так, приміром, сталося із Французькою революцією, перебіг якої виявився неочікуваним, і яка швидко перетворилася на свою протилежність, оскільки поривання до людської свободи завершилося терором, котрий цілковито знищив цю саму свободу.

Як наголошує Ясперс, *ситуація* після свого усвідомлення лише апелює до певної поведінки. Ситуація не має невідвортної логіки, автоматичного саморозвитку, не відбувається нічого невідвортного. Вона лише вказує на потенціал і межі можливостей. Те, що в ній відбувається, також залежить від того, хто в ній перебуває й від того, як він її пізнає та розуміє. «Саме осягнення ситуації вже змінює ситуацію, оскільки воно апелює до можливого діяння й поведінки. Побачити ситуацію означає розпочати її опановувати, а звернути на неї пильну увагу — вже боротьбу

волі за буття». Кожна ситуація нерозривно зв'язана з людиною. У будь-якому випадку важливим є ретельне врахування комплексного характеру людського буття, сполучення різних аспектів якого, власне, й створює певну ситуацію. По-перше, на переконання Ясперса, як *існування*, буття людини розгортається в цілком конкретних економічних, соціальних, політичних *ситуаціях*, від *реальності* яких залежить усе інше (хоча не лише вони визначають дійсність). По-друге, існування людини як *свідомості* перебуває в просторі пізнавального процесу. Історично набуте й відтепер наявне знання за своїм змістом, характером здобуття, розчленування й розширення, вже саме по собі є *ситуацією*, певною мірою зрозумілою людині. По-третє, те, чим стане *сама людина*, обумовлено людьми, яких вона зустрине, а також можливостями віри, голос якої у ній звучить. Усі перераховані вище три комплекси обставин, у яких «віднаходить себе людина» (а саме: «фактичне існування, можлива ясність знання, апелююче самобуття у своїй вірі») потрібно, на думку К. Ясперса, обов'язково враховувати в кожному процесі осягнення духовної ситуації.

Як відомо, К. Ясперс не сприймав «сліпої діалектики матеріалістичного й економічного спрощення» в редакції примітивізованого марксизму. Водночас, його небезпідставно насторожували «варіанти натуралізації людського буття, засновані на відмінностях рас». На його думку, в обох зазначених підходах втрачається істинне історичне усвідомлення часу. Тож, коли в історичному дослідженні стару *діалектику матеріалістичного й економічного спрощення* механічно замінити навіть найпатріотичнішою *натуралізацією людського буття, котра ґрунтується на відмінностях рас*, справжнє історичне усвідомлення часу навряд чи відродиться. Новому історичному мисленню, попри будь-який етноцентричний ентузіазм, все одно страшенно бракуватиме матеріалістичного й соціально відповідального реалізму. Надмірне естетичне захоплення політикою у стилі «фольк» під час вирішення суто практичних питань раціональної організації вільного життя цілої нації навряд чи сприятиме ефективному менеджменту в раціоналістичному просторі глобальної історії. Для унаочнення цього логічного припущення можна скористатися наведеним К. Ясперсом образним висловом видатного французького письменника Стендаля, котрий ще в 1829 р. попереджав про практичні наслідки неналежного використання типу людини, наділеної естетичним сприйняттям. Якщо таку людину, приміром, поставити на чолі будівництва каналу, то замість того, «щоб холодно й розумно завершити будівництво, вона полюбить цей канал і наробить дурниць». Для історичного усвідомлення соціальної ситуації у сучасній Європі та сучасній Україні надзвичайно важливим видається акцент К. Ясперса на тому, що «єдиної ситуації для людей одного часу не існує». Тому відповідальний

історик, попри будь-які вільні подорожі в минуле, не має жодного морального права перетворюватися на одного з «дезертирів дійсності», чисельність яких в епоху постмодерну драматично швидко зростає. Тож, обстоювана вченим комплексність тлумачення *ситуації* людського буття видається, у цьому випадку, цілком раціональним вирішенням складної методологічної дилеми адаптації історичного досвіду до стрімкої зміни конфігурації історичних явищ і процесів. Зрозуміло, що обстоюваний Ясперсом комплексний аналіз *ситуації* потребує не менш комплексного дослідницького інструментарію.

Як це не сумно констатувати, але нині, як і на початку 30-х років минулого століття, сутність *кризи* полягає насамперед у *дефіциті довіри*. Рівень довіри в суспільстві багато в чому визначає реальну дієвість «державної волі», котра, як писав К. Ясперс у 1932р., «виходить з *ідеї держави добробуту як економічної системи*» й саме за її посередництва спрямована на людину. Однак, славнозвісна «державна воля» здатна й занепасти до рівня «опортуністичної політики моменту в ім'я зовнішнього успіху»⁶. Державне мислення цілком може заціпеніти в полоні духовного ідеалу й проігнорувати «дійсність моменту», хибно оцінюючи будь-яке існування. (В українських умовах симптомом такого оціпеніння зазвичай слугує активізація публічних натяків на брак славнозвісної «політичної волі»).

На переламних етапах національної історії прагматика історичного досвіду дуже тісно пов'язана з культурою загального історичного мислення. Як відомо, у популярних історичних творах зазвичай не прийнято прямо артикулювати етичну й прагматичну корисність історичного знання. Значно більший наголос робиться на емоційній співучасті, спільному переживанні з людьми минулого. Значною мірою це є наслідком того, що занадто вже часто гучні моралістичні проповіді заангажованих інтелектуалів виявлялися шахрайством вже хоча б тому, що історичні дії у просторі минулого оцінювалися як зразкові на основі вже сформованих етичних поглядів. Таку історію А. Мегілл прямо називає «вправлінням у софістиці, котре віддзеркалює сучасні упередження, зодягнуті у шати старовини»⁷. На його глибоке переконання, така історія викривлює сучасне не меншою мірою, ніж минуле.

Відомий англійський історик, автор оригінальної «Історії норманського завоювання» й цікавих «Методів вивчення історії» Едвард Фріман послідовно провадив думку про те, що вивчення історії неможливе без допомоги інших наук. На його переконання, практично всі галузі знання можуть бути корисними для прояснення суті й практичного змісту складних історичних проблем. Адже, як слушно зауважує вчений, «звичайне помилкове уявлення ніколи не буває повним; воно завжди становить

перекручення якоїсь істини; якась сторона справи, абсолютно правильна сама по собі, визнається в настільки непропорційному вигляді порівняно з іншими сторонами, що практично перестає бути правильною»⁸.

У цьому зв'язку Фріман пригадує часи, коли він читав «Етику Аристотеля». Дослідник зауважує, що він вже навряд чи склав би іспит з цієї праці. Однак, за його словами, читаючи її, він «набув нову здатність, якої до того не мав: здатність розрізнення й визначення», котрою відтоді міг завжди скористатися для заняття предметами, що не мали жодного відношення до змісту книги, читання якої розвинуло в ньому цю нову здатність. На його переконання, «людина, підготовлена до мислення вивченням Етики, усуне багато ускладнень, котрі заважають вивченню історії, — особливо коли дотримається правила, викладеного в останньому параграфі Етики, тобто перейде від її вивчення до вивчення «Політики». На думку зрілого європейського методолога історії, якщо людина усвідомить значення будь-якого розрізнення й визначення, котрі викладено з такою дивовижною ясністю, то можна вважати, що вона пройшла найкращу школу «як для необхідного забуття, так і для вивчення». Людина позбавляється обмеженості, долає штучні перегородки у власному мисленні й починає розуміти, що «факти, які перебувають з одного боку цієї штучно спорудженої перегородки, на стільки ж заслуговують на її увагу, як і факти, що перебувають по інший бік». За критерієм корисності для розвитку особистої здатності формулювання історичних суджень Е. Фріман ставить Аристотеля в один ряд із такими визнаними класиками світового історіописання, як Фулід і Тацит. З погляду дослідження «історії європейського світу» подібний методологічний синтез видається йому не лише корисним, а й просто необхідним⁹.

Потрібно визнати, що це є суттєво ширшим методологічним тлумаченням історико-епістемологічної функції етики, аніж те, що ми зазвичай зустрічаємо в багатьох професійних істориків, котрі вдаються до застосування традиційного аксіологічного підходу. Щоправда, у деяких європейських філософів можна зустріти й більш критичний погляд на «Етику» Аристотеля. Бертран Рассел, приміром, у своїй широко відомій «Історії західної філософії» (Глава XX) навіть зауважив, що в Аристотеля «майже повністю відсутнє те, що можна назвати доброзичливістю або філантропією». Як, зокрема, відзначив Рассел, «страждання людства, наскільки їх усвідомлює Аристотель, не зачіпають його емоційно». Оскільки той, нібито, лише «розсудливо стверджує, що вони є злом, але вони не роблять його нещасним, за виключенням тих випадків, коли тими, хто страждає, виявляються його друзі». Рассел навіть припустив, що Аристотелю «невідомі усі найглибші сторони морального життя». Як наголошується у підсумку, усе, що має сказати Аристотель, «буде корисним забезпеченням

людям із нерозвиненими пристрастями, але йому нема чого сказати тим, хто одержимий Богом або дияволом, або тим, кого очевидне нещастя доводить до відчаю». На цій підставі Рассел дійшов загального висновку про те, що «Етиці» Аристотеля «бракує внутрішньої значимості»¹⁰. Для професійного історика, у цьому випадку, виникає цілком логічне питання про те, якою мірою численні новації у царині методології сучасного історіописання можуть претендувати на реальну «внутрішню значимість» з погляду наявного потенціалу істинної людяності, гуманістичної самоцінності стилю мислення.

Серйозною інтелектуальною підтримкою для вітчизняних гуманітаріїв і, водночас, відчутним поштовхом для поглибленого осмислення окреслених нами вище проблем стала підготовлена провідними вченими НАН України національна доповідь про цивілізаційний вибір України. У її підсумковому розділі переконливо наголошується на особливій ролі *ціннісно-нормативних, соціальних та етичних наслідків* зазначеного вибору¹¹. Зазначений комплекс питань вартує подальшого опрацювання вітчизняними європейцями. По-перше, ця проблематика залишається предметом уважного моніторингу й вимогливого аналізу з боку світової та, безпосередньо, європейської наукової спільноти; а по-друге, саме ці питання залишаються полем найбільш гострого протистояння на національному та наднаціональному рівнях як у сучасній світоглядно розколотій Україні, так і у сучасній світоглядно розбурханій Європі. Для дослідника, який зацікавився соціальною етикою історичного аналізу, цей комплекс питань національної саморефлексії може слугувати своєрідним дзеркалом усіх українських революцій. Сьогодні він ще й слугує індикатором рівня сприйняття або несприйняття мільйонами українських громадян жорсткого історичного реалізму затяжних трансформаційних перегонів.

Комплексний аналіз ціннісно-нормативних, соціальних та етичних чинників у загальному контексті масштабних змін на європейському континенті традиційно є важливим методологічним сегментом європейської гуманітаристики загалом та європейської історичної науки зокрема. Наочним прикладом може слугувати натхненне поєднання аксіологічної конструктивності й міждисциплінарної свободи у багатовимірному антропоцентризмі знаменитої школи «Анналів». Попри усю безперечну важливість складних економічних питань та надзвичайно гострих питань європейської безпеки, саме екзистенційний зміст євроінтеграційного процесу, життєва, людська перспектива європейського єднання об'єктивно виходять сьогодні на передній план «боїв за історію».

Автори згаданої національної доповіді НАН України дуже вчасно нагадують про те, що згідно з положеннями Конституції України та з урахуванням ментальності нашого народу, цивілізаційний вибір нашої

країни — це вибір такого способу життя, в якому *«людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства, і не просто декларованою, а реальною»*. Вчені наголошують, що здійснюючи євроатлантичний вибір, *Україна визнає особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями*¹². Дуже суттєвим видається акцент на необхідності *«руху від цивілізаційного вибору до проекту і його реалізації»*, як на рівні держави, так і на рівні особистості (тобто там, де цивілізаційний вибір набуває ознак *життєвого вибору* людини з подальшим рухом до *життєвого проекту* й підсумкової *самореалізації*). Дослідники розрізняють у цьому випадку *гідну самореалізацію* і *негідну* (тобто таку, в процесі якої людина зациклюється на перманентності життєвого вибору, *«ніде не відчуваючи себе собою, а відтак бере участь у чужих життєвих проєктах...»*)¹³. Як на нашу думку, саме час більш уважно придивитися, у яких проєктах беруть участь сучасні українці, у своїх чи чужих. Порушене в національній доповіді питання про *власне цивілізаційне обличчя й геополітичну гідність* є, на нашу думку, далеко не другорядним з урахуванням чергової небезпечної турбулентності українського історичного часу. Нам видається корисним значно глибше замислитися над проблемою соціальної етики української євроінтеграції. Слід уважно роздивитися зрадливі *«соціальні зморшки»* на цьому *цивілізаційному обличчі* та оцінити реальний соціальний зміст згаданої *геополітичної гідності*. Адже саме лише публічне визнання й гучне декларування спрямованості цивілізованого світу до забезпечення людської гідності аж ніяк не скасовує завдань масштабної цивілізаційної трансформації, що охоплює всю *«сукупність матеріально-технічних, економічних, правових і духовно-культурних умов гідного життя людської спільноти»*¹⁴. Вельми симптоматичними видаються наведені вченими результати соціологічних опитувань Центру Разумкова, які свідчать про те, що вже після Євромайдану відносна більшість українців (41%) *не вважає євроінтеграцію об'єднуючою українців ідеєю*, а ідентифікація з Європою серед наших громадян ще досить низька — тільки 29% проти 63% тих, хто не вважає себе європейцями (див.: *Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості*. Київ: Центр Разумкова, 2016. 97 с.). Як зазначається, наші громадяни не вважають себе європейцями насамперед через *невідповідність до європейського матеріального забезпечення життя*. Серед тих, хто не відчуває себе європейцями, абсолютна більшість головною причиною називають низький рівень добробуту (73%) і соціально-культурні умови життя (46%). Наступні за значимістю чинники — це низький рівень культури, освіти (33%), *«неєвропейська свідомість»* (28%), відчуття себе представником іншої культури (10%) і релігійна належність (2,4%)¹⁵.

Нове осмислення модернізації насамперед як процесу творення зрілих європейських ціннісно-нормативних та інституційних форм не просто на часі, а є сьогодні очевидним загальносуспільним імперативом. Адже, як слушно наголошують провідні українські вчені, модернізація українського суспільства здійснюється в умовах глобалізаційних процесів, котрі релятивізують традиційні цінності замкнених етосів і породжують нові концепти глобального етосу, універсалістської макроетики. Йдеться про феномен співіснування різних ціннісно-нормативних утворень. На глибоке переконання дослідників, «стан невизначеності в цінностях, коли співіснують поряд різноманітні системи цінностей, утворює дифузю ціннісно-нормативної системи як стан аномії, який і підважує національну ідентичність». Українські вчені констатують очевидний дефіцит норм і цінностей, які об'єднували б державу і суспільство. За їхніми спостереженнями, індекс аномійної деморалізованості українського суспільства протягом останніх двадцяти років залишається неприпустимо високим. А сучасна війна, котра за визначенням є аномійним явищем, лише стимулює подібну небезпечну еволюцію суспільної свідомості. Українські науковці висловлюють обґрунтовану тривогу з приводу притаманної сучасному українському суспільству «аномійної деморалізованості», ознакою якої є «порушення геть усіх правил і норм від правил дорожнього руху до Конституції». У цьому сенсі більш зрозумілим стає побутуючий в українському суспільстві брак відповідальності, котрий продовжує дивувати європейську спільноту. Як цілком слушно підсумовується, «брак відповідальності, своєю чергою, викликає дефіцит довіри як «невидимої руки суспільства»¹⁶.

Українцям ще потрібно навчитися вчасно розрізняти справжню боротьбу за кращі європейські цінності й корисливе політичне використання ероінтеграційної риторики для задоволення своїх егоїстичних бізнесових і політичних інтересів. Суттєво актуалізується потреба більш предметного розрізнення відтінків нинішньої широкої палітри різного роду політичних «симулякрів» (на кшталт згаданої дослідниками «симулятивної демократії» британського соціолога І. Блюдорна). У вітчизняних наукових колах радикально поглиблюється розуміння необхідності уважного вивчення як *позитивного, так і негативного західного досвіду* в справі вибору потрібної моделі демократії.

У параграфі про здобутки й втрати в процесі реалізації стратегій цивілізаційних змін (5.2) автори національної доповіді розпочинають свій фаховий аналіз з постулату про те, що «цивілізаційний вибір України розуміється насамперед як *добровільна* зміна принципів суспільного життя, його ціннісних засад» [Курсив наш. — Авт.]. Наведені вище соціологічні дані про європейську самоідентифікацію постреволюційних укра-

інців демонструють відчутну різницю між єврореалізмом і євроідеалізмом. Українські та європейські інтелектуали і бюрократи можуть скільки завгодно повторювати, що «найбільш вагомим результатом європеїзації українського суспільного життя має стати поглиблення і зміцнення демократії з такими її атрибутами, як свобода слова, зібрань, об'єднань, політичний та ідеологічний плюралізм, пріоритет права, відкритість влади, правління народу ...» і що «у реалізації поставлених цілей Україна завжди може розраховувати на всебічну підтримку європейських країн»¹⁷. Однак широкі верстви прагматичних українських громадян цікавить насамперед, що мало б бути реальним життєвим результатом демократії, ідеологічного плюралізму, відкритості влади й правління народу — **практичне поліпшення життя самого народу**. Це є метою не лише задекларованого стратегічного завдання щодо «примушування українського великого бізнесу до підпорядкування своїх егоїстичних інтересів загальнонаціональним, до підвищення рівня привласненого ним виробництва за рахунок використання досягнень науки і техніки, до виконання ним соціальних зобов'язань перед найманою працею»¹⁸, а й усього українського євроінтеграційного проекту як такого. В іншому випадку громадяни ніколи не усвідомлять його реальний цивілізаційний зміст. Для мільйонів людей він залишиться черговою історіософською примарою, ще одним номенклатурним експериментом у просторі розбалансованої історичної свідомості. А за такого стану національної свідомості проголошений новою українською елітою рішучий вихід з-під російського домінування завжди залишатиметься лише пропагандистським проектом доби «гібридної війни». Економічна та політична прірва, що визнається всіма вітчизняними й зарубіжними дослідниками основною перешкодою для зближення України з Європою, сама собою нікуди не подінеться. Жебраки й люди, які постійно залишаються на межі виживання, які не мають більш-менш прийнятних гарантій гідного майбутнього існування, навряд чи особливо перейматимуться європейськими цінностями, про безумовну пріоритетність яких невтомно нагадують економічно успішні європатріоти. Усіма дослідниками визнається, що головним чинником достатньо поширеної ностальгії за радянським минулим був і залишається матеріальний стан. Українських політиків та їхніх європейських партнерів мав би суттєво більше хвилювати акцентований у національній доповіді соціологічний факт, що у 2015 р. (тобто через рік після тріумфального підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і подальшої кривавої бійні на сході України) відсоток «ностальгуючих» сягав рівня 1991 р. Адже, поза сумнівом, це є надзвичайно серйозним викликом у царині національної безпеки. Як би не напружувалися талановиті пропагандисти європейського вибору, палко заперечуючи попередні

патерналістські звички широких верств населення й закликаючи до нової корпоративно-соціальної відповідальності бізнесу, однак «для більшості населення євроатлантична цивілізація асоціюється з матеріальним добробутом, а не з цінностями свободи у її різноманітних проявах»¹⁹. Саме тому в згаданій національній доповіді НАН України вітчизняні вчені наполегливо акцентують важливість урахування суспільного впливу проблеми нерівності, питань соціальної справедливості (див.: параграф 1.4 «Соціальні виміри нерівності»). Дослідники слушно наголошують, що «сучасне трактування нерівності виходить за межі суто економічних параметрів — виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Окремі групи населення через обмеження своїх прав потерпають і від окремих видів нерівності, але найбільш гостро від їх комбінації». Однак при цьому визнається неспростовним фактом, що «первинним видом нерівності є економічна нерівність, яка найбільш виразно проявляється нерівністю доходів, а це, у свою чергу, спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ — якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла, до фінансових та матеріальних ресурсів, до реальної можливості користуватися правами на здоров'я, на життя, на безпеку, на культурний розвиток, на громадську діяльність та участь у політичному житті тощо». Утворюється хибне коло бідності, коли нерівність у стартових можливостях посилює нерівність людей упродовж усього їхнього життя.

Звісно, що вчені жодною мірою не вимагають повернення до старої «зрівнялівки». Адже є загальною істиною, що цілковита рівність є не менш шкідливою, ніж крайня нерівність. Однак на переконання дослідників, найнебезпечнішою є «застигла» нерівність, тобто поділ суспільства на окремі «касти» при вкрай ускладненому міжкастовому переході. Кастова структура суспільства, сформована за ознаками статків і зв'язків, нахабна впевненість у кастовій захищеності від справедливого покарання перетворюють нерівність на смертельну загрозу самій ідеї української незалежності. За висновками експертів, неприпустимо низькими залишаються заробітки принаймні половини працюючих в Україні. І вже абсолютно ганебним для всього процесу європеїзації в Україні є наявність крайніх проявів нерівності — соціального відторгнення та дискримінації. Окрім того, глибока нерівність справляє зрозумілий негативний вплив на весь процес економічного зростання²⁰.

Тож, коротко підсумовуючи наше цільове перепрочитання знакової у багатьох відношеннях національної доповіді про цивілізаційний вибір України, навряд чи можна погодитися з поширеними зовнішніми узагальненнями на кшталт того, що «українці хочуть жити по-європейськи, але ще не хочуть дотримуватися європейських правил»²¹. У такого роду

закидах на адресу українців міститься лише частина правди. По-перше, не варто розписуватися геть за всіх українців; по-друге, важко дотримуватися якихось «європейських правил» у дуже оригінальній «європейській країні», де будь-які правила й досі сприймаються як зайва умовність; а по-третє, чого, зрештою, вартують якісь зовнішні або внутрішні правила, коли для одних вони легко перетворюються на зручне знаряддя легітимації стрімкого збагачення, а для інших стають законоподібною гарантією консервації та поглиблення персональної соціальної деградації.

Вікопомне «соціальне питання» (яке поки що не посіло гідного місця в новітній українській історії понять) саме собою ніколи не зникало з порядку денного національної та європейської історії. Більше того, цілком очевидно, що саме його розв'язання неодноразово визначало ключові віхи реальної гуманізації європейського історичного поступу, а його зухвале ігнорування або нерозважливе відкладення «на потім» швидко перетворювалося на серйозний виклик для безпеки і стабільності Європи. Стосовно ж мільйонів простих українців, які через страждання й кров зробили свій цивілізаційний вибір на користь повноцінного європейського життя, будь-яка «європодібна» маргіналізація соціальної проблематики нагадує банальне історичне шахрайство. В умовах консервації соціального занепаду (а тим більше подальшої соціальної деградації) значної частини населення славнозвісний «рух у бік Європи» ще зовсім не означатиме «усе більшу відстань від євразійської цивілізації». Це скоріше нагадуватиме міфологічний «рух-у-нікуди», у загальному підсумку якого найбільш кмітливі «активісти» зазвичай безперешкодно розчиняються в заможних прошарках тієї або іншої «реальної цивілізації» і надалі непогано себе почувають. Поглиблення соціально-економічної кризи внаслідок дії цілої низки внутрішніх і зовнішніх чинників цілком об'єктивно призводить до втрати низки важливих ознак цивілізованості як такої. Водночас, враховуючи наявний геополітичний та геоекономічний потенціал, згадані євразійська і європейська цивілізації цілком здатні зблизитися в майбутньому внаслідок прогресуючої глобалізації. У цьому сенсі досить популярне уявлення про те, що рішуче віддалення від однієї цивілізації вже саме по собі автоматично означає наближення до іншої, виглядає певним «лінійним» спрощенням реального історичного процесу.

Згадуваний нами А. Вайтгед вважав, що «ми можемо спостерігати лише те, що пов'язано з нашими концептуальними переконаннями у сучасності». Однак для початку потрібно принаймні мати адекватні «концептуальні переконання», які дозволять спостерігати реальну картину світу. Кожний момент досвіду, на переконання філософа, становить «перехід від одного світу до іншого — від безпосереднього минулого до безпосереднього майбутнього». Саме тому, на його думку, безпосередне

минуле також іманентно присутнє в теперішньому з певною мірою структурної визначеності. Майбутнє є іманентним кожній події сучасного, маючи різний ступінь домінування в ньому. Однак майбутня індивідуальна подія не існує²². Членство України в ЄС є «майбутньою індивідуальною подією, яка не існує» не лише для європейських філософів. Сьогодні воно «не існує» як для керівництва ЄС, так і для провідних політиків держав-членів. Лукавий європейський фініш процесу ратифікації грандіозної Угоди про асоціацію між Україною і ЄС розставив усі крапки над українським «і»— ані гарантій безпеки, ані гарантій економічної підтримки, одна лише чесна гарантія відсутності перспективи членства в ЄС. Україна має самотужки навчитися плавати в порожньому європейському басейні, який навіть не обіцяють колись наповнити водою. На додаток, посольство ЄС в Україні чесно декларує, що соціальні наслідки прискороного руху України в бік Європи — це прерогатива Міжнародного валютного фонду. Сама ж Європа лише *сподівається*, що зазначені наслідки (від пенсійної реформи та інших соціальних ініціатив) виявляться не занадто катастрофічними. Натомість в умовах масового безгрошів'я українці отримали право на тримісячне проживання в яких завгодно європейських готелях власним коштом. Треба звикати, що за свободу треба платити. Заощадженнями, територіями, здоров'ям і навіть самим життям. Але ж з Європою чи без Європи; у басейні чи в чистому полі, а добре плавати у світовому океані історії таки потрібно вчитися самотужки. І вчитися треба якомога наполегливіше. Інакше можна знову не виплисти з річки Геракліта.

---

¹ Цит. за: *Так Р.* Історія політичної думки. Нові перспективи історіописання. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 275.

² Див.: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.; *Горбулін В.* Замысловатая неопределенность нового миропорядка. URL: <http://gazeta.zn.ua/internal/zamyslovataya-neopredelennost-novogo-miroporyadka-.html>; *Пирожков С., Хамітов Н.* Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/civilizatsiyniy-vibir-ukrayini-v-globalizovanomu-sviti-yakiy-civilizatsiyniy-vibir-robot-ukrayinu-ne-ob-yektom-a-sub-yektom-geopolitik-.html>; *Лібанова Е.* Україна: глибина нерівності. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-.html>.

³ Див.: *Дильтей В.* Категории жизни. Структура исторического мира в науках о духе. Вопросы философии. Москва, 1995. № 10. С. 129–143.

⁴ *Уайтхед А.* Приключения идей. Избранные работы по философии. Москва: Прогресс, 1990. С. 441.

⁵ *Мегилл А.* Историческая эпистемология: Научная монография. Москва: «Канон⁺» РООИ «Реабилитация», 2007. С. 438–441.

⁶ Ясперс К. Духовная ситуация времени. Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. URL: <http://lib.ru/FILOSOF/YASPERS/time.txt>

⁷ Мегилл А. Вказ. праця. С. 439.

⁸ Фриман Э. Методы изучения истории. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. С. 60.

⁹ Там само. С. 72–73.

¹⁰ Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2001. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/rassb01/index.htm>

¹¹ Див.: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. С. 243–249.

¹² Там само. С. 7–8.

¹³ Там само. С. 138.

¹⁴ Там само. С. 136.

¹⁵ Там само. С. 245.

¹⁶ Там само. С. 244–245.

¹⁷ Там само. С. 249.

¹⁸ Там само. С. 253.

¹⁹ Там само. С. 267.

²⁰ Там само. — С. 35–37; 40.

²¹ Yermolenko V. Sie glauben an Europa, aber nicht an seine Regeln. Süddeutsche Zeitung. 2014. 12 Mai. URL: <http://www.sueddeutsche.de/politik/interview-ueber-junge-ukrainer-sie-glauben-an-europa-aber-nicht-an-seine-regeln-1.1953967> / Цит. за: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. С. 245.

²² Уайтхед А. Вказ. праця. С. 593–596.

REFERENCES

1. Dil'tej, V. (1995). Kategorii zhizni. Struktura istoricheskogo mira v naukah o duhe. *Voprosy filosofii*, 10, 129–143 [in Russian].
2. Friman, Je. (2011). *Metodi izuchenija istorii*. Moskva: Knizhnyj dom LIBROKOM [in Russian].
3. Horbulyn, V. *Zamyslovataia neopredelennost' novoho myroporiadka*. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/internal/zamyslovataya-neopredelennost-novogo-miroporyadka_.html [in Ukrainian].
4. Jaspers, K. *Duhovnaja situacija vremena [Die geistige Situation der Zeit]*. Retrieved from <http://lib.ru/FILOSOF/YASPERS/time.txt> [in Russian].
5. Libanova, E. *Ukraina: hlybina nerivnosti*. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti_.html [in Ukrainian].
6. Megill, A. (2007) *Istoricheskaja jepistemologija*. Moskva: Kanon+ ROOI Reabilitacija [in Russian].
7. Pyrozkhov, S., & Khamitov, N. *Tsyvilizatsijnyj vybir Ukrainy v hlobalizovanomu sviti*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/internal/civilizaciyniy-vibir-ukrayini-v-globalizovanomu->

sviti-yakyy-civilizaciyniy-vibir-robit-ukrayinu-ne-ob-yektom-a-sub-yektom-geopolitik-.html [in Ukrainian].

8. Rassel, B. (2001). *Istorija zapadnoj filosofii i ee svjazi s politicheskimi i social'nymi uslovijami ot antichnosti do nashih dnei*. Novosibirsk: Sibirskoe universitetskoe izdatel'stvo. Retrieved from <http://www.psylib.org.ua/books/rassb01/index.htm> [in Russian].

9. Tak, R. (2004). *Istoriia politychnoi dumky. Novi perspektyvy istoriopyssannia*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

10. *Tsyvilizatsijnyj vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii: natsional'na dopovid'*. (2016). S.I. Pyrozhkov, O.M. Majboroda, Yu.Zh. Shajhorods'kyj (Ed.). Kyiv: NAN Ukrainy [in Ukrainian].

11. Uajthed, A. (1990). *Prikljuchenija idej. Izbrannye raboty po filosofii*. Moskva: Progress [in Russian].

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

УДК 930.22 “1919/1922”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ua

ІНОЗЕМНІ КОНСУЛИ В УСРР (1919–1922 рр.)

У статті висвітлено основні форми та проблеми діяльності іноземних консулів у Києві та «радянській столиці» Харкові впродовж лютого 1919 р. — грудня 1922 р. Досліджено основні форми і методи діяльності іноземних консульств в Українській СРР, виявлено особливості їх функціонування, з'ясовано особовий склад консульських установ і роль їх керівників у започаткуванні консульських зносин із УСРР та вплив на формування її міжнародних зв'язків. Охарактеризовано особи іноземних консулів (В. Дубинського, М. Дж. Мір-Тагієва, К. Цагарелі, Біт Шумуна та ін.), які репрезентували в радянській Україні Азербайджан, Вірменію, Грузію, Персію та інші країни. На підставі архівної інформації досліджено особливості взаємодії Народного комісаріату закордонних справ УСРР з іноземними представництвами та дії Головного політичного управління УСРР щодо реєстрації іноземних громадян. Розглянуто нормативні акти щодо становища іноземних підданих в Українській СРР та висвітлено роль іноземних консулів у забезпеченні контактів підданих їхніх держав із радянськими органами. Доведено, що іноземні консули в УСРР ставали жертвами репресивних органів.

Ключові слова: іноземні консули, консульська служба Української РСР.

Iryna Matiash

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ua

FOREIGN CONSULS IN THE UKRAINIAN SSR (1919–1922)

The article describes the basic forms and problems of foreign consuls' activities in Kyiv and «Soviet capital» Kharkiv in February 1919 — December 1922. We surveyed historiography (works by Hisem O.V., Kiladze S., Kupchych O.V., Danylenko O.V., Natreba Y.B., Sokyrska V.V. etc.) and a wide range of sources concerning activities of foreign missions in Ukraine. The main forms and methods of foreign consulates' activities in the Ukrainian SSR were surveyed, peculiarities of their functioning were outlined, personnel of the consular institutions and a role of their management in formation of consular relations with the Ukrainian SSR and an influence on building its foreign relations were determined. We characterized the personalities of the foreign consuls who represented Azerbaijan, Armenia, Georgia, Persia and other countries in Soviet Ukraine (Dubynskyi V., Mir-Tagiev J., Tsahareli K., Shumun Bit etc.). Indicated on the nationalization of foreign consulates' buildings by the Soviet authorities. Nature of the activities of Chinese mission, mission of Assyrian National Delegation in the RSFSR and «a Brazilian consul earl Alberto Pirro» was also highlighted. On the basis of archival information we investigated features of the interaction of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR to the foreign missions and actions of the USSR General Political Governance concerning registration of foreigners. It has been shown that the foreign missions used the services of the Bureau for Foreign Missions Services concerning providing people with food provision and dwelling. We found differences in the organization of the consular corps in the era of the Ukrainian State and the Ukrainian People's Republic and the Soviet regime. Regulations on the status of foreign nationals in the Ukrainian SSR were considered, and the role of the foreign consuls in ensuring contacts of the citizens of their states with the Soviet authorities was highlighted. It was proved that foreign consuls in the Ukrainian SSR were victims of repressive bodies.

Keywords: *foreign consuls, the consular service of the Ukrainian SSR.*

В історії консульської служби України період між 1917 р. і 1923 рр. складає надзвичайно важливий етап, який можна назвати часом її формування як державного інституту. Його особливість полягає в практично «паралельному» започаткуванні діяльності консульських установ, призначених репрезентувати у світі незалежну Україну та Україну радянську. Точкою відліку в історії консульської служби незалежної України слід вважати грудень 1917 р., коли в консульському відділі Секретарства справ міжнародних на чолі з О.Я. Шульгіним було розроблено перший проект нормативного акта з вимогами до організації консульської

установи. З реорганізацією 22 грудня 1917 р. відомства в зовнішньополітичне нормотворча робота продовжилася в Генеральному секретарстві справ міжнародних, а від січня 1918 р. — в Народному міністерстві закордонних справ УНР. На початку 1920 р. практичні кроки до розбудови консульської служби на принципово інших ідеологічних засадах, але в схожих формах, почала робити Українська СРР, що мала своїм провідником недавнього керівника російської делегації на мирних переговорах у Києві Х.Г. Раковського. Народний комісаріат закордонних справ УСРР від січня 1920 р. розташовувався в Харкові. Діяльність НКЗС УСРР та його органів постійно перебувала під контролем органів державної безпеки (Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління при НКВС).

На спеціальні підрозділи зовнішньополітичного відомства покладалася взаємодія з іноземними представництвами, які перебували на території України упродовж 1917–1922 рр. Їхній статус і повноваження, цілі діяльності та функції, а також форми взаємодії з місцевою владою за доби УНР, Української Держави та Української СРР, помітно відрізнялися. Основними містами роботи іноземних консулів упродовж цих років стали Київ (столиця УНР і Української Держави), Харків (столиця Української СРР), іноземні консульські установи діяли також у Одесі (портове місто, через яке проходили найбільші потоки евакуації, реєвакуації та виїзду переміщених осіб на батьківщину) та Миколаєві (портовому місті, в якому традиційно зосереджувався інтерес іноземних держав, пов'язаний із торговим мореплаванням і транспортуванням хліба, руди), який входив до Одеського консульського округу.

Права та обов'язки іноземців у радянській Україні регулював відповідний декрет робітничо-селянського уряду від 13 лютого 1919 р. Однак ці права систематично порушувалися, майно іноземців реквізували, виселяли з квартир, арештовували без пред'явлення звинувачень. Вивчення діяльності іноземних представництв у Києві та Харкові в перші роки радянської влади дає важливий матеріал для порівняльного аналізу діяльності консульської служби Української Держави і УНР та Української СРР, з'ясування російського впливу на формування правових і практичних засад функціонування радянської консульської служби в УСРР, дослідження функцій і завдань та персонального складу іноземних представництв у радянській Україні.

Питання діяльності дипломатичної служби УСРР окресленого періоду досліджують сучасні науковці (О.В. Гісем¹, О.Р. Купчик², О.В. Даниленко³, Ю.Б. Нетреба⁴, В.В. Сокирська⁵, І.Ю. Стрельникова⁶), у тому числі звертаючи увагу на питання організації консульських зносин УСРР із іншими країнами. Зокрема О.Р. Купчик висвітлює консульські функції

уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР та підпорядкованих йому повірених уповноважених НКЗС в Одесі та Києві. Праці О.В. Даниленка позначені акцентованою увагою до наукової термінології та персональних аспектів дипломатичної служби, В.В. Сокирська зробила спробу узагальнити відомості про склад і зміст архівних фондів українських і російських архівів, де зберігаються документи з досліджуваної нею тематики⁷. Водночас в інтерпретаціях подій дипломатичної історії 1921–1923 рр. В.В. Сокирською, зокрема щодо успіхів «молодої радянської дипломатії» у зв'язку з підписанням Ю.М. Коцюбинським перших міжнародних угод УСРР чи засудження позиції Чехословацького уряду, який «припускав можливість одночасного функціонування в Чехословаччині дипломатичної місії УНР»⁸, відчутний вплив радянської історіографії, що свідчить про недостатній рівень осмислення автором принципів зовнішньої політики УСРР. Діяльність польського дипломатичного представництва у Харкові висвітлено в ґрунтовній передмові до збірника «Україна і Польща: документи і матеріали 1920–1939 років» (К.: Дух і літера, 2012), підготовленого Олександром та Наталією Рубльовими. Деяких моментів діяльності іноземних представництв в УСРР торкаються зарубіжні дослідники. Йдеться зокрема про функціонування грузинського консульства в УСРР у публікаціях Симона Кіладзе⁹.

Джерела до дослідження діяльності іноземних представництв у радянській Україні в 1919–1922 р. відклалися у фондах українських та зарубіжних архівів. Найважливішу інформацію з цієї теми містять ф. 4 «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків», деякі відомості відклалися у ф. 261 «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Фонд 97 «Агентство уповноваженого НКЗС УСРР на Україні, м. Київ» передано з ЦДАВО України до Державного архіву Київської області як «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі» (ф. 4205). В ньому відклалися накази, листування, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з України, матеріали про створення іноземних представництв, про роботу Інституту зовнішніх зносин у Києві. Фонд «Управління уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі» зберігається в Державному архіві Одеської області (ф. 65). Там збереглося листування з іноземними консульствами, звіти, заяви громадян, запити щодо використання суден для перевезення біженців тощо. Для розуміння особливості діяльності радянських установ із консульськими функціями важливими є документи ЦДАГО України, сконцентровані у ф. 1 «Центральний Комітет

Компартії України» й частково опубліковані в збірниках документів. Джерела до дослідження долі репресованих представників дипломатичної та консульської служби відклалися також у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Важливим завданням щодо забезпечення репрезентативності джерельної бази історії української дипломатії є виявлення таких документів у зарубіжних архівах.

Мета цієї статті полягає у висвітленні функцій та основних напрямів діяльності іноземних консульських представництв в Українській СРР, особливостей їх функціонування, способів і форм взаємодії з українським зовнішньополітичним відомством, з'ясуванні особового складу консульських установ.

Перші контакти іноземних представництв, що перебували в УНР, із зовнішньополітичним відомством радянської України пов'язані зі вступом у Київ на початку лютого 1919 р. більшовиків. Фінський дипломатичний представник проф. Герман Гумерус залишив захоплене місто¹⁰. Деякі «старі» іноземні консули зробили спробу встановити відносини з новою владою. Деяких арештували. У всіх були вилучені архіви, гроші, коштовності. Домінантною стала проблема військової повинності, відбувати яку нова влада вирішила змусити й іноземців. Після численних звернень та за взірцем російських рішень 13 лютого 1919 р. робітничо-селянський уряд УСРР ухвалив декрет «Про права та обов'язки іноземців», у якому визначався правовий статус іноземних підданих, декларувалося звільнення таких осіб від військової служби та демобілізація раніше мобілізованих.

«Старі» представники консульського корпусу на початку травня 1919 р., після аудієнції консула Італії у голови Раднаркому УСРР, вирішили залишити Київ. Однак без новостворених, але вже всевладних НКВС та НКЗС, що діяли під чітким контролем Москви, виїхати з міста, де вони провели значну частину свого життя, ніхто не міг. Консули не мали на руках паспортів, не могли отримати в банках кошти, встановлені обмеження на вивезення валюти були по суті грабунком. Запланувавши виїзд на 17 травня 1919 р., вони звернулися до НКЗС УСРР з проханням дати відповідні розпорядження щодо повернення архівів та цінностей; збільшення ліміту дозволеної до вивезення валюти з 100 000 франків до 200 000 франків для консулів і визначення суми, дозволеної до вивозу членами родин та секретарями; сприяння виділенню потяга до Одеси і видання паспортів¹¹. Щоб не змінювати дату від'їзду, просили дати відповідь на звернення до 15 травня. В дорогу готувалися швейцарський, італійський та бельгійський консули, секретар швейцарського консульства з родинами. Відповідь на своє звернення вони отримали вчасно, але часткову. Їм видали паспорти й повернули вилучені предмети, втім лише

«дозволені до вивозу», грошові суми для вивозу збільшили до 150 000 франків, а членам родин дозволили вивозити по 3 000 франків, прохання про потяг залишили «без наслідків»¹². Іншою складовою відповіді було створення Комісії з ліквідації консульських установ.

Залишаючи Київ, консул Швейцарії Гавриїл Енні відбув «дипломатичну» зустріч із «відповідальними співробітниками Головноначотачу т. Крушинським і т. Ковнацьким»¹³, надавши їм дозвіл на зайняття кімнат у своєму приміщенні (тоді вже — колишньому). На поселення в консульських будинках одразу набралось безліч претендентів — «відповідальних», «радянських» та інших організацій, які «гарантували зберегти все майно і навіть передати його згодом за описом»¹⁴. Квартиру консула Норвегії (вул. Хрещатик, буд. 195, кв. № 25) зайняли управитель справами Народного комісаріату продовольства Кантор та його помічник Атаков із родинами. Націоналізовано було й будинок британського консула¹⁵.

Натомість у націоналізованому будинку київського цукропромисловця і мецената Маркуса Зайцева на вулиці Левашовській, 1 продовжувало існування «китайське представництво» (Союз китайських громадян в Україні) на чолі з Чжу Шао-Яном, що діяло тут від осені 1918 р.¹⁶ Більше того, китайський «консул» набрав штат співробітників із представників буржуазних родин, які залишалися в Києві, тим самим рятуючи їх від більшовиків. Так, кореспонденткою і перекладачем у його канцелярії працювала небога Маркуса Зайцева, юрисконсультом — її брат, секретарем — юнак, якого власник поселив перед від'їздом у одній з кімнат для нагляду за будинком. Безпосередньо китайських представників було лише двоє. Натомість кількість співробітників-киян, які шукали прихистку в консульстві, систематично збільшувалася до моменту, коли ситуацією зацікавилася київська Надзвичайна Комісія. Витримавши розмову з «надзвичайниками», консул утім набір співробітників припинив, але отримав гарантії недоторканності для тих, хто залишався працювати.

На тлі бруталного ставлення радянської влади до іноземних консулів показовою була справа так званого «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» «графа» Альберта-Вольдемара Павловича Пірро. У березні 1919 р. при ВУНК розпочав діяльність іноземний відділ для боротьби з контрреволюційною діяльністю «агентів іноземних держав», широкі повноваження, пов'язані з попередженням, виявленням та розкриттям контрреволюційних злочинів (насамперед дій, спрямованих проти більшовицької влади) отримав оперативний відділ ВУНК¹⁷. «Справою Пірро» займався секретний відділ ВУНК з боротьби з контрреволюцією. «Графа» «призначили» «центральною фігурою» контрреволюційної змови проти радянської влади¹⁸. Учасники цієї змови («чорне офіцерство і представники буржуазних кіл») ніби планували захопити всі головні

радянські установи і здійснити в Києві переворот, готували для цього зброю (гвинтівки, кулемети тощо) та передавали шифровані відомості до «англо-французьких місій»¹⁹. Звернення громадян до бразильського консульства були також кваліфіковані як частина змови й спроби прийняти бразильське підданство й порвати з радянською владою. Ухвала Колегії ВУНК про розстріл Пірро та його «посібників» (завідувача складу зброї перших київських інженерних курсів П.П. Альфердова, помічника завідувача навчальної частини Других радянських командних артилерійських курсів І.І. Митрофанова, землевласника Г.М. Трифановського, співробітницю «консула» Р.Л. Поплавську) знайшла широкий розголос, особливо після публікації у газеті політвідділу Особливого корпусу військ ВУНК «Красный меч» (1919, 18 серпня).

Насправді уродженець Ліфляндської губернії, політичний авантюрист і аферист Пірро не мав відношення до консульської служби і був «енкістським» агентом, засланим до Києва з провокаційними завданнями. На честь його приїзду відбулося урочисте прийняття за участю представників консульського корпусу. «Бразильський консул», як згадувала небога М. Зайцева, котра отримала доручення як співробітниця китайського консульства в Києві бути перекладачем для цієї особи під час прийняття, дивував своєю манерою поведінки за столом, потягом до алкоголю і провокаційними розмовами щодо ставлення до більшовиків²⁰. Розраховуючи знайти роботу в бразильському консульстві для свого приятеля, вона попросила про це консула під час розмови. Та після застереження одного з консульських працівників щодо небезпеки встановлення стосунків з «графом» Пірро, вирішила відмовитися від свого наміру.

Наступного дня в місті з'явилися оголошення про те, що консул Пірро має особливі повноваження, а співробітники консульства перебувають під захистом радянської влади. Відтак захисту в консульстві шукало багато людей — «всі вони були арештовані і переважно розстріляні»²¹. Крім того, «консул» «надавав бразильське громадянство» всім бажаним. Нові «бразильські піддані» отримували прохання передати до Бразилії листи з Києва. Незабаром вони потрапляли до підвалів спецслужб, а листи виявлялися «шпигунськими шифровками»²². За такою схемою Пірро знищив і свою секретарку Р.Л. Поплавську. Дізнавшись, що її чоловік перебуває у Франції, він запропонував молодій жінці туди поїхати і доставити туди необхідний шифр. Пірро допоміг їй вибрати дорожню сукню й сам зашив туди шифр. Виходячи з дому, Р.Л. Поплавська вирішила відмовитись від подорожі, але почула у відповідь умовляння довести справу до кінця, а через кілька хвилин її арештували й невдовзі розстріляли²³. «Бразильський консул» і сам неодноразово сидів

за ґратами аж до 1936 р., а 1925 р. у Ризькій центральній в'язниці написав мемуари «Я раскаиваюсь и проклинаяю»²⁴. Тобто, історія з розстрілом «бразильського консула» в Києві була успішно більшовицькою провокацією, спрямованою на знищення незадоволених радянською владою киян.

Із великою недовірою радянська влада ставилася також до колишніх консулів і активно фабрикувала щодо них кримінальні справи з відповідними наслідками. 16 квітня 1919 р. за постановою радянського уряду України було вислано з Києва данського консула Германа Гуревича. Звинувачення в агітації та інсинуаціях проти радянської влади висунуто перському консулові в Києві Ісаакію Вітенбергу. Він залишив Київ під час відступу Добровольчої армії, деякий час жив у Одесі. Отримавши дозвіл від більшовицьких керівників повернутися в Київ²⁵, він невдовзі був заарештований Особливим відділом XII армії. Для розслідування справи його відправлено до Москви, а в листопаді 1920 р. — розстріляно з відома надзвичайної перської місії²⁶. У цей час перське консульство в Києві продовжило діяльність, але вже за керівництва нещодавнього секретаря Комісаріату Азербайджану в Українській Республіці Мір Джалала Мір-Тагієва (Міртагієва).

Основним місцем роботи іноземних консулів від січня 1920 р. стала нова радянська столиця — Харків. Інтереси грузинської колонії там представляв призначений Головою Місії Грузинської Демократичної Республіки в Україні Віктором Тевзаєю в березні 1919 р. Костянтин Цагарелі, який виконував консульські обов'язки в ранзі віце-консула²⁷.

У лютому 1920 р. Київ телеграфом звітувався перед Харковом, що в місті «сконструювався консульський колектив» на чолі з перським віце-консулом, якому надано повноваження консула і права захисту громадян створеного 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців. Повноваження консула отримали вірменський та чехословацький представники. Останній — з обов'язком захисту австрійських і угорських громадян. Швейцарський отримав право представляти швейцарське консульство, дансько-норвезький — керувати справами консульства, шведський — вести справи консульства, німецький — захищати інтереси німецьких громадян до приїзду офіційного представника²⁸. Консульські функції щодо грецьких підданих тимчасово перебрала на себе грецька президія.

У травні 1921 р. до Києва прибули нові іноземні місії, переважно з питань репатріації відповідно до Ризької угоди. Для їх розташування Уповноважений НКЗС у Києві Лев Савельєв погодив із харківським керівництвом питання про виселення мешканців із квартир у будинках № 21 (де раніше розташовувалося британське консульство) та № 24 (де розташовувалося айстро-угорське консульство) по вулиці Пушкінській²⁹.

Всі іноземні представники, окрім грецького представництва, отримали від ревкому охоронні свідоцтва³⁰. До кінця 1922 р. у Києві не залишилося жодного іноземного консульства. Останнім припинило діяльність Перське генеральне консульство, розташоване в будинку № 50 по вулиці Фундуклеївській³¹. Китайський представник Лі Зун Син, який змінив на посаді Чжу Шао Яна в 1920 р., залишався в будинку на Левашовській, і до початку вересня 1922 року, намагаючись зберегти за собою права на будинок та майно М.Зайцева, хоч у липні 1922 р. будинок було націоналізовано і передано в оренду Управлінню Уповноваженого НКЗС УСРР.

Перський генеральний консул М.Дж. Мір-Тагієв «зіпсував» відносини з радянською владою через самочинне розширення своїх повноважень. Він створив у консульстві турецький відділ і видавав документи турецьким підданам. Отримання офіційних посвідчень особи іноземними громадянами мало особливу актуальність у зв'язку з оголошеною Губвиконкомом реєстрацією. Однак Уповноважений НКЗС УСРР у Києві В.Д. Торговець, призначений на посаду в середині лютого 1922 р., відмовився візувати видані Мір-Тагієвим паспорти через сумнів у наявності у консула повноважень щодо їх видавання підданам Туреччини. Відповідно до надісланого з Харкова на запит уповноваженого розпорядження перському генеральному консулові було відмовлено в праві видавати національні паспорти не лише турецьким, але й перським підданам з огляду на відсутність будь-яких договірних відносин між урядом радянської України та Персії³².

На початку 1922 р. у Києві сформувалося Управління в Україні Представництва Ассирійської Народної Делегації в РСФРР із консульськими функціями. Штат управління складала три особи: керівник Біт Шумун і два співробітники. Установа розташувалася в будинку № 5 на Миколаївській вулиці³³. Ініціатива створення представництва належала громадськості — «біженської маси», «почти целиком не имеющей какой-либо профессии не зная Русского языка не может найти такой труд, который бы оплачивался удовлетворительно чтобы она могла содержать свои многочисленные семьи оставшиеся после убийства их ближайших родственников»³⁴. Ассирійських громадян на території радянської України налічувалося близько 20 тисяч. Із метою пошуків матеріальної допомоги для організації «евакуації» ассирійських біженців на батьківщину на зібрані цією «масою» кошти була відряджена делегація до Москви з повноваженнями представляти інтереси громади. Делегація звернулася до народного комісара закордонних справ РСФРР Г.В. Чичеріна з проханням взяти на себе посередництво в переговорах з перським урядом щодо умов повернення ассирійських біженців. Отримавши у відповідь запевнення довести переговори з Персією «до кінця», делегати повернулися до Києва.

Про факт заснування управління та його місію — захист ассирійських біженців і видавання їм видів на проживання — Біт Шумун повідомив Перське генеральне консульство 3 лютого 1922 р.³⁵

Не маючи коштів на утримання установи з невизначеним статусом у невизначених умовах, Біт Шумун «з надією на комуністичну гуманність» висунув через посередництво Управління Уповноваженого НКЗС у Києві низку вимог до більшовицького уряду республіки. Вони стосувалися виділення кредиту на утримання Управління та продовольчих пайків для його співробітників, звільнення управління від виплати комунальних платежів, надання керівникові управління безоплатного проїзду в міському транспорті, продовження терміну дії заміників паспортів, які він видавав, до шести місяців³⁶.

Ці вимоги, як і сам факт існування управління, обурили перського консула Мір-Тагієва, котрий вважав діяльність ассирійського представництва зазіханням на його повноваження. На його думку, складалася «ненормальная двойственность», тим більше, що «народні делегації» не мали права видавати національні паспорти або інші посвідчення особи іноземних підданих. Він так само звернувся з листом до Уповноваженого НКЗС у Києві Віктора Торговця з вимогою надати копію повноважень ассирійського представника, де було б визначено його права і функції³⁷. Під час особистого візиту до В. Торговця консул порівняв діяльність ассирійського представництва щодо сумнівності його офіційного статусу з «петлюрівськими організаціями», вимагав повернення виданих Біт Шумуном паспортів та роз'яснення позиції НКЗС щодо його діяльності. Уповноважений НКЗС у Києві роз'яснив перському консулу, що УСРР не має жодних зобов'язань перед Персією і може дозволити існування очолюваного Біт Шумуном Аснардепу, подібно до існування не наділеного офіційними повноваженнями перського консула в Харкові³⁸.

НКЗС УСРР так само вирішило питання на користь обраного громадськістю ассирійського представника, надавши йому повноваження на видання паспортів із терміном дії до 6 місяців. клопотання щодо матеріальної допомоги натомість було відхилено з рекомендацією звернутися щодо субсидії на покриття витрат за проїзд у залізничному транспорті в сумі 38 р. 04 коп. до ЦК КП(б)У³⁹.

Невдовзі М.Дж. Мір-Тагієв очолив торговельну контору Уповноваженого представництва Азербайджанської СРР при уряді РСФРР. Однак він свідомо чи несвідомо постійно робив учинки, які не лише шкодили його авторитету, а й ставили під загрозу його перебування на офіційних посадах у Києві. Про розгул, пиятику й інші «безчинства», в яких брав участь і яким сприяв доктор Мір-Тагієв, написав до Уповноваженого НКЗС у Києві в анонімному листі «відданий радянській владі Григорій» зі

сподіванням, що консула нарешті буде покарано⁴⁰. Віктор Торговець, доповідаючи на запит з Харкова про таке звернення, охарактеризував представництво Азербайджанської СРР в особі Мір-Тагієва як «дивне»⁴¹.

«Перепрофілювалися» за принципом Мір-Тагієва й деякі інші консульські працівники. Зокрема колишній секретар королівського італійського консульства в Києві італійський громадянин Чезаре (Цезар Йосипович) Микос-Урбан очолив у липні 1922 р. Київське бюро Королівської італійської торговельної делегації у Москві. Він мав повноваження щодо захисту і підтримки співвітчизників та підписування документів від мені Київського бюро. Однак візи на в'їзд до Італії на італійських та іноземних паспортах виставляло виключно московське представництво⁴². Київське бюро за керівництва Чезаре Микоса-Урбана розташувалося на вулиці Театральній у буд. № 3, кв. 12.

У Харкові іноземні консули працювали під безпосереднім контролем НКЗС УСРР. У січні 1920 р., після переїзду туди більшовицького уряду, грузинський віце-консул Костянтин Цагарелі отримав від дипломатичного представництва Грузії в Росії право на встановлення ділових стосунків із усіма державними й громадськими установами в Харкові та підвищення статусу до консула Грузинської Демократичної Республіки з дипломатичними повноваженнями. На підставі підписаної дипломатичним представником Грузії у Росії Г. Хунгадзе та керівником справами Ш. Лордкипанідзе⁴³ ноти, консул звернувся з клопотанням щодо надання приміщення (по можливості в центрі міста), включити телефон та відновити електропостачання квартири консула на вул. Дмитрівській, буд. 15 та секретаря консульства на вул. Дмитрівській, буд. 16. Йшлося також про харчові пайки, видачу паспортів кур'єрам, безперешкодне приймання телеграм і службової кореспонденції, друкування в державній друкарні бланків консульства⁴⁴. Штат генконсульства, секретарем у якому був рідний брат генконсула — Григорій Цагарелі, складав 7 осіб, а загальна чисельність, враховуючи членів родин, — 22 особи⁴⁵.

Та його нові повноваження українське радянське зовнішньополітичне відомство зустріло насторожено. Тим більше, що К. Цагарелі не зголосився до Іноземного підвідділу Харківського губвиконкому й не отримав дозволу місцевої радянської влади на печатку⁴⁶. Більшовики в Харкові відверто порушували права грузинських громадян, відправляли їх виконувати трудову повинність у вугільних шахтах, забирали особисті речі, розстріляли петроградського консула Грузії Черкезишвілі⁴⁷.

Підписання 7 травня 1920 р. Грузинською Демократичною Республікою мирного договору з радянською Росією і визнання відповідно до п. 1 цього договору Грузії незалежною державою змінювало статус грузинських громадян в УСРР на іноземців та актуалізувало консульські обо-

в'язки К. Цагарелі в УСРР. Уже через два тижні після підписання договору, ґрунтуючись на вимогах Декрету робітничо-селянського уряду УСРР від 13 лютого 1919 р. і наказу Головного санітарного управління від 21 квітня 1920 р. про звільнення іноземних громадян від військової повинності та звільнення мобілізованих, він порушив перед українською владою питання про термінове доповнення згаданих актів нормою про грузинських громадян⁴⁸. У відповідь консул отримав роз'яснення, що норми декрету від 13 лютого 1919 р. не поширюються на грузинських підданих, оскільки між Україною і Грузією немає договору. А в Росії нові «іноземці»-лікарі звільняються від військової повинності за умови, якщо вони отримали освіту не в Росії⁴⁹. Повністю від військово-санітарної служби звільнялися всі іноземні піддані, які отримали освіту за кордоном. Такими вважалися й іноземці, які прослухали курс в іноземних університетах, а в Росії склали іспити на допуск до медичної практики⁵⁰. Серед представників медперсоналу, які отримали освіту в Росії, звільненню від військової служби підлягали лише піддані Великої Британії, Франції, Італії і Бельгії, згідно з укладеними УСРР та урядами цих держав угодами, за умови, якщо вони виявили бажання повернутися на батьківщину. Піддані держав, з якими уряд РСФРР уклав або збирався укласти угоди, що не поширювалися на УСРР (Грузія, Латвія, Литва, Естонія), підлягали звільненню від військово-санітарної служби лише в тому випадку, якщо вони були мобілізовані не на території УСРР.

НКЗС УСРР розпорядився вважати недійсними офіційні документи, видані грузинським консулом, а його самого — приватною особою⁵¹. Пропозицію грузинській стороні щодо відрядження уповноважених для мирних переговорів українською стороною вже було надіслано. 3 червня секретар НКЗС УСРР особисто роз'яснив К. Цагарелі, що його діяльність, визнана на території РСФРР, може вважатися легітимною в Харкові лише за умови підписання договору про мир і дружбу Грузинської Демократичної Республіки з Українською СРР⁵². 20 червня 1920 р. невизнаний консул писав члену Конституційної асамблеї Грузинської Демократичної Республіки від соціал-демократів Сеїту Девдаріані: «Х. Раковський вирішив самовизначити Україну тільки після того, як було підписано договір із Росією, досі все йшло з Москви і завжди нам кивали на Москву й на Чичерина. 7 травня — дата не лише в житті Грузії, але й Української СРР. Тут Раднарком вирішив не визнавати ні консула, ні грузинських громадян, оскільки немає договору між УСРР і Грузією, а УСРР незалежна у відносинах. А коли поставили питання: а як же визнані перський консул та перські й естонські громадяни, коли немає договору між УСРР і цими країнами? — Там не знали, що відповісти, відповідають: хто Вам сказав, що їх ми визнаємо?... Вони мені самі говорили. Та що тут сперечатися і з

ким сперечатися... Одноманітність політики тут вада, різноманітність перевага. От від цієї переваги тутешньої політики та її керівників і відбулося те, що після факту укладення договору з Росією ми опинилися в гіршому становищі, ніж були до нього»⁵³. К. Цагарелі висловлював прохання щодо донесення до грузинського уряду інформації про скрутне становище співробітників консульства, що проживають у Харкові, крім того, «без усяких прав і права виїзду на батьківщину»⁵⁴.

Допомоги і сприяння у виїзді до Грузії потребувала й грузинська інтелігенція, що мешкала в Харкові (за відомостями консула — один професор, 15 лікарів, три юристи)⁵⁵. Вони раді були залишити радянську Україну «хоч завтра». Намагався знайти підтримку Г. Цагарелі й в особі Григорія Лордкіпанідзе. Вітаючи його з призначенням на посаду в Військовому міністерстві, він констатував, що попри свій статус «напіввигнаного консула», все-таки проводив роботу, не «зайву» для міністерства закордонних справ Грузії. Консульство проіснувало до 17 червня 1920 р., коли його діяльність було припинено до «оформлення відносин» між Україною й Грузією⁵⁶. 20 червня кур'єр доправив у Тифліс детальний звіт про діяльність консульства та становище грузинської колонії у Харкові. Нагального вирішення вимагало зокрема питання демобілізації грузинських громадян та отримання дозволу на виїзд до Грузії. Консул просив сприяння у міністра закордонних справ щодо надання «казенного» транспорту громадянам, які зможуть дістатися Владикавказа, оскільки без державної допомоги вони змушені для оплати переїзду розпродати всі речі⁵⁷. А вже 8 липня К. Цагарелі викликав на допит (спершу як свідка) уповноважений Харківської Губернської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією Гуве.

Крапку в протистоянні було поставлено рішенням Москви. Х. Раковський отримав розпорядження з РСФРР «войти в сношение для выработки соглашений для восстановления между собой нормальных взаимоотношений с общими экономическими интересами»⁵⁸. 31 січня 1921 р. у Москві між РСФРР, УСРР і Грузією було підписано рамковий договір⁵⁹. З українського боку договір підписав повпред УСРР Ю.М. Коцюбинський, з грузинського — повноважний представник Грузії у РСФРР і член парламенту Грузинської Демократичної Республіки Г.Ф. Махарадзе. Акт містив положення про взаємне визнання суверенітету, започаткування дипломатичних і консульських зносин, встановлення принципу найбільшого сприяння в економічних зв'язках, повернення пам'яток мистецтва та архівів. Того самого дня було підписано й угоду про оптацію та вивіз майна⁶⁰.

Відтак 20 лютого 1921 р. К.С. Цагарелі мав аудієнцію у Х.Г. Раковського й отримав повноваження генерального консула в Харкові з правом

користуватися прямим проводом, як у Раднаркомі, так і у центральному телеграфі, для зносин із представниками Грузинської Демократичної Республіки в Одесі, Києві, Москві та грузинським урядом у Тифлісі⁶¹. Його родину (5 осіб), родину секретаря консульства, його брата — Г.С. Цагарелі (3 особи), співробітника консульства М.Р. Клігулашвілі та родину кур'єра С.С. Татарішвілі (2 особи) на початку березня 1921 р. у НКЗС УСРР було поставлено на облік для забезпечення продовольством⁶². Однак підписана угода підлягала ратифікації, якої через захоплення Тифлісу більшовиками 25 лютого 1921 р. не відбулося.

В ніч з 8 на 9 березня до помешкання К.С. Цагарелі як «представника Грузії» завітали непрохані гості з Особливого відділу НК, щоб оголосити йому про домашній арешт. Припис поширювався не лише на консула, але й на його дружину та її батьків, котрі не були громадянами Грузії. За розпорядженням наркома закордонних справ Х. Раковського під час оголошення консулові рішення був присутнім секретар Бюро реєстрації іноземців при НКЗС УСРР А. Б. Стахов. Цей момент та формулювання підстав щодо арешту К. Цагарелі підштовхували його до висновку, що арешт відбувся з відома Х. Раковського і не з причин особистого характеру. Та цього разу йому вдалося вирватися з рук НКВС.

Натомість співробітники Перського генконсульства та члени їхніх родин продовжували користуватися послугами щодо отримання продуктів. Серед постійних клієнтів Бюро з обслуговування іноземців числилися А. Таїров — виконувач обов'язків генконсула (5 членів родини і прислуга), І.Б. Юзбашинський — заступник генконсула (2 особи родини), М.Б. Мамюбеков — секретар (4 особи родини), Салтан Хатум машиністка (2 особи родини), Над Алі Таїров — охоронець (2 особи родини), Ізмаїл Джалал огли — швейцар (2 особи родини), кур'єр Зейнал Акпер огли — всього 18 осіб⁶³. «Дипломатичний пайок» отримували члени чехословацької та литовської місії, секретар австрійського посольства, представник українсько-російської змішаної комісії, економка їдальні, кур'єр, повар, секретар колегії НКЗС УСРР, завідувач прес-бюро, завідувач економічно-правовим відділом⁶⁴.

Захист іноземних громадян у «радянському раю» ставав нагальною необхідністю у зв'язку з наростанням необмеженого втручання «людей у формі», «з повноваженнями і без повноважень», які відбирали майно, виселяли з квартир, арештовували без пред'явлення звинувачень. Додатковий привід для занепокоєння іноземців створила постанова ВУЦВК «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів»⁶⁵ від 18 травня 1920 р., згідно з якою передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян, що проживали в межах УСРР. Виконання постанови покла-

далося на систему установ губебавків. Запроваджувана реєстрація іноземних громадян викликала занепокоєння і обґрунтований страх за своє життя.

Спробу спротиву обов'язковій «реєстровке» зробив харківський перський генконсул В. Дубинський у червні 1920 р. Демонструючи на конкретних прикладах порушення прав перських підданих (секвестрування майна колишнього кондитера Абдула Таїрова, 44 000 рублів у дрібного торговця Мамеда Абасова, 4 000 рублів та білизни у Садика Огли Джафара; арешт без суду і слідства Вагана Халогляна, у якого родина з 7 осіб залишилася без засобів для життя та ін.)⁶⁶, консул просив повернути майно, випустити арештованих і скасувати обов'язкову реєстрацію⁶⁷.

Питання про потребу захисту особистих прав виникло й серед членів харківської колонії турецьких підданих, яка з 1914 р. існувала без спеціального органу правління. Їхнє життя та майно залежало від волі радянських чиновників, які здійснювали так зване «изъятие излишков у буржуазии»⁶⁸. Відправивши в червні 1920 р. до центрального управління надзвичайних комісій УСРР 17 заяв про арешт майна та затримання окремих осіб, турецькі громадяни сподівалися на позитивне вирішення проблеми. Натомість управління надзвичайними комісіями і НКЗС вирішили узгодити практику і розробити перелік предметів, які можна конфіскувати під час кампанії вилучення надлишків у іноземних підданих, «зادля уникнення непорозумінь і претензій з боку іноземних урядів»⁶⁹. Іноземні піддані, які мали достатні документальні докази свого громадянства, визнавалися такими, що не складають виключення в питанні конфіскації майна.

У зв'язку з цими подіями в липні 1920 р. актуалізувалася потреба обрання уповноваженого з консульськими функціями. Порадником перської колонії залишався генеральний консул. Та 3 листопада 1920 р. Володимир Захарович Дубинський раптово помер. Документи діловодства, печатку й архів (5 в'язок) консульства вилучили представники НКЗС УСРР, залишивши кімнату померлого «під особисту охорону дружини Олени Олександрівни Дубинської»⁷⁰. За процедурою все мали повернути новому консулові.

Харківська перська колонія рішенням загального зібрання 7 листопада 1920 р. обрала генеральним консулом свого старосту, уродженця м. Хамадана Абдулу Алі Таїрова та його помічником Мугбільбека Мамедова. Підтвердження повноважень новообрані репрезентанти перської колонії у Харкові мусили отримати в Москві⁷¹. Та тижнем пізніше член персидського донвиконкому К.Зульфуміров провів у харківській мусульманській мечеті зібрання перських підданих, на якому було обрано генеральним консулом харківського округу Вольдемара Депарма, колиш-

нього перського віце-консула в Петрограді, що залишив там про свою діяльність найкращі спогади співвітчизників. Про цю подію, запроTOCOLьовану й засвідчену 231 підписом⁷², та про «незаконність» і «недійсність» кандидатури А. Таїрова була скерована в Московський перський виконавчий комітет телеграма та лист до НКЗС УСРР з вимогою передати печатку і архів консульства В. Депарму. До листа додавалася «переконлива» заява з 93-а підписами⁷³.

Однак Генеральне консульство Персії у Москві надало повноваження А.А.Таїрову «до призначення нового представника перського уряду в м. Харкові» й одночасно дозволило продовжити роботу старости⁷⁴. Новий консул подав заяву до НКЗС УСРР щодо прийняття обов'язків із захисту прав та інтересів перських підданих у Харкові та повернення документів і архіву консульства. 29 листопада 1920 р. перський генконсул у Москві прозвітував своєму безпосередньому керівникові в Надзвичайне перське посольство: «функции харьковского генерального консульства, прерванные после смерти консула Дубинского 6 декабря, вновь восстановлены»⁷⁵. Щоб улагодити напружену ситуацію з частиною громади, яка обрала консулом В. Депарма, А.А. Таїров запропонував його кандидатуру колонії турецьких підданих на посаду їхнього губернського уповноваженого. В. Депарма було обрано, а 4 лютого 1921 р. затверджено губвиконкомом. Конфлікт вичерпався.

Уже 14 лютого 1921 р. почав функціонувати технічний апарат представництва. Насамперед новий уповноважений звернувся до Харківського губвиконкому щодо надання йому права видавати охоронні грамоти на майно та житло турецьких підданих за зразком документів, які видавалися Київським губвиконкомом про звільнення від трудової мобілізації⁷⁶. Харківська міська влада не бачила потреби у видаванні таких грамот, з одного боку, через наявність серед турецьких громадян достатньо спекулянтів, торговців та осіб, що «живуть на нетрудові доходи», а з другого — чесних громадян, які користуються в радянських республіках усіма правами, наданими громадянам цих республік⁷⁷. Позицію Харківського губвиконкому підтвердив НКЗС УСРР, відмовивши в праві видавання охоронних грамот⁷⁸. Невдовзі, 2 квітня, В. Депарма без пояснення причин арештували⁷⁹. Колонія звернулася до НКЗС щодо захисту свого голови та отримала лаконічну відповідь: «Удовлетворить ходатайство не нахожу возможности. С. Ковалев»⁸⁰.

Окрім перського і грузинського консульства, в Харкові розпочали роботу різні іноземні представництва: Управління німецького уповноваженого (уповноважений — Гай Зігфрід); Естонська репатріаційна комісія (голова — Тамман Александр); Чехословацька комісія (голова — Вацлав Бенеш); Литовська комісія (уповноважений — Вітовт Мошин-

ський); Австрійська комісія (повноважний представник для РРФСР і УСРР — Франц Вагер)⁸¹.

Найбільшою за чисельністю дипломатичною установою було Польське посольство (67 співробітників) з консульським відділом (генеральний консул Францішек Харват, віце-консул Міхаїл Свірський)⁸². Прибуття польської місії до Харкова було пов'язане з особливими труднощами. Щоб забезпечити прибуття потягу від нападу повстанців, більшовики пустили попереду і позаду потягу броньовики⁸³. Не менш знаковою виявилася й перша аудієнція радника польського посольства у Х. Раковського. Виголошення заяви планувалося українською мовою, що зобов'язало б «українського» міністра згідно з вимогами дипломатичного етикету відповісти також українською, якою він не володів. Відтак польському дипломатові було запропоновано говорити «общепонятной» російською мовою. Ця «дрібниця» дала підстави співробітникам польського посольства зробити висновок про те, що «самостійність совітської України являється повною фікцією»⁸⁴. Твереза оцінка й розуміння ситуації не завадило початку роботи польського представництва в радянській столиці України. Польські газети повідомили про дружній і доброзичливий характер бесіди керівника представництва Ф. Пуласького з Х. Раковським та окреслення під час зустрічі позитивних перспектив розвитку двосторонніх відносин⁸⁵. Водночас у першому звіті, надісланому до МЗС Польщі, посол повідомляв про те, що розраховувати «на жодну самостійність зовнішньої політики України, бодай часткову незалежність від Москви» не можна, а Харків є «провінційним представництвом тамтешньої метрополії»⁸⁶.

У червні–липні 1921 р. російський радянський уряд, а за ним — і український ухвалили низку постанов, які врегульовували зносини між урядовими органами та іноземними представництвами. Виключне посередництво в таких зносинах надавалося НКЗС УСРР⁸⁷. Усі офіційні документи та акти набували легітимності лише за умови засвідчення представником НКЗС УСРР підпису іноземного представника, якщо ці документи було створено в УСРР, та відповідним закордонним представником УСРР, якщо такі документи виходили від іноземних держав і громадських об'єднань поза межами УСРР⁸⁸.

Від 29 липня 1921 р. іноземні консульські установи мали організувати свою діяльність відповідно до затвердженого РНК «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР»⁸⁹. Консульськими представниками вважалися особи, скеровані своїми державами для представництва при уряді УСРР у ранзі генеральних консулів, віце-консулів та консульських агентів, що отримали екзекватуру від уряду УСРР в особі НКЗС УСРР. Положення

закріплювало за консульськими представниками дипломатичний імунітет і звільнення від державних і місцевих особистих і натуральних податків, декларувало заборону доступу до консульського архіву і листування консула без його згоди, дозволяло вивішувати над входом до установи консульський щит з гербом країни та відповідним написом і встановлювати національний прапор.

Спеціально розробленими на розвиток цього положення правилами визначалося, що консули повинні працювати в тому місті, куди вони призначені. Про прибуття консула НКВС мало невідкладно повідомляти відповідний відділ⁹⁰. Після затвердження повноважень консула йому видавалося посвідчення з фотографією, в якому вказувалося місце перебування (консульський пункт) і округ, у межах якого будуть здійснюватися консульські функції. Завдання консула окреслювалися як захист інтересів окремих громадян країни, яку він представляє. Наголошувалося, що до обов'язків консула не належить захист державних інтересів та дипломатичне представництво. Без дозволу НКЗС консули не мали права призначати своїх представників або відкривати свої відділення і зобов'язувалися контактувати з місцевими органами влади виключно через уповноваженого НКЗС або іноземний підвідділ губвиконкому, якщо в консульському пункті немає уповноваженого НКЗС. Із питань реалізації укладених торговельних угод консул мав право контактувати з місцевими уповноваженими Наркомату зовнішньої торгівлі в консульському пункті або в межах консульського округу. У разі порушення цієї умови, НКЗС мало залишати звернення іноземного консульства без відповіді і спрямовувати його до НКВС. Консули не мали права посилати шифровані телеграми, дипломатичних кур'єрів і секретні пакети. В разі хвороби або смерті консула його обов'язки доручалися іншій особі з дозволу НКЗС через посередництво НКВС та іноземного підвідділу губвиконкому. Недоторканність консулів та їхнього майна визначалася із застереженням щодо відсутності обґрунтованих підозр у протиправних діях, що давало підстави для ігнорування в разі потреби норми про заборону на ревізію, конфіскацію майна чи арешт консула. Тим самим за діяльністю іноземних консулів на території радянської України офіційно закріплювався потрійний контроль: іноземний підвідділ губвиконкому, НКВС і НКЗС. Додатковий тотальний «нагляд» здійснювали органи держбезпеки.

Чи не єдиною офіційною «пільгою» для іноземних представників (у тому числі консулів), які відповідно до своїх службових обов'язків користувалися екстериторіальністю, був дозвіл на користування вогнепальною зброєю «без установлень на сей предмет у нас разрешений»⁹¹. Співробітники, які не мали права екстериторіальності, отримували дозвіл на вогнепальну зброю індивідуально і лише за умови взаємності: якщо

такий дозвіл видавався співробітникам українських представництв відповідних категорій⁹².

Узагальнені вимоги до порядку організації взаємодії українських державних органів та іноземних представників унормовував Декрет РНК УСРР «Про порядок зносин із іноземними представниками» від 17 жовтня 1921 р.⁹³ Ключова вимога полягала в здійсненні всіх зносин між державними органами та іноземними представниками через посередництво НКЗС УСРР. При цьому для консульських представників визначалася можливість безпосередніх зносин із урядовими органами УСРР. Передбачалася обов'язковість засвідчення підписів іноземних представників, що прибували в УСРР, на офіційних документах відповідною візою НКЗС УСРР і за кордоном — відповідних представників НКЗС УСРР.

7 жовтня 1922 р. ГПУ УСРР запровадило правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР. Відтоді керівники та співробітники представництв мали отримувати в НКЗС особливі посвідчення з виокремленням категорій: а) дипломатичні картки (для дипломатичних представників); б) посвідчення консульських представників; в) посвідчення службовців представництв. Відомості про видані посвідчення вносилися до спеціального реєстру, в якому фіксувалися номер посвідчення, прізвище, ім'я та по батькові службовця, назва держави, яку він представляє, ранг, місце проживання і територія, на яку поширюється його компетенція, документ, на підставі якого видано посвідчення. У посвідченнях 1-ої і 2-ої категорій дипломатичних і консульських представників містилися витяги з відповідних декретів про їхні права і пільги. Право на внесення до посвідчення запису про те, що його власник не підлягає особистому затриманню без відома НКЗС УСРР, залишалося й за торговельними та іншими іноземними представниками, які не користувалися дипломатичним чи консульським імунітетом. Такий запис робився за рішенням НКЗС УСРР. У разі вибуття іноземного представника, він був зобов'язаний повернути посвідчення, про що робилася спеціальна позначка. На перше число кожного місяця витяг із реєстру виданих посвідчень скеровувався до ГПУ⁹⁴.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що з приходом до влади більшовиків принципи взаємодії їх зовнішньополітичного відомства — Народного комісаріату закордонних справ УСРР, очолюваного Х.Г. Раковським, із іноземними консулами кардинально змінилися. Питання, пов'язані зі взаємодією з іноземними представництвами, в структурі НКЗС УСРР поклалися на економічно-правовий відділ.

Статусні імунітети «старих» консулів у очах нової влади не мали значення. Консулів арештовували, вилучали їх архіви, гроші, коштовності, конфіскували житло. Із метою з'ясування настроїв населення нова влада почала використовувати для розвідувальної роботи консульські посади.

Консульські зносини з новою владою встановила Грузинська Демократична Республіка (консул К.С. Цагарелі), розстріляного перського консула заступив колишній секретар Комісаріату Азербайджану в УНР, діяльність якого більшовики припинили, М. Мір-Тагієв (Міртагієв). Спробу отримати консульські повноваження та фінансування здійснювало Представництво Ассирійської Народної Делегації (Аснардеп, керівник — Біт Шумун).

Умови діяльності іноземних представництв у радянській столиці України характеризувалися обмеженою самостійністю та постійним наглядом із боку силового відомства. Тим самим здійснення консульських функцій щодо захисту прав підданих держав, які вони репрезентували, практично унеможлиблювалося. Забезпечення встановленої нормами міжнародного права консульського імунітету на практиці не виконувалося. Для обслуговування іноземців при НКЗС було створено бюро зі статусом державного органу для вирішення питань побутового, господарського та матеріально-технічного забезпечення іноземних представництв (Бюробін). З огляду на профіль роботи Бюробін поступово перейшов під контроль ДПУ.

Щодо взаємодії іноземних представництв та радянського зовнішньополітичного відомства було затверджено низку нормативних актів: «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР» (липень 1921 р.), «Правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР» (жовтень 1922 р.). Нормативно-правова база щодо статусу іноземців на території УСРР систематично коригувалася в сторону ускладнення процедур. До 1923 р. більшість консульських представництв іноземних держав припинили свою діяльність у Харкові.

Подальше обмеження прав іноземних місій запровадила колегія НКЗС СРСР на засіданні 20 липня 1923 р., після остаточного згортання зовнішньополітичної діяльності УСРР, що увійшла до складу СРСР. Видавання віз на виїзд іноземцям, дипломатичних та службових паспортів, а також нагляд за дотриманням законодавства українського уряду в галузі прав і обов'язків іноземців та виконання договорів із іноземними державами відносилось до компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР. Надалі відкриття чи продовження повноважень іноземним консульствам мало відбуватися лише за дозволом НКЗС СРСР⁹⁵.

---

¹ Гісем О.В. Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ. 2005. Вип. 14. С. 74–91.

² *Купчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.). Вісник Академії адвокатури України. 2011. № 1(20). С. 168–174; *Купчик О.Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом. Тернопіль, 2011. 264 с.

³ *Даниленко О.* Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції. Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Київ. 2010. № 36. С. 150–171.

⁴ *Нетреба Ю.Б.* Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922). Київ, 2012. 204 с.

⁵ *Сокирська В.В.* Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФР. Грані: Альманах. 2015, липень. № 7 (123). С. 146–152.

⁶ *Стрельникова І.Ю.* Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.). Харків, 2012. 200 с.

⁷ *Сокирська В.В.* Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави. Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв. 2011. Вип. 7. С. 143–147; *Сокирська В.В.* Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації. Історичний архів: Наукові студії. Миколаїв. 2013. Вип. 10. С. 179–186.

⁸ *Сокирська В.В.* Українська дипломатична місія УСРР ... С. 146–152.

⁹ *Кіладзе Симон.* Невідомі сторінки дипломатії. Хроніка-2000. Київ, 2002. Вип. 43. С. 32.

¹⁰ Див.: «Вірю в українську державність...». Відвідини в колишнього фінського посла в Києві, проф. Германа Гумеруса. Українець у Фінляндії. 1943, 1 жовтня. Ч. 6. С. 2.

¹¹ Там само, спр. 19, арк. 100.

¹² Там само.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО України), ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 5.

¹⁴ Там само, арк. 9.

¹⁵ Галузевий державний архів МЗС України, ф.1, оп. 1, спр. 4, арк.4, арк. 35.

¹⁶ Детальніше див.: *Матяш Ірина.* Китайское «консульское представительство» в Украине в 1917–1925 гг.: судьбы в водовороте времени. Украинско-китайские отношения: неизвестные страницы истории и современность. Киев: Изд-во «Горобец», 2016. С. 7–42.

¹⁷ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн 1. Київ: Либідь-Військо України, 1994. С. 67.

¹⁸ Сообщение ВУЧК о раскрытии в г. Киеве контрреволюционного заговора. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні... С. 31–32.

¹⁹ Там само. — С. 31.

²⁰ Див.: *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. Архив Русской Революции, изд. И.Е. Гессеном. Т. III. Берлин, 1921. С. 214.

²¹ Там само. С. 215.

²² Див.: Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ. Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 347–378.

²³ Див.: *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг... С. 215.

²⁴ URL: <http://sundry.wmsite.ru/pravozaschita>

²⁵ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

²⁶ Там само, арк. 6.

- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 16, арк. 121.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 19.
- ²⁹ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп.1, спр. 7, арк. 13.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 19 об.
- ³¹ Там само, спр. 793, арк. 158.
- ³² Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 50, 51.
- ³³ Там само, арк. 31.
- ³⁴ Там само, арк. 32.
- ³⁵ Там само, арк. 52.
- ³⁶ Там само, арк. 32 зв.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 102, арк. 87.
- ³⁹ Там само, спр. 14, арк. 19.
- ⁴⁰ Там само, спр. 38, арк. 75.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само, арк.42.
- ⁴³ Там само, спр. 16, арк. 119.
- ⁴⁴ Там само, спр. 17, арк. 45.
- ⁴⁵ Там само, спр. 16, арк. 61.
- ⁴⁶ Там само, арк. 129.
- ⁴⁷ *Кіладзе Симон*. Невідомі сторінки дипломатії... С. 32.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 16, арк. 124.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 733, арк. 15 а.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 127.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 575, арк. 10 зв.
- ⁵⁴ Там само, арк. 11 зв.
- ⁵⁵ Там само, арк. 12.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 575, арк. 8–8 зв.
- ⁵⁷ Там само, арк. 8 зв.
- ⁵⁸ Там само, арк. 136.
- ⁵⁹ Див.: *Хміль І.С.* З прапором крізь полум'я війни. Київ, 1962. С. 351.
- ⁶⁰ *Кіладзе Симон*. Неизвестные страницы дипломатии. URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/neizvestnyye_stranitsy_diplomatii.html
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 16, арк. 114; Див. також: *Бежуашвілі Аміран*. Консульство в Харкові. Хроніка-2000. Київ, 2002. Вип. 43–47. С. 46
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 275, арк. 3.
- ⁶³ Там само, арк. 4.
- ⁶⁴ Там само, арк. 48.
- ⁶⁵ Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів. Вісті ВУЦВК. 1920, 18 травня. № 123.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 57.
- ⁶⁷ Там само, арк. 63.
- ⁶⁸ Там само, спр. 726, арк. 44.
- ⁶⁹ Там само, арк. 44.
- ⁷⁰ Там само, спр. 16, арк. 29.
- ⁷¹ Там само, спр. 17, арк. 29.
- ⁷² Там само, спр. 16, арк. 80.

- ⁷³ Там само, арк. 14.
- ⁷⁴ Там само, арк. 21.
- ⁷⁵ Там само, арк. 33.
- ⁷⁶ Там само, арк. 36.
- ⁷⁷ Там само, арк. 36.
- ⁷⁸ Там само, арк. 34.
- ⁷⁹ Там само, спр. 17, арк. 55.
- ⁸⁰ Там само, спр. 17, арк. 55.
- ⁸¹ Там само, спр. 78, арк. 71–73.
- ⁸² Там само, спр. 78, арк. 71–73.
- ⁸³ Бюллетень пресбюро Українського советського посольства в Польше. № 89. 1922, 30 янв. ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 146, арк. 64–64 зв.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 146, арк. 64 зв.
- ⁸⁵ Див.: *Єременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.). Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 59.
- ⁸⁶ *Бетлій О.В.* Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.). Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 472–473.
- ⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 7
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ О консульских представителях иностранных государств при Рабоче-Крестьянском правительстве УССР. Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 5–8 июля. № 13. С. 479–480.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 7
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 71.
- ⁹² Там само, арк. 72.
- ⁹³ О порядке сношений с иностранными представителями. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 15–26 октября. С. 707.
- ⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 78, арк. 65; Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр 38, арк. 288.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 115.

REFERENCES

1. Betlij, O.V. (2003). Diial'nist' pol's'koho dyplomatychnoho predstavnytstva v Ukraini (1921–1923 rr.). *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy pry MZS Ukrainy*, 8, 472–473 [in Ukrainian].
2. Bezhuashvili, A. (2002). Konsul'stvo v Kharkovi. *Khronika-2000*, 43–47, 46 [in Ukrainian].
3. Bilas, I.H. (1994). *Represyвно-karal'na systema v Ukraini. 1917–1953: Suspil'no-politychnyj ta istoryko-pravovyj analiz*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Kyiv: Lybid'-Vijs'ko Ukrainy [in Ukrainian].
4. Danylenko, O. (2010). Ukrains'ka radians'ka dyplomatiia 1920-kh rr.: personalii, status, funktsii. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 36, 150–171 [in Ukrainian].
5. Hisem, O.V. (2005). Stvorennia povnovazhnogo predstavnytstva (posol'stva) USRR u Pol'schi v 1921 r. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International*

Relations of Ukraine: scientific searches and findings. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 14, 74–91 [in Ukrainian].

6. Khmil', I.S. (1962). *Z praporom kriz' polum'ia vijny*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kiladze, S. *Neizvestnye stranicy diplomatii*. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/POLITICS/neizvestnye_stranitsy_diplomatii.html [in Russian].
8. Kiladze, S. (2002). Nevidomi storinky dyplomatii. *Khronika-2000*, 43, 32 [in Ukrainian].
9. Kupchyk, O.R. (2011). Orhanizatsijno-pravovi zasady funktsionuvannia orhaniv zovnishn'oi polityky v USRR (1922–1924 rr.). *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 1(20), 168–174 [in Ukrainian].
10. Kupchyk, O.R. (2011). *Zovnishn'opolitychna diial'nist' uriadu USRR (1919–1923 rr.): mizh ukrains'koiu formoiu ta radians'kym zmistom*. Ternopil' [in Ukrainian].
11. L-la, L. (1921). Ocherki zhizni v Kieve v 1919–20 gg. *Arhiv Russkoj Revoljucii*, 3, 214 [in Russian].
12. Netreba, Yu.B. (2012). *Protystoiannia dyplomatychnykh predstavnytstv USRR ta UNR u Nimechchyni (1921–1922)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. O konsul'skikh predstavitel'jah inostrannykh gosudarstv pri Raboche-Krest'janskom pravitel'stve USSR. (1921). *Sobranie Uzakonenij i rasporjazhenij Raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy*, 13, 479–480 [in Russian].
14. O porjadke snoshenij s inostrannymi predstavitel'jami. (1921). *Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy*, 15–26 oktjabrja, 707 [in Russian].
15. Pro reiestratsiiu bel'hij's'kykh hromadian, turets'kykh i estons'kykh utikachiv. (1920). *Visti VUTsVK*, 123 [in Ukrainian].
16. Proceedings from Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii. *Materialy kruhloho stolu 19 hrudnia 2013 r. (2014)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014 [in Ukrainian].
17. Sokyr's'ka, V.V. (2013). Dzherela z istorii stanovlennia ta rozvytku rosij's'ko-ukrains'kykh vidnosyn 1920-kh rr. u fondakh federal'nykh arkhiviv Rosij's'koi Federatsii. *Istorychnyj arkhiv: Naukovi studii*, 10, 179–186 [in Ukrainian].
18. Sokyr's'ka, V.V. (2011). Fondy Tsentral'noho derzhavnoho arkhivu vyschykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy iak dzherelo vyvchennia rosij's'ko-ukrains'kykh vidnosyn u period stanovlennia totalitarnoi derzhavy. *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii*, 7, 143–147 [in Ukrainian].
19. Sokyr's'ka, V.V. (2015). Ukrains'ka dyplomatychna misiia USRR pry Narodnomu komisariaty v spravakh natsional'nostej RSFR. *Hrani: Al'manakh*, 7 (123), 146–152 [in Ukrainian].
20. Striel'nykova, I.Yu. (2012). *Orhanizatsijno-pravovi zasady funktsionuvannia zovnishn'opolitychnoho vidomstva v USRR (1917–1929 rr.)*. Kharkiv [in Ukrainian].
21. Viriu v ukrains'ku derzhavnist'... Vidvidyny v kolyshn'oho fins'koho posla v Kyievi, prof. Hermana Humerusa. (1943). *Ukrainets' u Finliandii*, 6, 2 [in Ukrainian].
22. Yeremenko, T.I. (1998). Politychni ta dyplomatychni vidnosyny radians'koi Ukrainy z Pol's'koiu Respublikoiu (1921–1923 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 59 [in Ukrainian].

УДК 94(438)355.257.7“1921”

Igor Sribnyak

д-р. іст. наук, проф.

Київський університет імені Бориса Грінченка

04212, Україна, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б

E-mail: i.sribnyak@gmail.com

ТАБІР ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ВАДОВИЦЯХ, ПОЛЬЩА: УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН ВОЯЦТВА В ТРАВНІ–ЛИПНІ 1921 р.*

У статті проаналізовано умови перебування та моральний стан інтернованого українського вояцтва в таборі Вадовиці (Польща). Доведено, що побут вояків-українців був позначений значними труднощами, зумовленими його перенаселеністю й доволі жорстким режимом утримання інтернованих. Також мало місце неприхильне, недоброчливе, навіть вороже ставлення до інтернованих вояків-українців з боку окремих службовців комендатури табору. Все це призводило до деморалізації тієї частини інтернованого українського вояцтва, яке не мало стійких національно-державницьких почувань. У цих умовах конче необхідним було зміцнити моральний дух таборян, чим опікувались культурно-освітні відділи дивізій, таборовий театр та інші культурно-мистецькі осередки. Значну гуманітарну допомогу інтернованим надавала таборова філія УМСА.

Ключові слова: табір, інтерновані, Вадовиці, харчування, комендатура, Польща.

Igor Sribnyak

Doctor of History, Professor

Borys Grinchenko Kyiv University

13-B, Tymoshenko Street, Kyiv, 04212, Ukraine

E-mail: i.sribnyak@gmail.com

---

* Цю статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europae Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі. — *Авт.*

THE WADOWICE CAMP (POLAND) OF THE UPR'S INTERNED TROOPS: THE CONDITIONS OF STAY AND MORALE OF INTERNED ARMY IN MAY–JULY 1921

The article analyzes the conditions of stay and morale of the interned Ukrainian army in the Wadowice camp (Poland). It was proved that the life of Ukrainian soldiers was marked by considerable difficulties due to overcrowding of the camp, a rather tight regime of keeping interned, limiting the ability to temporarily leave the camp, the unpreparedness of the camp commandant's office to go to a meeting with the interned in solving their most pressing problems.

Ukrainian soldiers' ration was reduced, and sometimes they received spoiled products; they were devoid of soap; the camp still had a group of captive Red Army soldiers with Bolshevik agitators in their environment; there was a prohibition of singing songs (outside the camp, while studying, etc.). All this was aggravated by malevolence and even hostility to interned Ukrainian soldiers on the part of the individual officers of the camp (sometimes even offensive attitude to them), the intrusion of the camp's commandant into the internal life of Ukrainian soldiers.

All this led to the demoralization of the part of the interned Ukrainian army, which did not have stable national-state feelings. One of its manifestations was the desertion of several dozen interned from the camp, including officers. In these conditions, it was imperative to consolidate the moral spirit of the interned, what the cultural-educational departments were cared for. In order to create positive values, actors-amateurs of the camp's theater regularly offered warriors performances by Ukrainian playwrights. The YMCA camp branch, which, despite the anti-Ukrainian position of its head, objectively changed the lives of the interned for the better.

Keywords: *camp, interned, Wadowice, nutrition, commandant's office, Poland.*

Обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборі Вадовиці до сьогодні є ще недостатнім чином прояснені, хоча до цієї проблеми й зверталась ціла низка дослідників¹. Також вивчалась і специфіка видання таборових часописів у Вадовицях, матеріали яких були та залишаються важливим джерелом для відтворення життя та діяльності вояків-українців у таборах Польщі². Проте зібрана істориками інформація була настільки стислою, що не дозволяла цілісно представити ситуацію в таборі протягом 1921 р.

Одним із наслідків майже повної відсутності інформації про Вадовиці є те, що в такому авторитетному академічному виданні Інституту історії НАН України, як «Енциклопедія історія України», у короткому гаслі про цей табір його укладач припустився двох фактологічних помилок. По-перше, подаючи список розміщених у таборі дивізій Армії УНР, М. Павленко вказує між іншим і «Запасну дивізію», хоча такої у її складі просто не існувало. По-друге, начальником групи інтернованих Військ УНР у Вадовицях чомусь вказаний генерал-полковник М. Омелянович-Павленко — в цій інформації подвійна помилка, бо Михайло Омелянович-Павленко ніколи не обіймав такої посади (насправді її посідав генерал-хорунжий Іван Омелянович-Павленко, але ця обставина напевно не являла для М. Павленка істотного значення), а крім того М. Омелянович-Павленко був на той час у чині генерал-поручника³. Така недбалість у підготовці короткої енциклопедичної довідки змушує замислитись про загальну компетенцію М. Павленка з проблематики інтернування Армії УНР у таборах Польщі та про доцільність його залучення до підготовки таких матеріалів.

Яскраве уявлення про повсякдення українського вояцтва у Вадовицях створюють спогади, написані колишніми таборянами — командиром 1-го Лубенського ім. Максима Залізняка кінного полку Окремої кінної дивізії Армії УНР підполковником А. Марущенком-Богдановським⁴ та бунчужним В. Сімянцевим, який брав діяльну участь у таборовій культурно-просвітній діяльності⁵. Однак висловлені ними оцінки нагально вимагають співставлення з інформацією, почерпнутою з архівних документів, які зберігаються в ЦДАВО України.

* * *

Концентрація українського вояцтва в таборі Вадовиці почалась недовзі після перетину Армією УНР р. Збруч (майбутнього польсько-радянського кордону), так що на 22 грудня 1920 р. тут перебувало 3144 осіб⁶. За місяць кількість мешканців табору додатково збільшилась, і станом на 20 січня 1921 р. у Вадовицях вже перебував 3821 вояк, крім того до табору мали бути переведені ще 1004 осіб та вивезені 1984 чол. (загалом табір був розрахований на прийом близько п'яти тисяч інтернованих)⁷. Це були вояки 1-ої Запорізької стрілецької (після передислокації її з табору Пикуличі) й Окремої кінної дивізій⁸. Остання перебувала тут нетривалий час і з початком весни була передислокована до іншого району, де майже у повному складі працювала на сільськогосподарських роботах. Крім того, у таборі нетривалий час перебувала і «Кам'янецька Піша Юнацька Школа» (Спільна Юнацька Школа) та окремі нечисленні відділи Армії УНР. До 20 червня 1921 р. групу інтернованих Військ УНР

у Вадовицях очолював командувач Окремої кінної дивізії генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко, потім на цю посаду було затверджено командувача 1-ою Запорізькою стрілецькою дивізією генштабу генерал-хорунжого А.Вовка⁹.

Початки інтернування у Вадовицях стали для українського вояцтва досить тяжким випробуванням на витривалість. За інформацією, яка була взимку 1921 р. зібрана Військово-санітарною управою Армії УНР і 13 лютого ц.р. передана заступнику міністра народного здоров'я УНР, повідомлялось, що інтернованим дуже часто видавалось неякісне м'ясо й хліб, «покритий цвіллю і гіркий, від чого болять люди животами». Таборяни були розміщені «в старих бараках з дірками в стелі та стінах», через що вони застуджувались від протягів і холоду та часто хворіли. Санітарний стан помешкань був цілком незадовільним, усюди «сирість і бруд». Як старшини, так і козаки розміщувались на нарах (ліжок не мав жоден з українських вояків у таборі), отримати наматрацники та ковдри пощастило тільки меншості інтернованих¹⁰.

Через відсутність українського шпиталю у Вадовицях хворих таборян обслуговувала місцева польська медична дільниця, ліки інтернованим видавались тільки ті, що ще залишались у частинах, але їх залишалось все менше. Розгорнути шпиталь у таборі не було жодної можливості через відсутність приміщення та матеріалів для його облаштування. Вояцтву гостро бракувало білизни та мила, до того ж таборова лазня не була розрахована на обслуговування такої кількості таборян, а сам табір був «обнесений глибокою забрудненою канавою — будучим очагом всіляких пошестей з настанням теплої погоди»¹¹.

З огляду на те, що начдив (у документі не вказано якої дивізії. — *Авт.*) і більшість старшин мешкали у місті, козаки довгий час залишались «без догляду та займаються не тим, чим потрібно». Через недбалість українського командування «культурно-просвітницьке життя стоїть конче зле», а невміння командирів інтернованих частин дійти згоди між собою призвело до того, що всі питання внутрішньотаборового життя врегульовував комендант табору, що негативно позначалось на авторитеті української військової влади¹².

Ця характеристика життя й побуту інтернованих кореспондується з оцінками, висловленими бунчужним Армії УНР В. Сім'янцевим у його спогадах: «Поляки годували наших інтернованих стухлими стручками і гнилою кониною. Такого «харчу» не тощо їсти не можна, а стояти біля нього було тяжко. [...] Дезінфекція і купання[...] виглядало так. Нам казали роздягатися до останньої нитки[...] заганяли до бараку, де під «дощиком» треба було митися. Того «дощику» було стільки, що мила не можна було змити. Отаких замазаних милом і брудом гнали до іншого

бараку[...] Коли нам на вечерю давали оселедців, то завжди у той час чомусь псувався паротяг. В цілому таборі ні крапельки води. Ніби розумно було б — не їсти оселедця, поки не буде води. Але така порада для голодних людей, які чекають, щоб щось з'їсти, не годиться»¹³.

Ще один таборянин — підполковник А. Марущенко-Богдановський — зазначав, що вигляд табору поблизу міста Вадовиці, куди прибув підпорядкований йому 1-й Лубенський імені Максима Залізняка кінний полк, справив на вояків цілком гнітюче враження. «Перед нашими очима, — згадував він, — стало 25–30 чорних, сумних як труни, будівель бараків на просторі двох десятин. Весь простір було обнесено навколо мільчастим дротом з будками для вартівників». Невдовзі виявилось, що й умови проживання в таборі були важкими: «Всі бараки дощані, напівтемні; вітер дув до них, де хотів. Сам табір лежав у котловині на північній частині міста. Погода тут мінялася по декілька разів на день з причини близості гір». Спати в бараках було цілком незручно ще й з огляду на те, що «видано було всім мешканцям табору паперові матраци, в яких солома була така стерта нашими «попередниками», що жадна січка не годна була так дрібно посікти»¹⁴.

Незадовільним було й харчування — «козакам спочатку давали конину, але інтервенція у Варшаві примусила адміністрацію табору давати волове «м'ясо»¹⁵. Лише під кінець 9-місячного перебування у Вадовицькому таборі «їжа зробилася значно кращою» завдяки тому, що українська адміністрація табору перебрала на себе контроль за її приготуванням. І хоча на думку А. Марущенко-Богдановського важкі побутові умови жодним чином не вплинули на дух інтернованого вояцтва, і всі частини інтернованих у Вадовицях Військ УНР зберегли свою «адміністративно-організаційну цілість», забезпечивши — наскільки це було можливо в умовах табору — прийнятне життя для таборян¹⁶, ситуація не була настільки оптимістичною.

Ще у травні 1921 р. начальник Окремої кінної дивізії генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко звернувся з рапортом до військового міністра УНР генерала М. Безручка, в якому звертав увагу останнього на ускладнення умов перебування дорученої йому дивізії у таборі Вадовиці. Він, зокрема, повідомляв, що таборяни «позбавлені найелементарнішої вимоги людської натури — вільності рухів», бо право на вільний вихід з табору мають лише сімейні та булавні старшини, а «не зовсім задовольняюче харчування, повна відсутність грошей» призвело до дезертирства (навіть з числа старшинства), хоча ще у квітні це явище було цілком відсутнє в таборі. Начальник дивізії припускав, що подальше «перебування в таборі в умовах існуючих до тепер [...] поведе до дальшої розмірів ширших деморалізації і розкладу частин, особливо кіннотчиків,

елементу більш відважного і з нахилом до добування кращих умов життя силами власними»¹⁷.

У цій ситуації він вважав єдиним виходом «виведення дивізії за дрот в спосіб okreśлення її в цілому складі на службу» для охорони кордонів, лісів та ін. Це «поставило би людей в нормальні умови життя, зберегло б частину від деморалізації, дало б можливість пройти муштрову школу і взагалі скріпить дивізію і схоронити її до часу, коли знову буде змога розпочати боротьбу». Знов-таки, спосіб розв'язання проблеми, на думку командира дивізії, не завдав би «ніякої шкоди нашій справі загальній, а навпаки, [мав би] велику користь»¹⁸.

Цей рапорт начальника дивізії спирався на кілька рішень загальних старшинських зборів різних підрозділів Окремої кінної дивізії, які містили аналогічні пропозиції. Присутні на них нарікали на те, що їх підрозділам видається надзвичайно мала кількість перепусток з табору, вони (а також і козаки) цілими місяцями не мають можливості хоча би короткотерміново вийти поза його межі (старшини 1-го кінного імені Максима Залізняка полку); дезорганізацію козацтва через «недоїдання, недостаток одягу, грошей і волі» (2-й кінний Запорізький полк)¹⁹.

Учасники старшинського зібрання 5-го кінного імені Костя Гордієнка полку звертали увагу командування на не зовсім нормальні умови утримання в таборі, зокрема — відсутність достатньої кількості умивалень (10 кранів у одному приміщенні на 4000 осіб). Цілком невідповідною старшини вважали заборону навчання в таборі, що призводило до «упадку духа і дезорганізації» та поширення дезертирства. Старшини запасового кінного полку скаржились на заборону виходу на таборову площу після четвертої пополудні, що змушувало інтернованих «користуватись дуже тяжким повітрям кухонь, клозетів». Зайвою, на думку старшин, було й заборона «вільного руху» в таборі після 21 години²⁰. Старшини кінно-кулеметного дивізіону відзначали, що «майже всі як старшини, так і козаки[...] голі і босі», справедливо відзначали «упадок військової організації» та пропонували вищій військовій владі вжити заходів для їх спільного працевлаштування, що дозволило би їм «не виходити зі складу своєї армії і тримати зв'язок зі своїм урядом»²¹.

Про вкрай незадовільний моральний стан частини українського старшинства у Вадовцях повідомляв і начальник Кам'янецької пішої юнацької школи (КПЮШ) М. Шаповал, за спостереженнями якого в таборі «навкруги вся маса українських старшин перебуває у безділлі, спить до півдня, а як де-що коли і що-небудь почне, то для проформи і з нудоти — і більше нічого»²². Зрештою, така оцінка була зумовлена тим, що М. Шаповал у цей час шукав (і не завжди знаходив) лекторів для очолюваної ним Школи, але ця обставина не дозволяє поставити під сумнів його твердження.

Справа в тім, що такий стан справ у таборі підтверджується й рапортом (ч. 1569 від 7 червня 1921 р.) генерал-хорунжого А. Вовка до військового міністра Уряду УНР, в якому йдеться про стан 1-ої Запорізької стрілецької дивізії Армії УНР у Вадовицях. У ньому А. Вовк, зокрема, зазначав, що вступивши у командування згадуваною дивізією²³, «знайшов [там] повний розклад, занепад військової дисципліни і цілковиту здеморалізованість». Причини такого становища А. Вовк вбачав у особливостях творення дивізії (знизу, ініціативою мас і без певної системи, наявністю традицій старої козаччини), виразними тенденціями «отаманії і демагогії; політиканства державно, національно і політично несвідомих осіб»²⁴.

Унаслідок цього до складу дивізії увійшли частини, «утворені революційним шляхом[...] сформовані без системи і азбуки військової справи, з романтичними традиціями старої козаччини», які, за спостереженнями А. Вовка, «залишаються майже непорушеними й по сей час». Дуже прикрим було те, що «командний склад дивізії не призначався, а так ніби творився сам, посади переходили від одного до другого як спадщина», і як наслідок — «командіри завжди були під впливом мас, якими керували». Найбільше, що заважало зміцненню дисципліни в Запорізькій дивізії, була, на думку генерала А.Вовка, «відсутність старшини і начальників, які б силою морального впливу, своїм досвідом і принципами являли б собою військовий авторитет, стояли вище загалу, були б провідниками військової етики і ідеї за наше визволення»²⁵.

Згуртуванню дивізії шкодила й «система сімейних нарад, спільне, колегіальне вирішування військових справ», що призвело до такого стану, коли старшини втрачали віру в авторитет вищого начальника та починали «на власну руку проводити військово-організаційну справу». Такий стан справ, на думку А. Вовка, призвів до утворення в середовищі старшинства Запорізької дивізії двох течій, одна з яких (нечисленна) орієнтується в політичному відношенні на Державний центр УНР, а інша — більша за своєю кількістю — тяжіє до інших українських еміграційних політичних осередків (у Відні та Берліні). Проте переважна більшість старшинства є «цілковито апатична, інертна», яка не реагує на перебування в складі дивізії «елемента ворожого нашій державности»²⁶.

За весь час існування в дивізії тривало розслідування 96 різних (карних, політичних, дисциплінарних) справ, але їх провадив судовий старшина, який «не зміг себе поставити строго об'єктивно[...] і діяльністю своєю усугубляв розвал і розділ старшинства на два лагери». Нарешті, ще одним подразнюючим чинником для старшин Запорізької дивізії стала відставка з посади командарма М. Омеляновича-Павленка, в силу чого дехто з її старших військових начальників — через свої

«вузькоперсональні» інтереси — приховано висловлював свою незгоду з таким рішенням вищого військового та політичного керівництва УНР, пропонуючи натомість шукати інтернованим кращого притулку в інших країнах та арміях, що також призводило до деморалізації деякого з таборян²⁷.

А. Вовк вважав, що для «випищення політиканства, для «об'єднання старшин в одну міцну, виховану дисципліновану військову сім'ю» потрібно докласти максимум енергії та багато праці, але присутність у таборі кількох відсторонених від займаних посад старших військових начальників — генерал-хорунжих Г. Базильського і М. Яшниченка, полковника І. Литвиненка (колишнього командира 2-ої бригади), підполковника А. Стефаніва (колишнього начальника штабу 1-ої дивізії) — гальмувала процес оздоровлення цього з'єднання Армії УНР. З огляду на це А. Вовк пропонував перевести до іншого табору згаданих осіб, а також клопотав про переведення до інших місць служби начальника штабу 2-ої бригади підполковника П. Черненка-Чорного, командира гарматної бригади «запорожців» підполковника С. Лощенка, полковника І. Троцького²⁸. Таким чином, А. Вовк пропонував замінити практично всіх командирів бригад 1-ої Запорізької стрілецької дивізії²⁹.

Оновлення та реорганізації потребував, на думку А. Вовка, і культурно-освітній відділ дивізії, який повинен був стати «ідейним провідником вояцтва». Щоправда, негайно розвинути його діяльність через повну відсутність коштів видавалось начдиву проблематичним, хоч і вкрай необхідним завданням. Попри всі перераховані ним негативи внутрішньодивізійного життя, А. Вовк був переконаний, що особовий склад дивізії «уявляє собою на рідкість цінний бойовий матеріал, загартований чотирьохрічною боротьбою», і якщо би вдалось «задовольнити мінімум його духовних і матеріальних потреб», можна було сподіватись, що настрій «запорожців» значно би поліпшав, а моральний стан оздоровився³⁰.

До цього було ще далеко, а в червні 1921 р. А. Вовк мав вирішувати складні питання зміцнення дисципліни, і зокрема розв'язувати складний вузол кадрових проблем. Справа в тім, що окремі старшини призначались на різні посади в дивізії без належної перевірки, що інколи призводило до потрапляння цілком невідповідних людей на відповідальні посади. Яскравим тому прикладом була «справа» командира 3-ої бригади Запорізької дивізії полковника Ігоря Троцького³¹, якого так і не було зараховано на дійсну військову службу до Армії УНР, бо він з невідомих причин не подав реєстраційної картки. Як з'ясувалось, у полковники І. Троцький був підвищений з сотників — без зазначення старшинства в ранзі, причому визначити його було неможливо через незарахування на службу І. Троцького³².

22 червня 1921 р. полковник І. Троцький звернувся з рапортом (ч. 412) до начальника дивізії генерал-хорунжого Вовка, в якому просив звільнити його з посади начальника школи старшин. І. Троцький вважав, що остання «в таких умовах як зараз існувати не може. Нема помешкання для навчання, підручників, лекторів і статутів. Старшини голі і босі і поставлені в ненормальні умовини». Начдив задовольнив його клопотання та тимчасово передав провід школою підполковнику Мальцеву, якому доручив «негайно приступити до упорядкування навчання в школі, керуючись наказами по дивізії»³³. Однак після з'ясування факту незарахування полковника І. Троцького на військову службу, а також невиконання ним наказу про реорганізацію бригади в курінь (влітку 1921 р. в ній нараховувалось лише 36 старшин та 100 козаків), генерал А. Вовк усунув його своїм наказом (ч. 174 від 24 червня 1921 р.) від командування бригадою.

25 червня 1921 своїм черговим рапортом (ч. 16/т[аємно]), адресованим воєнміну й Головному Отаманові Військ УНР, А. Вовк повідомляв про погіршення умов утримання інтернованого вояцтва до «особливо тяжкого» стану, які додатково ускладнювались «анормальним, неприхильним, недоброзичливим відношенням» таборової комендатури, що вкрай негативно впливало на моральний стан вояцтва, а часом призводило «до розпуки». Всі спроби порозумітись з польським «довудством» табору, за словами А. Вовка, «значних реальних наслідків не дали, — на словах нібито все добре, на ділі зле».

На підтвердження цього начальник групи інтернованих Військ УНР наводив цілу низку прикладів, у т.ч. погіршення харчування (тільки за 14–21 червня ц.р. інтернованим було не додано 5056 кг картоплі та 173 кг цукру), до того ж — «зіпсуті продукти, які часто видаються, не обмінюються на добрі»; за цей час табор'янам була видана недостатня кількість мила (160 кг), що дозволяло задовольнити мінімальні потреби лише невеликої частини інтернованих. Навіть таке, здавалось би, просте прохання А. Вовка — видати соломі для набивки матраців — не було задоволено комендатурою табору³⁴.

За результатами санітарного огляду Вадовиць, проведеного 21 травня 1921 р. комісією на чолі з українським «санітарним шефом» табору, було укладено акт із зазначенням того, що належалося вирішити або поліпшити. На звернення у цій справі «довудство обозу відповіло в спосіб цілковито негідний, явно ворожий, — образливий для нас Українців як нації». Також польська влада заборонила співати інтернованим українських пісень при виході на муштрові та польові навчання поза табором — причому на тій підставі, що цього не робили польські частини. Між тим вояки 12-го польського пішого полку щоденно проходили містом з піснями, що свідчило про подвійні стандарти коменданта табору.

Нарешті, саме ставлення польських офіцерів та підофіцерів часом набувало неприпустимих форм, а саме: траплялись випадки відвертих образ українських старшин, а одного з них (зі складу ОКД) було поранено за відмову виконувати невластивий наказ; через завдану образу українській сестрі-жалібниці остання отруїлась (у документі відсутня деталізація того, в чому ж полягала ця образа. — *Авт.*). 23 червня 1921 р. солдати комендатури «били українських козаків, примушували [їх] чистити ями виходків польських жовнірів». Усі ці «випадки неможливого поводження» давали А. Вовку підставу вбачати в них систему, польська комендатура не вважала за потрібне реагувати на жодні звернення начальника групи інтернованих військ, а «на українського старшину і козака дивилась як на бидло, гайдамаку і бандита»³⁵.

Ситуація у Вадовицях привернула пильну увагу Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри, який 28 червня 1921 р. своєю резолюцією на рапорті А. Вовка зобов'язав голову Української військово-ліквідаційної комісії генерала В.Зелінського «вжити рішучих заходів перед військовою П[ольською] Владою для усунення їх», цілком слушно вважаючи недопустимим, щоб «таборове п[ольське] начальство так відносилось до наших людей. Цьому глуму треба покласти край»³⁶.

З огляду на такий режим утримання вже не може дивувати той факт, що частина зневірених таборян самовільно залишала Вадовиці, поповнюючи лави дезертирів. Лише впродовж травня–червня 1921 р. з табору дезертирувало 35 старшин і 115 козаків 1-ї Запорізької та 11 старшин і 70 козаків Окремої кінної дивізії³⁷. Цьому, зокрема, сприяло й перебування в таборі групи полонених червоноармійців (близько 70 осіб), які працювали на відповідальних таборових посадах (електротехнік, машиніст, монтери), а у вільний від роботи час провадили «за сумісництвом» майже неприховану більшовицьку агітацію серед козацтва. У зв'язку з цим командування табору зверталось до комендатури з проханням сприяти у відрядженні цих осіб з табору та заміні їх на вояків-українців відповідних фахів, які перебували в таборі, проте отримало відмову на тій дивній підставі, що їх немає куди подіти³⁸.

Слід відзначити, що справа з усуненням з табору більшовиків не вирішувалась ще довший час через лобіювання їх інтересів головою таборової філії УМСА³⁹ Гудзиком. Останній майже неприховано протегував цій групі полонених більшовиків шляхом їх залучення до виконання робіт у таборі за підрядами очолюваної ним установи. Загалом, діяльність Гудзика в таборі була радше деструктивною, бо він з «підкресленою нетолеранцією, сприяв русифікації, що викликало «загальне незадоволення та обурення в цілому таборі», оголошення часто розклеював в російській мові». На цьому ґрунті між ним і юнаками КПЮШ

розвинувся конфлікт, бо останні вимагали вивісити у приміщенні таборового театру поруч з американськими та польським прапорцями й українські. Також юнаків ображало й те, що Гудзик поширював у таборі російські церковні образки, книжки й газети⁴⁰.

Начальник КПЮШ генерал-хорунжий М. Шаповал, характеризуючи голову таборової УМСА, у своєму рапорті від 27 червня 1921 р. до начальника групи інтернованих військ у Вадовицях зазначав, що той є «малорозвитим, невихованим, грубим, зарозумілим», у спілкуванні з вояками-українцями часто поведився «третіруюче з образливою погордою, в розмовах невитриманий, часто повищує над міру голос, переходячи часом на крик». На цьому ґрунті траплялись різні конфлікти, зокрема між ним і членом театральної комісії сотником КПЮШ Івановим, який наполягав на оформленні сцени таборового театру в українському стилі⁴¹. Після цього Гудзик вдався до написання скарг на сотника Іванова, абсолютно безпідставно звинувачуючи його в тому, що він нібито зривав портрети Ю. Пілсудського в таборовому театрі⁴².

Попри провокаційну діяльність Гудзика, діяльність очолюваної ним організації приносила об'єктивну користь для таборян, бо УМСА допомагало реалізації різних культурно-освітніх проектів у таборі. Зокрема, завдяки його допомозі у Вадовицях було облаштовано театр, на сцені якого таборові аматорські трупи готували та пропонували загалу інтернованого вояцтва театральні постановки, а також самодіяльні концерти. Так, зокрема, 12 серпня 1921 р. «збірними силами групи військ У.Н.Р.» було підготовлено театральну-співоchu вечірку, до програми якої входили виступи хорів 1-ої Запорізької стрілецької та Окремої кінної дивізій, музичні номери у виконанні струнного оркестру Спільної юнацької школи, «деклямації і мельодеклямації» у виконанні різних артистів-аматорів та 3-й акт вистави «Запорожець за Дунаєм» (у виконанні драматичного гуртка кінної дивізії)⁴³.

Драматично-співоchu секція культурно-освітнього відділу 1-ої дивізії 27 липня 1921 р. підготувала до вистави одноактівки «По ревізії» Кропивницького і «Пропечатали» Тогобочного. У концертному відділі після закінчення вистав прозвучало кілька українських пісень, дві народні думи («Тарасова ніч» і «Смерть козака») у виконанні М. Теліги (у супроводі бандури). 10 серпня ц.р. заходами згадуваної секції була поставлена п'єса «Мартин Боруля» на п'ять дій (для генералів Армії УНР, і зокрема М. Шаповала, секцією були виготовлені окремі мистецькі виконані запрошення)⁴⁴.

Дуже відповідальну місію в таборі виконував «Союз Українок», який імовірно постав у таборі після приїзду сюди Юнацької школи генерала М. Шаповала у травні 1921 р. заходами його дружини — Антоніни. До

його складу увійшли 13 жінок, які уповноважили А. Шаповал виступати від імені Союзу, «заступати його інтереси» та «отримувати як грошові, так і речові допомоги»⁴⁵. Збираючи кошти від жертводавців, Союз надавав влітку 1921 р. обмежену гуманітарну допомогу нужденним категоріям інтернованих (насамперед — жінкам і дітям), а також долучався до розподілу продовольчої допомоги, яка надходила таборянам.

Однак тих мінімальних коштів, якими він розпоряджався, вистачало лише на окремі потреби дітей і підлітків табору, які були зібрані у Вадовицях у т.зв. «сотню малолітніх» (53 особи). В інших випадках Союз мав звертатись до благодійних організацій з проханнями про надання дітям гуманітарної допомоги. Досить часто такі прохання були адресовані до Українського Горожанського Комітету (УГоК) у Львові, який неодноразово перераховував різні суми для таких потреб. Швидше за все в серпні 1921 р. Союз Українок вчергове звернувся до цієї організації (просячи про надсилання білизни, одягу, підручників), виконуючи це на прохання завідувача дитячої школи (рапорт ч.130 від 30 липня 1921 р.)⁴⁶.

Управа Союзу була змушена відмовляти декому із жінок у їх невластивих проханнях, так зокрема, у червні 1921 р. дружина одного з інтернованих Зіна Німцова просила «видати на мого чоловіка 1 плитку шоколаду, одну коробочку мармоляду, бо мій чоловік хорій 4 місяця і тепер українського шпиталю нима. Я нимаю ніяких средств за що его лічити і прошу дати міні яку нибудь допомогу». Резолюція А. Шаповал на цій заяві була негативною — «шоколад весь розданий [...] і видати не можна»⁴⁷.

Чи була такою ж категоричною А. Шаповал щодо інших прохань, і зокрема — тих жінок у таборі, які за станом свого здоров'я потребували особливої опіки й турботи, можна тільки здогадуватись (через відсутність будь-якої резолюції). Можемо лише припускати, що подані в липні 1921 р. до Союзу дві ідентичні заяви від Марії Кобзарь і Мотрени Лещенко (обидві — дружини підхорунжих гарматної батареї 1-ї Запорізької дивізії), в яких вони просили про надання їм допомоги з огляду на восьмимісячний термін їхньої вагітності, були належним чином задоволені⁴⁸.

Загалом тільки у 1-й дивізії перебувало 68 жінок (з них: 28 — «дружини старшинські законні», 8 — «дружини козацькі законні», 32 — «приватні жінки» (тобто ті, які не зареєстрували свої родинно-шлюбні відносини з вояками дивізії — *авт.*)). Як і всюди, життя не стояло на місці, і в родинях з'являлись діти, відтак у таборі перебували «старшинські і козацькі законні діти» — 8 осіб (віком до 14 років) і стільки ж «дітей внебрачних» (такого ж віку). Народжувались діти й у таборі, частина з них мала вік від одного місяця до 6 років. У деяких сім'ях (родина Кашук) було троє дітей від шести до трьох років⁴⁹.

Аналогічна інформація про «жіночий» склад ОКД відсутня, але відомо, що різна кількість жінок перебувала при кожній дивізії Армії УНР. Серед цієї категорії жіноцтва були різні «типажі та характери», часом траплялись і цілком авантюрні елементи. Про одну з таких — дружину козака запасового кінного полку ОКД Ілюк, яку було виключено зі складу полку й дивізії рішенням відповідних штабів — міститься згадка в документах військового міністерства УНР. Не погодившись з таким рішенням щодо себе, остання з'явилась до помешкання підполковника Кучепи (командира згадуваного полку) та вимагала пояснень, після чого заявила про свою приналежність до складу «персональної контррозвідки П[ана] Головного Отамана». Згадувана Ілюк також заявила, що вона є приділеною до дивізії на три місяці, відтак «ніхто не має права її звільнити». Крім того, вона покликала на свою зустріч з С. Петлюрою, який нібито поінформував її про майбутні зміни в складі командування дивізії, та пропонувала підполковнику Кечепі перейти «на службу до конвою Головного Отамана» (за його на те згодою)⁵⁰.

Як з'ясувалось, Ілюк дійсно перебувала в Тарнові наприкінці травня 1921 р., причому за інформацією начальника загальної управи військового міністерства УНР полковника Михайла Садовського, остання «вешталась по Бристолу, кав'ярням, ресторанам, палила цигарки, видавала себе за помічника лікаря кінної дивізії, всіма силами добивалась аудієнції у Головного Отамана, але допущена до нього не була». Загалом, робив висновок М. Садовський, Ілюк є дуже підозрілою особою, за якою доцільно було би «слідкувати і постаратися відправити до лагера в Домбію»⁵¹.

Характеристика стану інтернованих була би неповною, якщо не згадати про рівень захворюваності в таборі. Станом на 26 липня 1921 р. «санітарний шеф» табору сотник Аніщук у своєму звіті (ч. 621) оцінював загальну кількість хворих у Вадовицях — 69 таборян, що не викликало особливого занепокоєння, але наявність у таборі 304 особи анемічних⁵² змушувала замислитись. Непрямим підтвердженням дійсно слабого здоров'я частини таборян є репліка М. Шаповала про те, що під час перегляду С. Петлюрою 1-ої Запорізької та Окремої кінної дивізії на плацу у Вадовицях велика кількість козаків зомліла, і «валилися, як груші»⁵³.

Медичну допомогу інтернованим надавали 15 сестер-жалібниць, які працювали у двох дивізійних шпиталях, а також «Армійському летючому шпиталі» та «Армійському польовому імені генерала М. Омеляновича-Павленка шпиталі» (станом на 29 липня 1921 р.). Також у цих шпиталях працювали й лікарі, але їхня кількість постійно скорочувалась, бо завдяки своїм професійним умінням вони мали всі можливості працевлаштування поза табором⁵⁴.

Табір у Вадовицях став своєрідним тестом на здатність українського вояцтва гідно переносити випробування таборового побуту, що були зумовлені його перенаселеністю, доволі жорстким режимом утримання інтернованих, обмеженням можливості тимчасово залишати табір, неготовністю таборової комендатури йти на зустріч інтернованим у розв'язанні їхніх найнагальніших проблем. Табор'янам зменшували харчовий пайок, а інколи взагалі видавали зіпсовані продукти; їм гостро бракувало мила; у таборі все ще залишалась група полонених червоноармійців з більшовицькими агітаторами в їхньому середовищі; діяла заборона співати пісень (поза табором, при виході на навчання тощо). Все це посилювалися неприхильністю, недобррозичливістю, навіть ворожим ставленням до інтернованих вояків-українців з боку окремих службовців комендатури табору (інколи — навіть образливим ставленням до табор'янів), дріб'язковим втручанням коменданта табору у внутрішнє життя українського вояцтва.

Все це призводило до деморалізації тієї частини інтернованого українського вояцтва, яке не мало стійких національно-державницьких почувань. Одним із проявів цього стало дезертирство з табору кількох десятків інтернованих, у т.ч. й старшин. У цих умовах конче необхідним було зміцнити моральний дух табор'янів, чим опікувались культурно-освітні відділи дивізій. Створити позитивні цінності для інтернованих був покликаний таборовий театр, в якому заходами акторів-аматорів регулярно вояцтву пропонувались вистави українських драматургів. Значну гуманітарну допомогу інтернованим надавала таборова філія УМСА, яка, попри антиукраїнську позицію її очільника, об'єктивно змінювала життя інтернованих на краще. Об'єктом особливих її турбот, так само як Союзу Українок, були жінки і діти, які потребували забезпечення хоча би мінімальних умов існування в таборовому просторі.

---

¹ Див. зокрема: *Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924.* Toruń, 1997. 209 s.; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філядельфія, 1997. 187 с.; *Павленко М.І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. С. 92, 95, 103, 105; *Коляничук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

² *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce, 1920–1939. Toruń, 2001. 362 s. Див. також розширену та уточнену версію цієї праці українською мовою: *Вишка О.* Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. 479 с.

³ *Павленко М.І.* Вадовиці, табір для військовополонених [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

Інститут історії України. Київ, 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Vadovytsi>

⁴ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 206–225.

⁵ *Сім'янцев В.* У Польщі за дротами (Роки 1920–1923). Визвольний шлях. Лондон, 1968. Кн. 6. С. 754–755.

⁶ *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. S. 141.

⁷ Українська революція. Документи 1919–1921. Ред. Т. Гунчак. Нью-Йорк, 1984. С. 427.

⁸ Структуру вказаних дивізій із зазначенням командного складу бригад і полків див.: *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філядельфія, 1997. С. 116, 118–119. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19901>

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1075, оп. 2, спр. 491, арк. 57.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 110–110 зв.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 110 зв.–111.

¹² ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 111.

¹³ *Сім'янцев В.* У Польщі за дротами (Роки 1920–1923). Визвольний шлях. Лондон, 1968. Кн. 6. С. 754–755.

¹⁴ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 216.

¹⁵ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 217.

¹⁶ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку. За державність. Варшава, б.р. Зб. 9. С. 217.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 196.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 196 зв.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 198, 200.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 206–206 зв.

²¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 208–208 зв.

²² ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 58, арк. 113.

²³ У травні 1921 р. від командування 1-ою дивізією був усунутий генерал Г. Базильський, що додатково внесло певне занепокоєння у лави її старшинства (див.: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 17, 18).

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110–110 зв.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 110 зв.–111.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 111.

²⁹ Вже 7 липня 1921 р. за наказом військового міністра Уряду УНР М. Безручка, а також генерал-хорунжі Г. Базильський і М. Яшниченко, полковник І. Троцький та підполковник С. Лощенко були переведені з Вадовиць до табору Петроків. Як йшлося у повідомленні секції полонених та інтернованих при МЗС Польщі, це було зроблено з

метою «уникнення тертя на тлі персональних стосунків поміж інтернованими» (див.: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 350–351).

³⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 111.

³¹ Як ішлося в додатку до наказу Війську УНР від 5 грудня 1920 р., І. Троцького було призначено в.о. командира 3-ї Запорізької стрілецької бригади (за наказом начдива від 24 жовтня 1920 р.), а невдовзі — й начальником дивізійної школи старшин (за наказом начдива 18 січня 1921 р.).

³² ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 357.

³³ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 356.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 306.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 306.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 306.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 510, арк. 31.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 293–293 зв., 306.

³⁹ Young Men's Christian Association (YMCA) — Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т.ч. полоненим та інтернованим у таборях.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 58, арк. 84–84 зв.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 58, арк. 85.

⁴² ЦДАВО України, ф. 2292, оп. 2, спр. 56, арк. 95–95 зв. Слід також додати, що проведене розслідування підтвердило абсолютну безпідставність звинувачень Гудзика на адресу сотника Іванова, і коли здавалось, що справа була цілком вичерпана, 21 січня 1922 р. польська влада з незрозумілих причин видала наказ про арешт сотника Іванова, який у цей час навчався на курсах штабних старшин у Каліші. — *Авт.*

⁴³ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 17, арк. 50, 51–51 зв.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 17, арк. 18, 47–47 зв, 48–48 зв.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 25, арк. 2; спр. 26, арк. 18, 19.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 26, арк. 6–6 зв.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 26, арк. 2, 3.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 146, арк. 3–3 зв.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 38–38 зв.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 36.

⁵² ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 15, арк. 23.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 306, арк. 72.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 146, арк. 1.

REFERENCES

1. Karpus, Z. (1997). *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*. Toruń [in Polish].
2. Kolianchuk, O. (2000). *Ukrains'ka vijs'kova emigratsiia u Pol'schi 1920–1939 rr.* L'viv [in Ukrainian].
3. Maruschenko-Bohdanovs'kyj, A. Materialy do istorii 1-ho kinnoho Lubens'koho imeni zaporozhz'koho polkovnyka Maksyma Zalizniaka polku. *Za derzhavnist'*, 9, 206–225.
4. Pavlenko, M.I. (2003). *Vadovytsi, tabir dlia vijs'kovopolonenykh. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1). Kyiv. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Vadovytsi> [in Ukrainian].

5. Pavlenko, M.I. (1999). *Ukrains'ki vijs'kovopoloneni j internovani u taborakh Pol'schi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919–1924 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Sim'iantsev, V. (1968). U Pol'schi za drotamy (Roky 1920–1923). *Vyzvol'nyj shliakh*, 6, 754-755 [in Ukrainian].
7. Sribniak, I. (1997). *Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armii UNR u taborakh Pol'schi j Rumunii (1921–1924 rr.)*. Kyiv-Filiadel'fiia [in Ukrainian].
8. *Ukrains'ka revoliutsiia. Dokumenty 1919-1921*. T.Hunchak (Ed.). (1984). N'iu-Jork [in Ukrainian].

УДК 327(477) “20-21”

Наталія Чорна

д-р. іст. наук, проф.
Вінницький торговельно-економічний
інститут Київського національного
торговельно-економічного університету
21000, Україна, Вінниця, вул. Соборна, 87
E-mail: chornanm26@gmail.com

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ У СВІТЛІ НОВІТНІХ ВИКЛИКІВ ТА РИЗИКІВ (2015–2017 рр.)

Проаналізовано польсько-українські міждержавні відносини в період, що розпочався з приходом до влади в Республіці Польща президента А. Дуди, а пізніше — перемогою на парламентських виборах праворадикальної політичної партії «Право і справедливість». Увагу зосереджено на ключових тенденціях їхнього розвитку та чинниках, що на них впливають. З'ясовано наслідки, що їх для взаємин між двома державами має акцентування офіційної Варшави на проблемах спільної минувшини, головним чином Волинської трагедії, трактування якої українською та польською сторонами є далеко не тотожним. Доведено, що попри напруження, спричинене часто резонансними кроками польської та української влади, стратегічне партнерство між нашими двома державами продовжує зберігати свою актуальність.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, міждержавні взаємини, стратегічне партнерство, Волинська трагедія.

Nataliia Chorna

Dr. of Sciences (History), Prof.
Vinnytsia Institute of Trade and Economics
of Kyiv National University of Trade and Economics
87, Soborna Street, Vinnitsa, 21000, Ukraine
E-mail: chornanm26@gmail.com

POLISH-UKRAINIAN INTERSTATE RELATIONS IN THE LIGHT OF RECENT CHALLENGES AND RISKS (2015–2017)

Polish-Ukrainian interstate relations covering the period beginning with the presidency of A. Duda and followed by the victory of the radical-right

political party «Law and Justice» in the parliamentary elections have been analyzed. The main attention is focused on the key trends of their development and the factors affecting them. The consequences to the relations between the two countries of the emphasis that official Warsaw makes on issues of the common past, mainly Volyn tragedy, the interpretation of which on Ukrainian and Polish sides are far from identical, have been found out. The attention is drawn to the adoption of the law «On the legal status and honoring the memory of the fighters for Ukraine's independence in the twentieth century» by the Verkhovna Rada of Ukraine (April 9, 2015), which caused an active discussion on the part of the official Warsaw, as well as to the similarly met in Ukraine resolution of the Sejm «On establishing the 11 of July the Memorial Day of Poles, the victims of genocide committed by the UPA» (22 July 2016). The provocations on both sides of the border organized by the interested in worsening of the relations between Warsaw and Kyiv have been highlighted. However, it has been proven that despite the tensions caused by the often high-profile steps of the Polish and Ukrainian authorities, the strategic partnership between the two countries remains relevant. And while the first official visit of President A. Duda to Ukraine took place only in December of 2015, the fact is, that the presence of the Polish head of state at the ceremony in Kyiv on the occasion of the 25th anniversary of Ukraine's independence on August the 24th of 2016 only six months after the election is an eloquent testimony of the importance of cooperation with Ukraine for the official Warsaw. Precisely then the presidents of the neighboring states signed a Joint Declaration on Strategic Partnership.

Keywords: Poland, Ukraine, interstate relations, strategic partnership, Volyn tragedy.

Заради більшої об'єктивності оцінок та неупередженості висновків дослідження будь-якої теми, безсумнівно, потребує деякої її віддаленості у часі. Однак у випадку польсько-українських взаємин інтерес до сучасної сторінки яких по обидві сторони кордону є безпрецедентно високим, а відтак позначеним опублікуванням великої кількості достатньо якісних тематичних розвідок, маємо підстави вдатися до наукового аналізу проблеми, навмисно при цьому неодноразово здійснюючи ретроспективний аналіз подій, хронологічно неохоплених визначеними рамками.

Статтю підготовлено на основі матеріалів засобів масової інформації, а також офіційних документів вищих органів державної влади Республіки Польща та України.

Президентські вибори травня 2015 р. вивели на найвищу посаду у владній ієрархії Республіки Польща Анджея Дуду — депутата Європейського парламенту, члена консервативної партії «Право і Справедли-

вість». Колишній випускник юридичного факультету Ягеллонського університету, 2005 р. свою професійну діяльність він пов'язав із міністерством юстиції, а 2007 р. — з канцелярією Президента Л. Качинського. Після невдалого балотування на посаду мера рідного Кракова (2010), наступного року А. Дуда отримав мандат депутата Сейму, згодом — парламенту ЄС, де працював до вступу на посаду Президента держави.

Не буде перебільшенням сказати, що результат виборчих перегонів як для польського суспільства, так і для світового співтовариства загалом, виявився дещо несподіваним. Так, ще якихось півроку тому польські аналітики віщували виборчій кампанії абсолютну лінійність та прогнозованість: з огляду на рівень довіри до Б. Коморовського, який у лютому 2015 р. сягнув позначки 60%, питання викликало лише те, чи переможе чинний глава держави в першому турі виборів, чи буде змушений позмагатися з конкурентом у «формальному» другому акті. Власне, не інакше, ніж через рекордний рейтинг Б. Коморовського, лідером PiS у Я. Качинським ще наприкінці 2014 р. як висуванця від партії до участі у перегонах і було представлено А. Дуду — технічного, як бачилося на той час, кандидата. На противагу «зеленому» соратнику Я. Качинського, якому, по-суті, не було чим похизуватися перед виборцями, Президенту Б. Коморовському Польща завдячувала політичною та економічною стабільністю, підвищенням рівня життя населення та не останнім місцем держави на рівні європейського співтовариства. Та, як з'ясувалося, полякам цього було замало, і, замість вже звичної стабільності, процвітання та добрих взаємин із сусідами, вони проголосували за зміни. Так, у другому турі виборів (24 травня 2015 р.), на 3,1% обігнавши конкурента, А. Дуда здобув перемогу та став п'ятим Президентом РП. Виборча кампанія, у підсумку, всупереч прогнозам, увійшла в новітню історію Польської держави як найбільш напружена та найменш прогнозована.

Згідно із заявами, зробленими новим главою держави ще під час виборчих перегонів, зміни, що їх очікували поляки, окрім внутрішніх аспектів державного будівництва, значно зачіпали також зовнішню політику РП, її відносини з сусідніми та іншими державами, а також у рамках НАТО та ЄС. Так, серед пріоритетних завдань нового керманіча значилися активізація співпраці в рамках Вишеградської четвірки та поглиблення взаємин із державами Балтії, покликане повернути до життя концепцію Міжмор'я. У такий спосіб Польща мала на меті суттєво зміцнитися як регіональний лідер та посилити свій вплив на союзню політику. Останнє, щоправда, загрожувало добросусідським взаєминам із Берліном, адже ставило під сумнів його можливості надалі визначати спрямованість розвитку Європейського Союзу, а також із Брюсселем, авторитет Німеччини в якому сумніву не викликає. З іншого боку, утвердження регіо-

нального лідерства Польської держави відкривало нові перспективи для сусідів на східному кордоні, пов'язані з активізацією політики сприяння успіхам їхнього європейського вибору та поєднанням зусиль для спільної боротьби з російською загрозою. Посилаючись на факт тривалої співпраці А. Дуди з загиблим Президентом Л. Качинським, а також опіку над ним презеса PiSу Я. Качинського, відомих прихильністю ідеям Ю. Пілсудського та авторством чіткої політичної програми щодо сусідів на Сході, аналітики заговорили про набуття останньою підстав для реанімації¹.

Та, скільки б фахівці не аналізували передвиборчу програму А. Дуди та не пропрацьовували можливі сценарії розвитку зовнішньої політики очолюваної ним РП, з огляду на розподіл повноважень по лінії президент — прем'єр, було очевидно: остаточного оформлення ключові її меседжі зазнають лише восени 2015 р., у зв'язку з парламентськими виборами та формуванням нового уряду, адже саме від нього, як відомо, найбільше залежить, яким буде зовнішньополітичний дискурс. І хоча акценти й тенденції останнього, рівно як і його успіхи та прорахунки, згідно зі сформованою традицією, суспільство, зазвичай, пов'язує з особою Президента, і у випадку, скажімо, харизматичних А. Квасневського чи Л. Качинського вплив на зовнішню політику президентського чинника був визначальним, відповідно до законодавства РП, компетенції глави держави в цій царині обмежені представництвом країни на міжнародному рівні, командуванням збройними силами та правом вето.

До парламентських виборів, зауважимо, політичні сили почали готуватися фактично вже на наступний день по завершенні президентської кампанії. Боротьба між противниками, яка загрожувала правлячій з 2007 р. «Громадянській платформі» втратою керівної позиції, а «Праву та Справедливості» — монополізацією влади, виявилася настільки запеклою, що перетворилася мало не в «польсько-польську війну»². Аналогічно виборам Президента, перемогу в парламентських перегонах здобула тепер уже пропрезидентська PiS. Отримавши 235 із 460 місць у Сеймі, вона автоматично набула також права самостійно сформувати уряд. Натомість головний конкурент — «Громадянська платформа», яка впродовж останніх восьми років очолювала коаліційний уряд, хоча й отримала другий результат (24,09 проти 37,58%), була усунута від урядової діяльності. З призначенням на посаду очільника Ради міністрів РП заступника голови PiSу Б. Шидло фактично всі ключові посади у владі опинилися в руках однієї партії, яка щонайменше на чотири роки визначатиме владне обличчя Польщі, формуватиме зовнішню її політику, спрямованість якої, як розуміємо хоча б на прикладі польсько-українських взаємин, суттєво відрізняється від тієї, що була притаманна попередникам.

Зауважимо, що переможна хода PiSy, відомого виразним скепсисом щодо взаємин з ЄС, германо- та русофобією, роздмухуванням ксенофобських настроїв, серйозне занепокоєння в багатьох польських аналітиків викликала вже під час президентських виборів. З оголошенням результатів парламентських перегонів критичних оцінок відчутно побільшало. Так, наприклад, відомий громадський діяч, дисидент, журналіст та головний редактор авторитетного видання «Gazeta Wyborcza» А. Міхнік з приходом до влади PiSy, рівноцінного, на його переконання, «вистрілу польського суспільства собі в ногу», спрогнозував Польщі важкі чотири роки, що «стануть для неї катастрофою»³. Не ставлячи собі за мету аналіз ситуації в Польщі визначеного періоду загалом, а лише зовнішньої її політики, головним чином в аспекті взаємин з Україною, маємо підстави стверджувати, що їхня відповідність зробленому прогнозу чимдалі видається все менш сумнівною.

Справедливості заради зауважимо, що в той час, як взаєминам Польщі, приміром, з Російською Федерацією чи Німеччиною з приходом до влади PiS фахівці пророкували серйозні, часто небезпечні зміни, відносини по лінії Варшава — Київ, на переконання більшості фахівців, мали продовжити свій розвиток визначеною траєкторією. Так, наприклад, українські та польські експерти, що задля обговорення наслідків для нашої держави президентських виборів у Польщі на початку червня 2015 р. зібралися в рамках тематичної дискусії, фактично одностайно заявили: «... політика Варшави щодо України за часів нового президента Анджея Дуди не зміниться»⁴. Єдине питання, яке, на думку, приміром, директора Фонду «Демократичні ініціативи» І. Бекешкіної та деяких інших аналітиків, приховувало в собі небезпеку для взаємин між нашими двома державами, перебувало в площині далекої історії та стосувалося «кривавих боїв українців із поляками».

Натомість, проаналізувавши зауваги А. Дуди, зроблені ним під час виборчої агітації, для висновку про нетотожність зовнішньополітичних його устремлінь «українській політиці» попередників віднаходимо конкретні підстави. Йдеться, по-перше, про невдоволення майбутнього Президента відсутністю для Польщі — стратегічного партнера, сусіда та головного провідника інтересів нашої держави у Європейському Союзі — місця у «Нормандській четвірці», а відтак, прагнення домогтися для неї не лише місця за столом переговорів, але й загального керівництва переговорним процесом. У такий спосіб, переконані експерти, окрім максимального захисту інтересів України, А. Дуда мав на меті шляхом реформатування робочої групи у широку коаліцію партнерів суттєво зміцнити позицію РП на рівні провідних союзників та не допустити «розривання ЄС» Росією; по-друге, гостру критику попередників за

інертну позицію щодо ескалації конфлікту на сході України та бездіяльність щодо поглинання Росією частини її території, а відтак, готовність активізувати зусилля Польщі, а разом і всього світового співтовариства на боротьбу з російською агресією; і, нарешті, по-третє, налаштованість реалізувати «чесну історичну політику», яка у випадку наших двох народів для поляків обертається не просто навколо спільної кривавої минушини, а головним чином навколо Волині. Проблеми останньої, зауважимо, ще будучи кандидатом на посаду президента РП, А. Дуда мав на меті підняти на зустрічі з президентом України П. Порошенком⁵. Окрім того, з огляду на членство РП в ЄС та НАТО, а також виразний європейсько-атлантичний контекст стратегічного партнерства між нашими двома державами та лобювання офіційною Варшавою українських інтересів на рівні провідних європейських інститутів, певну небезпеку для України віднаходимо також у позиції Польщі в них. За умови суттєвого її погіршення, а це, у світлі відомого євроскептицизму PiSu, а разом і самого А. Дуди, цілком могло мати місце, деструктивні наслідки неодмінно спіткали б також і взаємини по лінії Київ–Брюссель.

Та, допоки коаліційний уряд очолювала «Громадянська платформа», і парламентські вибори залишалися на перспективі, будь-які висновки щодо наступної спрямованості зовнішньої політики Польщі, її взаємин з Україною, видавалися дещо передчасними. Відповідно, з оголошенням результатів виборів до Сейму, затвердженням складу уряду й призначенням прем'єра ситуація остаточно прояснилася. Так, наприклад, усупереч часто протилежним прогнозам щодо того, хто стане новим спікером по Україні, виконання цієї місії було делеговано чинному Президенту А. Дуді. Як показав час, саме він, а не прем'єр Б. Шидло чи міністр МЗС В. Ващиковський, виявився головним переговорником із вищим керівництвом нашої держави. І хоча в самотійності та непідзвітності Президента презесу PiSu Я. Качинському доводиться сумніватися, координування ним польсько-українських взаємин, рівно як і політики РП щодо сусідів на Сході загалом, є цілком очевидним. Так, наприклад, в особливо критичні для польсько-українських взаємин моменти для налагодження «мостів співпраці» за стіл переговорів з очільниками України сідав не інакше, ніж президент А. Дуда.

Щоправда, зі зміною влади у Польщі ентузіазму щодо співпраці з нашою державою у владних кабінетах адміністрації над Віслою відчутно поменшало. Ні, Україна не перестала бути предметом зацікавленості офіційної Варшави, і про відмову від стратегічного партнерства з нею, безперечно, не йшлося. Проте, відсутність в інавгураційній промові А. Дуди, а пізніше — в програмі уряду Б. Шидло фокусування на нашій державі про щось, та й свідчило. Показовим, на наше переконання, було також і

те, що перш ніж із офіційним візитом у якості президента РП приїхати до України, А. Дуда здійснив шість візитів до європейських столиць (Таллінн, Лондон, Берлін (двічі), Ватикан, Бухарест), а також до Нью-Йорка та Пекіна. Своєю чергою, П. Порошенко, як відомо, з візитом до Варшави приїздив ще до офіційного вступу на посаду (3-4 червня 2014 р.). З черговим візитом до Польщі Президент України мав намір прибути також вже через кілька днів по обранню А. Дуди, не чекаючи на його інавгурацію, однак, запланований на 27 травня 2015 р., із не зовсім зрозумілих, як для заходу такого рівня, причин, він був скасований⁶.

Непоспіх президента А. Дуди з відвідуванням України, безперечно, не був випадковим. Осмислення попереднього періоду спільної історії, авторські висновки щодо якого повною мірою погоджуються з інтерпретаціями українських та польських аналітиків, переконливо свідчать: якість польсько-українських взаємин, їх стратегічний характер, зокрема, забезпечувалися здебільшого кроками офіційної Варшави, натомість українська сторона демонструвала у відповідь інертність, а подекуди важко зрозумілу непослідовність та непрогнозованість. І в той час, як українська влада множила стратегічних партнерів, у Варшаві мучилися сумнівами, чи, бува, Польща не допомагає Україні всупереч особистій її волі? Взяти до уваги хоча б закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», прийнятий одразу після виступу у Верховній Раді України Б. Коморовського (9 квітня 2015 р.), чия промова наскрізь була пройнята заувагами на рахунок важливості для Польщі співпраці з нашою державою та готовності надалі підтримувати її на шляху інтеграції до європейського співтовариства, він виявився, по суті, публічним приниженням Польського президента, а заразом, демонстрацією неповаги до минулого польського народу. І, попри обіцянки групи українських парламентарів та особисто заступника Голови ВРУ О. Сироїд, що вже найближчим часом до закону буде внесено зміни, питання на невизначений термін зависло в повітрі. Тож відтермінування приїзду в Україну з першим офіційним візитом Президента А. Дуди до грудня 2015 р. слід сприймати у зв'язку з неприйнятними, з позиції офіційної Варшави, кроками української влади, а також не безвідносно до майже повної відсутності помітних успіхів на шляху реформування економіки України та боротьби з корупцією, що апріорі унеможливають «європейське майбутнє» нашої держави, ангажованість Польщі в яке вже традиційно визначає її обличчя на рівні Європейського Союзу.

Водночас, ураховуючи той факт, що підготовка сторін до візиту в Україну Польського президента, всупереч сформованій практиці, розпочалася рекордно рано (як відомо, задля узгодження організаційних моментів зустрічі до Києва ще у вересні 2015 р. спеціально приїздив та

зустрічався з президентом П. Порошенком, прем'єром А. Яценюком і міністром МЗС П. Клімкіним міністр канцелярії президента РП К. Щерський), його реалізація лише в грудні 2015 р., на переконання експертів, цілком могла бути спричинена також прагненням А. Дуди, а разом і всієї PiS на чолі з Я. Качинським, приступити до переговорів з українською стороною у всеозброєнні, з широким асортиментом козирів та важелів тиску. Вже традиційно, Президент РП констатував налаштованість надалі розвивати з Україною взаємини стратегічного партнерства, сприяти їй у просуванні шляхом європейсько-атлантичної інтеграції та ділитися польським досвідом реформ, спрямованих на досягнення державою відповідності стандартам НАТО та ЄС. Серед нового, фактично вперше винесеного на порядок денний зустрічі такого рівня, польською стороною було піднято питання про залучення України до проекту Міжмор'я, покликаного через поєднання зусиль держав Центрально-Східної Європи вже найближчим часом посилити їхній спільний вплив на політику ЄС, а водночас зміцнити об'єднану геополітичну вагу. І, нарешті, з ініціативи «біло-червоної команди переможців» на обговорення з українським колегою А. Дуда виніс питання історичної пам'яті, для польського народу, як уже зазначалося, сфокусоване головним чином навколо Волині.

Як відомо, з приходом до влади в Польщі PiSu історична тематика у взаєминах між нашими двома державами посіла одне з найпомітніших місць. Так, якщо приміром до вступу до НАТО, а пізніше — до ЄС політичні сили Польщі єдналися навколо ідеї інтеграції країни в європейсько-атлантичне співтовариство, згодом — навколо спільного прагнення перетворення III Речі Посполитої з держави другого гатунку на одного з лідерів обох співтовариств, то в 2015 р. домінантою політичних настроїв стала налаштованість на віднайдення історичної правди. Та, що прикметно, якщо у взаєминах з Німеччиною та Російською Федерацією, спільне минуле Польщі з якими позначене не меншими втратами та образами, ніж у випадку України, історичні проблеми першочергової значущості так і не набули, для партнерства між нашими двома державами вони перетворилося на своєрідний тест, від проходження якого значно залежить спрямованість наступного його розвитку.

Слід зазначити, що історична дискусія між Польщею та Україною є далеко не новою. Так, наприклад, у травні 1997 р. на найвищому рівні була схвалена Спільна заява «До порозуміння та єднання», 1998 р. за спільною участю Президентів обох держав відбулося відкриття пам'ятника українським в'язням табору у Явожно, загиблим під час операції «Вісла», 2000 р. — меморіального комплексу польським військовим у Харкові, 2003 р. на рівні початково парламентів, а пізніше Президентів обох держав прозвучали спільні заяви з нагоди 60-ї річниці подій на

Волині, 2005 р. у Львові було відкрито Цвинтар орлят, ін. Та, на відміну від попередників, які проблеми історичної пам'яті ніколи не абсолютизували, очолювана Я. Качинським пропрезидентська PiS проблеми спільної минувшини, насамперед кривавих її сторінок, для польського народу сфокусованих навколо Волині, обрала за чи не найбільш значимі для взаємин між Польщею та Україною (успіхи їхнього вирішення), одночасно перетворивши на одну з детермінант міждержавної взаємодії.

Підтвердження значимості для PiSu історичних питань віднаходимо, зокрема, в тому ж таки грудневому 2015 р. візиті до України Президента А. Дуди, чільне місце в програмі заходів якого, окрім зустрічі з П. Порошенком, переговорів з А. Яценюком та В. Гройсманом, спілкування зі студентами та представниками польської громади, посіли поїздка до Биківні та вшанування пам'яті розстріляних там сталінським режимом поляків, покладання квітів на Могилі невідомого солдата, запалення лампадок під Центральним монументом жертвам тоталітаризму, покладання вінків на Спільній могилі жертв тоталітаризму і на Братській могилі на Польському військовому цвинтарі, а також до пам'ятника жертвам Голодомору (серед загиблих внаслідок якого було також чимало представників польського народу) та пам'ятного хреста Героям Небесної сотні.

Загалом, візит президента А. Дуди до Києва запам'ятався конструктивною співпрацею, що пройшла під знаком обговорення ключових, з погляду взаємин між нашими двома державами, питань та перегляду раніше визначених векторів співробітництва. Всупереч пересторогам, що РП віддаляється від України, А. Дуда дав цілком конкретні обіцянки щодо активізації стратегічного партнерства та його розвитку в руслі європейських процесів, а також наступної підтримки офіційною Варшавою питання продовження санкцій проти Російської Федерації, присутності провідних європейських держав у врегулюванні ситуації на сході України. І хоча про долучення Польщі до «Нормандського формату» більше не йшлося, позиція президента А. Дуди щодо необхідності виконання «Мінських домовленостей» була цілком однозначною.

І, на додачу, наприкінці 2015 р. у Варшаві, нарешті, визначилися щодо кандидатури Надзвичайного і Повноважного посла РП в Україні. Фактично отримане в спадок від «Громадянської платформи», яка ще в листопаді 2014 р. безуспішно (з огляду на категоричну незгоду PiSu) намагалася делегувати послом в Україну М. Войцеховського, незабаром по поверненні А. Дуди з Києва це питання було вирішено на користь чинного на той час Г. Літвіна. З 2011 р., презентуючи в Україні Республіку Польща, він, як ніхто інший, був спроможний з успіхом впоратися з місією реактивації польсько-української співпраці, а тому цілком влаштував адміністрацію над Віслою.

В останній, і на цьому під час зустрічі з П. Порошенком наголошував президент А. Дуда, щоправда, були цілком переконані, що активізація польсько-українських взаємин залежала не стільки від Польщі, як від України, від її спроможності реалізувати розпочаті реформи, наблизити перспективи інтеграції до європейсько-атлантичного простору. Окрім того, з огляду на сентименти, що їх на рахунок історичної політики мала PiS, не викликало заперечень: у Варшаві з нетерпінням чекали на дружній жест від України.

Упродовж пер. пол. 2016 р., як засвідчив проведений аналіз, взаємини між нашими двома державами відчутно активізувалися. Так, вже в лютому мала місце зустріч А. Дуди й П. Порошенка у Брюсселі, у квітні — у Вашингтоні. 3-4 березня у Варшаві відбулося XXV засідання Консультаційного комітету Президентів України та Польщі. Про його перезапуск, зауважимо, сторони домовилися ще 15 грудня 2015 р. — під час візиту до Києва А. Дуди. Започаткований у 1993 р. як один із ключових інституційних механізмів українсько-польського співробітництва, Комітет із часом фактично вичерпав себе, тож поновлення його роботи, що полягає, головним чином, у координуванні міждержавної взаємодії з широкого спектру питань, безперечно, було доволі показовим. Позитивним сигналом виявилось також відновлення діяльності Міжпарламентської асамблеї Україна–Польща, з української та польської сторони очолюваної Б. Тарасюком та М. Дворчиком відповідно. 28–29 травня 2016 р. спікер Верховної Ради України А. Парубій, Маршалок Сенату РП С. Карчевський, а також Голова Сейму Литовської Республіки Л. Граужинене взяли участь у VII засіданні Міжпарламентської Асамблеї «Україна–Польща–Литва», що за спільною ініціативою відбулося у Вільнюсі. І, нарешті, досить інтенсивно, за словами Надзвичайного і Повноважного Посла України в Республіці Польща А. Дешиці, розвивалися контакти на рівні міністерств та відомств⁷.

8–9 липня 2016 р. президент П. Порошенко на запрошення господарюючої сторони взяв участь у Варшавському саміті НАТО. В умовах неминучих змін у системі європейської безпеки, спричинених агресивними діями Кремля проти України, сприяння останній у поглибленні співпраці з Альянсом перетворилося на важливе завдання польської зовнішньої політики. Відтак, скориставшись можливостями господаря зустрічі, агресивну політику Росії, а водночас захист України, Польщі та держав Балтики президент А. Дуда перетворив на одну з головних її тем. Як відомо, про необхідність винесення ситуації в Україні на обговорення союзників ще влітку 2015 р. говорив міністр оборони РП Т. Симоняк, перебуваючи на полігоні неподалік від Львова з перевіркою міжнародних військових навчань⁸. У грудні 2015 р. питання зазнало наступного обго-

ворення на зустрічі польського та українського Президентів у Києві та, по суті, було остаточно погоджене. Присутність України на саміті, — заявив Польський президент, — є важливою «не тільки з точки зору польсько-українських відносин, але і з точки зору позиції України в питанні глобальної світової безпеки»⁹.

Окрім участі в роботі саміту, під час липневого 2016 р. візиту до Варшави президент П. Порошенко мав також двосторонню зустріч з А. Дудою, на обговорення за згодою сторін було винесено питання складних сторінок спільної історії. Враховуючи особливий символізм проблеми для польського суспільства, що з приходом до влади PiS відчутно посилюється, звернення до неї на найвищому рівні виявилось важливим жестом на шляху польсько-українського примирення. У цьому ж світлі слід розглядати вшанування главою Української держави пам'яті жертв Волинської трагедії та покладання квітів до пам'ятника загиблим, знакове у світлі підготовки Польщі до відзначення 73-ї роковини події.

Актуальність проблеми, зауважимо, значно посилювалася ситуацією, що на той час сформувалася у Польщі. Як відомо, фактично напередодні візиту до Варшави П. Порошенка — 7 липня 2016 р. — Сенат РП ухвалив постанову, в якій закликав нижню палату парламенту встановити 11 липня «Національним днем пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти громадян Другої Республіки Польща» у 1939–1945 рр. Та, якщо попередня аналогічна спроба, що мала місце в 2013 р., зазнала фіаско, оскільки Сейм РП відмовився визнати події на Волині геноцидом польського народу, погодившись на формулювання «етнічна чистка з ознаками геноциду», то наступний крок, з огляду на монополізацію влади, а разом дедалі більший вплив на суспільну свідомість право-радикальної PiS, мав усі підстави на успіх. Подібний висновок видавався очевидним уже в червні 2016 р., коли у відповідь на лист про примирення, що його українські політичні лідери, духовенство й інтелектуали, серед яких — колишні президенти Л. Кравчук та В. Ющенко, глава УПЦ Київського патріархату Філарет, глава УГКЦ С. Шевчук, надіслали до польської громадськості, двісті депутатів провладного PiS заявили, що поважають українську державність, але не схвалюють української історичної політики¹⁰. Йшлося, безперечно, про задіяних у подіях на Волині ОУН–УПА, бійці якої, згідно із Законом України від 9 квітня 2015 р., визнані борцями за українську незалежність, а також керівника повстанського проводу С. Бандеру — Героя України, відповідно до Указу Президента України від 20 січня 2010 р. Окрім того, активізація в Україні націоналістичних настроїв, ренесанс ОУН–УПА в незмінному супроводі червоно-чорної символіки та портретів С. Бандери, на переконання поляків, давала офіційній Варшаві всі підстави для відповідної реакції.

Схвалення Сеймом РП резолюції «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН–УПА» відбулося 22 липня 2016 р. І, що показово, рішення було прийняте абсолютною більшістю голосів — із 452 присутніх депутатів 442 проголосували «за», інші 10 від голосування утрималися¹¹. Та, всупереч переконанню політико-владної еліти Польщі, що «лише повна історична правда про історію є найкращим шляхом до об'єднання і взаємного прощення», наслідки прийняття парламентарями резолюції виявилися не настільки оптимістичними. І вже зовсім скоро з цим погодилися і в самій Варшаві. Резонанс, що його в українському суспільстві спричинило прийняття «волинської резолюції», переконливо свідчив: аби не звести нанівець успіхи польсько-української співпраці, необхідними є переговори, адже лише вони дають надію на порозуміння в питаннях історії.

Так, маючи на меті внести ясність у взаємини між нашими двома державами та переконати всіх занепокоєних у тому, що «відновлення історичної правди» жодною мірою не лише не загрожує стратегічному партнерству України та Польщі, а навіть слугує на користь йому, адже «добрі відносини можуть базуватися тільки на правді», 24 серпня 2016 р. з офіційним візитом до Києва прибув президент А. Дуда. Про те, що очільник РП особисто візьме участь в урочистостях із нагоди святкування 25-ї річниці Незалежності України, в адміністрації глави Польської держави знали вже на початку серпня 2016 р. Міністр канцелярії Президента РП К. Щерський, окрім того, 8 серпня заявив, що під час зустрічі А. Дуда та П. Порошенка мають підписати Спільну декларацію, яка «підкреслюватиме стратегічне значення незалежності України, а також той факт, що Польща була першою країною, яка визнала її»¹².

Власне, як і очікувалося, зважаючи на попередній перебіг подій, переговори на найвищому рівні, хоча й пройшли у дружній обстановці, виявилися доволі непростими. Принаймні для президента А. Дуди. «З одного боку, він мав чітко сказати українським колегам про стратегічне партнерство, але з іншого, — показати правоконсервативному електорату «Права і справедливості», що ми, мовляв, в історичних питаннях перед українцями не поступимося»¹³. На відміну від поляків, в яких непідпорядкованість сьогоденних польсько-українських взаємин «привидам минулого» сумніву не викликає, українська сторона має щодо цього дещо відмінний погляд. Дійсно, непросто погодитися з тим, що «волинська резолюція» польського Сейму є не інакше, ніж кроком до віднайдення історичної правди, не має антиукраїнського характеру, а то й більше — відкриває шлях до справжнього примирення. Щоправда, у Спільній декларації, 24 серпня 2016 р. схваленій президентами України та Польщі, саме на цьому і наголошувалося: визнаючи «наявність трагічних сторінок

в історії українсько-польських відносин», сторони засвідчили готовність надалі розвивати відносини, «у день відзначення 25-ї річниці незалежної України підтверджуючи взаємно стратегічний їх характер»¹⁴. І — на продовження — вже у вересневій 2016 р. заяві Верховної Ради України¹⁵ віднаходимо констатацію готовності офіційного Києва до конструктивного діалогу навколо складних сторінок спільної історії заради продовження стратегічного партнерства в демократичній Європі на підставі європейських цінностей, а в Декларації пам'яті і солідарності¹⁶, синхронно схваленій парламентами України та Польщі 20 жовтня 2016 р., — відзначення його абсолютної цінності для кожної з держав.

Повертаючись до візиту президента А. Дуди до Києва 24 серпня 2016 р., зауважимо, що глава РП виявився єдиним закордонним гостем, який поруч із П. Порошенком брав участь в офіційній церемонії на Майдані Незалежності, а це, мусимо погодитися, доволі символічно. Не менш показовим був виступ А. Дуди на Нараді послів — безпрецедентний в історії України випадок, коли в заході такого ґатунку взяв участь глава іншої держави. З одного боку, перебування польського Президента пліч-о-пліч з українським колегою у знаковий для кожного українця день засвідчувало той факт, що Польща всі 25 років незмінно йшла поруч з Україною, сприяла їй у розбудові незалежної державності та її легітимізації на міжнародній арені, і це, за словами А. Дуди, оцінили в Україні, з іншого, що розбудова взаємин стратегічного партнерства з нашою державою надалі зберігала актуальність для офіційної Варшави. Констатуючи прагнення бачити Україну у центральноевропейській спільноті вільних держав, розбудовою якої, як відомо, у Варшаві всіляко опікуються, А. Дуда наголосив на готовності їй у цьому допомагати. Йшлося, насамперед, про сприяння у реалізації комплексу реформ, наданні консультацій та адресної підтримки. На обговорення, окрім того, було винесено широкий спектр питань двостороннього співробітництва: від взаємодії в інвестиційній сфері, галузі туризму та транспортної інфраструктури і до співпраці в енергетичній сфері, в тому числі заради зменшення енергетичної залежності від Російської Федерації. Відносно діалогу щодо історичних питань, розвивати який, як уже зазначалося, прозвучала взаємна обіцянка, А. Дуда та П. Порошенко наголосили на недопущенні корисних його наслідків для третьої сторони¹⁷.

Як слідує з офіційних та не на камеру розмов українських і зарубіжних політиків та дипломатів, а також політичних оглядачів, якими щодо сьогоденних польсько-українських взаємин, головним чином в аспекті їхнього випробування історичною політикою, опубліковано сотні розвідок, у ситуації, що склалася, відчутно проступає «російський слід». І подібні зауваги, з огляду, насамперед, на незацікавленість Кремля у

взаємодії наших двох держав, безперечно, мають відповідні на те підстави. Задля розділення України та Польщі, — в інтерв'ю «Главкому» зауважив Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща А. Дешиця, — Росія намагається грати на створенні та організації провокацій¹⁸. Найгучніші з них, зокрема, пов'язані з руйнуванням пам'ятників українським бійцям УПА на цвинтарях Польщі політичними групами антиукраїнського толку. На додачу — напади на українців, ксенофобські заяви, недружні статті. В умовах «гібридної війни», що її Кремль веде проти нашої держави, причетність до цих заходів російської сторони цілком може мати місце. Водночас, зацікавленою у створених інцидентах може бути також інша сила, і про це достатньо ґрунтовно йдеться в публікації авторитетного знавця Центрально-Східної Європи Т. Возняка¹⁹. Та, як би там не було, а наростання напруженості у взаєминах по обидва боки польсько-українського кордону, безперечно, слугує на користь Росії, а тому не може не викликати занепокоєння.

Не може не привертати увагу негативними своїми наслідками для реанімації польсько-українських взаємин також скасування 8 жовтня 2016 р. прем'єрного показу в столичному кінотеатрі «Київ» фільму «Волинь», знятого польським режисером В. Смажовським та широко анонсованого в Україні. У Польщі, як відомо, прокат кінострічки спричинив до бурхливого суспільного обговорення, спрямованість якого виявилася відверто антиукраїнською, у супроводі наростання ворожості до українців, що перебувають на території РП, у тому числі окремих випадків їх побиття. В Україні ж, навпаки, замість того, щоб перетворити фільм на предмет дискусії та широким загалом обговорити режисовану у ньому проблему, а також її інтерпретацію польською стороною, пішли іншим шляхом, і від розгляду проблеми елементарно ухилилися. Хоча, прикладом, ще місяць тому, в уже згадуваній заяві Верховної Ради України йшлося про готовність України до конструктивного діалогу навколо проблем спільної історії.

Діалог на найвищому рівні, щоправда, з перемінною активністю, продовжувався. Так, візит президента П. Порошенка до Польщі 2 грудня 2016 р., аналогічно попереднім зустрічам глав держав, вкотре засвідчив стратегічний характер партнерства України та Польщі. Певного символізму події, безперечно, додавав той факт, що відбувся він у день, коли Польща 25 років тому першою у світі визнала незалежність України, і впродовж чверті століття взаємини з нашою державою незмінно формували один із ключових напрямів зовнішньої її політики. Як відомо, під час зустрічі сторони підписали угоду про співпрацю в оборонній сфері, обговорили можливість транспортування каспійської нафти через українську територію, перспективи будівництва газового сполучення між Україною

та Польщею, створення енергетичного мосту між ними. І, на додачу, вже традиційно, Україні було обіцяно наступне сприяння в просуванні шляхом європейської інтеграції. Водночас на зустрічі П. Порошенка з президентом PiSu Я. Качинським головним предметом розмови, як і передбачалося, стало історичне минуле українців та поляків. Заради віднайдення порозуміння в його оцінці, — зауважив А. Дешиця, — сторони домовилися опрацювати дорожню карту й розробити відповідні механізми, шляхи та форми історичного примирення²⁰.

Та замість позитивних зрушень, Україна й Польща отримали чергові провокації: 10 грудня 2016 р. учасники «Маршу орлят перемиських та львівських», що відбувся у Перемишлі під патронатом міського голови Р. Хоми, кричали «Смерть українцям!», вранці 9 січня 2017 р. невідомі вандали зруйнували польський меморіал у Гуті Пеняцькій, а в ніч проти 8 лютого 2017 р. провокативними гаслами було розмальовано паркан Генерального консульства Республіки Польща у Львові. Проблема, таким чином, не лише не втрачала актуальності, а навпаки, здавалося, виходила на новий виток свого розвитку. Взяти до уваги хоча б ситуацію, що виникла навколо інциденту в Перемишлі. Як відомо, відповідаючи на нього, офіційний Київ наклав заборону на в'їзд до України мера Р. Хоми, у зв'язку з чим депутати PiSu заявили про відмову від участі у форумі «Європа — Україна» — одному з головних інструментів реалізації офіційною Варшавою політики сприяння нашій державі, проведеному 27–28 січня 2017 р. у Жешуві. Дещо згодом, щоправда, у відповідь на скасування Україною заборони для Р. Хоми, напруження навколо ситуації вдалося зняти, чим у PiS були цілком задоволені, та присутніми на заході виявили бажання бути лише окремі депутати-партійці.

Відносно форуму — Х ювілейного, організованого з ініціативи Інституту східноєвропейських досліджень — принагідно відзначимо, що, попри традиційно позитивні його наслідки для взаємин між нашими двома державами, цьогогоріч вони виявилися менш обнадійливими. Тривожним сигналом, зокрема, стала відсутність на заході традиційно численного урядового представництва Республіки Польща: попри майже 900 учасників, польську сторону репрезентували лише кілька урядовців, найвищими за рангом серед яких були міністр у Канцелярії Президента РП К. Щерський та міністр інфраструктури і будівництва А. Адамчик. Зважаючи на те, що, починаючи з 2007 р., форум був одним із головних інструментів польської політики щодо України, таким собі переговорним майданчиком, серед учасників якого офіційна Варшава всіляко просуvala «український бренд», цьогогорічна інертність останньої навряд чи була випадковою. Скоріше, навпаки, свідчила чи то про втому від України, чи то про розчарування нею.

На додачу, вже 30 січня 2017 р. презес PiSy Я. Качинський в ефірі «Radio Rzeszów» наголосив, що через трактування в Україні власної історії, зокрема ролі УПА, майбутнє польсько-українських відносин перебуває «під питанням»²¹. І — на продовження — в інтерв'ю, 6 лютого 2017 р. опублікованому в тижневику «Do Rzeczy», ним була зроблена скандальна заява про те, що з Бандерою в Європу Україна не піде²². Подібного резонансу, що його вона викликала в українському суспільстві, останнє, безперечно, вже давно не переживало. І, попри численні зауваги політиків та дипломатів по той бік українсько-польського кордону, а разом Надзвичайного і Повноважного Посла РП в Україні Я. Пекло²³, ніби подібні речі зумовлені внутрішньополітичною ситуацією в Польщі та жодною мірою не спрямовані проти взаємин між нашими двома державами, і що це «просто історичний процес», наступний їх розвиток, як розуміємо, щораз видається все більш сумнівним.

В умовах російської агресії проти України та спричиненої цим фактом непевності ситуації у країнах Балтії, а також Польщі, множення у наших взаєминах непорозумінь, безперечно, є однаково непотрібним ні Києву, ні Варшаві. Натомість на часі переосмислення міждержавної взаємодії, і не лише в аспекті спільної історії, заради взаємних інтересів та інтересів кожної з держав окремо. І відновлення та нове посвячення пам'ятника у Гуті Пеняцькій 26 лютого 2017 р. можливе завдяки спільним зусиллям наших двох держав, і візит до України очільника МЗС РП В. Вашиковського, заради демонстрації послідовної підтримки проєвропейського курсу й територіальної цілісності України у спілці з британським колегою Б. Джонсоном, 3 березня 2017 р. організований до Києва, і триваюча робота українських та польських істориків щодо наступного вивчення проблеми, хочеться сподіватися, стануть важливими кроками у вказаному напрямку, а традиційна колись формула «просимо вибачення і прощаємо одночасно» знову повернеться до лексики співрозмовників по обидва боки кордону.

---

¹ Таранюк І. Україна, Коморовський і Дуда: що зміниться? URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/05/150427_poland_elections_ukraine_it

² Партія Качинського принесе в Польщу «путінізм» — головний редактор Gazeta Wyborcza. Дзеркало тижня. 2015. 26 жовтня. URL: <http://dt.ua/WORLD/partiya-kachinskogo-prinese-v-polschu-putinizm-golovniy-redaktor-gazeta-wyborcza-188951.html>

³ Україна — Польща: все буде по-новому, але залишатиметься по-старому. URL: <http://nf.dp.ua/2015/06/ukrayina-polshcha-vse-bude-po-novomu-ale-zalyshatymetsya-po-staromu/>

⁴ Україна — Польща: все буде по-новому, але залишатиметься по-старому. URL: <http://nf.dp.ua/2015/06/ukrayina-polshcha-vse-bude-po-novomu-ale-zalyshatymetsya-po-staromu/>

⁵ Анджей Дуда об Україне: ТОП-цитати нового Президента Польши. URL: http://24tv.ua/tv/andzhej_duda_ob_ukraine_topcitaty_novogo_prezidenta_polshi_n578095

⁶ Білоножко Є. Дипломатичний дисонанс Київ — Варшава. Як він вплине на візит президента Польщі до України? Європейська правда. 2015. 11 грудня. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/12/11/7042095/>

⁷ Пешко К. Посол Андрій Дешиця: «Росія намагається посіяти ворожнечу між українцями та поляками». URL: <http://glavcom.ua/interviews/334343-posol-andrij-deshchitsja-rosija-namagajetsja-posijati-vorozhnechu-mizh-ukrajintsjami-ta-poljakami.html>

⁸ На саміті НАТО в Варшаві мають обговорювати Україну — міноборони Польщі. Європейська правда. 2015. 24 липня. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/07/24/7036280/>

⁹ Бурнос Т. Польща запрошує Україну на Варшавський саміт НАТО. URL: <http://ukrainian.voanews.com/a/duda-in-ukraine/3104328.html>

¹⁰ Польські депутати відповіли на лист української інтелігенції про примирення. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27809471.html>

¹¹ Сейм Польщі визнав Волинську трагедію геноцидом. Українська правда. 2016. 22 липня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/07/22/7115606/>

¹² Ісаєв І. Візит із переляку: навіщо президент Польщі їде до Києва. Європейська правда. 2016. 23 серпня. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/08/23/7053683/>

¹³ Там само.

¹⁴ Спільна декларація Президент України і Президента Республіки Польща, прийняття у Києві 24 серпня 2016 р. у день відзначення 25-ї річниці незалежності України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975>

¹⁵ Заява Верховної Ради України «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії» від 8 вересня 2016 р. URL: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html>

¹⁶ Декларація пам'яті і солідарності. Європейська правда. 2016. 20 жовтня. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/>

¹⁷ Дуда: Польща допоможе Україні з реформами. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/08/160824_duda_kyiv_rl

¹⁸ Пешко К. Там само.

¹⁹ Возняк Т. Причини польсько-українських непорозумінь останніх років. URL: <http://uainfo.org/blognews/1486421426-prichini-polsko-ukrayinskih-neporozumin-ostannih-rokiv.html>

²⁰ Візит Порошенка до Польщі підтвердив стратегічний й дружній характер відносин. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2132815-vizit-porosenka-do-varsavi-pidтверdiv-strategicnij-harakter-vidnosin-desica.html>

²¹ Jarosław Kaczyński o Ukrainie i propozycjach PO. URL: <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/jaroslaw-kaczynski-o-ukrainie-i-propozycjach-po/9qc48qb>

²² Nie widzę powodu, dla którego mielibyśmy powstrzymać w Polsce proces przemian. URL: <http://www.tvp.info/28953080/polske-trzeba-radykalnie-przebudowac>

²³ Сірук М. Посол Польщі Ян Пекло: «Ми розуміємо, що безпека України — це і наша безпека, як безпека Польщі — це й безпека України». День. 2017. 23 лютого. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/posol-polshchi-yan-pyeklo-my-rozumiyemo-shcho-bezpeka-ukrayiny-ce-i-nasha>

REFERENCES

1. Andzhej Duda ob Ukraine: TOP-citaty novogo Prezidenta Pol'shi. Retrieved from http://24tv.ua/ru/andzhej_duda_ob_ukraine_topcityaty_novogo_prezidenta_polshi_n578095 [in Russian].
2. Bilonozhko, Ye. (2015). Dyplomatychnyy dysonans Kyyv — Varshava. Yak vin vplyne na vizyt prezidenta Pol'shchi do Ukrayiny? *Yevropeys'ka pravda*, 11 hrudnya Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/12/11/7042095/> [in Ukrainian].
3. Burnos, T. (n. d.). Pol'shcha zaproshuye Ukrayinu na Varshavs'kyy samit NATO. Retrieved from <http://ukrainian.voanews.com/a/duda-in-ukraine/3104328.html> [in Ukrainian].
4. Deklaratsiya pam"yati i solidarnosti. *Yevropeys'ka pravda*, 2016, 20 zhovtnya Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/> [in Ukrainian].
5. Duda: Pol'shcha dopomozhe Ukrayini z reformamy. Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/08/160824_duda_kyiv_rl [in Ukrainian].
6. Isayev, I. (2016). Vizyt iz perelyaku: navishcho prezident Pol'shchi yide do Kyueva *Yevropeys'ka pravda*, 23 serpnia. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/08/23/7053683/> [in Ukrainian].
7. Jarosław Kaczyński o Ukrainie i propozycjach PO. Retrieved from <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/jaroslaw-kaczynski-o-ukrainie-i-propozycjach-po/9qc48qb> [in Polish].
8. Khomenko, S. (n. d.). Syndrom Dudy: Pol'shcha zvertaye pravoruch? Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/05/150525_duda_polish_president_sx_it [in Ukrainian].
9. Na samiti NATO v Varshavi mayut' obhovoryuvaty Ukrayinu — minoborony Pol'shchi. *Yevropeys'ka pravda*, 2015, 24 lypnya. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/07/24/7036280/> [in Ukrainian].
10. Nie widzę powodu, dla którego mielibyśmy powstrzymać w Polsce proces przemian. Retrieved from <http://www.tvp.info/28953080/polske-trzeba-radykalnie-przebudowac> [in Polish].
11. Partiya Kachyns'koho prynese v Pol'shchu putinizm — holovnyy redaktor Gazeta Wyborcza. *Dzerkalo tyzhnya*, 2015, 26 zhovtnya. Retrieved from http://dt.ua/WORLD/partiya-kachinskogo-prynese-v-polschu-putinizm-golovniy-redaktor-gazeta-wyborcza-188951_.html [in Ukrainian].
12. Peshko, K. (n. d.). Posol Andriy Deshchyt'sya: Rosiya namahayet'sya posiyaty vorozhnechu mizh ukrajint'syamy ta polyakamy. Retrieved from <http://glavcom.ua/interviews/334343-posol-andrij-deshchitsja-rosija-namagajetsja-posijati-vorozhnechu-mizh-ukrajintsjami-ta-poljakami.html> [in Ukrainian].
13. Pol's'ki deputaty vidpovily na lyst ukrajins'koyi intelihentsiyi pro prymyrennya. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27809471.html> [in Ukrainian].
14. Seym Pol'shchi vyznav Volyns'ku trahedyu henotsydom. *Ukrayins'ka pravda*, 2016, 22 lypnya. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/news/2016/07/22/7115606/> [in Ukrainian].
15. Siruk, M. (2017). Posol Pol'shchi Yan Peklo: My rozumiyemo, shcho bezpeka Ukrayiny — tse i nasha bezpeka, yak bezpeka Pol'shchi — tse y bezpeka Ukrayiny. *Den'*, 23 lyutoho. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/posol-polshchi-yan-pyeklo-my-rozumiyemo-shcho-bezpeka-ukrayiny-ce-i-nasha> [in Ukrainian].
16. Spil'na deklaratsiya Prezydent Ukrayiny i Prezidenta Respubliky Pol'shcha, pryynyattya u Kyuevi 24 serpnia 2016 r. u den' vidznachennya 25-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrayiny. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975> [in Ukrainian].

17. Taranyuk, I. (n. d.). Ukrayina, Komorovs'kyi i Duda: shcho zminyt'sya? Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/05/150427_poland_elections_ukraine_it [in Ukrainian].

18. Ukrayina — Pol'shcha: vse bude po-novomu, ale zalyshatymet'sya po-staromu. Retrieved from <http://nf.dp.ua/2015/06/ukrayina-polshcha-vse-bude-po-novomu-ale-zalyshatymetsya-po-staromu/> [in Ukrainian].

19. Vizyt Poroshenka do Pol'shchi pidtverdyv stratehichnyy y druzhniy kharakter vidnosyn. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2132815-vizit-porosenka-do-varsavi-pidtverdiv-strategicnij-harakter-vidnosin-desica.html> [in Ukrainian].

20. Voznyak, T. (n. d.). Prychyny pol's'ko-ukrayins'kykh neporozumin' ostannikh rokiv Retrieved from <http://uainfo.org/blognews/1486421426-prichini-polsko-ukrayinskih-neporozumin-ostannih-rokiv.html> [in Ukrainian].

21. Zayava Verkhovnoyi Rady Ukrayiny U zv'yazku z ukhvalennyam Senatom i Seymom Respubliky Pol'shcha postanov vid 7 lypnya 2016 roku ta 22 lypnya 2016 roku shchodo Volyns'koyi trahediyi vid 8 veresnya 2016 r. Retrieved from <http://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html> [in Ukrainian].

УДК: 111(045)

Oleksandr Zlatin
Postgraduate Student
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: alexandr.zlatin@gmail.com

UKRAINIAN-ROMANIAN RELATIONS AT THE BACKGROUND OF RUSSIA'S REVISIONIST POLICY

The purpose of this article is to analyse relations between Ukraine and Romania in the post-communist period. It provides a deep insight into the evolution of these relations in the context of Russia's aggression against Ukraine.

The study gives a general overview of the bilateral relations between the two neighbouring countries since the collapse of USSR and restoration of Ukraine's independence in 1991, focusing on a wide range of irritants both great and small.

Further, the research highlights turbulent relations between Kyiv and Bucharest from the historical and socio-cultural perspective.

Another neuralgic issue analysed in this paper is Russian illegal annexation of the Crimea and its aggression against Ukraine, which not only destabilised the security balance in the Black Sea, Eastern Mediterranean and Middle East by establishing a large anti-access/area-denial exclusion zone but also caused the greatest threat to the national security of Romania. In fact, with Russia being its direct maritime neighbour Romania cannot cope with this threat alone.

Furthermore, the study shows that Russian aggression against Ukraine resulted in intensifying rapprochement between Ukraine and Romania since 2014. Subsequently, Romania condemned the Kremlin's aggression and became one of the Ukraine's advocates within the international organisations like the EU, NATO, and the UN.

Finally, it is also noteworthy that summit meetings between Kyiv and Bucharest reveal the new phase in their bilateral relations based on the "security first" approach.

Keywords: *Ukraine, Romania, Russia, Black Sea, the EU, NATO, history, foreign policy, security.*

Олександр Златін

аспірант

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: alexandr.zlatin@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ РЕВІЗІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена дослідженню відносин між Україною й Румунією в пост-комуністичний період. Здійснюється аналіз еволюції цих взаємин у контексті агресії Росії проти України.

Подається узагальнюючий огляд двосторонніх відносин між сусідніми країнами починаючи з розпаду СРСР і відновлення незалежності України в 1991 році з акцентом на широкому спектрі проблемних питань.

У статті висвітлюються контрверсійні взаємини між Києвом та Бухарестом з історичного та соціокультурного поглядів.

Іншим важливим питанням, що аналізується, є незаконна окупація Криму Росією та її агресія проти України, внаслідок якої не лише порушено баланс сил у регіонах Чорного, Середземного морів і Близького Сходу, а й зросла загроза національній безпеці Румунії. По суті, маючи Росію своїм прямим морським сусідом, Румунія не може впоратись із цією загрозою самотужки.

Більше того, дослідження показує, що агресія Росії проти України призвела до зближення між Україною й Румунією починаючи з 2014 року. Румунія засудила агресію Кремля й стала одним із адвокатів України в міжнародних організаціях, зокрема в ЄС, НАТО та ООН.

Також слід відзначити, що зустрічі на найвищому рівні між Києвом і Бухарестом розкривають новий етап двосторонніх відносин на основі підходу «безпека насамперед».

Ключові слова: Україна, Румунія, Росія, Чорне море, ЄС, НАТО, історія, зовнішня політика, безпека.

Russian violation of Ukraine's territorial sovereignty is the gravest challenge to the European order in over half a century¹ and serves as an essential precondition for gauging relations between Ukraine and its direct neighbours.

This article aims to reveal Ukrainian-Romanian relations in historical perspective, explore new avenues of cooperation between the two states and analyse the prospects for sustainable dealings in future. It also focuses on the

impact of Russian illegal annexation of the Crimea and its active support of the secessionist enclaves in South-Eastern Ukraine on both countries.

This research is propped up by the works of Anghel V., Dobrjanskyi O., Gerasymchuk S., Kotyk V., Matiychyk Y., Racheru I., Rendiuk T., Solodkyy S. and Veselova V.

Special attention is given to the studies on Romanian foreign policy and Ukrainian-Romanian relations under the supervision of Vidnyanskyi S., Chief of the Department of International Relations and Foreign Policy of Ukraine of the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

The relations between Ukraine and Romania from the restoration of Ukraine's independence until 2014 were troubled with a wide range of controversial issues and political tensions even though the parties' assured each other of their readiness "to strengthen good-neighbourly and mutually beneficial relations".

Romania was one of the first countries that recognised Ukraine as an independent state and established diplomatic relations with it in 1992. Yet, Romania was one of the last neighbouring countries to formalise the frontier with Ukraine. In 2009, the International Court of Justice in the Hague (ICJ) settled final territorial disputes between Ukraine and Romania². A deeper retrospective analysis of bilateral relations lies beyond the scope of this research, which mainly focuses on the most sensitive and troublesome issues between the two countries.

Generally, for better understanding turbulent relations between Kyiv and Bucharest they should be analysed from the historical and socio-cultural perspective³. From the interviews given by Gerasymchuk S. in Bucharest, and according to the opinion of the Romanian historians, we may conclude that the shared history of membership in the same communist bloc did not favour mutual trust between the states. Moreover, Romania looked at Ukraine as a former Soviet Union state, which had close relations with Russia. Therefore Kyiv was perceived through the Moscow's prism, which added further venom to great and small irritants between the countries.

From the historical perspective, political legacy has determined relations between the two states. For example, collective memory about the Second World War has a great influence on both nations. At the beginning of the war, the countries were fighting on different sides. Romania sided with the Nazi Germany in the War, while Ukraine was a part of the Soviet Union.

The Siege of Odessa (1941) is still considered by many historians and its citizens as one of the most dramatic military operations ever launched in

Ukraine during the Second World War. This operation was executed by the Romanian Government under the pressure of the Nazi Germany. It took the Romanian army three months to occupy the city. The period between 6 August and 16 October 1941 saw widespread loss of life. In certain local publications, Romanians are still perceived as Nazis — this being also the outcome of an intensive local campaign supported by the pro-Russian regime of the former Ukrainian president Victor Yanukovich, as confirmed by the interviews given by the experts in the rights of minorities to the Ukrainian and Romanian researchers in Kyiv⁴.

On the other hand, after the Second World War Romania lost northern Bukovyna, currently Ukrainian Chernivtsi region, and Bessarabia, a part of which represents southern part of Ukrainian Odessa region. As the result, territorial losses aggravated tension between the two countries, with Ukraine perceived by Romanians as a part of the Soviet Union and later an ally of Russia.

Moreover, *territorial issues* in Ukrainian-Romanian relations served as a delayed-action mine, which exploded at the beginning of the 1990s. Romania advanced territorial claims to Ukraine, which previously were addressed to the USSR. Relying on the Resolution of the Congress of People's Deputies of the USSR on the political and legal assessment of the 1939 Soviet-German Non-Aggression Treaty (December 24th, 1989) also known as Molotov-Ribbentrop Pact⁵, Bucharest insisted on the necessity to reverse the effects of the treaty and return Bessarabia and northern Bukovyna to Romania.

Further, on June 24th, 1991, Romanian Parliament unanimously passed the Declaration on the Ribbentrop-Molotov Pact and its consequences for Romania⁶. According to the Declaration, Romanian Parliament required from the President, Government and all political powers of the country to act in order to protect the legitimate interests of the population residing on the Romanian territories, annexed by force in collusion imposed by Ribbentrop-Molotov Pact. On July 5th, 1991, the Supreme Council of the Ukrainian Soviet Socialist Republic made it clear that with this Declaration Romania made territorial claims to Ukraine attempting to revise post-war order in Europe⁷.

In addition, on November 28th, 1991, Romanian Parliament unanimously adopted the Declaration on the Referendum in Ukraine, planned for December 1, 1991⁸. Bucharest treated the referendum organized by the Kyiv authorities on the Romanian territories, which forcefully annexed these lands from Romania, as null and void.

On April 22nd, 1993, Romania via the note nr. 618 to the Ministry of Foreign Affairs (MFA) of Ukraine with reference to the collapse of the USSR, announced invalid the Treaty on state border signed between Romanian

Government and the Government of former USSR in Bucharest, February 27th, 1961. The Treaty served as a legal base for Ukrainian-Romanian boundary line. Bucharest confirmed denunciation of the treaty on a unilateral basis later in 1994⁹.

Maritime boundary was another insidious territorial problem, which prevented Ukraine and Romania from signing an important political treaty. In 1996, Romania denounced the Protocol on determination of the state border line between the People's Republic of Romania and the Union of Soviet Socialist Republics signed in 1948 in accordance with which Snake Island in the Black Sea came under USSR jurisdiction. From the correspondence between Ukrainian Minister of Foreign Affairs Hennadiy Udovenko and Presidential Advisor, National Security and Defence Council Secretary Volodymyr Horbulin in 1996, it is evident that the questions of the territorial belonging of Snake Island and particular areas of the Danube Delta were considered open by Bucharest. Kyiv qualified such moves as an open denial of existing state border line and as those whetting Bucharest's appetite for related territorial claims against Ukraine.

However, seeing integration into NATO and the EU as the key priority of its foreign policy, Romania renounced territorial claims to its neighbours. This decision helped two countries come to terms on controversial territorial issues, and as the result, a political treaty was signed in 1997.

In 2003, the Border Regime Treaty was signed between Ukraine and Romania. Under the treaty, Bucharest recognised Ukrainian right to Snake Island in return for a commitment to deploy no offensive weapons on the island. However, at the same time Romanian diplomacy succeeded in avoiding the questions relating to the delimitation of the continental shelf and exclusive economic zone.

In other words, the parties agreed to settle the Black Sea dispute at the International Court of Justice in the Hague in case the bilateral negotiations didn't not yield an agreement. In 2004, Romania brought a case against Ukraine before the ICJ¹⁰. The Court delivered its judgment on this dispute in 2009,¹¹ establishing a single maritime boundary delimiting the continental shelf and exclusive economic zones of Romania and Ukraine and settled the 40-year maritime dispute in the Black Sea.

Ukrainian project on *the Danube-Black Sea Deep Water Navigation Canal* (the "Bystroe Canal Project") has been one of the topical questions on the Ukraine-Romania bilateral relations agenda for over a decade. Romania has urged Ukraine to stop this project, given the fact that the new 10-kilometre connection between the Danube and the sea passes through the Danube Delta

and violates a number of international conventions in the field of environmental protection¹².

On May 26, 2004, the Government of Romania made a submission to the Implementation Committee of the Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo Convention) expressing concerns about Ukraine's compliance with its obligations under the Convention with respect to the Danube-Black Sea Deep-Water Navigation Canal in the Ukrainian Sector of the Danube Delta¹³.

In its turn, Ukraine argues that Romania's claims are only a tool by which a neighbouring state impedes the completion of the project, pursuing its own economic interests in the region¹⁴. In addition, the canal facilitated control of the Danube's mouth by a non-NATO member¹⁵.

Construction of the canal started in 2004. From 2004 to 2006, it functioned under experimental conditions. In December 2008, the Deep Water Navigation Canal was put into operation in accordance with the technical characteristics of the Phase I of the project.

In November 2007, Ukraine approved the Final Decision on the implementation of the Deep Water Navigation Canal project for full development (Phase II), which was adopted in violation of a number of procedures of the Espoo Convention. As a result, Ukraine was forced to stop the implementation of Phase II of the project, to revoke the Final Decision and to take measures for the implementation of the provisions of the Convention¹⁶.

Currently, in order to ensure implementation of and compliance with the Espoo Convention the Implementation Committee prescribes that Ukraine should adopt the relevant draft legislation and bring the Project into full compliance with the Convention by the end of 2018. Ukrainian government is also obliged to submit a report on concrete legislative measures adopted by the end of each year.

Apart from that, Ukraine should inform Romania about existing monitoring of the overall project results and consult with Romania on the post-project analysis. Finally, Ukraine and Romania are encouraged to develop the bilateral agreement for improved implementation of the Convention¹⁷.

The rights of the Ukrainian minority in Romania and of the Romanian minority in Ukraine is another sensitive issue in Kyiv and Bucharest relations. The 2011 population census revealed 50,900 ethnic Ukrainians in Romania. They live in Marmaroshchyna (Maramureş), Timish (Timiș), Suceava, Carash-Severin (Caraș-Severin), Tulcea, and Galats (Galați), the regions near the border with Ukraine¹⁸. Since 1990 Romanian legislation has provided parliamentary representation for ethnic minorities ensured through the system of special mandates — *ex officio* (one mandate for each officially recognised

ethnic minority), independently of the number of votes. The candidates are nominated by the organisation that protects the rights of the Ukrainian ethnic minority (the Union of the Ukrainians of Romania). Only organisations represented in the Council of National Minorities can nominate candidates. These organisations are registered as non-governmental organizations with the special status of political parties. The representation of minorities in the Romanian parliament is mainly symbolic. The votes of the MPs representing ethnic minorities are of importance only to minority governments.

There are no special legislative provisions for the minority representation at the local level. Further, Romanian political parties do not pay any special attention to the situation with the Ukrainian minority, because this issue is considered to be a task assigned to non-governmental organisations (NGO) representing the minority¹⁹.

According to Rendiuk T., Ukrainian minority is hit by Bucharest assimilation policy which splits it into Ukrainians, Ruthenians and Huzuls. Furthermore, Rendiuk argues that the Union of the Ukrainians of Romania was turned into “front” organisation controlled by the Romanian authorities and was used to criticize Ukrainian position on key interstate questions until 2005²⁰.

In their turn, both central and local Ukrainian authorities have maintained a strict distinction between ethnic Romanians and Moldovans since 1991 to the apparent consternation of Bucharest.

According to the last population census in 2001, 151,000 Romanians and 258,600 Moldovans live in Ukraine forming compact communities of Chernivtsi, Zakarpattia, and Odessa regions²¹.

There has been a general trend for the number of Romanian-language schools in Ukraine to decline steadily. Mainly it was caused by the lack of interest from both Ukrainian authorities and parents.

The Ukrainian authorities have been reluctant to encourage the Romanian language studies to avoid putting additional pressure on the multi-ethnic character of Ukrainian state.

Ethnic Romanians, especially typical of the Odessa region, are also perceived with suspicion by the Ukrainian authorities because of their Russophile sympathies. This emotional adhesion resulted from Russian propaganda, nostalgia for the USSR, and Ukraine’s poor economic performance. What is more, the churches frequented by the Romanian minority are subordinated to the Moscow Patriarchate.

It is also noteworthy that the Romanian community is very divided. Given limited financial resources allocated by Bucharest to its diaspora since 1991, most of them have been spent almost exclusively on maintaining “emotional” relationships with Romania. Money is mainly spent on folk festivals and publications covering historical themes.

However, “the idea of preserving Romanian culture is outdated. There is a real need in European projects and trainings”.

Local leaders of the Romanian community are fiercely competing for the favours from Bucharest. Furthermore, those who identify themselves as Moldovans are hostile to any initiatives that come from the government of Romania. In addition, the Romanian community has also failed to promote a generation change at the level of leadership.

Local government executives from the regions inhabited by ethnic Romanians express distrust of Bucharest intentions and policies toward Ukraine, rejecting Romanian projects and social initiatives.

Moreover, bureaucracies in both countries are not very effective in implementing the provisions of concluded agreements²².

Bucharest’s decision to grant Romanian citizenship to those whose ancestors kept it during the interwar period and were deprived of it without their consent is another insidious problem, which affects Ukrainian-Romanian relations. According to the Ukraine’s Constitution (Article 4) “There shall be a single form of citizenship in Ukraine”²³. Furthermore, in accordance with the Law on the Citizenship of Ukraine (Article 2.1), “If a citizen of Ukraine has acquired the citizenship of (allegiance to) another state or more than one other state, this person shall be treated only as a citizen of Ukraine in legal relations with Ukraine”²⁴. Romanian authorities refused to make public the real number of citizenship holders fearing pressure from the Ukrainian secret services while Ukraine suspects Romania of restoring the project “Great Romania”.

What makes Romanian citizenship appealing for the members of diaspora in Ukraine is the fact that they can seek employment in Western EU countries, with nationalist aspirations or patriotic feelings being of lesser importance in this case.

Investments in Kryvyi Rih Mining and Processing Works of Oxidized Ore in the eastern part of Ukraine is the largest Romanian foreign investment of all time²⁵ and another controversial question in Kyiv-Bucharest relations in the post-communist period.

The construction of the plant started in 1985 and was scheduled to be accomplished “on a turn-key basis” by the forces and resources of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA) member states: German Democratic Republic, Socialist Republic of Romania, the USSR, the Hungarian People’s Republic, Czechoslovak Socialist Republic and the People’s Republic of Bulgaria. Payment was planned to be in the form of pellets for 10 years from the moment of its launch²⁶. Bucharest’s decision to get involved in the project was mainly economically motivated²⁷. According to the reached agreements,

Romania expected to receive 3 million tons of pellets per year for the Sidex plant in Galați²⁸.

In the 1990s, the construction of the plant was frozen. Following negotiations among the investors, Bulgaria and Germany left the project. The main shareholders remained Ukraine with 56.4 per cent of the shares, Romania — 28 per cent and Slovakia — 15.6 per cent.

In 2006, Romania demanded the return of its investment in the project (about 800 mln of USD), while in 2007 Slovakia announced its intention not to participate in the completion of KGOKOR.

In 2007, Romania planned to sell its stake in KGOKOR to steel and mining group ArcelorMittal on condition that the group doubled steel production at its Romanian plant ArcelorMittal Galați.

ArcelorMittal also made an offer to Ukraine for KGOKOR but a planned tender was cancelled unexpectedly following a face-off between the Ukrainian government and the then president of Ukraine, Viktor Yushchenko.

In 2010, the Ukrainian government announced a new initiative to sell off the unfinished plant²⁹.

It's highly likely that a new Ukrainian government formed in the wake of the Revolution of Dignity will be more open for negotiations with potential investors and will favour Romania in its wish to sell its stake in KGOKOR.

Unfortunately, mining activity in the region was hit by the Russia's open aggression towards Ukraine in 2014.

Russia's aggression committed against Ukraine started with illegal annexation of the the Crimea. Kremlin is further destabilising Ukrainian society with support to armed separatists in Donbas region.

According to art. 2 of UN Assembly resolution 3314 (XXIX) the "definition of aggression" (1974, December 14) is as follows: "The use of armed forces by the State on the first violation of the UN Charter is prima facie evidence of an act of aggression...". According to art. 3 of Resolution for an armed attack, which was committed by one State against the other, to be qualified as an act of aggression, legally it does not necessarily matter whether the war was formally announced or not³⁰.

Therefore, February 27, 2014, a day when Special Forces units of the Main Intelligence Directorate of the General Staff and the 45th separate airborne regiment of the Armed Forces of the Russian Federation under the guise of "self-Russian-speaking population of the Crimea" captured the Verkhovna Rada (Parliament) and the Council of Ministers of the Autonomous Republic of the Crimea and when troops of the Crimean Group of Armed Forces of Ukraine became the subjects of provocative attacks from Russian military bases positioned on the peninsula, should be considered a day of the beginning of the Russian aggression³¹.

In the morning of February 28, 2014, the territory of the Simferopol airport was occupied by the unidentified armed men, who were later called “green men”. Also, Sevastopol Belbek Airport was blocked, and roadblocks between the mainland and the peninsula of the Crimea were put up. It is noteworthy that at his annual questions and answers session in 2014, Vladimir Putin, the President of the Russian Federation, declared that the “green men” were Russian military³².

On the same day, February 28, 2014, the State Duma’s deputy Sergey Mironov, introduced a bill on simplification of procedures for the adoption of new subjects to the Russian Federation.

March 16, 2014, there was held an illegal referendum to let the people of the Crimea decide whether the peninsular should remain part of Ukraine or instead secede and become part of Russia.

March 17, 2014, based on the results of the referendum, the sovereign Republic of the Crimea including Sevastopol was declared in a unilateral manner.

March 18, 2014, the Russian Federation and the Republic of the Crimea signed a treaty of accession of the Crimea to Russia, according to which the new subjects — so called “Republic of the Crimea” and Sevastopol as the “city of federal significance”, became part of Russia³³.

Since Russia annexed the Crimea in March 2014, the Ukrainian peninsula has become something akin to a “black box,” with little verifiable data on conditions available to counterbalance the official Russian narrative³⁴. However, according to the report by the Ukrainian Institute for the Future, Moscow’s annexation of the territory has been followed by a major, systematic expansion of Russia’s military presence there — and, by extension, in the Black Sea region³⁵.

The Russian Black Sea Navy military personnel grew from 12,500 service members in the early 2014 up to 25,000 service members in 2016 according to the Commander in Chief of the Russian Navy admiral V. Korolev, while the Ukrainian military intelligence estimates 24,000 servicemen — it exactly doubled, and there is a perspective for the further growth. Moreover, Russia managed to transfer to the peninsula a brigade of coastal defence and an individual artillery regiment (equipped with 152 mm howitzers and multiple rocket launcher systems Tornado).

The aviation follows the trend. 37th Mixed Air Regiment at the Gvardeyskoe airfield (SU-24M, SU25-SM aircrafts), 38th Fighters Air Regiment (SU-27P, SU-27SM, SU-30M2) in Belbek, 39th Helicopter Regiment (Mi-8, Mi-35M, Mi-24, Mi26 helicopters) had been deployed within the 27th Mixed Aviation Division (Sevastopol) of the 4th Air Force and Air Defense Army of the South Army Command of the Russian Military Forces.

In January 2017, 18th Sevastopol-Theodosia Anti-Aircraft Missile Regiment (4th Air Force and Air Defense Army of the South Army Command of the Russian Military Forces) went on duty. It is equipped with the division of the latest Russian Anti-Aircraft systems S-400 Triumph (400 km range). Earlier, in the wake of the annexation in 2014, Moscow had deployed the S-300 PMU systems (150 km range) in the Crimea.

One of the main threats sparked in the course of militarization of the Crimean peninsula is readiness of Russian troops to deploy nuclear weapons there. Experts of the Ukrainian Institute for the Future refer to the tactical nuclear bombs carrying capabilities of the SU-24 aircraft, in particular. In theory, even X-28 missiles from standard equipment for the SU-24 can be equipped with nuclear warheads (in essence, X-28 was the first Soviet air-surface tactical missile capable of carrying the nuclear payload, it was developed for elimination of enemy anti-aircraft system radars). The “nuclear version” of these missiles was not used in the USSR (and in Russia later), therefore the experts were not concerned with its presence in the Crimea. However, in the context of discussions on perspectives for deployment of anti-aircraft systems in Romania, it would be expedient for the military and political command in Russia to deploy such kind of nuclear weapons in the Crimea.

Russian naval forces are also prepared to deploy nuclear weapons on ships and submarines. The flagship of the Russian Black Sea Navy cruiser “Moscow” is equipped with the anti-ship systems P-1000 Vulkan. The Vulkan’s missiles have a firing range of 700 km and are capable of carrying the nuclear warheads weighing up to 350 kg.

The same goes for the new six submarines and both frigates transferred to the Russian Black Sea Navy during the Crimea occupation. All those Project 636 *Warshavyanka* submarines are equipped with missile systems *Caliber* (four modules per submarine). The same missile systems are installed on the Project 11356 frigates (one module per ship). The missile system is capable of firing 3M14 missiles, which are suitable for carrying nuclear warheads. According to experts (exact performance characteristics are being concealed), its range is 2600 km for the water surface launches, and 1500 km for the submerged firing³⁶.

Russia has ultimately shifted the security balance in the Black Sea, Eastern Mediterranean and Middle East by establishing large anti-access/area-denial (A2AD) exclusion zones. Russia can use A2AD to impede the ability of the US to defend its NATO allies by disrupting the ability of US air forces to access conflict zones in the event of a crisis³⁷.

After the illegal annexation of the Crimea, Moscow sent their armed forces under the guise of volunteers and “donated” military equipment to Donbas. Thus, the idea of “Novorossia” was launched into action.

Yet, Russian government failed to realise their coup de force strategy, which they succeeded with in the Crimea, for the second time³⁸.

The international community has not recognised the legitimacy of the Crimea annexation and condemned Russia's aggressive actions in South Eastern Ukraine.

In this context, it is to be noted that Russia's invasion within the Crimean and Donbas territories of Ukraine has had a great impact on the world order established after the Second World War. This military aggression against the neighbouring state might bring a new world, the true face of which is no one can yet predict.

According to the experts of the Centre for European Policy Analysis, invading Ukraine Moscow aimed to reverse the transformations of the post-Cold War era during which Russia lost its satellites, withdrew military forces from Central and Eastern Europe (CEE), forfeited its regional predominance, and curtailed its international power projection. Moscow's primary strategic objective is to create a Eurasian "pole of power" or a bloc of states under predominant Russian influence that will necessitate undermining and reversing NATO influence throughout Europe's east. Even where it cannot pressure or entice its neighbours to integrate in the Eurasian Economic Union (EEU) and the Collective Security Treaty Organization (CSTO), the Kremlin attempts to neutralize nearby states by preventing them from moving into Western institutions, particularly NATO and the European Union (EU)³⁹.

In the context of Russia's revisionist policy and being aware of common security threats, Ukraine and Romania intensified their bilateral relations.

Unlike other countries of the Eastern flank of the NATO and the EU, Romania is geographically located closest to the illegally annexed and militarised the Crimea and Donbas region invaded, de facto, by Russia.

Evidently, the greatest threat to the security of Romania is the Russian emergence in the North of the Danube Delta in Odessa region in addition to its military presence in the breakaway region of Moldova, Transnistria. Moreover, illegal annexation of the Crimea complicated the division of the Black Sea continental shelf and exclusive economic zones among riparian countries.

De facto, being a direct maritime neighbour of Russia, Romania cannot cope with this threat alone⁴⁰.

Against the background of Russian aggression in Ukraine Romania has few options but to look for new allies, seek further integration in European blocs and rely on support of America with Donald Trump in the White House⁴¹.

Analysis of the Romanian reaction to the Russian revisionist policy during the 2014–2017 period shows that Bucharest officially condemned Russia's

aggressive actions against Ukraine, did not recognise illegal annexation of the Crimea and accused Russia of supporting the secessionist enclaves in Donbas region violating sovereignty and territorial integrity of Ukraine.

Together with other world governments Romanian officials stressed the necessity of imposing sanctions on Russia, providing Ukraine with financial and material assistance to overcome the economic crisis and carry out structural reforms, and supported the rapprochement of Ukraine with the EU and NATO.

For instance, on March 1, 2014, at the press conference on the situation in the Crimea, Traian Basescu, President of Romania, declared that “Romania is unreservedly supporting Ukraine’s independence, territorial integrity and sovereignty and recognising the new Ukrainian authorities as the legitimate representatives of the country. Romania believes that any presence on Ukraine’s soil of troops of the Russian Federation without Ukraine’s consent and outside the limits of bilateral agreements means aggression against Ukraine”⁴².

On 29 September 2015, Traian Basescu’s successor, Klaus Iohannis, in his statement at the 70th session of the United Nations General Assembly, noted that the Security Council and the UN inactions created the impression that unlawful territorial gains, such as those in Ukraine, were tolerated⁴³.

Further, on January 21, 2016, Klaus Iohannis, holding a speech at the annual meeting with the representatives of the diplomatic corps accredited in Bucharest contended that “Romania supports the efforts of the Republic of Moldova, Ukraine, and Georgia, as states within the Eastern Partnership, to finalise the reforms that will irreversibly place them on the European course. Moreover, Romania will continue to support the political and diplomatic efforts to solve the conflict in Ukraine, based on the principles of its territorial integrity, independence, and sovereignty, as well as on the full implementation of the Minsk Agreements”⁴⁴.

On December 18, 2015, presenting the main conclusions of the Brussels European Council meeting and Romania’s position on the issues discussed, Dacian Cioloş, Romanian Prime Minister, said “I told her (Federica Mogherini, High Representative on Foreign Policy) that we regard in a very pragmatic way this relationship, it is important to invest now all necessary resources to stimulate and develop economic cooperation with those countries that signed the Partnership Agreement, it is important to put into practice Free Trade Agreement which gives certain advantages in trade exchanges with these countries, and to mobilize financial resources to stimulate the implementation of those decisions on the Free Trade Agreement”⁴⁵.

According to the Romanian Government press relations service, during his official visit to Brussels and the Hague on March 7–9, 2016, Dacian Cioloş raised the question of the security in the Black Sea area and called for greater

support for the Republic of Moldova, Georgia and Ukraine providing better defence⁴⁶.

Support of Romanian Parliament to Ukraine in the ratification of the Ukraine-EU Association Agreement on July 4, 2014 was a turning point in the relations between the two countries. It is important to note that Romania was the first EU-member state, which ratified the agreement.

Further, Romania worked energetically to increase US and NATO force presence in the Black Sea region. It intends to increase defence spending up to 2 percent of gross domestic product (GDP) as soon as possible. Bucharest has asked for a permanent NATO fleet presence in the Black Sea since 2014⁴⁷ and assumed responsibility to lead the Ukraine Cyber Defence Trust Fund, adopted during the 2014 Wales NATO summit to help Ukraine reform and modernize its defence capabilities⁴⁸.

There have also been developed alternative multilateral groupings, such as newly formed Bucharest Format that brings together nine NATO members under Romanian leadership to follow recent NATO commitments. These nine members also share concerns about Russia's military resurgence in the Crimea and advocate for NATO's continuous enlargement⁴⁹.

In addition, Romania is involved in monitoring the security situation in Ukraine (41 observers were sent under the auspices of the OSCE Mission in eastern Ukraine with a team leader in Chernivtsi). In general, the mission consists of 709 people; hence, the Romanian observers make up more than 5% of the total. This is a high number, considering that Romania trails only the United States and Great Britain, which have 62 and 44 observers, respectively⁵⁰.

Change of the political leaderships in both countries is an additional factor which led to the intensification of bilateral political cooperation between Kyiv and Bucharest. During the working visit of Romanian Prime Minister Victor Ponta to Kyiv, on October 2, 2014, the Agreement on small border traffic between the Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of Romania was signed.

The agreement regulates the conditions on conducting the small border traffic, namely the frequent crossing of the Romanian-Ukrainian state border by the residents of Ukraine's or Romania's border area who plan to remain in the border area of the other state, mainly for social, cultural, family or economically-justified reasons, for a period not exceeding three months of uninterrupted stay.

The agreement applies to the inhabitants of an area of 30 kilometres on both sides of the common border, an area that can be extended to maximum 50 kilometres from the border where the administrative-territorial units are located beyond the 30-kilometre limit⁵¹.

On June, 7, 2014, the President of Romania participated in the inauguration ceremony of the new elected President of Ukraine Petro Poroshenko.

The first Poroshenko's meeting with the new elected Romanian President Klaus Iohannis was held in Paris on January 11, 2015, during the march in solidarity with the victims of previous terrorist attacks⁵².

On February 13, 2015, the Presidents met in Brussels discussing development of the security situation in Donbas⁵³.

In several days, on February 17, 2015, Ukrainian Foreign Minister paid an official visit to Bucharest. During this visit, he had meetings with the President of Romania, the President of the Senate, the Deputy Prime Minister, the Minister of Internal Affairs of Romania, and the Minister of Foreign Affairs of Romania⁵⁴.

It is evident that the aim of this visit was preparation for the Romanian President official visit to Ukraine. Security issues and mobilisation of the ethnic Romanians in Ukraine's Armed Forces were among the items on agenda too⁵⁵.

In a month, on March 17, 2015, Klaus Iohannis paid the first official visit to Ukraine. It was the first presidential visit for the preceding seven years. Following the meeting, President of Ukraine Petro Poroshenko stated the transition to the new phase of Ukrainian-Romanian relations. As a result of this meeting, the parties agreed to resume the activities of the Joint Presidential Commission and hold its next session in the course of the Ukrainian President visit to Bucharest.

New guidelines for cooperation in trade-economic, energy, environmental, transport, infrastructure and other areas were developed.

Moreover, sensitive issues of bilateral relations, including the issue of the Danube — Black Sea Canal were discussed. The governments agreed to continue constructive dialogue on these issues at bilateral level and at the level of international organizations.

An agreement on the necessity of substantial modernization of the security system in the Black Sea region was also reached.

Special attention was paid to the events in the Republic of Moldova, particularly in Transnistria. The Presidents agreed to coordinate their actions on Transnistria in order to facilitate the unfreezing of the given conflict and help sovereign and independent Moldova regain its territorial integrity and reintegrate the Transnistria region.

Significant progress in a small border traffic mechanism was reached too. Furthermore, it was agreed to restore direct air connection between Kyiv and Bucharest.

The Presidents also agreed on Romania's support of the introduction of the visa-free regime with the EU for the Ukrainian citizens in the course of the Eastern Partnership Summit in Riga.

The regional cooperation between Ukraine, Poland and Romania, in order to create a certain group of solidarity was another item on the Presidents' agenda⁵⁶.

The next meeting at the presidential level was held on February 12, 2016 during the informal EU summit and Munich Security Conference. The leaders discussed the fulfilment of the agreements reached during the visit of Klaus Iohannis to Ukraine in 2015 and shared views on topical regional security challenges and discussed the settlement of Transnistria conflict and the Russian aggression against Ukraine⁵⁷.

On April 21, 2016, Ukrainian President Petro Poroshenko paid official visit to Bucharest. During this visit the Ukrainian-Romanian Joint Presidential Commission resumed its work after nine years since the first and the second session in 2016. The session focused on the economic cooperation, bilateral agreements on local border traffic and opening Orlivka-Isaccea border-crossing point.

In addition, the leaders discussed the opportunity to sign the agreement on free-of-charge issuance of long-term national visas between Ukraine and Romania in return for the opening of the Romanian Consulate in Solotvyno.

The questions discussed during the talks concerned the prospect of supplying natural gas from Romania to Ukraine, terms and conditions for the further utilization of interconnectors of transit pipelines passing across the territory of Romania, and initiatives for new joint gas transport projects.

Great contribution was made to solving transport connection problems, particularly to the restoration of direct railway and direct air connection between the capitals of Ukraine and Romania, as well as bus connection between Chernivtsi and Bucharest⁵⁸.

According to the Presidential Administration of Ukraine, security enhancement remains the issue of top priority in Ukraine-Romania negotiations. It was declared that there cannot be any discussion about loosening sanctions against the country-aggressor until the aggression is terminated. Any partial loosening of sanctions in exchange for partial fulfilment of the Minsk agreements poses a direct threat to the resolution of the situation in Donbas.

In less than a month, on May 6–7, 2016, Ukrainian Foreign Minister Pavlo Klimkin held a meeting with his Romanian counterpart Lazăr Comănescu in a region on a common frontier, Solotvyno (Ukraine) and Sighetu Marmăției (Romania)⁵⁹. During this working meeting, the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of Romania on free-of-charge issuance of long-term national visas was signed⁶⁰. In practice, it was the Ukrainian price for the Romanian Consulate in Solotvyno opened on the same day, a step on which Romania insisted for a long time.

The next working visit of the Minister of Foreign Affairs of Ukraine to Romania took place on October 29, 2016. The visit began with the parti-

icipation of P. Klimkin in the opening ceremony of the bust of Taras Shevchenko in Sighetu Marmăției⁶¹. In the course of the visit a wide range of issues from cross-border infrastructure projects to sensitive political situation in Moldova were raised in the light of coming Presidential elections.

Another important issue which deserved keen attention was opening a new border crossing checkpoint at the Ukrainian-Romanian state border Shibeny (Ukraine) — Poienile de sub Munte (Romania), which could allow to connect Ivano-Frankivsk region with Maramureș, a region in Romania where the main part of the ethnic Ukrainians live.

The most significant event of Ukrainian-Romanian relations in 2017 became the Second meeting of the Ukrainian-Romanian Joint Commission on Economic, Industrial, Scientific and Technical Cooperation, July 10–11. This Joint Commission was established in 2007 whereas the First meeting was held on April 10–11, 2012 in Kyiv.

The parties discussed the ways of the intensification of bilateral cooperation between Ukraine and Romania in the field of transport and infrastructure, including road and rail transport, navigation, as well as interregional and cross-border cooperation, the EU strategy for the Danube Region (EUSDR), and other topics of mutual interest.

Following the meeting, the protocol was signed. The parties agreed to activate some particular working groups in order to develop comprehensive cooperation in the spheres of mutual interest. In particular, it refers to tourism, modernisation of the checkpoint Solotvyno — Sighetu Marmăției, KGOKOR, the Bystroe Canal, navigation on the Danube and the development of transport infrastructure, especially in the framework of the Trans-European Transport Networks (TEN-T).

In addition, it was agreed to hold a bilateral meeting at the ministerial level with the purpose to analyse road transport and transport movements questions in September 2017, in Kyiv.

The next meeting of the Ukrainian-Romanian Joint Commission on Economic, Industrial, Scientific and Technical Cooperation is planned for 2018 in Ukraine⁶².

In conclusion, there is no easy, quick-fix solution to the problems in bilateral Ukrainian-Romanian relations, which were established in post-communist period. As the result, both countries need to come to terms with some heavy historical baggage.

Russian aggression against Ukraine forced the two countries to revise their relations even though the host of problems that were accumulated over more than 20 years of tense relations have not been settled yet. However, lately Ukraine and Romania have been developing trustful cooperation based on the security-first principle.

Thus, Romania condemned Russia's aggression against Ukraine, did not recognise illegal annexation of the Crimea and accused Russia of support to the secessionist enclaves in Donbas region. Bucharest backed sanctions on Russia and provided Ukraine with financial and material assistance to overcome the economic crisis and implement structural reforms. Romania has become one of Ukraine's strongest advocates within NATO and the EU.

Security risks are the converging point of Ukraine's and Romania's interests. An awareness of common security threats caused by Russian aggression was the reason for intensifying bilateral relations.

Governments in Kyiv and Bucharest moved from the discussions and disputes with regard to questions of a sensitive nature to constructive cooperation, with the aim to strengthen security in the Black Sea and limit Russian dominance in Donbas, the Crimea and Transnistria.

It remains within the countries' fundamental national interests to promote further cooperation implementing mutually beneficial projects in the energy, transport and infrastructure sectors.

Another factor which opened up entirely new perspectives for ongoing cooperation between the two states was the change of leadership in Ukraine and Romania.

Yet in the context of high insecurity caused by Russian militarist policy Ukraine and Romania should seek more robust foundation for long-term bilateral relations in the spirit of partnership and mutual trust.

In the same vein, working out a clear multilevel mid- and long-term foreign policy strategy has become a priority for developing sustainable relations between the two states. By enhancing and coordinating the ties between foreign relations departments and national security institutions, increasing the team of competent and motivated specialists, Ukraine will ensure the implementation of the platform for the future effective deals.

---

¹ *Krastev I.* Russian Revisionism. Foreign Affairs (Marh 2014). URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-03/russian-revisionism>

² The Hague Justice Portal. Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania V. Ukraine). 2007. URL: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6185>

³ *Veselova V.* Twenty years relations between Romania and Ukraine: achievements, shortcomings and conceptual conclusions. *Ucraina-România: 20 de ani de relații diplomatice.* Chernivtsi: Bukrek, 2012.

⁴ *Gerasymchuk S., Anghel V.* The Relations Between Ukraine and Romania: Old and New Perceptions. Cooperation Outlooks. Paper presented at Fundația Hanns Seidel — România. Bucharest, 2017.

⁵ The Congress of People's Deputies of the USSR. (1989, December 24). Resolution on the Political and Legal Assessment of the 1939 Soviet-German non-Aggression Treaty (979-1). Moscow.

⁶ Parliament of Romania (1991, June 24). Declaration on the Ribbentrop-Molotov Pact and Its Consequences for Our Country (Vol. 136). Bucharest: Official Monitor.

⁷ Supreme Council of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1991, July 5). Statement on the Declaration of Romanian Parliament on the Ribbentrop-Molotov Pact and Its Consequences for Romania (1304–12). Kyiv. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1304-12>

⁸ Parliament of Romania (1991, November 28). Declaration on the Referendum in Ukraine, December 1, 1991 (Vols. 243–29). Bucharest: Official Monitor.

⁹ *Dobryjanskyi O.* Basic Treaty of 1997 as the Basis for Development of Ukrainian–Romanian Relations in the 21st century. In V. Kotyk (Ed.). *Ucraina–România: 20 de ani de relații diplomatice*. Chernivtsi: Bukrek, 2012.

¹⁰ Ministry of Foreign Affairs of Romania. Romania V. Ukraine at the ICJ: Maritime Delimitation in the Black Sea. 2017. URL: <https://www.mae.ro/en/node/2094>

¹¹ The Hague Justice Portal. Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania V. Ukraine). 2017. URL: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6185>

¹² Digi 24. (2014). România, Relații Tensionate Cu Ucraina. Cel Mai Sensibil Subiect, Canalul Bâstroe. URL: <http://www.digi24.ro/stiri/externe/mapamond/romania-relatii-tensionate-cu-ucraina-cel-mai-sensibil-s-subiect-canalul-bastroe-203858>

¹³ United Nations Economic Commission for Europe. ECE/MP.EIA/10. Decision IV/2 Adopted By the Meeting of the Parties to the Convention on Environmental Impact Assessment in A Transboundary Context at Fourth Session. Review of Compliance. Bucharest: United Nations Economic Commission for Europe. 2008. URL: <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2008/eia/decision.IV.2.e.pdf>

¹⁴ *Matiychuk Y., Gerasymchuk S., Catalina V., Kostyuchenko T., Mustafa L., Ciucur M.* New Romania-Ukraine Relations: Towards Friendship, Cooperation and Alliance. Paper presented at Strategic and Security Studies Group. Kyiv, 2011.

¹⁵ *Shafir M.* Analysis: Serpents Island, Bystraya Canal, and Ukrainian-Romanian Relations. 2004. URL: <https://www.rferl.org/a/1054463.html>

¹⁶ United Nations Economic Commission for Europe. ECE/MP.EIA/10. Decision IV/2 Adopted By the Meeting of the Parties to the Convention on Environmental Impact Assessment in A Transboundary Context at Fourth Session. Review of Compliance. Bucharest: United Nations Economic Commission for Europe. 2008. URL: <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2008/eia/decision.IV.2.e.pdf>

¹⁷ United Nations Economic Commission for Europe. Draft Decision on the Review of Compliance With the Convention. Minsk: United Nations Economic Commission for Europe. 2017. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2017/EIA/MOP7/25_04_20_ece_mp.eia_2017_8_e.pdf

¹⁸ Institutul Național de Statistică. Rezultate definitive ale Recensământului Populației și al Locuințelor — 2011 (caracteristici demografice ale populației). București. 2011. URL: http://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2013/07/REZULTATE-DEFINITIVE-RPL_2011.pdf

¹⁹ *Solodkyy S., Racheru I.* Foreign Policy Audit: Ukraine-Romania. Paper presented at Institute of World Policy. Kyiv, 2016.

²⁰ *Rendiuk T.* National Minorities in Ukraine-Romania Relations: Historical Background and Modern Problems (1990–2007). Doctor's thesis. Kyiv, 2012.

²¹ State Statistics Committee of Ukraine. About Number and Composition Population of Ukraine By Data All-Ukrainian Population Census' 2001 Data. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine, 2001. URL: <http://www.ukrcensus.gov.ua/eng/>

²² *Solodkyy S., Racheru I.* Foreign Policy Audit: Ukraine-Romania. Paper presented at Institute of World Policy. Kyiv, 2016.

²³ Constitution of Ukraine 1996 (Ukraine). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

²⁴ The Law on the Citizenship of Ukraine 2001. (Ukraine) s. 2235-3. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

²⁵ *Ohanesian E.O.* Povestea adevărată a dezastrului CIM Krivoi Rog. Cotidianul.ro. 2011, March 21. URL: <http://www.cotidianul.ro/povestea-adevarata-a-dezastrului-cim-krivoi-rog-140491/>

²⁶ State Enterprise “Directorate of KGOKOR”. State Enterprise “Directorate of Kryvyi Rih Mining and Processing Works of Oxidized Ore”. 2017. URL: <http://gokor.com.ua/>

²⁷ *Chiriac M.* Ukraine’s Unfinished Plant Drains Romania’s Cash [News]. Balkan Investigative Reporting Network. 2015, December 10. URL: <http://www.balkaninsight.com/en/article/romania-still-pays-for-soviet-era-investment-in-ukraine-12-09-2015>

²⁸ *Ancutescu I.* Cum să spunem “do svidaniya” unei investiții românești de 800 de milioane de dolari [Economie]. Adevărul. 2014, March 7. URL: http://adevarul.ro/economie/stiri-economie/cum-spunem-do-svidaniyaunei-investitii-romanesti-800-mil-ioanede-dolari-1_53195d4e0d133766a8adbc96/index.html

²⁹ *SteelOrbis.* Ukraine to Discuss KGOKOR Privatization With Romania and Slovakia. 2008. URL: <https://www.steelorbis.com/steel-news/latest-news/ukraine-to-discuss-kgokor-privatization-with-romania-and-slovakia-410072.htm>

³⁰ Resolion No. A/RES/3314(XXIX) Definition of Aggression Adopted By the General Assembly During Its 29th Session: GAOR, 29th Session, 1974, December 14. (UN)

³¹ *Kabakaev S., Alekseeva E., Morozov F.* The Kremlin's Puppets. The War Road in Donbas [PDF]. 2015. URL: <https://stopterror.in.ua/info/wp-content/uploads/2015/12/The-Kremlins-puppets-The-War-Road-in-Donbas.pdf>

³² RT Channel on YouTube. (2014, April 17). Putin's annual Q&A session 2014 [Video file]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3PyEspLz8UQ>

³³ *Kabakaev S., Alekseeva E., Morozov F.* The Kremlin's Puppets. The War Road in Donbas [PDF]. 2015. URL: <https://stopterror.in.ua/info/wp-content/uploads/2015/12/The-Kremlins-puppets-The-War-Road-in-Donbas.pdf>

³⁴ *Berman I.* How Russian Rule Has Changed Crimea. Foreign Affairs. 2017, July. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/eastern-europe-caucasus/2017-07-13/how-russian-rule-has-changed-crimea>

³⁵ *Berezovets T., Koval N., Starodubov A., Zagorodniy T., Pavlenko O., Tymchuk D.* Crimea: Three Years of Occupation. Kyiv: Ukrainian Institute for the Future, 2017. P. 100–106.

³⁶ Ibidem.

³⁷ *Weinberger K.* Russian Anti-access and Area Denial (A2AD) Range. 2016. URL: <http://www.understandingwar.org/backgroundunder/russian-anti-access-and-area-denial-a2ad-range>

³⁸ *Kabakaev S., Alekseeva E., Morozov F.* The Kremlin's Puppets. The War Road in Donbas [PDF]. 2015. URL: <https://stopterror.in.ua/info/wp-content/uploads/2015/12/The-Kremlins-puppets-The-War-Road-in-Donbas.pdf>

³⁹ *Bugajski J., Doran P. B.* Black Sea Rising. Russia's Strategy in Southeast Europe. (Report No. 1, p. 1). Washington, DC: The Center for European Policy Analysis, 2016.

⁴⁰ *Socor V.* Naval Basing and Maritime Borders in the Black Sea After Russia’s Annexation of Crimea. 2014. URL: <https://jamestown.org/program/naval-basing-and-maritime-borders-in-the-black-sea-after-russias-annexation-of-crimea/>

⁴¹ *Gosu A.* Scenarii în relațiile româno-ruse [Analiza 22]. Revista 22. 2017, February. URL: <http://revista22online.ro/70260207/scenarii-n-relaiile-romno-ruse.html>

⁴² President of Romania. Comunicat de Presă. (1 Martie 2014) Ref.: Mesajul Președintelui României, Domnul Traian Băsescu, Cu Privire la Situația Din Crimeea. URL: http://old.presidency.ro/pdf/date_arhiva/15256_ro.pdf

⁴³ United Nations. Statement by H.E. Mr. Klaus Iohannis President of Romania. General Debate of the 70th Session of the United Nations General Assembly. 2015. URL: <https://gadebate.un.org/en/70/romania>

⁴⁴ President of Romania. The Speech Addressed by the President of Romania on the Occasion of the Annual Meeting With the Representatives of the Diplomatic Corps Accredited in Bucharest. January 21st, 2016. URL: <http://www.presidency.ro/ro/media/discursuri/the-speech-addressed-by-the-president-of-romania-on-the-occasion-of-the-annual-meeting-with-the-representatives-of-the-diplomatic-corps-accredited-in-bucharest>

⁴⁵ Romanian Government. Press Release. Prime Minister Dacian Cioloș Presented the Main Conclusions of the Brussels European Council Meeting and Romania's Position on the Issues Discussed. December 18, 2015. URL: <http://gov.ro/en/news/prime-minister-dacian-ciolos-presented-the-main-conclusions-of-the-brussels-european-council-meeting-and-romania-s-position-on-the-issues-discussed>

⁴⁶ Romanian Government. Vizita de Lucru a Premierului Dacian Cioloș la Bruxelles, 7–8 Martie. 2016. URL: <http://gov.ro/ro/stiri/vizita-oficiala-a-premierului-dacian-ciolo-la-bruxelles-i-haga-7-9-martie>

⁴⁷ Ro Insider. NATO Strengthens Naval Presence in the Black Sea. 2017. URL: <https://www.romania-insider.com/nato-strengthens-naval-presence-in-the-black-sea/>

⁴⁸ NATO. Ukraine Cyber Defence. NATO Trust Fund. [PDF]. 2016. URL: http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_07/20160712_1606-trust-fund-ukr-cyberdef.pdf

⁴⁹ *Toucas B.* NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation? 2017. URL: <https://www.csis.org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation>

⁵⁰ *Solodkyy S., Racheru I.* Foreign Policy Audit: Ukraine-Romania. Paper presented at Institute of World Policy, Kyiv, 2016.

⁵¹ Romanian Government. Signing of the Small Border Traffic Agreement Between the Government of Romania and the Cabinet of Ministers of Ukraine. 2014. URL: <http://gov.ro/en/news/signing-of-the-small-border-traffic-agreement-between-the-government-of-romania-and-the-cabinet-of-ministers-of-ukraine>

⁵² Digi 24. (2015). Klaus Iohannis: „Nu a Fost Doar un Marș al Solidarității Francezilor, Ci Și al Solidarității Internaționale”. URL: <http://www.digi24.ro/stiri/externe/ue/klaus-iohannis-nu-a-fost-doar-un-mars-al-solidaritatii-francezilor-ci-si-al-solidaritatii-internationale-345599>

⁵³ Ambasada Ucrainei în România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. Președintele Ucrainei Petro Poroshenko S-a Întâlnit Cu Președintele României Klaus Iohannis. 2015. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ro/press-center/news/33079-prezident-ukrajini-petro-poroshenko-proviv-zustrich-z-prezidentom-rumuniji-klausom-johannisom>

⁵⁴ Ambasada Ucrainei în România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. A Început Vizita Domnului Pavlo Klimkin, Ministrul Afacerilor Externe al Ucrainei, în România. 2015. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ro/press-center/news/33267-rozpochavsya-oficijnij-vizit-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-pavla-klimkina-do-rumuniji>

⁵⁵ Digi 24. (2015). Klaus Iohannis L-a Primit la Cotroceni Pe Pavlo Klimkin, Ministrul de Externe al Ucrainei. URL: <http://www.digi24.ro/stiri/actualitate/evenimente/klaus-iohannis-l-a-primit-la-cotroceni-pe-pavlo-klimkin-ministrul-de-externe-al-ucrainei-360480>

⁵⁶ The Presidential Administration of Ukraine. Ukraine and Romania Intensify Cooperation — Meeting of Presidents. 2015. URL: <http://www.president.gov.ua/en/news/ukrayina-ta-rumuniya-aktivizuyut-spiivpracyu-zustrich-prezide-34953>

⁵⁷ The Presidential Administration of Ukraine. President of Ukraine Met With Romanian President: Ukraine and Romania Are Interested in Developing Bilateral Cooperation. 2016. URL: <http://www.president.gov.ua/en/news/ukrayina-ta-rumuniya-zacikavleni-v-rozshirenni-dvostoronnoyi-36735>

⁵⁸ The Presidential Administration of Ukraine. Petro Poroshenko: Restoration of Ukraine-Romania Joint Presidential Commission Will Become Efficient Mechanism of Bilateral Cooperation. 2016. URL: <http://www.president.gov.ua/en/news/vidnovlennya-ukrayinsko-rumunskoyi-spilnoyi-prezidentskoyi-k-37015>

⁵⁹ Ministry of Foreign Affairs of Romania. Vizita Ministrului Afacerilor Externe, Lazăr comănescu, alături de Omologul Său Ucrainean, Pavlo Klimkin, În Zona de Frontieră Comună România — Ucraina. URL: <https://www.mae.ro/node/36946>

⁶⁰ Ambasada Ucrainei În România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. The Legal Basis Between Ukraine and Romania. 2017. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ro/legal-acts>

⁶¹ Ministry of Foreign Affairs of Romania. Visit of the Minister of Foreign Affairs, Lazăr comănescu, at Sighetu Marmației and Solotvino. Meeting With His Ukrainian Counterpart, Pavlo Klimkin. 2016. URL: <https://www.mae.ro/en/node/39024>

⁶² Ambasada Ucrainei În România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. Second Meeting of the Ukrainian-Romanian Joint Commission on Economic, Industrial, Scientific and Technical Cooperation Took Place in Bucharest on July 10–11. 2017. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/58573-http%3A%2F%2Fmfa.gov.ua%2Fua%2Fnews-feeds%2Fforeign-offices-news%2F58539-10-11-lipnya-v-buharesti-vidbulosya-drugozasadannya-spilnoyi-ukrajinskyko-rumunskykoji-mizhuryadovoji-komisiji-z-pitany-jekonomichnogo-tehnichnogo-ta-naukovogo-spivrobotnictva>

REFERENCES

1. Agreement between Ukraine and Romania on the Regime of the Ukrainian-Romanian State Border, Cooperation and Mutual Assistance on Border Issues. (Ukraine) Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/642_022 [in Ukrainian].

2. Ambasada Ucrainei în România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. (2015). *Președintele Ucrainei Petro Poroshenko S-a Întâlnit Cu Președintele României Klaus Iohannis*. Retrieved from <http://romania.mfa.gov.ua/ro/press-center/news/33079-prezident-ukrajini-petro-poroshenko-proviv-zustrich-z-prezidentom-rumuniji-klausom-johannisom> [in Romanian].

3. Ambasada Ucrainei În România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. (2015). *A Început Vizita Domnului Pavlo Klimkin, Ministrul Afacerilor Externe al Ucrainei, În România*. Retrieved from <http://romania.mfa.gov.ua/ro/press-center/news/33267-rozpochavsvyaficijnij-vizit-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-pavla-klimkina-do-rumuniji> [in Romanian].

4. Ambasada Ucrainei În România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. (2017). *The Legal Basis Between Ukraine and Romania*. Retrieved from <http://romania.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ro/legal-acts> [in Ukrainian].

5. Ambasada Ucrainei În România, Ministerul Afacerilor Externe al Ucrainei. (2017). *Second Meeting of the Ukrainian-Romanian Joint Commission on Economic, Industrial, Scientific and Technical Cooperation Took Place in Bucharest on July 10-11*. Retrieved from <http://romania.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/58573-http%3A%2F%2Fmfa.gov.ua%2Fua%2Fnews-feeds%2Fforeign-offices-news%2F58539-10-11-lipnya-v-buharesti-vidbulosya-drugozasadannya-spilnoyi-ukrajinskyko-rumunskykoji-mizhuryadovoji-komisiji-z-pitany-jekonomichnogo-tehnichnogo-ta-naukovogo-spivrobotnictva> [in Ukrainian].

6. Ancutescu, I. (2014, March 7). Cum să spunem do svidaniya unei investiții românești de 800 de milioane de dolari [Economie]. *Adevărul*. Retrieved from http://adevarul.ro/economie/stiri-economice/cum-spunem-do-svidaniyaunei-investitii-romanesti-800-milioanede-dolari-1_53195d4e0d133766a8adbc96/index.html [in Romanian].
7. Berezovets, T., Koval, N., Starodubov, A., Zagorodniy, T., Pavlenko, O., & Tymchuk, D. (2017). *The Crimea: Three Years of Occupation*. (p. 100–106). Kyiv: Ukrainian Institute for the Future [in English].
8. Berman, I. (2017, July). How Russian Rule Has Changed The Crimea. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/eastern-europe-caucasus/2017-07-13/how-russian-rule-has-changed-Crimea> [in English].
9. Bugajski, J., & Doran, P., B. (2016). *Black Sea Rising. Russia's Strategy in Southeast Europe*. (Report No. 1, p. 1). Washington, DC: The Center for European Policy Analysis [in English].
10. Chiriac, M. (2015, December 10). Ukraine's Unfinished Plant Drains Romania's Cash [News]. *Balkan Investigative Reporting Network*. Retrieved from <http://www.balkaninsight.com/en/article/romania-still-pays-for-soviet-era-investment-in-ukraine-12-09-2015> [in English].
11. Constitution of Ukraine 1996. (Ukraine) Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
12. Digi 24. (2014). *România, Relații Tensionate Cu Ucraina. Cel Mai Sensibil Subiect, Canalul Băstroe*. Retrieved from <http://www.digi24.ro/stiri/externe/mapamond/romania-relatii-tensionate-cu-ucraina-cel-mai-sensibil-subiect-canalul-bastroe-203858> [in Romanian].
13. Digi 24. (2015). *Klaus Iohannis L-a Primit la Cotroceni Pe Pavlo Klimkin, Ministrul de Externe al Ucrainei*. Retrieved from <http://www.digi24.ro/stiri/actualitate/evenimente/klaus-iohannis-l-a-primit-la-cotroceni-pe-pavlo-kl-inkin-ministrul-de-externe-al-ucrainei-360480> [in Romanian].
14. Digi 24. (2015). *Klaus Iohannis: Nu a Fost Doar un Marș al Solidarității Francezilor, Ci Și al Solidarității Internaționale*. Retrieved from <http://www.digi24.ro/stiri/externe/ue/klaus-iohannis-nu-a-fost-doar-un-mars-al-solidaritatii-francezilor-ci-si-al-solidaritatii-internationale-345599> [in Romanian].
15. Digi 24. (2015). *Ministrul de Externe al Ucrainei: România, Partener de Încredere. Relațiile Bilaterale Pot Avansa Până la un Parteneriat Strategic*. Retrieved from <http://www.digi24.ro/stiri/externe/ue/ministrul-de-externe-al-ucrainei-romania-partener-de-incredere-relatiile-bilaterale-pot-avansa-pana-la-un-parteneriat-strategic-360836> [in Romanian].
16. Dobrjanskyi, O. (2012). Basic Treaty of 1997 as the Basis for Development of Ukrainian-Romanian Relations in the 21st century. In V. Kotyk (Ed.). *Ucraina-România: 20 de ani de relații diplomatice*. Chernivtsi: Bukrek [in English].
17. Gerasymchuk, S., & Anghel, V. (2017). *The Relations Between Ukraine and Romania: Old and New Perceptions. Cooperation Outlooks*. Paper presented at Fundația Hanns Seidel — România, Bucharest [in English].
18. Gosu, A. (2017, February). Scenarii în relațiile româno-ruse [Analiza 22]. *Revista 22*. Retrieved from <http://revista22online.ro/70260207/scenarii-n-relatiile-romno-ruse.html> [in Romanian].
19. Institutul Național de Statistică. (2011). *Rezultate definitive ale Recensământului Populației și al Locuințelor — 2011 (caracteristici demografice ale populației)*. București. Retrieved from http://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2013/07/REZULTATE-DEFINITIVE-RPL_2011.pdf [in Romanian].
20. Kabakaev, S., Alekseeva, E., & Morozov, F. (2015). *The Kremlin's Puppets. The War Road in Donbas* [PDF]. Retrieved from <https://stopterror.in.ua/info/wp-content/uploads/2015/12/The-Kremlins-puppets-The-War-Road-in-Donbas.pdf> [in English].

21. Krastev, I. (2014). Russian Revisionism. *Foreign Affairs*, 3. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-03/russian-revisionism> [in English].
22. Matyichuk, Y., Gerasymchuk, S., Catalina, V., Kostyuchenko, T., Mustafa, L., & Ciucur, M. (2011). *New Romania-Ukraine Relations: Towards Friendship, Cooperation and Alliance*. Paper presented at Strategic and Security Studies Group, Kyiv [in Ukrainian].
23. Ministry of Foreign Affairs of Romania. (2014). *Ratificarea de Către Senatul României A Acordurilor de Asociere Între Uniunea Europeană Și Republica Moldova, Georgia Și Ucraina. July 3*. Retrieved from <https://www.mae.ro/node/27697> [in Romanian].
24. Ministry of Foreign Affairs of Romania. (2016). *Visit of the Minister of Foreign Affairs, Lazăr comănescu, at Sighetu Marmăției and Solotvino. Meeting With His Ukrainian Counterpart, Pavlo Klimkin*. Retrieved from <https://www.mae.ro/en/node/39024> [in Romanian].
25. Ministry of Foreign Affairs of Romania. (2016). *Vizita Ministrului Afacerilor Externe, Lazăr comănescu, alături de Omologul Său Ucrainean, Pavlo Klimkin, În Zona de Frontieră Comună România - Ucraina*. Retrieved from <https://www.mae.ro/node/36946> [in Romanian].
26. Ministry of Foreign Affairs of Romania. (2017). *Romania V. Ukraine at the ICJ: Maritime Delimitation in the Black Sea*. Retrieved from <https://www.mae.ro/en/node/2094> [in English].
27. NATO. (2016). *Ukraine Cyber Defence. NATO Trust Fund*. [PDF]. Retrieved from http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_07/20160712_1606-trust-fund-ukr-cyberdef.pdf [in English].
28. Ohanesian, E.O. (2011, March 21). Povestea adevărată a dezastrului CIM Krivoi Rog. *Cotidianul.ro*. Retrieved from <http://www.cotidianul.ro/povestea-adevarata-a-deza-strului-cim-krivoi-rog-140491/> [in Romanian].
29. Parliament of Romania. (1991, June 24). *Declaration on the Ribbentrop-Molotov Pact and Its Consequences for Our Country* (Vol. 136). Bucharest: Official Monitor [in Romanian].
30. Parliament of Romania. (1991, November 28). *Declaration on the Referendum in Ukraine, December 1, 1991* (Vols. 243–29). Bucharest: Official Monitor [in Romanian].
31. President of Romania. (2014). *Comunicat de Presă. (1 Martie 2014) Ref.: Mesajul Președintelui României, Domnul Traian Băsescu, Cu Privire la Situația Din Crimeea*. Retrieved from http://old.presidency.ro/pdf/date_arhiva/15256_ro.pdf [in Romanian].
32. President of Romania. (2016). *The Speech Adressed by the President of Romania on the Occasion of the Annual Meeting With the Representatives of the Diplomatic Corps Accredited in Bucharest. January 21st, 2016*. Retrieved from <http://www.presidency.ro/ro/media/discursuri/the-speech-addressed-by-the-president-of-romania-on-the-occasion-of-the-annual-meeting-with-the-representatives-of-the-diplomatic-corps-accredited-in-bucharest> [in English].
33. Rendiuk, T. (2012). *National Minorities in Ukraine-Romania Relations: Historical Background and Modern Problems (1990–2007)*. Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
34. *Resolion No. A/RES/3314(XXIX) Definition of Aggression Adopted By the General Assembly During Its 29th Session: GAOR, 29th Session, 1974, December 14*. (UN) [in English].
35. Ro Insider. (2017). *NATO Strengthens Naval Presence in the Black Sea*. Retrieved from <https://www.romania-insider.com/nato-strengthens-naval-presence-in-the-black-sea/> [in English].
36. Romanian Government. (2014). *Signing of the Small Border Traffic Agreement Between the Government of Romania and the Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from <http://gov.ro/en/news/signing-of-the-small-border-traffic-agreement-between-the-government-of-romania-and-the-cabinet-of-ministers-of-ukraine> [in English].

37. Romanian Government. (2015). *Press Release. Prime Minister Dacian Ciolos Presented the Main Conclusions of the Brussels European Council Meeting and Romania's Position on the Issues Discussed. December 18, 2015*. Retrieved from <http://gov.ro/en/news/prime-minister-dacian-ciolos-presented-the-main-conclusions-of-the-brussels-european-council-meeting-and-romania-s-position-on-the-issues-discussed> [in English].

38. Romanian Government. (2016). *Vizita de Lucru A Premierului Dacian Cioloș la Bruxelles, 7–8 Martie*. Retrieved from <http://gov.ro/ro/stiri/vizita-oficiala-a-premierului-dacian-ciolo-la-bruxelles-i-haga-7-9-martie> [in Romanian].

39. RT Channel on YouTube. (2014, April 17). *Putin's annual Q&A session 2014* [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=3PyEspLz8UQ> [in English].

40. Shafir, M. (2004). *Analysis: Serpents Island, Bystraya Canal, and Ukrainian-Romanian Relations*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/1054463.html> [in English].

41. Socor, V. (2014). *Naval Basing and Maritime Borders in the Black Sea After Russia's Annexation of The Crimea*. Retrieved from <https://jamestown.org/program/naval-basing-and-maritime-borders-in-the-black-sea-after-russias-annexation-of-Crimea/> [in English].

42. Solodkyy, S., & Racheru, I. (2016). *Foreign Policy Audit: Ukraine-Romania*. Paper presented at Institute of World Policy, Kyiv [in English].

43. State Enterprise Directorate of KGOKOR. (2017). *State Enterprise Directorate of Kryvyi Rih Mining and Processing Works of Oxidized Ore*. Retrieved from <http://gokor.com.ua/> [in Russian].

44. State Statistics Committee of Ukraine. (2001). *About Number and Composition Population of Ukraine By Data All-Ukrainian Population Census' 2001 Data*. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrcensus.gov.ua/eng/> [in English].

45. SteelOrbis. (2008). *Ukraine to Discuss KGOKOR Privatization With Romania and Slovakia*. Retrieved from <https://www.steelorbis.com/steel-news/latest-news/ukraine-to-discuss-kgokor-privatization-with-romania-and-slovakia-410072.htm> [in English].

46. Supreme Council of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. (1991, July 5). *Statement on the Declaration of Romanian Parliament on the Ribbentrop-Molotov Pact and Its Consequences for Romania*. (1304-12). Kyiv. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1304-12> [in Ukrainian].

47. The Congress of People's Deputies of the USSR. (1989, December 24). *Resolution on the Political and Legal Assessment of the 1939 Soviet-German non-Aggression Treaty*. (979-1). Moscow [in Russian].

48. The Hague Justice Portal. (2017). *Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania V. Ukraine)*. Retrieved from <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6185> [in English].

49. The Law on the Citizenship of Ukraine 2001. (Ukraine) s. 2235-3. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> [in Ukrainian].

50. The Presidential Administration of Ukraine. (2015). *Ukraine and Romania Intensify Cooperation — Meeting of Presidents*. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/en/news/ukrayina-ta-rumuniya-aktivizuyut-spivpracyu-zustrich-prezide-34953> [in English].

51. The Presidential Administration of Ukraine. (2016). *Petro Poroshenko: Restoration of Ukraine-Romania Joint Presidential Commission Will Become Efficient Mechanism of Bilateral Cooperation*. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/en/news/vidnovlennya-ukrayinsko-rumunskoyi-spilnoyi-prezidentskoyi-k-37015> [in English].

52. The Presidential Administration of Ukraine. (2016). *President of Ukraine Met With Romanian President: Ukraine and Romania Are Interested in Developing Bilateral Cooperation*. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/en/news/ukrayina-ta-rumuniya-zacikavleni-v-rozshirenni-dvostoronnoyi-36735> [in English].

53. Toucas, B. (2017). *NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation?* Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation> [in English].

54. Treaty on Relations of Good-neighbourliness and Cooperation between Ukraine and Romania (Ukraine). Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/642_003 [in Ukrainian].

55. United Nations Economic Commission for Europe. (2008). *ECE/MP.EIA/10. Decision IV/2 Adopted By the Meeting of the Parties to the Convention on Environmental Impact Assessment in A Transboundary Context at Fourth Session. Review of Compliance*. Bucharest: United Nations Economic Commission for Europe. Retrieved from <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2008/eia/decision.IV.2.e.pdf> [in Ukrainian].

56. United Nations Economic Commission for Europe. (2017). *Draft Decision on the Review of Compliance With the Convention*. Minsk: United Nations Economic Commission for Europe. Retrieved from http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2017/EIA/MOP7/25_04_20_ece_mp.eia_2017_8_e.pdf [in English].

57. United Nations. (2015). *Statement by H.E. Mr. Klaus Iohannis President of Romania. General Debate of the 70th Session of the United Nations General Assembly*. Retrieved from <https://gadebate.un.org/en/70/romania> [in English].

58. Veselova, V. (2012). Twenty years relations between Romania and Ukraine: achievements, shortcomings and conceptual conclusions. In *Ucraina-România: 20 de ani de relații diplomatice*. Chernivtsi: Bukrek [in English].

59. Weinberger, K. (2016). *Russian Anti-access and Area Denial (A2AD) Range*. Retrieved from <http://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-anti-access-and-area-denial-a2ad-range> [in English].

Victoria Vdovychenko

PhD in History, Associate Professor
Kyiv Borys Grinchenko University
18/2, Bulvarno-Kudriavska Street,
Kyiv, 04053, Ukraine
E-mail: vdovychenkov@gmail.com

FOLLOWING CONTINUITY AND CHANGE: ITALY'S VIEW ON EUROPEAN NEIGHBORHOOD POLICY TOWARDS UKRAINE

Current EU economic and security challenges on the territory of the EU's 'ring of friends' open a new page of its history influencing European security and stability framework of development. Therefore, it's crucial to understand circumstances that favored to the catalyst progress of unstable neighborhoods. The article presents an analysis of the Italy's position towards European Neighborhood Policy and the Eastern dimension of this policy — Eastern Partnership. A special interest is focus on its view towards Ukraine, being a reality-check for the European Union officials after the Revolution of Dignity, the illegal annexation of Crimea and the hybrid war of Russia.

This article is presenting the ideas that ENP was created by the EU as an instrument for the democratization which couldn't prevent conflicts in the geopolitically diverse regions. Italy, being one of the founding members of the European Union, was reluctant advocate a balanced approach towards the neighborhood regions. It merely focused on the Southern dimension of the ENP, almost taking apart Eastern Partnership.

In the first part, the article demonstrates the development process of the ENP with a special attention that it coincided with the EU 5th enlargement preparation. This dualism influenced on the ENP tailoring and subsequent implementation. The second part focuses on the of the Italy's opinion development from ENP launch till 2009 when its Eastern dimension — Eastern Partnership — was introduced. The third part analyzes Italy's perception of Eastern Partnership and its attempts to reschedule EU's attention to the South flank of the ENP in the post-Crimea annexation period.

Keywords: *Italy, European Neighborhood Policy, Eastern Partnership, Ukraine.*

Вікторія Вдовиченко

канд. іст. наук, доц.

Київський університет імені Бориса Грінченка
04053, Україна, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2

E-mail: vdovychenkov@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЇ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА

У статті репрезентовано погляд на еволюцію викликів, що пов'язані з Європейською політикою сусідства (ЄПС), та місце й роль України в ній. Дослідження цієї проблеми подано в контексті аналізу італомовних джерел та літератури, що становить особливий інтерес для розуміння позиції Італії щодо участі України в ЄПС та у її «східному вимірі» — Східному партнерстві.

У першій частині статті показано еволюцію ЄПС із особливим наголосом на те, що цей процес співпав з підготовкою до 5-го розширення ЄС. Другу частину присвячено еволюції сприйняття Італією політики ЄС щодо своїх сусідів у період, коли було запроваджено Східне партнерство. У третій частині аналізується сприйняття Італією Східного партнерства та ЄПС після незаконної анексії Криму та війни на Сході України. Розкривається взаємозв'язок між інтересами Італійської Республіки та Європейського Союзу щодо консолідованого майбутнього ЄС, пов'язаного з шляхами подолання безпекових загроз.

Ключові слова: *Європейська політика сусідства, Східне партнерство, ЄС, Італія, Україна.*

Introduction

Since the Soviet Union dissolved and the global community had a task of building a New Global Order, European Union made various attempts in transforming the countries of Eastern Europe through political and economic reforming assistance. Europe's dream of building a 'ring of friends' surrounding EU borders and, thus, protecting them, could become realistic via European Neighbourhood Policy launch at the beginning of the 2000s. However, the perspectives for the EU to view closer its Eastern and Southern neighbours had a cardinaly different background in comparison with other integration projects. It can be explained that this step put in unbalance EU political dynamics headed by French and German axis which fostered to the political, economic and cultural division in the EU itself.

The article aims to analyze the evolution of Italy's role and behavior in what concerns its approach to Ukraine in the ENP and its Eastern dimension — Eastern Partnership. It stems from the need to reassess the role of the ENP itself in order to try to understand current challenges that European 'ring of friends' are having especially after Arab Spring, subsequent Syrian crisis (to the South from the EU). However, a particular importance such an analysis has in view of the Revolution of Dignity, the illegal annexation of Crimea and the hybrid war of Russia (to the East from the EU).

This article will try to argue about three issues: 1) that ENP created by the EU as an instrument of neighbors democratization didn't contribute enough in preventing conflicts in neighbors being drafted from enlargement process; 2) the perception by Italy, one of the founding members of the European Union, of ENP and Eastern Partnership on the example of Ukraine wasn't positive enough in order to understand crucial challenges it had during its path of democratization and reforms transformation; 3) the disputes between different EU member-states advocating their own interests and not focusing on the differences the neighbourhood regions had (Italy's specific focus on Southern dimension of ENP).

Therefore, the article is divided into three parts. In the first part, it tries to demonstrate the evolution of the ENP drafting with a focus that ENP coincided with the EU 5th enlargement preparation. The second part focuses on the evolution of the Italy's perception from its launch till 2009 when Eastern Partnership was introduced. The third part analysis Italy's perception of Eastern Partnership and its attempts to reschedule EU's attention to the South flank of the ENP in the post-Crimea annexation period.

ENP: From Enlargement to the “Ring of Friends”

The European neighborhood policy is considered to be launched in 2003 by the European Union before one of the biggest EU enlargements was realized with joining of 10 countries from Central and Eastern Europe. It was perceived to be a political and economic framework for presenting an alternative to those countries bordering the EU. Classical accounts of EU discourse were presented by the President of the European Commission Romano Prodi with the focus to circle the EU with “friendly-oriented countries”. The main idea was for EU “to share everything except the institutions” remaining “a pole of attraction” for its neighbours¹. Other positive initiatives towards creating such a circle of friendly-related countries were presented by Javier Solana in the European Strategy for Security².

The ENP was designed to continue on building the further path of democratization process regarding CEE by fostering stability and prosperity located on the EU's new border after its fifth enlargement. Specifically, this process went far beyond the instrumental, cultural and geographic scope of

neighbors circle. It involves 16 countries such as Algeria, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Egypt, Georgia, Israel, Jordan, Lebanon, Libya, Moldova, Morocco, Palestine, Syria, Tunis and Ukraine.

Following the geographic framework to analyze ENP, it was initiated by Great Britain oriented to the future Eastern Partnership countries (Belarus, Russia, Moldova, Ukraine) in 2002. However, a year later, Italy as well as France and Spain came with an idea to include also Mediterranean region when all of them had strategic interests³. However, in 2004 Georgia joined the ENP group and fostering Russia to come out of the neighbouring circle.

The initiative “Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours” substantially transformed and supplemented the model of relations between EU and CIS formed in the 90s. Therefore, it is necessary to acknowledge that ENP is a unilateral EU initiative for the countries from Southern Mediterranean region, Middle East and Eastern Europe with which EU aims to develop its relations. EU places the mission of its neighbours’ “democratization” in order to reassure stability, security and prosperity of the entire European continent. The ENP interprets the EU’s idea to build on common interests with its partner-countries to cooperate jointly on key areas such as democracy promotion, rule of law, human rights and social cohesion⁴. Such a framework of operating with CEE countries could foster to entertain closer relations with the objective to reinvigorate its systemic approach of cooperation. Both processes — the preparation to the EU enlargement and forming of the new policy towards states-neighbors — has developed almost in the parallel and ended up in 2004. The European Commission final document, marking the end of the ENP process forming, was published almost in few days after EU accession of the 10 new member-states. Therefore, in the program document approved in May 2004, the European Commission developed an idea for its neighboring states aiming at presenting so-called a beneficial alternative to the accession process⁵.

The ENP got interests from many scholars from Italy and other European countries. Priority in its evolution and rationale was given by Gwendolyn Sasse⁶, Antonio Missiroli⁷, Rosa Balfour⁸ to the importance of its implications and strategies — Serena Giusti⁹, Andreas Marchetti¹⁰ as well as its compliance to EU values — Sarah Poli¹¹, legal effects — Marise Cremona and Gabriella Meloni¹². However, some of the scholars got the idea about ENP’s merely benefits for Moldova and Ukraine (Benita Ferrero-Waldner¹³, Antonio Missiroli¹⁴) and whether the EU values will be followed in the ENP countries (Natalie Tocci)¹⁵ while others focus on the concepts of EU borders and its possible changes (Michele Comelli, Ettore Greco, Natalie Tocci)¹⁶. A special interest to the EU sanctions policy towards Russia and its impact on the Italy’s role in the EU analyzed Giovanna De Maio and Daniele Fattibene¹⁷. Under the

general title “The Crisis in Ukraine” Grianfranco Tamburelli made an overview of the Ukrainian current challenges in the context of the Russian aggression¹⁸. The perception of the Crimean annexation in accordance to the international law analysis was done by Antonello Tancredi¹⁹ e Maurizio Arcari²⁰.

In this article we rely on the importance of the Frank Schimmelfennig’s classification of the mechanisms of the EU impact beyond its member-states²¹. According to it, conditionality presents EU impact of the government of the ENP country and serves being an extra incentive in order to stick to the good governance principle by financial aid, market access. The priority is given to the importance of complying with the EU demands on capacity-building. In case of Ukraine as well as other Eastern Partnership countries, the model of positive conditionality was elaborated with annual Action Plans system. Moreover, F. Schimmelfennig presents here that EU will support conditionality principle unless its credibility is being proven²². Conditionality supports ENP countries to have lower expenses on the domestic implementation than EU assistance. This rationale of the conditionality principle received a lot of critique till its elaboration by the European Commission. Therefore, it was controversial also for the EU member-states to accept the most efficient format of it for the ENP. France, Germany advocated towards softer conditionality principle while Great Britain argued on the stronger approach. Italy followed its French and German partners as well as the decision of the European Commission towards ‘positive conditionality approach’: the more an ENP country conducts effective reforming process, the more assistance it will be granted.

F. Schimmelfennig also explains the idea of EU socialization by which he understands the EU efforts to demonstrate partner countries how to fulfill EU policies (so-called ‘teaching process’). In such a way, EU continues to influence on partner countries stemming from the need for them to choose EU policies as being necessary for good governance conduct. This type of ‘social impact’ focuses merely on the constructive dialoguing and further EU policies complying²³. However, it touches upon values to be perceived as “European” because socialization assumes to involve those partner countries who would like to identify themselves with ‘Europe’. In such a way, it explains Ukraine’s aspirations to follow and support European values. All other EU mechanisms of influence and involvement of the third countries are the varieties of mentioned conditionality and socialization because its impact cannot be directly seen.

At the same time, the liaison between processes of enlargement and ENP development and the fact, that they were put in parallel, influenced on the framework and perception of the ENP itself by member-states. The majority of its constituent instruments, in particular the principle of political conditionality

and socializing were taken from the enlargement process experience. This phenomenon was called by Fabrizio Tassinari ‘the main peril of the ENP’ ‘cause it leads towards further ENP ambiguity perception and vague future outcomes²⁴.

Crucial for understanding and analyzing Ukraine’s participation and involvement within ENP is so-called idea of participation. This principle is interconnected with the partnership and decentralization principle. Being decisive in the sectoral integration, it serves to be one more EU mechanism to provide assistance in the third countries. The sectoral integration offers opportunities for the ‘people to people’ cooperation projects in the field of education, science and culture²⁵.

Italy’s approach towards Ukraine in the ENP and Eastern Partnership

In the view of the subsequent democratization of the European neighbours, foreign policy of Italy has been characterized as very flexible and variable (see more Vdovychenko 2015)²⁶. Moreover, it is believed for Italy to have quite a low degree of influence on European decision-making process. At the same time, the geopolitical calculations of the influence on the ENP region as well as challenges related to the internal and regional conflicts in the post-cold war period were crucial for Italy. The EU’s position regarding the further “democratic anchoring of ENP countries” influenced quite positively on the Italian government that it started to look for its political and economic interests there²⁷.

Referring to the EU enlargement to the East, Italy’s governmental and opposition parties presented rather optimistic views in regard of political and economic importance and strategic impact of the CEE region. In its speech to the Senate on July, 26, 1989 Giovanni Andreotti stipulated that ‘in Europe being presented by 12 countries, we are looking hopefully to our Eastern neighbours’²⁸. Besides, the prime-minister underlined the role of the Italian government in fostering political cohesion for these countries via economic instruments.

The minister of foreign relations G. De Michelis stipulated on the importance of the “Central-European” axis being one of the EU priorities alongside with “Western-European” and “Mediterranean” where Italy had more of the strategic ambitions. The minister insisted on the priority of the step-by-step cooperation with the states of CEE region, starting from economic cooperation till cultural, scientific and educations which could, finally, lead to closer political cooperation²⁹. Even not being its top priority, the EU enlargement to the East was perceived by Italy as partially beneficial process for itself as could influence on the geopolitical ambitions of the European powers.

Fabrizio Tassinari stipulates that EU’s periphery practice played a crucial role in developing the practice of “othering” approach towards neighbours³⁰.

Primarily, aimed at contributing towards more security circle around EU borders, it created further challenges due to EU's seeing itself as a mission-taker to spread European integration achievements not taking into consideration the peculiarities of the regions themselves³¹.

It is an interesting coincidence that the European Commission appointed the same Commission experts in the EU enlargement policy to the East for the ENP development. The Wider Europe Task Force created in 2003 for the ENP elaboration was formed with the experts from General Directorate on Enlargement. Such a decision of this Task Force creation was taken during Italy's Presidency in the EU. Prime-Minister of Italy Silvio Berlusconi presented its own program for the EU's enlargement policy to the East titled as "Wider Europe" where the major focus was trajectored towards Balkan states, Ukraine, Russia, Belarus, Israel and Turkey. However, the primarily interests for these countries he claimed to be the further prospective of the EU accession³². However, during the Presidency, this issue was taken aside due to the fact that Italy made a crucial focus on the South-Eastern countries. Such conclusions were presented by the minister R. Buttiglione. During its EU Presidency, Italy took part in the informal meeting for the ministers from EU new member-states and those from Ukraine, Belarus, Moldova and Russian Federation. This meeting was initiated by Ukraine and conducted in November, 2003 in Kyiv. The meeting was made in line for the "New Initiative for the EU Neighbors" where the ideas of further and wider dialogue principle were presented between enlarged EU and member-states. The participants made a conclusion that with the enlarged EU, Europe shapes new geopolitical and geo-economic issues. Understanding new challenges presented by the EU enlargement, the discussion confirmed the participants to see the transformation regarding the border of the enlarged EU to the border of the overwhelming cooperation with its neighbours.

Italy's analytical centers started to conduct joint events in order to contribute to the ENP principles explanation. Moreover, it was important to organize these meetings with the new EU member-states. It was coinciding with one more process characteristic for a period 2004–2006 — EU started to develop Country Reports together with Action Plans for the ENP implementation agenda in Ukraine as well as in other partner countries. In such a way, the IPALMO (Institute of the relations between Italy and African countries, Latin America, Far and Middle East) together with IAI (Institute of the International Relations of Italy) made a joint conference with the Polish Institute of International Relations (PISM) half a year after ENP launch, in November, 2004. The major conclusions were in determining ENP not as a different EU policy but as a CFSP part. Besides, the participants discussed the election proceedings in Ukraine³³.

In general, Italy's society position towards EU Eastern enlargement was diverse. According to the Italy's foundation "Fundazione Nord-Est", only 29.3% of the Italians were regarding EU's Eastern enlargement as 'necessary and beneficial'. The major threats Italian perceived due to the flows of 'low-paid labour force' from Eastern Europe ready to make a competition on the market for the local workers. Moreover, it could contribute to the rising unemployment and crime as well as general decrease in the prosperity level due to the EU redistribution of funds towards new member-states.

Such tendencies, in general, marked Italy's position on Ukrainian European integration aspirations. The elections in Italy with subsequent Prodi's premiership lowered the level of Italy's support for Ukraine. Italy didn't simply see it realistic to enlarge the EU to Ukraine's membership in the nearest future. Italy perceived ENP as a EU instrument merely focused on the Mediterranean region where Italy had strategic interests. However, it opposed the EU relations enhancement referring to the Eastern neighbours of the ENP as a strategy for further EU accession.

The privilege of the Italy and Russia bilateral relations both political and economic influenced on the Italy's general perception of Ukraine's European integration aspirations. Moreover, it becomes evident that Italy stems from the need to continue to have mutually beneficial relations between EU and Russia at the expense of other Eastern European countries³⁴.

The ENP initiative comprised 16 countries from various regions and was designed to serve as a long-term cooperation framework in the sectors of energy, civil society development³⁵. Meanwhile, Eastern partnership, elaborated merely for the countries of the post-Soviet space, didn't present the prospective of the EU accession remaining exclusively enlargement policy instrument.

Ukraine remained apart in the Italian academic discourse as a country of the Eastern Partnership countries till the very crisis on its territory. As far as it was not Italy's idea, but a political proposal from Poland and Sweden to the neighbouring region next to Russia, Eastern Partnership didn't have a special interest for Italian politicians or participants of civil society³⁶. One of the possible explanations comes from the usage of differentiated approach that Italy tried to measure various ENP countries and regions integrated there. The Eastern Partnership as an Eastern dimension to the ENP was viewed by Italy as an outcome to put apart "Southern" dimensions. Thus, it could mean less EU funds and more attention to the Eastern borders of the EU. Therefore, Italy perceived Eastern Partnership as an instrument not being anchored enough within ENP.

Another explanation of a merely 'frosty pragmatic', but, at the same time, 'reluctant' position of Italy towards Eastern dimension of the ENP lied in

Italian understanding of Russian negative reaction towards any regional formats without its participation or without its leading role in them. This new EU policy instrument, on the opinion of Italian experts, was developed as an initiative where Russian Federation wasn't and couldn't be shaped and, thus, Italy could foresee its arduous response³⁷. Franco Frattini, who was Italy's Minister for foreign affairs at the time of ENP and Eastern Partnership launch, expressed his idea that EU made a serious mistake to start partnership agreements with neighbours without including Moscow in the discussion³⁸. Moreover, under his guidance, already in 2009 Italy tried to advocate on the European Union level to invite Russian Federation for the Eastern Partnership Summit in Praha³⁹.

The explanation of such a behavior comes from Italy's wanting to have more privileged relations with the EU regardless its own uncertainties in the EU decision-making. Being frequently called as a 'medium-power', it was affected by a 'syndrome of marginalization'⁴⁰. In such a way, Italian experts analyze the attempts of its own country to count every opportunity to be present regardless its own message delivery⁴¹. This tendency was an attempt to overcome insecurity produced by the global disorder and new global players come to the international scene⁴². This insecurity is rooted into Italy's historical attempt to compete with other global powers. It happened during World War I and World War II when international institutions provided assistance to the future Italian Republic⁴³.

The Eastern Partnership sought to prevent new declining lines by working on democracy and good governance, convergence with EU policies and further economic integration, energy security and civic engagement. However, such a platform list, according to the Italy's opinion, was more the response to the EU tasks in Eastern Europe than coincided with priorities of the participating countries. The conditionality principle "more for more, less for less" sought countries to facilitate reforms, development and integration throughout the region. However, Italy's experts feared that such a policy could have a reverse effect — the declines for the participating countries with the low level of democratic development⁴⁴.

Serena Giusti explains that the major benefits for Ukraine as a member of Eastern Partnership could be seen in the long-term run: cooperation on migration policies, visa-free regime, full liberalization and further created of the free trade area followed by DCFTA after the AA signing⁴⁵. Maurizio Saccone, Minister of Social Policy of Italy signed together with other EU member-states EU Common Declaration during Praha Summit about Eastern Partnership launch. Big interest from the part of Italy's mass media this event didn't have because Italy was preparing for the G8 Presidency to be held in July 2009.

The initiative to include Russia to Eastern Partnership from Italy was influenced by the gas war between Russia and Ukraine in January 2009. It proved energy sensitivity and fragility of Europe and importance of Eastern partnership countries — Ukraine and Belarus — serving as transit countries, and Azerbaijan — as gas supplying country — to the EU energy security perceived as pivotal for Italy. Italian academic circles stipulate on the idea that through Eastern Partnership mechanism, Ukraine seeks to receive simplified and preferential relations with the official Brussels after the start of the Association Agreement (AA) negotiations. Moreover, Ukraine was reluctant to make progress in the regional dimension of integration crucial for the ENPI compliance.

In February 2010, when Ukraine chose the pro-Russian candidate, Viktor Yanukovich, Italy and other EU countries expected the weakening of its pro-European foreign policy vector. However, the thesis of the President of Ukraine on the continuation of the benchmarks for the EU and European integration as a consequence of the long-term process of "compromise and mutual concessions" reduced the level of Eurosceptic expectations. Yanukovich's main political idea was perceived by European countries as an attempt to make Ukraine a "bridge" between Europe and Russia. Ukraine was perceived as a country with dysfunctional governance and contingent economic interests presented by oligarchs. Understanding these challenges, it was the same period when official Brussels proposed Ukraine to establish a free trade zone, sign the Association Agreement and introduce a visa-free regime⁴⁶. Commissioner Stefan Fule also identified seven priorities of the national reform agenda (political governance, macro-financial stability, business climate improvement, mobility, energy security, environmental protection, civil aviation). Among 6 European Partnership countries, Ukraine started to negotiate about AA already in 2007 and had substantial results on its way. However, negative indexes of the democracy levels speeded down this tendency. AA agreement with Ukraine will be initialed only in March, 2012. Meanwhile, the negative signals on poor civil society involvement were not taken enough into consideration by the EU institutions as well as by EU member-states. It foreseen as a low interest in stimulating the transformation of the country on the domestic level.

At the same time, Italian scholars acknowledge that not only Ukraine had a variety of challenges while joining to the Eastern Partnership. It was inextricably linked to the global processes, especially those of the world economic crisis putting into unstable conditions financial and economic policies. Meanwhile, the marker line for global affairs understanding was inevitable and unresolved agenda with Russian Federation which was trying to fortify its global positions and interests⁴⁷. The responses of the EU to these challenges

were weak and quite ineffective leading to spreading to lack of trust and inevitable negative outcomes for the Eastern Partnership effectiveness⁴⁸.

Italy's View of the Eastern Partnership and ENP in post-Crimea period

Professor S. Poli stipulates that the deepening of the ENP cooperation with EU has evaluated since its revision in 2011 and 2015. This process can be explained not only because of the political conditionality presence. She presents the idea that the principles of differentiated integration had a changing progress while analyzing ENP agreement with its partner countries. According to this idea, the closest form of contractual relations and, thus, cooperation EU had with Ukraine analyzing subsequent results of the AA⁴⁹. The final outcomes were that conditionality principle led to the vague perception of 'enhanced agreement' in the Action plans for Ukraine. However, Ukraine hasn't even received a concrete perspective of the EU membership in the short-term or long-term future⁵⁰.

The scholar introduces the idea that ENP was modified also due to external challenges which, in fact, had an influence in the ENP countries. In order to comply with EU policies and ENP agenda, EU introduced new restrictive measures with every partner countries not taking into consideration its geopolitical challenges and implications⁵¹. In such a way, can be explained EU's reaction (lack of reaction) to the Russian aggression on the territory of Ukraine when Victor Yanukovich escaped from the country and Russian Federation used this momentum in order to illegally annex Crimean peninsula. EU member-states were divided in their understanding of the Russian steps on the territory of Ukraine.

According to Giovanna De Maio e Daniele Fattibene, in the two-year period 2014–2016, Italy followed a 'double-track strategy' referring to the conflict in Ukraine. On one hand, it stood together with its Euro-Atlantic allies, condemning the violation of Ukraine's territorial integrity and the annexation of Crimea⁵². As a prove, we can follow the words of Matteo Renzi together with his French colleague Francois Hollande expressing the position from the West and calling this referendum "illegal and a shame"⁵³. However, on the other side, Italy insisted in the EU level not to isolate Russia and make severe tension on it⁵⁴. Moreover, the scholars explain this position leading to a more pragmatic and dialogic approach in order to prevent the limits Italian domestic damage could possibly have in the future⁵⁵. This position evidently comes from the need to protect Italy's fruitful bilateral relations between Italy and Russia, especially in what concerns energy supplying. However, it is important to mention that the tensions between Ukraine and Russia influenced on the ratification by Italy of the AA agreement. It finally happened only in December, 2015⁵⁶.

Enough of rule of democracy and law was presented by some of the Italian Europarliamentarians who considered Crimean referendum legal. Thus, for example, Fabrizio Bertot from EPP, claimed that such a referendum was conducted in a calm situation and with due respect of the European law. Moreover, he added, that ballot boxes were as transparent as in Italy⁵⁷. Some of the Italian mass-media were commenting on the legal effects of the Crimean annexation making arguments whether such a step had legal grounds and comparing it to the Scottish referendum in the UK⁵⁸. However, there was even a debate in mass-media on the assertion made by Russia of the integration of independence of Kosovo as a precedent of what has happened in Crimea. On this point, the opinion of Italian lawyers was contrary to the assertion of Russia due to several reasons they've found incomparable with Kosovo case⁵⁹.

Moreover, the possible application by Russia of "Crimean model" to other territories of Ukraine was also discussed. In such a way, some of the Italian mass-media hypothesised about further possible escalation of Russian aggression on the East⁶⁰. The other mass-media sources focused on the pro-Russian model of thinking and even changed the borders of Ukraine marking the borders of Crimea belonging to Russia on their maps inside the articles. That was the case for the *Limes* journal when describing Russian military actions in 2015, Crimean peninsula was including as an integral part of Russia. The answer of the editor-in-chief Lucio Caracciolo to the Ukrainian Ambassador Yevhen Perelygin was quite simple in explaining such a reason: the map demonstrated *ex post facts* about Ukraine⁶¹.

Starting from 2014 the EU imposed economic sanctions on trade with Russia in specific economic sectors. In March 2015, EU leaders decided to tighten up the existing sanctions regime for the full implementation of the Minsk agreements scheduled for late December 2015. Since the agreements had not been fully implemented by December 31, 2015, the European Council is extending economic sanctions every half a year. However, the EU decision to impose sanctions against Russia was determined partially due to a strong advocacy of the USA. Moreover, the sanction policy touched upon both enterprises and selected authorities.

The sanctions for Russian Federation concerned EU's primary and secondary capital markets for the largest Russian financial institutions owned by the state and their subsidiaries as well as the major Russian companies active in the energy and defense sectors. The sanctions imposed a ban on export-import of the arms trade as well as on the use of goods for military purposes⁶². Furthermore, the sanctions influence on the economic cooperation. The implementation of EU bilateral and regional cooperation programs with Russia has been reviewed and some programs have been suspended⁶³. The EU sanctions were not welcomed by Russia and, of course, it was quite arduous in

its willingness to discuss their implications. The following step from Moscow was contrasted one — retaliation sanctions on goods produced in the EU member-states, US and other countries. The ban on products touched upon Italian producers and importers to Russia.

However, according to the idea of Federica Mustilli and Daniel Gros, the EU steps to impose exclusively economic sanctions as a reluctant and still the unique instrument to react on the Crimean illegal annexation and Donbas conflict demonstrates the limits of the EU to use its foreign policy instruments only relying on the soft power⁶⁴. Thus, it can be understood, that with the increased differentiated integration approach and at the expense of the democratization, EU is trying to survive in promoting stability and security. Moreover, the authors come to the conclusion that EU sanctions only slightly influence on the trade policy of Russia. EU's share in the imports didn't shift much⁶⁵. The share of the Russian imports from Italy has not changed dramatically since the sanctions policy imposing the same as the US share in the imports of Russian Federation increased as for the 2015⁶⁶. Thus, on bilateral level Italy and Russia are having great achievements, especially in the energy sector. As an example, in May 2017 during Paolo Gentiloni's visit to Sochi, 6 agreements merely on oil and gas cooperation have been signed. Among the important names, Russian Rosneft, from one side, and ENI, Pietro Fiorentini, Tecnoclima, PMI Italia, from the other⁶⁷.

On the EU level, the Russian aggression against Ukraine forced EU leaders to rethink its geopolitical and security situation prompting to develop a new comprehensive vision of its foreign and security policy and bring it to a higher global level. Thus, in June 2016, EU Global Strategy was launched. It is still too short to analyze its outcomes and progress, however, for the first time, EU is trying to address its security challenges as a consolidated attempt to protect common European future. In such a way, this Global Strategy is trying to consolidate various foreign policy views referring to the internal and external security policy for EU member-states towards a single vision of the EU's external priorities⁶⁸.

For Italy the priority of security dimension is foreseen in the challenges that Ukraine is having. The raising uncertainty produced on the Eastern borders of Ukraine make not only this country vulnerable, but impact on the stability of the regional and international levels⁶⁹. In the field of energy, Ukraine is being a part of the Energy Community where Italy is having a leading role. The escalation of the Ukraine-Russia relations since 2014 aggravated energy security in the region creating new vulnerabilities on the border of the EU. Italy understands the challenges that Russia's temporary suspension of gas supplies in 2006 and 2009 to Ukraine and, thus, to Europe, have for the energy stability and security⁷⁰.

Therefore, it initiated Italy-Ukrainian Joint Commission on Economic, Industrial and Financial cooperation and implemented its visits in 2015⁷¹. The same interests in enhancing mutually beneficial economic relations, especially in the field of energy and SME, Deputy Minister of Foreign Affairs of Italy Vincenzo Amendola expressed during his visit to Kyiv on March, 2017⁷². Moreover, Italy provides certain continuity in what concerns energy security towards EU Global Strategy goals. Reliability of energy supplies, market competitiveness, energy diversification of suppliers, climate protection are the aspects for the strategic approach to the Italy and European energy challenges⁷³.

As far as the central government hasn't taken full control of the Eastern and South regions, Italian scholars dwell on the continuous predominance of security threats and chaos. However, Italy understands that Russia is not going to abandon the idea of fomenting separatist movements under the idea of national interests to protect Russian-speaking population. Moreover, Italian scholars express the true idea that the Eastern part of Ukraine has been turned into the grey zone⁷⁴.

Italian scholars positively see the role of its country in the promoting the effectiveness of the OSCE in Europe where starting from 2017 Italy is going to have its Presidency and Russia is participating in monitoring the ceasefires⁷⁵. However, it didn't present autonomous initiatives that could strengthen NATO's role in Central and Eastern Europe or advocate projects in order to weaken Euro-Atlantic consistency of sanctions. The efforts of the Normandy format and the work of Trilateral Contact Group have been strongly supported by the Italian government⁷⁶.

Analyzing program goals of Italy in the EU from 2013 till 2017, we can see a tendency that Italy stands on the need to follow the continuity in what concerns South European countries and its long-term support⁷⁷. One of the goals for Italy was to ensure that the programming of the European Neighborhood Instrument (ENPI) for 2014-2020 would also stick to the centrality of the Mediterranean region, believing that it is necessary to optimize the use of financial resources European Union is providing for the ENP countries⁷⁸.

Italy advocated this dimension due to the belief that the main systemic challenges and risks to it come from the Mediterranean countries shaping North Africa and Middle East. Following Italy's Presidency in the EU, it continues its commitment to further promotion of establishing "healthy" democracies at the Southern borders of Europe⁷⁹. Moreover, in 2017 within the framework of the priorities set by the EU's Global Strategy, Italy will continue to promote the "new ENP" on the basis of differentiated approach involving effectively its Southern countries⁸⁰. The special focus will be made for Tunis and Morocco as far as migration challenges come from these countries. Italy

puts into its priority to support the EU funding scheme: 2/3 of the funds — to the ENP Southern partners; 1/3 — to the Eastern ENP countries⁸¹.

At the same time, the priorities about continuation of the EU policy towards Eastern Partnership and its Italy's support were not fully realized. Italy understands that its special interests in what concerns bilateral relations with Russia influenced on its position in the EU about progressing of the Eastern Partnership. The Russia's assertiveness in Ukraine is perceived by Italy as a 'medium concern' and 'a critical context' in which Ukraine is operating. In continuity of Italy's EU Presidency in 2014, it will try to cooperate with Ukraine as well as other Eastern Partnership countries fostering economic integration, political dialoguing in order to promote freedom of movement between EU and these countries. This commitment Italy was reaffirmed by supporting AA/DCFTA for Ukraine and ratifying it in the Italian Parliament chambers⁸².

In what concerns Italy's position on Ukraine, Paolo Gentiloni already in 2015 underlined the importance of renewing territorial integrity, the applicability of Minsk Agreements. At the same time, institutional reforms in order to fight with systemic corruption are more than needed, both economic and constitutional. Italy sees the solution of the Donbas conflict only by granting autonomy to this conflictuous region⁸³. To be precise, Italy has proposed the model of "Valle d'Aosta" and "Trentino Alto Adige" regional building as possible solutions for Donbas.

Another challenge coming from the Eastern Partnership countries is related to migration. According to the data, about 11% of the non-EU population coming to Italy is originally from Eastern Partnership, in particular from Moldova and Ukraine. At the same time the data of 2016 are presenting a slight progress of increase of Ukrainians to Italy (1.5%)⁸⁴. However, the aggravating situation with migration comes from Mediterranean partners of the ENP where the numbers are 8.6% are for the citizens of Morocco and 2.5% — Egypt and Tunis⁸⁵. These challenges prove the presence of uncontrolled areas or flexibilities in the political decision-making. Romano Prodi argues that the threat for Italy in the Mediterranean region remains not in the migration flows themselves but that since 2014 they are becoming more and more uncontrolled, especially from the Southern flank of ENP countries⁸⁶.

Conclusions

To sum up, as a result of the patchwork policy, ENP wasn't applicable for all the partner countries being geographically and geopolitically diverse. Being designed as an outcome of the enlargement policy, ENP as well as its Eastern dimension (Eastern Partnership) were not successfully efficient due to their inconsistent and heterogeneous nature. Therefore, EU's approach towards addressing Ukraine's challenges was based on the political conditionality

principle but not truly on the differentiation approach enhancing the confusion in understanding and valuing relations with Ukraine as a neighboring country. EU's neighborhood policy towards Ukraine lacks a degree of coherence and pragmatic foreign policy priorities.

Secondly, analyzing Italy's approach to view Ukraine as an ENP country, it's not in the priority list of this country. As far as the driving force of the European integration remains economic integration, Italy will prioritize economic and especially trade relations not narrowing its views on the sensitiveness of the conflictuous countries. The evolution of the Italy's position towards ENP demonstrated that it is interested in maintaining trade relations on the bilateral level both with Ukraine being a part of ENP and Eastern Partnership as well as with other countries, such as Russia. At the same time, the changing nature of the Italy's foreign policy in the EU-Russia-Ukraine format demonstrated its great reluctance in promoting Eastern Partnership as an ENP dimension. Thirdly, Italy is promoting more the Mediterranean countries of the ENP due to its leading role in the region. It also means that within the EU Italy would like only to increase its role in the South European region and thus chart its road ahead to be perceived further more than an EU medium power. Such an interest can be explained also by the created 'ring of fire' from which Italy face related to the challenges of terrorism and migration. Therefore, it doesn't properly advocate policy instruments necessary to be discussed on the EU level in order to recharge Eastern Partnership as a project. The reluctance to promote ENP in general can be explained financially, when Italy promotes the majority of EU funds to be addressed to the Mediterranean region, and politically, when since its Eastern Partnership launch, it could preview Russia's negative reaction to it.

Finally, ENP is now up to the review. From the 'partnership for democratization' it turned into the 'partnership for challenges and risks'. Moreover, the focus on the Eastern Partnership as its Eastern dimension should be more balanced as far as EU member states are seeking greater security in the face of threats and external challenges. Thus, the imperative should be rooted into the common understanding that Europeanization beyond Europe is possible when Europe stands politically united in addressing security challenges.

---

¹ Romano Prodi, President of the European Commission "Peace, Security And Stability International Dialogue and the Role of the EU" Sixth ECSA-World Conference. Speech /02/619/. Brussels, 5–6 December 2002. P.2. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm

² A secure Europe in a better world. European Security Strategy. December 2003. URL: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/solanae.pdf>

³ *Crombois J.* Perspectives. Vol. 16, No. 2. 2008. P. 29–51.

⁴ European Neighbourhood Policy. European Union External Action. Dec. 2016. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/330/european-neighbourhood-policy-enp_en

⁵ European Neighbourhood Policy - Strategy Paper, COM(2004) 373 final, 12.05.2004.

⁶ *Sasse G.* 'The European Neighbourhood Policy: Conditionality Revisited for the EU's Eastern Neighbours'. *Europe-Asia Studies*. 2008. 60:2. P. 295–316.

⁷ *Missiroli A.* 'The ENP in future Perspective'. *The European Neighbourhood Policy in Perspective: Context, Implementation and Impact.* (Eds.) Whitman, Richard G., Wolff, Stefan, Palgrave Studies in European Union Politics. 2010. P. 259–270.

⁸ *Balfour R., Missiroli A.* Reassessing the European Neighbourhood Policy. EPC Issue Paper No.54 June 2007. 35 p.

⁹ *Giusti S.* La Politica europea di vicinato e la crisi in Ucraina. IAI Working Papers. Lugio, 2015. 14 p.

¹⁰ Marchetti 2006 The European Neighbourhood policy. Foreign policy at the EU's periphery, ZEI Discussion Paper, P.158.

¹¹ *The European Neighbourhood Policy — Values and Principles* (2016) ed. by S. Poli. Routledge. 196 p.

¹² M. Cremona e G. Meloni, *The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation?* EUI Law Working Paper 2007/21. 170 p.

¹³ Ferrero-Waldner, B. (2006). 'Remarks on Democracy Promotion Democracy Promotion: The European Way'. Speech at a conference organized by the European Parliament's Alliance of Liberals and Democrats for Europe, Brussels, on 7 December 2006.

¹⁴ *Missiroli, A.* (2007). 'The ENP Three Years On: Where From — and Where Next?', Policy Brief, European Policy Centre, Brussels (March).

¹⁵ *Tocci N.* Can the EU promote Democracy and Rule of Law Through the ENP? The Case on Refocusing on the Rule of Law in M. Cremona e G. Meloni, *The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation?* EUI Law Working Paper 2007/21. P.23-37.

¹⁶ M. Comelli, E. Greco and N. Tocci, *From Boundary to Borderland: Transforming the Meaning of Borders in Europe Through the European Neighbourhood Policy.* *European Foreign Affairs Review* (12) 2007. P. 203-218.

¹⁷ *De Maio G., Fattibene D.* Il conflitto in Ucraina e le sanzioni contro la Russia in *Rapporto sulla politica estera italiana: il governo Renzi* (edizione 2016). Ed. by Greco E., Ronzitti N. Quaderni IAI. 2016. 156 p.

¹⁸ *Tamburelli G.* The Crisis in Ukraine. *La Comunita' Internazionale FASC*. 2006. No.3. Pp. 359–376.

¹⁹ *Tancredi A.* Crisi in Crimea, referendum ed autodeterminazione dei popoli. *Diritti umani e diritto internazionale*. Vol. 8, 2014, n. 2. P. 480–490.

²⁰ *Arcari M.* La crisi in Crimea. Violazione del divieto di uso della forza, aggressione o attacco armato in relazione all'intervento militare della Russia in Crimea? *Diritti umani e diritto internazionale*. Vol. 8, 2014, n. 2. P. 473–479.

²¹ *Schimmelfennig F.* Europeanization beyond Europe. *Living Reviews in European Governance*, Vol. 10, (2015), No. 1. P. 8–10.

²² *Schimmelfennig F.* P. 8.

²³ *Ibidem.* P. 9.

²⁴ *Tassinari F.* Security and Integration in the EU Neighbourhood: The case for Regionalism, CEPS Working Document, no. 226, 2005. P. 8

²⁵ *Tulmets E.* Is a soft method of coordination best adapted to the context of EU's neighbourhood? Working Paper for the workshop 'The European Neighbourhood Policy: A

Framework for Modernisation?’ European University Institute 1-2 December 2006. P.7. URL: <http://www.eui.eu/documents/departmentscentres/law/professors/cremona/theeuropeanneighborhoodpolicy/papertulmets.pdf>

²⁶ *Vdovychenko V.* Simple Reasons for Complex Issues of National vs. European Identity in the process of European Integration: Italian case. *Človek a spoločnosť*. 2015. No. 5.

²⁷ *Fossati F.* Democratic Anchoring of the European Union Towards Post Communist Countries. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Studia Europaea*. Vol. 59. P. 21–58.

²⁸ *Romeo G.* La politica estera italiana nell’era Andreotti (1972–1992). Roma: Rubbettino Editore, 2000. P. 124–125.

²⁹ *Pansa C.P.* Per una politica estera piu’ nazionale. *Affari Esteri*. 1996. No. 109. P. 28–29.

³⁰ *Tassinari F.* Security and Integration in the EU Neighbourhood: The case for Regionalism, CEPS Working Document, no. 226, 2005. P. 1.

³¹ *Tassinari F.* Security and Integration in the EU Neighbourhood: The case for Regionalism, CEPS Working Document, no. 226, 2005. P. 2

³² Wider Europe — Neighbourhood: New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. COM 2003/104. Luxembourg: EUR-OP, 2003. 26 p.

³³ Report of the conference on “The Challenges of the European Neighbourhood Policy”, in cooperation with IPALMO, Rome, and PISM. Rome, 26–27, November, 2004. URL: <http://pubblicazioni.iai.it/pdf/DocIAI/iai0426.pdf>

³⁴ Relazione Annuale al Parlamento (2004–2005) sulla partecipazione dell’Italia all’Unione Europea. P. 256.

³⁵ *Сидорук Т.В.* Пять років Східного партнерства ЄС: результати і перспективи. Стратегічні пріоритети. 2014. № 1 (30). С. 176.

³⁶ Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit Prague (7 May, 2009). Council of the European Union Documents. Brussels, 2009. URL: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf

³⁷ *Tamburelli G.* The Crisis in Ukraine. *La Comunità Internazionale FASC*. 2006. No. 3. P. 360.

³⁸ La guerra civile in Ucraina infiamma gli animi alla SIOI / Italianchieste. 25 settembre, 2015. URL: <http://www.italianchieste.it/guerra-civile-in-ucraina-infiamma-gli-animi-sioi/>

³⁹ Franco Frattini: Eastern Partnership should not be anti-Russian initiative. March, 17, 2009. URL: <http://www.panarmenian.net/eng/news/29396/>

⁴⁰ L’Italia e la trasformazione dello scenario internazionale fra rischi di marginalizzazione e nuove responsabilità. Documenti IAI10. Marzo 2010. P. 4.

⁴¹ *Santoro C.* La politica estera di una media potenza. L’Italia dall’Unità ad oggi, Bologna, Il Mulino, 1991.

⁴² L’Italia e la trasformazione dello scenario internazionale fra rischi di marginalizzazione e nuove responsabilità. Documenti IAI10. Marzo 2010. P. 4.

⁴³ L’Italia e la trasformazione dello scenario internazionale fra rischi di marginalizzazione e nuove responsabilità. Documenti IAI. 10. Marzo 2010. P. 4.

⁴⁴ *Сидорук Т.В.* Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства. Львів: ПАІС, 2012. С. 258–259.

⁴⁵ *Giusti S.* P. 4.

⁴⁶ Il Partenariato Orientale dell’UE tra potenzialità e debolezze. Osservatorio della politica internazionale. ISPI. 2009. No. 5. P. 5.

⁴⁷ *Ibidem.* P. 10.

⁴⁸ *Ibidem.* P. 10.

⁴⁹ *Poli S.* The European Neighbourhood Policy: Differentiation without Political Conditionality? *Yearbook of Polish European Studies*, Vol. 18/2015. P. 139.

⁵⁰ *Ibidem.* P. 140.

⁵¹ Ibidem. P. 133.

⁵² Rapporto sulla politica estera italiana: il governo renzi. Ed. by E. Greco, N. Ronditi. IAI Quaderni, 2016. P. 79.

⁵³ Crimea, i «si» all'annessione alla Russia sfiorano il 95 per cento. Corriere della Sera. 16 marzo 2014. URL: http://www.corriere.it/esteri/14_marzo_16/referendum-crimea-seggi-aperti-bd0594f6-ace3-11e3-a415-108350ae7b5e.shtml?refresh_ce-cp

⁵⁴ *Giusti S.* La politica europea di vicinato in crisi? Il caso ucraino e il futuro delle relazioni con la Russia. IAI Working Papers. Trento, 17, June, 2015. P. 6.

⁵⁵ Rapporto sulla politica estera italiana: il governo renzi. Ed. by E. Greco, N. Ronditi. IAI Quaderni. 2016. P. 79.

⁵⁶ Association Agreement between Ukraine and the European Union: Ratification Map. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article%3Fart_id=248279225&cat_id=248274610

⁵⁷ La Crime e' il prezzo da pagare per non stare con Russia. Limes online. 4.04.2014. URL: <http://www.limesonline.com/ucraina-crimea-prezzo-da-pagare-per-non-stare-con-la-russia/60085>

⁵⁸ Il referendum sulla Crimea è "legale"? Il Post. 17.03.2014. URL: <http://www.ilpost.it/2014/03/17/referendum-crimea-legale/>

⁵⁹ *Arcari M.* P. 478.; *Tancredi A.* P. 481–482.

⁶⁰ Ibid. URL: <http://www.ilpost.it/2014/03/17/referendum-crimea-legale/>

⁶¹ Lettera dell'ambasciatore d'Ucraina e la risposta di Lucio Caracciolo, Limesonline. 03.02.2016. URL : <http://www.limesonline.com/cartaceo/lettera-dellambasciatore-ducraina-in-italia-e-risposta-di-lucio-caracciolo?prv=true>

⁶² Misure restrittive dell'UE in risposta alla crisi in Ucraina. Consiglio Europeo. URL: <http://www.consilium.europa.eu/it/policies/sanctions/ukraine-crisis/>

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ *Gros D., Mustilli F.* 2015. The Economic Impact of Sanctions against Russia: Much ado about very little. CEPS Commentary. 23.10.2015. P. 1. URL: http://aei.pitt.edu/69579/1/DGandFM_RussianSanctions.pdf

⁶⁵ Ibidem. P. 2.

⁶⁶ Ibidem. P. 2.

⁶⁷ Gentiloni, Putin e i sei accordi di Sochi. AGI news. 17.05.2017. URL: http://www.agi.it/estero/2017/05/17/news/gentiloni_putin_e_i_sei_accordi_di_sochi-1784336/

⁶⁸ *Frontini A.* The EU Global Strategy for Foreign and Security Policy: A Short Guide for the Perplexed. ISPI. 12, July, 2016. URL: <http://www.ispionline.it/it/pubblicazione/eu-global-strategy-foreign-and-security-policy-short-guide-perplexed-15441>

⁶⁹ *Giusti S.* Politica di vicinato e la crisi ucraina. IAI Working Papers. 2015. P. 11.

⁷⁰ Regional Energy Initiatives: MedReg and Energy Community. Ed by C. Cambini, A. Rubino. P. 130–131.

⁷¹ The Progress Report on G7 Energy Sector Support for Ukraine. G 7 Energy Ministerial meeting. 2016. P. 19. URL: <http://www.international.gc.ca/g7/assets/pdfs/g7-2016-annex-energy-statement.pdf>

⁷² Italian Deputy Foreign Minister Vincenzo Amendola: "Advancement in reforms in Ukraine offers new opportunities for Ukrainian-Italian trade and economic cooperation". URL: <http://mfa.gov.ua/en/press-center/news/56053-zastupnik-ministra-zakordonnih-sprav-italiji-vinchenco-amendola-progres-reform-v-ukrajini-vidkrivaje-novi-mozhливosti-dlya-ukrajinsyko-italijsykogo-torgovelyno-jekonomichnogo-spivrobitnictva>

⁷³ Rapporto 2020: Le scelte di politica estera. Gruppo di riflessione strategica. P. 24. URL: http://www.cooperazioneallosviluppo.esteri.it/pdgc/italiano/Cooperazione/Pdf/Politica_Estera.pdf

- ⁷⁴ Giusti S. P. 11.
- ⁷⁵ Rapporto sulla politica estera italiana: il governo renzi. Ed. by E. Greco, N. Ronditi. IAI Quaderni, 2016. P. 80.
- ⁷⁶ Ibidem. P. 80.
- ⁷⁷ La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2014). P. 136.
- ⁷⁸ Ibidem. P. 134
- ⁷⁹ La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2015). P. 77.
- ⁸⁰ La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2017). P. 120.
- ⁸¹ Ibidem. P. 120.
- ⁸² La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2015). P. 77.
- ⁸³ Paolo Gentiloni: "Ucarina, situazione fragile. Ma a Russia non chiudiamo porte. Interview to Blitz Quotidiano. 3, May, 2015. URL: <http://www.blitzquotidiano.it/politica-italiana/paolo-gentiloni-ucarina-situazione-fragile-ma-a-russia-non-chiudiamo-porte-2175367/>
- ⁸⁴ La comunità ucraina in Italia: Rapporto annual sulla presenza dei migranti. 2016. P. 6
- ⁸⁵ Cittadini stranieri. 2016. URL: <http://www.tuttitalia.it/statistiche/cittadini-stranieri-2016/>
- ⁸⁶ Straniero M. La nuova Europa: migrazioni, integrazione e sicurezza. Vita. 18.07.2016. URL: <http://www.vita.it/it/article/2016/07/18/la-nuova-europa-migrazioni-integrazione-e-sicurezza/140180/>

REFERENCES

1. Arcari, M. (2014). La crisi in Crimea. Violazione del divieto di uso della forza, aggressione o attacco armato in relazione all'intervento militare della Russia in Crimea? *Diritti umani e diritto internazionale*. Vol. 8, 2, 473–479 [in Italian].
2. A secure Europe in a better world. European Security Strategy. December 2003. Retrieved from <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/solanae.pdf> [in English].
3. Association Agreement between Ukraine and the European Union: Ratification Map. Retrieved from http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article%3Fart_id=248279225&cat_id=248274610 [in English].
4. Cittadini stranieri. 2016. Retrieved from <http://www.tuttitalia.it/statistiche/cittadini-stranieri-2016/> [in Italian].
5. Comelli M., Greco E. & Tocci, N. From Boundary to Borderland: Transforming the Meaning of Borders in Europe Through the European Neighbourhood Policy. *European Foreign Affairs Review* (12) 2007, 203–218 [in English].
6. Crimea, i sì all'annessione alla Russia sfiorano il 95 per cento. (2014). *Corriere della Sera*, 16 marzo. Retrieved from http://www.corriere.it/esteri/14_marzo_16/referendum-crimea-seggi-aperti-bd0594f6-ace3-11e3-a415-108350ae7b5e.shtml?refresh_ce-cp [in Italian].
7. Crombois, J. (2008). Perspectives. Vol. 16, 2, 29–51 [in English].
8. De Maio, G. & Fattibene, D. (2016). Il conflitto in Ucraina e le sanzioni contro la Russia in Rapporto sulla politica estera italiana: il governo Renzi. E. Greco, N. Ronzitti (Ed.). Quaderni IAI [in Italian].
9. European Neighbourhood Policy. European Union External Action. Dec. 2016. Retrieved from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/330/european-neighbourhood-policy-enp_en [in English].

10. European Neighbourhood Policy — Strategy Paper, COM(2004) 373 final, 12.05.2004 [in English].
11. Fossati, F. Democratic Anchoring of the European Union Towards Post Communist Countries. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Studia Europaea*, 59, 21–58 [in English].
12. Franco Frattini: Eastern Partnership should not be anti-Russian initiative. March, 17, 2009. Retrieved from <http://www.panarmenian.net/eng/news/29396/> [in English].
13. Frontini, A. (2016). The EU Global Strategy for Foreign and Security Policy: A Short Guide for the Perplexed. ISPI. 12, July. Retrieved from <http://www.ispionline.it/it/publicazione/eu-global-strategy-foreign-and-security-policy-short-guide-perplexed-15441> [in English].
14. Gentiloni, Putin e i sei accordi di Sochi. *AGI news*. 17.05.2017. Retrieved from http://www.agi.it/estero/2017/05/17/news/gentiloni_putin_e_i_sei_accordi_di_sochi-1784336/ [in English].
15. Giusti, S. (2015). Politica di vicinato e la crisi ucraina. *IAI Working Papers* [in Italian].
16. Giusti, S. (2015). La politica europea di vicinato in crisi? Il caso ucraino e il futuro delle relazioni con la Russia. *IAI Working Papers*. Trento, 17, June [in Italian].
17. Gros, D. & Mustilli, F. (2015). The Economic Impact of Sanctions against Russia: Much ado about very little. *CEPS Commentary*. 23.10.2015. P.1. Retrieved from http://aei.pitt.edu/69579/1/DGandFM_RussianSanctions.pdf [in English].
18. Il Partenariato Orientale dell'UE tra potenzialità e debolezze. *Osservatorio della politica internazionale*. ISPI. (2009), 5, 5 [in Italian].
19. Il referendum sulla Crimea è legale? *Il Post*. 17.03.2014. Retrieved from <http://www.ilpost.it/2014/03/17/referendum-crimea-legale/> [in Italian].
20. Italian Deputy Foreign Minister Vincenzo Amendola: Advancement in reforms in Ukraine offers new opportunities for Ukrainian-Italian trade and economic cooperation. Retrieved from <http://mfa.gov.ua/en/press-center/news/56053-zastupnik-ministra-zakordonnih-sprav-italiji-vinchenco-amendola-progres-reform-v-ukrajini-vidkrivaje-novi-mozhливosti-dlya-ukrajinskyko-italijsykogo-torgovelyno-jekonomichnogo-spivrobitnictva> [in English].
21. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit Prague (7 May, 2009). Council of the European Union Documents. Brussels, 2009. Retrieved from http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf [in English].
22. La comunità ucraina in Italia: Rapporto annual sulla presenza dei migranti. (2016) [in Italian].
23. La Crimea e' il prezzo da pagare per non stare con Russia. *Limes online*. 4.04.2014. Retrieved from <http://www.limesonline.com/ucraina-crimea-prezzo-da-pagare-per-non-stare-con-la-russia/60085> [in Italian].
24. La guerra civile in Ucraina infiamma gli animi alla SIOI / Italianchieste. 25 settembre, 2015. Retrieved from <http://www.italiachieste.it/guerra-civile-in-ucraina-infiamma-gli-animi-sioi/> [in Italian].
25. La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2014) [in Italian].
26. La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2015) [in Italian].
27. La partecipazione dell'Italia all'Unione Europea: Relazione Programmatica (2017) [in Italian].
28. Lettera dell'ambasciatore d'Ucraina e la risposta di Lucio Caracciolo, *Limesonline*. 03.02.2016. Retrieved from <http://www.limesonline.com/cartaceo/lettera-dellambasciatore-ducraina-in-italia-e-risposta-di-lucio-caracciolo?prv=true> [in Italian].

29. L'Italia e la trasformazione dello scenario internazionale fra rischi di marginalizzazione e nuove responsabilità. Documenti IAI10. Marzo 2010 [in Italian].

30. Missiroli, A. (2010). The ENP in future Perspective. The European Neighbourhood Policy in Perspective: Context, Implementation and Impact. (Eds.). Whitman, Richard G., Wolff, Stefan, Palgrave Studies in European Union Politics [in English].

31. Misure restrittive dell'UE in risposta alla crisi in Ucraina. Consiglio Europeo. Retrieved from <http://www.consilium.europa.eu/it/policies/sanctions/ukraine-crisis/> [in Italian].

32. Pansa, C.P. (1996). Per una politica estera piu' nazionale. *Affari Esteri*, 109, 28-29 [in Italian].

33. Paolo Gentiloni: Ucarina, situazione fragile. Ma a Russia non chiudiamo porte. Interview to Blitz Quotidiano. 3, May, 2015. Retrieved from <http://www.blitzquotidiano.it/politica-italiana/paolo-gentiloni-ucarina-situazione-fragile-ma-a-russia-non-chiudiamo-porte-2175367/> [in Italian].

34. Poli, S. (2015). The European Neighbourhood Policy: Differentiation without Political Conditionality? *Yearbook of Polish European Studies*, 18, 139 [in English].

35. Rapporto 2020: Le scelte di politica estera. Gruppo di riflessione strategica. P.24. Retrieved from http://www.cooperazioneallosviluppo.esteri.it/pdgcs/italiano/Cooperazione/Pdf/Politica_Estera.pdf [in Italian].

36. Rapporto sulla politica estera italiana: il governo renzi. (2016). E. Greco, N. Ronditi (Ed.). IAI Quaderni [in Italian].

37. Regional Energy Initiatives: MedReg and Energy Community. C.Cambini, A. Rubino (Ed.) [in English].

38. Relazione Annuale al Parlamento (2004–2005) sulla parteciparzione dell'Italia all'Unione Europea [in Italian].

39. Report of the conference on The Challenges of the European Neighbourhood Policy, in cooperation with IPALMO, Rome, and PISM. Rome, 26–27, November, 2004. Retrieved from <http://pubblicazioni.iai.it/pdf/DocIAI/iai0426.pdf> [in English].

40. Romano Prodi, President of the European Commission Peace, Security And Stability International Dialogue and the Role of the EU Sixth ECSA-World Conference. Speech /02/619/. Brussels, 5–6 December 2002. P. 2. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm [in English].

41. Romeo, G. (2000). *La politica estera italiana nell'era Andreotti (1972–1992)*. Roma: Rubbettino Editore [in Italian].

42. Santoro, C. (1991). *La politica estera di una media potenza. L'Italia dall'Unita ad oggi*. Bologna, Il Mulino [in Italian].

43. Sasse, G. (2008). The European Neighbourhood Policy: Conditionality Revisited for the EU's Eastern Neighbours. *Europe-Asia Studies* 60:2, 295–316 [in English].

44. Schimmelfennig, F. (2015). Europeanization beyond Europe. *Living Reviews in European Governance*. Vol. 10, 1, 8–10 [in English].

45. Straniero, M. La nuova Europa: migrazioni, integrazione e sicurezza. Vita. 18.07.2016. Retrieved from <http://www.vita.it/it/article/2016/07/18/la-nuova-europa-migrazioni-integrazione-e-sicurezza/140180/> [in Italian].

46. Sydoruk, T.V. (2014). Piat' rokiv Skhidnoho partnerstva YeS: rezul'taty i perspektyvy. *Stratehichni priorityety*, 1 (30), 176 [in Ukrainian].

47. Sydoruk, T.V. (2012). Polityka susidstva Yevropejs'koho Soiuzu u Skhidnij Yevropi: model' intehratsii bez chlenstva. L'viv: PAIS [in Ukrainian].

48. Tamburelli, G. (2006). The Crisis in Ukraine. *La Comunita' Internazionale FASC*, 3, 359–376 [in English].

49. Tancredi, A. (2014). Crisi in Crimea, referendum ed autodeterminazione dei popoli. *Diritti umani e diritto internazionale*. Vol. 8, 2, 480–490 [in Italian].

50. Tassinari, F. (2005). Security and Integration in the EU Neighbourhood: The case for Regionalism. *CEPS Working Document*, 226, 1-8 [in English].

51. The Progress Report on G7 Energy Sector Support for Ukraine. G 7 Energy Ministerial meeting. 2016. P. 19. Retrieved from <http://www.international.gc.ca/g7/assets/pdfs/g7-2016-annex-energy-statement.pdf> [in English].

52. Tocci, N. Can the EU promote Democracy and Rule of Law Through the ENP? The Case on Refocusing on the Rule of Law in M. Cremona e G. Meloni, *The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation?* EUI Law Working Paper 2007/21, 23–37 [in English].

53. Tulmets, E. (2006). Is a soft method of coordination best adapted to the context of EU's neighbourhood? Working Paper for the workshop 'The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation?' European University Institute. Retrieved from <http://www.eui.eu/documents/departmentscentres/law/professors/cremona/theeuropeanneighborhoodpolicy/papertulmets.pdf> [in English].

54. Vdovychenko, V. (2015). Simple Reasons for Complex Issues of National vs. European Identity in the process of European Integration: Italian case. *Človek a spoločnosť*, 4, 89–95. Retrieved from <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=E5H7V2MKBU745DVZSSE8ITU> [in English].

55. Wider Europe Neighbourhood: New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. COM 2003/104. Luxembourg: EUR-OP, 2003 [in English].

УДК 327.82:061.1

Євгеній Сафар'янс

аспірант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: yevhenijsafarians@gmail.com

РОСІЙСЬКИЙ ВПЛИВ НА ПОЗИЦІЮ АВСТРІЇ ЩОДО УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ УКРАЇНИ З ЄС

У статті розглянуто питання російського впливу на позицію Австрії щодо Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. Доводиться, що Австрійська Республіка на початковому етапі взаємин України з ЄС досить схвально ставилась до українських євроінтеграційних прагнень та активно підтримувала їх. Пояснено причини того, чому ставлення австрійського політикуму та громадськості до процесу української інтеграції до ЄС різко погіршилось після 2004 р. У статті зазначається, що саме російська пропаганда найбільше вплинула на зміну поглядів австрійських громадян та політиків щодо України. Зростання євроскептицизму також тісно пов'язано з діяльністю російських інформаційних ресурсів. Великі кошти були залучені Російською Федерацією для дискредитації Угоди про асоціацію з ЄС як в Україні, так і в інших державах Європи.

Ключові слова: Австрія, Україна, Угода про асоціацію, Європейський Союз, російський вплив.

Yevhenij Safarians

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: yevhenijsafarians@gmail.com

RUSSIAN INFLUENCE ON THE POSITION OF AUSTRIA IN THE CONTEXT OF THE UKRAINE — EUROPEAN UNION ASSOCIATION AGREEMENT

The paper deals with the Russian influence on the Austrian position in the context of the Ukraine — European Union Association Agreement. The author

proves that at start of the Ukrainian — EU relations the Republic of Austria approved Ukraine's European aspirations and actively supported them. This publication analyzes the reasons why the attitude of Austrian politicians and public society in the context of the Ukraine — EU integration sharply deteriorated after 2004. The article notes that Russian propaganda is the most influenced the change in attitudes of Austrian citizens about Ukraine. Growing euroscepticism is also closely associated with the activities of Russian information resources. Large funds were involved by the Russian Federation to discredit the Association Agreement, both in Ukraine and in other European countries. This process unfolded with new vigor during the aggression of Russia against Ukraine in the 2014–17. Some Austrian businessmen continued to collaborate with the aggressor and concluded new agreements. A significant delaying ratification of the Ukraine — European Union Association Agreement is also closely related to the impact of Russian business on Austrian politics. However, it should be noted that the Austrian side has ratified the Ukraine — European Union Association Agreement. Republic of Austria acceded to the European sanctions regime against the Russian Federation and does not weaken it, despite considerable pressure from the pro-Russian part of Austrian politicians and businessmen. Austria has stood the test, and now Ukrainians have to make reciprocal steps. Ukraine should pursue a deliberate policy aimed at creating a range of partners with which to implement joint integration projects. Future cooperation between the Republic of Austria and Ukraine has an important aspect — the vision of the continuing development of integration processes in Europe.

Keywords: *Austria, Ukraine, Association Agreement, European Union, Russian influence.*

«Гібридна війна», яку РФ відкрито веде проти України з 20 лютого 2014 р., максимально ускладнила міжнародну ситуацію у Європі. На «роздоріжжі» опинилась і Австрія, яка після розпаду СРСР чималу увагу приділяла розвитку своїх відносин із РФ. Особливої гостроти це питання набуло після підписання, а потім набуття чинності Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що майже недослідженими виявились політичні позиції окремих держав Європейського Союзу щодо Угоди про асоціацію України з ЄС. Бракує студій не тільки українських, але й іноземних авторів стосовно цієї теми, мало уваги приділено впливу російської пропаганди на політику європейських держав. Важливим є той факт, що австрійська політика та настрої громадян під впливом російського бізнес-середовища та інформаційної пропаганди в період після

2004 р. різко змінили своє ставлення щодо українського євроінтеграційного поступу.

Мета цієї статті полягає в з'ясуванні комплексу факторів, які обумовлюють вплив РФ на позицію Австрії щодо європейської інтеграції України.

У результаті агресії РФ проти України 2014 р. гостро постало питання масштабів «гібридної війни» не лише в Україні, але й у Європі загалом. Вплив «русского мира» в культурному та інформаційному сенсі виявився потужним, а хронологічно російський інформаційний «бліцкриг» у Європі розпочався задовго до воєнної кампанії в Україні. Окремо про питання російської міграції до Австрії та збільшення російського культурно-інформаційного впливу в своїй книзі «Історія Австрії»¹ пише Карл Воцелка. Володимир Кравченко в статті «Австрія. Рай у двох годинах від війни»² досліджує рівень залежності Австрії від російського капіталу в інформаційному та політичному контексті. Про статус іміджу України в Австрії у книзі «Ігри відображень. Якою бачить Україну світ»³ згадують Тетяна Водотика та Євген Магда. Імідж України в суспільно-політичному дискурсі Австрійської Республіки аналізується в кандидатській дисертації Бориса Сулима⁴. Зовнішньополітичні контакти українського дипломатичного середовища з урядовими колами Австрійської Республіки розглядають у своїй праці «Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003 рр.»⁵ співробітники відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ С. Віднянський, А. Мартинов та О. Горенко. Спеціальні дослідження, присвячені предмету цієї статті, в українській історіографії відсутні. Економічні аспекти відносин Австрії з Російською Федерацією у науковій статті «Австрія: відносини з Росією та наслідки для Східного партнерства ЄС»⁶ аналізує економіст Віденського інституту міжнародних економічних досліджень Василь Астров. У цій праці декілька слів він приділяє і Україні. В іншій статті «Україна на шляху до асоціації з ЄС?»⁷ він подає австрійський погляд на проблеми підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Власну позицію щодо австрійської політики відносно Російської Федерації висвітлює Густав Грессель у розвідці «Як Європа повинна реагувати на Росію? Австрійський погляд»⁸. Відомий шведський політик Карл Більдт у статті «Росія, Європейський Союз та Східне партнерство»⁹ аналізує російську політику відносно України, зокрема стосовно Угоди про асоціацію. Австрійський історик Пітер Хавлік у своїй розвідці «Вільнюський саміт Східного партнерства: новий етап у відносинах ЄС та Росії, не лише України»¹⁰ досліджує російський вплив на взаємовідносини ЄС з країнами Східного партнерства.

Першими кроками в напрямку євроінтеграційного процесу стало підписання Угоди про партнерство та співробітництво, а також прийняття

Плану дій Україна — ЄС. Наступним етапом на шляху співпраці з ЄС стала Угода про асоціацію, й Австрійська Республіка спочатку активно підтримувала нашу державу в цьому процесі. Можливість підписання такої угоди негативно сприйняли політичні лідери Російської Федерації, які доклали максимальних зусиль для того, аби Україна припинила процес інтеграції до ЄС.

Щоби визначити, якою була позиція Австрійської Республіки щодо Угоди про асоціацію, необхідно врахувати чинники, які сприяли чи заважали підписанню цього документа.

Перспективи асоційованого та повноправного членства в ЄС були прописані в Постанові Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993 р.: «З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство та співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом — до повного її членства у цій організації»¹¹.

Про торговельну співпрацю та економічну інтеграцію згадувалось в Указі Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11.06.1998 р.¹²

19 травня 2003 р. Державною Радою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України була прийнята постанова №3 «Про дальші заходи у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України». В окремому пункті цього документа згадувалося про європейську угоду: «Розробити у тримісячний строк проект Плану дій Україна — ЄС щодо укладення між Україною та ЄС європейської угоди та започаткування переговорного процесу зі створення між Україною та ЄС зони вільної торгівлі, вжити заходів щодо забезпечення розгляду зазначеного проекту на саміті Україна — ЄС у жовтні 2003 р.»¹³.

Міністерство закордонних справ на виконання Рішення Державної Ради з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України «Про дальші заходи у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України» від 19.05.03 р. № 3 розпочало опрацьовувати проект Плану дій Україна — ЄС. Він передбачав «започаткування переговорного процесу зі створення між Україною та ЄС зони вільної торгівлі (ЗВТ)»¹⁴. Головним завданням цього документа визначається «реалізація заходів, які б дозволили Україні та ЄС створити передумови для переходу до якісно нового рівня відносин у форматі інтеграції та здійснити правове оформлення цих відносин шляхом укладення угоди про асоціацію»¹⁵. Міністерством закордонних справ було визначено три стратегічні напрями співробітництва: всебічна реалізація потенціалу Угоди, просування України в напрямку досягнення відповідності Копенгагенським критеріям і подальший розвиток інтеграційного співробітництва України та ЄС¹⁶.

У вересні 2003 р. в Брюсселі оприлюднено спільний угорсько-австрійський документ «Майбутнє відносин ЄС — Україна». У ньому значалося: «... передбачений ЄС План дій відносно України пропонує нові можливості переведення відносин на конкретну та прагматичну основу, яка цілком враховує нинішні реалії в Україні»¹⁷. Перша трьохстороння угорсько-австрійсько-українська консультація була проведена 5 лютого 2004 р. у Відні. Під час цієї зустрічі відбулись переговори із заступником Міністра закордонних справ Австрії М. Сайдіком, який запевнив українську сторону у своїй підтримці євроінтеграційних прагнень України. 14 травня 2004 р. у Відні голова австрійської делегації у Європарламенті пані У. Штейнцель у рамках заходу, що був присвячений виступу Федерального канцлера Австрії «Щодо становища нації», висловила за надання Україні перспективи вступу до ЄС¹⁸. Під час зустрічі із заступником Голови прикордонної служби України О.Г. Мельниковим 13 травня 2004 р. у Відні Федеральний Міністр внутрішніх справ Австрії Е. Штрассер наголосив «на важливості посилення контактів у форматі «Ширшої Європи», насамперед, з Україною, Білоруссю та Молдовою»¹⁹.

З цього приводу українські дипломатичні кола покладали значні надії на «сприяння Австрії у вирішенні питання лібералізації візового режиму для власників українських дипломатичних та службових паспортів»²⁰, а також представників бізнесу, культурного та студентського обміну. Загалом представники австрійського політикуму досить позитивно висловлювались з приводу подальшої інтеграції України до ЄС.

Лише 2007 р. розпочались переговори про створення нової угоди, яка могла б замінити чинну Угоду про партнерство та співробітництво (1994 р.). На засіданні Ради ЄС у Брюсселі 22 липня 2008 р. міністрами закордонних справ було узгоджено назву майбутнього документа — «Угода про асоціацію»²¹. Упродовж 2007–2012 р. тривали переговори з приводу узгодження основних положень Угоди про асоціацію. 19 липня 2012 р. Угода була остаточно парафрована. 2013 р. її було доопрацьовано у зв'язку зі вступом до ЄС Хорватії.

У відносинах з країнами колишнього Радянського Союзу (Україна в цьому випадку не є винятком) Австрія звикла звертати увагу на реакцію Москви, оскільки саме завдяки рішенням радянського керівництва Республіка Австрія змогла здобути незалежність 1955 р. Це вияв певного роду «поваги» до Росії та її «зони впливу», куди входили всі пострадянські країни. Впродовж «холодної війни» австрійський уряд проводив гнучку політику й намагався лавірувати у своїй зовнішній політиці. Саме тому офіційний Відень досить уміло балансував між позиціями Москви та Вашингтона.

Після розпаду СРСР австрійське керівництво обрало новий вектор зовнішньополітичної активності: представники уряду Республіки Австрія

з 1 січня 1993 року розпочали переговори про вступ до ЄС. Це політичне рішення було підтримане більшістю австрійців на референдумі 12 червня 1994 року, а вже через півроку Австрія ввійшла до складу ЄС. Відтепер австрійський уряд більше уваги приділяв зовнішньополітичній позиції свого найважливішого торговельного партнера — Німеччини.

Такий різкий поворот у австрійській зовнішній політиці примушував уряд Російської Федерації діяти активніше: до Відня 6–7 листопада 1993 р. здійснив візит Прем'єр-міністр РФ В. Черномірдин²². З причини погіршення економічної ситуації у Східній Європі в сер. 90-х рр. зріс потік біженців до Австрії. Особливо відчутною була мігрантська хвиля з Росії, яка збільшила кількість іноземців та зумовила підвищення рівня етнічної злочинності («російська мафія»)²³. На поч. 2000-х російський криміналітет намагається легалізувати у Австрії свій бізнес і стає неофіційним промоутером бізнес-інтересів Росії у Австрійській Республіці.

Австрійський уряд успішно здійснював свою багатовекторну політику в період з 1995 по 2004 рр.: з одного боку посилювалася співпраця бізнесу з російськими газопостачальниками, а з іншого продовжувалася євроінтеграційна політика. Австрія приєдналась з 1 липня 1997 року до Шенгенських угод, з 1 січня 1999 р. — до Монетарного союзу, а з 1 липня по 31 грудня 1999 р. австрійці вперше головували в структурах ЄС.

Після Помаранчевої революції 2004 р. новий український уряд висловив бажання поглиблювати відносини з ЄС, зокрема і в сфері вільної торгівлі. У Росії прохолодно прийняли результат революції в Україні. У Кремлі з острахом передчували, що щось подібне може відбутися на мапі РФ, оскільки Москва була впевнена в тому, що зміна влади інспірована Заходом²⁴.

Інтеграція Австрії до Європейського Союзу не завадила її політиці зближення з Російською Федерацією. З 2014 р. у переліку країн *Russlandversteher* [«тих, хто розуміє Росію». — *Авт.*] опинилася і Австрійська Республіка: її уряд дуже скептично ставився до галузевих санкцій проти РФ через побоювання економічних наслідків. Після того, як Росія анексувала Крим і розпочала воєнні дії у Донбасі, австрійський Президент Хейнц Фішер першим з європейських лідерів у червні 2014 р. запросив Володимира Путіна до Відня²⁵.

На політику Австрії впливала й продовжує впливати енергетична залежність від РФ: «Російський газ в енергетичному секторі Австрійської Республіки становить 70%, нафта — 10–15%. Залежність від російського газу дає Кремлю потужний засіб впливу на Відень, де дуже побоюються повторення наслідків російсько-українських газових воєн, у результаті яких споживачі з Центральної та Східної Європи недоодержували російський газ узимку»²⁶.

Російська Федерація активно втручалася у внутрішні справи Австрії. Проросійські сили мають великий вплив на політичні рухи в країні: найбільш відомим промоутером російських інтересів є Австрійська Партія Свободи (FPÖ). Після свого стрімкого піднесення 1999 р., коли вона набрала 26,9% голосів виборців і утворила коаліцію з Австрійською Народною Партією, до 2006 р. через внутрішні чвари втратила свій колишній рейтинг. З 2007–2008 рр. нову підтримку FPÖ надала РФ, а з нею почала змінюватись й ідеологія партії: відтепер «православне християнство постало як головний оплот проти ісламської міграції та американського лібералізму»²⁷. Симпатизує російському президенту В. Путіну Соціал-демократична партія Австрії (SPÖ) та частина депутатів Австрійської народної партії (ÖVP).

Австрійські політики й бізнесмени тривалий час були прихильниками проекту газогону «Південний потік», а 2014 р. — саме в розпал російської агресії — з австрійського боку підписано угоду про будівництво газопроводу. У цей час країни ЄС запровадили санкції проти Росії, а тому «Газпром» запропонував «Турецький потік». Очільник МЗС Австрії Себастьян Курц зауважив, що Австрійська Республіка зацікавлена в тому, щоб російський газ потрапив до австрійського Баумгартена. Під час свого візиту до Росії навесні 2015 р. він заявив, що в цьому місті «єдиний газовий розподільник у Центральній Європі, тому він став би ключовим елементом у будь-якому проєкті, порівнянному з “Південним потоком”»²⁸.

Австрійська нафтова компанія OMV запросила «Газпром» інвестувати у вітчизняну інфраструктуру й отримала певні надії на те, що з часом зможе стати центральноєвропейським дистрибутором російського газу²⁹.

З 1 липня 2015 р. компанію OMV очолив Райнер Зеле. Він 5 років був головою правління німецької нафто-газової компанії Wintershall, яка долучилася до створення «Північного потоку». Самого Райнера австрійці називають «великим другом Росії».

Згадаємо про чинники, які сприяли позитивному іміджу України. На противагу активній антиукраїнській пропаганді у Австрійській Республіці, що здійснюється Росією в період з 2005 по 2017 рр., упродовж 1991–2004 рр. відбувалося налагодження українсько-австрійських відносин: «Кількість публікацій і телерепортажів про Україну від часу отримання незалежності в австрійських ЗМІ характеризувалася тенденцією до зростання, причому пік інтересу до української проблематики закономірно припав на 2004 рік»³⁰.

Слід нагадати й про значення української діаспори (налічує понад 12 тис. українців) у процесі формування позитивного іміджу України у Австрії. Проте діяльність здійснюється місцевими активістами, діаспори

бракує підтримки з боку України, зокрема: «... досі не створено науково-культурного центру України в Австрії, який би забезпечував розвиток австрійсько-українського співробітництва»³¹.

З 2009 року розпочався період кризи у відносинах між Україною та ЄС: це був час підготовки Угоди про асоціацію і створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом. У контексті подій, що відбувалися, особливу увагу варто приділити позиції Австрійської Республіки. Саме австрійські дипломатичні кола відіграли вирішальну роль у підписанні такої важливої для нас угоди.

Політичне керівництво України 2009 року почало розуміти, що швидко приєднатися до ЄС не вийде. Зовсім по-іншому постало питання євроінтеграції після приходу до влади В. Януковича. Незважаючи на політичну кризу в Україні, австрійські дипломатичні представники продовжили обіцяти підтримку нашій державі у сфері євроінтеграції. 21 серпня 2010 р. тодішній Міністр закордонних справ України К. Грищенко зустрівся у м. Зальцбург з Федеральним Міністром з європейських та міжнародних справ Республіки Австрія М. Шпіндельєггером. Останній засвідчив, що Австрія підтримує Україну в переговорах щодо безвізового режиму з ЄС. Міністр М. Шпіндельєггер запевнив, що Республіка Австрія на офіційному рівні підтримує підписання Угоди про асоціацію України з ЄС³². Увага була також приділена відновленню співробітництва в рамках трикутника Україна–Австрія–Угорщина.

Для закріплення відносин між державами 16–17 вересня 2010 р. Австрію з офіційним візитом відвідав Голова Верховної Ради України В. Литвин. У рамках поїздки В. Литвин провів переговори з Президентом Федеральної Ради М. Прайнедером, Президентом Національної Ради Австрії Б. Праммером та Президентом Австрії Г. Фішером. Двічі відвідував Австрію з офіційним візитом Прем'єр-міністр України М. Азаров. 4–5 жовтня 2011 р. з офіційним візитом до України прибула Президент Національної Ради Австрії Барбара Праммер.

У 2011 р. міністр закордонних справ Австрії Міхаель Шпіндельєггер узагальнив уявлення про місце України у зовнішньополітичній стратегії Альпійської Республіки наступним чином: «Україна для Австрії — вельми важливий партнер Дунайського регіону та одна з найбільших країн Чорноморського регіону»³³.

20–21 вересня 2012 р. Міністр закордонних справ України К. Грищенко взяв участь у міжнародній конференції «Ukraine on the part to European Integration», присвяченій питанням підписання Угоди про асоціацію України з ЄС та подальшої інтеграції нашої держави до європейських структур. В. Янукович відвідав Австрію в доленосні для України дні 21–22 листопада 2013 р.³⁴.

У цей час розпочався новий етап фінансової та економічної зацікавленості Австрії у співпраці з Росією, зокрема й у нафтогазовій сфері. Особливу роль стабільного посередника відводили в цій ситуації і Україні³⁵. Австрійське керівництво підтримувало Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, але в деяких політиків з'явилися сумніви щодо можливості приєднання України до Європейського Союзу. Існує думка, що основною причиною створення «Східного партнерства» була спроба вберегти кордони ЄС «колом друзів», які б стали буферною зоною, за умови агресії з боку Росії. У РФ також підтримували такі європейські настрої, оскільки ці буферні держави залишались у сфері політичного впливу Росії³⁶.

30 листопада 2012 р. посол Австрії в Україні Вольф Дітріх Хайм в ефірі 5 каналу висловив власну думку щодо Угоди про асоціацію: «Австрія ніколи не кидається з якогось одного табору в інший. Слід пам'ятати про те, що тут є певна процедура. Йдеться про Угоду про асоціацію. Нам не потрібна тут більшість або кворум якийсь, нам потрібна згода для того, щоби ми могли реалізувати і впровадити цю угоду. Треба, щоби погодилися всі 27-м країн і Європарламент. Австрія зі свого боку виступає дуже позитивною силою в цьому питанні»³⁷.

29 квітня 2013 р. у Відні відбулись політичні консультації заступників міністрів закордонних справ України та Австрії. Вони стосувалися виконання Порядку денного Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Генеральний секретар Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ (МЗС) Республіки Австрія Йоганнес Кірле підтвердив зацікавленість та підтримку Австрії у підписанні Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Під час перемовин основний акцент надавався підписанню Зони вільної торгівлі (ЗВТ) під час Вільнюського саміту «Східного партнерства» 28-29 листопада 2013 р.³⁸

Російський уряд у цей час докладає максимальних зусиль для того, щоби призупинити процес підписання Угоди про асоціацію. РФ має досить тривалу історію використання економічних санкцій для політичного тиску на своїх сусідів: заборона на ввезення до РФ в 2006–2007 рр. грузинського вина та мінеральної води після «революції троянд» у Грузії, обмеження імпорту вина з Молдови, припинення постачання газу до України та Білорусі у зв'язку з бажанням відібрати в них газопроводи та нав'язати їм ціну на транзит, обмеження на імпорт молочної продукції з Литви, а також на імпорт молочної продукції та шоколаду з України, що було пов'язано з бажанням залякати український уряд перед Вільнюським самітом³⁹.

Обмежується ввезення українських товарів на територію РФ. Прем'єр-міністр Дмитро Медведєв озвучив офіційну позицію уряду Російської

Федерації, відповідно до якої підписання Угоди про зону вільної торгівлі України з ЄС призведе до припинення партнерських відносин з Росією: «Мы просто ограничим доступ этим товарам — и европейским, и украинским. В этом случае для Украины особый режим, скажем такой партнёрский режим, который действовал до сих пор, закончится»⁴⁰.

На противагу позиції уряду РФ, шведський політик Карл Більдт зауважив: «Угода про зону вільної торгівлі повністю сумісна з існуючою угодою про вільну торгівлю між Україною та Росією, Європейський Союз не несе відповідальності за ці домовленості»⁴¹.

Більшість європейських і австрійських економістів в цей час були впевнені в тому, що єдиною перешкодою на шляху підписання Угоди про асоціацію України з ЄС може бути лише «справа Тимошенко». Попри систематичні погрози українському уряду з боку керівництва РФ, спрямовані на те, щоби запобігти зближенню України з ЄС, єдиним результатом таких дій, на думку віденського економіста Василя Астрова, може бути посилення впевненості українського керівництва в необхідності підписання Угоди про асоціацію⁴².

Після перемоги Революції Гідності новий український уряд відновив перемовини щодо підписання Угоди: з березня розпочалися міжвідомчі переговори, а вже 27 червня 2014 р. у Брюсселі підписана Угода про асоціацію між Україною та ЄС. 16 вересня 2014 р. вона була ратифікована Верховною Радою та Європейським Парламентом⁴³.

Австрія під впливом проросійського лобі 2015 р. опинилася в списку країн, які зволікали з ратифікацією Угоди: заплановане на 21 травня голосування перенесли на липень⁴⁴.

22 травня 2015 р. у Ризі на саміті Східного партнерства під час виступу Петро Порошенко заявив, що чотири європейські держави — Австрія, Італія, Греція, Кіпр — гальмують процес ратифікації Угоди про асоціацію⁴⁵.

З 27 червня 2015 р. процес ратифікації Угоди зрушив з місця. Посол Австрії при ЄС Вальтер Грахаммер повідомив: «Щодо стану справ процесу ратифікації в Австрії Угоди про асоціацію ЄС–Україна, я хочу поінформувати, що це буде обговорюватися комітетом із зовнішньої політики австрійського парламенту 30 червня. І ми маємо за мету завершити ратифікаційний процес до кінця липня»⁴⁶.

Як і було обіцяно В.Грахаммером, 30 червня 2015р. зовнішньополітичний комітет парламенту Австрії схвалив ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Про це повідомив посол України в Австрії Олександр Щерба на своїй сторінці в Twitter. Також посол розповів, що за ратифікацію проголосував зовнішньополітичний комітет парламенту⁴⁷.

Австрійський дипломатичний корпус виконав свою обіцянку, і до кінця липня Австрія ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та ЄС попри той факт, що це голосування вважалося «проблемним» в обох палатах парламенту Австрії, оскільки правляча коаліція блокувала підготовку до ратифікації: Національна рада (нижня палата) ратифікувала Угоду 8 липня 2015р., а Федеральна рада (верхня палата) — 24 липня 2015 р. Олександр Щерба 7 серпня 2015 р. у своєму Twitter написав: «Австрійська ратифікаційна грамота відправлена в Брюссель. Австрія завершила процедуру ратифікації угоди про асоціацію. Danke!»⁴⁸. Австрія підтримала бажання українців укласти з ЄС Угоду про асоціацію. А вже 1 січня 2016 р. почала діяти зона вільної торгівлі України та країн Європейського Союзу⁴⁹.

Остаточну ратифікацію Угоди про асоціацію України з ЄС було призупинено після проведення Консультативного референдуму Нідерландів щодо асоціації України та ЄС. За його результатами 61,1% виборців проголосували проти ратифікації угоди з Україною⁵⁰. Щоправда, явка Референдуму склала 32,2% виборців, а це трохи вище вище рівня в 30% голосів, коли результати волевиявлення визнаються недійсними.

Кризову ситуацію з Угодою вдалося владнати в 2017 р. 15 грудня 2016 р. досягнуто компромісу у вигляді спеціальної домовленості «Рішення глав держав та урядів членів ЄС». 23 лютого 2017 р. повторним голосуванням Угоду про асоціацію ратифікувала Палата представників Нідерландів⁵¹, 30 травня за Угоду проголосував Сенат⁵², а вже 1 червня Король Нідерландів Віллем-Олександр підписав цей документ⁵³.

Президент України Петро Порошенко в інтерв'ю українським телеканалам повідомив, що Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом вступить у дію з 1 вересня 2017 р.⁵⁴

Сильні позиції проросійського лобі у Австрії вдалося зламати лише шляхом активного втручання Німеччини, яка є найважливішим австрійським торговельним партнером. Нині Австрія зберігає єдність Європейського Союзу та підтримує санкції проти Росії. Анексія Росією Криму змінює не лише регіональне, а й загальноєвропейське співвідношення сил. Це ставить австрійську політику щодо України перед класичною дилемою: віддавати пріоритет інтересам або цінностям. Цинічне слідування за інтересами з одночасним нехтуванням цінностей може дати тактичні переваги, але веде до неминучої стратегічної поразки. Оскільки ЄС, США, НАТО розуміють важливість зупинення путінської Росії у її реваншистських прагненнях, Австрія як європейська країна середніх розмірів і впливу на міжнародній арені вимушена погоджувати свій курс із загальним курсом Заходу щодо Росії.

Австрійська дипломатія загалом витримала тиск бізнесових кіл цієї країни, які вимагали перегляду режиму санкцій проти РФ, запроваджених

у відповідь на анексію Криму й агресію на Донбасі. Це означає, що Австрія залишається важливим стратегічним партнером України серед країн-членів Євросоюзу в контексті європейської інтеграції та реалізації положень Угоди про асоціацію та про створення зони вільної торгівлі. Ключовим завданням для української дипломатії і громадянського суспільства в напрямку двосторонніх відносин із Австрією залишається систематичне формування кола друзів України в Австрії, спираючись на яких можна реалізовувати стратегічні проекти.

---

¹ *Воцелка К.* История Австрии. Культура, общество, политика. Пер. с нем. В.А. Брун-Цеховского, О.И. Величко, В.Н. Ковалева. Москва: Весь Мир, 2007. С.452.

² *Кравченко В.* Австрія. Рай у двох годинах від війни. URL: http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyni_.html (дата звернення: 30.05.2017).

³ *Водотика Т., Магда Є.* Ігри відображень. Якою бачить Україну світ. Харків: Віват, 2016. С. 234.

⁴ *Сулим Б.В.* Імідж України у суспільно-політичному дискурсі Австрійської Республіки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Львів, 2011. 19 с.

⁵ Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003 рр. К.: Генеза, 2004.

⁶ *Astrov V.* Austria: relations with Russia and implications for the EU Eastern Partnership. Gabor Foti and Z. Ludvig (Eds.) EU-Russian relations and the Eastern Partnership: Central-East European member state interests and positions, East European Studies Nr. 1, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 2009. P. 165–182.

⁷ *Astrov V.* Ukraine: on the path towards EU association?, Monthly Report No. 11/2013, wiiw Monthly Report, No. 11, Vienna, November 2013. P. 24–26.

⁸ *Gressel G.* How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).

⁹ *Bildt C.* Russia, the European Union, and the Eastern Partnership. URL: http://www.ecfr.eu/page/-/Riga_papers_Carl_Bildt.pdf (дата звернення: 28.06.2017).

¹⁰ *Havlik P.* Vilnius Eastern Partnership Summit: Milestone in EU-Russia Relations — not just for Ukraine. Danube: Law and Economic Review (5), 2014. P. 23.

¹¹ Постанова Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> (дата звернення: 30.05.2017).

¹² Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11.06.1998 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98> (дата звернення: 30.05.2017).

¹³ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі — ГДА МЗС України), ф. 1, оп. 6, спр. 13140, арк. 10.

¹⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6, спр. 13140, арк. 1.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6, спр. 13140, арк. 1–2.

¹⁷ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 48.

¹⁸ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 48–49.

¹⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 50.

²⁰ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 49.

²¹ Рада ЄС погодилась на угоду про асоціацію з Україною. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/530635-rada-es-pogodilas-na-ugodu-pro-asociaciyu-z-ukrayinouy> (дата звернення: 30.05.2017).

²² Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003 рр. С.В. Віднянський (Ред.). Київ: Генеза, 2004. С. 320–321.

²³ *Воцелка К.* История Австрии. Культура, общество, политика. Пер. с нем. В.А. Брун-Цеховского, О.И. Величко, В.Н. Ковалева. Москва: Весь Мир, 2007. С. 452.

²⁴ *Bildt C.* Russia, the European Union, and the Eastern Partnership. URL: http://www.ecfr.eu/page/-/Riga_papers_Carl_Bildt.pdf (дата звернення: 28.06.2017).

²⁵ *Gressel G.* How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).

²⁶ *Кравченко В.* Австрія. Рай у двох годинах від війни. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyni-.html> (дата звернення: 30.05.2017).

²⁷ *Gressel G.* How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).

²⁸ *Кравченко В.* Австрія. Рай у двох годинах від війни. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyni-.html> (дата звернення: 30.05.2017).

²⁹ *Gressel G.* How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).

³⁰ *Водотика Т., Магда Є.* Ігри відображень. Якою бачить Україну світ. Харків: Віват, 2016. С. 234.

³¹ *Сулим Б.В.* Імідж України у суспільно-політичному дискурсі Австрійської Республіки: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04. Львів, 2011. 19 с.

³² Австрія підтримуватиме Україну в питанні безвізового діалогу з ЄС. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?avstriya_pidtrimuvatime_ukrayinu_v_pitanni_bezvizovog_o_dialogu_z_yes&objectId=1109625 (дата звернення: 30.05.2017).

³³ Світ про Україну та українців. В. Крилич (Упор.). Київ: Смолоскип, 2016. С. 132.

³⁴ Почесне консульство України в м. Лінц (2017). Політичні відносини. URL: <http://www.hk-ukr.at/index.php/uk/ukr-oest/2013-12-13-10-04-20> (дата звернення: 30.05.2017).

³⁵ *Astrov V.* Austria: relations with Russia and implications for the EU Eastern Partnership. Gabor Foti and Z. Ludvig (Eds). EU-Russian relations and the Eastern Partnership: Central-East European member state interests and positions, East European Studies Nr. 1, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 2009. P. 165–182.

³⁶ *Сафар'янс Є.* Україна та Австрійська Республіка: співробітництво в європейському інтеграційному процесі. Український історичний збірник. 2015. Вип. 18. С. 274.

³⁷ Британський посол: Україна вчинить мудріше, якщо віддасть перевагу ЄС перед Митним союзом. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/644622-Britanskii-posol-Ykraina-chinitime-rozumnishe-yaksho-viddast-perevagy-Mitnomy-souzy-pered-ES?> (дата звернення: 30.05.2017).

³⁸ Українсько-австрійські політичні консультації. URL: <http://austria.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/11932-ukrajinsyko-avstrijsyki-politichni-konsulytacij#sthash.IuYbeEDL.dpuf> (дата звернення: 30.05.2017).

³⁹ *Havlik P.* Vilnius Eastern Partnership Summit: Milestone in EU-Russia Relations — not just for Ukraine. Danube: Law and Economic Review (5), 2014. P. 23.

⁴⁰ Дмитрий Медведев встретился с членами Совета палаты Совета Федерации. URL: <http://government.ru/news/5990/> (дата звернення: 27.06.2017).

⁴¹ Bildt C. Russia, the European Union, and the Eastern Partnership. URL: http://www.ecfr.eu/page/-/Riga_papers_Carl_Bildt.pdf (дата звернення: 28.06.2017).

⁴² Astrov V. Ukraine: on the path towards EU association?, Monthly Report No. 11/2013, wiiw Monthly Report, No. 11. Vienna, November 2013. P. 24–26.

⁴³ Угода про асоціацію. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁴ Кравченко В. Австрія. Рай у двох годинах від війни. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyni-.html> (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁵ Хто в ЄС гальмує ратифікацію Угоди з Україною. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/05/22/7034034/> (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁶ Австрія може ратифікувати асоціацію Україна-ЄС до кінця липня — посол при ЄС. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/06/27/7035335/> (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁷ Ратифікація асоціації в «проблемній» Австрії зрушила з місця. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/06/30/7035418/> (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁸ Австрія завершила процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. URL: <http://www.5.ua/polityka/avstriia-zavershyla-protses-ratyfikatsii-uhody-pro-asotsiatsiiu-mizh-ukrainoiu-ta-yes-89673.html> (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁹ Зона вільної торгівлі Україна-ЄС почала діяти з 1 січня 2016 року. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/01/1/7042941/> (дата звернення: 30.05.2017).

⁴⁹ Референдум в Нідерландах: 61% проти асоціації з Україною. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/7/7104674/> (дата звернення: 27.06.2017).

⁵⁰ В Нідерландах ратифікували асоціацію, лишився ще один крок. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/02/23/7062141/> (дата звернення: 27.06.2017).

⁵¹ Сенат Нідерландів ратифікував Угоду про асоціацію Україна-ЄС. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/05/30/7066441/> (дата звернення: 27.06.2017).

⁵² Король Нідерландів підписав Угоду про асоціацію Україна-ЄС. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/06/9/7066935/> (дата звернення: 27.06.2017).

⁵³ Порошенко назвав дату старту Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. URL: http://24tv.ua/poroshenko_nazvav_datu_startu_ugodi_pro_asotsiatsiyu_mizh_ukrayinoyu_ta_ys_n834288 (дата звернення: 27.06.2017).

REFERENCES

1. Astrov, V. *Austria: relations with Russia and implications for the EU Eastern Partnership*. Retrieved from <http://www.fakprojekt.hu/docs/08-Astrov.pdf> [in English].
2. Astrov, V. (2009). *Austria: relations with Russia and implications for the EU Eastern Partnership*. Gabor Foti and Z. Ludvig (Ed.) *EU-Russian relations and the Eastern Partnership: Central-East European member state interests and positions, East European Studies*. Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 1, 165–182 [in English].
3. Astrov, V. (2013). *Ukraine: on the path towards EU association? Monthly Report*, 11, 24–26 [in English].
4. *Avstriya mozhe ratyfikuvaty asotsiatsiyu Ukrayina-Yes do kintsya lypnya: posol pry Yes* (2015, June 27). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/06/27/7035335/> [in Ukrainian].

5. *Avstriya pidtrymuvatyme Ukrayinu v pytanni bezvizovoho dialohu z YeS* (2010, August 21). Retrieved from http://zaxid.net/news/showNews.do?avstriya_pidtrimuvatime_ukrayinu_v_pytanni_bezvizovoho_dialohu_z_yes&objectId=1109625 [in Ukrainian].
6. *Avstriya zavershyla protses ratyfikatsiyi Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu ta YeS* (2015, August 7). Retrieved from <https://5.ua/polityka/avstriia-zavershyla-protses-ratyfikatsii-uhody-pro-asotsiatsiiu-mizh-ukrainoiu-ta-yes-89673.html> [in Ukrainian].
7. Bildt, C. *Russia, the European Union, and the Eastern Partnership*. Retrieved from http://www.ecfr.eu/page/-/Riga_papers_Carl_Bildt.pdf [in English].
8. *Brytanskii posol Ukraina chinytyme rozymnishe yaksho viddast perevagy YeS pered Mytnym soyuzom* (2012, November 30). Retrieved from: <http://news.bigmir.net/ukraine/644622-Britanskii-posol-Ykraina-chinitime-rozymnishe-yaksho-viddast-perevagy-Mitnomy-souzy-pered-ES?> [in Ukrainian].
9. *Dmytryy Medvedev vstretylsya s chlenamy Soveta palaty Soveta Federatsii*. Retrieved from <http://government.ru/news/5990/> [in Russian].
10. *Embassy of Ukraine in the Republic of Austria. Ukrayinskoavstriyski politychni konsultatsiyi*. (2016). Retrieved from <http://austria.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/11932-ukrajinskyko-avstriyskyi-politichnikonsulytatsiji#sthash.IuYbeEDL.dpuf> [in Ukrainian].
11. Gressel, G. *How should Europe respond to Russia? The Austrian view*. Retrieved from http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 [in English].
12. Havlik, P. (2014) Vilnius Eastern Partnership Summit: Milestone in EU-Russia Relations not just for Ukraine. *Danube: Law and Economic Review* (5), 21–51 [in English].
13. *Khto v YeS halmuye ratyfikatsiyu Uhody z Ukrayinoyu* (2015, May 22). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/05/22/7034034/> [in Ukrainian].
14. *Korol' Niderlandiv pidpysav Uhodu pro asotsiatsiyu Ukrayina-YeS* (2017, June 9). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/06/9/7066935/> [in Ukrainian].
15. Kravchenko, V. (2015). *Avstria. Raj v dvoch godunach vid vijny*. June 26. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyni-.html> [in Ukrainian].
16. Krylych, V. (2016). *Svit pro Ukrayinu ta ukrayintsiv*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
17. Magda, Y. & Vodotyka, T. (2016). *Igry vidobradgen: Jakoju Ukrainu bachyt svit*. Charkiv: Vivat [in Ukrainian].
18. *Pochesne konsulstvo Ukrayiny v m. Lints. Politychni vidnosyny*. (2017). Retrieved from <http://www.hk-ukr.at/index.php/uk/ukr-oest/2013-12-13-10-04-20> [in Ukrainian].
19. *Poroshenko nazvav datu startu Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu ta YeS* (2017, June 25). Retrieved from http://24tv.ua/poroshenko_nazvav_datu_startu_ugodi_pro_asotsiatsiyu_mizh_ukrayinoyu_ta_yes_n834288 [in Ukrainian].
20. *Postanova Verkhovnoyi Rady Pro osnovni napryamy zovnishnoyi polityky Ukrayiny (1993, July 2)*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> [in Ukrainian].
21. *Rada YeS pohodylas na uhodu pro asotsiatsiyu z Ukrayinoyu* (2008, July 22). Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/ukraine/530635-rada-es-pogodilas-na-ugodu-pro-asociaciyu-z-ukrayinoyu> [in Ukrainian].
22. *Ratyfikatsiya asotsiatsiyi v problemniy Avstriyi zrushyla z mistsya* (2015, June 30). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/06/30/7035418/> [in Ukrainian].
23. *Referendum v Niderlandakh: 61 % proty asotsiatsiyi z Ukrayinoyu* (2016, April 7). Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/7/7104674/> [in Ukrainian].

24. Safarians, Y. (2015). Ukrayina ta Avstrijska Respublika spivrobitnyctvo v yevropejskomu integracijnomu procesi. *Ukrayinskyj istorychnyj zbirnyk — Ukrainian Historical Digest*, 18, 267–276. [in Ukrainian].

25. *Senat Niderlandiv ratyfikuvav Uhodu pro asotsiatsiyu Ukrayina-YeS* (2017, May 30). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/05/30/7066441/> [in Ukrainian].

26. Sulym, B. (2011). Imidg Ukrainy u suspilno politychnomu dyskursi Avstrijskoi Respubliki. *Extended abstract of PhD thesis*. Lviv [in Ukrainian].

27. *Uhoda pro asotsiatsiyu* (2016). Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm [in Ukrainian].

28. *Ukaz Prezidenta Ukrayiny Pro zatverdzhennya Stratehiyi intehratsiyi Ukrayiny do Yevropeyskoho Soyuzu* (1998, June 11). Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98> [in Ukrainian].

29. *V Niderlandakh ratyfikuvaly asotsiatsiyu, lyshyvsvya shche odyk krok* (2017, February 23). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/02/23/7062141/> [in Ukrainian].

30. Vocelka, K. (2007). *Istoria Avstrij: kultura, obshestvo, politika*. Moscow: Ves mir [in Russian].

31. *Zona vilnoyi torhivli Ukrayina-YeS pochala diyaty z 1 sichnya 2016 roku* (2016, January 1). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/01/1/7042941/> [in Ukrainian].

32. *Zovnishnya polityka Ukrayiny v umovakh hlobalizatsiyi 1991–2003*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.). Kyiv: Geneza [in Ukrainian].

З ІСТОРІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

УДК 94(=411.16)[304.44+37](477.41)“1860/1880”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1860–1870-х рр.

Статтю присвячено освітньому розвитку євреїв у Київській губернії упродовж 60-70-х рр. ХІХ ст., насамперед діяльності казенних єврейських училищ і приватних шкіл у контексті національної політики Російської імперії. Наукова новизна праці зумовлена запровадженням до наукового обігу документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва. Наголошується на посиленні державного нагляду за культурно-освітнім життям євреїв Київської губернії, створенням приватних навчальних закладів, просвітницькою діяльністю єврейських громад, спрямованою на збереження й передачу від покоління до покоління релігійних традицій, цінностей іудейської культури. Адже після придушення Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. наступним етапом насадження російської переваги в західних і південно-західних губерніях стало викорінення духовних впливів «ворожих елементів», до яких разом із поляками зараховували і євреїв.

Ключові слова: євреї, культурно-освітнє життя, казенні єврейські училища, русифікація.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

CULTURAL AND EDUCATIONAL LIFE OF JEWS IN KYIV GOVERNORATE IN THE 1860–1870s

The article deals with cultural and educational life of Jews in Kyiv governorate in the 1869–1870s, primarily with the activities of Jewish public schools and private schools in the context of the Russian Empire's national policy. The scientific novelty of this paper is due to the introduction into scientific circulation of documents of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). The author focuses on strengthening of state supervision over cultural and educational life of Jews in Kyiv governorate, creation of private educational institutions, Jewish communities' educational activities, aimed at preserving and intergenerational transmission of Jewish culture's religious traditions and values. After the suppression of Polish national liberation uprising (1863–1864) by force methods, the next stage of planting the Russian preponderance in the Western and South-Western provinces was the eradication of spiritual influences of "enemy elements", to which along with the Poles Jews were also classified. In the context of implementing the Russification ethno-national policy, state Jewish schools were established as a transitional link between the traditional system of Jews' primary education and educational institutions of the Russian Empire. Of particular importance is the study of education's influence on the preservation of Jewish communities' mode of cultural life, on the one hand, and on their socio-psychological integration into the Christian society, on the other, and of the dynamics of Jewish youth's educational level. The investigation of Jewish communities' transformation, their communication with the social environments and state institutions is becoming relevant. In general, owing to the study of the ethno-cultural development of Jews in Central and Eastern Europe, it becomes possible to understand the relationship between the processes of assimilation and preservation of original cultural traditions.

Keywords: *Jews, cultural and educational life, state Jewish colleges, Russification.*

Дослідження проблем етнокультурного розвитку євреїв Центральної та Східної Європи сприяють поглибленню науково-теоретичного осягнення процесів взаємопроникнення різнорідних культурно-цивілізаційних феноменів у межах полінаціональних держав, впливу офіційного внутрішньополітичного курсу на трансформацію правового становища й духовного життя етнічних спільнот, співвідношення процесів асиміляції і збереження самобутніх історико-культурних традицій.

У контексті осмислення етнокультурних аспектів історії Російської імперії особливого значення набуває студіювання соціально-психологіч-

ної адаптації і трансформації єврейських громад, комунікації з оточуючим соціальним середовищем і державними інституціями. Відповідно, актуалізуються дослідження впливу освіти на процеси збереження сталих моделей культурно-побутового життя євреїв, з одного боку, та їхню соціально-психологічну інтеграцію до християнського соціуму, з іншого, а також динаміки освітнього рівня єврейської молоді. Конкретно-історичний аналіз особливостей національної політики Російської імперії періоду «Великих реформ» становить інтерес у світлі досягнення історико-філософських проблем взаємодії іудейської та християнської систем цінностей і світоглядних орієнтирів, ролі державного примусу в соціокультурній трансформації єврейської спільноти, специфіки розв'язання в Росії «єврейського питання», що загострилося після придушення Польського повстання 1863–64 рр. на тлі поширення пропагандистських спекуляцій щодо т.зв. «польсько-єврейського ярма».

Від 1990-х рр. юдеознавчі дослідження набувають популярності в Україні, що відображається в проведенні різноманітних наукових форумів, захисті низки кандидатських і докторських дисертацій — йдеться насамперед про праці Жерноклеєва О.С., Кальяна С.Є., Доценко В.О., Котляра Є.О., Рудницької Н.В., Безарова О.Т., Гончарова В.В., Морозової А.В., Щукіна В.В., Романюка Л.Б., Рибака О.А., Скуса О.В., Шевчук-Белої Я.В., Овчаренка Т.С., Волошиної Т.К., Андрійчука М.Т., Геркеро-вої О.М., Васьківа Н.А., Трофімука Т.М., Яшина В.О., Крічкера О.Ю., Бородія А.І., Вовчко М.І.¹ Водночас в історії культурно-освітньої діяльності єврейської громади на теренах України залишається чимало недостатньо досліджених сторінок, пролити світло на які дає можливість аналіз багатьох важливих документів, що зберігаються, зокрема, у київських архівах. Відповідно, мета цієї статті полягає у з'ясуванні специфіки розвитку єврейського шкільництва у Київській губернії упродовж 60–70-х рр. XIX ст., насамперед діяльності казенних училищ і приватних шкіл, у контексті національної політики Російської імперії. Задля реалізації цієї мети автором залучено документи фондів «Управління Київського навчального округу» (ф. 707) та «Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора» (ф. 442) Центрального державного історичного архіву України м. Києва, зокрема річні звіти про стан закладів Київського навчального округу, справи щодо заснування єврейських казенних училищ і приватних шкіл, відомості про число учнів єврейських навчальних закладів, листування керівництва Київського навчального округу з міністерством народної освіти та іншими установами, витяги з журналу засідань рабинської комісії при міністерстві внутрішніх справ, тощо.

Упродовж 1840-х років у Російській імперії започатковано систему казенних єврейських училищ, які за задумом міністра народної освіти

С.С. Уварова мали забезпечити зближення єврейського й християнського населення шляхом цілеспрямованого витіснення з навчально-виховного процесу Талмуду.

Згідно з височайшим повелінням імператора Олександра II від 16 травня 1859 року:

- обов'язковим оголошувалося навчання дітей євреїв-купців і почесних громадян у загальних казенних навчальних закладах або єврейських казенних училищах, санкціонувалося заснування за власні кошти пансіонів для дітей євреїв;
- дозволялося євреям навчати своїх дітей закону віри за власним вибором — в училищах або у приватних учителів;
- приписувалося продовжити видачу свідоцтв на право викладання меламедам, «не поміченим в особливому прояві фанатизму», через 10 років дозвільні свідоцтва видавати лише колишнім меламедам, випускникам рабинських училищ або загальних вищих чи середніх навчальних закладів, а з 1875 року повністю запровадити в дію указ від 19 червня 1855 року, за яким учителювати могли виключно євреї, які здобули освіту в зазначених навчальних закладах;
- учителі єшиботів і талмуд-тор, а також утримувачі й учителі приватних училищ і пансіонів, мали призначатися з числа осіб, які здобули належну освіту;
- при казенних єврейських училищах мали перебувати почесні блюстителі з числа впливових і освічених євреїв, які сприяли би поступовій заміні меламедів випускниками рабинських училищ або загальних вищих і середніх навчальних закладів;
- запроваджувалося викладання загальних предметів у талмуд-торах, а єшиботи відносилися до другорядних училищ;
- передбачалася ліквідація єврейських училищ другого розряду в тих місцевостях, де існували гімназії і повітові училища;
- з метою витіснення меламедів при училищах першого розряду відкривалися підготовчі класи для дітей до 8 років;
- заохочувалося створення єврейських приватних дівочих училищ;
- засновувалися стипендії для євреїв;
- виділялися кошти на придбання навчальних посібників для бідних учнів казенних єврейських училищ;
- рабинській комісії доручалося складання навчальних програм.

У жовтні того ж року попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов висловив свої міркування з питання відкриття підготовчих класів при єврейських училищах першого розряду. На його думку, оскільки мета останніх полягала в підготовці єврейських дітей до вступу

до загальних училищ, в яких викладалися «єврейські закони й обряди віри», то навчальний процес мав орієнтуватися на усунення перепон, що «за нинішньої освіти євреїв постійно паралізували всі урядові розпорядження, спрямовані проти релігійних забобонів євреїв»². Відповідно, Пирогов наголошував на доцільності викладання в підготовчих класах лише російської граматики й рахунку.

1859 року міністр народної освіти Є.П. Ковалевський дав дозвіл на заснування в Бердичеві другого казенного єврейського першорозрядного училища й асигнування на початкове облаштування закладу до 260 руб., а також на утримання, згідно із затвердженням 20 жовтня 1848 року штатом, 900 руб., на оренду приміщення — до 300 руб. на рік за рахунок свічкового збору. Потреба у відкритті цього закладу виникла у зв'язку з переповненістю єдиного на той час Бердичівського першорозрядного єврейського училища, де кількість учнів сягнула 160, й адміністрація змушена була створювати паралельні класи та запрошувати до них учителів із другорозрядного училища. Для новоствореного навчального закладу розробили наступний розклад уроків:

Таблиця 1

Розклад уроків для другого Бердичівського казенного єврейського училища першого розряду³

	Число уроків на тиждень		Уроки	Години
	1-й клас	2-й клас		
Закон Божий	7	7	14	21
Єврейська мова (ідиш)	2	2	4	6
Російська мова й чистописання	4	4	8	12
Німецька мова	1	1	2	3
Арифметика	2	2	4	6
Загалом	16	16	32	48

На єврейські казенні училища покладалася функція реалізації русифікаторської політики культурно-освітніми засобами, зокрема в Бердичеві, де найбільш поширеними були польська та німецька мови, а російськомовні книжки не мали особливої популярності. Відповідно, 1860 року в Бердичівському другорозрядному училищі започатковано публічні літературні читання російських текстів: творів М.В. Гоголя, О.С. Пушкіна, І.С. Тургенева, а також О.А. Рабиновича — редактора щотижневого журналу російських євреїв «Рассвет» (Одеса, 1860–1861)⁴.

У жовтні 1860 року міністерство народної освіти санкціонувало відкриття казенного єврейського училища в м. Таращі з виділенням на його утримання по 900 руб. на рік та до 300 руб. — на початкове облаштування за рахунок свічного збору з євреїв. 1864 року керівництво Київського навчального округу дало дозвіл винаймати приміщення для училища в таращанського купця другої гільдії Ж. Островського. Згідно з умовами контракту він передавав в оренду флігель свого будинку в Таращі з сьома кімнатами, кухнею, сараєм, стайнею, льохом на строк з січня 1864 по липень 1867 рр. з платнею по 350 руб. на рік. Островський зобов'язувався здійснювати зовнішню обробку будинку, лагодити дах і паркан, прибирати двір, облаштовувати вентиляцію в кімнатах і класах, виконувати всі міські повинності, при чому військовий постій був замінений на відповідний грошовий внесок⁵.

Задля заохочення навчально-виховної діяльності й професійного розвитку вчителів єврейських навчальних закладів запроваджувалися грошові винагороди. Так, 1860 року вчителі Бердичівського казенного єврейського другорядного училища Кулітер і Бердичівського єврейського училища першого розряду Кенігсберг отримали по 100 руб. із суми свічного збору, а наглядач і вчитель Білоцерківського казенного єврейського училища першого розряду Колодко — 100 руб. з фондів училища. Водночас із єврейського училищного капіталу було виділено 250 руб. грошової допомоги вдові наглядача й учителя Васильківського казенного єврейського училища першого розряду Мовчуненка⁶.

Запроваджені російським урядом єврейські казенні училища, як інструмент русифікації і прищеплення вірнопідданських настроїв, протиставлялися культурно-освітнім традиціям єврейської громади, тісно пов'язаним з інститутом сім'ї, сталими моделями організації побуту й соціальної сфери загалом. Свідченням того, наскільки складним був цей процес, є досвід діяльності Уманського казенного єврейського училища першого розряду. Наприкінці 1850-х — на поч. 1860-х рр. наглядач О. Андрієвський неодноразово в офіційних зверненнях до органів державної влади озвучував проблему занепаду Уманського казенного єврейського училища й небажання місцевих євреїв віддавати до нього дітей. Закликаючи до обмеження діяльності хедерів і суворой заборони на викладання меламедами без відповідних свідоцтв, Андрієвський наголошував, що будь-які спроби популяризації казенного училища «зустрічали сильну опозицію в характері, відчуженості, упередженнях і фанатичних ідеях прибічників талмудичного вчення. Всіма засобами вони намагаються підірвати добробут казенних єврейських навчальних закладів, навпаки надаючи сприяння й покровительство приватним школам, в яких вивчається виключно талмуд»⁷.

Учителю Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду І. Кулішеру в травні 1860 року вдалося отримати дозвіл на відкриття приватної школи для єврейських хлопчиків. Згідно з проектом діяльності цього приватного освітнього закладу кількість його учнів мала складати 15–30 осіб. Курс навчання в першому класі включав російську мову (2 уроки на тиждень), німецьку мову (2 уроки), арифметику (2 уроки) та за бажанням — Закон Божий, вивчення Біблії і головних молитов з німецьким перекладом; у другому класі — російську мову: основи граматики й письмо під диктовку (2 уроки), німецьку мову: читання й письмо (2 уроки), арифметику (2 уроки), а також за бажанням — єврейську граматику, Закон Божий, вивчення Біблії і молитов⁸.

Влітку того ж року випускнику Житомирської гімназії С. Рефнеру надали дозвіл на відкриття в Бердичеві приватної єврейської школи для хлопчиків, розрахованої на 15–20 учнів. У підготовчому класі запроваджувалося читання російською й німецькою мовами, чистописання єврейською мовою; у першому класі — російське й німецьке читання, арифметика, а також єврейське, російське й німецьке чистописання; у другому класі — російська мова: скорочена граматика й читання легких статей, німецька мова (граматика, читання легких статей і правопис), а також арифметика, чистописання, Закон Божий і Біблія⁹.

У березні 1861 року міністерство народної освіти санкціонувало надання власниці приватної жіночої школи м. Бердичева Г. Ліхтенштейн фінансової допомоги на утримання закладу в розмірі 400 руб. на рік із сум свічкового збору. Потреба в державному асигнуванні виникла через незначну кількість учениць школи, від 30 до 40, і як наслідок — загрозу її закриття. Метою цього, заснованого 1859 року, закладу проголошувалося надання батькам можливості забезпечити їхнім дітям «правильне початкове виховання, що базується на правилах віри й моральності»¹⁰. Згідно з проектом діяльності училища, воно було розраховане на 20–60 учениць, з платнею по 25 рублів сріблом із кожної, для дітей із незаможних родин навчання було безкоштовним. Відповідно до навчальних планів передбачалося викладання молитов і обрядів віри; читання й письма єврейською, російською, німецькою й французькою мовами; арифметики; географії; рукоділля, а також музики й танців — за окрему платню.

Відповідно до клопотання вчителів Уманського казенного єврейського училища першого розряду Когана й Кенігсберга в січні 1862 року попечитель Київського навчального округу дав дозвіл на відкриття в м. Умані приватної єврейської жіночої школи. У першому класі запроваджувалося читання давньоєврейською та мовою ідиш; молитви щоденні, суботні та для першого числа кожного місяця з німецьким перекладом, катехізис з німецьким перекладом під заголовком «Єсод-Гадас»;

читання російською мовою з вивченням напам'ять байок І.А. Крилова; читання німецькою мовою з вивченням байок; числення, чотири арифметичні дії і практичні задачі; письмо єврейською, російською й німецькою мовами. Згідно з навчальною програмою, для другого класу передбачалося вивчення основ єврейської граматики; молитов з німецьким перекладом для нового року, для прощення й для трьох річних свят, а також другої частини катехізису; російської граматики, байок І.А. Крилова та імен осіб російського імператорського дому; німецької граматики й байок; чотирьох арифметичних дій і принципів розв'язання практичних задач; єврейського, російського, німецького письма. Викладати у новоствореному закладі російську мову й арифметику запрошено смотрителя Уманського казенного єврейського училища Андрієвського, а єврейську й німецьку мови — вчителів училища Когана й Кенігсберга. Школа була розрахована на 50 учениць з платнею по 30 руб. на рік¹¹.

Упродовж 1861–1862 років на засіданнях створеної при міністерстві внутрішніх справ рабинської комісії обговорювалося питання щодо розробки навчальних програм для євреїв та облаштування єврейських училищ з метою «поширення серед євреїв загальної просвіти задля зближення їх із загальною масою населення й створення з них корисних членів держави»¹². Натомість ні казенні єврейські училища першого й другого розрядів, ні загальні навчальні заклади не користувалися популярністю серед єврейського населення, більшість якого продовжувала надавати перевагу домашній освіті, євреї ставилися з недовірою до будь-якого урядового втручання в справу релігійного виховання їхніх дітей, убачаючи в ньому посягання на свободу віросповідання. Члени рабинської комісії розглядали єврейські казенні училища як необхідну проміжну ланку на шляху до культурної інтеграції євреїв до християнського суспільства. Відповідно до розробленої комісією програми для єврейських казенних училищ першого розряду:

- в підготовчому класі передбачалося викладання Біблії: перших двох книг П'ятикнижжя Мойсеєва (5 уроків на тиждень); єврейської мови (3 уроки); російської мови (4 уроки); німецької мови (3 уроки); арифметики (3 уроки); єврейського, російського й німецького чистописання (4 уроки);
- у першому класі мали викладатися: Біблейська історія й останні три книги П'ятикнижжя Мойсеєва (6 уроків на тиждень), Мішна: трактати Берахот і Шабат (3 уроки), єврейська мова (3 уроки), російська мова (4 уроки), арифметика (3 уроки), географія (2 уроки), німецька мова (3 уроки), єврейське, російське й німецьке чистописання (4 уроки);
- у другому класі планувалося викладання Біблії: книг перших Пророків (5 уроків на тиждень), Мішни (3 уроки), єврейської мови

(3 уроки), морально-релігійного вчення (1 урок), російської мови (1 урок), арифметики (3 уроки), географії (2 уроки), німецької мови (3 уроки), єврейського, російського й німецького чистописання (4 уроки);

- у третьому класі передбачалося викладання Біблії: книг Пророка Ісайї і притч Соломона (5 уроків на тиждень), Мішни (3 уроки), єврейської мови (3 уроки), морально-релігійного вчення: пояснення десяти заповідей, про свята й молитви тощо (2 уроки), російської мови (4 уроки), математики (3 уроки), географії (2 уроки), історії російського народу (3 уроки), німецької мови (3 уроки)¹³.

Згідно зі звітами про діяльність закладів Київського навчального округу станом на 1862 рік казенних єврейських училищ першого розряду (утримуваних за рахунок свічного збору з євреїв) нараховувалось:

у Бердичіві — два з чотирма класами (25 учнями) і шістьма вчителями;

у Звенигородці — одне з двома класами (12 учнями) і трьома вчителями;

у Каневі — одне з двома класами (10 учнями) і трьома вчителями;

у Радомислі — одне з двома класами (5 учнями) і трьома вчителями;

у Василькові — одне з двома класами (6 учнями) і трьома вчителями;

у Сквирі — одне з двома класами (22 учнями) і трьома вчителями;

в Умані — одне з двома класами (10 учнями) і чотирма вчителями;

у Білій Церкві — одне двома класами (13 учнями) і трьома вчителями¹⁴.

До початку 1862 року в Бердичеві діяла одна чоловіча єврейська школа з двома класами (38 учнями) і чотирма вчителями, а також одна жіноча єврейська школа з п'ятьма класами (71 учнем) і дванадцятьма вчителями.

У рейтингу єврейських навчальних закладів за версією дирекції училищ Київської губернії (1862) перше місце належало Бердичівському першорозрядному єврейському училищу, друге — Васильківському, третє — Білоцерківському, останні сходинки посідали Радомисльське й Сквирське училища¹⁵. Загалом кількість учнів у казенних училищах була незначною, оскільки батьки віддавали перевагу навчанню дітей у традиційному дусі меламедами, не надто довіряючи глядачам-християнам, які ревно впроваджували в училищах вказівки російської адміністрації щодо змісту навчальних програм і підручників, ігноруючи думку єврейської громади¹⁶.

Задля залучення єврейського юнацтва, насамперед із незаможних родин, до державних навчальних закладів використовувалися методи фінансового заохочення. Згідно з височайшим імператорським повелінням від 23 січня 1863 року:

- на стипендії для здобуття євреями освіти в нижчих і середніх навчальних закладах міністерства народної освіти щорічно із свічного збору мали виділятися 24 тис. руб. сріблом; розподілялися ці кошти по навчальним округам відповідно до чисельності населення й місцевих потреб;
- розмір стипендій для однієї особи складав від 25 до 60 руб. сріблом на рік і визначався директорами училищ та затверджувався попечителем навчального округу;
- у повітових училищах і гімназіях педагогічні ради за погодженням з директорами призначали стипендії найбільш здібним і незаможним єврейським хлопчикам.

У березні того ж року міністерство народної освіти виділило з єврейського училищного капіталу, що зберігався в департаменті народної освіти, 9 тис. руб. на стипендії єврейській молоді, яка здобувала освіту в загальних середніх і нижчих закладах Київського навчального округу. Середньостатистичний портрет стипендіатів вимальовується з відомостей Дирекції училищ Київської губернії за 1863 рік:

Радомисльське повітове дворянське училище:

- Кенігсберг Хаїм, час вступу до училища — 25 серпня 1862 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — вчитель Бердичівського казенного єврейського училища першого розряду, розмір стипендії — 60 руб.

Златопільське повітове дворянське училище:

- Розенштейн Яків, час вступу до училища — 16 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 30 руб.;
- Барський Соломон, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні хороші, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 45 руб.;
- Білоцерківський Ісаак, час вступу до училища — 29 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 45 руб.;
- Гордан Берман, час вступу до училища — 25 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — вчитель, розмір стипендії — 50 руб.;
- Майданський Маркус, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, перебував на утриманні дальнього родича купця Мойсея Годліна, розмір стипендії — 50 руб.;
- Заславський Яків, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.;

- Гофман Маркус, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.;
- Метт Соломон, час вступу до училища — 19 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.¹⁷

За результатами інспекції, здійсненої управлінням Київського навчального округу впродовж 1863–64 рр., виявлено незадовільний стан викладання російської мови у Сквирському єврейському казенному училищі першого розряду: з 11 учнів лише 3 уміли читати, а інші через погану відвідуваність ледве вивчали російські літери й набагато краще володіли німецькою мовою¹⁸.

Станом на 1 січня 1864 року до відомства дирекції училищ Київської губернії входили:

- Казенне єврейське училище другого розряду м. Бердичева, засноване 1848 р., з 68 учнями;
- Перше казенне єврейське училище першого розряду м. Бердичева, засноване 1848 р., з 66 учнями;
- Друге казенне єврейське училище першого розряду м. Бердичева, засноване 1860 р., з 43 учнями;
- Казенне єврейське училище м. Василькова, засноване 1849 р., з 20 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Києва, засноване 1849 р., з 16 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Білої Церкви, засноване 1849 р., з 22 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Умані, засноване 1854 р., з 13 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Сквири, засноване 1854 р., з 8 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Радомисля, засноване 1854 р., з 8 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Звенигородки, з 14 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Таращі, засноване 1859 р., з 42 учнями;
- Талмуд-тора м. Бердичева, заснована 1848 р., зі 124 учнями;
- Приватний жіночий пансіон для єврейських дівчат, утримуваний учителем Бердичівського училища другого розряду Ароном Фрідом, заснований 1859 р., з 24 учнями;
- Приватна жіноча школа для єврейських дівчат Гольди Ліхтенштейн у м. Бердичеві, заснована 1859 р., з 40 учнями;

- Приватна чоловіча школа для єврейських хлопчиків Лейзора Милькеса, заснована 1859 р., з 30 учнями;
- Приватна чоловіча школа для єврейських хлопчиків Вайнштейна та Кенігсберга в м. Бердичеві, заснована 1863 р., з 30 учнями¹⁹.

1864 року управління Київського навчального округу відрядило єврея М. Рубинштейна для огляду єврейських навчальних закладів Київської, Подільської і Волинської губерній. Голова Київської губернської училищної комісії П. Балабух спільно з М. Рубинштейном у грудні 1864 року оглянули перше Радомисльське казенне єврейське училище першого розряду, учні якого запізно (в грудні) приступили до занять після канікул, а отже, новоприбулі встигли лише вивчити російську абетку й не вміли писати цифр, а учні другого року навчання задовільно читали й писали російською, мали певні знання з початкової арифметики. У рапорті на ім'я попечителя Київського навчального округу О.П. Ширинського-Шахматова М. Рубинштейн поклав усю провину за погану відвідуваність і «жалюгідний стан» училища на його «головних ворогів» — впливових у місцевій громаді меламедів, пропонуючи перенести його до Чорнобиля чи Богуслава. У березні 1865 року відбулася ревізія Білоцерківського казенного єврейського училища першого розряду, в результаті іспитів знання учнів визнано задовільними. Учні Бердичівських казенних училищ продемонстрували належний рівень знань Біблії, єврейської граматики, обрядів віри. Вельми успішно здійснювався навчальний процес у Бердичівському приватному чоловічому пансіоні та Бердичівському пансіоні дівчат, утримуваному пані Ліхтенштейн. У талмуд-торі м. Бердичева нараховувалось 192 учня, які навчалися російському та єврейському читанню, вивчали Біблію й Талмуд. Водночас інспекцією було виявлено погіршення матеріально-технічного стану закладу: «...в усіх відношеннях я в дуже жалюгідному стані знайшов цей заклад: порівняно з колишнім його станом — нечистота в усіх кімнатах, діти в лахміттях із виглядом голодним...»²⁰. В Уманському казенному єврейському першорозрядному училищі спостерігалася тенденція до збільшення кількості учнів, успішно відбувалося викладання обрядів віри, єврейської граматики, Біблії. Вихованці Звенигородського казенного єврейського училища на відмінно засвоїли Біблію та єврейську граматику. Натомість у Канівському, Таращанському й Васильківському казенних першорозрядних єврейських училищах рівень викладання цих предметів був низьким. У Сквирі окрім казенного першорозрядного училища діяв приватний пансіон для дівчат, у першому класі якого викладалося єврейське читання, а в другому — переклади з німецької мови єврейською.

У середині 1860-х років у місцевих органах виконавчої влади та пресі активізувалося обговорення проблем ефективності функціонування єврей-

ських училищ, ішлося, зокрема, про обмеженість співпраці у навчально-виховному процесі з батьками та єврейською громадою, яка нерідко ототожнювала поняття: віддати сина в рекрути та в казенне училище. Відповідно, загострювалася проблема малокомплектності училищ, які не витримували конкуренції із меламедами, незважаючи на те, що останнім заборонялося навчати більше, ніж 10 учнів. У казенних училищах здобували освіту переважно діти з бідних родин, нездатних оплатити навчання в меламедів. Їхні успіхи у вивченні російської мови були скромними, оскільки вони по два-три місяці пропускали заняття, не маючи одягу, взуття, тощо. Марними були спроби співробітників училищ популяризувати їх серед єврейського населення. Так, одному зі смотрителів єврейка пообіцяла віддати сина до училища за умови, що він буде купувати в неї припаси за ціною, вищою, ніж в інших крамницях.

У зв'язку з цим 1865 року дирекцією училищ Київської губернії було озвучено план удосконалення казенних єврейських училищ:

- 1) зменшити обсяг викладання єврейських предметів і відповідно збільшити — російських;
- 2) запровадити підготовчі, а головне — післяобідні класи;
- 3) для забезпечення довіри з боку єврейської громади надати їй право вибору вчителя Закону Божого;
- 4) приділяти особливу увагу навчанню російського письма;
- 5) скасувати викладання єврейських предметів німецькою мовою й допустити натомість використання ідиш і російської мови²¹.

Того ж року на засіданні педагогічної ради Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду ухвалено щорічно екзаменувати учнів з російської мови, запровадити додаткові післяобідні практичні заняття з російської, а імена кращих учнів розміщувати на червоних таблицях, зобов'язати вчителів і учнів спілкуватися між собою виключно російською, бідним учням за особливі успіхи безкоштовно надавати одягу й книжки. Окрім того, було прийнято рішення скасувати покарання у вигляді ставлення учнів на коліна, а ліних і недисциплінованих саджати на перших лавах, приділяючи їм особливу увагу. Зрештою, за результатами інспекції дирекції училищ Київської губернії, успіхи з російської мови учнів цього закладу визнано задовільними: якщо першокласники мали погану вимову й недостатні знання з граматики, то учні третього класу демонстрували вправність у граматичних розборах, письмі та демонстрували «швидкість і розумовий розвиток». Упродовж 1865 року 2/3 учнів училища успішно засвоїли навчальну програму.

У Першому першорозрядному єврейському училищі м. Бердичева, за яким закріпилася репутація найкращого на теренах Київської губернії, на належному рівні викладалося читання, письмо, арифметика, втім, у

процесі вивчення російської виникали проблеми з вимовою. Вихованці Сквирського казенного єврейського училища читали російською мовою, не завжди правильно роблячи наголоси та погано розуміючи прочитане, красиво писали, успішно розв'язували арифметичні задачі й вивчали німецьку мову. За словами наглядача училища, якби учням дозволили сидіти в класі в яломках, кількість учнів збільшилася би з 23 до 100. Інтригами рабина Грушевського, «людини вкрай неспокійної», місцева адміністрація пояснювала невпинне зменшення кількості вихованців Звенигородського єврейського училища. Учні Таращанського, Радомисльського й Білоцерківського казенних єврейських училищ продемонстрували низький рівень знань з російської мови: вони часом не розуміли адресовані їм запитання. Водночас прийнятними виявилися знання з російської мови й арифметики учнів талмуд-тори м. Бердичева, серед яких були «спритні й кмітливі діти, що нерідко трапляється поміж євреями»²². Учениці Уманського жіночого пансіону Кагана не лише вправно читали російською, а й мали хорошу вимову та почерк, швидко розв'язували арифметичні задачі й вільно перекладали з російської мови французькою та німецькою й навпаки.

Загалом для єврейської громади важливе значення мало питання жіночої освіти, вирішення якого дещо ускладнювалося традицією роздільного навчання дівчат і хлопців. 1865 року Білоцерківське єврейське товариство звернулося до попечителя Київського навчального округу О.П. Ширинського-Шихматова з офіційним листом, в якому наголошувалось: «Якщо ми євреї і не розвинулися ще до того, щоби наша жіноча стать отримувала освіту нарівні з чоловічою, то принаймні настав час бажати, щоби й вони вміли принаймні читати й писати, окрім рідної мови, й російською...»²³. Оскільки з фінансових причин облаштування окремих жіночих навчальних закладів сприймалося на той час єврейською громадою м. Білої Церкви як недосяжна розкіш, вона клопотала про дозвіл приватним учителям надавати дівчатам початкову домашню освіту. Відповідно, у травні 1866 року після успішного складання іспитів Х. Сандлер отримав свідоцтво на право навчати читання й письма російською та єврейською мовами.

За інформацією окружного інспектора В. Малиновського, 1867 року в Бердичівському другорозрядному училищі нараховувався 51 учень, з них у третьому класі — 5. З-поміж усіх предметів кращим визнано викладання в цьому закладі російської мови: учні першого класу вправно писали, знали напам'ять декілька байок, швидко читали, але недостатньо розуміли прочитане й мали труднощі з переказом; третьокласники вільно читали й переказували тексти, демонстрували успіхи у вивченні граматики, вивчали напам'ять байки, писали перекази. Задля вдосконалення

подальшого викладання російської мови інспектор рекомендував розвивати в учнів уміння вивчати й виразно читати напам'ять вірші, прищеплювати їм навички декламації і збагачувати словниковий запас. Перевірку мовленнєвих умінь учнів третього класу було здійснено за допомогою письмового переказу короткого оповідання, прочитаного вчителем. За результатами цієї роботи виявлені задовільні орфографічні навички третьокласників і водночас невміння грамотно формулювати й послідовно розвивати власні думки, брак комунікативних навичок. Інспектор наголошував, що «склад мовлення відгукується значною незвичністю до складення правильних зворотів для висловлення думок»²⁴. Визначивши позитивні аспекти у викладанні арифметики, він акцентував увагу на успіхах учнів першого класу: «...діти набули значної швидкості в прийомах усного обчислення, здійснюють цю роботу вголос, так що можна стежити за подробицями її виконання, і спритно справляються з доволі значними числами»²⁵. Натомість в інспектора виникло чимало критичних зауважень щодо якості знань з арифметики й рівня розвитку математичного мислення учнів другого, третього класів, уміння застосовувати арифметичні дії до розв'язання задач, виконувати дії над дробами.

Бердичівське жіноче училище, утримуване пані Ліхтенштейн, у результаті інспекції здобуло високу оцінку завдяки охайності інтер'єрів і зовнішнього вигляду вихованок, їхнім навичкам швидкого читання, розуміння й переказу текстів, вмінню декламувати вірші, обізнаності в граматиці й арифметиці, а також знанням з історії та географії Росії.

Матеріальна скрута нерідко стояла на заваді отриманню дітьми з єврейських родин якісної середньої освіти. Так, у червні 1867 року вчителі Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду Я. Вайнштейн та першого розряду М. Кенігсберг звернулися до міністерства народної освіти з клопотанням зарахувати їхніх 11-літніх синів до однієї з гімназій Київського навчального округу «на казенний рахунок» або виділити їм відповідну суму зі свічного збору. «Вашому високопревосходительству мабуть добре відоме незavidне становище вчителів казенних єврейських училищ, — зазначали прохачі, — отримуючи мізерну платню, яка за нинішньої дорожнечі більше ніж недостатня для прожиття їхньої, часом чисельної родини, вони змушені нишпорити містом, щоби за допомогою приватних уроків встигнути прогодувати своє сімейство»²⁶. Зазначене клопотання міністерство передало на розсуд керівництва Київського навчального округу, яке відмовило Вайнштейну й Кенігсбергу в їхньому проханні.

Упродовж 1860-х рр. особливої гостроти набуло обговорення питання щодо доцільності подальшого існування заснованих за планом міністра народної освіти С.С. Уварова (1833–1849) казенних єврейських училищ.

Приміром, смотритель Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду М. Гориберг уважав абсолютно непотрібними казенні єврейські училища другого розряду, які лише в Одесі та Бердичеві набирали достатню кількість учнів. Училища першого розряду він визначав як заклади, зорієнтовані на «давньоєврейські предмети» та німецьку мову на шкоду російській і закликав до перетворення їх на училища російської грамотності для євреїв. Натомість почесний блюститель Білоцерковського казенного училища С. Бик характеризував єврейські училища як «цілющий бальзам для євреїв, що поступаються іншим національностям у відношенні цивілізації». Він наголошував, що до їх створення в Російській імперії євреї найчастіше не вміли навіть підписатися російською, проте з часом єврейські хлопчики навчилися вільно говорити й писати російською, а подекуди — німецькою. Завдяки казенним училищам євреї готувалися до вступу до середніх навчальних закладів: гімназій і рабинських училищ. Станом на 1865 рік із 38 учнів-євреїв, що вступили до Білоцерковської гімназії, 32 були випускниками казенних єврейських училищ. Зазвичай більшість учнів цих училищ не продовжували освіту, а активно прилучалися до комерційної діяльності.

Тенденцію до посилення процесів русифікації відображено, зокрема, в листі товариша міністра народної освіти І.Д. Деянова попечителю Київського навчального округу О.П. Ширинському-Шахматову від 15 травня 1867 року щодо дозволу викладати у єврейських казенних училищах Біблейської історії російською мовою, а також «тих частин єврейського вірування, викладання яких російською мовою виявиться зручним і можливим»²⁷. До подібних нововведень єврейська громада ставилася з недовірою. Приміром, виданий міністерством народної освіти єврейський молитовник з німецьким перекладом не був схвалений євреями м. Радомисля, які віддавали дітей до казенного училища виключно заради вивчення загальних предметів, а у справі навчання «обрядів віри» покладалася на меламедів. Натомість керівництво Київського навчального округу особисто тримало на контролі перехід євреїв на російську мову. У червні 1868 року під час відвідання Уманського казенного єврейського першорозрядного училища попечитель П.О. Антонович наказав одному з учнів розповісти про «Потоп» російською мовою, а коли той не впорався із завданням, виніс учителю сувору догану, і з того часу в училищі всі «єврейські предмети» викладалися російською. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х рр. запровадження викладання Закону Божого російською мовою відбулося в казенних єврейських училищах Бердичева, Канева, Радомисля, Сквири, Василькова, тощо.

Водночас міністр народної освіти Д.А. Толстой 1867 року поставив перед керівництвом Київського навчального округу питання щодо лікві-

дації єврейських училищ. Упродовж ревізії закладів Одеського навчального округу він відзначив, що на теренах Новоросійського краю, на противагу західним губерніям Російської імперії, динамічніше відбувалася інтеграція євреїв до християнського суспільства, зростала їхня питома вага в загальних навчальних закладах. У Херсонській гімназії євреї склали 1/3, а в Другій Одеській — 1/2 від загальної кількості учнів. Імператор Олександр II схвалив ініційовану міністром ідею закриття окремих єврейських училищ у тих містах, де достатня кількість євреїв навчалася в гімназіях, та спрямувати відповідні кошти на вдосконалення повітових училищ й облаштування при них ремісничих відділень, де християни навчалися поряд із євреями. Натомість директор училищ Київської губернії ліквідацію єврейських навчальних закладів уважав передчасною з огляду на погане знання євреями російської мови, недостатню кількість і переповненість учнями навчальних закладів у Південно-Західному краї — одному з основних місць зосередження єврейського населення, неминучість конфліктів між християнами і єврейськими хлопчиками, «релігійний фанатизм євреїв», а також через незручності, пов'язані з напливом до загальних училищ дітей нехристиянського віросповідання тощо.

Документи канцелярії попечителя Київського навчального округу містять важливу інформацію щодо чисельності учнів єврейського походження в гімназіях, повітових, парафіяльних і казенних єврейських училищах станом на 1868 рік:

Таблиця 2

Відомість щодо числа учнів-євреїв у навчальних закладах Київської дирекції училищ²⁸

Назва навчальних закладів	Число учнів
Київська друга гімназія	7
Златопільське повітове дворянське училище	5
Києво-Подільське повітове дворянське училище	22
Радомисльське повітове дворянське училище	4
Київське повітове училище	3
Канівське повітове училище	5
<i>Повітові чоловічі училища:</i>	
Києво-Подільське	6
Києво-Куренівське	3
Чигиринське	2
Радомисльське	3

Назва навчальних закладів	Число учнів
Златопільське	2
Києво-Подільське жіноче повітове училище	7
Приватний жіночий християнський пансіон на ступені повітового училища, утримуваний у м. Бердичеві домашньою вчителькою Шетциг	20
Бердичівське казенне єврейське училище другого розряду	52
<i>Казенні єврейські училища першого розряду:</i>	
Бердичівське перше	51
Бердичівське друге	42
Канівське	18
Уманське	39
Сквирське	24
Радомисльське	15
Звенигородське	16
Таращанське	29

Скласти загальне уявлення щодо специфіки єврейських державних навчальних закладів дозволяє, зокрема, інформація про діяльність Радомисльського казенного єврейського училища першого розряду за 1871 рік. Станом на 1 січня 1872 року його персонал складався з наглядача, почесного блюстителя, вчителя обрядів віри, вчителя єврейських предметів. Згідно з діловодною документацією, на 1 січня 1871 року нараховувалося 29 учнів, на 1 вересня 1871 року — 14 учнів, на 1 січня 1872 року — 37 учнів (усі — єврейського віросповідання). Із 10 учнів, переведених до другого класу, 7 отримали нагороди й похвальні листи. За звітний період, відповідно до рішення педагогічної ради, з училища звільнено 14 учнів через пропуск занять без поважних причин. Упродовж 1871 року зафіксовано наступні провини хлопців: лінь — 25 осіб; порушення порядку в закладі — 6 осіб; лайка та бійка — 15 осіб; непристойна поведінка на вулиці — 4 особи; куріння тютюну — 2 особи; брехня й обман — 3 особи; непослух, грубість і зухвалість — 3 особи; неохайність і непристойність — 8 осіб; аморальність — 1 особа; водночас не було виявлено жодного випадку невиконання релігійних обов'язків чи крадіжок. Задля вдосконалення викладання російської мови наглядач училища запровадив зміни до навчальної програми: в першому класі — по 4 уроки щотижня, останній з яких присвячено розтлумаченню учням єврейською мовою текстів, прочитаних упродовж попередніх трьох уроків, з метою кращого засвоєння ними російської лексики. Практикувалися усні й письмові переклади з єврейської мови російською й навпаки, а

також перекази. Граматика викладалася лише в другому класі шляхом конспектування учнями основних правил — без будь-яких підручників. Учителі були зобов'язані при викладанні єврейських предметів користуватися виключно російською мовою. Учні пропускали уроки переважно в неділю, п'ятницю та ярмаркові дні, коли вони допомагали батькам у торгівлі. Часом учні не мали можливості відвідувати заняття через бідність, відсутність взуття й одєжі. Водночас заможні єврейські родини віддавали своїх дітей на навчання до меламедів, які складали конкуренцію казенним єврейським училищам. Як зазначалося у звіті про діяльність Радомисльського казенного єврейського училища першого розряду за 1871 рік: «У м. Радомислі потреба в освіті відчувається лише бідним класом людей; а люди, які орудують великими капіталами, суворо дотримуються фанатизму та вважаються ревними шанувальниками цадиків, що живуть в околицях м. Радомисля»²⁹.

Від січня 1873 року в Києві по вулиці Кирилівській у будинку пані Базилевської без дозволу влади діяв єврейський сирітський притулок. Під час слідства, що набрало обертів восени 1874 року, київський рабин Цукерман свідчив, що ніякого нелегального навчального закладу в будинку пані Базилевської не існувало, натомість у ньому було надано притулок близько 60 сиротам, «і щоби вони не проводили час бездіяльно, доручено Ландеру змусити їх читати Біблію»³⁰. У листопаді того ж року попечитель Київського навчального округу П.О. Антонович відмовив помічнику київського рабина Бронштейну у відкритті в Києві приватного училища для єврейських дітей.

Зазвичай керівництво Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства протидіяло відкриттю приватних єврейських училищ, що нібито «призводили до відокремлення єврейської раси». Утім, починаючи з 1878 року, відповідні дозволи почали надаватися з огляду на переповненість початкових урядових шкіл. 1880 року попечитель Київського навчального округу підтримав ідею смотрителя колишнього Радзивілівського казенного училища першого розряду Н. Мільгрома й учителя цього закладу Ф. Вейцмана щодо відкриття на Подолі приватного єврейського училища третього розряду для хлопчиків, за умови дотримання одинадцятого параграфу «Положення про єврейські приватні навчальні заклади й домашніх учителів» відносно викладання, окрім «єврейських предметів», читання й письма російською мовою, а також чотирьох перших правил арифметики³¹.

Отже, аналіз документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва засвідчує посилення державного нагляду за культурно-освітнім життям євреїв Київської губернії упродовж 60–70-х рр. XIX ст., створенням приватних навчальних закладів, а також контролю за

просвітницькою діяльністю єврейських громад, спрямованою на збереження й передачу від покоління до покоління релігійних традицій, цінностей іудейської культури. Після придушення Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. силовими засобами наступним етапом насадження російської переваги в західних і південно-західних губерніях стало викорінення духовних впливів «ворожих елементів», до яких разом із поляками зараховували і євреїв. У контексті реалізації русифікаторської етнонаціональної політики засновувалися казенні єврейські училища як перехідна ланка між традиційною системою початкової освіти євреїв та загальними навчальними закладами Російської імперії. Непопулярність серед більшості єврейського населення, яке з обуренням сприймало державну національно-культурну політику, націлену на послаблення позицій іудаїзму, призводила до маргіналізації казенних єврейських училищ, адже мізерна кількість їхніх учнів, переважно представників найбільш прошарків населення, та низький рівень відвідуваності були очевидними, незважаючи на фальсифікацію діловодної документації. Процеси русифікації, примусової нівеляції єврейських культурно-релігійних традицій, що набули розвитку впродовж 1860-х рр., знайшли юридичне закріплення в Положенні 1873 року, згідно з яким суттєво знижувалася роль єврейських предметів у навчальному процесі, єдиною мовою викладання визначалася російська, закривалися рабинські училища, значно скорочувалася кількість казенних єврейських училищ.

Загалом конкретно-історичний матеріал з історії культурно-освітньої діяльності євреїв на теренах Київської губернії відкриває перспективи більш глибокого осмислення процесів трансформації соціально-демографічного й культурно-побутового становища, духовних цінностей єврейського населення, проблем інтеграції євреїв до християнського соціуму, засад єврейської ідентичності в контексті громадсько-культурного розвитку Російської імперії другої половини XIX ст.

---

¹ *Жерноклеєв О.С.* Національні секції Австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2007; *Кальян С.С.* Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05. Київ, 2009; *Доценко В.О.* Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015; *Котляр Є.О.* Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків, 2001; *Рудницька Н.В.* Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002;

Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2003; *Гончаров В.В.* Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005; *Морозова А.В.* Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005; *Щукін В.В.* Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006; *Романюк Л.Б.* Музичне життя Станіславова другої половини XIX — першої третини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Львів, 2007; *Рибак О.А.* Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 2008; *Скус О.В.* Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2008; *Шевчук-Бела Я.В.* Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008; *Овчаренко Т.С.* Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Харків, 2009; *Волошина Т.К.* Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (XIX — початок XX століть): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.03. Київ, 2010; *Андрійчук М.Т.* Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ, 2011; *Геркєрова О.М.* Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ялта, 2011; *Васьків Н.А.* Єврейське питання в програмах та діяльності політичних партій Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 2012; *Трофімук Т.М.* Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2012; *Яшин В.О.* Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012; *Крічкер О.Ю.* Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2013; *Бородій А.І.* Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014; *Вовчко М.І.* «Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 2016.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 707, оп. 87, спр. 4281, арк. 38.

³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4300, арк. 3.

⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 26, спр. 442, арк. 5.

⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4301, арк. 53–53(зв.).

⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 467, арк. 296.

⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4381, арк. 5(зв.).

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4379, арк. 4–4(зв.).

⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4380, арк. 2–2(зв.).

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4295, арк. 4.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4630, арк. 2–5.

¹² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4281, арк. 145(зв.).

- ¹³ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4281, арк. 164–165.
- ¹⁴ ЦДАК України, ф. 707, оп. 28, спр. 259, арк. 410(зв.)–412.
- ¹⁵ ЦДАК України, ф. 707, оп. 29, спр. 39, арк. 46.
- ¹⁶ ЦДАК України, ф. 707, оп. 30, спр. 128, арк. 9–9(зв.).
- ¹⁷ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4626, арк. 64(зв.)–66.
- ¹⁸ ЦДАК України, ф. 707, оп. 29, спр. 156, арк. 12.
- ¹⁹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 30, спр. 128, арк. 60–69(зв.).
- ²⁰ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4935, арк. 28.
- ²¹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 32, спр. 75, арк. 834(зв.).
- ²² ЦДАК України, ф. 707, оп. 32, спр. 75, арк. 844(зв.).
- ²³ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5039, арк. 3(зв.).
- ²⁴ ЦДАК України, ф. 707, оп. 33, спр. 15, арк. 74.
- ²⁵ ЦДАК України, ф. 707, оп. 33, спр. 15, арк. 74(зв.).
- ²⁶ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5256, арк. 77.
- ²⁷ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5264, арк. 2.
- ²⁸ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5276, арк. 23(зв.)–24(зв.).
- ²⁹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 38, спр. 54, арк. 94.
- ³⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 356, арк. 7–7(зв.).
- ³¹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 189, арк. 1–7.

REFERENCES

1. Andriychuk, M.T. (2011). *Ukrains'ko-ievrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddnyprianschyny (60-ti rr. XIX st. — pochatok XX st.). Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
2. Bezarov, O.T. (2003). *Polityka rosij's'koho uriadu v ievrejs'komu pytanni naprykintsi XIX stolittia (1881–1894 rr.). Extended abstract of PhD thesis.* Chernivtsi [in Ukrainian].
3. Borodij, A.I. (2014). *Yevrei v ahrarykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rokakh. Extended abstract of PhD thesis.* Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
4. Dotsenko, V.O. (2015). *Yevrejs'kyj hromads'kyj rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
5. Herkerova, O.M. (2011). *Idei simejnogo vykhovannia na zasadakh ievrejs'koi etnopedahohiky (kinets' XIX — pochatok XX stolittia). Extended abstract of PhD thesis.* Yalta [in Ukrainian].
6. Honcharov, V.V. (2005). *Yevrejs'ke naseleння Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy 1861–1917 rr. Extended abstract of PhD thesis.* Donetsk [in Ukrainian].
7. Kal'ian, S.Ye. (2009). *Yevrejs'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosij's'koi imperii (seredyna XIX stolittia — 1903 r.). Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
8. Kotliar, Ye.O. (2001). *Synahohy Ukrainy druhoi polovyny XVI — pochatku XX stoliť iak istoriko-kul'turnyj fenomen. Extended abstract of PhD thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].
9. Krichker, O.Yu. (2013). *Zhyttia ievrejs'koho naseleння provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. Extended abstract of PhD thesis.* Cherkasy [in Ukrainian].
10. Morozova, A.V. (2005). *Yevrejs'ke naseleння Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). Extended abstract of PhD thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].
11. Ovcharenko, T.S. (2009). *Kul'turolohichni aspekty evoliutsii ievrejs'koho teatru v Ukraini. Extended abstract of PhD thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

12. Romaniuk, L.B. (2007). Muzychne zhyttia Stanislavova druhoi polovyny XIX — pershoi tretyny XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
13. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX - na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
14. Rybak, O.A. (2008). Khasydyzm iak vyiv reformatsijnykh protsesiv v iudaizmi na terytorii Rosijs'koi imperii v seredyni XVIII — na pochatku XX storichchia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Skus, O.V. (2008). Transformatsiia konfesijnykh oseredkiv na Umanschni (1793-1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. — Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
16. Shevchuk-Biela, Ya.V. (2008). Pravove stanovysche natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u skladi Rosijs'koi imperii naprykintsi XVIII — na pochatku XX st. (na materialakh Odesy). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].
17. Schukin, V.V. (2006). Stanovysche ievrejs'koho naseleння v Khersons'kij hubernii u XIX - na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
18. Trofimuk, T.M. (2012). Rekruts'ka povynnist' ievrejs'koho naseleння u 1827-1874 rr. (na materialakh Volyns'koi hubernii). *Extended abstract of PhD thesis*. Luts'k [in Ukrainian].
19. Vas'kiv, N.A. (2012). Yevrejs'ke pytannia v prohramakh ta diial'nosti politychnykh partij Halychyny naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
20. Voloshyna, T.K. (2010). Muzychnyj prostir ievrejs'kykh mistechok skhidnoievropejs'koho rehionu (XIX — pochatok XX stolit'). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Yashyn, V.O. (2012). Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschny j Khersonschny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
22. Vovchko, M.I. (2016). Asymiliatsijni protsesy ievrejs'koho naseleння Halychyny u druhoi polovyni XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
23. Zhernokleiev, O.S. (2007). Natsional'ni sektsii Avstrijs'koi sotsial-demokratii v Halychyni j na Bukovyni (1890–1918 rr.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].

УДК [93/94+“312“](477-25):(=14)

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

КИЇВСЬКЕ МІСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРЕКІВ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Статтю присвячено історії становлення та діяльності однієї із перших в історії незалежної України громадських організацій вітчизняної грецької спільноти — Київському міському товариству греків. Адже в сучасному світі громадські об'єднання національних меншин є надзвичайно важливим структурним компонентом громадянського суспільства, що може відігравати як консолідуючу роль, так і слугувати джерелом загострення міжнаціональних конфліктів. Основою джерельної бази дослідження стали матеріали Поточного архіву цієї організації (Статут, Протоколи засідань, Постанови, Угоди та ін.), частину з яких у 2017 р. вже було передано на збереження до фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Однак до цього часу ці документи ще не стали доступними для широкого загалу зацікавленої громадськості.

Ключові слова: греки, Україна, національна меншина, громада, діаспора, громадські об'єднання, організація.

Vladyslava Piskizhova

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

THE KYIV CITY ASSOCIATION OF THE GREEKS: HISTORY AND MODERNITY

The article is devoted to the history of the formation and activity of one of the first in the history of independent Ukraine public organizations of the

national Greek community, i.e. the Kyiv City Association of the Greeks. After all, in today's world, public associations of national minorities are an extremely important structural component of the civil society, which can play both a consolidating role and serve as a source of aggravation of interethnic conflicts.

The grounds of the source base of the research were the materials of the current archive of this organization (the Statute, protocols of meetings, resolutions, agreements, etc.), part of which in 2017 was already transferred to the funds of the Central State Archives of public associations of Ukraine. However, up to now, these documents have not become available yet to the general public concerned. Taking this into consideration, we find it appropriate to publish some of them in the full volume as an annex to this research, especially those that most clearly highlight the main achievements of the organization in the development of national and cultural life of the Greek community of Kyiv and Ukraine in general, and show the dynamics of the establishment of the Ukrainian-Greek intercultural dialogue. Important information on the activity of the Kyiv City Association of the Greeks is found on the pages of its printed edition, the newspaper "Elpida", as well as on the organization site operating since 2016.

The importance of recording and systematization of information on the current institutional development of national minorities in Ukraine is preconditioned by the necessity to form a conscious evaluation of the role of associations of national minorities in the process of forming public associations and the establishment of national Ukrainian culture in opinion of public and scientific communities.

Keywords: *Greeks, Ukraine, national minority, community, diaspora, public associations, organization.*

Сьогодні в Україні, окрім українців, проживають представники понад 100 різних етносів, що складає близько 27 % усього населення країни. Кожен із них тією чи іншою мірою вплинув на формування української національної культури, збагативши її колоритом власних культурних надбань.

Греки є одним із найдавніших етносів, що населяють територію України. Сучасні науковці виокремили кілька основних міграційних хвиль, у результаті яких греки облаштувались на українських теренах. Перша — колонізаційна, її початок сягає кінця VIII ст. до н.е., адже саме тоді греки (переважно іонійські) розпочали колонізацію Північного Причорномор'я¹. Більшість дослідників схиляються до думки, що насамперед меркантильні інтереси (в цьому випадку торговельні) привернули увагу греків до згаданого регіону й стали першопричиною їхніх колонізаційних намірів, що реалізувались створенням тут спочатку тимчасових імпортів

(торговельних факторій), а пізніше — постійних поселень-колоній, які зрештою перетворились на розвинені міста-держави, такі як Тіра (нині — Білгород-Дністровський), Ольвія (Бузький лиман), Пантікапей (Керч), Керкінітіда (Євпаторія), Херсонес (Севастополь) та ін.²

Згодом значна кількість предків нинішніх українських греків осіли на українських теренах у період з другої половини XVIII по першу третину XIX ст., що визначило другу міграційну хвилю³. Це переселення було зумовлене зовнішньополітичною діяльністю Російської імперії у напрямі вирішення так званого «Східного питання», пов'язаного з боротьбою Росії за розподіл європейських володінь занепакої Османської імперії з іншими державами.

Основними учасниками міграції стали балканські (переважно з території континентальної Греції і островів грецького архіпелагу) та кримські або понтійські (з Кримського півострова, зокрема Кримського ханства) греки.

Отже, Російська імперія, з одного боку, намагалася посилити власну економіку освоєнням приазовських та причорноморських степів, з іншого — послабити позиції Османської імперії у Криму та на Балканах. Тим самим Росія убезпечувала свої південні кордони, виборюючи право вільної торгівлі на Чорному й Середземному морях. Для грецьких переселенців, особливо тих із них, які мали хист до комерційної і господарської діяльності, а також морської справи, було створено сприятливі умови для облаштування на цих територіях.

Варто наголосити, що, зокрема, станом на кінець XVII ст. значну частку доходів Кримського ханства складали надходження від економічної діяльності представників грецької громади, яка зосереджувала у своїх руках основні сфери економіки: промисловість, садівництво й землеробство. Тому, санкціоноване рескриптом російської імператриці Катерини II від 9 березня 1778 р. та успішно проведене командувачем російських військ у Криму О.В. Суворовим переселення кримських греків та вірмен суттєво послабило позиції влади кримського хана та, відповідно, самої Туреччини в зазначеному регіоні. Цим документом надавалися широкі привілеї усім кримським переселенцям християнського віросповідання, які потерпали від релігійного, національного й соціального гніту, запровадженого на півострові турецьким урядом, створювалося ідеологічне та економічне підґрунтя для посилення еміграційних настроїв серед християн. За таких умов міграційний рух набув небачених до цього масштабів і був спрямований на Приазов'я. Тільки початкова кількість кримських греків, які вирушили туди 9 травня 1778 р., складала близько 18 407 осіб⁴. Ними було засновано м. Маріуполь з 23 навколишніми поселеннями. Відомо, що станом на 1816 р. у самому місті мешкало близько 11,5 тис.

греків⁵. Відтоді Маріупольська грецька община є найчисленнішою на українських теренах.

Вкрай важливим документом, що спонукав балканських греків емігрувати до Росії, став маніфест від 22 липня 1763 р. («О дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах»), згідно з яким вони звільнялися від сплати податків терміном на десять років, отримали довгострокові кредити на своє облаштування (будівництво житла, придбання худоби та іншого майна) тощо⁶. На тлі внутрішньополітичної та економічної ситуації на Балканах, що перебували під владою Туреччини, такі ініціативи безумовно знайшли широкий відгос у середовищі християнського населення регіону. Більшість балканських греків-переселенців, умотивованих наданими їм привілеями, осіли на територіях нинішніх Одещини, Херсонщини, Миколаївщини, де утворилося багато грецьких поселень-общин, серед яких Одеська була найчисленнішою.

Найбільш масова еміграція греків відбулася в часи Грецької революції (Грецької війни за незалежність) 1821–1832 рр., особливо впродовж останніх трьох її років. Після цього масова міграція греків із-за кордону фактично припинилась. Всі інші міграційні процеси, пов'язані з греками, відбувались безпосередньо в лоні самої Російської імперії.

Слід констатувати, що найбільш неоднозначно розвиток національно-культурного життя греків на українських теренах відбувався у ХХ ст., у новоутвореній після розпаду Російської імперії 1917 р. державі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі — СРСР), до складу якого увійшли й етнічні українські території. Так, у 20-х рр. радянська влада розпочала впроваджувати політику так званої «коренізації». Зокрема, на основі Постанови ВУЦВК «Про оформлення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи» від 1928 р. тут були створені два грецьких райони, а саме: Мангушський (12 141 осіб) і Сартанський (15 470 осіб), а також Велико-Янисольський (19 245 осіб), проте вже в Сталінській окрузі, що межувала з Маріупольською⁷. На цих місцевостях розпочали свою діяльність грецькі національні сільради, школи, видавництва тощо. Проте цей період виявився недовготривалим, оскільки вже наприкінці 30-х рр. ставлення до греків докорінно змінилось. Заходи в межах політики «коренізації» були визнані як недоцільні, помилкові й навіть шкідливі. Зокрема, за звинуваченням у зраді батьківщини та співробітництві з німецькими окупантами, на підставі Постанови «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів» від 13 квітня 1944 р., а також Постанови ДКО від 2 червня 1944 р. «Про виселення з території Кримської АРСР болгар, греків і вірмен», органи НКВС і НКВД здійснили примусову депортацію з території Кримської

АРСР 15 040 греків⁸. Лише 1956 р. з депортованих були зняті ці звинувачення, і їх поновлено в громадянських правах. Однак, прав на репатріацію та повернення конфіскованого майна вони тоді так і не отримали.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. спостерігалось поживавлення національно-культурного життя греків на українських теренах. Це зумовлювалось кадровими змінами, що відбулись 1985 р. у керівному складі ЦК КПРС, зокрема обранням Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайла Горбачова, а також — проголошенням нового політичного курсу держави, відомого під назвою «перебудови» і, відповідно, нових засад національної політики, яка почала набувати певних ознак демократичності.

З прийняттям Верховною Радою УРСР 24 липня 1991 р. Акта проголошення незалежності України, в основу подальшого розвитку новоутвореної держави було покладено базові принципи розвиненої світової демократії. Цим документом Україна підтвердила свій намір реалізувати «Декларацію про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р., в преамбулі якої наголошувалося на прагненні «створити демократичне суспільство» та необхідності «побудови правової держави»⁹.

Зважаючи на поліетнічний склад населення України та історично обумовлені проблеми її етнонаціонального розвитку, одним із найактуальніших питань державотворення стало забезпечення прав національних меншин. Основоположними документами — гарантами цих прав — стала насамперед Конституція України (28 червня 1996 р.), а також Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.), Закон України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.) і Закон України «Про національні меншини в Україні (25 червня 1992 р.)»¹⁰.

Варто зазначити, що одним із вкрай важливих питань етнополітичного розвитку новоутвореної незалежної Української держави стала репатріація колишніх депортованих СРСР за національною ознакою, зокрема греків. Документом, який започаткував міжнародне співробітництво у цій сфері, стала «Угода щодо питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів», укладена 9 жовтня 1992 р. на території Киргизстану у м. Бішкек (більш відома під назвою «Бішкекська угода») десятима країнами СНД, а саме: Білоруссю, Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном, Україною тощо¹¹. «Бішкекська угода» засудила «тоталітарну практику насильницького переселення народів, національних меншин та окремих громадян колишнього СРСР» і наголосила на праві «депортованих осіб, національних меншин і народів на відновлення історичної справедливості й повернення до місць їхнього проживання на момент депортації». Окрім цього, країни-учасниці зобов'язувались усіляко сприяти процесу репатріації раніше

депортованих, серед яких близько 15 тис. греків, які на момент підписання «Бішкекської угоди» проживали, за даними Федерації греків Криму (далі — ФГК), в Узбекистані (0,5 тис. осіб), Казахстані (2,5 тис.), Киргизстані (0,5 тис.), Таджикистані (0,5 тис.) та близько 10 тис. осіб в інших регіонах колишнього СРСР (Урал, Сибір, Башкирія)¹². Ініціатива з підписання цього документа належала саме українській стороні. Початковий термін його дії становив десять років. 30 травня 2003 р. дію було пролонговано на наступні десять років, тобто до 30 травня 2013 р. Після того, як сплинув зазначений термін, країни-учасниці більше не поновлювали своїх зобов'язань за «Бішкекською угодою».

Перший Президент України Леонід Кравчук, під час свого виступу 7 липня 1992 р. на Міжнародній конференції з антисемітизму в Брюсселі, наголосив на тому, що «за оцінкою деяких міжнародних експертів, Україна надала своїм меншинам набагато більше прав, ніж того вимагає Міжнародний пакт про громадянські й політичні права»¹³.

У 1993 році для реалізації державної політики в напрямку забезпечення захисту прав та соціальних гарантій національних меншин, зокрема колишніх депортованих народів, було створено Міністерство України у справах національностей та міграції. Пізніше репатріацією колишніх депортованих опікувався Державний комітет України у справах національностей та міграції.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживає 91,5 тис. осіб грецької національності¹⁴. Ця цифра на сьогодні, безумовно, є застарілою, але більш оновлених відомостей щодо проживання греків на українських теренах не існує, оскільки відтоді переписи населення державою не проводились.

Від самого початку існування незалежної Української держави і донині безумовним лідером національно-культурного руху греків України є Олександра Іванівна Проценко (Пічаджі), яка очолює Федерацію грецьких товариств України (далі — ФГТУ), створену 1995 року зі штаб-квартирою в м. Маріуполь Донецької області. За даними електронного видання «Греки Украины. Вчера. Сегодня. Завтра» станом на 2017 р. ФГТУ об'єднує 102 вітчизняних грецьких громадських організацій у 19 областях України та Автономній республіці Крим.

Одним із найактивніших і найстарших колективних учасників ФГТУ слід вважати Київське міське товариство греків (далі — КМТГ), зі створенням та діяльністю якого безпосереднім чином пов'язаний початок процесу національно-культурного відродження грецької громади столиці України — міста Києва.

Загальні Установчі збори КМТГ відбулися 13 вересня 1990 р¹⁵. Ініціатива зі створення цієї організації належала київській родині грець-

кого походження Хачиків, насамперед її представнику — відомому громадському діячу Іллі Пантелійовичу. В протоколі Установчих зборів КМТГ зазначалося, що організацію створено з метою «згуртування усіх верств грецького населення м. Києва і Київської області задля виконання програми відродження грецької нації, мови, культури, релігії»¹⁶. Головою КМТГ одногосно було обрано Іллю Хачика. Слід зауважити, що тоді організація отримала назву «Київське міське Товариство греків по діловим і культурним зв'язкам із зарубіжними країнами». Установчими зборами було затверджено: основні напрями роботи організації, проект Статуту, склад Ради і ревізійної комісії, особу відповідального секретаря. Збори також висловили намір входження КМТГ, на правах колективного члена, до складу Республіканського товариства греків України (далі — РТГУ), провідної на той час вітчизняної грецької організації, штаб-квартира якої розташовувалась у м. Донецьку. У цьому зв'язку, Збори постановили невдовзі визначитись щодо характеру відносин з РТГУ і, відповідно, із юридичним статусом КМТГ. Окрім цього, Зборами було наголошено на необхідності прискорення роботи за такими напрямками, як отримання дозволу на відкриття розрахункового та валютного рахунків, виготовлення печаток і штампів КМТГ, узгодження кошторису витрат, оголошення набору нових членів і визначення правил їх прийому, затвердження статусу засновників КМТГ тощо. Незабаром, окремою Постановою Президії РТГУ від 15 вересня 1990 р. було зареєстровано «первинну організацію грекомовної національності мешканців м. Києва у складі Республіканського товариства греків України»¹⁷.

Утім, уже наступного 1991 р. думка членів організації стосовно відносин з РТГУ докорінно змінилася, що пояснювалося невідповідністю пріоритетів та методів діяльності обох організацій. Зокрема, постало питання про доцільність незалежної діяльності КМТГ. Зважаючи на це, 23 травня цього ж року було повторно скликано Установчу конференцію КМТГ¹⁸. На конференції учергове затверджували проект Статуту (зі змінами і доповненнями до попереднього варіанту) та обирали вищі керівні органи організації — Раду КМТГ і ревізійну комісію. Головою Ради КМТГ знову обрали Іллю Хачика. Окрім цього, було збільшено кількість осіб — членів Ради КМТГ, зменшено термін повноважень ревізійної комісії. Доручення ж, яке отримали члени організації, а саме: отримати дозволи на відкриття розрахункового й валютного рахунків, на виготовлення гербової печатки і штампів, а також створити Програму роботи КМТГ, свідчить про те, що в період з 1990 по 1991 рр. організація не здійснювала повноцінної діяльності. Водночас, за означений період, КМТГ не збільшилось і кількісно, що підтверджується дорученням роз-

почати збір членських внесків і множення бланків-анкет члена організації. Конференцією також було затверджено структуру КМТГ.

Наступного 1992 р., за рішенням Виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 15 січня, зареєстровано Статут організації. При цьому було дещо видозмінено її назву, а саме: на «Київське міське Товариство греків для культурних зв'язків з греками в Україні та за її межами».

У Статуті зазначалось, що організацію створено з метою «об'єднання греків, які проживають у м. Києві, з метою відродження традицій, побуту, мови, культури та історії, як сукупності досягнень грецького народу в галузі організації життя, створення духовних та матеріальних цінностей, а також для надання посильної соціальної допомоги членам грецької діаспори міста»¹⁹. Слід зауважити, що цього разу Київська область не увійшла до сфери діяльності організації, що, власне, стало логічним рішенням відповідно до заявленого міського, а не обласного статусу КМТГ, як це передбачалось у попередніх редакціях Статуту.

Задля реалізації цієї мети, КМТГ поставило перед собою наступні завдання: відкриття в м. Києві недільної грецької школи та Грецької гімназії, проведення наукових досліджень з проблем давньої та сучасної історії еллінізму, організація видавничої справи, налагодження та розвиток зв'язків між грецькими національно-культурними організаціями в Україні та за її межами й т. ін.²⁰ Варто наголосити, що Статутом передбачалась участь у роботі організації і осіб інших національностей²¹.

25 серпня 1992 р. КМТГ отримало «Свідоцтво про внесення до Державного реєстру учасників зовнішньоекономічних зв'язків України», що надало організації можливість здійснювати діяльність у таких напрямках, як експорт товарів власного виробництва, експорт товарів не власного виробництва без переходу права власності, експорт товарів не власного виробництва з переходом права власності, імпорту товарів для власних потреб, імпорту товарів для власних потреб без переходу права власності, імпорту товарів для власних потреб з переходом права власності²². Утім, КМТГ так і не реалізувало ці можливості, оскільки не знайшло партнерів й інвесторів для організації зовнішньоекономічної діяльності.

1 червня 1993 р. відбулося важливе для подальшого розвитку організації засідання Ради КМТГ. Головним питанням порядку денного стала перереєстрація членів організації за національною ознакою. Така несподівана постановка питання, особливо зважаючи на одне з основоположних положень Статуту, а саме: пункт 2, параграф 2.1, де йдеться про те, що «у роботі Товариства можуть приймати участь особи другої націо-

нальності»^{*}, була спричинена ситуацією, що мала місце в організації на межі 1992–1993 рр., коли між її окремими членами виникли протистояння саме на національному ґрунті. Як зазначалося в документах цього засідання, заступник Голови Ради КМТГ Юрій Пряхін почав ігнорувати інтереси організації, як саме грецького національного утворення. Зокрема йшлося про таке: «Деструктивні дії Пряхіна Ю.Д. в 1993 р. перетнули межу керованості. Його цілеспрямовані дії ввести своїх прибічників, із числа членів товариства не грецької національності, до органів управління товариством стали утискати інтереси членів товариства грецької національності, в результаті чого назрів розкол у товаристві...»²³. Зважаючи на це, і «з метою врегулювання наявного протистояння, недопущення утисків національно-етнічних інтересів, прав і свобод греків і керуючись Законом «Про національні меншини в Україні», Рада КМТГ постановила: звільнити Юрія Пряхіна від виконання обов'язків заступника голови Ради КМТГ і позбавити його членства в організації на підставі власної заяви, упродовж місяця після зазначеного засідання провести перереєстрацію всіх членів організації за національною ознакою на підставі документів, представникам негрецької національності було запропоновано брати участь у роботі КМТГ на основі угод без права участі в зборах та формуванні органів управління, а також — членство в роботі новоствореного, спільно з Міжнародним центром культури і мистецтва Федерації профспілок України, клубу грецької культури та мистецтва «Афіна-Паллада»²⁴.

Перелічені вище зміни знайшли своє відображення в новому Статуті КМТГ, який було перереєстровано 14 березня 1994 р. Управлінням юстиції Київської міської державної адміністрації²⁵.

Відразу після розв'язання проблеми протистояння в середині КМТГ, керівництво організації висловило намір здійснити ще одну спробу налагодження співпраці з громадським об'єднанням загальноукраїнського рівня, організацією- правонаступником РТГУ — Союзом греків України (далі — СГУ). З метою вирішення цього питання 29 лютого 1993 р. у рамках I Загальноукраїнської конференції керівників національних товариств України проведено спільне засідання представників СГУ та КМТГ. Упродовж засідання відбувся обмін думками щодо перспективи діяльності обох організацій, намічених ними цілей і завдань, а також шляхів їх реалізації. Було досягнуто принципового взаєморозуміння в низці важливих питань, зокрема прийнято рішення про вступ КМТГ до складу СГУ з особливим статусом столичної організації. Враховуючи попередній

---

^{*} мається на увазі «іншої»; тут треба зважати на незадовільне володіння переважною більшістю представників вітчизняної грецької спільноти державною мовою.

досвід співробітництва обох організацій, насамперед були обговорені розмежування повноважень Ради СГУ і Ради КМТГ. Зокрема, КМТГ делегувало право представляти власні інтереси в Президії Ради національних товариств України Раді СГУ. СГУ, зі свого боку, взяв на себе зобов'язання усіляко сприяти реалізації Програми КМТГ з національно-культурного відродження грецької діаспори м. Києва²⁶.

Утім, відносини між організаціями продовжували залишатись напруженими. Тому вже через два роки співпраці, а саме наприкінці 1995 р., Радою КМТГ було прийнято рішення про вихід із СГУ з причини формальної і нерезультативної спільної діяльності обох об'єднань. Крім того, Голова Ради КМТГ Ілля Хачик у відкритому листі від 9 січня 1996 р. на ім'я Голови Ради Федерації грецьких товариств України (далі — ФГТУ) Олександри Проценко-Пічаджі звернувся із проханням розглянути питання про вступ КМТГ до складу цієї організації²⁷. Того ж місяця з приводу цього клопотання було ухвалено позитивне рішення. Таким чином, починаючи з січня 1996 р. КМТГ є колективним членом ФГТУ з правом голосу щодо питань формування керівних органів цієї організації.

Слід зауважити, що з 1996 р. розпочався найрезультативніший період діяльності КМТГ, яке зарекомендувало себе одним із найактивніших громадських об'єднань греків на теренах України, завдячуючи здебільшого зусиллям лідера організації Іллі Хачика. З нагоди урочистостей, присвячених 20-літньому ювілею з дня створення КМТГ, один із членів організації, Заслужений журналіст України і член Національної спілки письменників України Іван Аврамов згадував: «Наверняка у времени есть крылья — годы даже не бегут, а летят вперед. Кажется, совсем недавно Илья Пантелеевич Хачик, человек с неистовым темпераментом народного трибуна, безмерно увлекающийся, причудливо сочетающий в себе черты реалиста и мечтателя, прагматика и фантазера, романтика, взялся за совершенно новое дело, решив объединить всех греков Киева в одну сплоченную общину», а потім, підсумовуючи, наголосив: «Бессменный председатель общества И.П. Хачик всемерно способствовал возрождению нашего национального самосознания, нашей исторической памяти»²⁸.

До найбільших досягнень КМТГ у процесі розбудови національно-культурного життя грецької громади м. Києва, на думку самих її представників, слід віднести відкриття 1 січня 1993 р. (за розпорядженням представника Президента України Б. Андрусюка) недільної грецької школи при загальноосвітній школі № 94 Старокиївського району м. Києва²⁹. Та вже 1 вересня того ж року, за присутності посла Грецької Республіки в Україні Васіліоса Пацікакіса, відбулися урочистості з нагоди відкриття й першого «грецького» класу. Згодом, було організовано кілька класів з поглибленим вивченням грецької мови як другої іноземної, і для цього

облаштовано спеціальні кабінети. Для слухачів недільної школи було налагоджено викладання грецької мови й літератури, а також історії, культури й мистецтва стародавньої та сучасної Греції. Навчальний процес було забезпечено підручниками новогрецької мови авторства М. Ритової (завдячуючи допомозі професора Донецького університету, етнічного грека Стефана Калосєрова. — *Авт.*), методичними посібниками (включно із аудіо- та відеоматеріалами), розмовниками, словниками, довідниками, художньою та іншого роду літературою, технічними засобами тощо³⁰. Актив КМТГ, за підтримки Міністерства освіти України, сприяв перевиданню підручників новогрецької мови «Алфавитарио» (автори А. Білецькій і О. Угріновіч) і «Та неа элленика» (автори І. Моноледакіс, П. Мулас та ін.)³¹. У 2007 р. член КМТГ і викладач недільної школи Вікторія Нікіфорова написала й видала свій підручник новогрецької мови. Самі представники організації наголошують, що він став предметом їхньої особливої гордості³². Варто згадати й про те, що вчителі школи отримали можливість стажувалися у навчальних закладах Греції, а найкращі учні «грецьких» класів — відвідувати літні табори Греції і, таким чином, вдосконалювати свої знання новогрецької мови. У 2008 р. школа № 94 отримала статус спеціалізованої школи й нову назву — «Еллада». У приміщенні школи розпочав діяльність клуб українсько-грецької дружби «Ластівка» та дитячий театр під керівництвом викладача новогрецької мови Марини Майбороди.

Не можна обійти увагою і те, що 1994 р. КМТГ було створено грецький клуб «Афіна-Паллада» при Міжнародному центрі культури і мистецтв Федерації профспілок України, пріоритетним напрямом діяльності якого стало проведення культурно-просвітницької роботи з ознайомлення грецької діаспори м. Києва з основними надбаннями національної грецької історії, культури та мистецтва. Так, щомісяця клуб організовував творчі вечори, які присвячувались творчості видатних грецьких і українських поетів. Зокрема, «многим киевским грекам запомнилась презентация стихов великого Кобзаря, переведенных на румейский язык поэтами Приазовья, в частности, Антоном Шапурмой, Леонтием Кирьяковым и другими», — зазначалось у статті членів КМТГ Майї Корягіної (Колле) та Івана Аврамова³³.

Клуб «Афіна-Паллада» неодноразово виступав організатором проведення національних грецьких свят для представників грецької громади м. Києва, зокрема, такого шанованого греками всього світу Дня «Охі» (грецьк. Ελέτειος του «Όχι» — річниця «Ні»), яке відзначають 28 жовтня*.

---

* Державне свято в Греції і на Кіпрі, присвячене пам'яті події, що відбулася 28 жовтня 1940 р., коли грецький прем'єр-міністр Іоанніс Метаксас відхилив ульти-

Окрім цього, клуб «Афіна-Паллада» спільно з КМТГ виступав організатором святкувань з нагоди Дня незалежності Греції (25 березня), Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу (18 травня), Дня пам'яті жертв політичних репресій (відзначається третього тижня травня місяця) та ін.

Чи не найважливішим консолідуючим чинником національно-культурного життя будь-якого народу є прояви його духовних прагнень, виражені насамперед у причетності до власних релігійних традицій. Саме тому, опираючись на багатовікову традицію грецького православ'я, зусиллями КМТГ було відновлено діяльність релігійної громади Святої Катерини (далі — Громада) Грецької православної церкви, що бере свій початок у 1738 р., коли київські греки на землях купця Астаматіосові Стіматі заснували Свято-Катерининську парафію. Слід зазначити, що через 10 років парафію було перетворено на чоловічий монастир у канонічному підпорядкуванні Синайської Архієпископії, який на кілька століть став центром грецької духовності й культури на українських теренах. Наприкінці 20-х рр. храм Святої великомучениці Катерини зруйновано радянською владою, а вцілілі після вибуху монастирські приміщення націоналізовані. З культових споруд до сьогодні зберіглася лише дзвіниця (за адресою: Контрактова площа, 2-а) з надбрамним храмом. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 1995 р. (№ 495) споруди колишнього монастиря передано до комунальної власності м. Києва для використання під потреби Управління Національного банку України по м. Києву і Київській області³⁴. У 1995 р. коштом Національного банку України (далі — НБУ) було відновлено монастирську дзвіницю. 7 грудня 1999 р. парафіяни відслужили там свій перший молебень, а 7 січня 2000 р. — першу літургію³⁵.

Отже, 15 січня 1994 р., у Подільському районі м. Києва — історичному місці життєдіяльності Свято-Катерининської обителі — відбулися загальні збори Громади. Саме тоді було обговорено її Статут. Пізніше, 13 квітня 1994 р. Київська міська державна адміністрація видала Свідоцтво про реєстрацію (№ 272/1) Статуту Громади³⁶. У Статуті Громади зазначено, що це об'єднання громадян є самостійною організацією, що не входить до складу інших релігійних об'єднань і створено з метою «спільного здійснення права на свободу сповідання та поширення православної віри, а також для піклування про релігійно-моральне виховання грецького населення м. Києва»³⁷. Обумовлено також, що членом Громади

матум фашистської Італії з вимогою дозволити італійським військам увійти на територію Греції і зайняти всі важливі стратегічні позиції у країні, бо в іншому разі оголошувалась війна. Відповідь Іоанніса Метаксаса була лаконічною й містила єдине слово — «Ні».

може стати кожен віруючий православного обряду, який зобов'язується дотримуватись норм християнської моралі та положень її Статуту. Вищим керівним органом Громади визначено Загальні збори (скликаються раз на рік та за потреби), яким підзвітна Рада Громади — виконавчий та розпорядчий орган. Для греків м. Києва Громада неодноразово виступала організатором проведення таких православних релігійних свят, як Різдво, Великдень та інші, що супроводжувались виступами грецьких фольклорних колективів, частуванням стравами грецької національної кухні та ін. Крім того, представники Громади налагодили контакти та здійснюють листування з низкою митрополій Грецької Православної Церкви в інших країнах світу.

Важливою подією в історії діяльності КМТГ та грецької спільноти м. Києва, а водночас і греків усієї України, стало відкриття на території Києво-Печерської Лаври надгробного пам'ятника князю Константину Іпсілантісу — «патріарху» антитурецького національно-визвольного руху греків у ХІХ ст. Слід зауважити, що цей пам'ятник, після смерті К. Іпсілантіса 27 червня (за новим стилем 10 липня) 1916 р., було створено видатним скульптором Степаном Піменовим-старшим і встановлено у 1918 р. на місці поховання князя у Георгієвській церкві поблизу Софійського собору. У 1934 р. Георгієвську церкву зруйновано більшовиками, а пам'ятник, як культурне надбання, перенесено спочатку до Софійського собору, а потім — до Успенського собору Києво-Печерської Лаври. 3 листопада 1941 р. радянською владою було зруйновано й Успенський собор, а водночас пошкоджено пам'ятник. На початку 50-х рр. фрагменти пам'ятника було знайдено. Втім, лише 1995 р., багато в чому завдячуючи зусиллям членів КМТГ, зокрема історика грецького походження Світлані Мазараті, розпочались роботи з його реставрації, які тривали майже два роки. 29 червня 1997 р. на території Києво-Печерської Лаври відбулося урочисте відкриття пам'ятника³⁸. На проведення цієї акції колишнім Державним комітетом України у справах національностей і міграції було виділено відповідне фінансування³⁹. Цього ж дня вирішено присвоїти організації ім'я Константина Іпсілантіса⁴⁰. Водночас укладено Договір про дружбу і співробітництво між КМТГ і Загальногрецьким товариством понтійських офіцерів імені Александра Іпсілантіса, яке фінансувало роботи з відновлення пам'ятника⁴¹. У документі зазначалось, що виходячи з потреб і наявних можливостей, упродовж місяця з моменту підписання Договору, Сторони мають визначитись із змістом майбутньої співпраці, а також з порядком і термінами виконання взятих на себе зобов'язань⁴².

Важливою подією в історії КМТГ, яка водночас стала визнанням досягнень цієї організації на ниві національно-культурного відродження грецької діаспори м. Києва й України загалом, стало нагородження його

очільника Іллі Хачика Дипломом з подякою «За значний внесок у розвиток та зміцнення Української держави» за підписом Президента України Леоніда Кучми. Церемонія нагородження відбулась у грудні 1997 р. під час аудієнції Іллі Хачика в Президента Грецької Республіки Константіноса Стефанопулоса, яка відбулась у рамках його офіційного візиту до України.

Слід також зазначити, що станом на 1998 р. — час найбільш активної діяльності КМТГ — кількість членів організації становила 260 осіб, зокрема: наукових працівників — 10% (серед них — 6 академіків Національної академії наук України), інженерів і техніків — 26%, працівників культури та освіти — 14% (серед них — Народний артист України (з 2009 р.) Костянтин Абазопуло, член Національної спілки письменників України Іван Аврамов та інші видатні особистості), школярів та студентів — 18%, осіб робітничих професій — 12%, працівників комерційно-підприємницької і фінансової сфери, сфери обслуговування та службовців — 20%⁴³.

Водночас, не можна обійти увагою і ті проблеми, які виникли перед КМТГ на шляху національно-культурного відродження грецької спільноти м. Києва. Слід зауважити, що їхній характер є типовим для переважної більшості громадських організацій, як в Україні, так і в усьому світі, і полягає, насамперед, у відсутності сталої матеріальної бази, а також планових джерел фінансування. У цьому контексті слід виокремити основні з них, на яких, зокрема, наголошують самі члени КМТГ.

Наразі, зважаючи на брак коштів, досі не було розпочато заплановане КМТГ будівництво грецької православної церкви в м. Києві у дворі колишньої садиби родини князів Іпсіланті (нинішня її адреса: вул. Січневого повстання, 8). Так і залишився без власного приміщення клуб «Афіна-Палада», у зв'язку із чим його творчі колективи увійшли до складу Дитячого центру грецької культури й просвітництва «Зорбас» (керівник Олександра Шайтан)⁴⁴. 1 червня 1995 р. зареєстровано друкований орган КМТГ — двомовний українсько-грецький вісник «Елпіда» (у перекладі з грецької — «Надія»). З цієї нагоди, Надзвичайний і Повноважний Посол Греції в Україні Васіліос Х. Патсікакіс привітав зі сторінок першого випуску зазначеного видання КМТГ і усіх представників грецької спільноти в Україні: «З радістю я довідався про те, що Ваше товариство має намір видавати газету «Елпіда» («Надія»). Я певен, що ця газета заповнить велику прогалину у справі згуртування греків і буде корисною в розвитку грецько-українських стосунків і в зміцненні культурних зв'язків українців грецького походження зі своєю історичною батьківщиною. Бажаю виданню Вашої газети щасливої дороги, і щоб вона знаменувала успішну діяльність вашого Товариства. Користуючись нагодою, бажаю вам щастя, здоров'я, професійних та особистих успіхів».

Однак, знову ж таки з причини браку фінансів на утримання й видавництво газети, станом на кінець 1999 р. побачили світ лише три її номери. Відтоді газета не видавалась.

Окрім цього, починаючи з 90-х рр., КМТГ і парафіяни Громади неодноразово, але до сьогодні безрезультатно, порушували питання про реституцію вцілілого нерухомого майна колишньої Свято-Катериненської обителі, про яку вже йшлося. 5 липня 1999 р. між НБУ та Громадою досягнуто певного компромісу: у безоплатне користування останній надано два приміщення дзвіниці (надбрамну церкву та кімнату під церковну канцелярію), що зафіксовано окремою Угодою. Проте, вже у березні 2001 р. Головне управління НБУ по м. Києву і Київській області відмовилось пролонгувати зазначену Угоду⁴⁵. З того часу богослужіння там не відбуваються. Незважаючи на численні депутатські звернення, а також звернення грецьких дипломатів, КМТГ і Громади, питання реституції досі не вирішено. Так, 7 серпня 2001 р. ця проблема стала головною темою обговорення під час офіційної зустрічі заступника Міністра закордонних справ Грецької Республіки Грігоріса Ніотіса з Держсекретарем Міністерства закордонних справ України Юрієм Сергеевим і була висвітлена під час прес-конференції грецького дипломата в Міністерстві закордонних справ України, де, зокрема, зазначалось, що «на думку грецької Сторони, парафії має бути повернуто церковне приміщення або виділено земельну ділянку під будівництво з наданням матеріальної компенсації з боку НБУ»⁴⁶.

Влітку 2016 р. КМТГ було реорганізовано в Громадську Спілку «Київське міське товариство греків імені Костянтина Іпсіланті» (далі — Спілка), засновниками якої стали КМТГ разом з ТОВ «Greek Group». 17 червня 2016 р. відбулася Установча конференція Спілки. Головою організації було одногосно обрано Миколу Христофоровича Корецького — відомого громадського діяча, освітянина й науковця грецького походження, проректора з навчально-педагогічної діяльності та міжнародних зв'язків Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (після окупації у 2014 р. Автономної Республіки Крим Російською Федерацією цей заклад відновив свою діяльність у м. Києві. — *Авт.*). Окрім цього, на конференції було затверджено Статут Спілки, обрано Раду і Ревізійну комісію. Новообраному голові Спілки доручено в найкоротші терміни зареєструвати організацію. Слід зауважити, що, загалом, концепцію діяльності Спілки, як правонаступниці КМТГ, змінено не було. Втім наголошувалося, що головний акцент роботи Спілки спрямовуватиметься на грецьку молодь.

Під час роботи конференції свої привітання й побажання її учасникам висловив Президент Асоціації грецьких підприємців і підприємств України Пантелеймон Бумбурас⁴⁷.

За рік свого функціонування Спілка розробила власний сайт (www.greekkiev.com.ua), де регулярно звітує про стан справ в організації, здійснену роботу тощо. Важливою подією стало укладення з Центральним державним архівом громадських об'єднань України договору про збереження й обробку архіву організації, який уже передано на зберігання. Відтепер цей архів стане доступним для широкого кола зацікавленої громадськості⁴⁸. Також до головних звершень Спілки, за рік функціонування, слід віднести і те, що проявлена її членами ініціатива зі встановлення меморіальної дошки київському цивільному губернатору 1839–1852 рр. грецького походження Івану Фундуклею* знайшла абсолютну підтримку й була погоджена з членами профільної комісії Київської міської ради народних депутатів⁴⁹.

Сьогодні Спілка, яка згідно з останньою інформацією, розміщеною на сайті організації, налічує 217 членів, є насиченим роботою із розвитку національно-культурного життя київської грецької громади.

Не можна обійти увагою той факт, що 24 листопада 2016 р. до державного реєстру було внесено громадську організацію «Київське міське товариство греків імені Александра і Дмитрія Іпсіланті, та їх предків» на чолі з Іллею Хачиком. За ініціативою цієї організації того ж року було створено «Міжнародний історико-патріотичний, науково-суспільний благодійний фонд пам'яті Александра і Дмитрія Іпсіланті, та їх предків».

Отже, київські греки є одними із найактивніших учасників національно-культурного руху грецької спільноти на українських теренах. Високий рівень етнічної солідарності й згуртованості, що притаманний їм, дозволяє забезпечувати успішну реалізацію власних просвітницьких, культурних та підприємницьких проєктів.

Водночас варто зазначити, що, незважаючи на широку правову й програмову базу у сфері забезпечення всебічного національно-культурного розвитку національних меншин, дії української влади щодо реальної підтримки національно-культурних ініціатив грецької спільноти нерідко залишаються на стадії декларативності.

---

* Роки губернаторства Івана Фундуклея стали чи не найкращими в історії Київської губернії, завдячуючи подоланню корупції, спорудженню першого в місті водогону й мосту через Дніпро, реконструкції Подолу й Софійської площі, заснуванню ботанічного саду, створенню й виданню перших фундаментальних досліджень з історичної топографії і статистики Києва «Обозрение Киева» 1847 р. і «Статистическое описание Киевской губернии» 1862 р., що часто здійснювалося ним власним коштом.

ДОДАТКИ*Додаток 1.*

Старокиївська районна державна адміністрація
міста Києва

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
Представника Президента України

Про створення
недільної школи
національних меншинств
(грецької) в Україні

З метою виконання Закону про національні меншинства в Україні та відповідно Тимчасовому положенню про недільну школу Національних меншинств в Україні:

1. Створити недільну грецьку школу та відкрити її при загально-освітній школі № 94 з 1 січня 1993 р.
2. Завідуючій районним відділом освіти Ходаревій Т.В. призначити керівника недільної школи за сумісництвом.
3. Відкрити фінансування недільної грецької школи з 1 січня 1993 року по затвердженому кошторису, при подальшій звітності централізованою бухгалтерією райвно.
4. Контроль за виконанням цього розпорядження покласти на відділ освіти (завідуюча Ходарева Т.В.).

Представник Президента

Б. Андресюк

Подання:

Відділ освіти

Т. Ходарева

Погоджено:

Заступник глави

адміністрації

М. Олейніков

Зав. районним відділом

А. Лавриненко

Зав. ВДПР

О. Котіна

м. Київ

«08» січня 1993 р.

Додаток 2.

Київське міське товариство греків
для культурних зв'язків з греками
в Україні та за її межами
Україна, 252014, Київ-14, ул. Бастіонна, 1/36, кв. 65
Тел. 295-74-35, 550-47-01.

№ 4

«9» янв. 1996 р.

Председателю Совета Федерации
греческих Обществ Украины
Проценко А.И.

Глубокоуважаемая Александра Ивановна!

На расширенном заседании Президиума Киевского городского общества греков рассмотрен вопрос о Вашем предложении вступления в Федерацию, а также Устав и Программа Федерации и полностью им одобрены.

Содержание Устава и Программа Федерации соответствуют мировоззрению нашего общества и предполагают более интенсивное развитие нашего общества в составе Федерации по вопросам национального образования, культурного и религиозного возрождения, развития скаутского молодежного движения, оздоровления детей и пенсионеров, а также широкого участия в научных разработках и проведении научных конференций, что соответствует направлениям, отраженным в программе нашего общества на 1994–1999 гг.

На наш взгляд, заслуживает серьезного внимания рассмотрение в составе Федерации программы религиозного возрождения в целях создания единой Греческой Православной Церкви, объединяющей все греческие общины в Украине.

Нашим обществом положено начало и зарегистрирован Устав религиозной греческой общины со статусом Греческой Православной Церкви как самостоятельной организации / см. п. 1.6 Устава общины/.

Одновременно сообщая о выходе нашего общества из состава Союза греков Украины.

В связи с изложенным, Киевское городское общество греков просит Совет Федерации рассмотреть вопрос о принятии нашего общества в состав Федерации.

Приложение в копиях:

1. Устав КГОГ,

2. Устав религиозной общины,
3. План мероприятий /Программа/,
4. Справка об обществе /на русском языке/,
5. Справка об обществе /на греческом языке/,
6. Образец анкеты-заявления для членов общества, согласно которой ведется прием и учет членов нашего общества и их принадлежности к греческой национальности,
7. Учетная карточка ребенка,
8. Письмо в Союз греков Украины,
9. и другие документы — всего 32 листа.

С уважением и надеждой на успешное сотрудничество —
Председатель общества
и религиозной общины
Св. Екатерины ГПЦ

И.П. Хачик

Додаток 3.

ДОГОВОР

о дружбе и сотрудничестве между Киевским городским
Обществом греков имени Константина Ипсиланти
и Всегреческим Обществом понтийских офицеров
имени Александра Ипсиланти.

г. Киев

«29» июня 1997 г.

Вышеупомянутые Общества,

- выражая обоюдное удовлетворение результатами совместных действий по поиску, реставрации и открытию на территории Киево-Печерской Лавры надгробного памятника Князю Константину Ипсиланти;
- стремясь к укреплению государственных, национальных, культурных и религиозных связей, направленных на сближение интересов наших стран и на возрождение Киевских греков, потерявших на долгое время связь с исторической Родиной;
- считая необходимой дальнейшую координацию мероприятий, вызываемых обоюдный интерес у договаривающихся Сторон по влиянию и освещению исторических фактов, связанных с исторической борьбой греческого и украинского народов за националь-

ную независимость их стран, связанных с наследием Эллинизма, христианства на Украине, стремящихся к проведению Дней украинской и греческой культуры, к открытию греческих и украинских гимназий и проведению научно-практических конференций, а также способствующих сотрудничеству деловых людей Киева и Афин,

договорились о нижеследующем:

1. В месячный срок с момента подписания настоящего Договора произвести взаимный обмен информацией в отношении круга вопросов, в решении которых Стороны считают желательным плодотворное сотрудничество.

2. Исходя из потребностей и наличия возможностей у каждой из Сторон согласовать перечень конкретных вопросов, подлежащих совместному решению, а также порядок и сроки исполнения.

Договор подписан в г. Киеве, 29 июня 1997 года.

От Общества греков г. Киева
им. К. Ипсиланти

От Всегреческого Общества
понтийских офицеров
им. А. Ипсиланти

.....Илья Хачик
Председатель

.....Георгис Цалухидис
Председатель

Додаток 4.

Київське міське товариство греків
для культурних зв'язків з греками
в Україні та за її межами
Україна, 252014, Київ-14, ул. Бастіонна, 1/36, кв. 65
Тел. 295-74-35, 550-47-01.

№ 2

«15» июля 1997 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

29 июня 1997 г. по инициативе и при непосредственном участии Киевского городского Общества греков, Всегреческого Общества понтийских офицеров и Посольства Греции в Украине состоялось торжественное

открытие на территории Киево-Печерской Лавры надгробного памятника князю Константину Ипсиланти — Патриарху национально-освободительного движения в Греции и на Балканах.

В открытии памятника принимали участие Правительственные делегации Греции и Украины, представители государственных и общественных организаций обеих стран и представители национальных меньшинств Украины.

Торжество вылилось в праздник. Завершился двухлетний труд творческого поиска, решения организационных и технических вопросов, вопросов финансирования и выполнения восстановительных работ, открытия памятника, его освещения на священной земле Независимой Украины.

Величие и достоинство князя К. Ипсиланти, его историческая роль и значение получило высшую оценку молодого государства Украина, которая отдала бескорыстно священную землю центра религиозного православия для увековечивания памяти Патриоту Свободы и Разума.

Учитывая важность исторического события и отмечая выдающиеся заслуги в деле восстановления надгробного памятника национальному герою Греции князю К. Ипсиланти, Киевское городское Общество греков, —

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Киевскому городскому Обществу греков присвоить звание Общества Константина Ипсиланти;

2. Учредить международный общественно-патриотический и религиозный фонд им. К. Ипсиланти по инициативе Киевской религиозной общины ГПЦ;

3. Наградить Посла Греции в Украине господина Патсикакиса, Всегреческое Общество понтийских офицеров, в лице господ Цалухидиса и Николаиди, и Киевское городское Общество греков им. К. Ипсиланти, в лице господина Хачика и госпожи Мазарати — медалью I-ой степени имени князя Константина Ипсиланти, учрежденной фондом им. К. Ипсиланти.

4. Вручить Почетную грамоту Посольству Греции в лице господина Патсикакиса Василеоса и всех работников Посольства, отмечающую их выдающиеся заслуги в организационных вопросах по проведению исторического мероприятия, а также в вопросах национально-культурного и религиозного возрождения греков Киева, способствующих сближению национальных и культурных связей между народами Украины и Греции.

5. Просить Правительство Греции отметить на уровне правительственных наград заслуги Посла Греции в Украине господина Патсикакиса

Василеоса в вопросах огромного вклада и проявления инициатив в национальном возрождении греков Украины и Киева.

6. Выразить Благодарность с большой буквы всем организациям, отдельным гражданам, общественным фондам и движениям за активное участие в проведении мероприятий в процессе рождения идеи восстановления памятника К. Ипсиланти и во время ее осуществления. Киевское городское общество греков сердечно благодарит вложивших свой вклад в священное дело Памяти.

7. Постановление вступает в силу со дня его подписания.

Председатель Общества греков
и киевской религиозной Общины
ГПЦ

И.П. Хачик

---

¹ Греки на українських теренах: Нариси етнічної історії. Київ, 2000. 488 с.; Крижицький С.Д. Колонізація давньогрецька Північного Причорномор'я. Енциклопедія історії України. Київ, 2007. Т. 4. С. 461.

² Крижицький С.Д. Античні держави Північного Причорномор'я. Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1. 688 с.; Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. — перша половина VI ст. н. е.). Монографія. Харків, 2006. 352 с.

³ Піскіжова В.В. До питання появи греків на українських територіях. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький. 1999. Вип. VI. С. 10–11.

⁴ Мариуполь и его окрестности. Мариуполь, 1892. URL: www.calameo.com/books/002979071addc0ec8f12b

⁵ Гедьо А.В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. Український історичний журнал. 2001. № 1.

⁶ Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г. URL: www.geschichte.rusdeutsch.ru/15/27/108

⁷ Гуцало Л.В. Національно-адміністративне районування на Півдні України (20–30-ті рр. XX ст.). URL: kisref.ru/stat401129.html

⁸ Бугай М.Ф. «За повідомленням НКВС СРСР були переселені...». Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. Київ, 1992.

⁹ Декларація про державний суверенітет України. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Київ, 1997. Ч. II. С. 574–578.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. Київ, 1991. № 53. С. 799; Етнополітика в Україні. Київ, 1998. С. 111–125, 125–129.

¹¹ Соглашение по вопросам, связанным с восстановлением прав депортированных лиц, национальных меньшинств и народов. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_090

¹² Поточний архів Державного комітету України у справах національностей і міграції. Історична довідка про раніше депортованих греків. 1996 р.

¹³ Виступ Президента України Л.М. Кравчука на Міжнародній конференції з антисемітизму в Брюсселі (Бельгія). Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Київ, 1997. Ч. II. С. 622–628.

¹⁴ Урядовий кур'єр. 2002. 28 грудня. С. 11–12.

¹⁵ Поточний архів Київського міського Товариства греків (ПА КМТГ). Протокол учредительного собрания Киевского городского Общества греков по деловым и культурным связям с зарубежными странами. 13 вересня 1990 р.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ПА КМТГ. Постановление Президиума Республиканского общества греков Украины. 15 вересня 1990 р.

¹⁸ ПА КМТГ. Протокол Учредительной конференции Киевского городского Общества греков по деловым и культурным связям с зарубежными странами. 23 травня 1991 р.

¹⁹ ПА КМТГ. Статут Київського міського Товариства греків для культурних зв'язків з греками в Україні та за її межами. 1991 р.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² ПА КМТГ. Свідоцтво про внесення до Державного реєстру учасників зовнішньоекономічних зв'язків України». 1992 р.

²³ ПА КМТГ. Протокол заседания Совета Киевского городского общества греков. 1 червня 1993 р.

²⁴ Там само.

²⁵ ПА КМТГ. Статут Київського міського Товариства греків для культурних зв'язків з греками в Україні та за її межами. 1994 р.

²⁶ ПА КМТГ. Протокол совместного заседания представителей руководства «Союза греков Украины», Киевского общества греков от 20 февраля 1993 года, при посредничестве Председателя харьковского общества греков «Гелиос» Артеменко Н.К.

²⁷ ПА КМТГ. Відкритий лист-звернення на ім'я Голови Ради Федерації грецьких товариств України Проценко О.І. від 9 січня 1996 р.

²⁸ «Нам — двадцать лет!». URL: www.greeks.ua/content/nam-dvadcatmb-let_ru/ru

²⁹ ПА КМТГ. Розпорядження Представника Президента України про створення недільної школи національних меншин (грецької) в Україні. 8 січня 1993 р.

³⁰ Українсько-грецький вісник «Елпіда». 1995. № 1.

³¹ *Корягина Майя, Аврамов Иван*. История Киевского городского общества греков им. К. Ипсиланти. URL: www.greekkiev.com.ua/history/istoriia

³² «Нам — двадцать лет!». URL: www.greeks.ua/content/nam-dvadcatmb-let_ru/ru

³³ *Корягина Майя, Аврамов Иван*. История Киевского городского общества греков им. К. Ипсиланти. URL: www.greekkiev.com.ua/history/istoriia

³⁴ Храм Великомученицы Екатерины. URL: <https://www.interestny.kiev.ua/.../hram-velikomuchenitsyi-e....>

³⁵ Там само.

³⁶ ПА КМТГ. Статут релігійної громади Святої Катерини Грецької Православної Церкви. 1994 р.

³⁷ Там само.

³⁸ Хачик Илья. Мечта, ставшая реальностью (истоки и практика возрождения национальных меньшинств). Елпіда. 1998. № 2. С. 2.

³⁹ ПА КМТГ. Угода про підготовку та проведення урочистого вечора з приводу відкриття в м. Києві пам'ятника князеві К. Іпсиланті на території Києво-Печерської Лаври. 1997 р.

⁴⁰ ПА КМТГ. Постановление № 2. 15 июля 1997 г.

⁴¹ ПА КМТГ. Договор о дружбе и сотрудничестве между Киевским городским Обществом греков имени Константина Ипсиланти и Всегреческим Обществом понтийских офицеров имени Александра Ипсиланти. 29 июня 1997 г.

⁴² Там само.

⁴³ Довідка про Київське міське національне Товариство греків ім. К. Іпсиланти. *Елпіда*. 1998. № 2. С. 3.

⁴⁴ *Шайтан А.* «Зорбас», стремящийся к цели. *Елпіда*. 1998. № 2. С. 6.

⁴⁵ Храм Великомученицы Екатерины. URL: <https://www.interestny.kiev.ua/.../hram-velikomuchenitsyi-e....>

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Культура. Київське міське товариство греків ім. Костянтина Іпсиланти. URL: www.greekkiev.com.ua/kul-tura

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

REFERENCES

1. Buhaj, M.F. (1992). *Za povidomlenniam NKVS SRSR buly pereseleni.... Pro deportatsiiu naseleння z Ukrainy u 30–40-i roky*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Deklaratsiia pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy. (1997). *Natsional'ni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist'*. Vol. II. Kyiv [in Ukrainian].
3. Dovidka pro Kyivs'ke mis'ke natsional'ne Tovarystvo hrekiv im. K. Ipsilanti. (1998). *Elpida*, 2 [in Ukrainian].
4. Hachik, I. (1998). Mechta, stavshaya real'nost'yu (istoki i praktika vozrozhdeniya nacional'nyh men'shinstv). *Elpida*, 2 [in Ukrainian].
5. Havrylenko, O. A. (2006). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia: bilia vytkiv vichyznianoho prava (kinets' VII st. do n. e. — persha polovyna VI st. n. e.)*. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Hed'o, A.V. (2001). Pereseleння hrekiv z Krymu do Pryazov'ia u 1778 r. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1 [in Ukrainian].
7. *Hram Velikomuchenicy Ekateriny*. Retrieved from <https://www.interestny.kiev.ua/.../hram-velikomuchenitsyi-e....> [in Russian].
8. *Hreky na ukrains'kykh terenakh: Narysy etnichnoi istorii*. (2000). Kyiv [in Ukrainian].
9. Hutsalo, L.V. *Natsional'no-administratyvne rajonuvannia na Pivdni Ukrainy (20–30-ti rr. XX st.)*. Retrieved from kisref.ru/stat401129.html [in Ukrainian].
10. Koryagina, M., & Avramov, I. *Istoriya Kievskogo gorodskogo obshchestva grekov im. K. Ipsilanti*. Retrieved from www.greekkiev.com.ua/history/istoriia [in Russian].
11. Kryzhyts'kyj, S.D. (2003). Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol.I. Kyiv [in Ukrainian].
12. Kryzhyts'kyj, S.D. (2007). *Kolonizatsiia davn'ohrets'ka Pivnichnoho Prychornomor'ia. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol.4. Kyiv [in Ukrainian].
13. *Kul'tura. Kyivs'ke mis'ke tovarystvo hrekiv im. Kostiantyna Ipsilanti*. Retrieved from www.greekkiev.com.ua/kul-tura [in Ukrainian].
14. *Manifest Ekateriny II ot 22 iyulya 1763 g.* Retrieved from www.geschichte.rusdeutsch.ru/15/27/108 [in Russian].
15. *Mariupol' i ego okrestnosti*. Retrieved from www.calameo.com/books/002979071addc0ec8f12b [in Russian].
16. *Nam - dvadcat' let!* Retrieved from www.greeks.ua/content/nam-dvadcatmb-let_ru/ru [in Russian].
17. Piskizhova, V.V. (1999). Do pytannia poiavy hrekiv na ukrains'kykh terytoriiakh. *Naukovi zapysky z ukrains'koi istorii*. Vol.6. Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
18. Shajtan, A. (1998). Zorbас, stremyashchijysya k celi. *Elpida*, 2 [in Russian].

19. *Soglashenie po voprosam, svyazannym s vosstanovleniem prav deportirovannykh lic, nacional'nykh men'shinstv i narodov*. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_090) [in Russian].
20. *Ukrains'ko-hrets'kyj visnyk Elpida*, 1995, 1. [in Ukrainian].
21. *Uriadovyj kur'ier*, 2002, 28 hrudnia [in Ukrainian].
22. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1991, 53 [in Ukrainian].
23. Vystup Prezydenta Ukrainy L.M. Kravchuka na Mizhnarodnij konferentsii z antysemityzmu v Briusseli (Bel'hiia). (1997). *Natsional'ni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist'*. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930:353.2(73)(045)

Тетяна Клиніна

канд. іст. наук, старш. викл.
Національний авіаційний університет
02000, Україна, Київ, проспект Космонавта Комарова, 1
E-mail: tklynina@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ США (XVIII–XX ст.)

У статті розглядається питання про створення Державного департаменту США і його функціонування. Автор виділяє 5 основних періодів існування Державного департаменту США: 1) поява Державного департаменту (1789–1860), 2) департамент на шляху до сторіччя (1861–1895), 3) управління зовнішньою політикою великої держави (1900–1940 роки), 4) Державний департамент і США як наддержава (1945–1960 роки), 5) роль Державного департаменту в здійсненні зовнішньої політики США (1961–2000 роки). Особлива увага в статті приділяється позиції державного секретаря, який відповідає за визначення і здійснення зовнішньої політики США.

Ключові слова: Державний департамент США, Державний секретар, зовнішня політика, Президент, Конгрес.

Tetiana Klynina

PhD in History, Senior Lecturer
National Aviation University
1, Kosmonavta Komarova Street, Kyiv, 02000, Ukraine
E-mail: tklynina@gmail.com

TO THE ISSUE OF CREATION AND FUNCTIONING OF THE U.S. DEPARTMENT OF STATE (18TH–19TH CENTURIES)

The article focuses on the question of the creation of the U.S. Department of State and its functions. We surveyed historiography (works by Mihalkanin E.,

Plischke E., West R., Glad B. and so on). For over 200 years, the Department of State has conducted American diplomacy through war and peace, amidst the competing currents of isolationism and internationalism that have shaped American foreign policy and its commitment to liberty and democracy. The Department of State was established as the Department of Foreign Affairs by the act of July 27, 1789 and became the first Federal agency to be created under the new Constitution. In September 1789, additional legislation changed the name of the agency to the Department of State and assigned to it a variety of duties. There are 5 main periods of existence of the U.S. Department of State: the emerging State Department (1789–1860), the Department comes of age (1861–1895), managing the foreign affairs of a great power (1900–1940), the Department of state and the U.S. as a Superpower (1945–1960), the Department of State's role in the U.S. Foreign Affairs Community (1961–2000). Special attention is paid to the positions of the Secretary of State who is in charge of defining and implementing U.S. foreign policy. Thomas Jefferson, Henry Kissinger, John Quincy Adams, William Jennings Bryan, Henry Clay, James Madison, George C. Marshall, George Schultz, and Daniel Webster are just a few of the Secretaries who played the greatest role in the providing of the USA' foreign affairs. Then author gives the illustration of the secretary relations with the President, Cabinet and Congress.

Keywords: U.S. Department of State, Secretary of State, foreign affairs, President, Congress.

Наприкінці 90-х років XX століття Державний департамент Сполучених Штатів Америки вступив у своє третє століття існування як флагманське агентство із закордонних справ федерального уряду США. Протягом великого періоду свого існування Департамент надає підтримку й консультації для президентів і держсекретарів, співпрацює з Конгресом, служить і захищає громадян Сполучених Штатів, кількість яких з кожним роком зростає. Протягом понад 200 років держдепартамент проводить американську дипломатію через війну і мир, серед конкуруючих течій ізоляціонізму й інтернаціоналізму, які сформували американську зовнішню політику в руслі її прихильності до свободи та демократії.

Розгляду питання, пов'язаного зі створенням агенції, відповідальної за формування та проведення зовнішньополітичного курсу, присвячено невелике коло праць американських дослідників. Безпосередньо в цьому контексті можна виділити дослідження Е. Плішке¹, які хоча й стосуються американської дипломатії загалом, все ж таки певним чином торкаються розгляду діяльності Держдепартаменту США. На увагу заслуговують і праці Р. Веста², Б. Глейда³, Е. Міхалканіна⁴, які висвітлюють деякі аспекти діяльності Держдепу крізь призму американської дипломатії загалом.

Мета цієї статті полягає у здійсненні узагальнюючого огляду історії заснування та функціонування Державного департаменту США. Відповідно до мети поставлені конкретні завдання, а саме: з'ясувати процес формування Державного департаменту США; охарактеризувати кадровий потенціал департаменту та показати ступінь впливовості державного секретаря й Державного департаменту в питанні формування зовнішньополітичного курсу.

Конституція Сполучених Штатів Америки, розроблена у Філадельфії влітку 1787 року й ратифікована штатами наступного року, наділила президента відповідальністю за проведення зовнішньополітичного курсу американської нації. Проте, незабаром стала зрозумілою необхідність певної виконавчої влади, яка буде підтримувати президента Дж. Вашингтона у веденні справ нового федерального уряду. Палата і Сенат прийняли та схвалили закон про створення Департаменту закордонних справ 21 липня 1789 року, і президент Дж. Вашингтон, підписавши цей закон 27 липня, зробив Департамент закордонних справ першою федеральною агенцією, створеною відповідно до нової Конституції⁵. Цей закон і сьогодні залишається основним нормативно-правовим актом Держдепартаменту. 15 вересня 1789 року додатковий закон змінив назву агенції на Держдепартамент і поклав на нього додаткові внутрішні зобов'язання: управління монетним двором, зберігання Великої Печатки Сполучених Штатів Америки, проведення перепису⁶. Більшість цих внутрішніх обов'язків Держдепартаменту в кінцевому підсумку були передані до різних нових федеральних відомств та установ, створених протягом XIX століття.

Першим держсекретарем став Томас Джефферсон, якого президент США Дж. Вашингтон призначив у вересні 1789 року. У лютому 1790 року Т. Джефферсон неохоче повернувся з Парижа, де він відбував службу як американський міністр у Франції. Новостворений державний департамент тимчасово розташовувався в Нью-Йорку, поки столиця не була перенесена до Філадельфії. Окрім Т. Джефферсона і його найближчих заступників, Держдеп складався з декількох клерків і перекладача, який працював неповний робочий день. На початку 1800 року постійною локацією Держдепу став Вашингтон, округ Колумбія⁷.

Протягом перших 35 років з моменту прийняття Конституції 1789 року Державний департамент очолювався найбільш визначними лідерами нової держави. Для Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, Джеймса Монро та Джона Куїнсі Адамса службове крісло державного секретаря стало кроком для опанування крісла президента⁸. Ніколи більше в історії США зовнішні відносини не були такими критичними для самого існування нації та добробуту її громадян. Протягом років наполеонівських

війн та їхніх наслідків молода держава за допомогою своїх держсекретарів та невеликого Державного департаменту мали завершити свою революційну боротьбу, звільнитися від заплутаних альянсів зі старим світом і здійснити найбільшу частину розширення країни до Карибського басейну, через Міссісіпі та, з покупкою Луїзіани, до Тихого океану. Державний департамент, який до 1825 р. збільшився до більш ніж 20 працівників, й досі продовжував виконувати різноманітні внутрішні зобов'язання, покладені на нього Конгресом у 1789 році⁹.

З 1825 року, коли Джон Квінсі Адамс покинув крісло держсекретаря аби стати президентом, й до початку громадянської війни, Сполучені Штати переживали велике поступове розширення своєї промисловості та торгівлі й сплеск населення у західному напрямку, через Великі рівнини, гори і пустелі. Міжнародні справи, такі важливі в той час, поступово відійшли на другий план, втративши первинну актуальність. У такій ситуації Держдеп зосередив свою увагу на розширенні дипломатичних зв'язків США шляхом поширення американських кораблів і торгівлі в усіх куточках світу. Конгрес поступово переймає з Держдепартаменту його внутрішні обов'язки й передає їх новим департаментам та установам, таким як Міністерство внутрішніх справ і Бюро перепису населення¹⁰. Держдеп мало змінився за ці роки. Джон Квінсі Адамс був першим держсекретарем, який намагався ввести деякі основні організаційні та управлінські практики, з таким розрахунком аби невелике агентство могло впоратися з його повільно збільшуваними обов'язками. У 1833 році держсекретар Луї Маклейн провів першу реорганізацію Держдепартаменту, найбільш важливим аспектом якої було створення бюро, в тому числі дипломатичного, консульського та будинку бюро. Кількість працівників зросла з 8 в 1790 році до 23 в 1830 році та згодом до 42 в 1860 році¹¹.

Американська дипломатична служба повільно розширювалась наприкінці XVIII та на початку XIX століття, оскільки американський народ був категорично проти широких дипломатичних контактів з європейськими країнами. У 1790 році Сполучені Штати направили своїх уповноважених міністрів лише до двох країн — Франції і Великої Британії. До 1830 року це число виросло до 15; до 1860 р. — до 33. З одного боку, політика ізоляціонізму давалася взнаки, з іншого, консульські служби постійно зростали протягом цього часу. Консули, комерційні агенти і консульські агенти захищали американські кораблі й екіпажі за кордоном і сприяли розширенню американської торгівлі. Американські консульські служби множилися з 10 в 1790 році до 141 в 1831 році і 253 у 1860 році¹².

Під час перебування на посаді держсекретаря Вільяма Генрі Сьюарда, що співпало з громадянською війною, позиції Держдепу отримали неба-

чену силу та значущість. Секретар Вільям Сьюард був головним радником президента Авраама Лінкольна з широкого кола питань, актуальних не лише для воєнного часу, а й закордонних справ, як наприклад, з питання недопущення визнання або допомоги Конфедерації з боку європейських держав¹³.

Успіх Державного департаменту й американських дипломатичних представників за кордоном у перші роки громадянської війни був важливим для ізоляції Півдня США. Повноваження Державного департаменту суттєво збільшились. Після закінчення громадянської війни Державний департамент отримав більш відповідну бюрократичну структуру, аби впоратися зі зростаючою відповідальністю служити інтересам індустріальної Америки, чий економічний розвиток почав випереджати більшість європейських держав.

У 1870 році держсекретар Гамільтон Фіш переоцінив структуру Департаменту й видав ряд правил і положень, тим самим оновивши певні адміністративні практики. Г. Фіш також намагався відмежуватися від Конгресу, додавши посаду третього помічника Державного секретаря (держсекретар В. Стюард додав до структури Держдепартаменту посаду другого помічника в 1866 році)¹⁴.

Послідовність та виваженість у здійсненні обов'язків Державного департаменту і керівництва до, під час і після громадянської війни були забезпечені довгостроковою присутністю Вільяма Хантера, який служив у відділенні Держдепу більше 40 років, був головним клерком з 1852 до 1866 року, доки не був призначений на новостворену посаду другого помічника держсекретаря. Він також виконував обов'язки держсекретаря, в той час, коли справжній секретар В. Стюард оговтувався після замаху на нього у квітні 1865 року¹⁵. Сам же В. Хантер обіймав посаду другого секретаря за наступних семи держсекретарів аж до самої його смерті в 1886 році. Тривалий термін служби Вільяма Хантера, його попередника Вільяма Дерріка, його послідовника Альва Аді як вищих офіцерів Державного департаменту з 1841 по 1924 рр. вплинув на американські зовнішні справи, слугуючи свого часу як інституційна пам'ять та координація роботи Державного департаменту.

Протягом трьох десятиліть після громадянської війни, Сполучені Штати Америки повернулися до принципово ізоляціоніського напрямку своєї зовнішньої політики і не зіткнулися з реальними зарубіжними кризами. Під упорядкованим управлінням незначними дипломатичними проблемами Америки позолоченого століття швидко розвивається американська економіка, яка штовхає націю і її Держдепартамент у напрямку до важливих змін у здійсненні зовнішньої політики. Американський експорт збільшився втричі, і Сполучені Штати стали другими після Великої

Британії в експортній торгівлі. За таких умов консульська служба стала провідним інструментом у пошуку американських ринків збуту за кордоном¹⁶.

У 1860 році налічувалося 480 консульств, комерційних та консульських установ за кордоном, а до 1890 року це число зросло до 760. Конгрес почав вживати заходів щодо розміщення американських дипломатичних представників у лавах міжнародної дипломатії і забезпечувати консульську та дипломатичну служби ефективнішими й жорсткішими методами управління. У 1893 році Конгрес нарешті визнав, що Сполучені Штати досягли «дипломатичного повноліття» й санкціонував призначення представників посольського рангу у Великій Британії та інших великих державах світу. У 1895 році президент Гровер Клівленд видав правила, які вимагали заповнення вакансій у дипломатичній службі на підставі письмових іспитів, у тому числі мовних тестів¹⁷.

Кінець XIX століття став викликом для професійних американських дипломатів, які зіткнулись з новими завданнями зовнішньої політики. І хоча система патронажу продовжувала домінувати, знатні й досвідчені чоловіки (але не жінки) були збережені на службі, незважаючи на зміни адміністрації і партії. У роки, що передували Першій світовій війні, такі видатні дипломати, як Джордж Стюард, Роберт Маклейн, Чарльз Денбі і Вільям Рокхілл, були видатними американськими представниками на Далекому Сході; Генрі Уайт мав довгу і важливу «турботливу» кар'єру для американських інтересів у Великій Британії; Генрі Вігнод провів майже 35 років у посольстві в Парижі, а Джордж Шайлер служив на різних посадах у Східній Європі¹⁸.

Від іспано-американської війни на рубежі століть до перших років президентства Франкліна Д. Рузвельта Сполучені Штати Америки, однак, неохоче, на думку багатьох американців, вступали до лав великих держав світу. Зарубіжні поразки й обов'язки держави значно розширилися. Теодор Рузвельт ввів американську дипломатію в імперську фазу з будівництвом Панамського каналу, відправкою флоту США по всьому світу, російсько-японським мирним врегулюванням у Портсмуті, Нью-Гемпширі і посередницькою діяльністю в контексті європейського колоніалізму в Африці. Держсекретар Джон Хей сповістив про появу Сполучених Штатів як тихоокеанської держави своєю політикою в Китаї. Державний департамент, дипломатичні та консульські служби розширилися та модернізувались у відповідь на розширення американських комерційних і культурних інтересів за кордоном у XX столітті. Однак застереження і традиційний консерватизм, який відображав амбівалентність більшості людей, як і раніше домінували в Державному департаменті¹⁹.

1900–1940-ві роки вважаються одним з суттєвих періодів в управлінні закордонними справами великої держави. За цей час кількість співробітників Держдепартаменту в Вашингтоні, округ Колумбія, з 91 людини і бюджету в розмірі \$ 141000 1900 року зросли до 708 співробітників і бюджету в розмірі \$ 1400000 1920 року та до 1128 співробітників і бюджету в розмірі \$ 2800000 1940 року. Держсекретар Філандер Нокс 1909 року ввів нові політико-географічні підрозділи, аби впоратися з основною роботою Державного департаменту, значно розширив роль юрисконсульта Держдепу і призначив для виконання зростаючих адміністративних обов'язків третього помічника держсекретаря. Також були створені інформаційні відділи та відділи для здійснення торгівельних відносин²⁰.

Перша світова війна поклала глобальну відповідальність на уряд Сполучених Штатів. У 1914 році Сполучені Штати мали активні та цілеспрямовані дипломатичні відносини з кількома країнами світу, які були визнані як такі, що становлять інтерес для розвитку США, і підтримували послідовну політику по відношенню до них. Однак Перша світова війна повністю змінила окреслену ситуацію. Під час війни і мирних переговорів, що проводилися президентом Вудро Вілсоном, за допомогою Державного департаменту, було розроблено комплексну американську зовнішню політику відносно всіх основних питань і проблем, що виникали у зв'язку з війною і мирним врегулюванням. Для того, аби допомогти держсекретареві в управлінні зростаючими зарубіжними обов'язками, Конгрес створив пост заступника держсекретаря 1919 року. Наслідком такої американської зовнішньої політики стало збільшення кількості телеграм у десять разів за період з 1900 по 1914 рік. Використання телеграфних кодів і шифрів, яке було необхідним до початку Першої світової війни, стало таким нагальним під час війни та після неї. Саме тому Департамент вводив заходи безпеки для захисту інформації і почав процес маркування документів на «секретно» та «конфіденційно». Найбільш ефективні американські дипломатичні коди були введені після війни, а операція «Американська чорна палата» («American Black Chamber») була експериментом зі спроби розшифрування закодованих дипломатичних повідомлень з інших країн²¹. Корделл Хелл був першим держсекретарем, який зробив використання телефону засобом для надання доручень закордонним місіям і делегаціям²².

Професіоналізація закордонної служби та Державного департаменту в перші десятиліття ХХ століття не могла повністю ліквідувати елітарного характеру американської дипломатії. Призначення до лав закордонної служби продовжувалось зарахуванням на посади членів процвітаючої «білої» англосаксонської, протестантської спільноти²³. Зовнішня політика здійснювалась Держдепом без суттєвої підтримки широкою демократичною

спільноти людей. І лише прогресивна політика президента В. Вілсона почала змінювати стиль американської дипломатії.

Перша світова війна принесла деякі зміни, які не можна було зупинити. Одним із найважливіших наслідків війни стало збільшення зайнятості жінок та зростання їхнього лідерства в Державному департаменті. Наприклад, Маргарет М. Ганна працювала в канцелярії Департаменту протягом 23 років, коли вона була призначена начальником Бюро за кордоном. Вона була замінена Бланш Хейлі наприкінці 1930-х років. Рут Шиплі, яка певний час була помічницею М. Ганни, пізніше служила 25 років керівником паспортного бюро. Жінки були прийняті до нової зовнішньополітичної служби починаючи з 1925 року. Президент Франклін Д. Рузвельт призначив перших двох жінок як голів місій: Рут Брайан Оуен служила міністром у Данії з 1933 по 1936 рік, а Флоренція Джеффри Гарріман працювала міністром у Норвегії з 1937 року до 1940 р²⁴. Однак покращення становища жінок у департаменті уповільнювалось. У період між I та II світовими війнами жінки становили більше половини робочої сили в Державному департаменті, хоча більшість з цих посад були найнижчими в рейтингу канцелярських робочих місць. Афроамериканці також працювали на посадах міністерства з низьким рівнем заробітної плати. Розподіл робочих місць в уряді за расовою приналежністю, розпочатий під час президентства В. Вілсона, й надалі відчувався в Державному департаменті та обмежував афроамериканців у праві просування кар'єрними сходами. Однак з кожного правила є винятки. Наприклад, Кліфтон Уортон склав свої усні та письмові іспити і став першим темношкірим офіцером зовнішньополітичної служби в серпні 1925 року. Євреї також відчували практику «виключення», яка широко застосовувалась у діловому та професійному світі²⁵.

Після кількадесятилітніх зусиль Державного департаменту, на чолі з довгостроковим офіцером та помічником державного секретаря Вілбуrom Дж. Карром, Конгрес США 24 травня 1924 р. прийняв закон Роджерса про створення єдиної (поєднання дипломатичної та консульської служб) та професійної зовнішньої служби Сполучених Штатів. Цей акт став основою для призначень та просувань і сприяв розширенню дипломатичного апарату для представлення американської нації за кордоном. Дипломатичні та консульські службовці були об'єднані в єдину службу і виконували різні функції у будь-якій формації; далі поставало питання про мовну підготовку, й нарешті, відповідно до закону 1926 року вперше передбачалось будівництво посольських та консульських будівель за кордоном²⁶.

Професіоналізація дипломатичної служби знайшла своє відображення в зміні складу керівників американських дипломатичних місій. Відсоток

працівників, які виконували обов'язки начальників місії, збільшився з нуля у 1920 році до 30 відсотків у 1924 році, відповідно до Закону Роджерса, та майже до 55 відсотків під час Другої світової війни. Переміщення дипломатичних службовців із зарубіжних посад на керівні посади в Департаменті було розпочато під час Першої світової війни і значно посилено за законом Роджерса. До 1939 року зовнішня служба стала єдиним координаційним центром для всіх видів закордонних служб, за винятком військових та військово-морських сил. До того часу, коли Сполучені Штати Америки вступили до Другої світової війни, президент Ф. Рузвельт та державний секретар Корделл Халл обслуговувались закордонною службою в кількості приблизно 830 підготовлених офіцерів²⁷.

Сполучені Штати Америки як наймогутніша держава світу постала після закінчення Другої світової війни. Протягом наступних 15 років в американській зовнішній політиці переважали серії криз, як великих так і малих, які відзначалися боротьбою з комунізмом на чолі з Радянським Союзом. Основні напрями діяльності американського уряду післявоєнної доби було викладено в документі Ради національної безпеки № 68 від 1950 року, який закликав до великого військового нарощування ядерних і звичайних озброєнь²⁸. Державні секретарі Джеймс Ф. Бірнс, Джордж К. Маршалл, Д. Ачесон, Джон Фостер Даллес та Крістіан Е. Гертер тісно співпрацювали з президентами Г. Труменом і Д. Ейзенхауером для модифікації зовнішньої політики США. Ф. Бірнсанд і його наступники часто відвідували конференції та переговори по всьому світу. Наприклад, за 5 років своєї діяльності Джон Фостер Даллес проїхав 480 000 миль²⁹. Сполучені Штати Америки та їхні дипломати забезпечували післявоєнне мирне врегулювання своїм керівництвом і виступали гарантом його стійкості, а Державний департамент став наставником для великої багатосторонньої дипломатії.

Для управління новими та складними функціями і завданнями під час та після Другої світової війни кількість службовців Державного департаменту зросла з 1128 в 1940 році до більш ніж 3700 в 1945 році та майже до 9 тисяч у 1950 році³⁰. Післявоєнний державний департамент був повністю переформатований та реструктуризований. Були створені та укомплектовані нові бюро та офіси. Бюро з адміністрації та економіки було створено в 1944 році, а після закінчення війни засновано бюро суспільних зв'язків, що охопило залишки різних інформаційних та пропагандистських агентств у військовій сфері. Держсекретар Дж. Маршалл, маючи великий досвід військового командування, створив у 1947 р. Виконавчий секретаріат та штаб-квартиру планування, аби організувати та керувати процесом прийняття рішень Держдепартаментом та здійснювати політичне планування у далекій перспективі. Задум Дж. Мар-

шалла виявився настільки успішним, що продовжував існувати без істотних змін до кінця ХХ століття³¹.

Протягом декількох років після закінчення війни стало очевидно, що Державний департамент, переповнений персоналом і завданнями незліченних військових установ і обтяжений широкими новими глобальними завданнями світової наддержави, не міг діяти так рішуче і швидко, як цього вимагала світова ситуація. Що ще гірше, конфлікт між зростаючою і могутньою закордонною службою і державною службою, включаючи багатьох працівників з колишніх агентств воєнного часу, заважав ефективній роботі уряду. У 1949 році робота Державного департаменту була реорганізована в ряд центрів великих директивних бюро, таких як бюро з питань Міжамериканських справ, бюро з питань Далекосхідних справ, бюро з питань Європейських справ, бюро з питань Близького Сходу і Африки, бюро з міжнародних організацій і відносин у Конгресі³². Кадрові планування для закордонної служби та державної служби були поставлені під центральне керівництво з метою пом'якшити напругу між ними. У відповідь на зростаючу диверсифікацію зовнішньополітичних питань Департамент створив Бюро з консульських питань 1952 року, Бюро з розвідки 1957 року й Бюро в справах культури 1960 року. Оновлений Департамент поступово отримав новий рівень впливу в політиці. І хоча він значно розширився для виконання своїх зростаючих обов'язків у всьому світі, проте, втратив роль єдиного федерального агентства, що займається підготовкою і виконанням зовнішньої політики. Військові підрозділи були розміщені на базах по всьому світу, і американська авіація та військово-морські сили держави могли бути покликані президентом у будь-який момент, аби впоратися з кризою за кордоном³³. Тобто поступово виокремлюється силовий метод ведення зовнішньої політики. Керівники Державного департаменту не були схильні до агресивного збору розвідувальних даних і прихованої політичної діяльності, як під час Другої світової війни. У результаті 1947 року було створено окреме Центральне розвідувальне управління для координації розвідувальної діяльності за межами Сполучених Штатів, і незабаром воно розробило широкий оперативний апарат, який пропонував президенту використання секретних операцій для досягнення цілей зовнішньої політики. Окремі агентства управляли розширенням зарубіжних інформаційних програм і економічною допомогою в зруйнованій війною Європі і в країнах Азії та Африки, що розвивалися. У 1947 році створена Рада національної безпеки (РНБ) у складі апарату Білого дому для координації основних міжнародних проблем, які стояли перед урядом і декількома установами, що займалися закордонними справами³⁴. І хоча державні секретарі Д. Ачесон

і Д.Ф. Даллес займали провідну роль в РНБ протягом перших кількох років, проте перевага перейшла до персоналу Білого дому. Звичайно ж Державний департамент прагнув налагодити ефективні відносини з цими агентствами у Вашингтоні, однак успіхи в координації діяльності Державного департаменту зовнішньої політики часто ігнорувалися критиками, які зосередилися на все більш складному процесі прийняття рішень та різних думках, що визначали сферу інтересів і зобов'язань США за кордоном³⁵.

Важливою подією в здійсненні зовнішньої політики стала участь громадськості в її розробці. З останніх днів Другої світової війни Державний департамент працював над інформуванням американської громадськості про проблеми та можливості розвитку світової політичної сцени. Прес-конференція стала основним засобом, за допомогою якого державний секретар і Державний департамент задовольняли майже ненаситний попит на інформацію. Прес-конференції державних секретарів, розпочаті на неофіційному рівні секретарем К. Хеллом у 1930-х роках, розширювалися в міру зростання новинного корпусу, акредитованого в Департаменті. У 1950-х роках прес-конференції держсекретарів Д. Ачесона і Дж. Ф. Даллеса ставали все рідшими. Замість цього деякі представники Держдепартаменту, такі як ветеран Лінкольн Уайт, ставали посередниками між Департаментом та кореспондентами. Державний департамент також вийшов за рамки тільки засобів масової інформації, щоб пояснити поглиблену участь Америки в міжнародних справах і вислухати думку громадськості. Були розроблені якісні публікації, починаючи від авторитетних заяв про поточну політику і закінчуючи історичними збірками документів, а широка програма конференцій, брифінгів і виступів була спрямована на висвітлення складних політичних процесів і переговорів для зацікавлення громадян³⁶. У 1940 році Сполучені Штати були представлені за кордоном 19 посольствами, 39 місіями і ще 1 представництвом. Двадцять років по тому було 78 посольств, 2 місії і 2 представництва. Закон про реформу закордонної служби 1946 року створив структуру для сучасного ефективного обслуговування з консолідованою класифікаційною системою, програмами підвищення і виходу на пенсію, а також поліпшив політику надбавок і призначень. Інститут закордонної служби забезпечив спеціальну підготовку з мови та професійні тренінги. У 1950-х роках Департамент і зовнішня служба зробили перші серйозні кроки по набору жінок, темношкірих та інших національних меншин. Кількість американців, що працювали за кордоном, зросла з 2000 осіб у 1939 році до 3500 у 1946 році і до більш ніж 6000 осіб у 1960 році. Крім того, до 1960 року Департамент найняв більше 9000 іноземних співробітників за кордоном³⁷.

У 1951 році було створено незалежне інформаційне агентство США для координації громадських справ і культурних завдань за кордоном і для управління «Голосом Америки», діяльність якого поступово розширювалась. З'явився сучасний і порівняно великий Державний департамент та зовнішньополітична служба з їх значно розширеними сферами діяльності, які опинилися під загрозою небезпеки всередині країни та за її межами. Тут необхідно згадати звинувачення в зрадницької діяльності, в кінцевому підсумку спрямовані проти кількох сотень співробітників відділу закордонної служби сенатором Джоозефом Маккарті та іншими членами Конгресу в 1950-х роках. Деякі з найзапекліших наслідків «маккартизму» стали очевидними через роки під час американської участі у В'єтнамській війні, коли американські лідери потопали все глибше в болоті, тому що їм не вистачало життєво важливого досвіду в Азії³⁸.

Загалом перші повоєнні десятиліття стали свідками прискореної зміни ролі національних меншин у Державному департаменті. Мобілізація чоловіків для військових зусиль призвела до необхідності збільшення числа жінок у Департаменті. Расові бар'єри поступово були скасовані відповідно до розпоряджень президента Ф. Рузвельта про впровадження практики добросовісної зайнятості у федеральному уряді. Однак про повноцінну інтеграцію афроамериканців до Державного департаменту доводиться говорити не раніше ніж з 60-х років ХХ ст.

Розширення американської дипломатичної діяльності та відповідальності за кордоном призвело до розробки програми створення американських посольств. Доступність майже 175 000 000 долл. США, отриманих у результаті погашення в місцевих валютах ленд-лізу, стала основою для амбітної програми будівництва посольств і консульств у 1950-х роках у Європі, Африці і Азії. Ці будівлі, спроектовані в сучасному міжнародному стилі провідними американськими архітекторами, створили за кордоном США як наддержави. Необхідність надання безпеки для найбільших американських дипломатичних установ за кордоном, особливо там, де політична нестабільність була хронічним явищем, призвела до розгортання підрозділів військово-морської охорони в багатьох будівлях посольств³⁹.

Міжнародні політичні кризи 60–90-х років ХХ століття, такі як Кубинська ракетна криза в 1962 році, конфронтація в поділеному Берліні в 1963 році, участь у В'єтнамській війні в 1960-х і на початку 1970-х років, застосування військової сили проти іракської агресії під час операції «Буря в пустелі» в 1991 році, призвели до того, що прагнучи впоратися або, принаймні, відреагувати на ці проблеми зовнішніх відносин, президенти США не тільки зверталися до державних секретарів та їхнього департаменту, але також залучали до процесу управління та

прийняття рішень все більше число інших установ, які з плином часу набули певних обов'язків у сфері закордонних справ⁴⁰. Форма і характер цієї участі коливались від президента до президента. Наприклад, Джон Кеннеді більше сконцентрувався на врегулюванні криз та координації політики в Білому домі та в системі Ради національної безпеки. Ліндон Джонсон радився з міжвідомчою групою, яка поклала на Державного секретаря основну відповідальність за координацію зовнішньої політики. Президенти Р. Ніксон і Х. Форд виступали за стиль прийняття рішень, в якому, як можна більше, концентрувалися повноваження в Білому домі та Раді національної безпеки. Президенти Д. Картер, Р. Рейган і Дж. Буш залежали від розробок Ради національної безпеки⁴¹.

На межі століть Державний департамент і Конгрес відреагували на сучасні проблеми кризового управління, тероризму, науки і навколишнього середовища, прав людини, наркотиків і біженців, створивши нові організації на рівні бюро. Поширення бюро (до 1990 року їх було 30) дозволило Департаменту застосувати експертні знання для розв'язання нових проблем зовнішньої політики, оскільки, наприклад, в адміністраціях Р. Ніксона, Х. Форда і Д. Картера певні радники з національної безпеки відчували спокуси в ігноруванні або уникненні політиків Департаменту. В адміністраціях Р. Рейгана і Дж. Буша держсекретарі А. Хейг і Дж. Шульц тісніше залучали Департамент до вирішення внутрішнього кола проблем, а державний секретар У. Крістофер оживив важливу роль політичних рекомендацій Державного департаменту з усього спектру питань зовнішньої політики.

В останні роки ХХ століття терористична діяльність, спрямована на закордонний американський персонал, викликала підвищену заклопотаність у питанні захисту посольств і місій за кордоном і вдома⁴². У 1985 році Конгрес дозволив Бюро з питань дипломатичної безпеки Державного департаменту провести грандіозну програму захисту дипломатичних і консульських установ США від загроз тероризму і шпигунства. Державні секретарі та їхні близькі радники прагнули використовувати найсучасніші технології і комунікації, щоб краще справлятися з повторюваними кризами і погрозами американським інтересам у всьому світі. У квітні 1961 року був створений Операційний центр, який надав Департаменту перший комп'ютер, встановлений у Департаменті у 1962 році, а до 1972 року комп'ютери використовувалися для спілкування Департаменту із зарубіжжям⁴³.

Основним засобом інформування громадськості з питань зовнішньої політики, крім виступів і прес-конференцій президента і держсекретаря, були брифінги дипломатичного корпусу для преси в Державному департаменті. На початку 1960-х років у зв'язку з початком війни у В'єтнамі

щоденні брифінги, які проводилися офіційним представником Держдепартаменту, стали основним засобом поширення поглядів адміністрації на тогочасні кризові явища. Іноді ці брифінги, які транслювалися на вечірньому телебаченні мільйонам американців, ставали об'єктом пильної уваги всього населення країни⁴⁴.

Після інавгурації президента Дж. Кеннеді у Вашингтоні та в усьому світі працювали два нових покоління співробітників зовнішньої служби і співробітників Державного департаменту, які відрізнялися від своїх попередників. Вони були набрані в широкому сенсі слова по всій країні, і багато хто з них отримав вищу освіту, в тому числі серед них було дуже багато осіб з науковими ступенями. Нове покоління співробітників дипломатичної служби також мало інше співвідношення за кількістю жінок і національних меншин. Починаючи з президента Джиммі Картера і держсекретаря Кіра Венса, в Державному департаменті були введені програми «позитивних дій», щоб краще гарантувати справедливість при наймі нового персоналу. Закон про реформу іноземної служби 1980 року передбачав більш суворі стандарти найму і просування по службі, а з іншого боку поліпшував винагороду за службу⁴⁵.

Спроби реформування і реорганізації Департаменту в 1985–2000 рр. часто були викликані періодичними скороченнями бюджету та ресурсів, які були частиною загального дефіциту державного бюджету і обмежень витрат. За вказані роки ресурси Державного департаменту були скорочені на 50 відсотків. Незважаючи на зростаючі обов'язки, кількість службовців у Департаменті та іноземній службі трохи зросла в період між 1960-м роком, коли налічувалося близько 7000 внутрішніх і 6000 зарубіжних американських співробітників — загалом більше 13000 чоловік, і 1988 роком, коли в країні налічувалося 8000 внутрішніх і 6000 іноземних співробітників — загалом 14000 чоловік⁴⁶. Департамент залишався однією з урядових установ, яка справляла щоденний вплив на життя американців — не тільки тих, хто подорожує або вів бізнес за кордоном, але і тих, хто був стурбований роллю Сполучених Штатів у світі.

Таким чином, крах міжнародного комунізму, що завершився розпадом Радянського Союзу в 1991 році, зовсім не скоротив завдання Державного департаменту. На зміну «холодній війні» прийшли тероризм, розповсюдження ядерної зброї, міжнародна злочинність і економічні проблеми, які були присутні завжди, тепер стали центральними напрямками закордонних справ.

¹ *Plischke E.* Diplomat in Chief: the President at the Summit. Praeger Publishers, 1986. 316 p.; *Plischke E.* US Department of State: A Reference History. Greenwood Publishing Group, 1999. V. 93. 763 p.

² *West R.* The Department of State on the Eve of the First World War. University of Georgia Press, 1978. 183 p.

³ *Glad B., Smith J.* The Role of the Historical Advisory Committee, 1990–94, in the Declassification of US Foreign Policy Documents and Related Issues. PS: Political Science and Politics. 1996. T. 29. № 2. С. 185–192.

⁴ *Mihalkanin E.S.* American Statesmen: Secretaries of State from John Jay to Colin Powell. — Greenwood Publishing Group, 2004. 608 p.

⁵ A Century of Lawmaking for a New Nation: U.S. Congressional Documents and Debates, 1774–1875. URL: <http://rs6.loc.gov/cgi-bin/ampage>

⁶ Ibidem.

⁷ A New Framework for Foreign Affairs. URL: <https://history.state.gov/departmentshistory/short-history/framework>

⁸ *Plischke E.* US Department of State: A Reference History. Greenwood Publishing Group, 1999. V. 93. P. 129.

⁹ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

¹⁰ The Department of state of the United States. Its history and functions (1893). URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000283934?type%5B%5D=all&lookfor%5B%5D=history%20of%20the%20U.S.%20department%20of%20State&ft>

¹¹ *Plischke E.* US Department of State: A Reference History. Greenwood Publishing Group, 1999. V. 93. P. 211.

¹² The Department of state of the United States. Its history and functions (1893). URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000283934?type%5B%5D=all&lookfor%5B%5D=history%20of%20the%20U.S.%20department%20of%20State&ft>

¹³ Ibidem.

¹⁴ *West R.* The Department of State on the Eve of the First World War. University of Georgia Press, 1978. P.38.

¹⁵ The forgotten victim of the Lincoln assassination plot: The attack on William Seward. URL: <https://seanmunger.com/2015/04/14/the-forgotten-victim-of-the-lincoln-assassination-plot-the-attack-on-william-seward/>

¹⁶ The Department of state of the United States. Its history and functions (1893). URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000283934?type%5B%5D=all&lookfor%5B%5D=history%20of%20the%20U.S.%20department%20of%20State&ft>

¹⁷ *Plischke E.* Diplomat in Chief: the President at the Summit. Praeger Publishers, 1986. P. 39.

¹⁸ *Plischke E.* US Department of State: A Reference History. Greenwood Publishing Group, 1999. V. 93. P. 219.

¹⁹ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

²⁰ Ibidem.

²¹ *Yardley H.O.* The American black chamber. Naval Institute Press, 2013. P. 12.

²² A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ In the Beginning: The Rogers Act of 1924. URL: <http://www.afsa.org/beginning-rogers-act-1924>

²⁷ Ibidem.

²⁸ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ *Plischke E.* US Department of State: A Reference History. Greenwood Publishing Group, 1999. V. 93. P. 310.

³² A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ *Plischke E.* US Department of State: A Reference History. Greenwood Publishing Group, 1999. T. 93. P. 387.

³⁶ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

³⁷ *Glad B., Smith J.* The Role of the Historical Advisory Committee, 1990–94, in the Declassification of US Foreign Policy Documents and Related Issues. PS: Political Science and Politics. 1996. V. 29. № 2. P. 189.

³⁸ *Mihalkanin E.S.* American Statesmen: Secretaries of State from John Jay to Colin Powell. Greenwood Publishing Group, 2004. P. 328.

³⁹ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

⁴⁰ *Falcoff M.* The Cuban Revolution and the United States: A History in Documents, 1958–1960. Washington, D.C.: US Cuba Press, 2001. P. 126.

⁴¹ *Mihalkanin E.S.* American Statesmen: Secretaries of State from John Jay to Colin Powell. — Greenwood Publishing Group, 2004. P. 412.

⁴² Ibidem.

⁴³ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ The Foreign Service Reform Act of 1980. URL: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1868/fsa.pdf>

⁴⁶ A History of the United States Department of State 1789–1996. URL: https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10

REFERENCES

1. A History of the United States Department of State 1789–1996 (n. d.). Retrieved from https://archive.is/20120805161554/www.state.gov/www/about_state/history/dephis.html#selection-79.0-89.10 [in English].

2. A New Framework for Foreign Affairs (n. d.). Retrieved from <https://history.state.gov/departmentshistory/short-history/framework> [in English].

3. A Century of Lawmaking for a New Nation: U.S. Congressional Documents and Debates, 1774–1875. (n. d.). Retrieved from <http://rs6.loc.gov/cgi-bin/ampage> [in English].

4. Falcoff, M. (Ed.). (2001). *The Cuban Revolution and the United States: A History in Documents, 1958–1960*. Washington D.C.: US Cuba Press [in English].

5. Glad, B., & Smith, J. (1996). The Role of the Historical Advisory Committee, 1990-94, in the Declassification of US Foreign Policy Documents and Related Issues. *PS: Political Science and Politics*, 29(2), 185–192. [in English].
6. In the Beginning: The Rogers Act of 1924. (n. d.). Retrieved from <http://www.afsa.org/beginning-rogers-act-1924> [in English].
7. Mihalkanin, E. S. (Ed.). (2004). *American Statesmen: Secretaries of State from John Jay to Colin Powell*. Greenwood Publishing Group [in English].
8. Plischke, E. (1986). *Diplomat in Chief: the President at the Summit*. Praeger Publishers. [in English].
9. Plischke, E. (1999). *US Department of State: A Reference History* (Vol. 93). Greenwood Publishing Group [in English].
10. The Department of state of the United States. Its history and functions (1893). Retrieved from <https://catalog.hathitrust.org/Record/000283934?type%5B%5D=all&lookfor%5B%5D=history%20of%20the%20U.S.%20department%20of%20State&ft> . [in English].
11. The Foreign Service Reform Act of 1980. Retrieved from <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1868/fsa.pdf> [in English].
12. The forgotten victim of the Lincoln assassination plot: The attack on William Seward. (n. d.). Retrieved from <https://seanmunger.com/2015/04/14/the-forgotten-victim-of-the-lincoln-assassination-plot-the-attack-on-william-seward/> [in English].
13. Yardley, H. O. (2013). *The American black chamber*. Naval Institute Press [in English].
14. West, R. (1978). *The Department of State on the Eve of the First World War*. University of Georgia Press [in English].

УДК 94(439)316.343.652:321.01“1968/1973”

Михайло Юнгер

радник

Міністерство закордонних справ України
01018, Україна, Київ, Михайлівська площа, 1
E-mail: utazas@ukr.net

«ПРОЦЕС ФІЛОСОФІВ» 1973 РОКУ ЯК СПРОБА ЗУПИНИТИ РОЗВИТОК ІНАКОМИСЛЕННЯ В УГОРЩИНІ

Метою статті є розгляд маловідомих в українській історіографії моментів угорсько-радянських відносин, що були пов'язані з критичним сприйняттям у КПРС економічної реформи в Угорщині 1968 року. Одним з опосередкованих наслідків вимоги Кремля зупинити соціально-економічне реформування став «процес філософів» 1973 року. Розглядається реагування УСРП на ідеологічну критику угорських суспільствознавців філософських засад соціалізму загалом та політичних наслідків його реалізації зокрема. Наводиться оцінка аналітиків УСРП принципових положень праць провідних представників Будапештської філософської школи: Д. Маркуша, А. Геллер, М. Вайди, соціолога А. Гегедюша, їхня моральна позиція за умов спроби маргіналізації. Серед філософів, які були виключені з лав УСРП або піддані адміністративному тиску, були майбутні лідери урбаністичної опозиційної групи Я. Кіш та Д. Бенце. Це був їхній перший конфлікт з владою, усвідомлення уроків якого сприяло переходу в подальшому до опозиційної діяльності.

Ключові слова: процес філософів, Будапештська філософська школа, А. Геллер, Д. Маркуш, Я. Кіш, УСРП, Я. Кадар.

Mykhailo Junger

Counsellor

Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
1, Mykhailivska Street, Kyiv, 01018, Ukraine
E-mail: utazas@ukr.net

“PROCESS OF PHILOSOPHERS” IN 1973 AS AN ATTEMPT TO STOP THE DEVELOPMENT OF THE DISSENT IN HUNGARY

The aim of the article is to examine the little-known in the Ukrainian historiography moments of the Hungarian-Soviet relations, which have been

linked with a critical perception of the economic reform in Hungary in 1968 by the Soviet Union Communist Party. Following the crackdown on the Prague Spring, Hungary remained the only one among member countries of the Council for Mutual Economic Assistance, which continued to reform the economy for higher living standards in 1969–1972. It evokes a negative reaction of the SUCP leadership, which J. Kádár could not ignore. One of the indirect consequences of the Kremlin demands to stop the economic reform was the “philosophers’s process” 1973. The paper considers the Hungarian Socialist Worker’s Party’s response to ideological criticism of the Hungarian scientists concerning philosophical foundations of socialism in general and the political consequences of its implementation in particular. It provides the evaluation of HSWP analysts on key provisions of leading representatives of the Budapest school of philosophy: G. Márkus, A. Heller, M. Vajda, sociologist A. Hegedüs. In these papers argued that don’t exist authentic marxism, socialist revolution is not led to radical changes in the forms of social life, so there were no revolutions, revolutionary nature of the working class and the labor movement in socialist countries were questionable, socialism is not built, however modernization was implemented. This article demonstrates the nature of the personal position of J. Kádár, which consists of balance between the demands of the Kremlin and the needs of Hungarian social development. It was found that the future leaders of the urban opposition group J. Kis and G. Bence were among philosophers, who were expelled from the HSWP or subjected to administrative pressure. It was their first conflict with the state power, which promoted awareness of the need of conversion into opposition activity.

Article first time in Ukrainian historiography gives a complete picture of the conditions under which formed critical views of the scientific community in Hungary to socialism. The Hungarian archival materials unknown by this time were used.

Keywords: *process of philosophers, Budapest School of philosophy, A. Geller, G. Markus, J. Kis, HSWP, J. Kádár.*

Вивчення історії сусідніх з Україною держав-членів Організації Варшавського договору та РЕВ, особливо у період становлення, розвитку та занепаду соціалізму в цих країнах, завжди перебувало в центрі уваги українських істориків. Це стосується і новітньої історії Угорщини, зокрема ключових її моментів: від революції 1956 року до етапу трансформації з командно-адміністративної системи у багатопартійну демократію 1990 року. Ці події отримали ґрунтовний розгляд у працях І. Короля¹, С. Віднянського², Д. Ткача³, Є.Кіш⁴, В.Луцця⁵, інших дослідників. Водночас, період перших спроб соціально-економічних реформ, які отримали у керівників КПРС назву «кадаризму», та головним чином,

зародження опозиційної думки в УНР у 1968–1973 рр. висвітлено недостатньо.

Зміну суспільно-політичного ладу в Угорщині у 1989–1990 рр. неможливо уявити без активної участі Союзу вільних демократів, партії, яка утворилася на основі урбаністичної опозиційної групи, що розпочала свою діяльність 1977 року. Своєю чергою для формування громадянської позиції майбутніх лідерів урбаністів, молодих професійних філософів Я. Кіша та Д. Бенце, важливе значення мала їхня участь у конфлікті влади з опозиційно налаштованою інтелігенцією, який отримав назву «процес філософів». Метою нашого дослідження є з'ясування причин організації «процесу філософів», ідеологічних аспектів праць угорських філософів, які мали сміливість заперечувати основні постулати марксизму, моральної складової їхньої поведінки та місця цього конфлікту в процесі розвитку опозиційної думки в Угорщині.

У березні 1969 року відділ з питань науки, освіти та культури Центрального Комітету Угорської соціалістично-робітничої партії (УСРП) підготував і поширив серед членів ЦК доповідну про ситуацію з науковими дослідженнями, яку завізував тодішній ідеолог партії, новопризначений голова Комітету з питань агітації та пропаганди ЦК Д. Ацел⁶. Поряд з розрахунками з оплати праці науковців значне місце в доповіді посіла оцінка концепції можливості існування й розвитку плюралістичного марксизму.

У доповідній зазначалося, що «в останні рік-два в нашій країні — і в міжнародному контексті також — відбуваються з кожним разом все більш гострі дискусії стосовно правомірності існування напрямів всередині марксизму»⁷.

Погоджуючись з тим, що марксизм не може дати задовільні відповіді на всі запитання, а для науки не має бути заборонених або незручних тем, автори доповіді дійшли висновку про те, що свобода дослідження має бути забезпечена, бо ж «досліджена дійсність ніколи не буває реакційною сама по собі, лише висновки з фактів можуть бути політично хибними або реакційними». Зазначалося, що плюралізація марксизму несе в собі значну політичну загрозу, оскільки передбачає наявність різних платформ у марксизмі. «Діяльність комуністичних партій, яка пройшла історичну перевірку, має за теоретичну основу марксизм-ленінізм, і тому політика партії (теорія та практика) не може будуватися на різних теоретичних основах, водночас згода з існуванням багатоманітних марксизмів саме це і означатиме. Ідеологічна концепція плюралістичного марксизму в підсумку веде до політичного плюралізму, і це може привести до заперечення провідної ролі комуністичної партії та робітничого класу».

Проте у подальшому в тексті доповідної логіка відходить на другий план, та її місце посідає відверта ідеологія. «Партія не бере на себе справу

оцінки питань наукової теорії, але не буде бездіяльно спостерігати за розвитком небажаних тенденцій та їхнім поширенням у суспільствознавстві... Погляди, які передбачають існування марксизму різного типу, з політичної, ідеологічної та наукової точок зору однаково є неприйнятними. Однак це не означає, що ми вважаємо теорію марксизму-ленінізму завершеною, закритою системою. Обов'язком партії є як захист чистоти марксизму-ленінізму, так і постійний розвиток нашої революційної теорії... Марксизм-ленінізм є ідеологією нашого суспільства, але ми розуміємо, що вона не має повної монополії, тобто існують і впливають інші ідеології. Тому ми намагаємося зміцнювати гегемонію марксизму-ленінізму і протидіяти іншим, немарксистським ідеологіям»⁸.

На амбівалентний характер певної кількості документів УСРП, що проявився після завершення періоду репресій та консолідації 1958–1962 років, звернув увагу один із провідних дослідників опозиційних рухів доби правління Я. Кадара, Е. Чізмадіа. Причиною цього він вважає необхідність для керівництва партії продовження побудови соціалізму в країні, а з іншого боку — надати можливість для альтернативного трактування політичних маніфестацій⁹. Останнє мало б сприяти у внутрішньополітичному сенсі зміцненню консолідації нації навколо УСРП, а у зовнішньополітичному — формуванню позитивного іміджу Угорщини серед країн Західної Європи та США, на фінансових ринках яких режим Кадара почав отримувати кредити вже з 1970 року¹⁰.

Після придушення Празької весни, Угорщина у 1969–1972 роках єдиною серед країн-членів РЕВ продовжувала реформування економічного сектору з метою досягнення більш високого рівня життя населення. Реформування відбувалося на трьох напрямках: 1) зменшення ролі центрального планування, зростання самостійності підприємств у сфері виробництва та інвестицій; 2) запровадження у ціновій політиці фіксованих та вільних цін; 3) зміни у системі оплати праці¹¹. Результатом реформ стало у 1971–1975 рр. значне, до 6,3% річне зростання національного прибутку, а за обсягом ВВП на особу Угорщина 1970 року з індексом у 23,0 (США = 100) поступалася серед країн РЕВ лише СРСР — 24,2, Чехословаччині — 35,0 та НДР — 39,0, випереджаючи Польщу — 21,0, Болгарію — 18,0, Югославію — 15,0 та Румунію — 14,0¹².

Проте навіть в економічно обмеженій реформи в ЦК УСРП були супротивники, такі як члени Політбюро та секретарі ЦК Б. Біску й З. Комочін. Вони швидко знайшли порозуміння з Москвою, де після зняття М. Хрущова до влади прийшла команда, що сповідувала неосталіністські, консервативні погляди¹³. Тому, насамперед, саме суспільно-політичний контекст таких змін в Угорщині не залишився поза увагою КПРС.

11–14 лютого 1972 року Я. Кадар на запрошення Л. Брежнєва прибув до СРСР. Як звітує Я. Кадар у своїй доповідній Політбюро¹⁴, після прибуття до аеропорту Москви його одразу відвезли до лісництва, що у 130 км від столиці, і яке керівництво КПРС використовувало як місце відпочинку. Там відбулася зустріч з Л. Брежнєвим, під час якої він довів до Я. Кадара занепокоєність радянського керівництва тим, що в Угорщині спостерігається низка негативних тенденцій, а саме: зростання зовнішнього боргу, яке склало 1 млрд. 100 млн. дол. США і веде не лише до залежності від кредиторів, але й лягає тягарем на народне господарство; перетікання кваліфікованої робочої сили, через більшу зарплату, з державного до кооперативного та приватного секторів економіки; вільна цінова політика, яка призводить до того, що зростає різниця у купівельній спроможності суспільних верств. У результаті таких тенденцій, на думку Л. Брежнєва, можуть, з часом, виникнути соціальна, навіть політична напруженість. При цьому Л. Брежнєв зазначив, що, хоча про угорські реформи є різні думки, він вважає, що це є справою угорців. Водночас, з метою посилення тиску на Я. Кадара, він чітко заявив, що в СРСР не хотіли би, щоб угорське суспільство провину за негативний розвиток ситуації поклало на радянсько-угорські відносини, розумій — на КПРС.

Я. Кадар спробував захистити право Угорщини на реформи, мотивуючи це тим, що вони здійснюються не як самоціль, а задля зростання ефективності економічної діяльності. При цьому він послався на сумні «рекорди» Угорщини (першість у світі за кількістю самогубств, розлучень та негативну демографічну тенденцію), які, до певної міри, є наслідком тих суспільно-історичних трагедій, через які пройшов у ХХ столітті угорський народ (Тріанон, антиреволюційний терор режиму Горті, негативна роль Угорщини у Другій світовій війні, особливо жорстокі прояви культу особи, контрреволюція 1956 року тощо). Такий історичний фон мав, на думку Я. Кадара, переконати Л. Брежнєва в існуванні специфіки угорського народу, яку УСРП не може не враховувати у своїй стратегії побудови соціалізму. Проте загальний контекст бесіди і настрої Л. Брежнєва позбавили Я. Кадара вибору. Угорський лідер і сам це чудово розумів, бо наприкінці обговорення так відповів Л. Брежнєву: «якщо є такі *серйозні побоювання* [курсив наш. — Авт.], дякую, що про це товариш Брежнєв сказав відверто». Повернувшись до Будапешта, Я. Кадар мав довести на справах свою згоду з кремлівською позицією. Саме тому вже в листопаді 1972 року рішенням ЦК УСРП «Щодо результатів та недоліків періоду після Х-го з'їзду УСРП» було припинено процеси, які складали суть економічної реформи, і почалося її згортання¹⁵.

Поряд з економічними висновками акцент було зроблено також і на суспільно-науковій складовій, тим більше, що розвиток демократичних

засад у цій сфері давав для цього всі підстави. У січні 1973 року на Всеугорській конференції з ідеологічних питань секретар ЦК Д. Ацел несподівано для аудиторії засудив деяких філософів за те, що вони відійшли від лінії партії. Те, що цей виступ головного ідеолога партії не був випадковим, стало зрозумілим, коли він отримав продовження, яке в угорській історіографії має назву «процес філософів».

Вже 5 лютого 1973 року Секретаріат ЦК УСРП на своєму засіданні заслухав доповідь Д. Ацела щодо антимарксистських поглядів деяких діячів суспільствознавчих наук¹⁶. Слід зазначити, що Секретаріат, відповідно до практики партійного будівництва в УСРП в 1970-х роках, був провідною оперативною структурою партії, яка контролювала виконання рішень керівних органів партії, а через роботу апарату ЦК та його відділів координувала підготовку матеріалів для ухвалення рішень у рамках засідань Політбюро та ЦК.

В основу доповіді Д. Ацела було покладено «Пропозиції відділу з питань науки, культури та освіти ЦК УСРП Секретаріату щодо необхідності формування позиції стосовно антимарксистських поглядів, що виникли у сфері суспільствознавчих наук, та заходів щодо їх носіїв» від 2 лютого 1973 року¹⁷.

Приводом для такої активності відділу послугував сигнал з будапештського видавництва «Гондолат» про передачу до редакції у 1972 році науковими співробітниками Інституту філософії Угорської академії наук Я. Кішем, Д. Маркушем та экс-аспірантом цього інституту Д. Бенце рукопису «Чи можлива критична економічна теорія» обсягом у 630 сторінок. Ось як аналітиками відділу були узагальнені основні положення цієї колективної праці.

Позиція авторів рукопису полягає в тому, що «усі відомі на цей час течії робітничого руху невідворотно зазнали краху, так само як і комуністичний рух, так і рухи «нових лівих» 1968 року. Причиною цього спільного краху є те, що не була використана можливість критично переосмислити найглибші основи марксизму, політичну складову економічної теорії. Бо ж все-таки «Капітал» в основі своїй був помилковим. Слідуючи головній праці Маркса, робітничий рух розпочав боротьбу за такі вимоги, які не можуть бути реалізовані, або їхня можлива реалізація не дає нічого нового, ніж те, що вже є в капіталізмі. Неможливо ліквідувати відчуженість, тому що уречевлення — товарні та грошові відносини, ринок тощо — також не можна знищити. Виходячи з цього, Марксова модель соціалізму є такою, що не може бути реалізована: відмирання держави є такою ж фікцією, як і припинення ринкових механізмів. Пропонується інший тип соціалізму. Його сутність полягає в політичному плюралізмі, владі громад над ринком та невмирущою бюрократією»¹⁸.

Після перевірки, здійсненої відділом, з'ясувалося, що окремі розділи цієї монографії у вигляді статей були передані до інших угорських видавництв та редакцій часописів. При цьому було звернуто увагу на те, що протягом 1971–1972 років значно активізувалися інші представники Будапештської філософської школи, які передали до різних редакцій свої роботи, зміст яких цілком узгоджувався з концепцією рукопису Бенце-Кіша-Маркуша.

Так, були проаналізовані: текст спільної доповіді А. Гегедюша (на той час обіймав посаду провідного наукового співробітника дослідницької групи з питань теорії економіки промисловості Угорської академії наук) та М. Маркуш «Модернізація та альтернативи суспільного розвитку», яка була виголошена у Варшаві; текст доповіді А. Геллер «Теорія та практика з погляду потреб людини», виголошеної у США та надрукованої у журналі «Уй іраш»; а також стаття М. Вайди «Марксизм, екзистенціалізм, феноменологія», надрукована в США у часопису «Телос».

Аналіз положень цих творів і низки інших, які ще не були опубліковані, дав аналітикам відділу підстави для висновків, які не могли не стурбувати членів Секретаріату.

Зокрема, у «Пропозиціях» відділу зазначалося, що: М. Вайда наполягав на тому, що «немає автентичного» марксизму; А. Геллер доводила, що соціалістичні революції, власне кажучи, і не були революціями, тому що не призвели до радикальних змін у формах суспільного буття. Революційна сутність робітничого класу і робітничого руху є сумнівною, оскільки з огляду на потреби робітничого класу він може бути інтегрований до капіталістичної системи; А. Гегедюш та М. Маркуш вважали, що в соціалістичних країнах не будується соціалізм, а здійснюється модернізація. Ці держави, в кращому випадку, рухаються магістральним шляхом, уже пройденим капіталізмом, і їхня перспектива — це створення суспільства споживання, яке репродукує суспільні форми і рівень життя західного типу¹⁹.

Ще більш радикальні погляди й оцінки знайшли автори «Пропозицій» у неопублікованих працях тих самих учених.

Так, на їхню думку, М. Вайда у статті «Міф та реальність опосередкування» вважав, що існування робітничого класу є теоретичною фікцією, яку К. Маркс і за ним Д. Лукач створили за зразком гегелівського духу народу. Тому, будь-яка сила, яка виступає від імені робітничого класу, діє зі свідомо помилкових позицій. А. Геллер у своїх роботах «Місце та роль потреб у системі мислення Маркса» та «Чи можлива радикальна філософія?» зазначала, що Маркс не використовував поняття «інтереси», а посилення на «класові інтереси» знаходимо у Ф. Енгельса та теоретиків Другого Інтернаціоналу, як значно звужене

трактування марксизму. Будь-який рух, що посилається на класові інтереси, є обмеженим та базується на помилкових засадах²⁰.

Оцінюючи суспільну загрозу вищевикладених поглядів, автори «Пропозицій» виходили з того, що: ці погляди відомі лише вузькому колу однодумців; їхні автори не здійснюють спроб для створення на цій ідеологічній платформі організації; після смерті Д. Лукача (1971) перебувають у певній ізоляції і більше зацікавлені у поширенні своїх праць за кордоном, ніж у їхній популяризації усередині Угорщини. Висновок — на цей час відсутня політична загроза. Проте вона могла б виникнути у разі публікації праць та їхнього розповсюдження в середовищі, зокрема, студентства.

Було запропоновано діяти на випередження. Партія має публічно виголосити свою позицію, в якій відповідним чином оцінити висновки вищезгаданих авторів. Це пояснювалося тим, що в разі несанкціонованого їх поширення, такі погляди можуть спричинитися до формування небажаних тенденцій як серед науковців, так і, загалом, в ідеологічно-культурному житті країни.

Стосовно конкретних кроків, пропонувалося головним виконавцем волі партії зробити Робочу групу з культурної політики при ЦК, яка мала ухвалити позиційний документ із засудженням поглядів філософів. Характерно, що на час виголошення доповіді Д. Ацелом, тобто вже 5 лютого 1973 року, проект цього документа був передбачливо підготовлений відділом.

Важливим моментом «Пропозицій», який кореспондувався з ситуацією латентної, але постійної внутрішньопартійної боротьби в УСРП, була згадка про те, що оприлюднення позиційного документа «може зміцнити позиції представників догматичного напрямку», тобто угорських неосталіністів, які можуть використати появу документа, в якому засуджуються представники Будапештської філософської школи, як опосередковане підтвердження їхніх негативних оцінок діяльності засновника школи, Д. Лукача. У цьому контексті слід нагадати, що рішення про надання Д. Лукачу членства в УСРП було ухвалено у 1967 році на особисту пропозицію Я. Кадара²¹. Причина такого рішення лідера УСРП була цілком прагматична — скористатися високим авторитетом всесвітньо відомого філософа для зміцнення позитивного іміджу соціалістичної Угорщини. Тому відділом було запропоновано у пропагандистській роботі наголошувати на розриві авторів статей з марксизмом загалом.

7 лютого 1973 року філософи А. Геллер, подружжя Марія Маркуш та Дьордь Маркуш, М. Вайда, Я. Кіш, Д. Бенце, а також соціолог А. Гегедюш були поінформовані про те, що Політбюро розпочало партійну перевірку їхнього наукового доробку останніх декількох років. У цьому

зв'язку на час перевірки їм було заборонено друкуватися та виїжджати за кордон²².

Протягом лютого членами Робочої групи з культурної політики при ЦК УСРП «було підготовлено» проект позиційного документа «Щодо антимарксистських поглядів в колі окремих діячів суспільних наук». У документі зафіксовано наявність у роботах вищезгаданих учених антимарксистської платформи, «яка шукає філософське прикриття для дрібно-буржуазної концепції соціалізму... Такі «теоретичні» пошуки є несумісними з марксизмом і з наукою загалом... Згадані писання доводять те, що відхід від марксизму водночас означає інтелектуально-наукову деградацію... Концепція, що вимальовується з наведених писань, в усіх суттєвих питаннях є протилежною основним положенням теоретичного та політичного марксистського доробку Лукача. І це не випадково. Розрив авторів цих писань з марксизмом означає їхній розрив з Лукачем»²³.

Апробація документа відбулася 28 лютого 1973 року під час засідання Робочої групи. Ось як про це доповідає Секретаріату ЦК відділ з питань науки, культури та освіти: «Під час детальної дискусії, в якій взяли участь та виступили всі члени Робочої групи, сформувалася цілковита єдність щодо засудження антимарксистської платформи, що вимальовується з вищезгаданих праць. У результаті Робоча група ухвалила запропонований для обнародування проект позиційного документа та внесла до нього лише незначні корективи... Водночас, члени Робочої групи з питань культурної політики порушили питання щодо політичної та дослідницької відповідальності представників розглянутої платформи»²⁴.

Було заплановано проведення закритого засідання за участі представників Угорської національної академії, Вищої політичної школи та Інституту суспільних наук при ЦК УСРП, яке мало відбутися 28 березня 1973 року.

На засідання з метою участі в дискусії були запрошені А. Гегедюш, А. Геллер, подружжя Маркуш, М. Вайда, Я. Кіш та Д. Бенце, яких 21 березня 1973 року ознайомили з проектом позиційного документа «Щодо антимарксистських поглядів у колі окремих діячів суспільних наук».

У відповідь на це того ж дня, 21 березня 1973 року, А. Геллер, Марія і Дьордь Маркуші та М. Вайда направили спільного листа генеральному секретарю Угорської національної академії Б. Кьопеці, в якому повідомили про свою відмову брати участь у дискусії. Мотиви відмови були такими: 1) висновки дискусії є преюдиціальними, оскільки на засіданні Всеугорської конференції з питань пропаганди та культури, яка відбулася в січні 1973 року, член ЦК Д. Ацел безапеляційно негативно оцінив їхні наукові роботи, тому автори листа не вважають за можливе чекати від

дискусії іншого висновку; 2) вони не бачать сенсу брати участь у дискусії, присвяченій вирішенню питання, чи їхні погляди є марксистськими чи ні, оскільки вважають себе марксистами, їхня участь в обговоренні цього питання опосередковано буде підтвердженням того, що цей статус може бути підданий сумніву; 3) у принциповому плані вони вважають, що питання належності їхніх поглядів до марксистських не може бути вирішено інституційно, його вирішення може мати лише єдину форму: їхні погляди мають бути опубліковані, і щодо них має розпочатися широка наукова дискусія за участі угорських та іноземних учених²⁵.

Також відмовився від участі в дискусії А. Гегедюш. Його позиція була більш жорсткою й наступальною. У своєму листі від 27 березня, адресованому працівнику відділу Д. Тоту та генеральному секретарю Угорської національної академії Б. Кьопеці²⁶, він наголосив, що для проведення дискусії потрібна атмосфера вільного висловлювання позиції, а зараз вона неможлива, враховуючи січневий виступ Д. Ацела на конференції та проект позиційного документа, з яким він ознайомився. На його думку, в документі не було відображено сутність поглядів учених, а зроблена спроба затаврувати їх, оскільки текст проекту містить такі вирази, як «антимарксистська платформа», «псевдореволюційний, дрібно-буржуазний ревізіонізм», «теорія бюрократії троцькістського походження». При цьому А. Гегедюш як державний діяч у минулому, який трохи більше ніж за 10 років пройшов складний шлях від опосередкованої участі у придушенні революції 1956 року до публічного засудження військової інтервенції до Чехословаччини у 1968 році²⁷, відчув політичну складову партійного розслідування. Як зазначалося в проекті позиційного документа, з яким він ознайомився, «політичну концепцію, яка формується у згаданих писаннях, найбільш однозначно і у найбільш доступній формі сформулювали Андраш Гегедюш та Марія Маркуш, коли взяли за «оцінку» тенденцій розвитку східноєвропейських соціалістичних країн»²⁸. У цьому зв'язку А. Гегедюш зазначив, що «згідно з концепцією цих документів [виступу Д. Ацела на конференції та проекту позиційного документа. — Авт.] інтелектуальне співробітництво осіб, щодо яких здійснюється перевірка, визначається як політичне угруповання. Проти цього безглузлого звинувачення я маю найкатегоричнішим чином протестувати».²⁹

Я. Кіш та Д. Бенце жодним чином не прокоментували проект позиційного документа, з яким їх також ознайомили, і у дискусію з владою не вступили.

Закрите засідання за участі представників Угорської національної академії, Вищої політичної школи та Інституту суспільних наук при Центральному комітеті УСРП відбулося 28 березня 1973 року за відсутності звинувачуваних.

Ось як про це відділ інформує Секретаріат ЦК: «Під час дискусії сформувалася цілковита єдність щодо засудження концепції, що розглядалася. [Слід звернути увагу на зміну визначень. Якщо позиційний документ згадував «платформу», то у звіті про закрите засідання йшлося вже про «концепцію», що свідчить про намір УСРП не виходити за рамки ідеологічного розгляду процесу. — *Авт.*]. Було засуджено тих, хто не взяли участь у дискусії; відкинуто мотиви, якими вони пояснювали свою відсутність у листах..., визначено, що писання, які стали об'єктом перевірки, мають не науковий, а політичний характер».

За результатами партійної перевірки відділ вніс низку пропозицій для реагування: 1) визначити концепцію, яку представляють А. Гегедюш, А. Геллер, Марія та Дьордь Маркуші, М. Вайда, Я. Кіш та Д. Бенце, такою, що направлена проти основ марксизму-ленінізму та політики УСРП; 2) А. Гегедюша, М. Вайду, Я. Кіша виключити з партії [А. Геллер була виключена з УСРП у 1958 році, Марія та Дьордь Маркуші — у 1968 році за підписання Корчульської заяви, Д. Бенце у 1967 році відмовили у прийнятті до лав УСРП, тому він був безпартійний. — *Авт.*]; 3) із мотивуванням «з причин профнепридатності» А. Гегедюша, А. Геллер, Марію та Дьордя Маркушів, М. Вайду, Я. Кіша та Д. Бенце як співробітників системи Угорської академії наук звільнити, проте зобов'язати УАН та Мінкультури запропонувати їм посади (архіваріуса, бібліотекаря, мовного редактора) із визначеним режимом праці й на певний термін; у разі відмови вищезгаданих від пропозиції працевлаштування, у подальшому цим питанням не займатися; 4) заборону на публікації та виїзд за кордон — скасувати; з метою контролю за публікаціями наукових праць означених осіб визначити, що вони розглядаються на предмет надання дозволу в Управлінні суспільних наук УАН; прохання на виїзд за кордон розглядатиме керівник організації, де вони працюватимуть, з обов'язковим узгодженням з відділом з питань науки, культури та освіти при ЦК УСРП; 5) інформувати про результати проведеної партійної перевірки братні болгарську, чехословацьку, польську, німецьку, радянську партії, а також комуністичні партії тих країн, де члени групи можуть спробувати опублікувати свої праці — Франції та Італії»³⁰.

16 квітня 1973 року на засіданні Секретаріату ЦК було, загалом, підтримано пропозиції відділу, але висловлено декілька побажань: 1) під час підготовки рішення щодо виключення з партії А. Гегедюша, М. Вайди, Я. Кіша зробити посилання на їхню діяльність у попередні роки, яка мала наслідком застосування до них відповідних партійних покарань; вочевидь, це мало створити відповідну мотивацію для застосування найсуворішого партійного покарання; 2) при цьому вельми категоричну пропозицію відділу щодо працевлаштування групи філософів було пом'якшено

й зазначено, що «необхідною є диференціація (у деяких випадках можна зробити винятки стосовно заборони дослідницької роботи)»³¹.

Як свідчить текст Протоколу засідання Політбюро УСРП від 8 травня 1973 року³², підхід, запропонований Секретаріатом ЦК до вирішення проблеми антимарксистських поглядів серед суспільствознавців, був підтриманий майже без змін.

Політбюро ЦК УСРП від 8 травня 1973 року ухвалило рішення, політичний висновок якого був такий: з робіт А. Гегедюша, А. Геллер, М. Маркуш та Д. Маркуша, М. Вайди, Я. Кіша та Д. Бенце «вимальовується така ідеологічно-політична концепція, яка є антимарксистською, правою і, так званою, новою лівою, ревізійністською платформою, яка спрямована проти основних принципів марксизму-ленінізму, стратегічного напрямку міжнародного революційного робітничого руху, соціалізму та політики УСРП».

Проте під час ухвалення остаточного рішення щодо працевлаштування було засвідчено додаткову обережність. Враховуючи попередню наукову роботу А. Геллер та Д. Маркуша (як учених з найбільшим науковим стажем і відомих як учнів Д. Лукача. — *Авт.*), генеральному секретарю УАН було запропоновано потурбуватися про їх працевлаштування у статусі дослідників в іншій сфері діяльності Академії. У тексті проекту Протоколу про це було сказано більш однозначно: працевлаштувати «в іншій, не ідеологічній сфері діяльності Академії». Слова «не ідеологічній» були викреслені власноручно Я. Кадаром, який і завізував цей документ.

Важливо зазначити, що і після ухвалення Політбюро документів, робота над ними продовжувалася у сфері їхньої політичної юстировки. Наприклад, позиційний документ «Щодо антимарксистських поглядів у колі окремих діячів суспільних наук» після особистого розгляду Я. Кадаром отримав назву «Щодо антимарксистських поглядів декількох суспільствознавців», яка повторювала назву рішення Політбюро від 8 травня 1973 року. При цьому було вилучено згадку про суспільні науки, що, на нашу думку, мало за мету хоча б стилістично звузити коло носіїв антимарксистських поглядів, зменшити враження про потенційну суспільну загрозу цього явища, відвести від себе підозри радянського керівництва у недостатній пильності. На цьому примірнику позиційного документа є власноручний напис Я. Кадара від 16 травня 1973 року: «Остаточний текст, може бути опублікований»³³.

На думку А. Геллер, Я. Кадар завжди знав, ким слід пожертвувати, щоб зберегти себе. Цього разу він пожертвував філософами, які були для нього, насамперед, підписантами скандальної Корчульської заяви 1968 року, в якій вони насмілилися заперечити позицію ЦК УСРП. Відомо, що

Кадар дуже добре пам'ятав про цей крок учнів Лукача³⁴. Пропозицією щодо преференцій у працевлаштуванні А. Геллер та Д. Маркуша він, можливо, хотів привабити їх на свій бік. Про реальність такого плану опосередковано свідчить і А. Геллер, згадуючи про свою розмову з Д. Ацелом 1991 року, коли він сказав, що був упевнений, що філософи візьмуть участь у дискусії, визнають помилки і за 2–3 роки повернуться на свої академічні посади³⁵.

Таким чином, «процес філософів» та інформування КПРС про успіх проведених заходів боротьби із антимарксистськими поглядами можна вважати частиною відповіді Я. Кадара на критику Л. Брежнєва в лютому 1972 року. Завдяки цьому Я. Кадар зміцнив довіру Кремля до себе, а його основні противники в УСРП були поступово виведені з гри: З. Комочін помер (власною смертю) у 1974 році, а Б. Біску в 1978 році відправили на пенсію.

Слід зазначити, що ніхто з учених не прийняв пропозицію УАН щодо працевлаштування, і з травня 1973 року вони не мали офіційного місця роботи в системі Академії і не могли працювати за фахом. В умовах жорсткої регламентації працевлаштування в авторитарній системі вони були приречені на маргіналізацію та щоденну боротьбу за фізичне виживання.

Задля повноти історичної картини слід зазначити, що 16 березня 1989 року партійна організація Інституту філософії УАН направила листа до ЦК УСРП з проханням визнати рішення Політбюро УСРП від 8 травня 1973 року таким, що втратило чинність.

Місяць у місяць через 13 років, 26 травня 1989 року, Політбюро ухвалило відповідне рішення³⁶. В ньому було визнано, що «на основі позиційного документа, підготовленого в березні 1973 року Робочою групою з культурної політики при ЦК УСРП, було проведено партійне розслідування щодо «антимарксистської платформи», організовано закриту «наукову» дискусію, яка може бути визначена як преюдиціальна» [обидва словосполучення взято в лапки в самому тексті рішення. — *Авт.*]. Рішення Політбюро від 1973 року було визнане невірним і таким, що не відповідає основним положенням політики партії у сфері науки, які ухвалив 1969 року ЦК УСРП. Було зазначено, що цим рішенням Політбюро серед іншого засудило такі погляди вчених, які були частиною ухваленої УСРП стратегічної лінії на свободу дослідження. Характерно, що з чотирьох пунктів постановчої частини рішення три констатують, що у майбутньому партія поважатиме свободу дискусії, не займатиме позицію в наукових дискусіях, не займатиметься в конкретному плані аналогічними справами.

Проте слід зазначити, що як у 1973, так і в 1989 році партійне керівництво УСРП, ухвалюючи вищенаведені рішення, було далеке від усві-

домлення їхньої історичної вмотивованості і діяло суто в рамках досягнення нагальних партійних інтересів. Так, якщо рішення 1973 року стало результатом тиску на Я. Кадара з боку КПРС, то рішення 1989 року було викликано активним бажанням угорських соціалістів зберегти авторитет за умов максимального прискорення процесу «договірної» революції, яка призвела до втрати ними влади, що, фактично, відбулося за півроку, 23 жовтня 1989 року, в день проголошення Третьої угорської республіки, а юридично — 8 квітня 1990 року, в день другого туру парламентських виборів, проведених за багатопартійною системою. При цьому варто нагадати, що рішення Політбюро 1989 року було ухвалено за декілька тижнів до 10 червня, коли вдалося досягти домовленості між Опозиційним круглим столом (тимчасовим об'єднанням опозиційних партій з метою ведення перемовин з партією влади) та УСРП щодо створення Національного круглого столу, завданням якого було укладення політичної угоди, яка забезпечить мирний перехід до багатопартійної демократії.

Одним із лідерів ОКС був Я. Кіш — один з небагатьох учасників «процесу філософів», що залишився в Угорщині й 1989 року, очолював Союз вільних демократів, який займав непримиренну позицію щодо УСРП. Не можна виключати, що «реабілітує» рішення Політбюро було жестом доброї волі у бік молодого політика, хоча скоріше, воно було розраховане на більш широкий загал, який мав усвідомити, що нарешті угорські соціалісти навчилися роботи висновки зі своїх помилок.

Наше дослідження дає підстави для таких висновків.

Згорання економічної реформи 1968 року, загальний реванш неосталіністських сил в УСРП, який відбувся у 1973 році, остаточно поклали край можливості переходу економічних змін у прогрес у суспільних відносинах. Відбулося ще болісніше повернення до адміністративно-командної системи як в економіці, так і в суспільному житті.

Політика балансування між Москвою та Заходом, яку проводив Я. Кадар, отримала своє відображення і під час процесу над філософами. Застосовуючи до членів партії найсуворішу міру покарання, виключення з її лав, угорський лідер намагався особисто внести до вже ухваленого рішення несуттєві, косметичного характеру, уточнення. Засвідчив бажання надати незначні преференції філософам Будапештської школи, заснованої Д. Лукачем, міжнародний авторитет якого він постійно використовував з метою легітимізації режиму.

Наслідком адміністративних заходів проти філософів стала остаточна дезінтеграція Будапештської філософської школи. Відсутність перспектив професійної самореалізації змусила представників старшого покоління, Дьордя і Марію Маркушів, А. Геллер та М. Вайду, які мали контакти із закордонними науковими колами, емігрувати в 1977 році. Влада, по суті, витіснила їх з країни з метою позбутися незговірливих критиків системи.

Бойкот філософами процесу партійної перевірки, відмова піти на компроміс із владою підвели їх до межі, яка відділяла наукову дискусію від латентної політичної опозиції. Як влучно зазначила Е. Рожа, сучасний угорський філософ, вони не хотіли займатися політикою, але все ж таки їм довелося зайняти політичну позицію³⁷. Зміст цієї позиції певний час залишався нез'ясованим для її носіїв, проте, не пройшло і 3 років, як Я. Кіш та Д. Бенце встали на шлях пошуку інших адресатів свого критичного погляду на режим, що привело їх у табір захисників прав людини і підписантів заяви солідарності з чехословацькими активістами Хартії 77. Завдяки їхній діяльності подальший розвиток опозиційної думки в Угорщині продовжився.

¹ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. 200 с.

² *Віднянський С.* Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Європейська перспектива. Київ, 2009. С. 89–103.

³ *Ткач Д.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. Київ: МАУП, 2004. 480 с.

⁴ *Кіш Є.* Суспільно-політична трансформація в Угорщині. 1966–1990 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Ужгород, 1998. 199 с.

⁵ *Луцай В.* Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 221 с.

⁶ *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei: 5 kötetben [Összeállította: Németh Jánosné].* Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1995 II. K. 1963–1970, 1998. P. 241.

⁷ *Jelentés a Politikai Bizottság részére a tudományos kutatások helyzetéről.* Magyar Országos Levéltár (MOL). M-KS 288. f. 5/486. ő.e. (1969.03.24) 50R/234.

⁸ *Ibid.* 51R/234.

⁹ *Csizmadia Ervin.* A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia. Budapest, T-Twins Kiadó, 1995. P. 19.

¹⁰ *Romsics Ignác.* Magyarország története a XX században. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. P. 453.

¹¹ *Ibid.* P. 440–442.

¹² *Ibid.* P. 442, 449.

¹³ *Ibid.* P. 451.

¹⁴ *Jelentés a Politikai Bizottságnak L.I. Brezsnev elvtárral folytatott megbeszélésekről.* MOL. M-KS 288. f. 5/575. ő.e. (1972.02.22) 33R-43R/164.

¹⁵ *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a X. Kongresszus óta eltelt időszak eredményéről és hiányosságairól.* Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben [Szerkesztette. Romsics Ignác]. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 2. kötet. P. 315.

¹⁶ *Jegyzőkönyv a Titkárság 1973. február 5-én megtartott üléséről.* MOL. M-KS 288. f. 7/418. ő.e. (1973.02.05) 4R-5R/85.

¹⁷ Javaslat a Titkárságnak a társadalomtudományok terén jelentkező antimarxista nézetekről kialakítandó állásfoglalásra és a képviselőikkel kapcsolatos eljárásra. MOL. M-KS 288. f. 7/418. ő.e. (1973.02.05) 38R-43R/85.

¹⁸ Ibid. 40R/85.

¹⁹ Ibid. 39R/85.

²⁰ Ibid. 41R/85.

²¹ *Юнгер М.* Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 року. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2010. № 99. С. 61.

²² Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. május 8-i határozata néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08) 122R/190.

²³ Az MSZMP Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézetéről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08) 96R-97R/190.

²⁴ Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 34R/90.

²⁵ Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György és Vajda Mihály levele Köpeczi Bélához, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárához. MOL. M-KS 288. f.7/424. ő.e. (1973.04.16) 69R-70R/90.

²⁶ Hegedűs András levele Tóth Dezsőhöz és Köpeczi Bélához. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16.) 71R-73R/90.

²⁷ *Юнгер М.* Реакція угорських суспільствознавців... — С. 61–62.

²⁸ Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 46R/90.

²⁹ Hegedűs András levele... — 72R/90.

³⁰ Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 39R-41R/90.

³¹ Jegyzőkönyv a Titkárság 1973. április 16-án megtartott üléséről. MOL. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16) 4R/90.

³² Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1973. május 8-án tartott üléséről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08) 3R-4R/190, 134R/190.

³³ Az MSZMP Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézetéről. MOL. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 82R/190.

³⁴ Heller Ágnes, Kőbányai János. Biciklizó majom. Budapest: Mult és Jövő Lapés Könyvkiadó, 1999. P. 278.

³⁵ Ibid. P. 280.

³⁶ A Politikai Bizottság 1989. május 26-ai ülésének határozata a Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. márciusi állásfoglalásáról. MOL. M-KS 288. f. 5/1066. ő.e. (1989.05.26) 145R-146R/215.

³⁷ *Rózsa Erzsébet.* A marxizmus reneszánszától a „filozófus perig”. A filozófus ellenzék 1968–1973 között. *História.* 1996. № 9–10. P. 46.

REFERENCES

1. Csizmadia, E. (1995). *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. Budapest: T-Twins Kiadó [in Hungarian].
2. Heller, Á., & Kőbányai, J. (1999). *Biciklizó majom*. Budapest: Mult és Jövő Lap- és Könyvkiadó [in Hungarian].
3. Junger, M. (2010). Reaktsiia uhors'kykh suspil'stvoznavsiv na podii v Chekhoslovachchyni 1968 roku. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 99, 61 [in Ukrainian].
4. Kish, Ye. (1998). *Suspil'no-politychna transformatsiia v Uhorschyni. 1966–1990 rr. Candidate's thesis*. Uzhhorod [in Ukrainian].
5. Korol, I. (2002). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku: pochatok krakhu proradians'kykh totalitarnykh rezhymiv*. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka [in Ukrainian].
6. Luschaj, V. (2008). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 r. iak naslidok zahostrennia suspil'no-politychnykh ta sotsial'no-ekonomichnykh protyrich v Uhorschyni u 1949–1956 rr.* Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
7. Romsics, I. (Eds.). (2000). *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a X. Kongresszus óta eltelt időszak eredményeiről és hiányosságairól. Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999*. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
8. Romsics, I. (2005). *Magyarország története a XX században*. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
9. Rózsa, E. (1996). A marxizmus reneszánszától a filozófus perig. A filozófus ellenzék 1968-1973 között. *História*, 9–10, 46. [in Hungarian].
10. Tkach, D. (2004). *Suchasna Uhorschyna v kontekstiv suspil'nykh transformatsij*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
11. Vidnyanskyj, S. (2009). Uhors'ka revoliutsiia 1956 r.: pochatok krakhu proradians'kykh totalitarno-komunistychnykh rezhymiv. *Suchasna ukrains'ka polityka: polityky i politolohy pro nei. Spetsvypusk: Yevropejs'ka perspektyva*. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 329.058. (430)(4-11)“2005/2017”

Ганна Харлан

канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: annaharlan@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЗИЦІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ФРН ЩОДО СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (2005–2017 рр.)

У статті досліджено концептуальні підходи німецьких політичних партій щодо перспектив взаємодії зі східноєвропейськими державами у 2005–2017 рр. Позичії політичних сил ФРН охарактеризовані за ступенем впливу тієї чи іншої партії на перебіг політичного життя. Проаналізовано зовнішньополітичні пріоритети східноєвропейської політики шести основних партій (ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, «Союз 90/Зелені», «Ліві», «Альтернатива для Німеччини») під час урядування другої «великої», християнсько-ліберальної, та третьої «великої» коаліції на чолі з федеральним канцлером А. Меркель.

У висновках зазначається, що Революція Гідності, підписання Угоди про асоціацію, анексія Криму та війна на Сході України засвідчили необхідність перегляду зовнішньополітичних орієнтацій щодо східноєвропейської політики та розробки принципово нових форм взаємодії Німеччини зі східноєвропейськими державами. Певною мірою ця тенденція відобразилася в програмних документах та полеміці напередодні виборів до Бундестагу 2017 р.

Ключові слова: ФРН, політичні партії, Східна Європа, Україна, Росія, ЄС, Бундестаг.

Hanna Kharlan

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Grushevskui Street Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: annaharlan@ukr.net

TRANSFORMATION OF POSITIONS OF THE POLITICAL PARTIES OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY TOWARDS EASTERN EUROPEAN POLICY (2005–2017)

The article researches conceptual approaches of the German political parties regarding the prospects of interaction with the Eastern European states in 2005–2017. Positions of political forces of the Federal Republic of Germany are characterized by the degree of impact of one or another party to the course of political life. The priorities in the Eastern European policy of the six main parties (CDU/CSU, SPD, FDP, “Alliance 90/The Greens”, “Left”, “Alternative for Germany”) during the reign of the second “grand” Christian-liberal coalition, and the third “grand” coalition led by Federal Chancellor A. Merkel are analysed.

Almost all political forces stood for Germany’s active participation in the process of European integration. Instead, there were significant differences in the issue of relations between Germany and the Eastern European states and prospects of their joining the European Union. The CDU/CSU position was based on solving traditional problems of maximum security in Europe. The SPD strategy was based on the fact that Russia, as well as during the confrontation between blocks in the Cold War, should be the nucleus of the East European policy of the FRG. The views of the FDP in general are in line with the positions of the CDU / CSU. The “Alliance 90/The Greens” stressed the need for a pan-European security system and the further implementation of the European Neighbourhood Policy. The rhetoric of the “Left” and the representatives of the “Alternative for Germany” party was plainly pro-Russian.

The author concludes that the Revolution of Dignity, the signing of the Association Agreement, the annexation of Crimea and the war in the East of Ukraine have shown the need for a revision of orientations in the Eastern European politics and the development of fundamentally new forms of interaction between Germany and the Eastern European states. To a certain extent, this trend has been reflected in the program documents and polemics on the eve of the Bundestag 2017 elections.

Keywords: *the Federal Republic of Germany, political parties, Eastern Europe, Ukraine, Russia, EU, Bundestag.*

Револуція Гідності, анексія Криму та російська гібридна агресія щодо України докорінно змінили розклад політичних сил в Європі. У цих історичних умовах ФРН в особі діючого канцлера А. Меркель як традиційна рушійна сила європейської інтеграції взяла на себе роль посередника у вирішенні «Української кризи». На 24 вересня 2017 р. в

Німеччині заплановані чергові федеральні вибори, від результату яких безпосередньо залежатимуть подальші дії ФРН у напрямку взаємодії зі східноєвропейськими державами загалом та конкретних кроків щодо врегулювання російсько-українського конфлікту зокрема.

Актуальність обраної теми посилюється тим, що нова правляча коаліція здійснюватиме визначальний вплив на формування східноєвропейської політики Німеччини щонайменше до осені 2021 р. Цей факт зумовлює науковий і практичний інтерес до зовнішньополітичних орієнтирів парламентських і позапарламентських політичних партій ФРН, які мають всі шанси пройти до Бундестагу за результатами виборів 2017 р.

Окремі аспекти обраної проблематики частково охарактеризовані в публікаціях Т.В. Сидорук¹. Авторка зацентувала увагу на дипломатичних зусиллях Німеччини, спрямованих на формування спільної позиції держав-членів Європейського Союзу щодо анексії Криму та бойових дій на Сході України. Вплив подій Євромайдану на трансформацію поглядів парламентських політичних партій, органів виконавчої влади та засобів масової інформації у Німеччині дослідив А. Ю. Мартинов².

На особливу увагу заслуговує праця Карла Шльогеля «Український виклик. Відкриття європейської країни». За словами відомого німецького славіста, «Помаранчева революція» та «Революція Гідності» вивели Україну з тіні російської імперії і «назавжди позначили її на ментальній мапі європейців»³. Проте тепер «німці мають зробити вибір: бути разом із путінською Росією або зберегти вірність тим, хто захищаючи цілісність України та «Революцію Гідності», захищає й ту Росію яка прийде після Путіна»⁴.

Зважаючи на посилення євроскептичних настроїв у німецькому суспільстві, спричинених міграційною кризою, політикою «відкритих дверей» щодо мільйонів біженців та виходом Великої Британії з Європейського Союзу, більш ретельного аналізу заслуговують погляди ультраправих партій. Флагманом європейських скептиків вважається «Альтернатива для Німеччини», яка посідає особливе місце в ідеологічному спектрі ФРН. Проблемаам формування та перших років діяльності цієї політичної сили присвятили ґрунтовні статті дослідники О. Іванов⁵, М. Копиленко⁶ та А. Ю. Мартинов⁷.

Мета цього дослідження полягає у з'ясуванні специфіки відображення перспектив взаємодії ФРН з державами Східної Європи в програмних документах основних політичних сил під час урядування другої «великої», християнсько-ліберальної, та третьої «великої» коаліцій на чолі з федеральним канцлером А. Меркель.

ХДС/ХСС. Об'єднання Християнсько-демократичного союзу і Християнсько-соціального союзу є однією з двох так званих народних партій Німеччини. Ідеологічні орієнтири ХДС/ХСС дозволяють назвати полі-

тичну силу блоком поміркованих консерваторів. Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціальний союзи сформувалися в 1945 р. За домовленістю останній виставляє своїх кандидатів лише в Баварії, а християнські демократи беруть участь у виборах всіх інших федеральних земель Німеччини, крім Баварії.

З приходом до влади другої «великої» коаліції східноєвропейська політика ХДС/ХСС зумовлювалася необхідністю узгоджувати зовнішньополітичний курс із соціал-демократами, які до 2009 рр. були партнерами християнських демократів. У східноєвропейській політиці зазначеного періоду чітко виділялися два напрями: український та російський. Проте більше уваги приділялось російсько-німецьким відносинам і міркуванням, пов'язаним із експортною залежністю німецької економіки. Після федеральних виборів 2009 р. риторика ХДС/ХСС щодо Східної Європи дещо змінилася. Зокрема, у передвиборчій програмі 2009 р. зазначалося, що хороші добросусідські відносини з Росією відповідають німецьким інтересам, інтересам німецьких партнерів і союзників у Європі: «Християнські демократи зацікавлені в можливих тісних зв'язках. Проте особливість цих відносин значною мірою залежить від того, наскільки Росія готова виконувати свої зобов'язання в межах ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Європейської енергетичної хартії та угод з Євросоюзом. Ми виступаємо за надійну, тісно узгоджену з іншими країнами ЄС енергетичну співпрацю з Росією на основі прозорих і не допускаючих дискримінації угод»⁸.

У передвиборчій програмі 2013 р. християнські демократи зберегли заклик до російського керівництва виконувати міжнародні зобов'язання відповідно до принципу верховенства закону і демократичних стандартів. Крім того, ХДС/ХСС виступали за «підготовку нової європейської угоди між Європейським Союзом та Росією, поглиблення громадянської співпраці, подальшу лібералізацію візового режиму для підприємців, вчених та студентів, посилення співпраці в сфері зовнішньої політики і безпеки»⁹.

Натомість упродовж 2013–2016 рр. позиції ХДС/ХСС в особі федерального канцлера Ангели Меркель, яка на сьогоднішній день залишається «останньою захисницею ліберального Заходу», були досить прихильними до України. Від самого початку Євромайдану лідер ФРН зайняла чітку і принципову позицію щодо російсько-українського конфлікту. Маючи значний досвід співпраці з Росією, федеральний канцлер стала одним з ініціаторів запровадження санкцій, а згодом взяла активну участь у роботі «нормандського формату», узгодженні та підписанні «Мінських домовленостей». Проте дії найвпливовішої політичної сили Німеччини далеко не завжди повністю відповідали українським інтересам. Зокрема,

предметом критики з боку політичних опонентів стало будівництво газопроводу «Північний потік-2».

Загалом третя каденція виявилася для А. Меркель набагато складнішим випробуванням, ніж дві попередні. Її рейтинг зазнав серйозних втрат через міграційну кризу. Проте 20 листопада 2016 р. стало відомо про намір А. Меркель вчетверте балотуватися на посаду федерального канцлера. Завдяки цьому рішення християнські демократи були позбавлені необхідності обирати нового лідера, який би мав змогу забезпечити політичній силі впевнену перемогу на чергових виборах.

Передвиборчу програму ХДС/ХСС під назвою «За Німеччину, в якій ми добре й охоче живемо»¹⁰ було затверджено 3 липня 2017 року. У документі традиційно акцентується увага на прагненні християнських демократів до максимально кооперативного й несилового розв'язання конфліктів інтересів. Зокрема, російсько-український конфлікт згадується в розділі, присвяченому європейській безпеці: сьогодні «через російську агресію територіальна цілісність України стоїть під питанням»¹¹. З цієї причини декларується необхідність взяти на себе більшу геостратегічну відповідальність за свободу та мир, а також допомагати врегулюванню конфліктів у сусідніх з Євросоюзом державах. ХДС/ХСС закликали Росію дотримуватися Мінських домовленостей, а також продовжувати подальший діалог¹².

Як бачимо, у новій передвиборчій програмі ХДС/ХСС українській проблематиці приділена незначна увага. Тому в цьому контексті варто згадати раніше оприлюднені в Бундестазі позиційні документи, які більш детально пояснюють ставлення головної політичної сили ФРН до російсько-українського конфлікту. Зокрема, йдеться про документ «За активну європейську політику щодо України», датований 30 вересня 2015 року¹³. У ньому зазначається: «Ми виступаємо на боці України, і ми не можемо дозволити собі сумніватися в цьому»¹⁴. У затвердженому фракцією ХДС/ХСС наприкінці 2016 року «Позиційному документі щодо Росії» йдеться про засудження анексії Криму, яка суперечить нормам міжнародного права, та водночас про готовність продовжувати діалог за умови припинення російської агресії проти України. Так, «щодо Росії ми керувалися перевіреном принципом: стільки співпраці, скільки можливо, стільки обороздатності, скільки необхідно. Воєнні дії Росії в Україні є неприйнятними. Західне співтовариство зреагувало досить виважено на воєнні дії з боку Росії. Одночасно ми провадимо політику витягнутої руки. Нашою метою лишається тісна співпраця з Росією в межах європейської системи безпеки, яка визнається усіма європейськими країнами»¹⁵. Отже, позиція ХДС/ХСС орієнтується на розв'язання традиційних проблем забезпечення максимально можливої безпеки Європи і загалом

вписується у стратегію створення зони демократії, стабільності й розвитку на східному кордоні Євросоюзу.

СДПН. Власну специфіку щодо східноєвропейської політики ФРН мають програмні настанови СДПН. Зауважимо, що Соціал-демократична партія Німеччини є другою «народною партією» ФРН і водночас найстаршим політичним об'єднанням. Датою її заснування вважається травень 1863 р., коли було утворено Всезагальний німецький робітничий союз. СДПН притаманна лівоцентристська ідеологія. Від самого початку соціал-демократи позиціонували себе партією робітничого класу, проте з 1954 р. СДПН почала уособлювати «ліву народну партію» для різних прошарків суспільства.

У 2005–2013 рр. представники СДПН, як і ХДС/ХСС, особливо наголошували на необхідності німецько-російської співпраці: «Ми покладаємося на Росію в політиці, яка поєднує економічну співпрацю, політичний і соціальний діалог у всебічному модернізаційному партнерстві. У взаємних інтересах ми прагнемо прогресу в напрямку лібералізації візового режиму»¹⁶. За баченням соціал-демократів, співпраця з Росією входить до переліку життєво важливих німецьких і європейських інтересів: «Ми потребуємо Росії як партнера у спільній відповідальності із забезпечення безпеки і стабільності у Європі та світі. Таким чином, щоб зміцнити зв'язок Росії з Європою, ми хочемо підтримувати Росію в її модернізації і сприяти її конституційному розвитку»¹⁷.

Упродовж 2014–2016 рр. позиції партнера ХДС/ХСС по «великій коаліції» щодо Східної Європи виглядали досить неоднозначними та суперечливими. Хоча ця партія, як й інші впливові політичні сили, визнала незаконною анексію Криму Російською Федерацією, проте неодноразово з вуст її лідерів лунали заяви про необхідність скасування санкцій та початку нового етапу «розрядки» у відносинах з Російською Федерацією. Німецький соціал-демократ Зігмар Габріель, який обіймає посаду віце-канцлера у федеральному уряді, відкрито лобіює інтереси німецьких підприємців, орієнтованих на торговельно-економічні зв'язки з Росією. Широко обговорювалася в німецьких ЗМІ згода колишнього канцлера Герхарда Шредера стати членом спостережної ради російського концерну «Роснефть».

25 червня 2017 року на партійній конференції в Дортмунді було затверджено передвиборчу програму «Час для більшої справедливості». За словами розробників документа, «наші відносини з Росією обтяжені діями російського уряду на сході України та порушенням міжнародного права шляхом анексії Криму. Суттєво порушуються фундаментальні принципи європейського мирного та безпекового порядку. Проте ми переконані в тому, що мир і безпека в Європі можливі тільки з Росією, а

не без неї чи всупереч їй. Це вимагає деескалації, повернення до політичного діалогу та диференційованого застосування механізму санкцій»¹⁸.

Соціал-демократи вважають, що політичний процес для Сходу України, який успішно завадив початку відкритої війни, зупинився. Водночас політична сила впевнено заявляє про свою готовність надалі дотримуватися його принципів. СДПН вважає, що поступове зняття санкцій щодо Росії повинне стати результатом значного прогресу в реалізації Мінських угод. Окремо наголошується, що довгострокова архітектура безпеки для всієї Європи можлива лише за умови посилення «політики розрядки»¹⁹. Подібні заяви свідчать про бажання німецьких соціал-демократів продовжувати традиції «нової східної політики» часів В. Брандта, зовнішньополітична стратегія якого ставила пріоритетним завданням вибудовування дружніх відносин насамперед з Росією.

ВДП. Донедавна найбільш лояльними до України залишалися програмні положення Вільної демократичної партії. Ця політична сила стала єдиною парламентською партією, що за весь період існування об'єднаної Німеччини безпосередньо підтримала ідею вступу нашої держави до Європейського Союзу. Проте в результаті чергових федеральних виборів 2013 р. вільні демократи не змогли подолати 5% бар'єр, тому останні чотири роки фракція ВДП не була представлена в Бундестазі.

Від початку свого існування 1948 р. Вільна демократична партія прагнула виступати «третьою силою» поряд із ХДС/ХСС і СДПН. Раніше цю політичну силу називали «маленькою гирькою», оскільки вона входила до складу урядових коаліцій і з християнськими демократами, і з соціал-демократами, забезпечуючи цим «народним партіям» парламентську більшість. Однак після об'єднання Німеччини 1990 р. представникам Вільної демократичної партії вдавалося формувати коаліцію лише з ХДС/ХСС (за результатами парламентських виборів 1991, 1994 та 2009 років).

Зовнішньополітичні орієнтації Вільної демократичної партії загалом є близькими до програмних документів ХДС/ХСС. У програмних документах 2005–2013 рр. вільні демократи акцентували на тому, що саме Росія повинна відігравати центральну роль у східноєвропейській політиці ФРН та забезпеченні загальноєвропейського мирного порядку. Тому увага акцентувалася на необхідності більш тісної інтеграції Росії в структури європейської інтеграції, зокрема до НАТО і ЄС.

Інтенсифікація також означала, що питання демократизації політичного ладу і ситуація з правами людини в Росії та Чечні обов'язково повинні залишатися на порядку денному. Поза увагою ВДП не залишилось і питання реституції культурних цінностей, втрачених під час Другої

світової війни. Тому для забезпечення повернення так званого «трофейного мистецтва» вільні демократи пропонували заснувати німецько-російський культурний фонд²⁰.

Вільна демократична партія виступала за довгострокове стратегічне і прагматичне партнерство з Російською Федерацією в межах загальної структури безпеки, заснованої на принципах ОБСЄ. Зважаючи на тісну історичну та культурну пов'язаність Німеччини з Росією, вільні демократи впродовж 1990–2014 рр. висловлювали глибоку стурбованість невдачами в демократичному та конституційно-правовому розвитку Росії.

Насамперед, предметом критики з боку Вільної демократичної партії стали події, які об'єктивно ускладнювали німецько-російські відносини: вбивства журналістів, позбавлення волі опозиціонерів, загострення гегемоніальних претензій та потенційні розміщення ракетних установок. Важливим аспектом для забезпечення загальноєвропейського мирного порядку вільні демократи вважають використання всіх можливостей діалогу з метою створення договірних відносин, які пов'язують обидві сторони правами і обов'язками. Політичний та економічний діалог, на думку вільних демократів, також повинен слугувати меті посилення свободи і прав людини у всьому світі²¹.

Напередодні останніх федеральних виборів 2013 р. вільні демократи закликали спростити візовий режим з Росією, Туреччиною, східними та південними сусідами ЄС «за створення необхідних для цього передумов»²². Можливості для подальшого наближення до Європейського Союзу держав Східного партнерства вільні демократи вбачають у визначених конституційних реформах. Так, «Україна має довгострокову перспективу членства в тому разі, якщо вона послідовно йтиме модернізаційним курсом і наполегливо працюватиме над впровадженням європейських стандартів»²³.

Отже, положення програмних документів Вільної демократичної партії акцентували увагу на необхідності дотримання прав людини та загалом узгоджувалися із зовнішньополітичними позиціями ХДС/ХСС. Проте впродовж 2005–2013 рр. вільні демократи дотримувалися більш ліберальних поглядів на східноєвропейську політику об'єднаної Німеччини та перспективи приєднання до Європейського Союзу східноєвропейських держав, зокрема України.

Останню передвиборчу програму ВДП було схвалено 2 квітня 2017 року. Документ під назвою «Ми мислимо по-новому» чітко відображає ставлення ВДП до ситуації, що склалася в Східній Європі. Зокрема, в розділі «Свобода і права людини у світі» зазначається: «Ми, вільні демократи, закликаємо російський уряд негайно припинити незаконну окупацію Криму та війну на Сході України. Вони порушують не тільки забо-

рону насильства згідно зі статтею 2 розділу 4 Статуту Організації Об'єднаних націй, але також суверенітет і територіальну цілісність України»²⁴.

Традиційно окремою темою передвиборчої програми стало порушення прав людини в Росії: «ми глибоко занепокоєні зростаючим пригнобленням опозиції та громадянського суспільства в Росії, ми прагнемо чітко заявити про ці порушення прав людини та засудити їх»²⁵. Вільні демократи наголошують на основоположному значенні принципів європейського мирного порядку. Йдеться, насамперед, про суверенну рівність держав, недоторканність їхніх кордонів, мирне врегулювання конфліктів, вільні вибори, демократію та повагу прав людини.

Принциповою виглядає позиція ВДП щодо антиросійських санкцій. На думку розробників документа, санкції повинні зберігатися доти, поки президент В. Путін продовжує свою політику інтервенції. Те саме стосується можливого повернення Росії до «Великої вісімки». Водночас допускається новий етап загострення конфлікту і, відповідно, нове посилення санкційних механізмів з боку Німеччини та інших західноєвропейських держав. Зрештою, санкції можуть бути ослаблені або скасовані за умови суттєвих поступок з боку російського уряду²⁶.

Водночас вільні демократи визнають, що Німеччина та ЄС, як російські сусіди на європейському континенті, тісно пов'язані з Росією — економічно, культурно та політично: «у важкі часи особливо важливо підтримувати зв'язок один з одним. Незалежно від того, чи на політичному рівні, в ОБСЄ або Раді Росія-НАТО, так і через контакти громадянського суспільства: діалог створює довіру, довіра створює безпеку. У середньостроковій перспективі нашою метою має стати досягнення надійного партнерства з Росією шляхом діалогу та зміцнення довіри»²⁷.

Вільні демократи стали однією з небагатьох німецьких партій, у програмних документах яких приділена певна увага питанням «Східного партнерства». Вони закликають розширювати співпрацю зі східними сусідами ЄС. Зазначається, що угоди про асоціацію, підписані Україною, Молдовою та Грузією в межах Європейської політики сусідства, необхідно розбудовувати й надалі. З цієї причини ЄС повинен стратегічно адаптувати власну політику та посилено працювати з партнерами, які обрали європейську орієнтацію. ВДПН декларує прагнення заохочувати та просувати демократію й економічні перетворення в цих країнах²⁸.

Зазначимо, що публічні виступи керівників партії далеко не завжди відповідають задекларованій в основоположному програмному документі підтримці України з боку політичної сили. Зокрема, нещодавно лідер вільних демократів Крістіан Лінднер виступив із пропозицією пом'якшити санкції та на певний час відкласти повернення Криму до складу України²⁹. Хоча зазвичай зовнішньополітичні аспекти не відіграють вирі-

шальної ролі у передвиборчій полеміці, проте ця заява активно обговорювалася на шпальтах німецьких ЗМІ, а також була розкритикована представниками інших політичних сил.

«Союз 90/Зелені». В основі ідеології об'єднання «Союзу 90/Зелених» — пацифізм, необхідність дотримання екологічних стандартів. Фундаментальні програмні цілі політичної партії стосуються ліквідації «брудної» атомної енергії, що й обумовило їхній інтерес до наслідків Чорнобильської катастрофи. З 2005 р. об'єднання перебуває в опозиції. Однак зовнішньополітична програма «Союзу 90/Зелених» неодноразово виявлялася суперечливою, свідченням чого можна вважати факт їхньої участі в коаліції з Соціально-демократичною партією Німеччини в 1998–2005 роках, коли політичні обмеження на розвиток німецьких атомних електростанцій спричинили зростання енергетичної залежності ФРН від «Газпрому».

У передвиборчій програмі 2013 р. під назвою «Час для зелених змін» «Союз 90/Зелені» пропагували посилення ролі Європи в час глобалізації. Метою є «не німецька Європа, а європейська Німеччина». На відміну від християнських демократів, ця партія не вважає процес розширення ЄС завершеним. Позиції «Союзу 90/Зелених» щодо реалізації східноєвропейської політики ФРН основну увагу акцентували на необхідності створення загальноєвропейської системи колективної безпеки та подальшу реалізацію Європейської політики сусідства, без можливості приєднання країн «нової Східної Європи» до Євросоюзу.

Упродовж 2014–2017 років партія «Зелених» залишалася одним з найбільш послідовних прихильників України в питаннях, пов'язаних з анексією Криму та подальшою російською агресією на Донбасі. На сьогоднішні програмні положення «Зелених» виявилися найбільш дружніми до нашої держави порівняно з передвиборчими програмами інших політичних сил Німеччини.

Зокрема, у програмному документі «Союзу 90/Зелених» зазначається: «Все більш зростаюча агресивна великодержавницька політика президента Путіна перетворила Росію на загрозу європейському мирному порядку. В Україні, сусідній країні ЄС, війна точиться з того часу, як Росія, порушуючи міжнародне право, анексувала частину української території. Жодна європейська країна самотужки не в змозі успішно долати міжнародні виклики. Тим більше, в той час, коли агресивна великодержавницька політика Росії під керівництвом президента Путіна, позначена ізоляціонізмом та націоналістичним мисленням, політика американського президента Трампа й багато криз на Близькому Сході та в Північній Африці докорінно змінюють основоположні умови безпеки ЄС»³⁰.

Окремо «Зелені» наголошують на незадовільній ситуації з дотриманням прав людини: «У цей час масове обмеження свободи думки і верховенства права є гіркою реальністю не тільки в Росії, Китаї, Єгипті, а також у Туреччині, Індії, В'єтнамі. Діяльність неурядових організацій і демократичних рухів усе більше ускладнюється й криміналізується державою. Це також стосується політичних фондів та їхнього просування структур громадянського суспільства на місцях»³¹.

Як і ХДС/ХСС, «Зелені» переконані в тому, що врегулювати російсько-український конфлікт можливо лише політико-дипломатичним шляхом. За словами розробників документа, партія надзвичайно серйозно ставиться до нових проблем безпеки східноєвропейських країн. Тому вона виступає за продовження Мінського процесу. При цьому цільові санкції ЄС щодо відповідальних осіб, державних і приватних установ визнаються ефективними засобами зовнішньої політики³².

«Ліві». Однією з парламентських політичних сил, які відкрито підтримують політику президента РФ В. Путіна, дотепер залишаються «Ліві». Партія демократичного соціалізму виникла в результаті трансформації східнонімецької Соціалістичної єдиної партії Німеччини, яка мала вирішальний вплив на перебіг політичного життя в Німецькій Демократичній Республіці. Тривалий час «Ліві» були наймолодшою політичною партією об'єднаної Німеччини, створеною 2007 р. у результаті об'єднання східнонімецьких посткомуністів і західнонімецької «Виборчої альтернативи за працю і соціальну справедливість».

Вказуючи на необхідність співпраці ФРН із східно- та південноєвропейськими державами, соціалісти не висловлювали власне ставлення щодо можливостей їх майбутнього повного членства в ЄС. На думку «Лівих», Єдина Європа має охоплювати всі країни континенту. Крім того, «Ліва партія» вимагала відкритих кордонів для всіх людей і вважає, що свобода пересування всередині Європи повинна бути однаковою для всіх країн континенту³³. Водночас «Ліві» позитивно оцінювали реалізацію програми «Східне партнерство» за участю держав пострадянського простору, але з умовою «обов'язкового врахування російських інтересів у сфері безпеки»³⁴.

Упродовж 2014–2015 рр. опозиційна фракція «Лівих» регулярно ініціювала розгляд у Бундестазі питань, пов'язаних з російсько-українським конфліктом. При цьому їхня риторика мала відверто проросійський характер. Наприклад, партія неодноразово закликала федеральний уряд скасувати санкції щодо Росії та відновити діяльність «Петербурзького діалогу». Зазначимо, що під час дебатів у Бундестазі щодо Угоди про асоціацію між Україною і ЄС тільки «Ліві» виступили проти ратифікації цього документа.

Напередодні чергових парламентських виборів 2017 р. лідери «Лівих» фактично слово в слово повторювали гасла кремлівської пропаганди, а також здійснювали візити до окупованого Криму і Москви, де зустрічалися з представниками російських політичних і бізнесових кіл. Програмні настанови партії «Лівих» стосуються насамперед соціальної справедливості та боротьби з бідністю в Німеччині. За переконанням посткомуністів, «сьогодні Європейський Союз переживає глибоку кризу, спричинену соціальними обмеженнями, суворою економією та дефіцитом демократії. Федеральний уряд завжди зміцнював цей курс. Тепер збройні сили ЄС та НАТО загрожують миру на кордонах з Росією»³⁵.

Посткомуністи цілковито переконані в тому, що НАТО робить величезну помилку, розширюючи сферу власного впливу до західного кордону Росії. У передвиборчій програмі зазначається, що «вступ до НАТО таких країн, як Грузія, Україна або Македонія ще більше посилить напругу з Росією. Багато людей у нашій країні занепокоєні погіршенням відносин Німеччини та ЄС з Росією. Сьогодні більше ніхто не говорить про спільний європейський дім та переваги миру після завершення «холодної війни»³⁶.

Показово, що на 144 сторінках документа поточна ситуація в Україні згадується всього один раз, причому, судячи зі змісту передвиборчої програми, йдеться не про російську гібридну агресію щодо нашої держави: «у середині Європи, в Україні, точиться гаряча війна. Картину між ЄС та Росією визначають санкції та контрсанкції. Там, де необхідне роззброєння, з обох сторін переважає словесне і воєнне озброєння. Ми вважаємо фатальною цю конфронтаційну політику»³⁷.

Водночас «Ліві» закликають федеральний уряд запровадити нову східну політику, орієнтовану на розрядку. За їхнім переконанням, ця політика має стати зовнішньополітичною орієнтацією європейської і німецької торгівлі. Натомість воєнні маневри або плани щодо розташування систем озброєння вздовж російського західного кордону лише посилюють конфлікт. Також посткомуністи виступають за припинення закордонних місій Бундесверу, особливо в східноєвропейських державах. Традиційно «Ліві» пропонують розпустити НАТО, а замість цієї організації створити колективну систему безпеки за участю Росії³⁸.

«Альтернатива для Німеччини». Позапарламентські політичні сили відомі в основному завдяки ксенофобським заявам та постійним скандалам у партійній верхівці. Вони поки що не можуть впливати на формування східноєвропейської політики ФРН, проте користуються значною популярністю серед певних прошарків німецького суспільства. Йдеться, насамперед, про євроскептичну та праворадикальну «Альтернативу для Німеччини».

Об'єднання було засноване лише 2013 р., а пік його популярності безпосередньо пов'язаний з міграційною кризою і значним напливом біженців із країн Північної Африки та Близького Сходу до ФРН. Відповідно, зниження напруженості в цьому питанні, зокрема встановлення перемир'я в Сирії, може спричинити остаточний відхід правих популістів на маргінес політичної сфери життя німецького суспільства.

Наразі АдН представлена на рівні ландтагів окремих федеральних земель. Виходячи з результатів соціологічних опитувань, ця політична сила все більше впливає насамперед на громадську думку щодо пріоритетів німецької зовнішньої політики. Водночас, положення передвиборчої програми ультраправих віддзеркалюють погляди частини німецької політичної еліти й суспільства, а тому не можуть залишатися поза увагою дослідників.

У «Програмі для Німеччини», схваленій 22 квітня цього року на партійному зібранні делегатів у Кельні, йдеться переважно про теми міграції, обмеження ісламу в Німеччині та прямої демократії. Зазначається, що «Німеччина потребує адаптованої до проблемної ситуації стратегії національної безпеки. Як творча сила всередині національної спільноти, наша країна може сприяти запобіганню криз та мирному врегулюванню конфліктів»³⁹.

Партія вбачає передумову тривалого миру у Східній Європі та на європейському континенті в послабленні напруженості у відносинах з Росією. За переконанням авторів передвиборчої програми, «німецький інтерес полягає в тому, щоб залучити Росію до загальної структури політики безпеки, не залишаючи поза увагою власні інтереси та інтереси наших союзників. АдН виступає за припинення політики санкцій і поглиблення економічної співпраці з Росією»⁴⁰.

Цікаво, що на 76 сторінках передвиборчої програми німецькі ультраправі жодного разу не згадали про анексію Криму, війну на Сході України та можливі напрямки взаємодії ФРН з державами Східної Європи. Натомість відсутність у програмному документі положень, які нас цікавлять, повністю компенсується публічними виступами представників партії «Альтернатива для Німеччини». Зокрема, на початку вересня заступник голови АдН Александер Гауланд в інтерв'ю виданню «Deutsche Welle» зазначив, що врегулювати російсько-український конфлікт можливо шляхом розділу території нашої держави. За його словами, «значна частина України, де проживають здебільшого католики, має історичне право йти своїм шляхом. Водночас ті регіони, де домінують росіяни, так само мають право зв'язати свою долю з Росією. Через це не треба воювати. Про це можна спокійно домовитись»⁴¹. Подібні висловлювання зовсім не виглядають дивними, якщо згадати про активний розвиток

партійних контактів АдН з російськими організаціями, а також візити членів цієї політичної сили на окуповані території Криму і Донбасу.

Таким чином, у 2005–2016 рр. взаємодія ФРН зі східноєвропейськими державами була важливим, проте далеко не головним питанням у програмних документах основних політичних сил та зовнішньополітичній діяльності федерального уряду. Позиція ХДС/ХСС орієнтувалася на розв'язання традиційних проблем максимально можливої безпеки в Європі. Стратегія СДПН виходила з того, що Росія, як і за блокового протистояння часів «холодної війни», повинна бути ядром східноєвропейської політики ФРН. Погляди вільних демократів загалом узгоджуються з позиціями ХДС/ХСС. «Союз 90/Зелені» наголошували на необхідності створення загальноєвропейської системи безпеки та подальшій реалізації Європейської політики сусідства. Риторика «Лівих» та представників партії «Альтернатива для Німеччини» мала відверто проросійський характер. Революція Гідності, підписання Угоди про асоціацію, анексія Криму та війна на Сході України засвідчили необхідність перегляду зовнішньополітичних орієнтацій щодо східноєвропейської політики та розробки принципово нових форм взаємодії Німеччини зі східноєвропейськими державами. Певною мірою ця тенденція відобразилася в програмних документах та полеміці напередодні виборів до Бундестагу 2017 р.

---

¹ Сидорук Т.В. Роль Німеччини у формуванні спільної позиції ЄС щодо російсько-українського конфлікту. Стратегічні пріоритети. 2015. Вип. № 3(36). С. 33–37; *Її ж.* Позиції держав-членів ЄС щодо російсько-українського конфлікту. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 13–19.

² Мартинов А.Ю. Німецька громадська думка щодо політичної трансформації в Україні (2012–2015 рр.). Україна — Європа — Світ. 2015. Вип. 15. С. 169–177.

³ Шльогель К. Український виклик. Відкриття європейської країни. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 10.

⁴ Шльогель К. Український виклик. Відкриття європейської країни. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 58.

⁵ Іванов О., Андрієвський О. Альтернатива для Німеччини — партія євроскептиків у найпотужнішій країні ЄС. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2015. Вип. 1. С. 9–11.

⁶ Копиленко М. Чи стане «Альтернатива для Німеччини» справжньою альтернативою. Голос України. 2016. 28 вересня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/276746>

⁷ Мартинов А.Ю. Партія «Альтернатива для Німеччини»: передісторія і місце у спектрі правих популістських сил ФРН. Україна — Європа — Світ. 2016. Вип. 18–20. С. 139–145.

⁸ Wir haben die Kraft. Gemeinsam für unser Land. Regierungsprogramm 2009–2013 CDU, CSU. Verabschiedet in einer gemeinsamen Sitzung des Bundesvorstands der CDU und des Parteivorstandes der CSU. Berlin, 28 Juni 2009. S. 85–86.

⁹ Gemeinsam erfolgreich für Deutschland. Regierungsprogramm 2013–2017. Gemeinsames Wahlprogramm von CDU und CSU vom 22–23.06.2013. Berlin, 2013. S. 74.

¹⁰ Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021 CDU/CSU. 3. Juli 2017. 76 s. URL: https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170703_regierungsprogramm2017.pdf?file=1

¹¹ Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021 CDU/CSU. 3. Juli 2017. S. 55. URL: https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170703_regierungsprogramm2017.pdf?file=1

¹² Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021 CDU/CSU. 3. Juli 2017. S. 64. URL: https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170703_regierungsprogramm2017.pdf?file=1

¹³ Für eine aktive europäische Ukraine-politik. CDU CSU. Fraktion im deutschen Bundestag. 30. September 2015. 4 s. URL: <https://www.cducusu.de/en/download/file/fid/47345>

¹⁴ Für eine aktive europäische Ukraine-politik. CDU CSU. Fraktion im deutschen Bundestag. 30. September 2015. S. 4. URL: <https://www.cducusu.de/en/download/file/fid/47345>

¹⁵ Positionspapier Russland. CDU/CSU. Fraktion im Deutschen Bundestag. Beschluss vom 29. November 2016. S. 2. URL: https://www.cducusu.de/sites/default/files/positionspapier_russland_final_clean.pdf

¹⁶ Das wir entscheidet. Regierungsprogramm 2013–2017. Das Regierungsprogramm der SPD vom 14.04.2013. Berlin, 2013. S. 113.

¹⁷ Sozial und demokratisch. Regierungsprogramm der SPD. Ein Auszug aus dem Regierungsprogramm. Beschlossen auf dem außerordentlichen Bundesparteitag am 14. Juni 2009 in Berlin. Berlin, 2009. S. 91.

¹⁸ Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland. SPD. 25. Juni 2017. S.107. URL: https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Bundesparteitag_2017/Es_ist_Zeit_fuer_mehr_Gerechtigkeit-Unser_Regierungsprogramm.pdf

¹⁹ Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland. SPD. 25. Juni 2017. S. 107. URL: https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Bundesparteitag_2017/Es_ist_Zeit_fuer_mehr_Gerechtigkeit-Unser_Regierungsprogramm.pdf

²⁰ Bürgerprogramm 2013. Damit Deutschland stark bleibt. Nur mit uns. Das Regierungsprogramm der FDP vom 05.05.2013. Beschlossen auf dem a.o. Bundesparteitag in Nürnberg am 4./5. Mai 2013. Nürnberg, 2013. S. 83.

²¹ Die Mitte stärken. Deutschlandprogramm der Freien Demokratischen Partei. Beschluss des 60. Ord. Bundesparteitags der FDP, Hannover, 15–17. Mai 2009. Hannover, 2009. S. 67–68.

²² Bürgerprogramm 2013. Damit Deutschland stark bleibt. Nur mit uns. Das Regierungsprogramm der FDP vom 05.05.2013. Beschlossen auf dem a.o. Bundesparteitag in Nürnberg am 4./5. Mai 2013. Nürnberg, 2013. S.76

²³ Bürgerprogramm 2013. Damit Deutschland stark bleibt. Nur mit uns. Das Regierungsprogramm der FDP vom 05.05.2013. Beschlossen auf dem a.o. Bundesparteitag in Nürnberg am 4./5. Mai 2013. Nürnberg, 2013.

²⁴ Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: «Schauen wir nicht länger zu». 2. April 2017. S. 100. URL: <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>

²⁵ Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: «Schauen wir nicht länger zu». 2. April 2017. S. 100. URL: <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>

²⁶ Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: «Schauen wir nicht länger zu». 2. April 2017. S. 100–101. URL: <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>

²⁷ Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: «Schauen wir nicht länger zu». 2. April 2017. S. 101. URL: <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>

²⁸ Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: «Schauen wir nicht länger zu». 2. April 2017. S. 102. URL: <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>

²⁹ Крістіан Лінднер: Питання Криму в діалозі з РФ варто заморозити. URL: <http://p.dw.com/p/2iiRM>

³⁰ Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017. BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. vom 16. bis 18. Juni 2017. S. 75. URL: https://www.gruene.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/BUENDNIS_90_DIE_GRUENEN_Bundestagswahlprogramm_2017.pdf

³¹ Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017. BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. vom 16. bis 18. Juni 2017. S. 75. URL: https://www.gruene.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/BUENDNIS_90_DIE_GRUENEN_Bundestagswahlprogramm_2017.pdf

³² Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017. BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. vom 16. bis 18. Juni 2017. S. 75. URL: https://www.gruene.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/BUENDNIS_90_DIE_GRUENEN_Bundestagswahlprogramm_2017.pdf

³³ 100% Social. Wahlprogramm der Partei Die Linke zur Bundestagswahl 2013 vom 14–16.06.2013. Berlin, 2013. 100 s.

³⁴ Konsequent sozial. Für Demokratie und Frieden. Wahlprogramm der Linken 2009. Berlin, 2009. S. 54, 56.

³⁵ Sozial. Gerecht. Frieden. Für alle. Die Zukunft, für die wir kämpfen. Die Linke. Langfassung des Wahlprogramms zur Bundestagswahl 2017. Vom 9. bis zum 11. Juni 2017. S. 8. URL: https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2017/wahlprogramm2017/die_linke_wahlprogramm_2017.pdf

³⁶ Sozial. Gerecht. Frieden. Für alle. Die Zukunft, für die wir kämpfen. Die Linke. Langfassung des Wahlprogramms zur Bundestagswahl 2017. Vom 9. bis zum 11. Juni 2017. S. 100. URL: https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2017/wahlprogramm2017/die_linke_wahlprogramm_2017.pdf

³⁷ Sozial. Gerecht. Frieden. Für alle. Die Zukunft, für die wir kämpfen. Die Linke. Langfassung des Wahlprogramms zur Bundestagswahl 2017. Vom 9. bis zum 11. Juni 2017. S. 100. URL: https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2017/wahlprogramm2017/die_linke_wahlprogramm_2017.pdf

³⁸ Sozial. Gerecht. Frieden. Für alle. Die Zukunft, für die wir kämpfen. Die Linke. Langfassung des Wahlprogramms zur Bundestagswahl 2017. Vom 9. bis zum 11. Juni 2017. S. 101. URL: https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2017/wahlprogramm2017/die_linke_wahlprogramm_2017.pdf

³⁹ Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017. Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Köln am 22./23. April 2017. S. 18. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf

⁴⁰ Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017. Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Köln am 22./23. April 2017. S. 19. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf

⁴¹ «Альтернатива для Німеччини»: праві популісти у руслі Кремля. URL: <http://p.dw.com/p/2hh1u>

REFERENCES

1. Alternatyva dlja Nimechchyny: pravi populisty u rusli Kremlija. Retrieved from <http://p.dw.com/p/2hh1u> [in Ukrainian].
2. Bürgerprogramm (2013). Damit Deutschland stark bleibt. Nur mit uns. Das Regierungsprogramm der FDP vom 05.05.2013. Beschlossen auf dem a.o. Bundesparteitag in Nürnberg am 4./5. Mai 2013. Nürnberg [in German].
3. Das wir entscheidet. (2013) Regierungsprogramm 2013–2017. Das Regierungsprogramm der SPD vom 14.04.2013. Berlin [in German].
4. Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: Schauen wir nicht länger zu. 2. April 2017. Retrieved from <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf> [in German].
5. Die Mitte stärken. (2009) Deutschlandprogramm der Freien Demokratischen Partei. Beschluss des 60. Ord. Bundesparteitags der FDP, Hannover, 15–17. Mai 2009. Hannover [in German].
6. Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021 CDU/CSU. 3. Juli 2017. Retrieved from <https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170703regierungsprogramm2017.pdf?file=1> [in German].
7. Ivanov, O., & Andrijevskij, O. (2015). Aljternatyva dlja Nimechchyny — partija jevroskeptykiv u najpotuzhnishij krajini JeS. *Visnyk Kyjivsjkogho nacionaljnogho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija*, 1, 9–11 [in Ukrainian].
8. Für eine aktive europäische Ukraine-politik. CDU/CSU. Fraktion im deutschen Bundestag. 30. September 2015. Retrieved from <https://www.cducus.de/en/download/file/fid/47345> [in German].
9. Gemeinsam erfolgreich für Deutschland. (2013) Regierungsprogramm 2013–2017. Gemeinsames Wahlprogramm von CDU und CSU vom 22–23.06.2013. Berlin [in German].
10. Konsequent sozial (2009). Für Demokratie und Frieden. Wahlprogramm der Linken 2009. Berlin [in German].
11. Kopylenko, M. (2016). Chy stane Aljternatyva dlja Nimechchyny spravzhnjoju aljternatyvoju. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/276746> [in Ukrainian].
12. Kristian Lindner: Pytannja Krymu v dialozi z RF varto zamorozyty. Retrieved from <http://p.dw.com/p/2iiRM> [in Ukrainian].
13. Martynov, A.Ju. (2015). Nimecjka ghromadsjka dumka shhodo politychnoji transformaciji v Ukrajinu (2012–2015 rr.). *Ukrajina — Jevropa — Svit*, 15, 169–177 [in Ukrainian].
14. Martynov, A.Ju. (2016). Partija Aljternatyva dlja Nimechchyny: peredistorija i misce u spektri pravykh populistysjkykh syl FRN. *Ukrajina -Jevropa -Svit*, 18–20, 139–145 [in Ukrainian].
15. Positionspapier Russland. CDU/CSU. Fraktion im Deutschen Bundestag. Beschluss vom 29. November 2016. Retrieved from https://www.cducus.de/sites/default/files/positionspapier_russland_final_clean.pdf [in German].
16. Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017. Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Köln am 22./23. April 2017. Retrieved from https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf [in German].
17. Shljoghelj, K. (2016). *Ukrajinsjkyj vyklyk. Vidkryttja jevropejskoji krajiny*. Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
18. Sozial. Gerecht. Frieden. Für alle. Die Zukunft, für die wir kämpfen. Die Linke. Langfassung des Wahlprogramms zur Bundestagswahl 2017. Vom 9. bis zum 11. Juni 2017. Retrieved from https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2017/wahlprogramm2017/die_linke_wahlprogramm_2017.pdf [in German].

19. Sozial und demokratisch. (2009) Regierungsprogramm der SPD. Ein Auszug aus dem Regierungsprogramm. Beschlossen auf dem außerordentlichen Bundesparteitag am 14. Juni 2009 in Berlin. Berlin [in German].

20. Sydoruk, T.V. (2015). Pozyciji derzhav-chleniv JeS shhodo rosijjsko-ukrajinsjkogho konfliktu. *Visnyk Ljvivsjkogho universytetu. Serija mizhnarodni vidnosyny*, 36, 13–19 [in Ukrainian].

21. Sydoruk, T.V. (2015). Rolj Nimechchyny u formuvanni spiljnoji pozyciji JeS shhodo rosijjsko-ukrajinsjkogho konfliktu. *Strateghichni priorytety*, 3(36), 33–37 [in Ukrainian].

22. Wir haben die Kraft. Gemeinsam für unser Land. (2009) Regierungsprogramm 2009–2013 CDU, CSU. Verabschiedet in einer gemeinsamen Sitzung des Bundesvorstands der CDU und des Parteivorstandes der CSU. Berlin, 28 Juni 2009. [in German].

23. Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland. SPD. 25. Juni 2017. Retrieved from https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Bundesparteitag_2017/Es_ist_Zeit_fuer_mehr_Gerechtigkeit-Unser_Regierungsprogramm.pdf [in German].

24. Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017. BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. vom 16. bis 18. Juni 2017. Retrieved from https://www.gruene.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/BUENDNIS_90_DIE_GRUENEN_Bundestagswahlprogramm_2017.pdf [in German].

25. 100% Social. (2013). Wahlprogramm der Partei Die Linke zur Bundestagswahl 2013 vom 14–16.06.2013. Berlin [in German].

УДК 497.1(1999-2017)

Олександр Павленко

здобувач від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: asaturov555@ukr.net

РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КОСОВО (1999–2017 рр.)

У статті проаналізовано внутрішньополітичний розвиток Косово після війни 1999 р. й проголошення незалежності 2008 року. Ключовою проблемою внутрішньої політики є неврегульованість відносин із Сербією. Конфліктними залишаються албансько-сербські відносини у внутрішній політиці Косово. Суверенітет Косово офіційно перебував під протекторатом ООН і НАТО в 1999–2008 роках. Інтенсивне становлення внутрішньополітичних інституцій і партійних суб'єктів відбулося впродовж 2008–2011 років. Економічні проблеми, зовнішня нестабільність на Балканах, незавершене міжнародне визнання залишають Косово у стані держави, яка балансує на межі кризи. Стабільність забезпечується завдяки зовнішній підтримці з боку ООН, ЄС, НАТО, США.

Ключові слова: Косово, державність, внутрішнє управління, внутрішня політика, демократія, етнічні чистки.

Alexander Pavlenko

applicant of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: asaturov555@ukr.net

THE DEVELOPMENT OF INTERNAL POLITICAL PROCESSES IN KOSOVO (1999–2017)

Influence of Yugoslavia's collapse, as well as of external factors on Kosovo's separation from Serbia is explored in this article. Particular features of Kosovo's internal policy development and problems with a full international

recognition of its independence are also highlighted. The problem of Kosovo's status within the diplomacy of "power poles" in modern international relations system in the context of NATO's war against Yugoslavia in 1999 is underlined.

Kosovo is a multi-party parliamentary representative democratic republic. The State is governed by legislative, executive and judicial institutions which derive from the Constitution adopted in June 2008, although until the Brussels Agreement, North Kosovo was largely controlled by institutions of the Republic of Serbia or parallel institutions, funded by Serbia. The legislative power in Kosovo is held by Parliament. The executive authority is vested in the Government, headed by Prime Minister. The President is Head of State and represents the unity of the people, elected every five years, indirectly by the National Assembly, in a secret ballot by a two thirds majority of all deputies of the Assembly.

Key trends in Serbian policy towards Kosovo after the democratic transformation of its political system and in conditions of Serbia's aspirations for European integration was examined. The process of Kosovo's recognition has shown that Kosovo is an irreversible reality and an essential factor for peace and stability in the Balkan region. This could be best proved by the recognition of Kosovo among all neighboring countries (except Serbia), by the vast majority of the countries in the region and the Euro-Atlantic community.

Keywords: *Kosovo, Statehood, external management, domestic policy, democracy, ethnic cleaning.*

Етнополітичні процеси в умовах глобалізації дедалі частіше провокують розпад багатонаціональних держав і утворення на їхніх уламках «самопроголошених» державних утворень. На заваді цьому не може стати міжнародне право, в якому принцип територіальної цілісності багатонаціональних держав суперечить такому само легітимному принципу права націй на самовизначення. Зазначена проблема імпліцитно присутня у внутрішньополітичному житті Косово після загострення проблеми самовизначення місцевих албанців та спроб Сербії утримати цю територію під своїм контролем.

Проголошення в лютому 2008 р. парламентом Косово незалежності було визнано впливовими державами ЄС (за винятком тих, які мають проблеми з власними сепаратистськими рухами) та США. Водночас складнощі становлення внутрішньої політики Косово за умов нерозв'язаних економічних, політичних і соціокультурних проблем залишаються прикладом ризиків «падаючої держави», яка не володіє повною мірою суверенітетом і нездатна цілком захищати свою територіальну цілісність.

Розвиток державності косовських албанців відбувався ще в складі Югославії. Показово, що більшість з майже 12 млн. албанців проживають

за межами власне Албанії. Це розглядається як історична несправедливість. Ідея «Великої Албанії» стала потужним чинником албанської етнічної консолідації. Проблема Косова стала головною в усьому «албанському питанні»¹.

Російські слов'янознавці наполягають на розгляді «казусу Косова» як «хрестоматійного прикладу квазідержавності». Фахівець із сучасної балканістики Є.Г. Пономарьова зазначає, що доля Косова «залежить не стільки від складного переплетення локальних внутрішніх політичних, соціоекономічних і етноконфесійних процесів, скільки визначається зовнішніми факторами, тобто розподілом сил (військових, фінансово-економічних, ідеологічних, геополітичних) між головними акторами світової політики»². На думку дослідниці, «Косово, зокрема, і Балкани, загалом, стали політичним простором, на якому відпрацьовуються нові принципи міжнародних відносин, моделюється система, заснована не на реальному, але на віртуальному суверенітеті, вибудовується нова система глобального управління»³. На нашу думку, історичні факти дають підстави вважати, що визначати феномен косовської державності в термінології неоколоніалізму непродуктивно. У 1990-ті рр. албанці створили власну систему оподаткування, у тому числі й тих албанців, які працюють за кордоном. Це не тільки дозволило створити альтернативні сербським структури системи освіти й охорони здоров'я (до державних шкіл і лікарень косовські албанці вже тоді не ходили), а й дало змогу проводити на домашніх виборчих дільницях референдум про незалежність і вибори свого парламенту й президента. Як правило, альтернативна державі структура, яка збирає «податки», має назву мафія. Основна сфера інтересів албанської мафії наркотики. «У соціокультурному плані, — пишуть російські дослідники А.Г. Задохін і А.Ю. Нізовський, — албанська етнічна група близька до товариства закритого традиціоналістського типу, для якого характерна уповільнена реакція на мінливу реальність, що чергується різким зростанням стихійної активності в кризових ситуаціях»⁴. В українській історіографії фактично не представлений більш нейтральний погляд на процеси, які відбуваються у внутрішній політиці Косово. Це також зрозуміло, зважаючи на російську агресію проти України та створення фейкових «ДНР-ЛНР». Детально цю проблему автор розглянув у статті «Проблема міжнародного статусу Косово в контексті окупації Криму» в журналі «Зовнішні зносини»⁵.

Мета цієї статті полягає в аналізі основних суперечностей розвитку внутрішньої політики Косово після війни 1999 р., взаємних етнічних чисток, ризиків проникнення adeptів радикального політичного ісламу на територію балканських країн.

12 червня 1999 р. відповідно до резолюції РБ ООН № 1244 Косово опинилося під контролем військ НАТО й спеціально створеної місії ООН

(УНМІК). Після цього «Визвольна армія Косова» була формально перетворена на «Корпус захисту Косова». Однак вплив її командування на справи в Косові залишився величезним. Уже в умовах дії місії ООН Х. Тачі приватизував бензинову компанію «Косово Петроль», фактично ставши найбагатшою людиною в цій країні⁶.

Косовські албанці обрали тактику дрібних кроків, які повинні були дати можливість дійти до проголошення незалежності. Стрімко скорочувалася чисельність сербів у Косові, проте збільшувався потік албанців, які поверталися. Косово перетворилося на центр корупції та організованої злочинності у Європі. 14 січня 2000 р. спеціальний представник Генерального секретаря ООН у Косові Б.Кушнер видав Розпорядження «Про структуру спільної тимчасової адміністрації у Косові». Пункт 2.1 закріплював за Перехідною радою консультативну роль. Пункт 4.1 визначав, що до складу Тимчасової адміністративної ради входять троє косовських албанців і один косовський серб. Передбачалося до 31 січня 2000 р. розпустити судові й адміністративні структури косовських албанців⁷.

Албанський політолог Махмуд Бакалі вимагав визнати, що «албанський народ у Косові не може трактуватися як «національна меншина», тому оскільки влада Сербії застосовувала репресії, «албанський народ має право на самовизначення»⁸. Щоправда, за цією логікою і серби Косова, які стали об'єктом репресій з боку албанців, мають таке саме право. Проте відповідно до плану ООН албансько-сербське управління «об'єднаним містом» Митровицею мало стати прикладом для інших районів Косова. На початку 2000 р. ООН створила в Косові 20 департаментів, функціонально необхідних для управління краєм. Кожен департамент повинен був очолюватися представником міжнародної спільноти й місцевими керівниками. 2 лютого 2000 р. було скоєно напад на транспорт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Албанські бойовики зривали акцію щодо повернення сербських біженців. Після цього внаслідок насильства в північній частині міста Митровиця було виселено більше 1650 албанців. Під час заворушень були спалені офіси міжнародних організацій⁹.

23 лютого 2000 р. на тлі етнічних чисток сербів у Косові демократична опозиція в Сербії закликала адміністрацію ООН зберегти багатоетнічний склад населення не тільки в Митровиці, а й у столиці Косова Приштині, також у Призрені, Печі, Джаковиці. Однак коло етнічних чисток розірвати не вдалося. Правозахисна організація «Міжнародна амністія» в березні 2000 р. звинуватила НАТО й ООН в неповазі прав людини в Косові¹⁰. Попри ці факти логіка розбудови адміністративно-політичних структур у краї підтримувалася міжнародними організаціями. 21 березня 2000 р. Спеціальний представник Генерального секретаря

ООН у Косові Б. Кушнер видав розпорядження «Про реєстрацію та діяльність у Косові політичних партій». Пункт 1.2 визначає поняття політичної партії як «організації осіб, які добровільно об'єднуються на основі спільної ідеї, спільних інтересів або загальних позицій з метою домогтися політичного впливу й обрати своїх представників до керівних органів». Пункт 2.4 констатував, що «заява про реєстрацію вважається відповідною вимогам, якщо число зареєстрованих прихильників становить не менше 4000 осіб (якщо партія представляє відносно нечисленну етнічну громаду в Косові)». Пункт 3.1 встановлював п'ять підстав для відмови в реєстрації. Головною з них була невідповідність статутних документів або політичної програми розпорядженням МООНВАК, або наявність у партії назви, яка «може бути чинником, що викликає ненависть або провокує насильство». Пункт 4.3 встановлював, що жодна особа, обвинувачена в злочинах Гаазьким трибуналом, не може обіймати посад у зареєстрованих партіях. Пункт 5.1 констатував, що «доходи політичної партії можуть включати в себе пожертви у вигляді коштів і натурою, членські внески, субсидії, подарунки, заповідане рухоме майно й надходження від будь-якої законної діяльності, здійснюваної політичною партією з використанням свого майна й ресурсів»¹¹. Тобто пряме фінансування з-за кордону для албанських партій не виключалося, що свідчило про непевність місцевих структур громадянського суспільства та його залежність від грантів.

27 березня 2000 р. генсек НАТО Дж. Робертсон закликав «Корпус захисту Косова», хоча «вирують пристрасті й існує жага помсти», припинити провокації у Косовській Митровиці¹². 30 березня 2000 р. спеціальний представник Генерального секретаря ООН видав розпорядження «Про заснування адміністративного департаменту з питань відновлення». Його основними функціями мали стати «загальне управління справами, пов'язаними з координацією діяльності з відновлення в Косові та її фінансуванням за рахунок коштів, що надійшли від двосторонніх і багатосторонніх донорів та зі зведеного бюджету Косова»¹³. Цей департамент був покликаний розробити загальну стратегію відновлення, сприяти ефективному й підконтрольному використанню коштів, упроваджувати інформаційні технології у Косові. В ідеалі кадровий склад цього департаменту повинен був відображати багатоетнічний характер Косова з урахуванням рівня компетентності й достоїнств його кадрового складу.

У доповіді Генсека ООН К. Аннана про Місію ООН у справах тимчасової адміністрації у Косові (18 вересня 2000 р.) відверто визнавалося, що «всі муніципальні інститути є тимчасовими за своїм характером», а «кінцева влада з усіх питань, що стосуються управління краєм, буде, як і раніше, перебувати в руках мого Спеціального представника»¹⁴. 28 жовт-

ня 2000 р. в Косові відбулися перші муніципальні вибори, організовані МООНК. Про сумнівну нейтральність Спеціального представника Генерального секретаря ООН в Косові Б. Кушнера свідчить, наприклад, розпорядження «Про пільги для косовських інвалідів війни і для родичів тих осіб, які загинули в результаті збройного конфлікту в Косові»¹⁵. Суб'єктами цього розпорядження стали члени колишньої ОАК й албанські цивільні особи, які постраждали в період з 27 лютого 1998 р. та до 20 червня 1999 р. Про косовських сербів у цьому документі взагалі не йшлося. На суміжній території Македонії у цей час активізувалася діяльність албанської «Визвольної національної армії». У березні 2001 р. албанські загони під командуванням Алі Ахметі вели бойові дії проти регулярної армії Македонії у районі Тетово. Македонський уряд оголосив цих бойовиків терористами, а їхній виступ назвав агресією з боку Косова¹⁶.

У квітні 2001 р. лідери албанського руху в Македонії Арбен Джафарі, Алі Ахметі та Імер Імері визнали, що не існує військового вирішення проблем у Македонії. Вони зажадали, щоби реформи вели країну до євроатлантичної інтеграції. Тільки 13 травня 2001 р. за посередництва ЄС було підписано угоду між македонським урядом і провідними албанськими партіями Македонії. Вони вимагали зміни конституції країни, визнання албанської мови державною, розширення місцевої автономії, амністії бойовиків в обмін на перемир'я¹⁷. З 4 червня 2001 р. сили КФОР встановили контроль на кордоні Косова й Македонії. Щоправда, солдати албанського «Корпусу захисту Косова», причетні до злочинної діяльності, піддавалися лише індивідуальним дисциплінарним заходам. «Знищення албанського тероризму, відновлення миру й безпеки, а також торжество закону на всій території, — зазначалося в програмі уряду Македонії для вирішення кризи (5 липня 2001 р.), — є головним інтересом Республіки Македонія, а також сусідніх країн і всього світового співтовариства»¹⁸. Македонський уряд погодився з цими вимогами, підписавши 13 серпня 2001 р. в м. Охрид Рамкову угоду з албанськими партіями. Пропонувалося зберегти багатонаціональний характер македонського суспільства на основі децентралізації влади, заборони дискримінації та справедливого представництва албанців в органах влади, фінансування македонською владою вищої освіти албанською мовою, використанні символів національної ідентичності в албанських громадах¹⁹.

Формально 26 вересня 2001 р. ЄС і НАТО завершили операцію «Essential Harvest» з роззброєння албанських бойовиків на території Косова. Вагомий внесок у відділення Косова від Югославії вніс спеціальний представник Генерального секретаря ООН Б. Кушнер. 4 травня 2000 р. він видав розпорядження «Про привілеї та імунітет групи Світового банку і її

посадових осіб у Косові». На них поширювалися всі дипломатичні привілеї, хоча до того моменту Косово не було суб'єктом міжнародного права. Своім розпорядженням від 27 липня 2000 р. спеціальний представник Генерального секретаря ООН Б. Кушнер встановив кількість, назву та межі 30 муніципалітетів Косова²⁰. Свобода пересування сербів у Косові була обмежена албанськими озброєними формуваннями, які прагнули не допустити повернення сербських біженців. Повільно розглядалися справи про викрадених осіб та повернення захопленого сербського майна. 15 травня 2001 р. розпорядженням глави Місії ООН у Косові № 2001/9 були введені в дію «Конституційні рамки тимчасового самоврядування в Косові», які стали фактично тимчасовою конституцією «автономного» Косова²¹. Реєстрація виборців здійснювалася в Косові з 30 липня по 22 вересня 2001 р. Сербська громада вимагала не допустити до виборів екстремістські албанські партії — Народний рух Косова й Національний рух за звільнення Косова. За результатами виборів мали бути створені органи місцевого самоврядування на основі тимчасових Конституційних рамок для Косова, яке відповідно до положення резолюції РБ ООН 1244 (1999 р.) отримало значну автономію.

17 листопада 2001 р. відбулися вибори Скупщини Косова. Жодна партія не отримала абсолютної більшості. Владу поділили Демократичний союз Косова й Демократична партія Косова. Президентом став відомий діяч боротьби за незалежність Ібрагім Ругова. Реальну владу в албанській громаді закріпив за собою командувач «Армії визволення Косова» Х. Тачі.

3 квітня 2002 р. Державна Дума Російської Федерації у заяві з нагоди третьої річниці агресії НАТО проти СРЮ зажадала «повернення югославської армії та поліції до Косово для охорони сербських святинь, розмінування мінних полів, несення служби на прикордонних заставах»²². У відповідь 23 травня 2002 р. Скупщина Косова прийняла «Резолюцію про захист територіальної цілісності Косова». РБ ООН порахувала, що це не входить до її компетенції, і резолюція не має юридичної сили, однак політичного значення цього документа ніхто не оскаржував. Пересічних мешканців Косова албанського походження більше хвилювали питання працевлаштування²³. Їм доводилося існувати на кошти родичів, що працювали за кордоном, і міжнародну гуманітарну допомогу.

26 жовтня 2002 р. більшість представників сербської громади Митровиці бойкотувала вибори Скупщини Косова. Коаліція сербських партій Косова «Повернення» заявляла, що не отримувала від своїх виборців повноважень підтримувати інститути, які працюють на досягнення незалежності Косова. Наступні вибори ООН планувала провести наприкінці 2004 року. 31 березня 2003 р. НАТО передало командування операцією в

Македонії Євросоюзу. Хоча проти цього виступала Туреччина, яка була незадоволена використанням у межах спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС ресурсів НАТО. Сербська сторона пропонувала вести переговори про права людини, роботу комунікацій, повернення біженців. Стрімко змінювалося сербська громадська думка. Якщо в 2000 р. 39% сербів вважали, що Косово втрачено назавжди, то в 2004 р. так думали вже 48% громадян Сербії²⁴.

17–19 березня 2004 р. албанці в Косові цілеспрямовано зруйнували більшу частину сербських культурних та історичних пам'яток, зачисливши територіально-семіотичний простір Косова від колишньої сербської присутності. 19 березня 2004 р. на терміновому засіданні РБ ООН Генеральний секретар К. Аннан закликав албанців Косова «поважати й захищати права меншин»²⁵. Албанців не цікавив майбутній туристичний потенціал Косова. Їх турбувала перспектива політики «статус-кво», хоча в короткій часовій перспективі це насильство робило політику форсування проголошення незалежності Косова неможливою.

Утім, 23 жовтня 2004 р. в Косові відбулися вибори до Скупщини. Косовські серби знову їх бойкотували. Албанців представляли 33 політичні партії. Явка виборців склала 54%, що було на 10% менше показника 2001 р. Демократична ліга Косова отримала 45,4% голосів, Демократична партія Косова — 28,9%, Альянс за майбутнє Косова — 8,4%, нове албанське політичне утворення «Ора» (Час) — 6,2% голосів. Прем'єр-міністром залишився Байрам Реджепі. ООН ставила перед ним завдання створення представницького, стабільного й ефективного уряду. За попередні три роки діяльності Скупщина Косова прийняла 83 закони, 74 з яких були подані МООНК. У жовтні 2005 р. в доповіді Генсека ООН відзначалося, що в Корпусі захисту Косова значиться 3029 осіб, з них 157 були представниками етнічних меншин.

20 січня 2006 р. помер перший президент Косова І. Ругова. Це стало поворотним моментом у процесі входження до влади лідерів ОАК. Гостра політична конкуренція в середовищі косовських албанців була зумовлена процесом приватизації власності. Сербська православна церква в Косові втрачала свою земельну монастирську власність. До кінця 2006 р. «Косовське трансагентство» завершило процес приватизації, подолавши захоплення його території муніципалітетами. Проблемним було проходження інкасаторських платежів. Відбувалися порушення податкового законодавства. Лише 20% загальних податкових надходжень забезпечувалися за рахунок внутрішніх надходжень. Проте було скорочено контрабанду тютюну до Європи²⁶.

17 лютого 2008 р. парламент Косова проголосив Республіку Косово. За декларацію незалежності проголосували 109 албанських депутатів.

При цьому десять сербських «квотних» депутатів не були присутні на цьому історичному засіданні. Звичайно, Конституція Сербії такої процедури не передбачає. Мовою оригіналу Конституції Республіки Косова є англійська. Лише перед її ухваленням цей документ переклали албанською й сербською мовами. Верховний муфтії мусульман Сербії Мухаммад Юсуф Спахич засудив одностороннє проголошення незалежності Косова. На його думку, цим «спокушають багато мусульманських країн»²⁷.

17 травня 2008 р. у Приштині створено «Рух за об'єднання», що ставить собі за мету «об'єднання албанських територій»²⁸. 20 травня 2008 р. парламент Косова прийняв закон, який увів 11 державних свят. Однак 28 листопада, який албанцями святкується як День албанського прапора, формально не є державним святом у Косові. 15 червня 2008 р. після затвердження тексту Конституції парламентом Косова вона набула чинності. Текст було вписано в контекст принципів «Комплексних пропозицій щодо врегулювання», підготовлених фінським дипломатом М. Ахтісаарі. За наявності розбіжностей між положеннями конституції і текстом цього плану перевага віддається плану. Головна роль в організації життя залишається за міжнародним цивільним представником Євросоюзу EUROLEX. Фінансування державного будівництва ведеться з-за кордону. Головна роль у визначенні політики Косова належить Міжнародному громадянському представнику (такий собі аналог Високого представника в Боснії та Герцеговині). Він має повноваження в галузі застосування права, включаючи судові органи, поліцію, прикордонний контроль, митницю, виправну службу. Також Міжнародний цивільний представник у Косові призначає генерального ревізора, міжнародного представника до складу ради директорів митної служби, директора податкової адміністрації, директора казначейства, виконавчого директора центрального банківського управління Косова.

24 вересня 2008 р. Конституційний суд вирішив, що Сейдіу порушив основний закон, поєднавши посади голови Демократичної ліги Косова (ДЛК) і президента. Його відставка вилася в розпад правлячої коаліції, де ДЛК була партнером Демократичної партії Косова (ДПК), на чолі з Тачі. Отже, на грудневі парламентські вибори колишні партнери по коаліції йшли як закляті вороги. Мало того, ДЛК на початку виборчої кампанії змінила керівництво, і замість Сейдіу партію очолив мер Приштини Іса Мустафа. Обидві партії під час передвиборчої агітації обіцяли оздоровити економіку, активізувати боротьбу з корупцією й знизити рівень безробіття. Однак реальні проблеми, навколо яких розгорталася боротьба, мали не стільки внутрішній, скільки міжнародний аспект. Фактично на виборах вирішувалося питання про те, хто буде визначати позицію Косова на майбутніх переговорах з Сербією і Євросоюзом.

В умовах протистояння між Тачі й Сейдіу Брюсселю та Белграду було складно шукати точки дотику з Приштиною. Це явно дратувало Європейський Союз, який не приховував, що в результаті політичної кризи в Косові старт переговорів довелося відкласти. А якщо так, то за результатами грудневих виборів Євросоюз хотів би, принаймні, отримати біля керма в Косові передбачуваного й демократичного політика. Крім того, з ним же Брюсселю найближчим часом, ймовірно, належить вести діалог щодо програми інтеграції краю до ЄС і безвізового режиму з країнами Шенгенської угоди. У Брюсселі також не могли не розуміти, що ці вибори на руку саме Х. Тачі, який зумів усунути сильного суперника й впевнено йшов до перемоги. Попередні результати голосування це підтвердили: ДПК отримала більше 30% голосів. На другому місці ДЛК (25%), на третьому — рух «Самовизначення» Альбіна Курті, який виступав за об'єднання Косова з Албанією (він набрав близько 12%). На мандати змогли претендувати також «Альянс за майбутнє Косова» Рамуша Карадіная і «Альянс Нове Косово» бізнесмена Беджета Паццолі, які отримали 10% і 7% відповідно²⁹. Одразу після виборів Х. Тачі заявив, що перемогли сили, які виступають за «європейське та євроатлантичне Косово». Він пообіцяв, що через 15 місяців жителі краю їздитимуть до ЄС без віз. Брюссель і європейські представники в краї визнали, що вибори відбулися загалом спокійно, з дотриманням правопорядку. Однак їх «демократичність і чесність» поки під питанням. Кілька політичних партій з майже трьох десятків, які брали участь у виборах, заявили про підтасовування й порушення. Саме в день, коли Хашим Тачі святкував перемогу своєї партії на виборах у Косові, до європейських ЗМІ просочилася інформація про 27-сторінкову доповідь для Ради Європи, автором якої виступив колишній швейцарський прокурор Дік Марті³⁰. Посилаючись на дані свого дворічного розслідування, він звинуватив Х.Тачі у фактичному керівництві великою мафіозною мережею в Косові, що займається відмиванням грошей, контрабандою героїну й цигарок до Євросоюзу, торгівлею людьми й контролем над проституцією в краї. У період війни 1998–2000 рр. Х.Тачі як одному з польових командирів Армії звільнення Косова пред'явлено звинувачення в особистій участі в катуваннях і вбивствах. Власті Косова різко засудили доповідь, вважаючи її провокацією.

Суттєвою проблемою еволюції внутрішньої політики Косова залишається економічна слабкість. Щоправда, надра Косова багаті на поклади свинцю, цинку, нікелю, кадмію, кобальту, бокситів, марганцю, галуазиту, селену й кварцу, магnezиту, бурого вугілля, вісмуту, сірчаної кислоти (хімічний комбінат в Обиличі), срібла. Після війни 1999 р. Косово «ви-робляє тільки політику». Середня зарплата близько 200 євро. Безробітна

молодь зайнята в кримінальному секторі. Косово, як і Чорногорія, як валюту використовує євро. У 2007 р. бюджет ООН для Косова становив 150 млн. євро. Близько 370 млн. євро економіка Косова отримує від своєї європейської діаспори. Це основне легальне фінансове джерело. Річний обіг наркоторгівлі перевищує 1 млрд. євро³¹.

Соціально-економічні протиріччя розвитку Косова пов'язані з природним приростом населення, який випереджає розвиток економічного потенціалу. За темпами демографічного зростання Косово посідає перше місце в Європі. Усі інвестиції поглинаються приростом населення. Проблемою залишається нецільовий розподіл ресурсів. У Косові зберігається високий рівень безробіття, а злидні є повсюдним явищем. Серйозні проблеми створює відсутність надходжень до державного бюджету від економіки Косова й застарілий енергетичний сектор. Серед косовських албанців збільшується кількість громадян, які безграмотні або не мають середньої освіти. Тому в країні високим є рівень безробіття. Косово за багатьма критеріями нагадує «державу, що не відбулася». Однак на відміну від «класичних варіантів», властивих Африці, у випадку з Косовом вирішальним є фактор зовнішньої підтримки.

27 лютого 2009 р. у Приштині відкрито представництво Міжнародного валютного фонду. У липні 2010 р. підписаний Меморандум про кредитування Косова. До завершення слухань у Міжнародному Суді позову Сербії щодо незалежності Косова Росія й Китай блокували присутність делегації Косова на ГА ООН. 18 червня 2009 р. міністр закордонних справ Косова І. Хісені зажадав згорання Місії ООН³². Однак Косову не вдалося домогтися прориву у визнанні своєї незалежності більшістю мусульманських країн. МЗС Сербії висловило задоволення позицією держав-учасниць Організації Ісламська Конференція з питання Косова на сесії МЗС ОІК, що відбулася 25 травня 2009 р. в Дамаску. Лише 9 з 57 членів ОІК на той час визнали Косово.

30 травня 2010 р. у сербських анклавах на півночі Косова — Митровиці й Ново-Брдо — відбулися зіткнення між сербами й албанцями. Албанці вважали, що дії сербів порушують суверенітет Косова. 12 червня 2010 р. у Приштині силами поліції ЄС був заарештований лідер радикального руху албанців 35-річний Альбін Курті, який звинувачував ЄС і ООН у колоніалізмі³³. 18 червня 2010 р. заарештований Байрам Асіані, якого звинуватили в співпраці з терористами, що готували напад на базу Корпусу морської піхоти США в штаті Вірджинія. Побічно ці арешти свідчили про зв'язки радикальної частини косовських албанців з мережею ісламських терористів, проте, враховуючи масштаб присутності військ США в Косові, вони успішно справляються з цим викликом безпеки.

Гнітюче враження, яке на албанців справили ці арешти, було нейтралізовано рішенням Міжнародного суду. 24 липня 2010 р. після вердикту

Міжнародного суду ООН про легітимність одностороннього проголошення незалежності Косова прем'єр-міністр Косова Х.Тачі закликав Іспанію, Румунію, Грецію, Кіпр та Словенію визнати незалежність Косова, не порушувати міжнародне право й не заважати наймолодшій у світі державі «встати на шлях процвітання»³⁴.

У вересні 2010 р. керівництво Косова зібралося в Нью-Йорку, щоб перешкодити ухваленню сербського проекту резолюції, що закликає відновити переговори з усіх відкритих питань. Водночас прем'єр-міністр Косова Х.Тачі закликав Сербію визнати, що у відносинах з Косовом «співпраця двох незалежних держав неминуча»³⁵. Усього напередодні відкриття 65-ї сесії ГА ООН незалежність Косова визнали 69 з 192 держав-членів ООН. США висловлювали невдоволення низькою активністю косовської дипломатії. Тому 6 вересня 2010 р. прем'єр Х.Тачі відвідав Катар, вимагаючи визнання незалежності своєї держави. Однак негативно на цей процес вплинула внутрішньополітична ситуація в Косові.

27 вересня 2010 р. рішенням Конституційного Суду Косова у відставку пішов президент Ф. Сейдіу. Приводом стало поєднання посади президента з постом лідера партії «Демократична ліга Косова». Виконувати обов'язки президента Косова став спікер парламенту Якуп Краснічі. Вимушена відставка Ф. Сейдіу відклала початок офіційних переговорів між Косовом і Сербією за посередництва Європейського Союзу. 30 вересня 2010 р. спікер Я. Краснічі запропонував провести дострокові парламентські вибори. На їх організацію Конституція Косова відводить 45 днів. Новий парламент має обрати президента. «Демократична партія Косова» цю ідею підтримала. Проти виступила опозиційна албанська партія «Альянс за майбутнє Косова». Вони хотіли, щоб вибори проводилися не раніше, ніж їх лідер Рамуш Карадінай буде випущений з в'язниці Міжнародного трибуналу в Гаазі. Він вважався головним конкурентом прем'єр-міністра Х. Тачі. Імідж косовської державності страждав через збільшення потоку ромів-емігрантів, які прагнули знайти притулок у Бельгії, Німеччині, Швеції. Косовські албанці не готові були повною мірою гарантувати права етнічних меншин і прихильність до непорушності кордонів, а також дотримуватися принципів роззброєння й зобов'язань регіональної безпеки. Незважаючи на невизначеність проведення позачергових парламентських виборів, НАТО прийняло рішення про скорочення свого контингенту в Косові з 10 тис. до 5 тис. військовослужбовців. На виборах 12 грудня 2010 р. у сербських північних районах Косова явка виборців була низькою. Сербі формально мають у парламенті Косова квоту в десять місць зі 120. На наступний день Х. Тачі заявив про перемогу «Демократичної партії Косова», яка набрала 31% голосів. «Демократична ліга Косова» Іси Мустафи набрала 25%, а партія «Самовизначення» отримала 16% голосів виборців³⁶.

15 грудня 2010 р. МЗС Франції висунуло проти Х.Тачі звинувачення в торгівлі органами людей, які повинні бути розслідувані EULEX. У цей самий день влада Косова назвала доповідь Ради Європи у справі Х. Тачі наклепом. Нестабільним було й внутрішньополітичне становище в сусідній Албанії. 21 січня 2011 р. під час протестів прихильників опозиційної Соціалістичної партії Албанії у Тирані були вбиті троє людей. Внутрішньополітичний хаос в Албанії тривав з часу невизнання опозицією своєї поразки на парламентських виборах у червні 2009 року. Показово, що Євросоюз на це ніяк не відреагував. 9 лютого 2011 р. лідер «Демократичної партії Косова» Х. Тачі заявив про намір до третьої річниці незалежності створити коаліційний уряд з «Альянсом за нове Косово» Б. Паццолі. Керівник «Незалежної ліберальної партії Сербії» Петар Мілетич заявив про намір увійти до правлячої в Косові албанської коаліції як молодший партнер. Цей політичний маневр послаблював позицію Сербії на майбутніх переговорах з делегацією Косова.

23 лютого 2011 р Х. Тачі, незважаючи на формальне розслідування звинувачення щодо його можливої причетності до торгівлі людськими органами, був обраний на другий термін прем'єр-міністром Косова. Обидва кадрових рішення не були ідеальними з погляду іміжду Косова як нової незалежної держави. Радикальні косовські албанські політики були незадоволені новим президентом Б.Пакколі. У результаті 28 березня 2011 р. обрання президентом Косова колишнього глави «Мабетекс» Пакколі визнали неконституційним. Мотивування рішення Конституційного суду було зумовлене порушеннями процедури голосування. Пакколі тільки в третьому турі набрав 62 з 120 голосів депутатів косовського парламенту. Однак у першому й другому турі отримував менше потрібної кількості голосів, відповідно 54 і 58 голосів. Виникла реальна загроза того, що авторитарна тенденція в сукупності з етнічним албанським націоналізмом, нерозвиненістю партійної системи й криміналізацією влади стане інструментом міжнародної дискредитації незалежності Косова. Адже досягти гармонійної етнічної різноманітності в Косові так і не вдалося.

30 березня 2011 р. президент Косова Беджет Пакколі залишив свій пост. Це вітали основні парламентські партії: «Демократична ліга Косова», «Самовизначення», «Альянс за майбутнє Косова». Потрібно було шукати вихід з конституційно-політичної кризи, у яку поринуло Косово. Інакше новій незалежній країні доведеться долати риси, характерні для держав, «що не відбулися», або «тих, що зазнають невдачі». 4 квітня 2011 р. виконувач обов'язків президента Косова Я. Краснічі не виключав можливості проведення позачергових виборів. Однак 7 квітня 2011 р. парламент Косова обрав президентом країни 36-річну Атіфете Ях'ягу, яка

до того була заступником генерального директора поліції Косова. Склалися обставини, які, незважаючи на підтримку нового президента США Б. Обами, могли перетворити А. Ях'ягу на заручника внутрішніх протиріч у Косові.

Влада Приштини вирішила встановити повний контроль над сербськими анклавами, провівши, звичайно в менших масштабах, операцію за прикладом хорватської. Тоді в серпні 1995 р. Хорватії вдалося витіснити сербів з Країни. 25 липня 2011 р. прем'єр-міністр Косова Х. Тачі віддав розпорядження косовській поліції встановити контроль на контрольно-пропускних пунктах з Сербією на півночі Косова, які з косовського боку контролюються місією ЄС EULEX. Держсекретар міністерства Сербії Олівер Іванович попередив ЄС і НАТО про неприпустимість подібних провокацій. Події стали наслідком економічної «холодної війни» між Сербією та Косовом і спроб влади Приштини заблокувати сербський імпорт у північні райони Косова. 27 липня 2011 р. в сербських анклавах на півночі Косова був обстріляний невідомими гелікоптер КФОР. Інцидент розглядався в контексті тиску Заходу на Белград з метою прискорення остаточного визнання незалежності Косова. Наприкінці липня 2011 р. ситуація на сербсько-косовському кордоні ще більше загострилася. Незважаючи на критику своїх агресивних дій з боку ЄС і НАТО, косовські албанці демонстрували готовність довести до кінця спеціальну операцію зі встановлення свого контролю над сербськими анклавами на Півночі Косова. Ескалація протистояння, незважаючи на обережну реакцію Сербії, ускладнювала процес нормалізації сербсько-косовських відносин, хоча прагнення Сербії почати переговори про вступ до ЄС робило визнання незалежності Косова неминучим. Насильством у сербських анклавах Косова місцеві влади демонстрували свій вплив на переговори Сербії з ЄС. Тому в серпні 2011 р. офіційний Белград відмовився від ідеї вимоги створення сербської автономії у Косові. Як результат 3 грудня 2011 р. Сербія і Косово підписали угоду про спільний контроль у прикордонній зоні.

У період 2011–2017 рр. помітний вплив на внутрішньополітичний розвиток Косова мали події на Близькому Сході. Значна частина радикальних ісламістів відбула на фронті сирійської війни, де долучилася до бойовиків «Ісламської держави Іраку і Леванту». Це дало можливість властям Косова поліпшити свій імідж, а 2016 р. президентом Косово навіть був обраний Х. Тачі. Проте Косово залишається далеким від стандартів багатонаціональної демократії. Стурбованість Євросоюзу викликає те, що Косово залишається центром транзиту нелегальних біженців та інших видів напівкримінального бізнесу. Яскравим прикладом цієї тенденції стали проведені 11 червня 2017 р. дострокові вибори депутатів

парламенту Косово. Боротьбу за 120 депутатських місць вели «Коаліція польових командирів» Р. Харадіная, ультраправий рух «Самовизначення», колишня правляча партія «Демократична ліга Косово» і партія «Сербський список», що об'єднує сербів, які залишились у Косово. Перемогла «Коаліція польових командирів», хоча її лідера Р. Харадіная Сербія звинувачує у скоєнні воєнних злочинів. На другому місці ультраправа радикальна партія «Самовизначення»³⁷. Поразка поміркованих центристських політичних сил лише поглиблювала системну кризу в Косово.

Отже, у випадку з Косовом деградація державних інститутів, злидні, нездатність громадян впливати на політику в умовах політичного пробудження й доступу до інформації про життя в ЄС — усі ці фактори можуть створити сприятливе середовище для поширення на Косово радикального ісламу, тероризму та нестабільності. Не можна виключати можливості посилення політичного ісламу в Косові як альтернативної ідеології світському албанському націоналізму. Символом цієї тенденції можна вважати конкуренцію за контроль над фінансовими потоками з Туреччини й арабського світу, які йдуть в Косово. Дуже активні в Косові саудівські благодійні фонди. Це дає можливість владі Косова грати на протиріччях Сходу й Заходу. У 1999–2017 рр. поступово загострювалося протиріччя між фактичним прямим зовнішнім управлінням заради створення західних зразків державних механізмів і політичним пробудженням косовських албанців, які роблять подібну присутність небажаною для прихильників ідеї створення «великої» Албанії.

---

¹ История антикоммунистических революций конца XX века. Центральная и Юго-Восточная Европа. Москва, 2007. С. 144.

² Пономарёва Е.Г. Новые государства на Балканах. Москва, 2010. С. 52.

³ Пономарева Е.Г. Балканы как точка бифуркации системы международных отношений. Вестник МГИМО. 2008. № 1. С. 10.

⁴ Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. Балканские войны XX века. Москва, 2000. С. 296.

⁵ Павленко О.С. Проблема міжнародного статусу Косово в контексті окупації Криму. Зовнішні зносини. 2017. № 4. С. 6–12.

⁶ Sundhaussen Holm. Geschichte Serbiens. 19–21. Jahrhundert. Wien, 2007. S. 44.

⁷ Распоряжение, изданное Специальным представителем Генерального секретаря ООН, № 2000/1 «О структуре совместной временной администрации в Косове» (14 января 2000 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 21–27.

⁸ Бакали М. О решении кризиса в Косове и Метохии. Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 27.

⁹ Выступление Слободана Милошевича в Гааге (февраль 2002 г.). Правда. 2002, 13 марта. С. 3.

¹⁰ Human rights violations in Kosovo. Prishtina, 2000. P. 10.

¹¹ Распоряжение, изданное Специальным представителем Генерального секретаря ООН, №2000/16 «О регистрации и деятельности в Косове политических партий» (21 марта 2000 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 41–47.

¹² Робертсон Дж. Косово: год спустя. Достижения и проблемы. Доклад Генерального секретаря НАТО. Брюссель, Центр документации и информации НАТО, 2001. С. 8.

¹³ Распоряжение, изданное Специальным представителем Генерального секретаря ООН, № 2000/44 «О привилегиях и иммунитетах группы Всемирного банка и ее должностных лиц в Косове» (4 мая 2000 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 81.

¹⁴ Доклад Генерального секретаря ООН о Миссии Организации Объединенных Наций по делам временной администрации Косова (18 сентября 2000 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 92.

¹⁵ Распоряжение, изданное Специальным представителем Генерального секретаря ООН, № 2000/66 «О льготах для косовских инвалидов войны и для родственников лиц, которые погибли в результате вооруженного конфликта в Косово» (7 декабря 2000 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 108.

¹⁶ Пономарёва Е.Г. Новые государства на Балканах. Москва, 2010. С. 211.

¹⁷ Аккерман А. На острие ножа — Македония через десять лет после обретения независимости. Ежегодник ОБСЕ 2001. Москва, 2004. С. 125–145.

¹⁸ Македония: проблемы истории и культуры. Москва, 1999. С. 72.

¹⁹ Кузнецов Д.В. Проблема Косово в зеркале общественного мнения в 2000-е годы. Мировая экономика и международные отношения. 2008. № 5. С. 63–74.

²⁰ Распоряжение, изданное Специальным представителем Генерального секретаря ООН, № 2000/43 «О количестве, названиях и границах муниципалитетов» (27 июля 2000 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 90.

²¹ Конституционные рамки временного самоуправления в Косове. Распоряжение главы Миссии ООН в Косове № 2001/9 от 15 мая 2001 года. URL: http://www.osce.org/kosovo/elections/documents/framework_serb.pdf (дата звернения: 13.10.2016).

²² Заявление Государственной Думы РФ о третьей годовщине агрессии НАТО против Союзной Республики Югославии (3 апреля 2002 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 204.

²³ Обращение Президента СРЮ Воислава Коштуницы (16 февраля 2001 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 123.

²⁴ Штоль В.В. Роль и место НАТО в системе международной безопасности в условиях глобализации. Москва, 2006. С. 53.

²⁵ Доклад Генерального секретаря Организации Объединенных Наций об операциях Сил для Косова (17 ноября 2004 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 283–316.

²⁶ *Rahfelder E.* Kosovo. Geschichte eines Konflikts. Berlin, 2010. S. 44.

²⁷ Выступление Небойши Човича в Вене на встрече с делегацией албанцев из Косова (14 октября 2003 г.). Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Москва, 2005. С. 245

²⁸ Звягельская И.Д. Косово и Чечня: сходство и различия. Миропорядок после Балканского кризиса: новые реальности меняющегося мира. Материалы конференции. Москва, 2000. С. 162.

- ²⁹ Walzer M. Just and Unjust Wars. New York, 2011. P. 19.
- ³⁰ Доклад Дика Марти о торговле человеческими органами в Косово. URL: <http://www.assembly.coe.int/CommitteeDocs/2010/ajdoc462010prov.pdf> (дата звернення: 13.10.2016).
- ³¹ Gress D. From Plato to Nato. The idea of the West and its opponents. New York, 1998. P. 29.
- ³² Ministry of Foreign Affairs of Kosovo. URL: <http://www.mfa-ks.net> (дата звернення: 13.10.2016).
- ³³ Арест А. Курти. URL: <http://www.izvestia.ru/news/news/243975> (дата звернення: 10.12.2010).
- ³⁴ Черногурский Я. Косово как тест для Россиию. Россия в глобальной политике. 2007. № 1. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_8144 (дата звернення: 11.11.2008).
- ³⁵ Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи. Пер. с англ. Москва, 2006. С. 59.
- ³⁶ История Сербии и Черногории. Москва, 2002. С. 44.
- ³⁷ Hamilton D. Kosovo is in crisis — but its institutions are actually proving to be quite robust. URL: <http://www.transkonflikt.com/2017/06/kosovos-tough-year-ahead-five-key-observations-082/> (Last accessed: 18.06.2017).

REFERENCES

1. Akkerman, A. (2004). Na ostrie nozha — Makedonija cherez desjat' let posle obretenija nezavisimosti. *Ezhegodnik OBSE 2001*. Moskva [in Russian].
2. *Albanski faktor v razvitii krizisa na territorii byvshej Jugoslavii*. (2005). Moskva [in Russian].
3. Arest A.Kurti. Retrieved from <http://www.izvestia.ru/news/news/243975> [in Russian].
4. *Doklad Dika Marti o trgovle chelovecheskimi organami v Kosovo*. Retrieved from <http://www.assembly.coe.int/CommitteeDocs/2010/ajdoc462010prov.pdf> [in Russian].
5. Gress, D. (1998). From Plato to Nato. The idea of the West and its opponents. New York [in English].
6. Hamilton, D. *Kosovo is in crisis — but its institutions are actually proving to be quite robust*. Retrieved from <http://www.transkonflikt.com/2017/06/kosovos-tough-year-ahead-five-key-observations-082/> [in English].
7. Hardt, M. (2006). *Mnozhestvo: vojna i demokratija v jepohu imperii*. Moskva [in Russian].
8. *Human rights violations in Kosovo*. (2000). Prishtina [in English].
9. *Istorija antikommunisticheskikh revoljucij konca XX veka. Central'naja i Jugo-Vostochnaja Evropa*. (2007). Moskva [in Russian].
10. *Istorija Serbii i Chernogorii*. (2002). Moskva [in Russian].
11. Konstitucionnye ramki vremennogo samoupravlenija v Kosove. Rasporzhenie glavy Missii OON v Kosove №2001/9 ot 15 maja 2001 goda. Retrieved from http://www.osce.org/kosovo/elections/documents/framework_serb.pdf [in Russian].
12. Kuznecov, D.V. (2008). Problema Kosovo v zerkale obshhestvennogo mnenija v 2000-e gody. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*, 5, 63–74 [in Russian].
13. *Makedonija: problemy istorii i kul'tury*. (1999). Moskva [in Russian].
14. Ministry of Foreign Affairs of Kosovo. Retrieved from <http://www.mfa-ks.net> [in English].
15. Pavlenko, O.S. (2017). Problema mizhnarodnoho statusu Kosovo v konteksti okupatsii Krymu. *Zovnishni znosyny*, 4, 6–12 [in Ukrainian].

16. Ponomareva, E.G. (2008). Balkany kak tochka bifurkacii sistemy mezhdunarodnyh otnoshenij. *Vestnik MGIMO*, 1, 10 [in Russian].
17. Ponomarjova, E.G. (2010). *Novye gosudarstva na Balkanah*. Moskva [in Russian].
18. Rahtfelder, E. (2010). *Kosovo. Geschichte eines Konflikts*. Berlin [in German].
19. Robertson, G. (2001). *Kosovo: god spustja. Dostizhenija i problemy. Doklad General'nogo sekretarja NATO*. Brjussel', Centr dokumentacii i informacii NATO [in Russian].
20. Shtol', V.V. (2006). *Rol' i mesto NATO v sisteme mezhdunarodnoj bezopasnosti v uslovijah globalizacii*. Moskva [in Russian].
21. Sundhaussen, H. (2007). *Geschichte Serbiens. 19–21 Jahrhundert*. Wien [in German].
22. Chornogurskij, Ja. (2007). *Kosovo kak test dlja Rossiju. Rossija v global'noj politike*. Retrieved from http://www.globalaffairs.ru/number/n_8144 [in Russian].
23. Vystuplenie Slobodana Miloshevicha v Gaage (2002). *Pravda*, 13 marta [in Russian].
24. Zadohin, A.G., & Nizovskij, A.Ju. (2000). *Porohovoj pogreb Evropy. Balkanske vojny XX veka*. Moskva [in Russian].
25. Zvjagel'skaja, I.D. (2000). Kosovo i Chechnja: shodstvo i razlichija. Proceedings from *Miroporjadok posle Balkanskogo krizisa: novye real'nosti menjajushhego mira*. Moskva [in Russian].
26. Walzer, M. (2011). *Just and Unjust Wars*. New York [in English].

**Вибрані доповіді учасників
Міжнародної наукової конференції
«ДИПЛОМАТИЧНІ АРХІВИ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО»
(Одеса, 8–10 вересня 2016 р.)**

УДК 378.009 (477.74)

Валерій Левченко

кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний морський університет
65000, Україна, Одеса, вул. Мечникова, 34
E-mail: levchenko_lav@ukr.net

**ОДЕСЬКИЙ ВИЩИЙ МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ —
ПЕРШИЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ
ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД У СВІТІ**

У статті досліджено історію створення та діяльності Одеського вищого міжнародного інституту (1916–1920) як першого спеціального приватного дипломатичного вищого навчального закладу в світі. Стисло висвітлено історію появи перших подібних вишів у країнах світу. Проведено порівняльний аналіз статутів інституту 1916 р. і 1918 р. Розглянуто процес організації інституту та основні складові його діяльності (викладацький склад, становлення навчального процесу). Охарактеризовано склад слухачів, висвітлено процес еволюції їхніх прав у системі вищої освіти Російської імперії / Української Держави. Репрезентовано трансформацію вишу на тлі реорганізації вищої школи Одеси у 1919–1920 рр.

Ключові слова: *ОВМІ, Одеса, вища школа, дипломатична освіта, міжнародні відносини.*

Valery Levchenko

PhD in History, Associate Professor
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova Street, Odessa, 65000, Ukraine
E-mail: levchenko_lav@ukr.net

ODESSA HIGHER INTERNATIONAL INSTITUTE IS THE FIRST PRIVATE SPECIAL DIPLOMATIC INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION IN THE WORLD

The article concerns the history of creation and activities of the Odessa Higher International Institute (1916–1920) as the first private special diplomatic educational institution in the world. The author briefly describes the history of the first such universities in the world, presents a comparative analysis of the Institute's statutes in 1916 and 1918, considers the process of organization of the Institute and the main components of its activity (teaching staff, formation of educational process). The paper examines the students composition, the process of their rights evolution in the system of the Russian Empire / Ukrainian State higher education, the transformation of a higher education institution against a backdrop of reorganization of the Odessa Higher School in 1919–1920.

Keywords: *Odessa high school, diplomatic studies, international relations.*

Загальновідомо, що дипломатія належить до однієї з найдавніших сфер людської діяльності. Проте пройшло багато часу, перш ніж вона стала елітною професією і перетворилася на специфічну галузь державної служби, підпорядковану не тільки законам і правилам окремої держави, але й загальноприйнятим надзвичайно кодифікованим і формалізованим міжнародним нормам. Незважаючи на багаторічну історію дипломатії, практичне втілення ідеї створення спеціального вищого навчального закладу для підготовки висококваліфікованих кадрів дипломатичного корпусу постало тільки на початку ХХ ст. Первістком у цій царині у світі став відкритий 1916 р. Новоросійський вищий міжнародний інститут, трансформований через зміну суспільно-політичного устрою в країні 1918 р. в Одеський вищий міжнародний інститут (ОВМІ, 1916–1920).

Історіографія проблеми бере свій початок у ранній радянський період, поодиноким згадкою у невеликій статті, присвяченій трансформації вищої школи Одеси у 1919–1920 рр.¹ У радянській науковій літературі знаходимо згадку про ОВМІ у статті доцента Одеського державного університету імені І.І. Мечникова П. Некрасова, який досліджував історію перманентних реформ вищої школи Одеси у 1917–1920 рр.² У контексті аналізу неурядової вищої школи у системі вищої освіти Російської імперії про ОВМІ вперше згадав російський історик А. Іванов³. У сучасній науковій літературі зазначена проблематика представлена лише поодинокими згадками про виш у контексті трансформації вищої школи Одеси у 1917–1920 рр.⁴ Аналіз незначного пласту літератури дає підстави конста-

тувати, що дослідники оминули своєю увагою питання вивчення історії створення ОВМІ: перипетії з його перейменуванням 1918 р.; не представлені навчальні плани і програми; не згадано принцип формування викладацького складу; не наведено статистичні дані щодо соціального, вікового і статевого складу дійсних і вільних слухачів; не розглянуто практичну діяльність випускників вишу; не висвітлена подальша доля осіб, що склали перший випуск інституту тощо. Відтак можна констатувати відсутність комплексного дослідження історії ОВМІ.

Джерельною базою для студіювання поставлених завдань слугують, переважно, архівні матеріали, більшість з яких вперше залучається до наукового обігу, та два виданих статuti вишу — 1916⁵ і 1918⁶ рр. Опубліковані статuti є найважливішими нормативними джерелами з історії ОВМІ, які визначали його правове становище, функції, організаційний устрій, загальну спрямованість викладання. Саме в статутах містяться відомості, що розкривають механізм взаємин вишу з Міністерством народної освіти, правила прийому до нього слухачів, визначають умови, яким повинні були відповідати представники викладацького складу тощо.

Статут ОВМІ від 1916 р. (див. дод. 1), коли він мав первинну назву — Новоросійський вищий міжнародний інститут — було складено заступником директора департаменту народної освіти М. Палечеком⁷ та затверджено 3 серпня 1916 р. міністром народної освіти Російської імперії П. Ігнат'євим «на основани... высочайше утверждённых правил 1 июля 1914 г. о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения»⁸. Дата 1914 р., вказана на першій сторінці тексту цього статуту, найімовірніше і призвела до виникнення помилки у нижній хронологічній межі існування інституту, якої припустився А. Іванов⁹ та інші дослідники.

Другий статут ОВМІ з'явився 1918 р., коли й сталася зміна назви вишу, що було пов'язано із суспільно-політичними змінами в країні, унаслідок чого від 29 квітня до 14 грудня 1918 р. Одеса входила до складу Української Держави (Гетьманат П. Скоропадського). Новий статут було затверджено 13 травня 1918 р. народним міністром освіти М. Василенком¹⁰. Обидва статuti мають відбиток стереотипності, який вносили чиновники при розгляді статуту в міністерствах двох держав — Російської імперії та Української Держави. При складанні статутів чиновники міністерств орієнтувалися на статuti існуючих урядових навчальних закладів. У тексті другого статуту є незначні зміни у порівнянні з першим статутом (див. табл. 1), які не внесли жодних змін до структури та навчального процесу ОВМІ, окрім його національної переорієнтації з інтересів Російської імперії на інтереси Української Держави.

Аналіз статутів також показав, що ні в одному з них не було передбачено здійснення студентського самоврядування, за яке так боролось студентство на початку ХХ ст. Як і для всіх статутів приватних і громадських вишів, прийнятих до 1912 р., характерна відсутність надання будь-яких прав для осіб, які їх закінчили, і прав викладацького складу на надання чину. Позитивним моментом було те, що студенти, які отримували дипломи ОВМІ, діставали ті ж права, що і особи, які володіли дипломами урядових вищих навчальних закладів. Права професорів приватних вищих навчальних закладів також були прирівняні до прав професури урядових вишів. Отримуючи зарплатню із коштів ОВМІ, вони користувалися правами державного службовця і отримували право на пенсію за державний кошт відповідно до штатного розкладу університетів¹¹. Ще однією зміною на краще стала можливість обирати голову Навчального комітету — завідувача навчальної частини інституту з числа викладачів, які мали науковий ступінь не тільки доктора, а й магістра¹². Головною окрасою модернізованого статуту 1918 р. стало те, що випускники ОВМІ отримували диплом кандидата міжнародного права, який прирівнювався до диплома кандидата юридичних наук державних університетів та «Во всех случаях, не предусмотренных настоящим уставом, Институт подчиняется общеуниверситетским правилам»¹³. Таким чином, статuti ОВМІ є документами, що відображають не тільки специфіку його структурного та організаційного устрою, а й демонструють демократичні процеси взаємовпливу між державою і громадськістю з проголошенням Української держави.

Значний інтерес при вивченні теми становили різні довідкові видання, що містять короткі відомості про ОВМІ. Проте опубліковані джерела не дають досить повного уявлення щодо історії цього вишу. Тому значною мірою праця базується на матеріалах, що зберігаються в Державному архіві Одеської області. Це передусім документи фонду ОВМІ (ф. 451) та частково матеріали фондів Одеської Губернської інспектури народної освіти Одеського губернського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-150), Ради комісарів вищих навчальних закладів м. Одеси (ф. Р-1359), Одеського губернського управління вищими навчальними закладами Народного комісаріату освіти УСРР м. Одеса (ф. Р-5432). Матеріали цих фондів дають уявлення про місце ОВМІ у мережі вищої школи Одеси та його долю під час її трансформації у 1919–1920 рр.

При підготовці та написанні статті використані особисті справи слухачів ОВМІ. Матеріали особистих справ переважно надають інформацію біографічного змісту. Таким чином, вивчення історії розвитку ОВМІ можливе тільки на основі комплексного аналізу різноманітних джерел.

Найважливіший документальний матеріал, як опублікований, так і архівний, дає можливість простежити процес становлення і розвитку ОВМІ, з'ясувати позитивні й негативні, прогресивні й регресивні риси, що мали місце при його організації та функціонуванні на зламі епох 1917–1920 рр.

Новоросійський вищий міжнародний інститут в Одесі було засновано 1916 р., і він став першим спеціальним приватним дипломатичним вищим у світовій практиці. Ідея створення вищого навчального закладу подібного профілю має давню історію, але до практичного втілення ідея дипломатичної освіти до початку ХХ ст. так і не дійшла. Однією з головних перешкод у вирішенні цього питання була нечисленність штату дипломатичних служб. Першою спробою у реалізації цієї ідеї можна вважати існуюче у Страсбурзі у ХVIII ст. приватне дипломатичне училище Шефліна і Коха (в ньому навчалися Меттерніх, а також відомі російські дипломати Стакельберг, Розумовський та інші), яке було швидше винятком із загального правила, але до того ж воно не мало статусу вищого навчального закладу.

Сучасні російські дослідники історії дипломатії¹⁴ датою народження спеціальної дипломатичної освіти в Російській імперії вважають 1823 р., коли було засновано Навчальне відділення східних мов при Азійському департаменті Міністерства закордонних справ (МЗС), офіційний статус якому було присвоєно за рішенням Державної ради 1835 р. Незважаючи на те, що навчальне відділення існувало тривалий час, випустило чимало яскравих фахівців (за 1823–1907 рр. випускниками стали 220 фахівця, у середньому $\approx 2,6$ випускника за один навчальний рік), стало одним із центрів сходознавства¹⁵, його не можна вважати повноформатним вищим з надання спеціальної дипломатичної освіти. Адже фактично студентів атестували за результатами засвоєння мовного матеріалу і розвитку мовних навичок, а не дисциплін, які б сприяли отриманню знань для дипломатичної служби. До того ж кількість бажаючих вступити на навчання до відділення, як і кількість вакантних місць, була досить обмеженою, а його випускникам навіть не видавався диплом про закінчення.

До прийняття закону 1912 р. про МЗС Російської імперії вимог про наявність вищої освіти для бажаючих вступити на службу до міністерства не було. Існували привілейовані навчальні заклади, випускники яких користувалися перевагою при вступі до МЗС. До їхнього числа належали насамперед Олександрівський (раніше Царскосельський) ліцей і Училище правознавства. Директор ліцею Енгельгардт організував спеціальні заняття з ліцейстами, які вирішували вступати на службу до МЗС. На його прохання з міністерства надсилали дипломатичні документи, які ліцейсти старанно розбирали, переписували і таким чином на конкретному матеріалі здобували ази майбутньої спеціальності¹⁶. Однак при всьому зна-

ченні цих навчальних закладів із підготовки дипломатичних кадрів вони не були спеціалізованими дипломатичними вишами, а призначалися для підготовки державних службовців широкого профілю. Як й у всіх світових прогресивних країнах наприкінці XVIII — на початку XX ст. основними непрофільними постачальниками кадрів для дипломатичної і консульської служби були юридичні факультети класичних університетів.

Отже, до 1916 р. у системі вищої освіти Російської імперії не існувало вишу з надання спеціальної дипломатичної освіти, а її розвитку, як правильно зазначив російський дослідник О. Кузнецов, перешкоджав становий принцип відбору кадрів. Керівництво МЗС не хотіло обмежувати себе жорсткими формальними вимогами під час прийому на службу, оскільки за традицією віддавало перевагу вихідцям з аристократії, як це робилося у той час майже у всіх передових країнах світу. Сама по собі належність до дворянського стану передбачала наявність необхідної освіти, включаючи знання іноземних мов, домашнє виховання та загальну культуру. Все інше вважалося справою природного розуму і практичного досвіду. До того ж дворянський титул мав для дипломата свого роду «прикладне» значення: в умовах монархічної Європи він відкривав для нього в країні перебування більше дверей, ніж університетський диплом. У Російській імперії існував не надлишок, а навпаки, нестача дипломатів з числа титулованої знаті, відсоток яких на російській службі був нижчим, ніж у таких прогресивних європейських країнах, як наприклад, Велика Британія й Австро-Угорщина¹⁷, де у період від XVIII до початку XX ст. діяли дипломатичні династії знатної еліти, представників з вищого суспільства, які від покоління до покоління постачали послів і посланників на службу імперіям.

Наприкінці XIX ст. за час, що минув після реформи МЗС, розпочатої 1868 р. з ініціативи О. Горчакова, кількість дипломатичних представництв Російської імперії за кордоном збільшилася майже в півтора рази. Настільки значне розширення представництва імперської влади у світі вимагало не тільки чисельного зростання, але й якісної зміни особового складу дипломатичної та консульської служб. Під час реформування МЗС у 1907–1914 рр. освітній ценз вийшов на перше місце серед критеріїв підбору дипломатичних кадрів. До того ж однією з найважливіших і найактуальніших галузей під час Першої світової війни, у якій Російська імперія відіграла передові позиції, були міжнародні відносини. Тому, враховуючи вище перелічені нюанси спеціальної дипломатичної освіти й актуалізації міжнародних відносин у Російській імперії, відбувся прорив в організації спеціальної освіти для бажаючих вступити на дипломатичну службу.

Саме подібна ситуація й призвела до появи 1916 р. в Одесі першого у світі вищого навчального закладу з надання спеціальної дипломатичної

освіти — Новоросійського вищого міжнародного інституту. У прогресивних країнах світу вищі цього профілю з'явилися набагато пізніше. Другим вишем в історії дипломатичної освіти слід вважати Школу права і дипломатії імені Флетчера в університеті Тафтса, відкриту 1933 р., яка стала першою школою в США, що почала здійснювати підготовку випускників за фахом міжнародних відносин. Третім в історію увійшов відкритий 1934 р. Інститут з підготовки дипломатичних і консульських працівників при Народному комісаріаті закордонних справ СРСР, перетворений 1939 р. у Вищу дипломатичну школу, а 1974 р. за постановою Ради Міністрів СРСР перейменований у Дипломатичну академію МЗС СРСР. Для дипломатичної служби Франції справжньою кузницею кадрів стала Національна школа адміністрації (*École nationale d'Administration — ENA*), створена 1945 р. Три останніх навчальних заклади здійснюють свою діяльність до сьогодні.

З вище згаданого випливає, що світова історія спеціальної дипломатичної освіти бере свій початок з 1916 р., коли в Одесі було засновано Новоросійський вищий міжнародний інститут як приватний вищий навчальний заклад університетського типу для осіб обох статей. Створення подібного приватного навчального закладу стало можливим завдяки реформі системи вищої освіти Російської імперії на початку ХХ ст. Унаслідок цієї реформи існуюча мережа урядової вищої школи, що працювала на потреби державної бюрократії, повинна була еволюціонувати в буржуазне суспільство, яке мало б працювати на потреби ринку. Станова, елітарна вища освіта, таким чином, перетворювалася б на всестанову, що відповідає потребам суспільства, а держава втрачала б контроль над кількістю навчальних закладів. У зв'язку з цим прогресивна громадськість і передові вчені виступали за створення значно більшої кількості вишів, у тому числі приватних і громадських. Однак імперський уряд дуже неохоче йшов на відкриття нових вишів, посилаючись на брак коштів, «несвоєчасність» вирішення цього питання та інші причини.

Потужним засобом подолання монополії держави у сфері вищої освіти Російської імперії стало виникнення на початку ХХ ст. феномена приватної вищої школи. У цих вишах студенти навчалися, не розраховуючи на отримання дипломів на рівні з університетами, а відповідно, не претендуючи на право обіймати посади в державному апараті. Однак від цього їхні знання не ставали гірше, ніж у державних, але невдоволення тільки збільшувалося. Викладацьку діяльність у цих вишах здійснювали, зазвичай, ті ж викладачі, що і в державних навчальних закладах. На 1917 р. таких вишів було 59, більше ніж у чотири рази (на $\approx 421\%$) у порівнянні з 1905 р., коли їх нараховувалось 14. Приватні виші функціонували на кошти, що склалися з плати за навчання та добровільних

пожертвувань. Державою вони не субсидіювались. Ці заклади відрізнялися великим демократизмом у прийомі слухачів, складанні навчальних програм і планів, виборі методів і методик навчання і самонавчання. Контроль влади за навчальним процесом і повсякденним життям студентів у приватних вишах було втрачено, що стало причиною розповсюдження антидержавних тенденцій.

На початку ХХ ст. громадські організації створювали значну кількість вишів, що ставили собі за мету дати особам, які мали вже вищу освіту, нову спеціальність (наприклад, Санкт-Петербурзький і Київській археологічні інститути). Ці навчальні заклади за організацією навчального процесу відрізнялися від звичайних вишів і швидше нагадували сучасну магістратуру — другий рівень сучасної вищої освіти, що дає можливість отримати ще одну професію/кваліфікацію або поглибити знання і поліпшити підготовку за вже набутим фахом.

ОВМІ підпорядковувався Міністерству народної освіти (у 1916–1918 рр. перебував під наглядом попечителя Одеського навчального округу). Міністерство здійснювало нагляд за вишем і його діяльністю та затверджувало осіб на посаду голови Опікунської ради, але на відміну від урядових вишів, надіслати свого кандидата на цю посаду воно не могло. Це призводило до того, що на чолі вишу стояли відомі вчені, які добре знали діяльність вищої школи та мали власне уявлення про те, що треба зробити для ефективної роботи закладу. На сьогодні через брак джерельної бази не маємо можливості констатувати ім'я голови Опікунської ради ОВМІ у період 1916–1918 рр., але знаємо що з травня 1918 р. інститут очолював правознавець, фахівець з міжнародного і державного права, професор юридичного факультету Новоросійського університету П. Казанський¹⁸.

3 травня 1918 р. перед ОВМІ ставились завдання вивчення політичних, правових і економічних основ сучасного міжнародного життя для підготовки фахівців із впровадження та захисту українських політичних й економічних інтересів за кордоном. Для досягнення цієї мети в інституті планувалось викладання різноманітних дисциплін.

Навчальні програми та необхідні курси лекцій були розроблені зусиллями провідних учених, професорів ОВМІ. Позитивну роль у розробці лекційних курсів, навчальних програм для підготовки фахівців у дипломатичній галузі відіграли прогресивні вчені вищої школи Одеси. Серед них були П. Біцилли (загальна новітня історія)¹⁹, Б. Варнеке (історія римського права)²⁰, П. Казанський (історія міжнародних відносин і права²¹, міжнародне публічне і приватне право²², теорія та історія літератури міжнародного права²³), В. Лебедев (географія з етнографією)²⁴, В. Сокольський (історія філософії права²⁵, історія Росії й України²⁶, політичний

і культурний огляд окремих держав²⁷, юридичний огляд окремих держав²⁸), О. Федоров (теорія права²⁹, морське право³⁰), Є. Щепкін (соціологія³¹, політична економія, історія економічного побуту³², історія економічних навчань³³) та ін. Можливість брати активну участь у розробці навчальних планів, читати нові лекційні курси, що раніше не читалися у вишах Одеси, привертала до ОВМІ талановитих учених, які втомилися від боротьби з бюрократичною рутинною та закулісних інтриг викладацьких кланів, що існували в Новоросійському університеті.

Для ОВМІ було характерне творче ставлення до розробки навчального процесу. Навіть коли у статуті вишу наголошувалося, що навчальний процес у ньому організований згідно з університетським статутом, до навчального плану вносилися зміни, збільшувалася кількість лекційних годин з певних дисциплін, факультативно вводилися нові предмети. Навчальний процес складався з лекційних і семінарських занять. Лекції проводилися за курсовою і предметною системами.

У навчальному плані ОВМІ було здійснено специфічне поєднання юридичних, економічних, політичних і мовних дисциплін. На перших трьох курсах слухачі інституту студіювали загальноосвітні дисципліни, а на четвертому вивчали спеціальні курси (огляд військового устрою держав, економічний, політичний, юридичний і культурний огляд окремих держав, одна із мов на вибір слухачів (італійська, іспанська, шведська, голландська), розмовна практика французької та англійської мов)³⁴. Впровадженню подібної системи в ОВМІ сприяло те, що його навчальні плани і програми лекційних курсів надсилались до міністерства народної освіти для затвердження, а не складалися у відомстві й надсилалися для виконання до інституту.

На відміну від Новоросійського університету — провідного вишу Одеси, в якому більшість викладацького складу займали ретрогради, бюрократи, які дбали тільки про отримання чергового чину та підвищення матеріального благополуччя, в ОВМІ домінували вчені, які дотримувалися прогресивних поглядів та щиро бажали працювати на користь країни. У результаті багатогранної діяльності передових викладачів в ОВМІ була забезпечена підготовка висококваліфікованих кадрів для дипломатичної служби.

Особливістю комплектування викладацького штату ОВМІ було те, що до лекторської трибуни допускалися вчені найрізноманітніших політичних поглядів, багато з яких були вигнані з урядових вишів. Подібна ситуація відбулася з професором Є. Щепкіним, звільненим 1906 р. з державної служби за підписання Виборзької відозви. Повернутися до Новоросійського університету він зміг тільки після Лютневої революції 1917 р. Отже, основним критерієм для запрошення на роботу до ОВМІ був

педагогічний і науковий потенціал викладачів. Поруч з маститими вченими активну участь у викладацькій діяльності в ОВМІ брала талановита молодь. Саме в цьому виші педагогічну майстерність відточував молодий викладач — П. Біциллі.

В ОВМІ, як і в більшості приватних і громадських вишів, були відсутні обмеження при вступі абітурієнтів, пов'язані з соціальним походженням, віросповіданням, політичною неблагонадійністю, що відкривало доступ до здобуття вищої освіти тим верствам молоді, яка була обмежена у праві вчитися в урядовій вищій школі. Тому ОВМІ, як й інші приватні та громадські виші, сприяв демократизації вищої школи у Російській імперії. Кількість осіб, що вступала до приватних вишів, неухильно зростала й особливо збільшилася в роки Першої світової війни, у зв'язку з відсутністю можливості вступати до закордонних вишів деяким представникам молоді. Соціальний склад студентства ОВМІ характеризувався значно більшою демократичністю, ніж інші виші, зокрема, університети. У його студентських лавах багато було вихідців із дрібнобуржуазної верстви торговців, міщан і навіть частково — заможних селян. Це зумовило той факт, що серед студентів профільних вишів педалювалися опозиційні настрої. Вони жваво відгукувалися на політичні події у країні, активно брали участь у боротьбі студентства за академічні права.

Національний склад студентів ОВМІ, за даними фонду Держархіву Одеської області, зі 933 осіб мав таку пропорцію — 811 євреїв ($\approx 87\%$), 101 росіянин ($\approx 11\%$), 14 українців ($\approx 1,5\%$), по 3 — греки і німці та один молдаванин. Такий відсоток наявності в інституті представників іудейського віросповідання був пов'язаний, по-перше, з чисельністю єврейського населення в Одеській губернії. За переписом 1897 р. воно складало 21,97% та посідало друге місце після росіян (37,45%)³⁵. По-друге, це було пов'язано з обмеженням їхніх прав у вступі до урядових вишів³⁶. По-третє, значна кількість одеських євреїв була задіяна у сферах економіки та підприємництва, тому вони мали статки та відповідно можливість сплачувати за навчання. Найімовірніше ці причини і сприяли домінуванню серед студентського контингенту представників єврейського етносу. За статевою ознакою студентський склад ОВМІ мав таку пропорцію — 112 представниць жіночої статі ($\approx 12\%$), 821 — чоловічої ($\approx 88\%$). Такий показник був суттєвим проривом у вирішенні гендерного питання на теренах України на початку ХХ ст.

На сьогодні не маємо інформації про фахову підготовку осіб, які закінчили ОВМІ, що дозволила би багатьом із них стати згодом дипломатами, консулами, вченими, викладачами тощо. Володіємо даними тільки про одного слухача ОВМІ — В. Каковського³⁷, який згодом став викладачем вищої школи Одеси та брав активну участь у педагогічній і науковій діяльності вишів 1920–1940-х рр.³⁸

Налагодження повноцінного навчального процесу в ОВМІ за період 1916–1918 рр. було перервано навесні 1919 р. із захопленням влади в Одесі більшовиками. Згідно з декретом НКО УСРР з 1 травня 1919 р. ОВМІ разом з іншими закладами вищої школи Одеси, з їхньою матеріальною й навчальною базами, було переведено до розряду державних³⁹. На нього розповсюджувались всі нововведення нової влади. Реформування вищої школи Одеси очолила Рада комісарів вищих навчальних закладів (РКВНЗ). Комісаром ОВМІ було призначено студента-революціонера цього вишу — Ракітова⁴⁰. Студентам всіх вишів, відрахованим за несплату навчання, надавалось право поновлення. Випробувальна комісія з проведення іспитів сксовувалась, а для отримання посвідчення про закінчення вишу вимагалась здача іспитів за його навчальним планом. Вільні слухачі зрівнювались у правах зі студентами. З 1 червня заняття припинялись⁴¹.

У червні 1919 р., з метою введення єдиної системи в усіх вишах Одеси та вирішення проблеми фінансування, РКВНЗ прийняла рішення об'єднати всі інститути міста в один багатофакультетний університет навколо діючого Новоросійського університету. З 20 червня в університеті було відкрито новий міжнародний факультет, куди переводились студенти ОВМІ. Згодом 16 серпня історико-філологічний і юридичний факультети, з'єднавшись з новоствореними економічним і міжнародним факультетами, створили суспільно-гуманітарний факультет, до складу якого увійшли студенти ОВМІ. Всі викладачі і службовці інституту переходили на відповідний факультет⁴². Таким чином, перед початком 1919/20 навчального року всі виші Одеси трансформувалися в один університет у складі чотирьох факультетів: медичного, фізико-математичного, технічного та суспільно-гуманітарного, останній з яких і поглинув ОВМІ.

Нововведення у вищій школі Одеси, які відбулись влітку 1919 р., не були використані у наступному академічному році. 23 серпня в Одесу ввійшли війська генерала А. Денікіна, і навчання проводились за існуючими положеннями до наступного заняття міста більшовиками.

Із встановленням 7 лютого 1920 р. радянської влади в Одесі відразу розпочалась реорганізація вищої школи. За постановою Губревкому від 12 березня 1920 р. ОВМІ переходив до відомства Губернського відділення народної освіти (Губнарос)⁴³. На початку квітня 1920 р. до Губнаросу телеграмою надійшло повідомлення НКО УСРР про нові напрями реорганізації системи вищої освіти. На основі отриманих розпоряджень за підписами Я. Ряппо та Є. Щепкіна 11 квітня було видано наказ щодо закриття з 1 травня 1920 р. ОВМІ разом з історико-філологічним і юридичним факультетами Новоросійського університету, Вищими жіночими

курсами, економічним факультетом Політехнічного інституту⁴⁴. До вказаного терміну всі форми навчального процесу необхідно було завершити. Студенти, які спеціалізувалися з окремих предметів, підлягали реєстрації. Під керівництвом викладачів вони мали закінчити свої роботи, якщо виявили бажання навчатися в одному з пропонувананих нових вишів. На деканів факультетів покладали обов'язок підвести підсумки попередньої реєстрації студентів, які спеціалізувалися на кафедрах, та вжити всіх заходів, щоби ліквідація факультетів закінчилась 1 травня. До цього ж дня підвідділу належало закінчити відбір тих викладачів та студентів закритих закладів, які могли б бути “корисними” для радянської вищої школи⁴⁵.

Після проведеної реорганізації вищої школи Одеси ОВМІ увійшов до складу нового Гуманітарно-суспільного інституту (ОГСІ)⁴⁶, утвореного шляхом злиття закритих 1 травня 1920 р. історико-філологічного і юридичного факультетів Новоросійського університету та Вищих жіночих курсів, економічного факультету Політехнічного інституту. У структурі ОГСІ ОВМІ розчинився. На відміну від реорганізації вищої школи 1919 р., коли замість ОВМІ передбачався окремий факультет, 1920 р. створення також структурного підрозділу не передбачалося. Отже, структуру першого у світі спеціального дипломатичного вишу після чотирьох років існування було ліквідовано.

Таким чином, виходячи з суспільно-політичних і соціально-економічних потреб Російської імперії, на початку ХХ ст. уряд був змушений відкривати приватні вищі навчальні заклади. Відсутність коштів через участь країни у Першій світовій війні не дозволяла імперському уряду відкривати вищі відповідно до потреб суспільства. Тому уряд пішов на задоволення цих потреб — надання права приватним особам створювати вищі навчальні заклади різних профілів. Одним із таких вишів став ОВМІ. Як результат, він був відкритий в Одесі, де існували урядові вищі, зокрема, один із провідних класичних університетів — Новоросійський, що дозволяло легко розв'язати проблему кадрів викладачів. До того ж Одеса була південним міжнародним транзитом країни, що давало можливість майбутнім дипломатам швидше, ніж, наприклад, з Санкт-Петербурга й Москви, діставатися до країн Центральної і Південної Європи, Азії, Африки.

ОВМІ здійснював підготовку фахівців, в яких гостру потребу мала країна в умовах Першої світової війни. Відсутність у навчальному процесі бюрократизму, шаблонів, рутини дозволяла готувати фахівців, яких не давала урядова вища школа. Це призводило до того, що попит на фахівців, яких він мав готувати, зростав. Саме тому ОВМІ був єдиним вишем у Одесі, на який звернув пильну увагу уряд Української держави

та в ньому першому серед одеських вишів впровадив українознавчі процеси. Таким чином, в Одесі у 1916–1920 рр. поряд з урядовими вишами діяв ОВМІ. Цей виш не дублював жоден заклад мережі урядової вищої школи Російської імперії зокрема, та світу загалом. У ньому значною мірою була подолана станова, національна і статева обмеженість контингенту слухачів, поліпшена організація навчального процесу, яка дозволила готувати кадри вищої кваліфікації для дипломатичної служби.

Додатки

Додаток I⁴⁷

Устав Новороссийского высшего международного института⁴⁸

Общие положения

1) Учреждённый Леонидом Петровичем Верцинским⁴⁹ Новороссийский высший международный институт есть высшее частное учебное заведение, имеющее целью изучение политических, правовых и экономических основ современной международной жизни для подготовки деятелей на поприще проведения и защиты русских политических и экономических интересов за границей.

2) Институт, состоя в ведомстве Министерства народного просвещения, находится под ближайшим наблюдением попечителя Одесского учебного округа, через которого производятся все сношения Института с министерством.

3) Институт учреждается на средства учредителя и содержится за счёт платы за учение и на субсидии и пожертвования разных лиц и учреждений. Субсидии и пожертвования, имеющие специальное назначение, расходуются только на предметы, указанные жертвователями.

4) Институт имеет печать с надписью: «Новороссийский высший международный институт».

Учебная часть

5) Учебный курс Института продолжается четыре года; из них три года посвящаются курсу общему, обязательному для всех слушателей, а последний четвёртый год курсу специальному.

6) В состав общего курса входят все науки, дающие общие познания об основах современной международной жизни; на специальном же курсе изучаются детально и всесторонне отдельные группы государств по выбору слушателей, и преподавание ведётся по отделам.

На специальном курсе слушатели совершенствуются также в изучении тех языков, которые имеют ближайшее отношение к избранной ими группе государств.

7) В Институте преподаются: а) богословие и языки французский, английский, немецкий, латинский (необязательный предмет); б) науки юридические: общая теория права, международное право, сравнительное государственное право и административный процесс, сравнительное гражданское право и процесс, сравнительное торговое право и процесс, сравнительное нотариальное право, сравнительное уголовное право и процесс, сравнительное финансовое право, сравнительное административное право и общее церковное право; в) науки политические: социология с этнографией, всеобщая история (начиная с середины XVIII-го века) с добавлением специальных курсов по истории политических партий и национальных движений за границей, всеобщая история дипломатии с детальным изучением всех действующих договоров Российской империи с иностранными государствами и обзор военного устройства держав; г) науки экономические: история экономического быта, история экономических учений, экономическая политика, теория политической экономии, теория денежного и кредитного обращения, статистика, товароведение, экономическая география России и иностранных держав.

Примечание 1. На специальном курсе может быть введено преподавание и других иностранных языков, кроме вышеперечисленных.

Примечание 2. Преподавание юридических наук ведётся в объёме университетского курса с добавлением изучения иностранных законодательств, причём римское право включается в состав сравнительного гражданского права, а сведения по истории русского права сообщаются слушателям при изучении отдельных юридических наук.

8) Преподавание экономических наук объединяется в секции экономической, а остальных наук в секции юридической. Профессора и преподаватели каждой секции образуют особое собрание под председательством одного из членов секции.

9) Помимо теоретического преподавания слушатели командированы за границу, где под руководством преподавателей ведутся практические занятия по тем предметам курса, которые нуждаются в наглядном ознакомлении.

10) Преподавание в Институте вверяется лицам, имеющим образование не ниже требуемого от этих должностных лиц в российских высших правительственных учебных заведениях. Образовательный ценз преподавателей иностранных языков определяется Учебным комитетом института.

11) Профессора и преподаватели приглашаются Попечительным советом Института по рекомендации собрания подлежащей секции и по представлению Попечительного совета допускаются к преподаванию попечителем учебного округа, а в случае назначения пособий правитель-

ственными и общественными учреждениями, министром народного просвещения. Для допущения к преподаванию профессора богословия требуется согласие епархиального начальства.

12) Кроме профессоров и преподавателей при Институте состоят должностные лица для ведения делопроизводства и хозяйственной части Института и наблюдения за порядком. Лица эти назначаются Попечительным советом.

13) Библиотекарь и заведующие другими учебно-вспомогательными учреждениями также избираются Попечительным советом.

Управление институтом

14) Управление Институтом принадлежит Попечительному совету, Учебному комитету и собраниям секций; исполнительными органами их являются: председатель Попечительного совета, председатель Учебного комитета и председатель секций.

15) Общее управление Институтом принадлежит Попечительному совету, а заведывание специально учебной частью — Учебному комитету и собраниям подлежащих секций.

16) Ближайшее наблюдение за учебной частью вверяется: общее — председателю Учебного комитета, который имеет права и несёт обязанности заведующего учебной частью Института, а по секциям — председателям последних.

Все сношения по делам Института с Министерством народного просвещения и прочими административными органами управления производятся через председателя Учебного комитета; он же наблюдает за исполнением постановлений Учебного комитета и также Попечительного совета по делам Института и несёт ответственность за точное исполнение всех установленных в сем уставе и в общих узаконениях, касающихся высших учебных заведений, правил и основанных на них требований учебного начальства, а в подлежащих случаях и других органов общей администрации. На его обязанности также вести списки учащихся и представлять попечителю учебного округа годовые ведомости по образцам и в сроки, установленные Министерством народного просвещения.

17) В состав секций входят все профессора и преподаватели предметов соответственной секции. Председатели Попечительного совета и Учебного комитета по желанию вправе участвовать в заседаниях секций. Собрание секции выбирает из своей среды председателя и секретаря.

18) Собраниям секций принадлежит предварительная разработка вопросов учебного дела и изыскание способов к наилучшему исполнению постановлений Учебного комитета, относящихся к секции.

19) Все вопросы вносятся на обсуждение секции через её председателя. Заключение и постановления секций передаются председателями на рассмотрение Учебного комитета.

20) В состав Учебного комитета входят все профессора и преподаватели Института, учредитель и председатель Попечительного совета, если таковым не является сам учредитель.

21) Учебный комитет избирает, по соглашению с Попечительным советом, председателя — заведующего учебной частью Института, из числа преподавателей Института, имеющих учёную степень доктора. Если никто из сих лиц избран не будет, то председатель Учебного комитета избирается Попечительным советом из числа лиц, имеющих указанную учёную степень.

22) Учебный комитет избирает из своей среды секретаря. С согласия Учебного комитета обязанности секретаря могут быть возложены на правителя дел Института, не принадлежащего к учебному персоналу.

23) Председатель Учебного комитета, также как и председатели секций, избираются на два года и утверждаются в должности министром народного просвещения по представлению первоначально учредителя, а затем Попечительного совета. Переизбрание сих лиц на новые сроки допускается. Председателя секции, в случае отсутствия или болезни, заменяет один из членов секции по выбору последней, а председателя Учебного комитета заменяет председатель юридической секции.

24) К обязанностям Учебного комитета относятся:

1) Приём учащихся в Институт, перевод их с курса на курс, присуждение аттестатов об окончании курса, выдача свидетельств выбывшим до окончания курса и увольнение из Института слушателей за нарушение правил и за не взнос платы за учение.

2) Составление правил переводных и окончательных испытаний.

3) Составление программ, учебного плана и распределение учебных предметов по дням и часам.

4) Составление правил внутреннего порядка для слушателей.

5) Разрешение всех вопросов учебного дела, вносимых на обсуждение Учебного комитета председателями секций, председателем Учебного комитета, председателем Попечительного совета, членами Учебного комитета в числе не менее трёх, а также по предложению Министерства народного просвещения.

25) Составленные Учебным комитетом программы, учебный план и правила переводных и окончательных испытаний вносятся через Попечительный совет на утверждение министра народного просвещения.

26) Все дела вносятся на обсуждение Учебного комитета председателем оною; им же приводятся в исполнение постановления Учебного комитета через председателей секций.

27) В состав Попечительного совета входят в числе не более четырёх членов учредитель и уполномоченные им лица. Лица, оказывающие Институту постоянную материальную поддержку, и представители учреждений, постоянно субсидирующих Институт, а также представитель от учебного округа в случае, предусмотренном в ст. 31 Правил 1-го июля 1914 г. о частных учебных заведениях, обязательно входят в состав Попечительного совета. Председателем Попечительного совета состоит учредитель или лицо, им избранное. В случае отсутствия или болезни председателя Попечительного совета его заменяет один из членов совета по выбору председателя. Членам Попечительного совета, оказавшим особые услуги Институту, может быть присвоено с разрешения министра народного просвещения звание почётных членов. В случае смерти учредителя, право избрания председателя Попечительного совета переходит к его наследникам.

28) Попечительный совет через своего председателя ведёт сношения со всеми местами и лицами по тем делам Института, которые относятся к его компетенции, заведует хозяйством, денежными суммами и всем имуществом Института, принимает все меры к увеличению средств Института, приглашает по рекомендации секций преподавателей и назначает прочих должностных лиц Института, определяет размер вознаграждения всем служащим в Институте лицам, устанавливает размер платы за учение, принимает пожертвования, следит за точным исполнением воли жертвователя, утверждает постановления Учебного комитета, связанные с отпуском денежных средств и принимает меры к прекращению всякого рода беспорядков в Институте. Судебные дела Института ведёт учредитель лично, как собственник имущества Института.

29) Во всех учреждениях Института дела решаются простым большинством голосов. В случае равенства голосов, голос председателя даёт перевес.

Учащиеся

30) В действительные слушатели института принимаются:

1) имеющие аттестаты или свидетельства об окончании курса в высших учебных заведениях.

2) имеющие аттестаты или свидетельства об окончании курса в гимназиях, реальных училищах с дополнительным классом, коммерческих училищ Министерства торговли и промышленности, кадетских корпусов и 4 классах духовных семинарий.

31) Лица, неудовлетворяющие указанным в предыдущей статье условиям, могут быть допущены к занятиям в Институте по всем или отдельным предметам в качестве вольнослушателей.

32) В Институт могут быть приняты и лица женского пола, причём для зачисления в действительные слушательницы требуется образовательный ценз, дающий право поступления на Высшие женские петроградские курсы.

33) Прошения о приёме в институт подаются на имя председателя Попечительного совета Института. К прошению прилагаются: метрическое свидетельство о рождении, свидетельство о звании и свидетельство или аттестат о полученном образовании.

34) Слушатели, имеющие аттестаты или свидетельства высших учебных заведений, получают право сдавать экзамены не по курсовой, а по предметной системе.

35) По прохождении полного курса наук и по исполнении требуемых учебным планом работ действительные слушатели и слушательницы Института подвергаются испытанию по правилам, выработанным Учебным комитетом и утверждённым министром народного просвещения, и по выдержании испытания получают аттестат. Действительные слушатели и слушательницы института, желающие воспользоваться правами окончивших юридический факультет университета, подвергаются испытанию в общих для университетов или в особо образуемых министром народного просвещения комиссиях по всем предметам курса юридического факультета.

Для допущения к сим испытаниям действительные слушатели или слушательницы института, не принадлежащие к лицам, получившим аттестат зрелости или окончившим духовные семинарии (4 кл.), должны представить удостоверение о выдержании дополнительных испытаний по курсу мужской гимназии, предметы и программы коих, равно и порядок, определяются министром народного просвещения.

36) Во всех случаях, непредусмотренных настоящим уставом, Институт подчиняется требованиям статей 3775¹–3775³³ Свода уставов учёных учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (Св. зак. т. XI ч. 1, изд. 1893 г. и по прод. 1914 г.).

За директора департамента народного просвещения

(подпись) Н. Палечек

Делопроизводитель

(скр.) Н. Фихтер

Верно: за делопроизводителя

Лазарев

Таблиця 1

Розбіжності у текстах статутів ОВМІ 1916 р. і 1918 р.

№ статті	Цитати із змісту статуту «Новороссийского высшего международного института», 1916 р.	Цитати із змісту статуту «Одесского высшего международного института», 1918 р.
1)	«...для подготовки деятелей на поприще проведения и защиты <i>русских</i> ⁵⁰ политических и экономических интересов заграницей».	«...для подготовки деятелей на поприще проведения и защиты <i>украинских</i> политических и экономических интересов заграницей».
2)	«Институт, состоя в ведомстве <i>Министерства народного просвещения, находится под ближайшим наблюдением попечителя Одесского учебного округа, через которого производятся все сношения института с министерством</i> ».	«Институт, состоя в ведомстве <i>Народной освіти, подчиняется непосредственно министру сего ведомства</i> ».
4)	«Институт имеет печать с надписью: “ <i>Новороссийский</i> высший международный институт”».	«Институт имеет печать с надписью: “ <i>Одесский</i> высший международный институт”».
7)	«В институте преподаются: а) богословие и языки французский, английский, немецкий, латинский (<i>необязательный предмет</i>); б) науки юридические: общая теория права, международное право...; в) науки политические: социология с этнографией, всеобщая история (начиная с середины XVIII-го века) с добавлением специальных курсов по истории политических партий и национальных движений <i>заграницей</i> , всеобщая история дипломатии с детальным изучением всех действующих договоров <i>Российской империи</i> с иностранными государствами и обзор военного устройства держав; г) науки экономические: история экономического быта, история экономических учений, экономическая политика, теория политической экономии, теория денежного и кредитного обращения, статистика, товароведение,	«В институте преподаются: а) богословие; б) <i>украинский язык со включением главных литературных течений (особая лектура)</i> ; в) языки французский, английский, немецкий, латинский (<i>последний в объёме, необходимом для основательного усвоения юридических дисциплин</i>); г) науки юридические: общая теория права и <i>история философии права, история и система римского права, история русского права и история западнорусского права (Литовский статут)</i> , международное право...; д) науки политические: социология с этнографией, всеобщая история (начиная с середины XVIII-го века) <i>со специальным отделом истории Украины</i> и с добавлением

№ статті	Цитати із змісту статуту «Новороссийского высшего международного института», 1916 р.	Цитати із змісту статуту «Одесского высшего международного института», 1918 р.
	<p>экономическая география России и иностранных держав».</p> <p><i>Примечание 1.</i> На специальном курсе может быть введено преподавание и других иностранных языков, кроме вышеперечисленных.</p> <p><i>Примечание 2.</i> Преподавание юридических наук ведётся в объёме университетского курса с добавлением изучения иностранных законодательств, причём римское право включается в состав сравнительного гражданского права, а сведения по истории русского права сообщаются слушателям при изучении отдельных юридических наук.</p>	<p>специальных курсов по истории политических партий и национальных движений в изучаемых странах, всеобщая история дипломатии с детальным изучением всех действующих договоров России и Украины с иностранными государствами и обзор военного устройства держав; е) науки экономические: история... экономическая география России и иностранных держав со специальным отделом экономической географии Украины».</p> <p><i>Примечание 1.</i> На специальном курсе может быть введено преподавание и других иностранных языков, кроме вышеперечисленных.</p> <p>На преподавание латинского языка необходимо уделить не менее 4-х часов в неделю.</p> <p><i>Примечание 2.</i> Преподавание юридических наук ведётся в объёме университетского курса с добавлением изучения иностранных законодательств.</p>
10)	«Преподавание в институте вверяется лицам, имеющим образование не ниже требуемого от этих должностных лиц в российских высших правительственных учебных заведениях».	«Преподавание в институте вверяется лицам, имеющим образование не ниже требуемого от этих должностных лиц в украинских высших правительственных учебных заведениях».
11)	«Профессора и преподаватели приглашаются Попечительным советом Института по рекомендации собрания подлежащей секции и по представлению Попечительного совета допускаются к преподаванию	«Профессора и преподаватели приглашаются Попечительным советом Института по рекомендации собрания подлежащей секции и по представлению Попечительного совета

№ статті	Цитати із змісту статуту «Новороссийского высшего международного института», 1916 р.	Цитати із змісту статуту «Одесского высшего международного института», 1918 р.
	<i>попечителем учебного округа, а в случае назначения пособий правительственными и общественными учреждениями, министром народного просвещения».</i>	<i>утверждаются в должности министром народной освіти. Профессора и преподаватели Института, получая содержание из средств Института, пользуются правами государственной службы и на пенсию из государственных средств по штатам университетов».</i>
16)	«Все сношения по делам Института с Министерством <i>народного просвещения...</i> ».	«Все сношения по делам Института с Министерством <i>народной освіти...</i> ».
21)	«Учебный комитет избирает, по соглашению с Попечительным советом, председателя — заведующего учебной частью Института, из числа преподавателей Института, имеющих учёную степень доктора. Если никто из сих лиц избран не будет, то председатель Учебного комитета избирается Попечительным советом из числа лиц, имеющих <i>указанную</i> учёную степень».	«Учебный комитет избирает, по соглашению с Попечительным советом, председателя — заведующего учебной частью Института, из числа преподавателей Института, имеющих учёную степень <i>магистра или</i> доктора. Если никто из сих лиц избран не будет, то председатель Учебного комитета избирается Попечительным советом из числа лиц, имеющих учёную степень».
27)	«Лица, оказывающие Институту постоянную материальную поддержку, и представители учреждений, постоянно субсидирующих Институт, <i>а также представитель от учебного округа в случае, предусмотренном в ст. 31 Правил 1-го июля 1914 г. о частных учебных заведениях</i> , обязательно входят в состав Попечительного совета».	«Лица, оказывающие Институту постоянную материальную поддержку, и представители учреждений, постоянно субсидирующих Институт, обязательно входят в состав Попечительного совета».
32)	«В Институт могут быть приняты и лица женского пола, причём для зачисления в действительные слушательницы требуется образовательный ценз, дающий право поступления на	«В Институт могут быть приняты и лица женского пола, причём для зачисления в действительные слушательницы требуется образовательный

№ статті	Цитати із змісту статуту «Новороссийского высшего международного института», 1916 р.	Цитати із змісту статуту «Одесского высшего международного института», 1918 р.
	Высшие женские <i>петроградские курсы</i> ».	ценз, дающий право поступления на <i>Высшие женские курсы</i> ».
35)	«По прохождении полного курса наук и по исполнении требуемых учебным планом работ действительные слушатели и слушательницы Института подвергаются испытанию по правилам, выработанным Учебным комитетом и утверждённым министром <i>народного просвещения</i> , и по выдержании испытания получают <i>аттестат. Действительные слушатели и слушательницы института, желающие воспользоваться правами окончивших юридический факультет университета, подвергаются испытанию в общих для университетов или в особо образующих комиссиях по всем предметам курса юридического факультета. Для допущения к сим испытаниям действительные слушатели или слушательницы института, не принадлежащие к лицам, получившим аттестат зрелости или окончившим духовные семинарии (4 кл.), должны представить удостоверение о выдержании дополнительных испытаний по курсу мужской гимназии, предметы и программы коих, равно и порядок, определяются министром народного просвещения</i> ».	«По прохождении полного курса наук и по исполнении требуемых учебным планом работ действительные слушатели и слушательницы Института подвергаются испытанию по правилам, выработанным Учебным комитетом и утверждённым министром <i>народной освіти</i> , и по выдержании испытания получают <i>от Учебного комитета Института диплом кандидата международного права (без подразделения на I и II степень)</i> . <i>Примечание 1. Диплом этот равносителен диплому кандидата юридических наук государственных (державных) университетов.</i> <i>Примечание 2. По каждому из предметов, поименованных в § 7, полагается особое испытание и выставляется отдельная отметка</i> ».
36)	«Во всех случаях, непредусмотренных настоящим уставом, Институт подчиняется <i>требованиям статей 3775¹–3775³³ Свода уставов учёных учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (Св. зак. т. XI ч. I, изд. 1893 г. и по прод. 1914 г.)</i> ».	«Во всех случаях, непредусмотренных настоящим уставом, Институт подчиняется <i>общему университетским правилам</i> ».

¹ Высшая советская школа в Одессе. Вестник Одесского губернского отдела народного образования. 1920. № 4. С. 17–20.

² Некрасов П.А. Из історії Одеського університету (1917–1920). Праці ОДУ імені І.І. Мечникова. Т. 147. Серія сусп. наук. Вип. 2. Одеса, 1957. С. 291–304.

³ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. Москва, 1991. С. 380–381.

⁴ Див.: Левченко В.В. Новоросійський університет (1917–1920 рр.): трансформація структури та управління. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вип. 3. 2007. С. 119–144; Його ж. Трансформація вищої школи Одеси (1917–1922): проекти та реалії. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вип. 8. 2009. С. 36–52; Його ж. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. Відп. ред. В.М. Хмарський; наук. ред. Т.М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. С. 68, 283–284.

⁵ Устав Новороссийского высшего международного института. Одесса: Типография А.А. Гинер, 1916. 15 с.

⁶ Устав Одесского высшего международного института. Одесса: Типография А.А. Гинер, 1918. 15 с., табл.

⁷ Палечек Микола Йосипович (1878–1937) — відомий як представник ліберальних поглядів у розвитку народної освіти, розробник (від міністерства) законопроекту про створення у Москві Народного університету імені Шанявського, один із засновників Пермського університету, розглядав питання про відкриття нових факультетів у Томському і Саратовському університетах. З приходом до влади більшовиків залишив свій пост у міністерстві. Його доля склалася так само, як і для більшості представників дореволюційної генерації. 19 грудня 1937 р. він був заарештований, а 27 грудня 1937 р. Трійкою УНКВС по Калінінській області засуджений до вищої міри покарання. Через два дні розстріляний. Реабілітований у липні 1989 р.

⁸ Устав Новороссийского высшего международного института... С. 3.

⁹ Иванов А.Е. Вказ. праця. С. 380–381.

¹⁰ Устав Одесского высшего международного института... С. 3.

¹¹ Устав Одесского высшего международного института... С. 7.

¹² Там само... С. 10.

¹³ Там само... С. 15.

¹⁴ Кузнецов А.И. Пробразы МГИМО: из истории специального дипломатического образования в России. Вестник МГИМО-Университета. 2014. № 1. С. 64–71; Сидоров И.В. Дипломатические учебные заведения в России (исторический очерк). Научные труды Московского гуманитарного университета. 2015. № 5. С. 50–59.

¹⁵ Кузнецов А. И. Вказ. праця. С. 66.

¹⁶ Каницлер А.М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. Москва: Международные отношения, 1998. С. 196.

¹⁷ Кузнецов А.И. Вказ. праця. С. 67.

¹⁸ Держархів Одеської обл., ф. Р-1359, оп. 1, спр. 1, арк. 73; Слабченко М.Є. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр. Україна. 1925. Кн. 5 (14). С. 181.

¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 17, арк. 1–3 зв., 5.

²⁰ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 18, арк. 2–3, 5, 7–8 зв.

²¹ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 12, арк. 1–4, 7–9, 12.

²² Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 12, арк. 5–6, 10, 14–15; спр. 24, арк. 2, 4–5.

- ²³ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 26, арк. 1–11.
- ²⁴ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 14, арк. 1–1 зв.
- ²⁵ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 9, арк. 1–2.
- ²⁶ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 11, арк. 11.
- ²⁷ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 34, арк. 1–3.
- ²⁸ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 35, арк. 1.
- ²⁹ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 9, арк. 10–10 зв.
- ³⁰ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 22, арк. 1–5.
- ³¹ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 16, арк. 2–2 зв.
- ³² Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 6, арк. 1–8.
- ³³ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 10, арк. 3–6, 9–10.
- ³⁴ Устав Одесского высшего международного института... Табл.
- ³⁵ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. Київ: ДНВП «Картографія», 2001. С. 24–25.
- ³⁶ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. Москва, 1991. С. 228; Раскин Д.И. «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX — начала XX в. История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии. Санкт-Петербург, 1993. С. 60–77; Гончаров В.В. Правовое положение еврейского меньшинства в Украине к. XIX — н. XX вв. Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. Київ, 1999. С. 19–23 та ін.
- ³⁷ Держархів Одеської обл., ф. 451, оп. 1, спр. 322.
- ³⁸ Див.: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти... –С. 240, 295, 332, 343.
- ³⁹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1359, оп. 1, спр. 1, арк. 71; спр. 19, арк. 1.
- ⁴⁰ У фонді ОВМІ зберігається особиста справа В. Ракітіна. Див.: Держархів Одеської обл., ф. ф. 451, оп. 1, спр. 564.
- ⁴¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1359, оп. 1, спр. 1, арк. 96.
- ⁴² Высшая советская школа в Одессе... С. 18.
- ⁴³ Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 7, 32; ф. Р-150, спр. 4, арк. 5; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 5, арк. 25.
- ⁴⁴ Высшая советская школа в Одессе... –С. 18; Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 3, арк. 3, 49.
- ⁴⁵ Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 3, арк. 3, 49; ф. Р-1220, оп. 1, спр. 117, арк. 30.
- ⁴⁶ Див.: Левченко В.В. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920–1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти. Записки історичного факультету. Вип. 19. Одеса, 2008. С. 207–216.
- ⁴⁷ У додатку і таблиці текст подано відповідно оригіналу за сучасним правописом російської мови.
- ⁴⁸ Устав Новороссийского высшего международного института. Одесса: Типография А. А. Гинер, 1916. 15 с.
- ⁴⁹ Верцинський Леонід Петрович (1855 — не раніше 1929) — народився у Полтаві у родині колезького асесора. Навчався в Рішельєвській та 3-й Одеській гімназіях. За участь в одеському нелегальному гуртку заарештований 17 грудня 1884 р. 16 липня 1886 р. висланий на три роки під гласний нагляд до Західного Сибіру. 16 липня 1889 р. закінчився термін заслання. У 1891 р. департамент поліції повідомив про відсутність перешкод до призначення його на посаду реєстратора в Херсонській губернській земській управі. У 1895 р. допущений до іспиту на атестат зрілості та вступив на

юридичний факультет Новоросійського університету, який закінчив зі званням кандидата права. За розпорядженням департаменту поліції від 4 серпня 1897 р. негласний нагляд було припинено. У 1903 р. був помічником присяжного повіреного, того ж року просив про дозвіл жити у Санкт-Петербурзі для занять адвокатурою. У 1903 р. дозволено повсюдне проживання. У 1929 р. проживав в Одесі. Подальша доля невідома.

⁵⁰ У таблиці у всіх випадках напівжирне і курсивне зображення подано автором статті.

REFERENCES

1. Chornyj, S. (2001). *Nacionalnyj sklad naseleennya Ukrainy v XX storichchi. Dovidnyk*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Goncharov, V.V. (1999). Pravovoe polozhenye evrejskogo menshynstva v Ukrainyе k. XIX — n. XX vv. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Nacional`ni menshy`ny. Etnoarxeologiya*, 19–23 [in Ukrainian].
3. Ivanov, A.E. (1991). *Vysshaja shkola Rossii v konce XIX — nachale XX veka*. Moskva [in Russian].
4. Kancler A. M. Gorchakov. *200 let so dnja rozhdenija*. (1998). Moskva [in Russian].
5. Kuznecov, A.I. (2014). Proobrazy MGIMO: iz istorii special'nogo diplomatičeskogo obrazovanija v Rossii. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 1, 64–71 [in Russian].
6. Levchenko, V.V. (2007). Novorosijskij universytet (1917–1920 rr.): transformacija struktury ta upravlinnja. *Jugo-Zapad. Odessika. Istoriko-kraevedčeskij nauchnyj al'manah*, 3, 119–144 [in Ukrainian].
7. Levchenko, V.V. (2008). Odeskij humanitarno-suspilnyj instytut (1920–1921): do pytannya spadkoyemnosti tradycij universytetskoy osvity. *Zapysky istoryčnogo fakul'tetu*, 19, 207–216 [in Ukrainian].
8. Levchenko, V. V. (2009). Transformacija vyshhoyi shkoly Odesy (1917–1922): proekty ta realiyi. *Jugo-Zapad. Odessika. Istoriko-kraevedčeskij nauchnyj al'manah*, 8, 36–52 [in Ukrainian].
9. Levchenko, V. V. (2010). *Istoriya Odes`kogo instytutu narodnoyi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyj dosvid nevdalogo eksperimentu*. Odesa [in Ukrainian].
10. Nekrasov, P. A. (1957). Iz istoriji Odeskogo universytetu (1917–1920). *Praci ODU imeni I. I. Mechnykova*, 147, 2, 291–304 [in Ukrainian].
11. Raskin, D. I. (1993). Evrejskij vopros v dokumentah vysshih gosudarstvennyh uchrezhdenij Rossijskoj imperii XIX — nachala XX v. *Istoriya evreev v Rossii. Problemy istočnikovedenija i istoriografii*, 60–77. [in Russian].
12. Sidorov, I.V. (2015). Diplomaticheskie uchebnye zavedenija v Rossii (istoričeskij očerok). *Nauchnye trudy Moskovskogo humanitarnogo universiteta*, 5, 50–59 [in Russian].
13. Slabchenko, M. Ye. (1925). Kulturno-naukove zhyttja Odesy v 1914–1924 rr. *Ukrayina*, 5, 181 [in Ukrainian].
14. Vysshaja sovetskaja shkola v Odesse. *Vestnik Odesskogo gubernskogo otdela narodnogo obrazovanija*, 4, 17–20 [in Russian].

УДК 782:477+450“18”

Костянтин Бацак

кандидат історичних наук, доцент
директор Інституту мистецтв
Київський університет імені Бориса Грінченка
04053, Україна, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
E-mail: k.batsak@kubg.edu.ua

З ЛИСТУВАННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОНСУЛЬСТВА ОДЕСИ 1869 р.: СПРАВА ПРО КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ СПІВАКІВ ТЕАТРАЛЬНОГО ХОРУ

На прикладі пов'язаних історичних фактів досліджуються окремі аспекти взаємодії італійської громади, італійського консульства, регіональної і муніципальної влади та дирекції одеського міського театру з метою вирішення дисциплінарних питань та юридичних колізій, які виникали стосовно артистів італійської трупи. З метою всебічного вивчення проблеми залучені ряд спеціальних методів наукового аналізу: нарративний, системний та локально-історичний. У підсумку дослідження проблеми доведено, що недосконалість театральних контрактів з антрепренером, нехтування вимогами до кваліфікації артиста при наймі до складу трупи призводили до збурень у колективі та місцевій італійській громаді. Події арешту й депортації в Італію співаків хору В. Антуано і Л. Ічіліо за насильницькі дії та інші порушення громадського спокою стали прикладом дієвої взаємодії італійської громади, консульства та місцевої влади.

Ключові слова: італійське консульство, одеський театр, італійська трупа, італійська громада.

Konstantin Batsak

Ph.D. in History, Associate Professor
Director of the Arts Institute,
The Kiev Boris Grinchenko University
18/2, Bul'varno-Kudriavs'ka Street, Kyiv, 04053, Ukraine
E-mail: k.batsak@kubg.edu.ua

FROM THE CORRESPONDENCE OF THE ITALIAN CONSULATE IN ODESSA, 1869: THE CASE OF PROSECUTION OF THE THEATRE CHOIR SINGERS

On the example of connected historic facts it is analyzed the separate aspects of interaction of the Italian community, the Italian consulate, regional and municipal authority, management of the Odessa city theatre for the purpose of decision of disciplinary problems and legal collisions which have arisen concerning actors of the Italian troupe. For the purpose of all-round studying of the problem a number of special methods of the scientific analysis is involved: narrative, systematic and locally-historical. As a result of problem investigation it is proved that imperfection of the theatrical contracts signed with the entrepreneur, ignoring of requirements of actors' qualification at hiring in troupe structure led to indignations in troupe and in local Italian community. Events of arrest and deportation to Italy singers of chorus of V. Antuano and L. Ichillio for violent acts and other infringements of public calmness became an example of effective interaction of the Italian community, consulate and local authorities as well.

Keywords: *the Italian consulate, the Odessa theatre, the Italian troupe, the Italian community.*

У проблематиці досліджень історії італійських консульств Одеси, окрім з'ясування різних аспектів та умов виконання консульських функцій в історичній ретроспективі, біографічних фактів про діяльність консулів та співробітників їхніх консульств тощо, важливим є виявлення форм їхньої взаємодії з італійською громадою та місцевою владою з метою врегулювання конфліктів, які потенційно загрожували стабільності цих соціальних та етносоціальних систем і культурно-мистецьких інституцій міста.

Автори досліджень з історії діяльності консульств в Одесі чи місцевої італійської громади зазвичай не зачіпають у своїх працях пластів казуальної історії. Це спричинене обмеженістю джерельної бази та складністю методик подібних досліджень. Проте необхідність таких праць обумовлена потребою «олюднення» історії шляхом залучення сюжетів соціальних та управлінських комунікацій на рівні комунікативних одиниць.

У центрі цього дослідження перебуває сюжет про порушення моральних норм і норм закону співаками В. Антуано й Л. Ічілліо, що викликало негативну реакцію в середовищі італійської громади та її взаємодію з італійським консульством, яке, своєю чергою, ініціювало й

організовувало спільні заходи з місцевою владою з метою нейтралізації цих суспільно небезпечних осіб.

Консульства італійських держав працювали в Одесі з перших років існування міста і його заселення вихідцями з Апеннін. Консули опікувалися захистом економічних інтересів та спадковими справами своїх співвітчизників, засвідчували підданство громадян своїх держав за запитом місцевої влади, а також надавали допомогу, у тому числі й фінансову, співвітчизникам, котрі потрапили в скруту. Італійські артисти та музиканти, котрих ангажували для виступів у міському театрі, також були серед тих італійців, які перебували в полі уваги консула. Наприклад, 17 березня 1843 р. консул Папської держави повідомляв кардинала Джустиніані про приїзд до Одеси гобоїста Феделе Маньяльбо для участі в складі театральної трупи впродовж оперного сезону¹. Консульства італійських держав у період революційного піднесення і боротьби за об'єднання Італії нерідко зверталися до місцевих імперських властей за допомогою в розшуку законспірованих членів очолюваної Дж. Мадзіні «Молодої Італії», яких влада вважала кримінальними злочинцями. Відоме, наприклад, листування сардинського консула Л. Міланта з російськими та сардинськими властями від 1834 р. щодо пошуку в прикордонних губерніях емісарів «Молодої Італії» Н. Моркію та Антоніні².

Після об'єднання Італії, з часу створення Італійського королівства в Одесі було відкрите Генеральне консульство короля Італії, яке 1864 р. очолив морський офіцер у відставці, учасник «тисячі Гарібальді» Сальваторе Кастілья³. Саме він став одним із тих, хто 1869 р. опікувався долею двох італійців-порушників закону і громадського спокою в Одесі, які страхали містян бешкетами замість того, щоб розважати своїм співом у театральному хорі.

Відправною точкою історії, про яку йтиметься в повідомленні, стало звернення Італійського генерального консула в Одесі С. Кастілья до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора П. Коцебу від 15(27) січня 1869 р., в якому він, зокрема, повідомив про «серйозні безчинства», які останнім часом відбулися в «місцевій італійській колонії», а саме про бійки, влаштовані італійськими підданими артистами хору Валентино Антуано, Лоріано Ічліліо, Анджело Коголі, шевцем Кіріако Джакомеллі, трактирником Антоніо Кастеллані й Ектором Скорчалетті. «Носіння кинджалів та іншої забороненої зброї, безупинні виклики і сварки, погрози смертю мирним співгромадянам, які щоденно здійснюються цими особами, змушують мене думати (як вони самі вихваляються), що вони бажають утворити в Одесі асоціацію злочинців, як у Константинополі, Александрії»⁴, — зазначав генеральний консул. З метою «відновлення миру і доброго порядку в колонії» генеральний консул

просив генерал-губернатора якомога швидше вислати до Генерального консульства Італії в Константинополі для повернення на батьківщину найбільш небезпечних заводіїв — В. Антуано і Л. Ічілліо.

Для генерал-губернатора таке рішення було непростим, оскільки для того щоб депортувати іноземних підданих, потрібні були серйозні підстави. Тим часом він доручив вивчити цю справу градоначальнику П. Местмахеру, який мав спостерігати за «способом життя» підозрюваних у порушенні громадського порядку італійців. За три тижні директор одеського театру О. Вучина вже доповідав градоначальнику про обставини арешту В. Антуано і Л. Ічілліо: 8 лютого під час репетиції у театрі Л. Ічілліо «викликав на бійку», погрожуючи ножом, хориста Тонеллі, за те, що той начебто відмовився приєднатись до їхнього з В. Антуано асоціального «способу життя»⁵. Оскільки присутність інших учасників хору завадила розправі над Тонеллі, то два зловмисники влаштували засідку на нього біля будівлі театру під час вистави. Лише узгоджені дії поліції завадили втіленню їхнього плану.

Допоки правопорушники утримувалися під вартою і тривало слідство в їхній справі, генеральний консул очікував на інформацію щодо їхньої можливої причетності до вчинених злочинів на теренах Італії. Нарешті, 25 квітня (7 травня) 1869 р. він повідомив, що В. Антуано, згідно з перевіреною інформацією, є кримінальним злочинцем, який 1863 р. був засуджений за вчинене ним убивство «в Болонській області» на 20 років каторги й утік із місць позбавлення волі. Тому С. Кастілья пропонував відрядити В. Антуані під вартою до Константинополя в тамтешнє Італійське генеральне консульство з метою передачі цього злочинця в руки «судових властей». Заразом пропонувалося вислати з Одеси через Константинополь і Л. Ічілліо, щоправда «на свободі», як порушника громадського спокою «в цьому місці і колонії». Щодо останнього консул просив якомога швидше завершити судову справу, оскільки, як відзначав С. Кастілья, «його вчинки, які не являють собою злочину, не можуть виправдати арешт, котрий продовжується уже понад 2 місяці»⁶.

Врешті після виконання судових формальностей було прийняте рішення про примусову депортацію В. Антуано й Л. Ічілліо 24 травня 1869 р. пароплавом до Константинополя у супроводі поліцейського чиновника Богдановського, який мав передати злочинців співробітникам місцевого Італійського генерального консульства. 23 травня 1869 р. градоначальник просив директора Головної контори російського товариства пароплавства і торгівлі в Одесі, у зв'язку із відсутністю в його розпорядженні вільних коштів для транспортування італійців, зменшити на 50% вартість проїзду депортованих та особи, яка їх супроводжувала, на що невдовзі отримав згоду. Також П. Местмахер просив контору розпо-

рядитися, щоб у дорозі В. Антуано як небезпечного злочинця помістили до карцеру, а також «сприяти пану Богдановичу в усіх заходах, які необхідно буде взяти, щоб перешкодити арештантам самовільно зійти на берег»⁷. Останнє прохання градоначальника дирекція Товариства пароплавства відмовилася виконувати, посилаючись на положення свого статуту, де, зокрема, було записано, що «арештанти приймаються на пароплав не інакше як розкутими; Товариство не приймає на себе нагляду за ними і не несе відповідальності за справну їхню доставку до місця призначення; на пароплаві не допускається жорстоке поводження з арештантами»⁸. Крім того, чиновник Товариства повідомив градоначальнику, для якого, вочевидь, така справа була першою в його кар'єрі, що «начальства, які відправляють арештантів на пароплавах Товариства, зазвичай опікуються самостійно призначенням при арештантах достатньої кількості конвоїрів»⁹, оскільки карцер на пароплаві як цивільному судні не був передбачений взагалі.

Зміст цієї справи викликає питання про недосконалість вимог до ангажементу в Італії солістів та музикантів для одеського театру, особливо співаків хору, що дозволило залучити до театру таких небезпечних осіб як В. Антуано та Л. Ічілліо. Згідно з текстом контракту, укладеного міською думою з антрепренером Дж. Фолетті на 6 років (з 1865 р. до 1871 р.), особливі умови найму та вимоги щодо кваліфікації визначалися лише для солістів-вокалістів. Зокрема, щодо співаків чоловічого хору в контракті на утримання театру визначалася лише їхня кількість — не менше 16-ти осіб (6 перших та 4 других тенорів і 6 басів)¹⁰. Тому антрепренер, бажаючи зекономити кошти, на свій страх і ризик залучав до участі в театральному хорі осіб без спеціальної музичної освіти, але з добрими голосами. Така нерозбірливість імпресаріо та його агента в Італії у підборі артистів трупи, як свідчать матеріали цієї справи, викликала серйозні негаразди в італійській громаді Одеси і наразила на небезпеку інших співаків, а також, за певних обставин, могла зупинити вистави місцевої італійської опери. З іншого боку, документи цієї справи яскраво ілюструють способи взаємодії муніципальної та регіональної влади з італійським консульством у нестандартних ситуаціях, а також виявляють труднощі, які виникали при їх вирішенні.

---

¹ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження (Словник). Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. С. 155.

² Варварцев М.М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. С. 144.

³ Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII — початку XX ст. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 50.

⁴ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1242 [За пропозицією Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора про хористів тутешньої італійської трупи Валентина Антуано і Лоріана Ічілло, які здійснюють різні бешкети і буйства в місті, 17 січня 1869 р., 49 арк.], арк. 4–4 зв.

⁵ Там само, арк. 11–11 зв.

⁶ Там само, арк. 16.

⁷ Там само, арк. 34.

⁸ Там само, арк. 35.

⁹ Там само.

¹⁰ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 120, спр. 13 [Про передачу в утримання одеського театру, 2 березня 1865 р., 26 арк.], арк. 3 зв.

REFERENCES

1. Phedenko, O. (2015). Vidkryttya ta diyal'nist' italijs'kyh konsul'stv v Odesi napykinzi XVIII — pochatku XX st. *Krayeznavstvo — Regional Studies*, 1–2, 47–51 [in Ukrainian].

2. Varvartsev, M. (2005). *Dzhuseppe Madzini, madzinism i Ukraina*. Kyiv: Universitets'ke vydavnytstvo PULSARY [in Ukrainian].

3. Varvartsev, M. (2000). *Italijsi v kul'turnomu prostori Ukrainy (kinets' XVIII — 20-ti rr. XX st.). Istoryko-biografichne doalidzhennya (Slovnyk)*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

УДК 94(477.74):070.13“1879/1889”

Максим Кашкаєв

аспірант

Одеський національний

університет імені І.І. Мечникова

65000, Україна, Одеса, вул. Дворянська, 2

E-mail: radiofranklin7@gmail.com

ІНОЗЕМНІ КОНСУЛЬСТВА В ОДЕСІ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ФОНДУ УПРАВЛІННЯ ТИМЧАСОВОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА (1879–1889 рр.)

У статті розкривається склад і зміст групи документів, які стосуються історії дипломатії та консульської служби в Одесі з 1879 по 1889 роки. Ця група джерел допомагає дослідити біографії деяких іноземних генеральних консулів, консулів та віце-консулів в Одесі. Документи відображають процес затвердження кандидатів на посади консулів, віце-консулів імперським російським Міністерством закордонних справ, тимчасовими одеськими генерал-губернаторами, місцевою адміністрацією та поліцією.

Ключові слова: консульська служба, історія дипломатії, біографії консулів, Одеса, тимчасовий одеський генерал-губернатор, консул, віце-консул.

Maksym Kashkaiev

Postgraduate Student

Odessa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoriants'ka Street, Odessa, 65000, Ukraine

E-mail: radiofranklin7@gmail.com

FOREIGN CONSULATES IN ODESSA THROUGH DOCUMENTS OF THE PROVISIONAL GOVERNOR GENERAL (1879–1889)

The article examines a group of historical documents related to history of diplomacy and consular service in Odessa from 1879 till 1889. This group of documents helps to discover biographies some of foreign general consuls, consuls and vice consuls in Odessa. The documents reflect the process of

approving candidates for the position of consul, vice-consul by imperial Russian Ministry of Foreign Affairs, Odessa provisional governor general, local administration and police.

Keywords: *consular service, history of diplomacy, biographies of consuls, Odessa provisional governor general, consul, vice-consul.*

Питання щодо хронології існування консульських установ в Одесі, наявної джерельної бази, необхідності дослідження деталей біографій іноземних консулів в Одесі, тогочасних міжнародних зв'язків та історії дипломатії на півдні України вперше порушила Лілія Білоусова¹. Італійську діаспору в Одесі та її участь у дипломатичних місіях дослідив К. Ю. Бацак², а відкриття та діяльності італійських консульств в Одесі — О. Феденко³. Водночас, залишається ще багато простору для вивчення історії інших дипломатичних установ та іноземних консулів у Одесі впродовж ХІХ ст.

Тимчасове Одеське генерал-губернаторство засновано 5 квітня 1879 р. за наказом російського імператора Олександра ІІ. Воно було покликане відновити безпеку після низки замахів на життя імператора, членів його родини та відомих високопосадовців. Замахи були скоєні групами революціонерів у 1870-х рр. Крім Одеського тимчасового генерал-губернаторства, подібні інституції за наказом Олександра ІІ засновувалися в Петербурзі та Харкові⁴. На початку існування установи її керівники мали знешкодити небезпеку для монархії, тому їхня діяльність була каральною, а в подальшому спрямовувалася на розвиток інфраструктури й вирішення проблем чотирьох південних губерній, які перебували під їхнім контролем. Тимчасові генерал-губернатори отримали повноваження від імператора втручатися в усі аспекти життя губерній. У підпорядкуванні тимчасових одеських генерал-губернаторів були Бессарабська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії⁵.

За час свого існування тимчасове генерал-губернаторство залишило значний масив документів. Упорядкуванням фонду в 1920-х рр. займався історик-архівіст Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський (1878–1942). Він зазначав, що залишилось близько 4 тис. справ установи⁶. У путівнику Державного архіву Одеської області (далі — Держархів Одеської обл.), виданому 1961 р., згадується 2068 справ⁷, 2004 р. фонд складався з 2056 справ⁸. Він містить різноманітні документи з історії економіки, суспільного життя, розвитку інфраструктури, релігійних, побутових та інших аспектів повсякденного життя півдня України. Мета цієї публікації полягає в характеристиці комплексу документів з історії іноземних консульств у Одесі періоду існування установи з 1879 по 1889 рр., що зберігаються у Держархіві Одеської обл.

Адрес-календар одеського градоначальства 1889 року містить інформацію про 9 генеральних консульств в Одесі: Австро-Угорщини, Бельгії, Великої Британії, Німеччини, Греції, Італії, Нідерландів, Румунії, Туреччини; та 9 консульств: США, Бразилії, Данії, Іспанії, Персії, Португалії, Франції, Швеції і Норвегії (одне спільне для двох країн) та Швейцарії⁹.

У матеріалах фонду відбилося декілька фрагментів оцінки особистостей віце-консула Макріді та консула Леона Перельмана, варті уваги. 10 березня 1887 р. тимчасовий одеський генерал-губернатор Христофор Христофорович Рооп (1831–1917) надіслав лист міністру закордонних справ Миколі Карловичу Гірсу (на посаді 1882–1895) з копією доповіді Керч-Єнікальського градоначальника про непристойну поведінку турецького віце-консула в Керчі пана Макріді¹⁰. Згідно з рапортом градоначальника від 12 лютого 1887 р. Макріді мав публічну бійку з французьким підданим інженером нафтового промислу Панасьє. У рапорті також йшлося про віце-консула Макріді як про людину, яка не користується громадською повагою, провадить непристойне життя, причетний до різного роду історій, скандалів, ображав безневинних мирних громадян, загалом поведінкою та діями своїми він не підтримує гідності службової посади, яку обіймає¹¹. 21 вересня 1887 р. очільник канцелярії одеського градоначальника надіслав своєму колезі з канцелярії тимчасового генерал-губернатора Миколі Миколайовичу Масолову копію указу сенату від 22 листопада 1874 р. про визнання одеського купця Леона Перельмана чилійським консулом в Одесі¹². 22 вересня 1887 р. Х.Х. Рооп надіслав листа міністру М.К. Гірсу стосовно перебування на посаді чилійського консула в Одесі місцевого купця другої гільдії Леона Перельмана, згадав про раніше висловлену думку про недоцільність призначення євреїв Бродського та іншої людини (прізвище якої ще не вдалося прочитати) консулом і віце-консулом Персії в Одесі, «я вже мав випадок висловити свої роздуми, за якими надзвичайно небажано надання євреям подібних почесних звань. Наразі маю обов'язок надати відомості про вельми непристойну поведінку Леона Перельмана»¹³. 7 жовтня 1887 р. міністр Гірс у листі до Роопа зазначав, що вирішив про це розповісти уряду Чилійської республіки та обіцяв повідомити тимчасового одеського генерал-губернатора про це¹⁴. Вже наступного року 25 травня міністр Гірс повідомив телеграмою Роопа, що чилійський уряд вирішив звільнити Перельмана від посади консула в Одесі¹⁵. Рооп отримав телеграму наступного дня 26 травня 1888 р. та написав листа одеському градоначальнику Павлу Олексійовичу Зеленому про звільнення Перельмана¹⁶. 31 травня 1888 р. міністр Гірс знову направив Роопу повідомлення, цього разу вже з копією листа французькою мовою чилійського міністра до російського посла у Франції Артура Павловича Моренгейма з приводу звільнення Леона Перельмана від посади консула Чилі в Одесі¹⁷.

Цінним з погляду протоколу затвердження на посаду консулів є лист з МЗС від 29 вересня 1887 р. товариша міністра Олександра Георгійовича Влангалі (1824–1908), чи не знаходить будь-яких перешкод тимчасовий одеський генерал-губернатор для призначення обраних шахським урядом Андрія Йовановича та Георгія Проніна на посади відповідно консула та віце-консула Персії в Одесі¹⁸. 8 жовтня 1887 р. тимчасовий генерал-губернатор надіслав таємного листа одеському градоначальнику з проханням дізнатися більше про персоналії та віросповідання Йовановича і Проніна, а також якою мірою вони відповідатимуть зазначеним посадам¹⁹. 17 жовтня 1888 р. надійшла відповідь від градоначальника, що керуючий перським консульством Андрій Пилипович Йованович — російський підданий, одеський купець, віросповідання православного, представник і учасник банкірського дому «А. Данилевский и К» та керує одеською конторою відповідного банкірського дому, має кам'яний будинок, кам'яний магазин для зсипання зернових продуктів, вугільний склад, дачу з прибудовами в слобідці Шабо Аккерманського повіту, коштує це майно 120 тисяч рублів; Йованович є членом Бессарабського губернського опікунства дитячих притулків, членом Чорноморського яхт-клубу, має власну яхту «Лебідь», яка коштує 8 тисяч рублів, крім цього є членом багатьох інших благодійних товариств, керував перським консульством у Одесі з 15 січня 1885 р. Георгій Олексійович Пронін є православним, учасник того самого торговельного будинку, його внесок сягає 56 тисяч рублів, має в Одесі незабудовану ділянку, а також будинок у Кишиневі, його майно коштує 8,5 тисяч рублів, упродовж 8 років виконує підряди з замощення міст гранітною бруківкою сумою до 1,020 тисяч рублів, має підряди на замощення бруківкою площ у Києві та Одесі, має власні гранітні копальні в Ананіївському повіті та біля станції Фастів Київської губернії. Йованович та Пронін гарної поведінки, не перебували під судом та слідством, не є членами неблагонадійних політичних партій, обертаяться переважно серед інтелігентної публіки та комерсантів. Градоначальник дійшов висновку в доповіді, що Йованович та Пронін можуть бути визнані відповідно перським консулом та віце-консулом в Одесі²⁰. 27 листопада 1887 р. одеський градоначальник надіслав лист Х.Х. Роопу про те, що імператор затвердив призначення відповідно перським консулом Андрія Йовановича та віце-консулом Георгія Проніна. Градоначальник зауважив, що зробив усі необхідні розпорядження про визнання цих осіб у зазначених званнях та надання їм допомоги в разі потреби та слухності їхніх вимог²¹.

Тимчасовому генерал-губернатору надсилали укази імператора стосовно визнання 31 липня 1887 р. Карла Мартіна консульським агентом Великої Британії у Євпаторії²² (своєю чергою Рооп надіслав копію указу

Таврійському губернатору та повідомив про це генерального консула Великої Британії в Одесі)²³; про призначення Фейзі Ефенді турецьким консулом у Євпаторії 31 жовтня 1887 р.²⁴ (про це призначення генерал-губернатор повідомив Таврійського губернатора 5 листопада 1887 р.)²⁵ Одеський градоначальник поінформував Х.Х. Роопа про призначення Лоренцо Россі італійським віце-консулом в Одесі 7 липня 1889 р.²⁶

До генерал-губернатора напряму зверталися щодо свого призначення іноземні консули, зокрема, — Австро-Угорщини в Одесі Сигізмунд Піомбаці 27 травня 1887 р.²⁷, біографією якого цікавився Х. Х. Рооп, судячи з вирізки замітки в газеті «Одесский листок»²⁸. 14 серпня 1887 р. генеральний консул Великої Британії в Одесі Геральд Рауль Перрі повідомляв, що посол Великої Британії у Петербурзі сер Роберт Морье (1826–1893) призначив його на посаду генерального консула для Волинської, Подільської, Бессарабської, Херсонської, Таврійської з Бердянськом, Катеринославської, крім Таганрозького градоначальства та Ростовського повіту, Харківської, Полтавської, Київської, Курської, Чернігівської губерній та Закавказьких портів з резиденцією в Одесі²⁹. Генерал-губернатор сприяв опублікуванню указів сенату про призначення генерального консула Великої Британії в Одесі у «Ведомостях Одесского градоначальства»³⁰. Зберіглося два листи від пана Гагеманса з Бельгійського генерального консульства для південної Росії. У першому листі 14 вересня 1887 р. він повідомляє Роопа, що Його Величність король Бельгії Леопольд II (1835–1909) схвалив відставку бельгійського консула в Одесі Г. Вальтера, а пан Гагеманс перейняв керівництво консульством до подальших розпоряджень³¹, у другому листі від 14 грудня 1887 р. пан Гагеманс повідомляє, що управління канцелярії консульства Бельгії доручено пану О. Міллеру, котрий зберіг звання віце-консула³². Навіть російський консул у Чернівцях Микола Миколайович Лодиженський повідомляв Роопа про своє призначення³³.

Іноземні консули в Одесі повідомляли тимчасового одеського генерал-губернатора про свої відрядження та осіб, що виконуватимуть їхні функції: 29 березня та 21 липня 1889 р. Георг Фрейденрейх — консул Швейцарії в Одесі — зазначив, що за його відсутності канцелярією керуватиме Еміль Бенедиктович Вей³⁴. 18 травня 1889 р. консул Франції в Одесі Євген Кассас залишав замість себе М. Лукіан Марі³⁵. 1 червня 1889 р. уряд Австро-Угорщини дозволив своєму генеральному консулу в Одесі поїхати у відпустку, та замість нього керував справами віце-консул в Одесі пан Альфред фон Флеш³⁶.

Документи іноземних консульств в Одесі, що зберігаються у фонді Управління тимчасового генерал-губернатора (1879–1889) Держархіву Одеської обл., відображають призначення, діяльність, відрядження, від-

пустки консулів, а також персональні зміни в складі консульств. Документи становлять особливу цінність для з'ясування зв'язків з керівником російського МЗС, місцевою владою, а саме тимчасовим одеським генерал-губернатором, одеським градоначальником, а також містять інформацію про таємні перевірки, затвердження консулів та віце-консулів, дипломатичний протокол, аспекти діловодства на тлі специфіки тогочасних міжнародних відносин та стану справ у Російській імперії.

¹ Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в XIX — на початку XX століть. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. С.В. Віднянський (відп. ред.). Київ, 2015. Вип. 24. С. 374–390.

² Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст. Київ: Знання України, 2004. 300 с.

³ Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII — початку XX ст. Краєзнавство. Київ, 2015. № 1–2. С. 47–52.

⁴ 3-е Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1884. Т. 1. С. 298–299.

⁵ Історія Одеси. Колектив авторів. Голов. ред В.Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. С. 154.

⁶ Рябінін-Склярєвський О.О. Огляд фонду одеського генерал-губернатора 1879–1889 рр. Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. 1929. Ч. 4–5. С. 8–9.

⁷ Государственный архив Одесской области. Путеводитель. Одесса, 1961. С. 18–19.

⁸ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 5, оп. 1.

⁹ Адрес-календарь одесского градоначальства на 1889 год. Одесса: Типография Штаба войск одесского округа, 1888. С. 236–240.

¹⁰ ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1860.

¹¹ Там само, арк. 4–5.

¹² Там само, арк. 32–33.

¹³ Там само, арк. 34.

¹⁴ Там само, арк. 36.

¹⁵ Там само, арк. 40.

¹⁶ ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1860, арк. 41.

¹⁷ Там само, арк. 38–39.

¹⁸ Там само, арк. 42.

¹⁹ Там само, арк. 43.

²⁰ Там само, арк. 45.

²¹ Там само, арк. 47.

²² ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1860, арк. 29.

²³ Там само, арк. 30–31.

²⁴ Там само, арк. 48.

²⁵ Там само, арк. 49.

²⁶ Там само, арк. 9.

²⁷ Там само, арк. 7.

²⁸ Там само, арк. 8.

²⁹ Там само, арк. 15.

³⁰ Там само, арк. 18–19.

- ³¹ Там само, арк. 11.
³² Там само, арк. 12.
³³ Там само, арк. 10.
³⁴ ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1984, арк. 1, 5.
³⁵ Там само, арк. 2.
³⁶ Там само, арк. 3.

REFERENCES

1. *Adres-kalendar odesskogo gradonachalstva na 1889 god.* (1888). (pp. 236–240). Odessa: Tipografia Shtaba voysk odesskogo okruga [in Russian].
2. Bachynskiy, A.D., Koniuk, V.P., Kulchytskyi, S.V., & Khioni, I.A. (Comps.). (1961). *Gosudarstvennyi arkhiv Odesskoy oblasti. Putevoditel.* (pp. 18–19). Odessa: Odesskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
3. Batsak, K.Yu. (2004). *Italiyska emigratsiia v Ukraini naprykintsi XVIII — v pershyi tretyni XIX st.* Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
4. Bilousova, L.G. (2015). Materialy Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti pro diialnist inozemnykh konsulstv v Odesi v XIX — na pochatku XX stolit. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky - International Relations of Ukraine: scientific searches and findings.* S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 24, 374–390 [in Ukrainian].
5. Fedenko, O. (2015). Vidkryttia ta diialnist italiyskykh konsulstv v Odesi naprykintsi XVIII — pochatku XX st. *Kraeznavstvo*, 1-2, 47–52 [in Ukrainian].
6. *3-e Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii.* (1884). (Vol. 1). (pp. 298–299). Saint Petersburg [in Russian].
7. Riabinin-Skliarevskiy, O.O. (1929). Ogljad fondu odeskogo general-gubernatora (1879–1889). *Visnyk Odeskoi komisii kraeznavstva pry VUAN*, 4–5, 8–9. [in Ukrainian].
8. Stanko, V.N. (Ed.). (2002). *Istoriia Odesy.* Odesa: Druk [in Ukrainian].

УДК 94 (477.51)“1860/1919”

Людмила Вовчук

канд. іст. наук, старш. викл.

Чорноморський національний університет ім. Петра Могили

54000, Україна, Миколаїв, вулиця 68 Десантників, 10

E-mail: luda_vovchuk@ukr.net

КОНСУЛИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У МИКОЛАЄВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглянуто становлення консульських установ європейських держав у Миколаєві та роль іноземних консульських представників у житті міста упродовж другої половини ХІХ — початку ХХ століття. Піклуючись про інтереси власної держави та громадян, вони водночас сприяли розвитку торгівлі, комерційної діяльності, піднесенню банків і лікарень міста, значний внесок зробили у піднесення освіти, газетної справи, науки, мистецтва, спорту, духовного життя громадян та власне у розбудову південноукраїнських міст.

Ключові слова: консул, віце-консул, консульський агент, Миколаїв.

Ludmyla Vovchuk

PhD in History, Senior Lecturer

Black Sea National University after Peter Mohyla

10, 68 Desantnykiv Street, Mykolayiv, 54000, Ukraine

E-mail: luda_vovchuk@ukr.net

CONSULS OF EUROPEAN STATES IN MYKOLAYIV (THE SECOND HALF OF THE 19TH — THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES)

An integral part of modern Ukrainian historical science is to study consular missions on the territory of modern Ukraine, which, unfortunately, for many years has not caused interest of scholars. This article examines the formation of European states' consular offices in Mykolayiv and the role of foreign consular representatives in the city during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Taking care of the interests of their own state and citizens, they simultaneously contributed to the development of trade, commercial activity, the rise of banks and hospitals in the city, made a

significant contribution to the progression of education, newspapers, science, art, sports, spiritual life of citizens and, in fact, to the development of southern Ukrainian cities.

Keywords: *consul, vice-consul, consular agent, Nikolaev, Mykolayiv.*

Сучасний стан розвитку української історичної науки обумовлює необхідність комплексного дослідження ролі консулів іноземних країн у житті українських міст. До того ж зазначена тематика належить числа маловивчених. На сьогоднішній день є декілька праць, які висвітлюють окремі її аспекти. Серед них варто виділити студії краєзнавчого характеру Г. Чередниченко, яка безпосередньо звернулася до ролі іноземних консульств у Миколаєві та їхнього значення для розвитку міста¹, та працю Г.Д. Ковальова², присвячену німецькому консулу в Миколаєві Ф.І. Фрішену і його внеску в розбудову культурної сфери міста.

На особливу увагу заслуговує монографія австрійського професора Р. Агстнера³, яка на сьогодні є єдиним ґрунтовним дослідженням, що розкриває розвиток консульської мережі Габсбурзької монархії на теренах сучасних українських міст з 1785 по 1919 роки. У книзі йдеться про численні австрійські консульства та їхні завдання, зокрема захист експорту українського зерна до Західної Європи, розвиток австрійського судноплавства Чорним морем та сприяння австрійському експорту тощо. Викладена автором історія розбудови двосторонніх австрійсько-українських відносин розкриває також значення інституту Почесного консула у структурі австрійської дипломатії минулого та сьогодення.

Початок XVIII ст. відкрив нову епоху міжнародних відносин у Європі, оскільки активізація дипломатії західноєвропейських країн сприяла закінченню війни за іспанську спадщину. Результати Північної війни внесли серйозні зміни у співвідношення сил у Європі. У цей час надзвичайно зросло міжнародне значення Росії, яка перетворилася на балтійську, а трохи згодом — і чорноморську морську державу, отримавши порти на узбережжі, та мала міцний військовий флот у Балтійському та Чорному морях.

Все це сприяло створенню умов для активізації торговельних відносин Росії із Західною Європою, енергійний розвиток яких припадає на XIX — початок XX ст. Саме із середини XIX ст. Російською імперією укладається низка оновлених міжнародних договорів про торгівлю і мореплавство із Нідерландами (1846), Грецією (1850), Бельгією (1858), Великою Британією (1859), Австрією (1860), Швейцарією (1872), Данією (1895), а також двосторонні консульські конвенції Росії з Німеччиною (1874), Францією (1874), Італією (1875) та Іспанією (1876) тощо.

Значний вплив на кількісні показники зовнішньої торгівлі Росії мали істотні зрушення в економічному розвитку країни. У післяреформений

період Російська імперія почала швидкий поступ у багатьох галузях економіки: сільське господарство, промисловість, залізничний транспорт тощо.

Економічне піднесення у пореформений період привернуло до Російської імперії, а особливо — на Південь України, значну кількість підприємців, комерсантів, інженерів, технічних спеціалістів (а часом авантюристів, які бажали швидко розбагатіти) з багатьох країн світу. Тому, з метою захисту інтересів і прав іноземних громадян, які проживали в Миколаєві, членів екіпажів морських суден, що приходили у порти, здійснення контролю за виконанням договорів і конвенцій уряд сприяв відкриттю у місті консульств іноземних країн.

Оскільки м. Миколаїв увійшло до Одеського консульського округу, тут характерним було представництво іноземних віце-консулів і рідше — консульських агентів, нижчого, 4-го консульського рангу: («Консульський статут» ототожнював їх з позаштатними віце-консулами).

За період з 60-х років XIX ст. до початку Першої світової війни у Миколаєві діяли консульські представники Великої Британії, Франції, Іспанії, Австро-Угорщини, Італії, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Греції, Румунії, Сербії.

У числі перших 1866 р. з'явилося австрійське консульство, яке очолив австрійський громадянин Луїджи Кулісіч (1820–1891). З 1859 до 1866 року Л. Кулісіч був почесним консульським агентом у Феодосії, де досить добре зарекомендував себе як дипломатичний співробітник, але за станом здоров'я склав свої повноваження⁴. 21 березня (3 квітня) 1866 р. він був призначений на посаду австрійського консула і пробув на цій посаді до 1891 р.

Упродовж наступних років інтереси Австрії у Миколаєві представляли німецький віце-консул Франц Іванович Фришен (7.04.1891–25.05.1901) і консульський агент із званням віце-консул Густав Фердинанд Віндшейд (25.5.1901 — лютий 1914), консульський агент Пауль Гойє (3.07.1914–6.08.1914)⁵. У подальшому були відкриті італійське та бельгійське консульські агентства, які до 1919 р. представляли нижче наведені консульські представники (див. Таблиця 1).

Таблиця 1.

Консульські представники Італії та Бельгії у Миколаєві

Країна	Посада	П.І.Б. консула
Італія	консульський агент	Л. Віталі (згадується у 1869 р.)
	консульський агент	Чиконьяка (згадується у 1874 р.)

Країна	Посада	П.І.Б. консула
	консульський агент	Август Ринальдович Донаті (червень 1885–1915)
		Р.І. Де-Кіріко (1919)
Бельгія	консул	Тіт Ноццоліні (1869–21.09.1872)
	віце-консул	Іван Давидович Ерліх (5.08.1881–1904)
	віце-консул (позаштатний)	Адольф Олександрович Вадон (14.02.1911–1915)
	віце-консул	І. Торн-Лісон (1919)

Серед італійських консульських агентів, які діяли у Миколаєві, на особливу увагу заслуговує А.Г. Донаті (народився близько 1854 р.), з іменем якого пов'язана яскрава сторінка історії Старого Миколаєва — робота першого міського громадського транспорту: кінно-залізної дороги, яка була влаштована й експлуатувалася на концесійних засадах Бельгійським анонімним товариством (м. Льєж) з 1897 по 1914 роки. Напередодні викупу підприємства «конки» у власність міста з метою перебудови її своїми коштами під електричний трамвай А. Р. Донаті був довіреним Бельгійського анонімного товариства трамваїв і використання електрики у Миколаєві, членом облікового комітету Миколаївського відділення Санкт-Петербурзького страхового товариства.

Донаті вів активну благодійну діяльність на користь італійської громади міста Миколаєва. Так, він ініціював збір пожертв до місцевого італійського консульства на користь постраждалих від великого землетрусу на Сицилії у 1908 р. працівниками Миколаївського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку й іншими представниками місцевої влади⁶. Загальна сума пожертв становила 1621 руб. 16 коп. і 500 франків⁷.

Свою чергою серед бельгійських дипломатичних представників привертає увагу купець І гільдії, потомствений почесний громадянин, російськопідданий І.Д. Ерліх. Він обирався гласним Миколаївської міської думи, а за «старанне й акуратне виконання покладених на нього обов'язків на посаді члена Миколаївської міської податної присутності з липня 1887 року був нагороджений срібною медаллю для носіння її на шиї на Станіславській стрічці».

Великий хлібний експортер І. Ерліх ще у 1885 році був одним з ініціаторів «мільйонного проекту» будівництва цілої мережі кінно-залізничних шляхів у порту між хлібними магазинами та «залізною пристанню» — естакадою у річці біля її фарватеру, що передбачала розвантаження зерна безпосередньо з вагонеток у трюми пароплавів, що

стояли з обох сторін естакади. І хоча докладно розглянутий та узгоджений проект 2 роки без руху пролежав у міністерстві, ця ідея дала поштовх подальшим діям уряду, «який вже сам мав намір здійснити облаштування Миколаївського порту».

Син Івана Давидовича Ерліха — Олександр часто «приймав завідування Бельгійським віце-консульством із приводу від'їзду батька за кордон»⁸.

Починаючи з 1866 р., віце-консульство у Миколаєві відкриває й уряд Великої Британії, яке до 1876 р. очолював Г.А. Стівенс, зарекомендувавши себе професійним дипломатом, виконуючи покладені на нього урядом країни функції⁹. У подальшому уряд Великої Британії у Миколаєві представляли нижче наведені у таблиці 2 віце-консули.

Таблиця 2.

Консульські представники Великої Британії у Миколаєві

Посада	П.І.Б.	Роки перебування на посаді
консул	Георг Стівенс	(1866, 1870 — серпень 1876)
віце-консул	Чарльз Лоутон	(серпень 1876)
віце-консул	Вільям Вагстаф	(1876–1884)
віце-консул	Артур Вудгауз	(20.09.1890–03.1905)
т.в.о. про-консула	Сигізмунд Горжер	(24.07.1902–1903)
віце-консул	Артур Вудгауз	(1904–1905)
віце-консул	Вівіан Генріх Коргон-Бозанкет	(30.09.1905–18.12.1906)
віце-консул	Пікрон Багге	(18.12.1906–1917)
віце-консул	І. Торн-Лісон	(1919)

Серед зазначених у таблиці консульських представників на особливу увагу заслуговує постать британського підданого Г. Вагстафа, який у віці 39 років обійняв посаду британського консула у Миколаєві.

Сьогодні відомо, що він був вихідцем із родини Вільяма Вагстафа та Елізабет, дочки Джона Ваughана. Навчався у Медичній школі у Гринвічі. А 9 листопада 1852 р. вступив до військово-морських сил Великої Британії, у складі яких, на кораблі «Лондон», брав участь у Кримській війні, а саме у першій облозі Севастополя (17 жовтня 1854 р.), за що нагороджений медаллю. З лютого 1855 р. по серпень 1856 р. був призначений на посаду клерка при офісі адміністрації у Константинополі. З 1861 р. — клерк при місцевому британському консульстві, а з вересня 1862 р. — представник Великої Британії у Ростові-на-Дону¹⁰. У подальшому Г. Вагстаф очолив британське консульство у Бердянську¹¹.

Перебуваючи у Миколаєві, Вагстаф детально займався дослідженням діяльності євреїв у Російській імперії, працював над посиленням інтересу звичайного читача до різних проблем науки та закликав до дискусій серед науковців¹².

У 1884 р. Г. Вагстаф залишає Миколаїв і переїздить до Таганрога, де він як британський консул був відповідальний за Катеринославську губернію та порти Чорного й Азовського морів.

Що ж стосується його особистого життя, то у 1874 р. він одружився з Марією Луїзою, дочкою Георга Неїна з Фріборга. Щасливий шлюб пари тривав лише 9 років. У 1883 р. Марія Луїза померла. Через деякий час Георг вдруге одружився. Його обраницею стала Сара Амелія, у минулому дружина Вільяма Бренана з Одеси, яка подарувала йому трьох чудових донечок. 12 травня 1918 р. Г. Вагстаф помер¹³.

З 1875 р. своє консульство у Миколаєві відкриває Німеччина, яке очолив Геллер (обіймав посаду до кінця своїх днів 1882 р.). Його наступником став Франц Максиміліан Август Фішер, який 23 грудня 1882 р. був призначений віце-консулом. Після нього віце-консулом Миколаєва став добре відомий в історії міста Франц Іванович Фрішен, голова правління Південноросійського товариства плавучих елеваторів, член арбітражної комісії Біржового комітету¹⁴.

У червні 1874 р. разом з дружиною Анною він прибув до Миколаєва як тимчасовий купець терміном на один рік. Свою діяльність він розпочав з торгівлі металевими виробами, які були привезені з Німеччини на замовлення. Вже у листопаді 1874 р. Фрішен відкрив експедиційну комісійно-агентурну контору, сприяв встановленню пільгових тарифів на перевезення вантажів до Миколаєва та через миколаївську митницю за кордон.

У 1875 р. Ф. Фрішен стає купцем 2-ї гільдії, а у 1880-му році — 1-ї гільдії¹⁵. Того ж 1875 р. домігся прямого тарифу через Миколаїв між закордонними портами та станціями Єлисаветград, Кременчук, Полтава та Харків — за участі Амстердамського пароплавного товариства й Товариства «Томас Вільсон Лонс і К^о» («Thomas Wilson Lons & C») у Гуллі. Також він сприяв прямим поставкам через Кенігсберг за участі Східно-Пруської та Південно-Західної залізниць і станцій інших залізничних мереж.

Узимку 1878–1879 рр. у Миколаївському комерційному порту замерзли іноземні пароплави. Фрішен вивів їх з порту за допомогою розплювання криги й одразу звернувся з пропозицією до військового губернатора М.А. Аркаса надати дозвіл на організацію товариства з придбання криголаму для м. Миколаєва. Проте, на жаль, прохання було відхилене у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877–1878 рр.

Розмаху його діяльності не було меж. У 1879 р. він організував у Петербурзі товариство з основним капіталом у 800 тис. руб. для будівництва у Миколаєві елеватора з механічним обладнанням — для вивезення зерна за кордон. Однак це товариство розпалося, оскільки Рада не дала дозволу на організацію підприємства. Проте Фрішен не заспокоївся. Незабаром він налагодив вивіз зерна за кордон через Миколаївський порт, чим поклав початок виробництву експортного товарного зерна у краї, що у результаті змусило уряд ввести до обігу не залучені до обробки землі Херсонської губернії (роздача ділянок землі нижчим чинам та їх родинам).

Отримавши дозвіл у господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ на використання берега Південного Бугу в Миколаєві завдовжки близько 50-ти сажнів для безперешкодного причалування барж, у 1881 р. він стає власником хлібо-експортної контори, почавши будівництво елеваторів і складських приміщень для збереження зерна, а також облаштування причалу комерційного морського порту¹⁶.

Підписавши угоду з Російським товариством пароплавства й торгівлі про будівництво двох резервуарів з трубопроводом до річки для безпосереднього перекачування гасу із пароплавів у резервуари, Фрішен у 1888 р. побудував наливні цистерни для гасу.

А 1891 р. підприємець встановив у порту парові крани й облаштував плавучий кран. Цими засобами здійснювалося завантаження та розвантаження державних вантажів, які доправлялися до Владивостока для будівництва Сибірської залізниці.

Купивши 1895 р. у власника Димова за 40 тисяч рублів ділянку землі на так званій Поповій Балці, що розташовувалася за Каботажною гаванню у Миколаєві, та землю в міському районі «Ліски», Фрішен активно займався вирощуванням на цих землях бавовни.

«Николаевская газета» від 4 листопада 1909 р. у статті «Хлопководство в Николаеве» писала: «У Миколаєві експериментальні посіви зроблені Торговим домом Ф. Фрішена. Три ділянки засіяні трьома сортами бавовни... Культура бавовни більш прибуткова, аніж культура хлібу... Бавовна відрізняється особливою шовковистістю». А 14 грудня 1929 р. газета «Красный Николаев» писала: «Фрішен щорічно засівав не менш ніж 50 дес. бавовни. Його досвід підхопили однодумці...»¹⁷.

У 1897 р. фірма Фрішена була перейменована у «Торговий дім Ф. Фрішена», головним завданням якого стає «комісійний продаж металів і виробів з них, цукру й інших товарів».

З 1902 р. «Торговий дім Фрішена» здійснював щорічний вивіз марганцевих і залізних руд через Миколаївський порт. Купець виступав експедитором і посередником між власниками місцевих рудників та

іноземними покупцями. І якщо Ф. Фрішен починав з того, що привозив у Росію та продавав вироби з металу, то тепер він займався збутом за кордон виробів з російського металу: болванок, рейок, балок, чавуну тощо. Якщо у 1902 р. вивіз руди становив 1 млн. пудів, то у 1907 р. він перевищував 40 млн. пудів, а за два місяці 1908 р. — 1,6 млн. пудів руди і 3 млн. пудів виробів з неї. Щоб здійснювати такий великий обсяг торгівлі, Ф. Фрішен придбав механічні перевантажувачі великої потужності, які у декілька разів прискорювали завантаження судів і зменшували поточні портові витрати. Завдяки цьому підприємець задіяв до вирішення згаданого питання кілька російських та іноземних фірм.

З того часу Ф. Фрішен став монополістом з експорту за кордон, переважно до Німеччини, залізної, марганцевої й інших гірничозаводських руд, а також лісу¹⁸.

У 1913 р., напередодні Першої світової війни, Франц Фрішен відкриває у Миколаєві контору Санкт-Петербурзького Міжнародного товариства завантажувальних засобів і складських приміщень і стає її директором-розпорядником. Здавалося б, що все йшло просто чудово, проте на вершині слави він раптом припиняє підприємницьку діяльність, згортає добре налагоджений бізнес і спокійно від'їжджає до Німеччини. Після чого все частіше і частіше у періодичній пресі дореволюційного Миколаєва зустрічаються звинувачення його у шпигунстві¹⁹.

У наступне десятиліття тут одна за іншою відкриваються консульські установи Норвегії і Швеції (Ч. Лоутон з 1874 р.), Франції (Л. Віталі з 1876 р.), Греції (Г.П. Зігомала з 1877 р.), Нідерландів (Ф.І. Фрішен з 1877 р.) та Данії (Сербос з 1882 р.).

Таблиця 3

Консульські представники Норвегії, Швеції, Франції, Греції, Нідерландів і Данії у Миколаєві

Країна	Посада	ПІБ та роки перебування на посаді
Норвегія	віце-консул	Чиконьяка (згадується у 1874 р.)
	віце-консул	Чарльз Хантлі Лаутон (згадується у 1876 р.)
	віце-консул	Віктор Іванович Боссаліні (27.10.1897–1902)
	віце-консул (позаштатний)	Франц Максиміліан Август Фішер (28.11.1906–1914)
	віце-консул	Іван Пантелеймонович Зігомала (1919)
Швеція	віце-консул	Тіт Ноццоліні (травень 1869)

Країна	Посада	ПІБ та роки перебування на посаді
Швеція	віце-консул	Чиконьяка (згадується у 1874 р.)
	віце-консул	Чарльз Хантлі Лаутон (1874–1897)
	віце-консул	Віктор Іванович Боссаліні (27.10.1897–1915)
	віце-консул (позаштатний)	Джемс Реджинальд Мартен (1915/12.01.1916–1924)
Франція	консульський агент	Л. Віталі (згадується у 1876 р.)
	консульський агент	Юлій Казимір Аллар (призначений 30.04.1892)
	віце-консул	Олександр Іос. Вадон (згадується у 1902 р.)
	консульський агент	Адольф Олександрович Вадон (19.02.1905–1915)
Греція	віце-консул (з 25.06.1891 р. — консул)	Георгій Пантелеймонович Зігомала (14.05.1876–27.03.1902†)
	т.в.о. віце-консула	Артур А. Вудгауз (27.03.1902–5.09.1902)
	т.в.о. віце-консула	Іван Пантелеймонович Зігомала (5.09.1902–30.11.1902)
	віце-консул (позаштатний)	Іван Пантелеймонович Зігомала (30.11.1902–1919)
Нідерланди	віце-консул	Каспар Георг Блей (призначений 30.05.1875)
	віце-консул	Франц Іванович Фрішен (згадується у 1900–1913 рр.)
	віце-консул	І. Торн-Лісон (1919)
Данія	віце-консул	Сербос (згадується у 1882 р.)
	віце-консул	Павло Іосифович Штейер /Стер/ (8.02.1890–1915?)

Вельми яскравою постаттю є Віктор Іванович Боссаліні (1860–1916 рр.), який представляв Швецію, Норвегію та Португалію. Виходець з Італії, він був співвласником Товариства механічних виробів і установок у Миколаєві; членом Піклувальної ради комерційного училища. Соратник Г.А. Властелиці по Миколаївському Біржовому комітету. Як товариш (заступник) голови Біржового комітету та голова Арбітражної комісії, був притягнутий разом з Головою до суду й особливою присутністю судової палати від 14 квітня 1915 року був засуджений до ув'язнення терміном на 8 місяців²⁰.

На межі XIX і XX століть було розпочато діяльність сербського консульського агентства (Г.А. Властелиця з 1894 р.), іспанського (Ф.А. Фішер) і португальського (В.І. Боссаліні) віце-консульств²¹.

Із усіх консулів, віце-консулів і консульських агентів, що працювали у Миколаєві, цікавою за своєю значимістю та популярністю є особистість Георгія Антоновича Властелиці. Його батько — Антон Іванович Властелиця, що був австрійським підданим, у 1883 році зарахований до миколаївських купців. Син, успадкувавши 125 тис. рублів торговельного капіталу й одержавши блискучу освіту (природничі факультети Новоросійського та Київського університетів, а також повний курс медичного факультету Московського університету), незабаром здобуває помітне становище у місті.

Купець 2 гільдії, комерц-радник Г.А. Властелиця був гласним Миколаївської міської думи, головою Миколаївського міського кредитного товариства, членом Обліково-позичкового комітету з торговельно-промислових кредитів, членом Миколаївської першої міської розкладкової по промисловому податкові присутності, товаришем голови Миколаївського біржового комітету, членом Арбітражної комісії, членом Облікового комітету Миколаївського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку. Він став власником фірми «Товариство Властелиця і Вулих», яка була представником «Миколаївського головного агентства Російського страхового товариства».

Завдяки медичній освіті обирався членом піклувальної ради Миколаївської міської лікарні. Був товаришем голови Миколаївського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я, у засіданнях якого він неодноразово піднімав питання про гостру необхідність будівництва у Миколаєві водопроводу та каналізації. Про багатогранність особистості Властелиці говорить і той факт, що він був також редактором-видавцем газети «Новоросія»²². 6 квітня 1894 року вийшов указ про призначення Георгія Властелиці сербським позаштатним віце-консулом у місті Миколаєві²³. Феєрична кар'єра Г. Властелиці зупинилася у 1915 р., коли його разом з В. Боссаліні було засуджено до тривалого терміну.

Відомою особою у культурних і дипломатичних колах був Георгій Пантелійович Зігомала, який 25 років відслужив на посту грецького консула у Миколаєві. Уродженець міста Одеси, восьмирічним хлопчиком Георгій був відправлений до Афін, де закінчив гімназію та вступив до університету. Незабаром за бажанням батьків він переїхав до Женеви, де присвятив себе вивченню комерційних наук і, через два роки, уже у Марселі сам вів комерційні справи.

У 1864 р. батько Георгія відкрив експортну хлібну контору. Через два роки Георгій приїхав до Миколаєва і зайнявся батьківською справою.

З 1877 р. Георгій Зігомала перебував на посаді грецького консула, надаючи всі зусилля до процвітання свого рідного флоту. За 36 років служби у Миколаєві Георгій Зігомала залишив про себе добру пам'ять.

Змінив Георгія Пантелійовича на посту віце-консула Греції у Миколаєві його брат Іван Пантелійович Зігомала, який пропрацював на цій посаді аж до 1919 року²⁴.

З початком Першої світової війни ситуація на міжнародній арені докорінно змінилася. Оскільки Німеччина та її союзниці Австро-Угорщина та Туреччина виступили проти Росії, то дипломатичні відносини між ними були розірвані, відповідно діяльність консульств цих країн в імперії, включаючи і чорноморсько-азовські портові міста, була припинена. Архіви та приватна кореспонденція цих консульств були конфісковані, а консульські представники та їхні родини виїхали з країни²⁵. Тому, до підписання Брестського мирного договору на півдні імперії залишалися лише консульські установи країн Антанти, або ж нейтральних країн.

Наприкінці 1917 р. ситуація на міжнародній арені змінилася. Укладання 22 грудня того ж року Брестського миру між УНР і Німеччиною та її союзниками спричинило розірвання дипломатичних відносин Росії та України з країнами Антанти. Тому, навесні 1918 р. з приходом австро-німецьких окупаційних військ, у чорноморсько-азовських портових містах (за винятком Кавказького узбережжя по лінії Сухум–Поті–Батум, які були під контролем грузинської та турецької влади) консульства країн Антанти змушені були припинити свою діяльність і залишити країну. Про це пізніше у своєму листі від 21 листопада 1918 р. повідомив отаман м. Миколаєва: «за вимогами австро-угорської влади з Миколаєва виїхали консули: англійський — Генріх Джемсович Браун, португальський — Петро Спиридонович Кологерас і французький та бельгійський — Адольф Александрович Вадон, доручивши захист прав їх підданих іншим консулам»²⁶.

Подальший розвиток подій, а саме іноземна інтервенція країн Антанти по лінії окупації, сприяв тому, що протягом 1919 р. до міст південного регіону повернулися дипломатичні представники країн цього блоку. Так, у Миколаєві британським консулом був І. Торн-Лісон, який одночасно керував консульствами Франції, Північноамериканських штатів, Бельгії, Швеції та Нідерландів; іспанським і турецьким — С.Я. Тепер; італійським — Р.І. Де-Кірико; грецьким, норвезьким і датським — І.П. Зігомала; бразильським — М.М. Ландау²⁷.

На початку 1920 р. у Миколаєві остаточно була встановлена радянська влада, що фактично припинило діяльність віце-консульств у місті, розірвавши тим самим усталені міжнародні зв'язки із західним світом.

¹ *Чередниченко Г.* Європа, которую мы растеряли. Николаевские новости. 2004. 17–23 мая. С. 3; *Чередниченко Г.* Иностранные консульства в Николаеве как культурно-историческое явление XIX–XX столетий. Красзнавчий альманах. Миколаїв, 2004. № 1. С. 61–67; *Чередниченко Г.* Консульський квартал. Николаевские новости. 2004. 24–28 мая. С. 3.

² *Ковалёв Г.Д.* Фришен Франц Иванович. VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв: «Можливості Кіммерії», 2008. С. 332–334.

³ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців — Австрія і Україна 1785 — 2010. Wien-Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.

⁴ *Агстнер Р.* Вказ. праця. С. 252–253.

⁵ *Вовчук Л.А.* Австрійські консули у Миколаєві (1860–1919 рр.). Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної наукової конференції (27–28 квітня 2012 р.). Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. С. 119–121.

⁶ *Чередниченко Г.* Консульський квартал... С. 3.

⁷ *Вовчук Л.А.* Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Миколаїв, 2012. С. 170–171.

⁸ *Вовчук Л.А.* Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах... С. 169.

⁹ Там само. С. 112–114.

¹⁰ *Konstantinova V.* European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping. Бердянськ: ФО-П Ткачук О.В., 2016. С. 14–17.

¹¹ *Lyman I., Konstantinova V.* William George Wagstaff — British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov / Igor Lyman, Victoria Konstantinova. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. 2016. Вип. 12. С. 58–59.

¹² Ibid. С. 60.

¹³ Ibidem.

¹⁴ *Ковалёв Г.Д.* Указ. соч. С. 333.

¹⁵ Южанин (Николаев). 1899. 3 ноября.

¹⁶ *Ковалёв Г.Д.* Указ. соч. С. 332.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. С. 332–333.

¹⁹ Там же. С. 334.

²⁰ *Чистов В.П. Боссалини В.И.* Николаевцы. Энциклопедический словарь. Николаев: «Возможности Киммерии», 1999. С. 70.

²¹ *Вовчук Л.А.* Консульські установи Миколаєва (1860–1919 рр.). «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). Одеса, «ВМВ», 2009. С. 38–43.

²² *Пономарева Е.В., Властелица Г.А.* Николаевцы. Энциклопедический словарь. Николаев: «Возможности Киммерии», 1999. С. 87.

²³ Держархів Миколаївської обл., ф. 230, оп. 1, спр. 13266., арк. 4–5.

²⁴ *Вовчук Л.А.* Консульські установи Миколаєва (1860–1919 рр.)...

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 344, оп. 1, спр. 2, арк. 47–47 зв.

²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3696, оп. 1, спр.59, арк. 5.

²⁷ Вовчук Л.А. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX — 1919 р.). Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14–15 квітня 2011 р.). Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. С. 170.

REFERENCES

1. Agstner, R. (2011). *Pro tsisariv, konsuliv i kuptsiv — Avstriia i Ukraina 1785–2010*. Wien–Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG. [in Ukrainian].
2. Cherednichenko, H. (2004). Evropa, katoruiu my rasterialy. *Nikolaevskie novosti*, 3 [in Russian].
3. Cherednichenko, H. (2004). Konsulskii kvartal. *Nikolaevskie novosti*, 3 [in Russian].
4. Cherednichenko, H. (2004). Inostrannye konsulstva v Nikolaeve kak kulturo-istoricheskoe iavlenie XIX–XX stoletii. *Kraieznavchyi almanakh*, 1, 61–67 [in Russian].
5. Chistov, V.P. (1999). Bossalini V.Y. In *Nikolaevtsy. Entsiklopedicheskii slovar*. Nikolaev: Vozmozhnosti Kimmerii [in Russian].
6. Kovaliov, H.D. (2008). Frishen Frants Ivanovich. In *VII Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia Istorii. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia* (pp. 332–334). Mykolaiv: Mozhlyvosti Kimmerii [in Russian].
7. Lyman, I. & Konstantinova, V. (2016). William George Wagstaff - British Consul, Responsible For Ekaterinoslav Province And Ports Of The Sea Of Azov. *Istorii i kultura Prydniprovia: Nevidomi ta malovidomi storinky*, 12, 57–62. [in English].
8. Lyman, I. & Konstantinova, V. (2016). *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping*. Berdiansk: FO-P Tkachuk O.V. [in English].
9. Ponomareva, E.V. (1999). Vlastelitsa H.A. In *Nikolaevtsy. Entsiklopedicheskii slovar*. Nikolaev: Vozmozhnosti Kymmeryy [in Russian].
10. Vovchuk, L.A. (2012). Avstriiski konsuly u Mykolaievi (1860–1919). In *Arkasivski chytannia*. (pp. 119–121). Mykolaiv [in Ukrainian].
11. Vovchuk, L.A. (2014). Diialnist konsuliv inozemnykh derzhav u chornomorsko-azovs'kykh portovykh mistakh Rosijskoi imperii (kinets XVIII — pochatok XIX st.). *Ph.D. thesis*. Mykolaiv [in Ukrainian].
12. Vovchuk, L. (2011). Konsuly inozemnykh derzhav u hromadsko-kulturnomu zhytti Mykolaieva (druha polovyna XIX — 1919). In *Arkasivski chytannia* (pp. 168–171). Mykolaiv [in Ukrainian].
13. Vovchuk, L.A. (2009). Konsulski ustanovy Mykolaieva (1860–1919). In *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry* (pp. 38–43). Odesa: VMV [in Ukrainian].

УДК 94(477):929Афанасьєв “1848/1925”

Сергій Березін

головний науковий співробітник
Державний архів Одеської області
65026, Україна, Одеса, вул. Жуковського 18
E-mail: sberezin@odessa.gov.ua

**НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ДО «ОДЕСЬКИХ ПЕРІОДІВ»
БІОГРАФІЇ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Г.О. АФАНАСЬЄВА (1848–1925 рр.)**

На матеріалах з фондів Державного архіву Одеської області, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (м. Київ) і Російської державної бібліотеки (м. Москва) документально підтверджуються маловідомі факти біографії Георгія Омеляновича Афанасьєва. Джерельна база дозволяє уточнити та доповнити наведені в історіографії свідчення про життя й творчість видатного представника вітчизняної інтелігенції за часів його перебування в Одесі, зокрема — про діяльність у Новоросійському університеті.

Ключові слова: Г.О. Афанасьєв, історія української дипломатії, історія науки та освіти, Новоросійський університет, Одеса.

Sergii Berezin

Chief Researcher
the State archives of Odessa region
18, Zhukovs'koho Street, Odessa, 65026, Ukraine
E-mail: sberezin@odessa.gov.ua

**NEW ARCHIVAL MATERIALS REGARDS THE «ODESSA
PERIODS» IN THE BIOGRAPHY OF THE MINISTER OF
FOREIGN AFFAIRS OF THE UKRAINIAN STATE
(HETMANATE) G.E. AFANAS'EV (1848–1925)**

The article is based on archival materials from the collections of the State Archives of Odessa Region, Vernadsky National Library of Ukraine (Kiev) and the Russian State Library (Moscow). These materials provide documental confirmation of the little-known facts of the biography of George Afanas'ev, the famous historian and educator, journalist, banker and diplomat, public and

state figure. The represented source base allows to refine and supplement the information from the historiography about the life and work of Afanas`ev in the period of his stay in Odessa and activity in the Novorossiysky University. Some of these documents are published and introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: *George Afanas`ev, history of the Ukrainian diplomacy, history of science and education, Novorossiysky University, Odessa.*

На сучасному етапі актуальним напрямком досліджень можна вважати вивчення історії дипломатії. Серед імен вітчизняних дипломатів початку ХХ ст. особливе місце займає постать державного контролера і міністра зовнішніх справ Української Держави, вченого і педагога, публіциста і фінансиста, громадського діяча і благодійника — Георгія Омеляновича Афанасьєва (1848–1925 рр.). Його життєвий шлях і творча спадщина висвітлені на сторінках низки енциклопедичних видань — у статтях Л. Маркитан¹, В. Савченко², М. Варварцева³; в спеціальних публікаціях О. Новікової⁴, Т. Гончарука і І. Дружкової⁵, Ю. Капаруліна⁶.

Однак аналіз історіографії вказує на необхідність уточнення і доповнення інформації про перебування Г.О. Афанасьєва в Одесі. В цьому сенсі, значення має особовий фонд (ф. 64) і документи з «інвентарних відділів» (ф. I, ф. III), що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ)⁷. Велика кількість документів за темою зберігається в Державному архіві Одеської області (далі — Держархів Одеської обл.) — у фондах «Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» (ф. 42), «Новоросійський університет» (ф. 45), «Маріїнська гімназія» (ф. 47), в особових фондах О.І. Маркевича (ф. 150), І.А. Лінниченка (ф. 153), М.Г. Попруженка (ф. 159). Цінним джерелом також є матеріали особового фонду В.Г. Короленка у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 135).

Як відомо з прижиттєвих біографій, що були укладені М.І. Карєєвим⁸ і О.І. Маркевичем⁹ (за особисто наданою Г.О. Афанасьєвим інформацією), та з передмови до видання його «шанувальників і друзів»¹⁰, — майбутній міністр народився в Уфі (28.02.1848) у родині військових — вихідця з Малоросії, полковника Омеляна Єгоровича Афанасьєва та його дружини, дочки генерал-лейтенанта Гладішева. Закінчивши місцеву гімназію (1865), по смерті батька (того ж року), юнак переїхав до родичів у Одесу. Саме тоді тут було відкрито Новоросійський університет (01.05.1865), до якого він був зарахований у складі перших студентів історико-філологічного факультету (23.08.1865)¹¹.

У літературі зазначається, що Г.О. Афанасьєв незабаром привернув увагу декана В.І. Григоровича, професорів О.Г. Брікнера, М.П. Смирнова,

Р.В. Орбінського своєю наполегливою працею та ставленням до навчання. Про це йдеться у його нотатках того часу: «Що таке моє життя?» — запитує він себе¹², — «На це вказує розклад мого життя, який я, як суворий систематик, виконую ретельно. Він потребує: сідай навчатися о восьмій годині ранку, та якщо потрібно, то й ще раніше <...> навчайся цілий день, маючи відпочинок дві з половиною години, і об одинадцятій лягай спати, і я це виконую. <...> Вчора я вперше відчув радість <...> коли вдалося зробити висновок про розвиток еллінської держави. Яким важким був наслідок цієї напруги і радості. Зі мною стався нервовий напад. Руки, ноги, все тіло почало тремтіти, я ліг і навіть не мав сили тримати папіроску в руці» (25.11.1866)¹³.

Окрім інформації, в оприлюдненні якої вочевидь немає потреби (про нерозділену любов до дівчат тощо), щоденник містить роздуми студента про навчання: «Велику допомогу надає Орбінський лекціями з психології <...> я намагаюся кожний психологічний закон засвоїти для того, щоб діяти відповідно. <...> Перебуваючи далеко від сім'ї, зламавши у собі тісний та патріархальний зв'язок з родиною, я знайшов співчуття Університету <...> Мені починає подобатися, більш того, любитися, якщо так можна висловитися, та купа матеріалу, над яким можна попрацювати. Я починаю любити науку й насамперед, Історію» (24.12.1866). Тут міститься й враження від лекцій М.П. Смирнова: «Дуже хотілось би розгадати з історії цього народу його зовсім не простий характер. Цивілізація руська володіє якоюсь пружною напруженістю <...> особливо, коли згадуєш, скільки тисків, один важче за іншого, витримав цей народ. Як він сам не знищився, не зник назавжди? <...> Причину слід шукати в його характері, що складався століттями, відповідно, необхідно вивчати його історію. Я вже почав» (24.12.1866)¹⁴.

Щоденник Г.О. Афанасьєва — цінне джерело з історії антикознавства в університеті в перші роки його діяльності¹⁵. О.І. Маркевич лаконічно повідомляв, що у вересні 1865 р. факультет порушив клопотання про розподіл на відділення — історії, слов'яно-руської та класичної філології, але дозвіл міністерства було отримано лише згодом (22.06.1868)¹⁶. Студент додає, що всі викладачі були досить невимогливі до студентів, які поглиблено вивчали «не їхні» науки, за винятком професорів-антикознавців: «з них лише Ф.А. Струве мав частку доброзичливості, В.Н. Юргевич і зовсім не хотів знати про існування чогось іншого, окрім класиків, тому з фанатичною ревністю ставився до занять його предметом. Перші два роки ми терпляче виносили тягар класицизму і відкладали заняття історією»¹⁷. Це впливало на успішність і отримання стипендій, тому студенти «просили провести розподіл по-домашньому. Я підняв це питання серед професорів <...> але Юргевич і Струве

екзаменували всіх однаково»¹⁸. Лише зі звісткою про затвердження, виразник студентських сподівань із радістю записав у щоденник: «я встигну сумлінно підготуватися до вчительського терену, таким чином, не знадобиться залишати незадоволеною допитливість учнів» (06.08.1868)¹⁹.

Ці рядки доводять, що на той час науковець бачив себе насамперед на педагогічних теренах; до того ж, є свідчення (поки що не підтвержені документально), що він «зі студентських лав почав викладати у місцевих навчальних закладах»²⁰, та за рекомендацією Р.В. Орбінського, «на четвертому курсі отримав уроки у приватній жіночій гімназії Гауеншильд»²¹. Інший важливий момент — саме він став парламентаром у переговорах з викладачами; але, якщо довірчі стосунки з професорами, безумовно, сприяли успіхам у навчанні та зростанню його авторитету, то активна участь у студентському житті вже незабаром зіграла негативну роль у його подальшій кар'єрі.

Можна зробити припущення про джерела «історіографічної традиції» на підставі деяких фактів. По-перше, за радянських часів наголошувалося, що «одним із найважливіших центрів суспільної та революційної діяльності» в Одесі стала студентська їдальня, кухмістерська. Тут збирався гурток Г.О. Афанасьєва і С.М. Южакова, який мав «майже виключно культурно-просвітницькі цілі», але сюди також заходили й представники першої «політичної» групи на чолі з А.І. Желябовим. Також у виданнях вказувалось і на зв'язок «лібералів» з «українофілами», які «з'явилися» в Одесі наприкінці 1870-х років²². По-друге, це участь Г.О. Афанасьєва в «історії» з відставкою директора Рішельєвської гімназії В.І. Стратонова після конфлікту з попечителем С.П. Голубцовим (1870): саме він «роз'яснив суспільне значення» цієї справи під час банкету на честь педагога; ця промова отримала розголос та з подробицями стала відома попечителю²³. В результаті, вчений лише понад десятиріччя потім отримав допуск до викладання на факультеті, а згодом «за обставин, не зовсім від нього залежних», навіть був змушений зовсім залишити університет²⁴.

Архівні джерела свідчать, що С.П. Голубцов знав про цю персону раніше — принаймні з листа родича, полковника Я.Т. Сушкова з Уфи (26.10.1867), якого юнак «тяжко образив», письмово звинувативши у розтраті коштів, що за правом успадкування належали сім'ї Афанасьєвих. За дорученням попечителя проректор О.М. Богдановський з'ясував подробиці та, «усвідомлюючи свій вчинок», Г.О. Афанасьєв був змушений написати «вибачення», надіслане разом з оригіналом образливого листа до Уфи (26.11.1867)²⁵.

Наступною в канцелярії попечителя відклалася справа про залишення Г.О. Афанасьєва при університеті²⁶. Прохаючи про «клопотання» в мініс-

терстві (01.07.1869), ректор Ф.І. Леонтович зазначив, що випускник «упродовж усього курсу відрізнявся своїми здібностями, старанністю і любов'ю до науки», «витримав усі випробування», надав «чудову та об'ємну» дисертацію «Об административной деятельности Тюрго во время интендантства» та отримав ступінь кандидата. За рекомендацією факультету, рада університету одностайно ухвалила його «залишення для підготовки до професорського звання» при кафедрі всесвітньої історії терміном на два роки (31.05.1869)²⁷.

Подання, разом із інформацією про відсутність в університеті коштів на стипендію, попечитель надіслав до столиці (08.07.1869). Спочатку там також не знайшлося грошей (26.07.1869), але незабаром товариш міністра І.Д. Делянов повідомив про появу такої суми, і «виявилось можливим» призначити стипендію (09.08.1869). Згодом, за наказом міністра Д.А. Толстого (03.01.1870), починаючи з 1 січня 1870 р., на два роки стипендіату було призначено грошове утримання у розмірі 100 рублів на кожні три місяця²⁸. Зазначимо: в канцелярії університету також відклалася відповідна справа з листуванням ректора і попечителя²⁹.

Однак ще до отримання наказу міністра, прізвище Афанасьєва неодноразово згадувалося зовсім з іншої причини³⁰. Спочатку до університету надійшов лист від попечителя про «плітки» (20.12.1869), потім — про «усне, але не менш офіційне» повідомлення прокурора (23.12.1869) щодо сходок студентів та їхню «касу» зі «значним капіталом», завідувачем якої є Афанасьєв. Розгляд справи (24.12.1869–03.03.1870) фактично став першою перевіркою «автономії» університету, декларованої статутом 1863 р.³¹). Принаймні, саме так її розцінили професори, що підтверджує рапорт О.М. Богдановського, матеріали засідання ради університету (26.12.1869), зміст і тон листів ректора Ф.І. Леонтовича. В листуванні ректора з попечителем С.П. Голубцовим, прокурором І.М. Орловим та градоначальником М.І. Бухаріним, крім фактичної частини справи — перлюстрованих листів студентів, звітних документів щодо діяльності каси і пояснень Г.О. Афанасьєва та його товаришів, — для посадовців, мабуть, більш важливим на той час було встановлення загальних меж судової юрисдикції та повноважень прокурора і поліції по відношенню до університету.

Зі справи відомо, що студентську позикову касу було створено в університеті у 1865/66 навчальному році. Для обговорення її реформування відбулася перша загальноуніверситетська сходка (12.02.1867), під час якої були визначені «виборні» представники від кожного курсу і касир — Г.О. Афанасьєв, який і раніше виконував ці обов'язки. За його діяльності сума в касі складала до 3000 рублів; крім того, на черговій сходці на початку листопада 1869 р. скарбничий навіть наполягав на

встановленні фінансових й інших зв'язків з різними університетами (що не було схвалено більшістю). Під час розслідування колишній студент зізнався лише у виконанні обов'язків касира впродовж року, віддав ректорові залишок — 31 рубль і 30 копійок — та відмовився назвати ім'я свого наступника (20.12.1869)³².

Судячи з секретної «пропозиції» міністра (14.02.1870), саме події в Одесі стали підґрунтям для звернення Д.А. Толстого до міністра внутрішніх справ О.Є. Тимашева, листів останнього до генерал-губернатора П.Є. Коцебу (та адміністрацій в університетських містах) і розпоряджень про посилення нагляду за студентами³³. Ймовірно, додаткову інформацію можна знайти в Держархіві Одеської області у фондах новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (ф. 1) та одеського градоначальника (ф. 2); виявлені ж матеріали не свідчать про якісь санкції до стипендіата. Натомість, є донесення наступного декана, В.Н. Юргевича, про «доручення» Г.О. Афанасьєва «увазі» О.Г. Брікнера (02.04.1870) і укладена професором «програма занять» та витяг з протоколу засідання ради університету про затвердження цього клопотання факультету³⁴. Молодий учений поринув у наукові студії, підтвердженням чому є один з його об'ємних звітів (15.01–15.08.1871)³⁵.

Наприкінці підготовки до професорського звання Г.О. Афанасьєв надав ректорові прохання про допуск до складання іспитів на ступінь магістра (22.11.1871). Комісія у складі чергового керівника факультету М.П. Смирнова, О.Г. Брікнера, В.М. Войтковського, О.О. Кочубинського і В.Н. Юргевича оцінила «вельми задовільно» відповіді на запитання про відношення Сходу до Стародавньої Греції, діяльність державних установ в Англії у 1215–1688 рр. та економіку Франції до 1789 р. (21.12.1871)³⁶. Невдовзі О.Г. Брікнер сповістив факультет про зайняття ординатури в Дерпті та надав пропозиції щодо перспектив розвитку кафедри, вказавши, що по завершенні іспитів він рекомендує Г.О. Афанасьєва на виконання обов'язків доцента. Враховуючи ж заплановане факультетом відрядження вченого за кордон, професор зауважив, що до вирішення цього питання новий викладач встигне прочитати курс історії Німеччини XVI–XVIII сторіччя (18.03.1872)³⁷.

Майже одночасно Г.О. Афанасьєв представив факультету працю «Отношения папства к империи в первой половине XIII века» (20.03.1872), на яку керівник надав позитивний письмовий відгук (27.03.1872)³⁸. Згодом, за тієї ж комісії (а також В.І. Григоровича і Н.П. Кондакова), відбувся другий іспит Г.О. Афанасьєва, на якому не менш «задовільними» були визнані його відповіді з російської історії — про удільно-вічовий період, розвиток суспільства у XVII сторіччі та занепад козацтва на правому березі Дніпра (29.03.1872)³⁹. О.Г. Брікнер

подав обіцяну рекомендацію на виконання магістрантом обов'язків доцента кафедри (04.04.1872)⁴⁰. На черговому засіданні рада університету це питання не розглядала, натомість, ухвалила відрядження його на два роки за кордон, про що довела до відома попечителя (07.04.1872)⁴¹. Отримавши відпускний білет, Г.О. Афанасьєв поїхав «у домашніх справах» до Херсона (16–22.05.1872)⁴².

Однак, по його поверненні до Одеси, виявилось, що міністерство «не знайшло можливим» дозволити відрядження (24.05.1872); після «роз'яснень декана», рада подала наступне клопотання про призначення вченому «грошового утримання за кошт міністерства» (29.05.1872), однак воно також було відхилене у столиці, про що Х.П. Сольський знову повідомив університет (28.06.1872), і розпочаті на черговому засіданні ради «дебати» були припинені ректором (18.08.1872)⁴³. Зазначимо: надані свідоцтва (що містяться в рукописному журналі засідань) оприлюднені у форматі друкованих протоколів ради, що регулярно публікувалися (1865–1884); повна збірка зберігається в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Посилання на протоколи добре відомі з приміток у праці О.І. Маркевича, де зазначені й інші джерела інформації, якими він користувався — справи з канцелярії попечителя (№ 11, 1872; № 37, 1880)⁴⁴.

Першу з них, на жаль, ідентифікувати не вдалося. В іншій, що зберігається в Держархіві Одеської області, виявлено цікавий документ — пояснення, які особисто надав Г.О. Афанасьєв наступнику С.П. Голубцова, попечителю П.О. Лавровському (19.12.1880)⁴⁵. Розповідаючи про відхилення прохання про відрядження, він написав таке: «як-то мені відомо з достовірних джерел, конфіденційно було вказано на мою небажанадійність як на причину відмови. Окрім того, міністр приписав тоді зовсім не допускати мене до складу викладачів університету»; підтверджуючи свою обізнаність, учений додав, що таке розпорядження було отримано в Одесі у липні або серпні 1872 року⁴⁶. Вірогідно, воно містилося у невиявленій «справі 11»; однак, її суть викладено в іншому документі.

Під грифом «цілком таємно» ректор інформував декана (05.07.1872) про лист попечителя з викладенням факту його конфіденційного листування з міністром (28.06.1872). Відмовивши у відрядженні «за нестачею грошей», Д.А. Толстой особисто повідомив С.П. Голубцова, що таке рішення було б прийнято навіть за наявності фінансування: «приймаючи до уваги, що Афанасьєв не найбільш активно брав участь у складанні студентської каси, ставлячи собі за честь бути її касиром, його ясно-вельможність, за такого змісту думок Афанасьєва, визнав повністю неможливим, аби Афанасьєву була надана викладацька посада в універ-

ситеті); до того ж, міністр «прохав ужити усіх заходів до усунення самого обрання в доценти, а у разі неможливості зробити це — відмовити раді університету в його затвердженні»⁴⁷.

Тобто, саме «участь у студентській касі» стала головною причиною для міністерства; принаймні, вказівок на «зібрання в кухмістерській» або «промову на банкеті», про які йдеться в літературі, в архівних документах не знайдено. Можна припустити, що вони фігурують в інших фондах Держархіву Одеської області, серед матеріалів міністерства народної освіти (Російський державний історичний архів, ф. 733, ф. 735 та ін.), в документах, що відклалися в особових фондах І.Д. Делянова (там само, ф. 1604) та Д.А. Толстого (там само, ф. 1664; Російська національна бібліотека, ф. 780) тощо.

Також потребує свого підтвердження документальними джерелами й початок педагогічної діяльності Г.О. Афанасьєва. В його «університетському» формулярному списку перші записи такі: закінчення навчання (31.05.1869) та залишення при кафедрі (01.01.1870)⁴⁸. Наступні записи безумовно взяті з іншого, хронологічно більш раннього «формуляру»: затверджений на посаді вчителя історії та географії Одеської жіночої Маріїнської гімназії (06.11.1872); разом з іншими, отримав «щирю подяку» попечителя за участь у комісії зі складання переліку навчальних посібників (19.06.1874); за проханням, був переведений до Комерційного училища (28.06.1874)⁴⁹. Навчальне навантаження Г.О. Афанасьєва складало 19 уроків при річній заробітній платні 1310 рублів (1873). Цікаво, що в штатному розписі (1872) вказано, що він раніше був «словесно» затверджений на цій посаді «керівництвом округу» (17.06.1870)⁵⁰.

У фонді гімназії також відклалося свідоцтво Г.О. Афанасьєва на звання вчителя гімназії та прогімназії з правом викладати історію (10.10.1872); листування керівництва гімназії з директором Рішельєвської гімназії (який до 1874 року за посадою був «губернським директором народних училищ») та попечителем про призначення на посаду; прохання викладача про відпустки — за кордон на літній вакаційний час (01.02.1873) та на великодні свята (20.03.1874); прохання про звільнення, за «неможливістю залишатися викладачем» (Париж, 27/15.07.1874); листування про переміщення до Комерційного училища⁵¹.

За призначення викладачем історії Комерційного училища (28.06.1874) Г.О. Афанасьєв отримав таку ж посаду в Реальному училищі (24.08.1874); але потім, нібито «за станом здоров'я», залишив роботу в цих навчальних закладах за особистим проханням (08.05, 16.05.1879)⁵². У листі до П.А. Лавровського він додає, що в цей час, за власний рахунок, був двічі в Парижі, де «завдяки сприянню деяких депутатів», мав можливість працювати в «окремому відділі» Національної бібліотеки. Однак,

матеріал не втілювався одразу в текст дисертації: вчений був змушений зосередитися на викладанні задля заробітку на виховання двох молодших братів, утримання літньої матері та згодом — на потреби власної сім'ї. Роботі не сприяло й ставлення керівництва: спочатку «причіпками і образами» директор М.М. Порунов змусив його, нібито «за станом здоров'я», залишити Маріїнську гімназію. Потім С.П. Голубцов, «за посередництва» директорів навчальних закладів, «запропонував» йому залишити викладання в Комерційному та Реальному училищах, а також, «уроки на підготовчих жіночих курсах та в училищі пані Піллер». За словами Г.О. Афанасьєва, «від катастрофи» врятувало обрання його директором Одеського товариства взаємного кредиту та, завдяки «заступництву» ректора М.О. Головкінського і «участі» генерал-губернатора Е.І. Тотлебена, допущення до викладання в училищі О.В. Піллер⁵³.

За інформацією «шанувальників і друзів», у травні 1879 р. попечитель скористався призначенням нового генерал-губернатора, посилаючись нібито на його розпорядження, запропонував викладачеві впродовж 24-х годин подати у відставку. Г.О. Афанасьєв це зробив; але одночасно він «дівнався і довів», що Е.І. Тотлебен не вимагав його звільнення, тому С.П. Голубцов був вимушений у жовтні 1879 р. повернути свого недруга до викладання в середній школі. Раніше, на загальному зборі Товариства взаємного кредиту, історик був одностайно обраний у члени правління та згодом став головою товариства за умови «мати щоденно дві вільних години для занять уроками». Наступного року, на спільному засіданні Новоросійського університету, Міської думи та Одеського слов'янського благодійницького товариства (членом якого вчений вже деякий час був до того), Г.О. Афанасьєв виголосив «сильну промову про гуманне значення Пушкіна», — та саме цей виступ привернув увагу нещодавно призначеного до Одеси попечителя П.А. Лавровського⁵⁴.

За документами, після пояснень ученого (19.12.1880), П.А. Лавровський також отримав листа від М.О. Головкінського з проханням з'ясувати, чи вже немає на цей час перепон для Г.О. Афанасьєва «до навчальної та наукової діяльності у званні університетського викладача» (18.01.1881). Клопотання було надіслано до столиці (20.01.1881), новий міністр А.О. Сабуров надав свій дозвіл (06.02.1881), про що попечитель одразу ж сповістив університет (13.02.1881)⁵⁵. Г.О. Афанасьєв викладав в Одеській жіночій гімназії О.В. Піллер (01.09.1882/22.08.1883); отримав височайший дозвіл на прийняття та носіння ордена Такова IV ступеня, яким його нагородив король Сербії (1883)⁵⁶. Відсутність у формулярі підтвердження факту роботи в «училищі Піллер», вказаних у літературі та пояснювальній записці (1879; 1880), ймовірно пояснюється «розрядом» навчального закладу, лише згодом перетвореного на гімназію з міністер-

ським курсом (1882). Також, можна стверджувати, що саме в цей час учений завершував свою роботу над дисертацією.

У протоколах засідань історико-філологічного факультету є вказівка на обговорення «твору» Г.О. Афанасьєва та його можливої публікації на сторінках «Записок Новоросійського університету». Тоді професори вирішили дочекатися оцінки О.С. Трачевського (14.12.1883); текст цього відгуку не знайдено; ймовірно, його було надано авторові після розгляду питання (без вказівок на подробиці в протоколі) на одному з наступних засідань (19.03.1884)⁵⁷. Наприкінці року, Г.О. Афанасьєв подав прохання ректорові про надання йому свідоцтва про складання магістерських іспитів та копій протоколів комісій, про що було повідомлено на факультет (27.10.1884)⁵⁸, де це питання обговорювалося з формулюванням «про надання свідоцтва на право приват-доцента». По уточненні фактів, магістрант був допущений до читання двох пробних лекцій (10.12.1884). З документів не зовсім зрозуміло, яку саме лекцію читав учений «за власним бажанням». Іншу ж призначив факультет, і лекція «Початкова епоха реформаційного руху в Англії та його особливості» відбулася наступної п'ятниці (21.01.1885). Після обговорення та заслуховування відгуку Ф.І. Успенського (текст не знайдено), факультет ухвалив рішення: видати Г.О. Афанасьєву свідоцтво на право приват-доцента і клопотати про його допуск до викладання (08.02.1885)⁵⁹.

Після відставки доцента В.М. Пирогова (26.03.1884)⁶⁰ та не здійсненого переведення до Одеси Г.Е. Зенгера⁶¹ (ймовірно, спочатку він розглядався саме на кафедрі всевітньої історії⁶²), у штаті цієї структурної одиниці залишилося тільки два професори — Ф.І. Успенський, який читав курси з античної та середньовічної історії, та О.С. Трачевський, що викладав історію Стародавнього Сходу та нового й новітнього часу⁶³. Практика показала необхідність додаткових педагогічних кадрів, для чого (за новим уставом, що надав більше можливостей для отримання приват-доцентури⁶⁴), у цей час з'явилися нові можливості. Саме такий запис — про прийняття до лав приват-доцентів Новоросійського університету — з'явився у формулярі вченого (13.II.1885). Тоді ж було видано друком монографію «Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение» (Одесса, 1884); за яку, за результатами публічного диспуту, що відбувся в Києві, рада Університету Св. Володимира удостоїла Г.О. Афанасьєва ступеня магістра (15.03.1885)⁶⁵.

Відповідно до «Обозрений преподавания по историко-филологическому факультету Новороссийского университета», що регулярно друкувалися (повна підшивка також зберігається в Науковій бібліотеці ОНУ імені І.І. Мечникова), у першому півріччі наступного навчального року (1885/86) новий приват-доцент оголосив про читання курсу «Епоха

Реформації в Німеччині, Англії і Франції», в другому — «Релігійно-політична боротьба в Нідерландах і Англії (XVI ст.)» та «Епоха Тридцятилітньої війни (Німеччина, Франція)»; в наступному (1886/87) — відповідно, «Епоха Людовика XIV (політична та економічна історія Франції і Англії)» та «Історія XVIII ст. (до Революції 1789 р.)»; у навчальних планах факультету на ці курси надавалося по дві години на тиждень.

Навесні 1887 р., коли О.С. Трачевський клопотав про закордонне відрядження для дослідження дипломатичних відносин Росії та Франції, він зазначив, що на кафедрі є інший спеціаліст — Г.О. Афанасьєв⁶⁶, який оголосив курс новітньої історії XIX сторіччя (1887/88). Заплановане річне відрядження О.С. Трачевського було узгоджено лише до другого півріччя; одночасно, факультет розглянув і клопотання про закордонне відрядження іншого представника кафедри: цього разу, за рекомендацією Ф.І. Успенського, — того, хто «виправдав довіру» факультету, має «наукові потреби», але «ні разу не скористався закордонним відрядженням», — Г.О. Афанасьєва (21.10.1887)⁶⁷.

До того ж, приват-доцент отримав дозвіл на поїздки по імперії у власних справах та власним коштом — до Криму для покращення здоров'я на 28 днів (02.04.1886); «за потребою» в Подільську і Київську губернії (01.06–01.08.1886; 01.06–20.08.1887), в столицю «та інші міста», на чотири тижні (19.11.1887)⁶⁸. Цього разу було порушено клопотання про річну поїздку за кордон з наданням 600 карбованців «допомоги». Очільник міністерства (колишній товариш міністра) І.Д. Делянов не мав зауважень до клопотання: за його поданням височайшим наказом (10.12.1887) учений отримав відрядження з 1 травня 1888 року⁶⁹; крім того, монаршим повелінням (27.03.1889), відрядження Г.О. Афанасьєва було продовжено до 1 серпня 1890 року⁷⁰.

Однак ще до його завершення новий попечитель Х.П. Сольський отримав від І.Д. Делянова конфіденційного листа (30.11.1889) про те, що у Франції Г.О. Афанасьєв «спілкується з революціонерами», до того ж і «раніше також постійно привертав до себе увагу своїм ліберальним напрямком та деякими обставинами свого життя, які, не маючи нічого протиправного, тим не менш, у своїй сукупності, свідчили про його сумнівну благонадійність». Повідомлялося, що «з часів перебування в Одесі відомого державного злочинця Желябова, Афанасьєв добре знайомий з ним та особами, до нього близькими»; що його прізвище значилося в знайденій розсилці нелегальної літератури, і загалом, було добре знайоме жандармам з «неодноразових заяв осіб та анонімних донесень». Також, він «дозволив собі написати образливого листа» викладачу П.І. Ніщинському, який «звернув увагу» ради гімназії на учня-єврея, коли той

«піддав у своєму творі зухвалій нарузі існуючий у Росії спосіб правління та панівну релігію». Виходячи з цього, міністр зазначив, що «не знаходить можливим» надавати Г.О. Афанасьєву надалі будь-які гроші і розпорядився терміново «висловити свою думку» щодо залишення цієї особи в університеті⁷¹.

Х.П. Сольський «цілком секретно» повідомив про це ректора С.П. Ярошенка (16.01.1890) та незабаром (26.01.1890) інформував про телеграму від І.Д. Делянова (25.01.1890) з наказом про виключення Г.О. Афанасьєва з приват-доцентів. У справі знаходиться текст телеграми французькою мовою, яку ректор надіслав до Російського посольства на ім'я вченого (26.01.1890), та повідомлення попечителю про виконання наказу (27.01.1890)⁷². Повідомлення С.П. Ярошенка про виключення Г.О. Афанасьєва було заслухано на раді факультету і «прийняте до відома» (03.02.1890)⁷³.

Проте на цьому університетська кар'єра вченого не завершилася: зібраний у Парижі матеріал став підґрунтям монографії «Условия хлебной торговли во Франции в XVIII веке» — «дозволеної цензурою» (23.10.1891), підписаної автором «до друку» (24.01.1892) і незабаром опублікованої в Одесі (1892). Праця була надіслана до Санкт-Петербурзького університету, де відбувся її блискучий захист, за результатом якого Г.О. Афанасьєв отримав ступінь доктора всесвітньої історії (12.09.1892). Однак раніше до його формуляру було внесено ще один запис — про «прийняття» до університету (25.03.1892)⁷⁴.

Як з'ясувалося з офіційних документів, через «особливе клопотання» колишнього генерал-губернатора Х.Х. Роопа та «отримані від міністерства внутрішніх справ свідоцтва про поведінку Афанасьєва», міністр «визнав можливим знову допустити його до педагогічної діяльності» і дозволив поновити на кафедрі (25.03.1892), про що попечитель інформував університет (01.04.1892). Відповідне повідомлення було надіслано вченому (16.04.1892), який наступного дня написав заяву про «бажання взяти на себе обов'язки приват-доцента» (17.04.1892). Про це новий ректор, історик І.С. Некрасов, повідомив Х.П. Сольського (20.04.1892) та факультет (29.05.1892)⁷⁵.

Майже чверть сторіччя потому, в приватному листі до І.А. Лінниченка (16.12.1916), Г.О. Афанасьєв розповів про ці події: наприкінці 1889 року «паризький агент» П.І. Рачковський повідомив, що приват-доцент, так само, як й інші російські вчені у Франції, «має звичку спілкуватися з емігрантами». Це повідомлення «майже дослівно» було передано І.Д. Делянову, який з цього приводу «писав щось попечителю та ректору». В січні 1890 року, коли справи у Товаристві взаємного кредиту потребували присутності Г.О. Афанасьєва, він «почав депешами просити

Делянова про тимчасове припинення відрядження». У підсумку, повернення до Одеси відбулося, але вже після отримання телеграми С.П. Ярошенка. Перебуваючи в столиці, він «запитав» про причини міністерського діяча М.М. Анічкова, «побачився» з П.І. Рачковським та «знайшов хід» до міністра внутрішніх справ П.М. Дурново, який навіть надав йому для ознайомлення секретні «папери» з цієї справи. Після цього з'явилися «відношення» департаменту поліції та «наполягання» Х.Х. Роопа, та як результат — відбулося поновлення у правах приват-доцента: «моїх здогадок, чому саме Делянов і Анічков так зробили, я не повідомляю, не зважаючи на те, що вважаю й донині ці згадки доволі правдоподібними. Вам, як історичу, я повідомляю лише факти», — підсумував свою розповідь Г.О. Афанасьєв⁷⁶.

Після повернення до Новоросійського університету Г.О. Афанасьєв викладав по дві години на тиждень такі курси: «Нова історія» (1892/93), «Нова історія (XVII–XVIII ст.)» (1893/94) та «Історія Західної Європи в XIX ст.» (1894/95). У цей час він також мав відпустки у справах до Санкт-Петербурга (3–11.12.1892, 30.12.1892–23.01.1893⁷⁷; 14–22.10.1893⁷⁸). Незадовго до цього, професуру по всесвітній історії та посаду декана отримав В.К. Надлер (01.01.1891), який викладав середньовічну та новітню історію. Після його смерті (31.03.1894) факультет очолив Ф.І. Успенський (30.04.1894), перед яким постало питання про заміщення вакантної професури: крім декана, на кафедрі працювали приват-доценти Ф.В. Режабек (без ступеню) та Г.О. Афанасьєв (який підходив за всіма формальними вимогами). Саме в той час університет отримав прохання від Р.Ю. Віппера, який надав до Московського університету магістерську дисертацію «Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху Кальвинизма» та виявив бажання «зайняти кафедру зі званням виконуючого обов'язки екстраординарного професора» (22.04.1894). Згодом із Москви надійшли телеграми про присудження йому одразу ступеня доктора (2, 15.05.1894). Про професуру клопотав і Г.О. Афанасьєв: хоча документ не виявлено, про прохання йдеться у листах міністра до попечителя (28.04.1894), Х.П. Сольского до університету (05.05.1894) та І.С. Некрасова — декану, з проханням «надати свій висновок» з цього приводу (18.05.1894)⁷⁹.

Констатуючи, що «інтереси викладання достатньо задовольнити» призначенням лише одного з кандидатів, Ф.І. Успенський повідомив, що Г.О. Афанасьєв «свою педагогічну діяльність поєднував зі службою у фінансовій установі та не мав можливості присвячувати багато часу науці. На думку декана, робота Афанасьєва в Товаристві взаємного кредиту, яка винагороджувалася більше за професорську, вимагала від нього величезних витрат сил і часу, залишаючи для науки лише короточасні

години дозвілля. Успенський висловив сумнів у тому, що Афанасьєв у подальшому буде в змозі присвячувати університету стільки часу і сил, скільки потребують інтереси викладання». Тому, підводячи підсумок під донесенням з «відкритою датою» («травня ... дня, 1894 р.»), декан рекомендував кандидатуру Р. Ю. Віппера⁸⁰.

І.Д. Делянов з цим погодився (27.06.1894), про що Х.П. Сольський повідомив І.С. Некрасова (07.V07.1894)⁸¹. Однак, новий професор недовго перебував в Одесі: примудрившись за нетривалий час налаштувати проти себе більшість колег по факультету (подробиці опубліковано нами у зв'язку із «дорученням» філологам-класикам викладати на кафедрі⁸²), він, за власним проханням, був звільнений (22.07.1897)⁸³ і продовжив діяльність як приват-доцент Московському університеті.

Після призначення професора Ф. І. Успенського на посаду директора Російського археологічного інституту в Константинополі, з нового навчального року (1894/95) Г.О. Афанасьєв фактично став «підлеглим» молодшого за віком Р.Ю. Віппера. Сам учений із сумом констатував: «Після двадцяти років наполегливого прагнення до професури я вирішив здатися <...> я пішов туди, куди багато років мене тягнула доля так наполегливо і лагідно»⁸⁴. Наприкінці семестру Х.П. Сольський повідомив університет (04.01.1895) про отриманого зі столиці листа (29.12.1894) щодо прохання Г.О. Афанасьєва «перемістити його» в Державний банк, у зв'язку з чим виникла необхідність надати «висновок» з цього приводу. Міністерство наполягало на прискоренні справи (12.01.1895), на що невдовзі було надано відповідь: «перепон з боку університетського керівництва не зустрічається» (18.01.1895). Після листування щодо уточнення свідочтв про службу приват-доцента відбулася доповідь міністра фінансів С.Ю. Вітте імператору, який наказав призначити Г.О. Афанасьєва управляючим Київською конторою Державного банку (10.02.1895). Про це попечитель інформував університет (06.03.1895), а новий фінансист разом із дружиною Любов'ю Луківною (у дівочтві Лазебниковою) та їхніми дітьми — Володимиром і Ольгою (народ. 22.02.1878), Ростиславом (народ. 16.01.1880) та Ігорем (народ. 31.10.1891)⁸⁵, невдовзі виїхав з Одеси до Києва.

Незважаючи на короткий термін перебування на кафедрі, Г.О. Афанасьєв відіграв помітну роль у розвитку науки всесвітньої історії у Новоросійському університеті⁸⁶. Його подальша діяльність мала величезне значення для громадського життя Києва. Він отримав призначення по протекції С.Ю. Вітте, який одночасно з ним навчався в Одесі та, ймовірно, добре знав вміння «студентського скарбничого» розпоряджатися грошима. За його підтримки Г.О. Афанасьєв вирішив питання будівництва нового приміщення Державного банку. В ці роки вчений неодноразово

разово читав публічні лекції, які мали великий успіх у слухачів, також він займався плідною публіцистичною діяльністю та став відомим благодійником⁸⁷.

Київський період життя Г.О. Афанасьєва відображено в Держархіві Одеської області в його листуванні з професорами Новоросійського університету. В особовому фонді О.І. Маркевича відкриті листи з інформацією про публічні лекції та наукові роботи (Київ, Париж; б. д., кінець 1890-х рр. — не пізніше 1903 р.)⁸⁸. У листі до М.Г. Попруженка (11 листопада, не раніше 1914 р.) йдеться про надіслану до Одеси статтю з біографією О.Г. Брікнера (вірогідно, для запланованої, але невиданої праці до ювілею Новоросійського університету, 1915), про уточнення інформації щодо фактів життя його іншого учителя — В.І. Григоровича, про знайдені Є.Ф. Турау під Волочиськом (та втрачені після його смерті) «друковані сторінки» з нібито «глаголітськими текстами»⁸⁹. Наукова, просвітницька та публіцистична діяльність вченого знаходять своє відображення у листах та листівках до І.А. Лінниченка (Київ, 1911–1918); зокрема, в них йдеться про біографію Г.І. Перетятковича та про вже згадувані нами факти «університетської кар'єри» Г.О. Афанасьєва⁹⁰.

Розповідаючи наприкінці 1916 року про своє «колишнє відношення» до Новоросійського університету, Г.О. Афанасьєв, ймовірно, навіть не припускав свого повернення до педагогічної діяльності в *Alma Mater*. Однак доля розпорядилася по-іншому: отримавши призначення на посаду державного контролера (04.05–24.10.1918) та згодом — міністра закордонних справ Української Держави (14.11–14.12.1918) він, як то відомо з історіографії, після зречення від влади гетьмана П.П. Скоропадського змушений був залишити Київ та емігрувати до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, де викладав у Белградському університеті і мешкав до своєї смерті (15.12.1925)⁹¹.

На підставі публікацій у місцевій пресі дослідники також зробили припущення про перебування колишнього міністра в Одесі в 1919 році⁹². Цей факт підтверджують листи Г.О. Афанасьєва, надіслані В.Г. Короленком у Полтаву (в листах зазначена одеська адреса дипломата: «Самодопомога», вул. Пряма, буд. 12)⁹³. У першому з них (24.04/07.05.1919) знаходимо розповідь про події, що відбувалися після падіння Гетьманату: «Рятуючись від арешту, який вирішили здійснити Винниченко і Директорія, я в половині січня виїхав до Одеси», але у Києві залишилися сім'ї двох синів та сім'я родича: «більшовики підселили до моєї квартири трьох пожилців та взяли для них п'ять кімнат, для моїх родичів залишили три <...> взяли мою друкарську машинку, а у мого сина письмовий стіл та стіл для креслень (він студент, закінчує Київський політехнікум), та взяли частину його одягу. Тепер погрожують моїм невісткам зовсім

виселити їх та знов реквізувати одержу. <...> Мене позбавили заробітної платні в Азовському банку; пенсія в три тисячі рублів на рік вочевидь тепер зовсім нікчемна, обидва сини не мають роботи та перебувають на моїх руках. Все, що я заощадив за своє життя (мені 71 рік), тепер я продаю, роблячи займи на життя». Знаючи про знайомство адресата з «доктором Раковським», учений прохав про заступництво: «не залишати просто неба рідних, навпаки, додати їм одну кімнату», повернути друкарську машинку, стіл для креслень та одяг, «якого у нас ніколи не було вдосталь». Вказавши київську адресу (вул. Садова, буд. 3), він додав: «Туди я, ймовірно, ще не скоро повернуся»⁹⁴.

В.Г. Короленко не залишив без уваги це благання: 19 травня (н. с.) 1919 р. він надіслав відповідь, яку Г.О. Афанасьєв отримав через місяць. Дякуючи письменникові за бажання допомогти, Георгій Омелянович повідомив про останні новини з Києва: «Моїх невісток з онуками викинули геть. Вони розбрелися в різні боки, знайшовши притулок у своїх добрих друзів. <...> Через брак часу, наданого для виселення, та відсутність засобів для транспортування, взяли лише частину речей, і мої книги залишилися напризволяще»⁹⁵. Можна припустити, що у квартирі залишився й «особовий архів», який згодом надійшов (об'єктивно у не повному обсязі) на зберігання до ІР НБУВ. Ця втрата найбільше вразила вченого: «Я не перебуваю під владою речей, але ж книги, які я купував, починаючи з першого року студентства, коли всі мої кошти складали 23 рублі в місяць, ці книги для мене так само необхідні, як для столяра пила та заструг. Все моє життя пройшло поряд з цими незмінними друзями <...> Ще раз дякую за листа. Я його збережу як автограф людини, яку я шаную та люблю. <...> Вибачте, що я приєднався до натовпу, який постійно турбує Вас. Що робити, такий тепер час»⁹⁶.

Час, дійсно, був нелегкий: саме тоді, навесні–влітку 1919 року, в Одесі тимчасово встановилася радянська влада, яка почала масовий терор по відношенню до «старорежимних» представників інтелігенції. Така доля минула старого вченого, який з приходом у місто Збройних сил Півдня Росії (23.08.1919) знову повернувся до Новоросійського університету — цього разу востаннє. В ДАОО виявлено вказівки про «залучення приват-доцента Афанасьєва до читання лекцій з історії Французької революції у весняному півріччі навчального року» (1919/20): про таке рішення факультет повідомив керівництво (17.12.1919), і це клопотання було затверджено радою університету (19.12.1919)⁹⁷. У документах зазначено, що прохання вченого було розглянуто 13 грудня, однак у протоколі засідання факультету (13.12.1919) це не відображено — ймовірно, питання вирішувалося «в робочому порядку». Проте це джерело документально підтверджує присутність Г.О. Афанасьєва на черго-

вому засіданні (20.01.1920); наступне ж, «за відсутності законної кількості членів», не відбулося (24.01.1920)⁹⁸, адже саме тоді багато хто з них вирішив назавжди покинути батьківщину. Останній за хронологією документ, який має відношення до зв'язку колишнього приват-доцента з Новоросійським університетом — це наказ Губернського відділу народної освіти № 52 за підписами Я.П. Ряппо та «червоного професора» Є.М. Щепкіна про звільнення всіх викладачів, що залишили місто напередодні встановлення радянської влади (07.02.1920). Серед них значиться і Г.О. Афанасьєв⁹⁹.

Підводячи підсумок, зазначимо, що наведені матеріали дали можливість уточнити і доповнити історіографічні свідчення та документально підтвердити хронологічний перебіг подій у період перебування Георгія Омеляновича Афанасьєва в Одесі. Результати здійсненої археографічної розвідки дозволяють зробити висновок про перспективність подальшого пошуку в архівних фондах інформації про життя та діяльність цього видатного представника вітчизняної інтелігенції, ім'я якого посідає поважне місце в історії української дипломатії.

---

¹ *Маркітан Л.П.* Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 152–153.

² *Савченко В.А.* Афанасьєв Г.О. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX — середина XX ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 34–36.

³ *Варварцев М.М.* Афанасьєв Г.О. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 5. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 19–20.

⁴ *Новикова Е.* Забытый министр Павла Скоропадского. Зеркало недели. 2004. 28 мая. URL: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadского.html

⁵ *Гончарук Т., Дружкова І.* Одесити — міністри урядів Української держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів С. Гутника та Г. Афанасьєва. Чорноморська минувшина. Одеса, 2011. Вип. 6. С. 53–65.

⁶ *Капарулін Ю.В.* Георгій Афанасьєв (1848–1925): нариси біографії і наукової творчості. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 231–237.

⁷ *Зубкова Н.М.* Афанасьєв Г.О. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. Київ: НАН України; Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, 2002. С. 25–26.

⁸ *Кареев Н.И.* Афанасьєв Георгий Емельянович. Критико-биографический словарь русских писателей и учёных. Т. I. Санкт-Петербург, 1889. С. 875–877, 987.

⁹ *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Новороссийского университета: историческая записка и академические списки. Одесса, 1890. С. 199, 204–206.

¹⁰ [Б. а.] Вместо предисловия. *Г.Е. Афанасьев.* Исторические и экономические статьи. Издание почитателей и друзей. Т. I. Киев, 1908. С. III–XII.

¹¹ Список студентов и посторонних слушателей историко-филологического факультета Новороссийского университета за 1865/66 акад. год. Одесса, 1865. С. 2–3.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ, ф. І, спр. 6650, 42 арк.

¹³ Там само, арк. 1–1 зв.

¹⁴ Там само, арк. 4 зв., 6–6 зв.

¹⁵ *Березин С.Е.* Новые материалы к биографии Ф.А. Струве. Археология та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття: Зб. наук. пр. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2002. С. 38–41; *Березин С.Е., Избаиш Т.А.* Изучение античных памятников Северного Причерноморья в первые десятилетия Новороссийского университета. *Vorysthenika*. Николаев: Ин-т археологии НАН Украины, 2004. С. 66–72; *Березин С.Е.* Антиковедение и его представители в Новороссийском университете: Ф.К. Брун, А.Г. Брикнер (начальный период деятельности кафедры всеобщей истории). Человек в истории и культуре. Одесса–Терновка, 2007. С. 526–535.

¹⁶ *Маркевич А.И.* Указ. соч. — С. 174.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. І, спр. 6650, арк. 32–32 зв.

¹⁸ Там само, арк. 33 зв.

¹⁹ Там само, арк. 34.

²⁰ *Маркевич А.И.* Указ. соч. — С. 205.

²¹ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. — С. IV.

²² Одесский университет за 75 лет. 1865-1940. Одесса: Тип. Одесского государственного университета, 1940. С. 17–18, 27; Історія Одеського університету за 100 років. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. С. 47.

²³ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. — С. V.

²⁴ *Маркевич А.И.* Указ. соч. — С. 205.

²⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 42, оп. 35, спр. 18, арк. 1–2, 3.

²⁶ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 70, 20 арк.

²⁷ Там само, арк. 3–3 зв.

²⁸ Там само, арк. 6–6 зв., 8–8 зв., 18–18 зв.

²⁹ Там само, арк. 6–6 зв., 8–8 зв., 18–18 зв.

³⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1869), спр. 54, 39 арк.

³¹ Общий устав императорских российских университетов. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. XXXVIII. Отд. 1. № 39752 (18.VI.1863). Санкт-Петербург, 1866. С. 621–638.

³² Там само, арк. 16–17, 22–27, 31–34.

³³ Там само, арк. 36–37 зв.

³⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1869), спр. 27, арк. 11, 12–13, 14.

³⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 4232, арк. 1–32 зв.

³⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2562, арк. 56, 58.

³⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1839, арк. 3–3 зв.

³⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2562, арк. 6–15 зв., 16–16 зв.

³⁹ Там само, арк. 17.

⁴⁰ Там само, арк. 18–18 зв.

⁴¹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1837, арк. 9 зв.–10.

⁴² ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1872), спр. 8, арк. 143, 149.

⁴³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1837, арк. 13 зв.–14, 15 зв.–16.

⁴⁴ *Маркевич А.И.* Указ. соч. С. 205.

⁴⁵ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 227, арк. 1–2 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 1.

⁴⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2562, арк. 36–36 зв.

⁴⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 52 зв.–53.

- ⁴⁹ ДАОО, ф. 47, оп. 1, спр. 5821, арк. 13 зв.–14.
- ⁵⁰ ДАОО, ф. 47, оп. 1, спр. 5820, арк. 1 зв., 2.
- ⁵¹ Там само, арк. 1–12, 15–16.
- ⁵² ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 53 зв., 55.
- ⁵³ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 227, арк. 1 зв.–2 зв.
- ⁵⁴ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. — С. VI.
- ⁵⁵ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 227, арк. 3–3 зв., 4–4 зв., 5, 6.
- ⁵⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 20–20 зв., 53 зв., 55.
- ⁵⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2547, арк. 55 зв.–56, 64 зв.–65.
- ⁵⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2567, арк. 93–93 зв.
- ⁵⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2547, арк. 77 зв.–82.
- ⁶⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1884), спр. 17, арк. 5–7, 34–43, 84–85.
- ⁶¹ Протоколы заседаний совета Новороссийского университета за 1884 год. Одесса, 1884. С. 85–89, 154; *Маркевич А.И.* Указ. соч. С. 286, 298.
- ⁶² ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2547, арк. 60 зв.–61.
- ⁶³ *Березин С.Е.* Антиковедение в Новороссийском университете: кафедра всеобщей истории и её представители: Ф.И. Успенский, А.С. Трачевский, В.Н. Пирогов. Человек в истории и культуре. Вып. II. Одесса, 2012. С. 568–575.
- ⁶⁴ Общий устав императорских российских университетов. Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. Т. IV. № 2404 (23.VIII.1884). Санкт-Петербург, 1887. С. 456–474.
- ⁶⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 53 зв.–56.
- ⁶⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1887), спр. 29, арк. 56–58.
- ⁶⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2548, арк. 117 зв.–118.
- ⁶⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1886), спр. 12, арк. 37, 111, 112, 145; ф. 45, оп. 7 (1888), спр. 29, арк. 116, 264, 276.
- ⁶⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1887), спр. 29, арк. 257–259, 282–282 зв., 296–299.
- ⁷⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 55 зв.–56.
- ⁷¹ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1890), спр. 5, арк. 2–3.
- ⁷² Там само, арк. 1, 4–4 зв., 5, 6.
- ⁷³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2549, арк. 93 зв.–94.
- ⁷⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 56 зв.–58.
- ⁷⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1892), спр. 10, арк. 58–62.
- ⁷⁶ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 245, арк. 7–9 зв.
- ⁷⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1892), спр. 26, арк. 359, 381–382, 390.
- ⁷⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1893), спр. 26, арк. 299–300.
- ⁷⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1894), спр. 16, арк. 77–82.
- ⁸⁰ Там само, арк. 83–84 зв.
- ⁸¹ Там само, арк. 138.
- ⁸² См.: *Березин С.Е.* Э.Р. фон Штерн и постановка преподавания всеобщей истории в Новороссийском университете. Воронцовский сборник. Вып. V. Одесса, 2012. С. 5–13.
- ⁸³ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1897), спр. 16, арк. 406 зв.–408, 411 зв.–413.
- ⁸⁴ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. С. VIII.
- ⁸⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 14, 17–26, 47, 53, 57 зв.–58.
- ⁸⁶ *Березин С.С.* Кафедра всевітньої історії в структурі історико-філологічного факультету Новоросійського університету: 1866–1916 рр. Записки історичного факультету. Вип. XI. Одеса, 2001. С. 332–338; *Його ж.* Проблеми всевітньої історії в науково-дослідницькій та педагогічній діяльності професорів і викладачів Новоросійського університету: основні напрямки. Записки історичного факультету. Вип. XII. Одеса, 2002. С. 290–300.

- ⁸⁷ Новикова Е. Указ. соч.; Капарулін Ю.В. Вказ. праця. С. 233–236.
- ⁸⁸ ДАОО, ф. 150, оп. 1, спр. 132, арк. 1–7 зв., 8–9.
- ⁸⁹ ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.
- ⁹⁰ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 245, арк. 1–7 зв.
- ⁹¹ Новикова Е. Указ. соч.; Савченко В.А. Вказ. праця. С. 35; Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. С. 62–65; Капарулін Ю.В. Вказ. праця. С. 234–236.
- ⁹² Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. С. 64.
- ⁹³ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (ОР ОГБ), ф. 135, р. II, к. 18, ед. 23, 4 л.
- ⁹⁴ Там само, арк. 3–4 зв.
- ⁹⁵ Там само, арк. 1–1 об.
- ⁹⁶ Там само, арк. 1 об.–2.
- ⁹⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1919), спр. 16, арк. 18–20.
- ⁹⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2560, арк. 103 зв.–104, 106, 110.
- ⁹⁹ ДАОО, ф. р-150, оп. 1, спр. 3, арк. 72.

REFERENCES

1. Afanas'ev, G. E. (1909). *Istoricheskie i e'konomicheskie stat'i. Izdanie pochitatelej i druzej*. (Vol. 1). Kiev [in Russian].
2. Berezin, S. E. (2001). Kafedra vsesvitn'oi istorii v strukturi istoryko-filolohichnoho fakul'tetu Novorosijs'koho universytetu. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu — Notes of the Faculty of History*, 11, 332–338 [in Ukrainian].
3. Berezin, S. E. (2002). Novye materialy k biografii F. A. Struve. *Arkheolohiia ta etnolohiia Shkhidnoi Yevropy: krok molodi u XXI stolittia — Archaeology and Ethnology of Eastern Europe: the step of young people in the 21st century*. (pp. 38–41). Odessa [in Russian].
4. Berezin, S. E. (2002). Problemy vsesvitn'oi istorii v naukovu-doslidnyts'kij ta pedahohichnij diial'nosti profesoriv i vykladachiv Novorosijs'koho universytetu: osnovni napriamky. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu — Notes of the Faculty of History*, 12, 290–300 [in Ukrainian].
5. Berezin, S. E. (2007). Antikovedenie i ego predstaviteli v Novorossijskom universyte: F. K. Brun, A. G. Briknier (nachal'nyj period deyatel'nosti kafedry vseobshhej istorii). *Chelovek v istorii i kul'ture*. (pp. 526–535). Odessa-Ternovka [in Russian].
6. Berezin, S. E. (2012). Antikovedenie v Novorossijskom universyte: kafedra vseobshhej istorii i eyo predstaviteli: F. I. Uspenskij, A. S. Trachevskij, V. N. Pirogov. *Chelovek v istorii i kul'ture*. (Vol. 2, pp. 568–575). Odessa [in Russian].
7. Berezin, S. E. (2012). E'. R. fon Shtern i postanovka prepodavaniya vseobshhej istorii v Novorossijskom universyte. *Voroncovskij sbornik — Vorontsov collection*, 5, 5–13 [in Russian].
8. Berezin, S. E. & Izbash, T. A. (2004). Izuchenie antichnyx pamyatnikov Severnogo Prichernomor'ya v pervye desyatiletija Novorossijskogo universiteta. *Borysthenika*. (pp. 66–72). Nikolaev [in Russian].
9. Dobrolyubskij, K P. (Ed.). (1940). *Odesskij universitet za 75 let. 1865–1940*. Odessa: Tipografiya Odesskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
10. Goncharuk, T. & Drujkova, I. (2011). Odesyty — ministry uriadiv Ukrain's'koi derzhavy het'mana P. Skoropads'koho: materialy do istorychnykh portretiv S. Hutnyka ta G. Afanas'ieva. *Chornomors'ka mynuvshyna*, 6, 53–65 [in Ukrainian].
11. Karapulin, J. V. (2015). Georhij Afanas'iev (1848–1925): narysy biohrafii i naukovoi tvorchosti. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu —*

Research works of History Faculty of Zaporizhzhya National University, 43, 231–237 [in Ukrainian].

12. Kareev, N. I. (1889). Afanas'ev Georgij Emel'yanovich. In S. A. Vengerov (Ed.), *Kritiko-biograficheskij slovar' russkix pisatelej i uchyonyx* (Vol. 1, pp. 875–877, 987). St. Petersburg [in Russian].

13. Markevich, A. I. (1890). *Dvadcatipyatiletie Novorossijskogo universiteta: istoricheskaya zapiska i akademicheskie spiski*. Odessa [in Russian].

14. Markitan, L. P. (2003). Afanas'iev Georhij (Yurij) Omelianovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 152–153). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

15. Novikova, E. (2004). Zabytyj ministr Pavla Skoropadskogo. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.html [in Russian].

16. Savchenko, V. A. (2009). Afanas'iev G. O. *Odes'ki istoriky. Entsyklopedychne vydannia* (Vol. 1, pp. 34–36). Odesa: Drukars'kyj dim [in Ukrainian].

17. Urjenko, O. I. (Ed.). (1968). *Istoriia Odes'koho universytetu za 100 rokiv*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu [in Ukrainian].

18. Varvartsev, M. M. (2014). Afanas'iev G. O. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyj slovnyk-dovidnyk*. (Vol. 5, pp. 19–20). Kyiv: Instytut istorii Ukraini NAN Ukrainy [in Ukrainian].

19. Zubkova, N. M. (2002). Afanas'iev G. O. *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: Putivnyk*. Kyiv: NAN Ukrainy; Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho [in Ukrainian].

УДК 930.253(341.81/.83:438)(477.74)“1918/1920”

Томаш Чесельскій

доктор габілітований, професор
Uniwersytet Opolski
45-040 Opole, pl. Kopernika 11a
E-mail: ciesielski2@wp.p

КОНСУЛЬСТВО ПОЛЬЩІ В ОДЕСІ 1918–1920 рр. ТА ЙОГО АРХІВ

Генеральне консульство Республіки Польща, створене в Одесі 2003 р. стало третім польським представництвом у регіоні Чорного моря на території сучасної України. Друге польське консульство функціонувало в період з січня 1919 р. до початку лютого 1920 р. з майже 5-місячною перервою, під час першої більшовицької окупації Одеси. 3 березня 1920 р. консулат був евакуйований з Одеси разом з великою групою польських громадян через неминучість захоплення міста більшовиками. Співробітники консульства, забравши архіви, через Румунію виїхали до Варшави, куди потрапили в березні 1920 р. Архівних документів про роботу консульства збереглося дуже мало.

Ключові слова: польська діаспора на Чорному морі, польське консульство, Зенон Біліна Бржозовський, Станіслав Сороковський.

Tomasz Ciesielski

Dr. Hab., Associate Professor
University of Opole
45-040 Opole, pl. Kopernika 11a
E-mail: ciesielski2@wp.p

POLISH CONSULATE IN ODESSA IN 1918–1920 AND ITS ARCHIVE

General Consulate of the Republic of Poland established in Odessa in 2003 is the third Polish diplomatic mission in the Black Sea region of present — day Ukraine. The second Polish consulate, representing the reviving Polish statehood, functioned at the Black Sea between January 1919 and the beginning of February 1920, with almost a 5-month-long break, during the first Bolshevik occupation of Odessa. Zenon Belina Brzozowki was the consul in office during the period of January, 4, 1919 to March, 3, 1919 and then again since the end

of August, (between April and August he stayed in Istanbul), in October and November, 1919 he was replaced by Stanisław Srokowski, a diplomat in the rank of I class consul, i.e. the present general consul. The consulate changed its location few times, and in different months the number of its employees varied from a few people to over a dozen. The consulat functioned in Odessa until March, 3, 1920 when it was evacuated along with a large group of Polish citizens because of the inevitability of the Bolshevik takeover of the city. Consulate staff and archives reached Warsaw in March 1920. Not many archival materials regarding the functioning of Polish consulat in the Black Sea region were saved.

Keywords: *Polish diaspora on Black Sea, Polish consulates, Zenon Belina Brzozowski, Stanisław Srokowski.*

Генеральне консульство Республіки Польща, засноване в Одесі в 2003 р., є третім польським консульством на узбережжі Чорного моря, на території сучасної України. Попередні ініціативи XVIII ст. і другого десятиліття ХХ ст. не були настільки ж тривалими і успішними. Відтак не дивно, що існування польських дипломатичних місій у районі Чорного моря оминається увагою в російській історіографії, і тільки стосовно 1919–1920 рр. про них згадується в українській історіографії професором Іриною Матяш¹. Історія польського консульства представлена також у великій статті Томаша Чесельського², покладеній в основу цієї публікації. Її мета полягає у висвітленні основних моментів діяльності польського консульства в Одесі впродовж 1918–1920 рр.

Потребу в консульстві, яке б представляло Польську державу, поляки, що проживали в Одесі, відчували у зв'язку із закінченням воєнних дій у Європі, і першим повідомленням про незалежність Польщі восени 1918 р. Багато з представників польського населення, що оселилися в Херсонській губернії і Криму (приблизно 70 000 чоловік), також не планували повертатися до невідомої і щойно створеної країни — країни своїх предків. Задоволені умовами життя на українських землях, вони мали намір залишитися на узбережжі Чорного моря³. Крім того, вони вважали, що створення незалежної Польської держави сприятиме розквіту в Одесі польської культури та освіти. Польське консульство мало надавати юридичну допомогу та організаційну підтримку, а також представляти інтереси Польщі на Чорному морі. Очікувалося, що консульство займатиметься, переважно, торговельно-економічними питаннями. Його діяльність поширювалася не тільки на Херсонську, а й сусідні з нею губернії. Тому виникла ідея створення консульських представництва в Миколаєві, Херсоні, Керчі, Таганрозі, Єлисаветграді, Єкатеринославлі, Ростові, Новоросійську, Одесі⁴.

У перші десятиліття ХХ ст. в Одесі проживало найбільше польського населення. Його концентрація зросла під час Першої світової війни за рахунок переселенців з Королівства Польського. Поляки брали активну участь у культурному та соціальному житті. В Одесі діяла низка організацій і асоціацій польської громади, яка з кінця 1917 р. почала долучатися до проектів політичного характеру. Коли в середині 1918 р. з'явилася можливість повернення біженців на польські землі, в Одесі розпочали функціонувати Польське товариство з підтримки жертв війни та Польський виконавчий комітет, Рада польських організацій, Польська Рада Безпеки в Одеському військовому Союзі поляків і найбільший Польський Південний комітет щодо повернення на батьківщину, які видавали документи, що підтверджували польське громадянство. Такі повноваження були узгоджені з Одеським представником Департаменту реєміграції Польського Королівського посольства в Києві графом Зеноном Беліною Бжозовським (1877–1939). Він мав маєтки на Поділлі, а в Одесі оселився на початку Першої світової війни, брав активну участь у діяльності місцевих польських організацій (зокрема був членом редакційного комітету «Tygodnika Odeskiego» [«Одеського тижневика»], управління Польського Товариства з підтримки жертв війни і Товариства зі сприяння розвитку польської гімназії ім. Т. Костюшка).

Обов'язки Бжозовського та одеських організацій і товариств польської громади розширилися наприкінці 1918 р., коли почалася реорганізація саме прибулої до міста бригади польських стрільців у дивізію. Для цього треба було здійснювати упереджувальні заходи в Одесі та її околицях серед чоловіків, і це потребувало створення польської цивільної влади, здатної організувати мобілізацію. В грудні 1918 р. роботи з утворення консульства в Одесі було завершено. Очолив його Зенон Беліна Бжозовський, який, як уже згадувалося, виконував восени 1918 р. обов'язки консула і працював з польською дипломатичною місією в Україні. Урочисте відкриття польської дипломатичної місії в Одесі, на якому були присутні представники місцевої громади і командування польської стрілецької дивізії, відбулося 5 січня 1919 р. Після короткого богослужіння виступав консул Бжозовський і голова Асоціації «Польський дім» професор Новоросійського університету Болеслав Болеславович Гриневецкий⁵.

Консульство працювало протягом чотирьох місяців, до початку квітня 1919 р. Першим офіційним документом, підписаним консулом, було повідомлення про набір в армію всіх поляків, що народилися в 1883–1901 рр.⁶ До початку квітня не було видано додаткових повідомлень, підписаних Бжозовським, який на початку другої декади березня вніс зміни в повідомлення про мобілізацію. Очолюваний консулом Комітет з мобілізації і

привозу до війська розташувався в приміщенні консульства у будівлі 7 на Катериненській площі, а командування польської армії — у готелі «Суворовський» на вул. Малій Арнаутській, командування польської стрілецької дивізії — у будівлі на розі вул. Садової і вул. Петра Великого.

Другою масовою акцією консульства була видача свідоцтв про польське громадянство, необхідних для повернення на батьківщину. Консульство видавало також візи до Польщі⁷. Бжозовський, крім того, виконував представницькі функції, виступаючи від імені польського уряду перед керівництвом військ Антанти, а також брав участь в урочистих заходах, організованих місцевою польською громадою і командуванням дивізії польських стрільців. Наприкінці березня — початку квітня перед ним повстало завдання у зв'язку з наступом 2-ї Української Армії⁸. Консул Бжозовський посилено шукав підтримки від влади Антанти в організації транспорту для евакуації поляків, але незважаючи на всі обіцянки, це не було виконано. В результаті, в перші дні квітня, коли армія Антанти почала відступати, у вуличних боях перемагали більшовики, почалася неорганізована втеча поляків морем і суходолом. Не вдалося навіть організувати евакуацію консульства та його архіву, а в Одесі залишилася частина співробітників консульства, в тому числі сім'я Бжозовського. Сам консул залишив місто, ймовірно, в ніч з 3 на 4 квітня⁹. Після ознайомлення з архівом польського консульства в Одесі більшовики його знищили, співробітників консульства та дружину Бжозовського Ізабелу заарештували, але невдовзі звільнили. Опікувався поляками грузинський консул Овсій Іларіонович Ушверідзе. У липні більшовики впустили до міста консула Бжозовського, який прибув на кораблі разом із кількома сотнями російських солдат, що поверталися з Франції. І хоча він перебував у місті як «приватна особа», а не як консул, все одно здійснював свої повноваження. Йому вдалося отримати дозвіл на виїзд 64 поляків, які були перевезені на французькому військовому кораблі до румунського порту Галац (Galati).

Як консул Бжозовський офіційно повернувся до Одеси наприкінці серпня 1919 р., через кілька днів після того, як Збройні сили Півдня Росії зайняли місто. Робота польського консульства поновилася 5 вересня в нових приміщеннях у штаб-квартирі Католицького Благодійного Товариства в Польському Конгресі (міст Строганова, ріг вулиці Грецької). Дуже швидко стало ясно, що після болючого досвіду періоду більшовицької окупації багато поляків змінили своє ставлення і хотіли якомога швидше повернутися до Польщі. Нечисленний персонал консульства був не в змозі виконувати завдання, пов'язані з видаванням відповідних документів усім бажаючим виїхати з Чорноморського узбережжя, а також з організацією роботи з міграції. У зв'язку з цим у вересні були відкриті

консульські агентства в Херсоні (менеджер Стефан Чарнецький молодший) та Миколаєві (менеджер Генріх Теодоровіч), а технічні питання, пов'язані з організацією виїзду до Польщі, взяв на себе Комітет з реєміграції, підпорядкований Відділу реєміграції у Варшаві. Це було зроблено попри помітну пасивність Бжозовського, який «втомився під час першої евакуації з Одеси у квітні 1919 р.» і прагнув «якнайшвидше повернутися до Польщі». Він попросив відставки, відправивши з запитом наприкінці серпня — на початку вересня до Варшави свого секретаря Цезара Березовського. На чолі польського консульства Бжозовський перебував до прибуття нового консула. 24 жовтня 1919 р. він підписав листа, адресованого уповноваженому в справах «біженців»¹⁰.

Новим головою польського консульства в Одесі польське Міністерство закордонних справ 20 вересня 1919 р. призначило Станіслава Сроковського. 14–16 жовтня Міністр закордонних справ Ігнацій Ян Падеревський підписав відповідний документ про призначення його на посаду в ранзі консула I класу⁷². Станслав Сроковський (1872–1950) був географом і геологом, випускником Львівського політехнічного університету, також вивчав історію та природничі науки в Ягеллонському університеті та гірську справу в Гірничій академії в м. Прібрам (Чехія). У 1894–1899 рр. він опублікував 7 наукових праць, а в 1918 р. працював над підручником з географії та геології. У 1896, 1897–1914 рр. був вчителем середньої школи у Львові і на навчальних семінарах у Жешуві й Тернополі. Під час Першої світової війни мав проросійську позицію і влітку 1915 р., у зв'язку з наступом австро-німецьких військ, залишив Галичину. Упродовж 1915–1918 рр. перебував у Добруші Гомельської області, Харкові, а з кінця 1916 р. — у Києві. Восени 1918 р. — навесні 1919 р. був співробітником Польської Ліквідаційної комісії у Кракові, а також брав участь у боях за Львів. У березні 1919 р. він переїхав до Варшави і влаштувався на роботу секретарем факультету географії у Відділенні Конгресу при Міністерстві закордонних справ. Указом Голови Держави 11 червня 1919 р. Сроковського було переведено на дипломатичну службу й призначено консулом першого класу та делегатом польського уряду в місії союзників у Братиславі. До Словаччини, однак, він не виїхав, оскільки 20 вересня 1919 р. отримав нове призначення. Сроковський не мав ніякого дипломатичного досвіду і мало розумівся на проблемах причорноморського регіону. Призначення до одеської місії було зумовлене, очевидно, як знанням російської мови, так і розумінням ситуації громадянського конфлікту на українських землях, а також проросійською політичною орієнтацією і організаційними здібностями.

Такі здібності Сроковський виявив у вересні–жовтні 1919 р., організувавши групу людей, які сформували персонал консульства. З ними

18 жовтня консул виїхав з Варшави через Чернівці, Ясси, Галац. 28 жовтня вони прибули до Одеси, де 3 листопада відбулась урочиста зустріч з польською громадою в «Domu Polskim» [«Польському будинку»]¹¹. Невдовзі після вступу на посаду він змінив адресу консульства, розташувавши його в будинку за адресою вул. Гоголя, 15, а 20 листопада орендував для установи поверх у будинку князя Гагаріна на вул. Софіївській, 26. Віце-консул консульства і консульські установи, що відповідали за рееміграцію, залишилися в будинку на вул. Гоголя. Разом зі Сроковським у консульстві працювали: віце-консул Броніслав Коерський, секретар 1-го класу Фелікс Пшибильський (паспортні питання), секретар 2-го класу Мечеслав Грабінський (торговельні та фінансові питання), керівник канцелярії Тадеуш Янушевський (помічник адвоката), а також канцелярські службовці. Йому підпорядковувалися також консульські агентства в Миколаєві, Херсоні, Тирасполі, Єлисаветграді. У консульстві в Одесі діяв офіс головного юрисконсульта компанії Юліана Мрочковського, польська поштова установа (склад персоналу невідомий, але видавалися власні поштові марки, мали справу з експедиторськими листами і грошовими переказами), комендатура «Етапу [Etapu — Команди] Польської Армії» (лейтенант Станіслав Косецкі і хорунжий Густав Розаловський) і на початок листопада 1919 р. працювали чотири особи з Комітету рееміграції (Мечеслав Пташицький, Єдвард Захаревський, Бореслав Шульц Рембовський і Буховський (ім'я невідоме), пізніше двох останніх замінили на Владислава Пшищеховського. Після розпуску комітету нагляд за рееміграцією взяв на себе Казимир Мілашевський, призначений головою «Особливої комісії на півдні Росії» Францем Скомським.

З огляду на низький рівень громадської безпеки в Одесі, Сроковський організував озброєну охорону консульства. Спочатку вона складалася з трьох осіб, які охороняли «порядок» всередині консульства, а потім була збільшена до 30 охоронців, які жили поруч з консульством і отримували винагороду з його скромного бюджету. За згодою командира Добровольчої армії у Новоросії та Криму генерала-лейтенанта Миколи Шиллінга з консульської охорони було створено воєнізовану групу в складі 17 осіб, до якої входили не лише поляки, а й естонці та латиші. Польським збройним формуванням в Одесі, який крім особистої зброї мав також 5 кулеметів, командував капітан Густав Маковецький. Деякі співробітники консульської охорони входили до секретного відділення Польської військової організації, до якого був залучений сам консул Сроковський. Крім того, при консульстві було створено технічну комісію, що складалася зі Сроковського, лейтенанта Ковецького і командира місцевої установи Польської військової організації «Команда Україна — Чорне море», відомого за псевдонімом «Вільгейм Рейнер».

Для такої великої кількості персоналу польська дипломатична місія мала дуже скромний бюджет, якого вистачало тільки для виплати заробітної платні. Бракувало грошей для закупівлі дров, а тим більше — на ведення «основної» консульської діяльності щодо захисту інтересів Польської держави і поляків, які проживали на території Херсонської губернії та прилеглих територій. Консульство видавало польські паспорти та інші необхідні документи, що дозволяли залишити територію Росії, надавало допомогу великому числу біженців, що в'їжджали до Одеси, організувало маршрути і технічні засоби для відновлення дій з еміграції. Сроковський також поширив опіку консульства на естонців, латишів, фінів і грузин. Це призвело до того, що в Польській дипломатичній місії працювала найбільша група людей восени 1919 р., взимку 1919–1920 рр. Після закриття грузинської місії і виїзду з міста консула Ушверідзе в листопаді в Одесі працювали представництва ще 9 країн: Вірменії, Великої Британії, Італії, Франції, Болгарії, Чехословаччини, Туреччини і Королівства сербів, хорватів і словенців, а також військові місії країн Антанти і місії Американського Червоного Хреста.

Наприкінці січня 1920 р. генерал-лейтенант М. Шиллінг підписав із Сроковським угоду, згідно з якою Польща взяла в оренду 10–12 км. на узбережжі Чорного моря від річки Барабой до Дністровського лиману, площею близько 300 км², куди входило місто Овідіопіль та близько 10 сіл. В обмін на оренду і половину мита, поляки повинні були отримати повну адміністративну владу і поліцію, використовуючи територію для торгівлі. Сроковський передав текст угоди разом з картою в березні 1920 р. Міністру закордонних справ Польщі. Документ не зберігся, і єдиним доказом його підпису, а також інших ініціатив економічного характеру, прийнятих Сроковським з листопада 1919 р. до початку лютого 1920 р., є тільки його спогади про функції консула в Одесі, опубліковані 1925 р. під назвою «*Z dzikich pól. Wspomnienia z zimy 1919/20 na południu Rosji*» [«З Дикого Поля. Спогади про зиму 1919/1920 року на півдні Росії»].

Для польського населення в Одесі консул організував кілька притулків для біженців, видавав паспорти та проїзні документи населенню польського походження, а також тих країн, якими опікувався Сроковський (балти, фіни, грузини). Такі документи були спеціально підібрані для українців, але з огляду на позицію румунів, росіяни і німці отримували, як правило, відмови. В останньому випадку консул Польщі зробив виняток тільки для єпископа Саратовського-Тираспольського Джозефа Кеслера і його найближчих соратників «припускаючи, що Польща дбає про католицизм у Росії»¹².

Більшість проблем виникало через організацію рееміграції, тому що Румунія повністю закрила свої кордони, а потім відкрила переправи на

Дунаї в Галаці і на Дністрі: Тирасполь — Бендери, Рибниця — Rezina, Ямпіль — Soroka та Могилів-Подільський — Utaci (Attaki). Закритим залишався найближчий до Одеси перетин кордону на Дністровському Лимані. Поїздом до Волочиська вони відправили в листопаді 1919 р. тільки два транспорти з біженцями¹³. Це означало, що через консульство Сроковського впродовж 3-х місяців, з початку лютого 1920 р. з Одеси виїхало близько 2 000–3 000 поляків.

Найбільше осіб евакуювалося впродовж 30 січня — 2 лютого 1920 р., коли стало ясно, що немає оборони міста, а Добровольча армія практично без бою залишила Одесу більшовикам. Було підготовлено судно «Генерал Брусилів» і два потяги, евакуацію планували на 3 лютого. Евакуювався майже весь персонал консульства, охорона і велика група поляків, які вороже ставилися до більшовиків. Також вдалося евакуювати найцінніше обладнання та архіви консульства. Дві групи польських біженців залишили Одесу вранці 4 лютого 1920 р., одна — кількістю менше 300 осіб — вирушила до Овідіополя, а друга — 1 300 осіб, на чолі з Сроковським — до Тирасполя. Через кілька днів переговорів, 9–12 лютого, обидві групи були допущені на територію Румунії в Аккермані і Thigini (Бендери). Всі евакуйовані, кому вдалося потрапити на територію Румунії наприкінці лютого — початку березня, були переправлені до Польщі. Сам Сроковський виїхав з Румунії з однією з останніх груп біженців і прибув до Варшави тільки 3 березня 1920 р. Два дні по тому він подав рапорт на адресу Глави держави Юзефа Пілсудського, офіційно завершив свою дипломатичну місію, закриваючи консульство в Одесі. Таким чином, обов'язки консула Польської Республіки Сроковський припинив виконувати на початку березня 1920 р.

Поза сумнівом, після прибуття до Варшави Сроковський передав архів консульства до Міністерства закордонних справ. Однак, на жаль, він не зберігся до наших днів. Ймовірно, був загублений під час Другої світової війни. Частина документів зберігається сьогодні в Архіві нових актів у Варшаві. В архівах Міністерства закордонних справ Другої республіки можна знайти лише лист Зенон Беліна Бжозовського під час його перебування у Стамбулі, і листування, в якому він дякував консулу Грузії за турботу про поляків під час радянської окупації Одеси у весняно-літній період 1919 року¹⁴. Однак зберігся архів у спадку померлого 1950 р. у Варшаві Сроковського — передусім його «Географія», що з'явилась як результат наукової роботи. Водночас вона містить низку документів і листів, написаних під час перебування на польській дипломатичній службі. Деякі з листів пов'язані з періодом, коли він виконував обов'язки консула в Одесі. Тепер ці документи зберігаються в архіві Польської академії наук і є цінним доповненням до основного джерела інформації

про історію польського консульства в 1919–1920 рр., яким залишається одеська різномовна преса того періоду (як польська, так і російська)¹⁵.

До цього слід додати кілька документів, виданих двома консулами в Одесі, Зеноном Беліном Бжозовським і Станіславом Сроковським, що зберігаються в Державному архіві Одеської області і висвітлюють процес евакуації військовополонених і біженців в Одеській області впродовж 1919–1920 рр.¹⁶, що дає можливість відтворити картину спадщини архіву консульства в Одесі під час другої Польської Республіки.

¹ *Матяш І.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 419–420.

² *Ciesielski T.* Konsulat polski w Odessie 1919–1920. Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku. Olsztyn–Charków, 2010. С. 81–101.

³ *Горун Д.О.* Польська громада Одеси у XIX — на поч. XX ст.: Коротка характеристика етапів розвитку. Записки історичного факультету. Вип. 13. Одеса, 2002. С. 78–84; *Болдырев О.* Шляхетська Полонія над Чорним Морем. Південний Захід / Одесіка. Одеса, 2006. С. 137–170; *Ciesielski T.* Poles in the Odessa Region — Past and Present. The Odessa Connection. Wien, 2008. P. 53–58.

⁴ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 82.

⁵ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 83–84.

⁶ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 84.

⁷ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 84–85

⁸ Історія Одеси. Одеса, 2002. С. 302–304.

⁹ *Ciesielski T.* Rumunia a problem polskich reemigrantów i uchodźców z terenów południowej Rosji w latach 1918–1920. Świat relacji polsko-rumuńskich — Lumea relațiilor polono-române. Suceava, 2012. С. 120–122.

¹⁰ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-65, оп. 1, спр. 2, арк. 32.

¹¹ *Życie Polskie.* R. I (1919), nr 1 z 28.12

¹² *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 95–96.

¹³ ДАОО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 2, арк. 32–34; спр. 11, арк. 6; спр. 12, арк. 7, 44, 65, 79; спр. 15, арк. 65, 69, 71, 99, 134.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, T. 6774; T. 12507.

¹⁵ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, III-22; *Wrzowska M.* Materiały Stanisława Srokowskiego (III-22). Biuletyn Archiwum PAN. № 37. 1996. С. 20–60.

¹⁶ ДАОО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 32, арк. 12; спр. 12, арк. 44, 79; спр. 15, арк. 99.

REFERENCES

1. Ciesielski, T. (2010). Konsulat polski w Odessie 1919–1920. *Polska dyplomacja na Wschodzie, w XX — początkach XXI wieku*, (pp. 81–101), Olsztyn-Charków: Wydawnictwo LITTERA [in Polish].
2. Boldyrev, Or. (2006). Shliahetska Poloniia nad Chornym Morem. *Pivdennyi Zahid Odesika*, 137–170 [in Ukrainian].
3. Gorun, D.O. (2002). Polskaia gromada Odesy u XIX-poch. XX st.: korotka harakterystyka etapiv rozvitku. *Zapysky Istorichnogo Fakultetu*, 13, 78–84 [in Ukrainian].

4. Ciesielski, T. (2008). Poles in the Odessa Region — Past and Present. *The Odessa Connection* (pp. 53–58). Wien: Favorita Press [in English].
5. Ciesielski, T. (2012). Rumunia a problem polskich reemigrantów i uchodźców z terenów południowej Rosji w latach 1918–1920. *Świat relacji polsko-rumuńskich = Lumea relațiilor polono-române*. (pp. 113–137). Suceava: Wydawnictwo Editor [in Polish].
6. Matyash, I. (2015). *Ukrayins`ka konsul`s`ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavny`j insty`tut: stanovlennya, funkcionuvannya, personaliyi*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
7. Stanko, V. N. (2002). *Istoriya Odesy*. Odesa [in Ukrainian].

УДК 94(4)(341.81/.83:479.25)(477.74)“1918/1920”

Давід Давтян

історик

Одеса, Україна

E-mail: arm.history@yahoo.com

З ІСТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА РЕСПУБЛІКИ ВІРМЕНІЯ В ОДЕСІ (1918–1920 рр.)

У статті розглянуті передумови формування генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі, періоди функціонування, статус та основні напрями діяльності установи. Доведено, що до головних проблем, які потребували негайного розв'язання в зазначений період часу, належала необхідність евакуації вірменських біженців — жертв геноциду в Оттоманській імперії, які знайшли порятунком в Одесі, військово-вояцями та демобілізованих офіцерів і солдат, що повертались з фронтів Першої світової війни.

Ключові слова: генеральний консул, консул, генеральне консульство Республіки Вірменія, Україна, Республіка Вірменія, Одеса.

David Davtyan

Historian

Odessa, Ukraine

E-mail: arm.history@yahoo.com

FROM THE HISTORY OF THE CONSULATE GENERAL OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN ODESSA (1918–1920)

The history of the Armenian diplomatic missions in Ukraine and the history of the establishment and formation of bilateral relations of the two post-imperial states for many years did not generate interest among researchers. The article describes the prerequisites for the formation of the Consulate General of the Republic of Armenia in Odessa, the operation periods and the main activities of the institution. One of the main problems that emerged in the years under consideration and require decisions be put off was the question of the evacuation of the Armenian refugees — victims of genocide in the Ottoman Empire, who have found salvation in Odessa, prisoners of war and demobilized officers and soldiers returning from the First World War.

Keywords: *consul, Consulate General, Consulate General of the Republic of Armenia in Odessa, Ukraine, Republic of Armenia, Odessa.*

Політична ситуація в Росії наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. демонструє ідентичність процесів становлення незалежності національних регіонів імперії під проводом національних партій. У цьому контексті досить цікавим виглядає розгляд дипломатичних відносин, що встановлюються між новоутвореними державами на постімперському просторі. Особливий інтерес викликає проблематика вірмено-українських дипломатичних відносин, дипломатичних представництв Республіки Вірменія, зокрема в Одесі. Слід наголосити, що дотепер ця проблема залишається малодослідженою, як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії.

Власне історіографія питання складається з декількох розвідок, невеличких нотаток та згадок, опублікованих у різних узагальнюючих працях. Першою і на сьогодні єдиною спробою комплексного висвітлення історії вірмено-українських дипломатичних відносин є дослідження Г.А. Петросяна¹. Незважаючи на цінність роботи, необхідно наголосити, що певна частина опублікованих документів з вірменських архівів, представлених автором як вперше запроваджені до наукового обігу, насправді були надруковані ще 1932 року². У праці майже відсутній український масив документів, що значною мірою звужує висвітлення проблеми. Низка матеріалів, що стали основою дослідження автора, подані без відповідного історіографічного та джерелознавчого аналізу. Внаслідок чого, наприклад, Одеська вірменська громада представлена як абсолютно дезорганізована інституція; роль і дії вірменських військових частин, що перебували в Києві під час окупації міста армією Муравйова, і загалом лютнево-березневі події 1918 р. відтворено без критичного осмислення, а лише на основі мемуарів члена Вірменського комісаріату України (далі — ВКУ) А. Тонеана³. Окрім цього в праці є низка проблемних питань, що потребують уточнення та відповідно критичного осмислення. Яскравим прикладом є досить вільне оперування автором стилями, наприклад за текстом: «11 серпня 1919 р. Добровольча армія захопила Одесу і одразу відновила діяльність вірменського консульства»⁴. Однак, Добровольча армія вступила до Одеси 23 серпня (тобто, 5 вересня) і навіть, якщо припустити, що автор заплутався у стилях, то це — 10 серпня. І подібних розбіжностей вистачає в праці.

У своїх узагальнюючих студіях до історії вірменських дипломатичних представництв (установ) звертались В. Матвієнко⁵, Д. Веденєєв і Д. Будков⁶ та інші дослідники, праці яких містять цінні, неопубліковані документи і матеріали. Враховуючи неможливість висвітлення в рамках однієї статті всієї специфіки формування дипломатичних представництв Респуб-

ліки Вірменія в Україні, динаміки розвитку взаємовідносин, ми змушенні обмежитися розглядом питань, пов'язаних з Генеральним консульством Республіки Вірменія у м. Одеса. Розглянемо передумови відкриття установи, періоди функціонування, статус та основні напрями діяльності.

У червні 1918 р. до Києва прибуває уповноважений представник Республіки Вірменія доктор права Г.С. Дзамоян (Дзамоев), який взагалі-то прямував до Москви з місією вирішення питання вірменських біженців, що перебували в Астрахані. Однак, враховуючи загрозу арешту з боку більшовиків як представника недружнього вірменського уряду, він змушений був залишитися у Києві й почав допомагати ВКУ, виконуючи *de facto* функції посла.

У Києві Г.С. Дзамоян розпочав досить активну та різнопланову діяльність. Слід наголосити, що він досить добре орієнтувався в політичній ситуації. В одній зі своїх доповідей (недатована) зазначав: «З моєї ініціативи і за наполяганням Одеської колонії [тобто громади. — *Авт.*], представником Київського комісаріату [йдеться про ВКУ. — *Авт.*] в Одесі призначений громадський діяч, учений-агроном Таїров та йому помічником князь Туманов, який має великі зв'язки з можновладцями. Конче необхідно мати напівофіційних представників нашого уряду в Криму і на Дону. Повторюю — це життєво необхідно, відповідно прошу: відправити до Києва відповідальну, солідну особу для посилення Комісаріату — Київ центр політичного життя — а також призначити до Криму й при Кримському уряді (Сімферополь) і Новочеркаську — при уряді Дону. Прошу до моєї вимоги поставитися серйозно»⁷.

В іншій, також недатованій доповіді, він надав ширшу характеристику політичній ситуації, доводячи останню до уряду, та ознайомив із прийнятими рішеннями: «Оскільки частина України окупована австрійськими військами й перебуває виключно у сфері впливу Австрії, а водночас, вірмени Молдови, анексованої Румунією, висловили бажання підтримувати з нами постійний зв'язок та, нарешті, близькість Одеси від центру Молдавії, Кишиневу, зумовила Колегію [ВКУ. — *Авт.*] мати своє представництво в районі колишніх Херсонської, частини Таврійської і Бессарабської губерній. Таким представником до міста Одеси призначений нами уповноважений [...] Таїров і його помічник для військового представництва перед австрійською владою, підполковник князь Туманов»⁸.

Впевнено можна стверджувати, що В.Є. Таїров і князь Туманов були призначені приблизно наприкінці липня — на початку серпня, оскільки наприкінці вересня — на початку жовтня в Одесі обов'язки генерального консула вже виконував член ВКУ — підполковник Макар Багдасарович Попов⁹. На цьому етапі дослідження важко встановити, які обов'язки

виконували *de facto* В.Є. Таїров (справжнє ім'я — Барсег Григорович Таїрян) й князь Туманов (ім'я поки не встановлено).

Необхідно відповісти на важливе питання. Чи можна вважати консулами і послами осіб, що були уповноважені урядами представляти їхні інтереси, однак не отримали *de jure* екзекватуру. Республіка Вірменія і Україна, в цей період, були первинними суб'єктами міжнародного права, в силу властивого їм державного (національного суверенітету) *ipso facto* та визнавались носіями міжнародно-правових прав і обов'язків. Іншим важливим аспектом є, власне, легітимізація урядом УНР ВКУ, оскільки між ними 13 січня 1918 р.¹⁰ була підписана спеціальна угода, яка відповідно визнала легітимність перебування ВКУ на території України. Окрім цього, всі українські уряди тривалий час саме *de facto* визнавали вірменських дипломатичних представників, зтягаючи процес надання екзекватури з політичних міркувань. Наприклад, С.Г. Дзамоян визнавався представником Вірменії, але тільки 19 листопада зміг подати вірчу грамоту міністру закордонних справ, а уряд, зі свого боку, зазначив: «Ставитися до представника Вірменії таким чином, як до представника Швейцарії, Італії, Болгарії та інших держав»¹¹. Позиція щодо консульських представників (ВКУ) у регіонах дещо відрізнялась, так, ще у жовтні міністр закордонних справ Д. Дорошенко щодо М.Б. Попова (в Одесі) і М.С. Мелікянца (у Харкові) своєю резолюцією наказав: «виконати посвідчення і повідомити військового Отамана і Головного уповноваженого Харкова, Херсонського губернського старосту, Харківського губернського старосту»¹².

На нашу думку, вірним є вважати осіб (послів чи консулів), що уповноважені були своїми урядами представляти інтереси держави (виконувати дипломатичну функцію) в іноземній державі (в Україні) і визнані *de facto* з боку *ipso facto* держав перебування без підтвердження (зтягування) екзекватури, повноцінними дипломатичними представниками.

Достеменно відомо, що дипломатичні представництва Республіки Вірменія не були створені на інших теренах колишньої Російської імперії: ані у велелюдному вірменському місті Нахічевань-на-Дону (до скасування у 1870 р. самоврядування вірменської колонії), ані в Криму, де було численне вірменське населення. Подібна ситуація обумовлена перебуванням цих територій у складі *de facto* держав (урядів), що недружно ставилися або не визнавали Республіку Вірменія.

Одеса у роки Першої світової війни стала одним з головних центрів скупчення вірменських біженців, які рятуючись від геноциду, організованого молодотурецьким урядом Оттоманської імперії, знайшли притулок у місті. Відповідно до представлених вірменською громадою даних (Вірменський біженський комітет офіційно був складовою міського

біженського комітету), у січні 1918 р. в Одесі перебувало понад 5 000 біженців¹³. Для порівняння зазначимо, що у Нахичевані-на-Дону, станом на листопад 1918 р., було 1 110 біженців (320 родин)¹⁴. У Криму, де одним з найбільших центрів зосередження вірменських біженців було м. Феодосія, згідно з інформацією місцевого вірменського комітету, станом на вересень 1918 р., чисельність біженців становила «декілька сотень»¹⁵.

В Одесі одним з головних завдань вірменських дипломатів стала організація евакуації біженців, військовополонених, демобілізованих солдат і офіцерів, що повертались із Західного фронту. Іншим важливим питанням, що також стояло на порядку денному, була закупівля і транспортування через Одеський порт продовольства до Вірменії. Не менш актуальною залишалася проблема оформлення (видачі) і затвердження паспортів громадян Республіки Вірменія та інших вкрай необхідних для пересування документів.

Слід зазначити, що з 18 грудня 1918 р. по 6 квітня 1919 р. влада у місті перейшла до французького інтервенційного уряду та Добровольчої армії. Зміна політичного режиму в місті не несла загрози діяльності дипломатичної установи, оскільки з боку нової влади Республіка Вірменія визнавалася. Найгострішою залишалася проблема евакуації. Наприкінці 1918 р. чисельність вірмен, що знайшли притулок, або ж прибули у місто, вже дорівнювала 8 тис. осіб¹⁶. З метою забезпечення ефективної діяльності генконсульства, за ініціативою М.Б. Попова був сформований дипломатичний корпус, який складався із 4 відділів: біженського, військовополонених, паспортного та захисту інтересів Республіки Вірменія.

Тим часом до Одеси продовжували прибувати нові групи вірменських військовополонених і біженців. Наприклад, 7 грудня до міста прибула нова група з 200 чоловік, для забезпечення яких, за розпорядженням генерального консула Попова, був розданий хліб¹⁷. Одночасно із забезпеченням нужденних, генконсульство намагалося організувати їх евакуацію. Відомо, що на початку січня 1919 р. до Вірменії була відправлена група військовополонених (400 осіб), водночас, до міста прибула група з 50 чоловік серед яких, до речі, були й полковники¹⁸. Інша група, що була відправлена до Вірменії у січні, складалась вже з 500 військовополонених та 300 біженців¹⁹. Цей процес тривав постійно. Не останню роль у забезпеченні цієї категорії вірмен, що прибули до Одеси, відіграла місцева вірменська громада, яка фактично весь фінансовий тягар взяла на себе.

Слід зауважити, що завдяки активній роботі вірменських дипломатів громадяни Республіки Вірменія уникли організованої Добровольчою армією мобілізації. Достеменно відомо, що у середині січня 1919 р. до Одеси з робочим візитом приїздить посол Республіки Вірменія в Україні

Г.С. Дзамоян. Він проводив переговори з французькою інтервенційною владою і Добровольчою армією щодо можливості закупівлі та відправлення продовольчих товарів до Вірменії, у чому вірменському послу обіцяли своє сприяння Е. Енно і Грішин-Алмазов²⁰. На початку лютого при генеральному консульстві було відкрито інформаційне бюро, яке через пресу інформувало про необхідність візування всіх громадян, що від'їздять до Вірменії.

Нами встановлено, що вірменський посол не повернувся до Києва, що було пов'язано із захопленням української столиці більшовиками, а це унеможливило його подальше перебування у Києві. За винятком київського консула М.Х. Ломізе і консульського секретаря О.К. Хазазяна, весь вірменський дипломатичний корпус 29 січня, разом з іншими дипломатичними місіями, евакуювався до Одеси. В цей період в Одесі зібралась вся вірменська дипломатична місія України, адже до міста також встигли прибути харківський консул доктор Меликянц і київський М.Х. Ломізе.

Одеса стає дипломатичним центром, де зібрались представництва більшості держав, раніше акредитованих у Києві. На нашу думку, з лютого 1919 р. дипломатична місія Республіки Вірменія в Україні, в дійсності, в Одесі перебувала в евакуації, оскільки *de jure* і *de facto* вірменські дипломати були визнані і відповідно акредитовані українськими урядами (державами). Перехід влади у Києві до інтервенційного більшовицького режиму унеможливив з політичного погляду перебування вірменських дипломатів у місті. Враховуючи, що ні вірменська, ні українська (теж перебувала у евакуації) сторони відповідними нотами не повідомляли про розрив дипломатичних відносин, що *ipso facto* не веде до розриву консульських відносин, в Одесі діяла дипломатична місія Республіки Вірменія в Україні. Єдиним аргументом у цьому випадку може бути приналежність Одеси до зовсім іншого *de facto* режиму. Однак не слід забувати ту обставину, що всі уряди, які перманентно змінювали один одного, були, по суті, інтервенційними.

Отже, вірменська дипломатична місія в Одесі продовжувала діяти без зміни свого першочергового статусу. В нових політичних реаліях вдалося домовитися про закупівлю і транспортування до Вірменії цукру, зерна та інших продовольчих товарів. Відповідно до інформації, розміщеної у пресі, Б.Г. Таїрян (В.Є. Таїров) погодився на пропозицію міністра постачання Республіки Вірменія очолити представництво вірменського уряду в центральний економічний раді союзників із постачання. До кінця березня 1919 р. вірменськими дипломатами вдалося з Одеси до Вірменії відправити 3000 військовополонених та декілька тисяч біженців, які були забезпечені необхідними пайками²¹.

Унаслідок захоплення Одеси більшовиками 6 квітня 1919 р., Місія Республіки Вірменія змушена були наступного дня залишити місто. Вже 7 квітня вірменський посол, генеральний консул Одеси з консульським штатом на французькому військовому кораблі разом з союзниками залишили місто. Напередодні евакуації, 5 квітня М.Б. Попов призначив консульського секретаря Є.Х. Мелікяна виконувачем обов'язків генерального консула, відповідно передав йому всі речі й справи установи.

Виконувач обов'язків генерального консула Єгіше Христофорович (Хачатурович) Мелікян намагався налагодити контакт з більшовицьким урядом. Нами встановлено, що в.о. генерального консула 26 квітня разом з іншими іноземними дипломатами був запрошений на зустріч з головою Раднаркому України Х. Раковським. Однак Х. Раковський не дав однозначної відповіді, чи може вірменське консульство залишатися в Одесі, але пообіцяв, повернувшись з Києва, вирішити це питання. Це відбулося через місяць, а саме: відповідно до спеціального указу радянської влади від 25 травня у місті була припинена діяльність Генерального консульства Республіки Вірменія²². Таким чином, закінчився перший період діяльності вірменського консульства в Одесі. Закриття установи було тимчасовим і пов'язано з пануванням у місті більшовиків, які контролювали місто до 23 серпня 1919 р.

Ситуація змінилась 23 серпня (5 вересня) з переходом влади у місті до Добровольчої армії, яка вважала Вірменію союзницькою державою. Нові політичні реалії дозволили генконсульству поновити свою роботу, обов'язки голови установи продовжив виконувати Є.Х. Мелікян. Відновлене генконсульство стало другим діючим представництвом Республіки Вірменія на підконтрольній Добровольчій армії території, раніше — 30 травня — повноважним представником на Кубані був призначений Ов. Сагателян²³.

Другий період існування генконсульства суттєво відрізнявся від попереднього, що було обумовлено статусом установи, політичною ситуацією, геополітичними змінами, скупченням великої кількості біженців і військовополонених, евакуація яких впродовж п'яти місяців більшовицького панування не відбувалась взагалі²⁴. Була відновлена робота відділів генконсульства: паспортного, біженського і інформаційного. У радянський період більшовиками були вилучені паспорти громадян Республіки Вірменія, замість них видані документи радянського зразка, у зв'язку з чим генконсульство оголосило про анулювання цих документів.

Біженській відділ генконсульства був змушений розпочати нову реєстрацію біженців та формування відповідних списків для організації подальшої евакуації. З цього приводу 26 серпня (8 вересня) Є.Х. Мелікян мав зустріч з командувачем військ Одеського округу полковником Д.І. Туганом-Барановським, який обіцяв сприяння. Наступного дня

27 серпня (9 вересня) вірменський генконсул, разом з харківським консулом доктором Мелікяном, що перебував в Одесі, зустрілись з командиром британського судна, капітаном Керром (в. о. консула), який запевнив, що саме вірменські біженці будуть відправлені насамперед з Одеси²⁵. Виявлені матеріли свідчать, що вже у вересні перша група біженців (90 осіб) була направлена до Вірменії. Наступна група залишила Одесу 4 (17) вересня на пароплаві «Костянтин», серед них були вірменські консули Харкова, доктор Мелікян, і Києва, Ломідзе, та значна група київських і харківських біженців²⁶.

Необхідно зазначити, що Є.Х. Мелікян діяв дуже оперативно не лише в питанні евакуації вірмен і налагодження відносин з місцевою владою, але зумів у короткі терміни сформувати великий консульський штат з 11 осіб: секретар — А.С. Бардуханян, завідувач інформаційного відділу — Ов. К. Багдасарян, завідувач біженського відділу — А.К. Єгізарян, діловодство біженського відділу — Л. Атабеков, службовець відділу — Х.Ов. Мірзоянц, бухгалтер — Є.І. Артін, юридичний радник — Г.Ф. Юзбашян, кур'єр — С. Манукян, лікар — І.Г. Багдасарян, друкар — Н.А. Мелкумянц²⁷. Призначений в. о. генерального консула штат складався з представників місцевої громади, які, в дійсності, не мали жодного відношення до офіційного дипломатичного корпусу Республіки Вірменія в Україні. Отже, відновлене дипломатичне представництво в Одесі фактично було «самоорганізованою дипломатичною установою» місцевої вірменської громади.

Підтвердженням цієї думки виступає той факт, що у Вірменії взагалі не знали про існування і діяльність в Одесі власного дипломатичного представництва. Така ситуація була пов'язана з комунікаційними проблемами. Після того, як 31 серпня (13 вересня) у місті стало відомо, що вірменським урядом Ов. Сагателян призначений офіційним дипломатичним представником при Добровольчому уряді²⁸, Є.Х. Мелікян 24 вересня (за Г.А. Петросяном, тому важко зробити уточнення дати) надсилає рапорт МЗС Республіки Вірменія, яке в Єревані отримали лише 4 листопада. У рапорті зазначається: «Після віддалення радянської влади вірменське генконсульство відразу підняло свій прапор і поновило свою діяльність. Знаходжу, що уряд не буде відмежовуватися від надання подальших генконсульству необхідних вказівок для діяльності та про мій сучасний невирішений стан». Напередодні, 23 вересня, генеральний консул відправляв листа до Ов. Сагателяна, наступного змісту: «Головною задачею генконсульства є встановлення, чи існують між вірменським та добровольчим урядом домовленості щодо мобілізації вірменських громадян». Відповідь надійшла 8 жовтня з відповідними поясненнями. Цікаво, що, ймовірно, здивований існуванням і функціонуванням влас-

ного одеського представництва, МЗС тривалий час не могло прийняти рішення щодо подальшої долі «раптово виниклої установи». Міністр закордонних справ Вірменії А. Хатісян лише 20 листопада призначив К. Будагяна секретарем генерального консула, а на початку грудня за проектом МЗС одеському генконсульству були підпорядковані консули Києва, Криму, Харкова та Бессарабії²⁹.

Враховуючи зазначене, важко охарактеризувати статус вірменського генконсульства. З одного боку, вірменська дипломатична місія перебувала у евакуації в Одесі, але згодом сама була змушена фактично повним складом евакуюватися, з іншого боку, представництво *de facto* існувало деякий час за більшовицької влади та *de facto* і *de jure* визнавалось урядом Добровольчої армії. Однак, суб'єкт міжнародного права — Республіка Вірменія, що уповноважує послів чи консулів представляти свої інтереси в іноземній державі — іншому суб'єкті міжнародного права, в цьому випадку, певний період не наділяв *ipso facto* установу відповідними повноваженнями, а *de jure* уповноважив представляти інтереси у стані Добровольчої армії. Таким чином, другий період існування генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі, на нашу думку, правильним є визнати *ipso facto* вірменською дипломатичною установою, яка захищала інтереси громадян Республіки Вірменія. З встановленням 8 лютого 1920 р. в Одесі радянської влади генеральне консульство Республіки Вірменія було закрито.

¹ Պետրոսյան Գ. Հ. Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանաբարտական հարաբերությունների պատմությունից (1918–1920 թթ.). Երևան, 2002, Եր. հանալ. հրատ., 158 էջ (вір. мовою).

² С-ко С. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти Радянської влади (1918–1919 рр.). Архів Радянської України: історично-архівознавчий журнал. Партвидав «Пролетар». 1932. № 4–5. Липень–жовтень. С. 261–292.

³ "Հայրենիք" ամսագիր, Բոստոն, հուլիս, 1967, էջ 1–12: (Տոնեան Ա. Ռուսկան րանակի հայ սպայի մը յուշեր) [Tonean A. «Hairenik» monthly, Boston, Vol. XLII. № 7, 1–13].

⁴ Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ., Երևան 2002, էջ 60, 65:

⁵ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921: на теренах постімперської Росії. Київ: ВПЦ «Київський університет» 2002. 373 с.

⁶ Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 роках. Київ: К. І. С., 2006. 312 с.

⁷ С-ко С. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 270–271.

⁸ Там само. С. 275–276.

⁹ Давтян Д.А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 гг. Наук. вісн. Одес. держ. екон. ун-ту. 2008. № 17(73). С. 206.

¹⁰ С-ко С. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 266–268.

¹¹ *Պետրոսյան Գ. Զ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 38:

¹² *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921... С. 178.

¹³ *Давтян Д.А.* Геноцид армян глазами одесситов. Одесса: ТОВ «Люмьер», 2011. С. 66.

¹⁴ "Հայ համայնք", թերթ, 18 նոյնբերի, 1918 թ. (№ 28) էջ. 416.

¹⁵ Տես "Հայ համայնք", թերթ, 30 սեպտեմբերի, 1918 թ. (№ 21) էջ. 305.

¹⁶ *Давтян Д.А.* К постановке вопроса о положении армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.). Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Միությունը կապերը 1918–1985 թթ.: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ», Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011, էջ 121–136:

¹⁷ "Հոսանք" թերթ, 11. դեկտեմբերի, 1918 թ. էջ. 4.

¹⁸ "Հոսանք" թերթ, 4 հունվարի, 1919 թ. էջ. 4.

¹⁹ *Պետրոսյան Գ. Զ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 43.

²⁰ Одесские новости. 1919, 31 января.

²¹ *Պետրոսյան Գ. Զ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 56.

²² *Պետրոսյան Գ. Զ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 60.

²³ «Հայ համայնք», թերթ, 18 հունիսի, 1919 թ. (№ 17) էջ. 271.

²⁴ *Давтян Д.А.* К вопросу о положении и численности армянских беженцев в Одессе в 1915–1922 гг. Геноцид вірмен в Османській імперії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Пороги, 2015. 82 с.

²⁵ Одесские новости. 1919, 27 августа.

²⁶ Одесские новости. 1919, 4 сентября.

²⁷ *Պետրոսյան Գ. Զ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 61.

²⁸ Одесские новости. 1919, 13 сентября.

²⁹ Вестник Армении. 1919, 18 декабря.

REFERENCES

1. Davtyan, D. (2008). Do pytannia virmeno-ukrainskykh dyplomatychnykh vidnosyn u 1918–1920 rr. *Naukovyy visnyk Odeskogo derzhavnogo ekonomichnogo universytetu - Scientific messenger of the Odessa state economic university*, 17(73), 201–214 [in Ukrainian].

2. Davtyan, D.A. (2011). *Genocid armian glazami odessitov*. Odessa: TES TOV Liumer [in Ukrainian].

3. Davtyan, D.A. (2011). К постановке вопроса о положении армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.). *Hay gəgt'akanutyān ew Hayrenik'-Sp'yurk' kaper 1918–1985 t't': Mijazgayn gitazhogovi zekuytsner (1918–1985 t't')*, 1, 121–136. [in Armenian].

4. Davtyan, D.A. (2008). К вопросу о положении и численности армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.). *Proceedings from Genotsid virmen v Osmanskiy imperii: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii* (pp. 78–84). Dnipropetrovsk: Porogyi [in Ukrainian].

5. Matviienko, V. (2002). *Ukrainska duplomatiiā 1917–1921 na terenakh postimperskoi Rosii*. Kyiv: Nats. univer. T. Shevchenko [in Ukrainian].

6. *Odesskiye novosti*, 1919, January 31, August 27; September 4, 13 [in Russian].

7. Petrosyan, G. H. (2002). *Hayastani Hanrapetutyān ev Ukrainai divanagitakan harabertutyunneri patmutyunits (1918–1920)*. Yerevan: Petakan hamarsarani hrat [in Armenian].

8. S-ko, S. (1932). Do istorii spilnoi borotbi ukrainskoi I virmenskoï kontrrevoliutsii proty Radianskoi vlady (1918–1919 rr.). *Arkhiv Radianskoi Ukrainy: istorychno-arkhivno-znavchyy zhurnal*, 4–5, 261–292 [in Ukrainian].

9. Tonean, A. (1964). Rusakan banaki hay spay mi hush. *Hairenik monthly*, 7, 1–13 [in English].

10. *Vesnik of Armenia*, 1919, December 18 [in Russian].

11. Viedienieiev, D. & Budkov, D. (2006). *Yunist ukrainskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolituchnoi sluzhby Ukrainy v 1917–1923 rokakh*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

УДК 323.15:94(477.7=353.1)

Олександр Музичко

канд. іст. наук, доц.

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

65082, Україна, Одеса, вул. Дворянська, 2

E-mail: sandro06@ukr.net

ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО ГРУЗИНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ОДЕСІ У 1918–1921 рр.: НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОСТАТІ, ЗНАЧЕННЯ

Метою цієї статті є висвітлення діяльності в Одесі консульства Грузії упродовж 1918–1921 рр. на підставі методології позитивізму. Ця тема вперше ретельно висвітлена нами в історіографії. У результаті дослідження зроблено такі висновки: 1) заснування Грузинського консульства в Одесі зумовлено тривалим процесом існування грузинської громади у цьому місті; 2) в існуванні консульства спостерігаються етапи: вересень 1918 — березень 1919 рр. — налагодження роботи консульства, перевага діяльності, спрямованої на транспортне посередництво колишнім солдатам і біженцям та економічне співробітництво; березень–серпень 1919 р. — діяльність в екстремальних умовах комуністичного терору, допомога ув'язненим; вересень 1919 р. — січень 1920 р. — перерва в існуванні консульства, що було закрито прихильниками відновлення Російської імперії; січень 1920 — лютий 1921 р. — робота в Одесі «Особливої економічної місії Грузинської демократичної республіки на Півдні Росії та в Румунії», що фактично було формою діяльності відновленого консульства.

Ключові слова: Одеса, Грузинська демократична республіка, консульство.

Oleksandr Muzychko

PhD in History, Associate Professor

Odessa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoriants'ka Street, Odessa, 65082, Ukraine

E-mail: sandro06@ukr.net

THE CONSULATE GENERAL OF THE GEORGIAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN ODESSA IN 1918–1921: MAIN ACTIVITIES, FIGURES, VALUE

The purpose of this paper is to study the activities of the Georgian Consulate in Odessa (1918–1921), based on positivism methodology. This theme is carefully illuminated by us for the first time in historiography. The study made the following conclusions: 1) the foundation of the Georgian Consulate in Odessa was due to the long process of existence of the Georgian community in this city; 2) there were stages in the existence of the Consulate : September 1918 — March 1919 — the establishment of the Consulate, mainly for activities aimed at the transport intermediation for former soldiers and refugees, and economic cooperation; March–August 1919 — the activity in extreme conditions of Communist terror, and assistance to inmates; September 1919 — January 1920 — a break in the existence of the Consulate, which was closed by supporters of the Russian Empire restoration; January 1920 — February 1921 — activity in Odessa of “the Special economic mission of the Georgian democratic Republic”, which was actually a form of activity of recovered Consulat. The Georgian Consulate in 1918–1921 in Odessa laid a solid ideological Foundation for the modern phenomenon — the establishment in 1998 of the Consulate General of Georgia in Odessa, which still operates today. Further Studios of this theme must be unfolded in the direction of expansion of the source base, study of Russian and Georgian archives, private family collections, which primarily should contain valuable sources for additional disclosure of the topic. The practical significance of the results achieved lies in the fact that the study can be used for the contemporary diplomatic service of Ukraine and Georgia, the formation of the policy of historical memory, with the aim of honoring anniversaries of events related to important aspects of the Georgian Consulate’s activity in Odessa.

Keywords: *Odessa, Georgian democratic Republic, Consulate.*

Україну й Грузію пов’язують стабільні тісні та дружні взаємини на всіх можливих рівнях: соціально-економічному, культурному, духовному, державно-політичному. Інтегруючим чинником цих відносин була та є дипломатія. Історія дипломатичних взаємин між Україною та Грузією, на відміну від згаданих напрямків, є досить недовгою, що пояснюється тривалими перервами у державотворчому процесі цих країн та народів. Історія дипломатичних відносин Грузії та України на сьогодні є мало вивченою, що визначає наукову актуальність заявленої у цій статті теми дослідження. Історіографічна база нашої теми є вкрай вузькою та обме-

жується лише незначними констатуючими згадками¹. З іншого боку, актуальність теми зумовлена й також її громадським звучанням: Україна та Грузія сьогодні переживають складні часи боротьби за збереження власного суверенітету в умовах окупації частини своєї території російським агресором, що підсилює інтерес до історичного досвіду та витоків сучасного стану. Це зближує обидві держави та підвищує шанси на успішне подолання ними спільних проблем. Метою цієї статті є дослідження діяльності в Одесі консульства Грузії у 1918–1921 рр., спираючись на методологію позитивізму.

26 травня 1918 р. у Грузії проголошено незалежну державу — Грузинську Демократичну республіку. Це створило принципово нові умови для розвитку грузинської консолідації не лише на території Грузії, але й у грузинських діаспорних центрах, зокрема, на території Південної України.

У серпні 1918 р. із Тбілісі до Києва вирушила дипломатична місія Грузії на чолі з Віктором Васильовичем Тевзая, членом грузинського парламенту, юристом за освітою. Мета місії полягала у встановленні дипломатичних, торговельно-економічних та культурних відносин з Українською Народною Республікою. На початку вересня 1918 р. у Києві, після переговорів з урядом, почало функціонувати дипломатичне представництво Грузії. Послом призначений В. Тевзая, його заступником — Д. Вачейшвілі. В. Тевзая уклав із українським урядом кілька міждержавних договорів політичного та економічного (торгівельного та фінансового) характеру². Одеса була важливим дипломатичним центром у зв'язку з регулярним відвідуванням міста іноземними дипломатами. У липні 1918 р. Одесу відвідав Д. Вачейшвілі³. У лютому 1919 р. проїздом із Вінниці у Тбілісі через Одесу проїхало українське посольство в Грузії з 19 осіб на чолі з Л. Лісняком⁴.

Перші згадки про плани заснування Грузинського консульства в Одесі з'явилися в одеській пресі ще на початку липня 1918 р.⁵ Генеральне консульство Грузії в Одесі було засновано 11 вересня 1918 р., проте розгорнуло реальну діяльність від жовтня. Головні завдання консульства полягали в наданні допомоги військовополоненим грузинам та представникам інших національностей, а також у налагодженні торговельних відносин між Україною та Грузією. У віданні консульства була не лише Одеса, але й Одеська округа. Тимчасово консульство розмістилось на етапному грузинському пункті на Польській вулиці, 3⁶. Першою адресою консульства від листопада 1918 р. по лютий 1919 р. було приміщення на вулиці Гоголя 15. Від лютого по вересень 1919 р. Грузинське консульство розташовувалося на вулиці Садова, 4.

Виконувачем обов'язків Генерального консула Грузії в Одесі був призначений випускник юридичного факультету Новоросійського університету Овсій Іларіонович Ушверідзе (1884 — близько 1960 р.)⁷.

Серед інших співробітників консульства у джерелах згадується В. Жоржоліані та Лука Селівановіч Муджирі. Останній іноді виконував обов'язки генерального консула. Розпорядженням республіки Грузії при Грузинському Генеральному консульстві в Одесі у січні 1919 р. було засновано особливу економічну раду, яка мала керувати всіма справами з товарообміну з Грузією і транспортуванням вантажу. Економічна рада видавала довідки і відомості бажаючим налагодити торговельні відносини з Грузією⁸. Для керівництва цим відділом наприкінці січня 1919 р. з Києва до Одеси приїхав член економічної ради при Грузинському посольстві Матвій Іванович Скобелев (1885–1938)⁹. Він був дуже помітною фігурою у суспільно-політичному житті Російської імперії початку ХХ ст., соціал-демократом, учасником революції 1905 р., політичним емігрантом. З 1912 р. був депутатом четвертої Державної Думи від російського населення Закавказзя. У травні–вересні 1917 р. був міністром праці Тимчасового уряду, тісно співпрацював з І.Г. Церетелі. 5 січня 1918 р. на засіданні Установчих Зборів М. Скобелев як депутат від Закавказзя різко засудив комунізм-більшовизм.

На початку березня економічним радником при грузинському консульстві був призначений вже неодноразово згаданий С. Аваліані¹⁰. У серпні 1919 р. серед співробітників консульства згадується його перший секретар Г.А. Меферт¹¹. З квітня по серпень 1919 р. до складу консульства входив уже згаданий В. Тевзая, який очолював грузинську дипломатичну місію і планував лише проїхати через Одесу, але у зв'язку зі встановленням влади комуністів, був змушений затриматися у причорноморському місті на чотири місяці. Генеральне консульство Грузії в Одесі прагнуло налагодити економічні зв'язки між Одесою та Грузією. З цією метою були усунені формальності на Одеській митниці для товарів з Грузії¹², та отримано дозвіл від британського командування на вивезення з Херсонського району для Грузії 100 тис. пудів борошна¹³.

Вагомими були досягнення Грузинського Генерального консульства в Одесі у справі захисту прав громадян Грузії. Консульство забезпечувало всіх бажаючих візами на проїзд до Грузії¹⁴. О. Ушверідзе прагнув захистити громадян Грузії від служби в інших арміях, забезпечити транспортування тисяч грузинів до себе на Батьківщину, нагодувати й обігріти тих, хто перебував в Одесі. З цією метою було засновано благодійну їдальню. Про досягнення консульства свідчить такий конкретний випадок. У березні 1919 р. консульство домоглося від Одеської міської управи видачі грошової допомоги громадянину Грузії, міщанину Кутаїської гу-

бернії, члену правоохоронної дружини, Діонісію Белошвілі, який втратив ліву руку внаслідок збройного зіткнення з бандитами поблизу Одеського толкучого ринку¹⁵.

Велику увагу консульство приділило налагодженню зв'язків між одеситами та населенням Грузії. У лютому 1919 р. до Одеси приїхав представник грузинського телеграфного агентства Я.І. Камський, відряджений для організації телеграфного зв'язку між Грузією та Одесою. Британське командування Одеси висловило готовність надати для цієї мети лінію індоєвропейського телеграфу¹⁶. Того ж місяця консульство організувало для зручності одеського товариства та осіб, що проживали на Кавказі, регулярну пересилку й доставку кореспонденції до Одеси за посередництва кур'єрів¹⁷.

Грузинське консульство не лише прагнуло допомогти громадянам Грузії всіх національностей, але й громадянам інших держав. У грудні 1918 р. з порту вийшов пароплав «Володимир» з 2 тисячами військово-полонених грузинів, вірменів та росіян. Цим же пароплавом Грузинське консульство відправило близько 200 уродженців Туркестану та Сибіру. Їм було надано все необхідне та забезпечено безкоштовний проїзд залізницями¹⁸.

Особливо важливою була роль Грузинського консульства в період панування комуністів в Одесі у березні–серпні 1919 р. У місті були закриті всі консульства, крім Грузинського. Від'їжджаючи, консули поклали місію захисту прав усіх громадян іноземних держав на О. Ушверідзе як голову консульської ради. В умовах кривавого терору, О. Ушверідзе та його колегам вдалося врятувати життя багатьох людей різних національностей. Так, завдяки главі дипломатичної місії і В. Тевзая були звільнені професори С. Вілінський, О. Доброклонський, М. Ренненкамф, С. Груздев, О. Клітін, О. Щербаков та низка відомих судових діячів. Професор С. Вілінський згадував про О. Ушверідзе: «Ця людина разів десять на день обходила камери, цікавлячись долею кожного ув'язненого і надаючи найширшу підтримку, домовляючись з можновладцями, і в результаті дуже багато хто був звільнений»¹⁹.

Після вигнання більшовиків О. Ушверідзе влаштував благодійну виставу в Драматичному театрі, в якій погодились взяти участь Іза Кремер, Полякова, Полонська, Самбірська, Баратов, Василь Вронський, Залевський, Дніпрова, Селявін, Собольщikov-Самарін, Чернов, Михайло Цесевич, Юровський та інші. Вистава не відбулась у зв'язку з ліквідацією консульства. Найтісніше з іноземних представників О. Ушверідзе співпрацював з французьким консулом Лонтъє, пані Гюбір, греком Павліді, італійцем Бассо, поляком Греком та представником німецького Червоного Хреста доктором Гюбе.

Найбільш гострою наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. була проблема грузинсько-вірменських відносин у зв'язку з військовим конфліктом між Грузією та Вірменією. Заява Грузинського прес-бюро із засудженням позиції Вірменії викликала протест вірменського консула в Одесі²⁰. Однак, вже в лютому 1919 р. взаємини між консульствами обох держав в Одесі нормалізувалися. У вірменському консульстві відбувся дипломатичний сніданок для грузинських дипломатів, на якому звучали виключно примирливі заяви²¹.

Непросто склалися відносини О. Ушверідзе з азербайджанськими колегами. У донесенні міністру закордонних справ Азербайджану М.Ю. Джафарову 12 липня 1919 р. дипломатичний представник Азербайджанської Республіки в Україні М.Ю. Везіров згадував про свій візит до О. Ушверідзе: «Он меня принял очень радушно. Говорили о грузинско-мусульманской дружбе, об общих интересах и тут же, переступив границы официального визита, начали вести деловые разговоры, и я поручил защиту интересов наших граждан грузинскому консулу... Инициатива в деле отправки представителей и граждан исходила от грузинского консульства, ибо они находились в контакте с большевиками, совместно устанавливали правила и порядок посадки на пароход». Щоправда, М. Везіров залишився незадоволеним тим, що азербайджанським громадянам довелося довго чекати (кілька годин) відправлення на Батьківщину, тоді як представників інших держав відправили раніше, і звинуватив грузинського консула в нетактовності. Відчувається емоційна упередженість цих звинувачень, адже зрозумілим є бажання О. Ушверідзе насамперед задовольнити інтереси великих держав, від яких залежала вся доля Грузії²².

У серпні 1919 р. О. Ушверідзе надіслав ноту від імені грузинського уряду більшовикам із засудженням їхніх репресій по відношенню до Грузинського посольства у Москві²³.

Єдиною владою, з якою О. Ушверідзе жодним чином не вдалося домовитися, були російські війська генерала А. Денікіна («білогвардійці»). Вже у березні 1919 р. градоначальник Одеси О. Санніков закриття Грузинське консульство, але О. Ушверідзе апелював до британського та французького командування, і права консульства були відновлені. Своє негативне ставлення до Генерального консульства Грузії та власне країни лідери цієї військово-політичної сили сформулювали досить чітко. Градоначальник Одеси генерал М. Шилінг наголосив: «Жодних відносин з Грузією ми не маємо. Консула їй мати не дозволено». Під час візиту до Одеси А. Денікін похвалив вірмен за вірність Росії і дорікнув за зраду грузинам та азербайджанцям²⁴.

Таким чином, 18 серпня 1919 р. М. Шилінг видав наказ про закриття Генерального консульства Грузії в Одесі. Після цього в одній із провідних

одеських газет з'явилась єдина в історії Південної України XIX — на початку XX ст. різко антигрузинська стаття зі схваленням вигнання О. Ушверідзе²⁵. Як приватній особі О. Ушверідзе було дозволено залишитись в Одесі, але він гордо відкинув цю пропозицію. Навіть після закриття консульства О. Ушверідзе відправив британському комісарові Закавказзя, міністерству закордонних справ Грузії, А. Денікіну та французькому командуванню протест з приводу арешту росіянами грузинського пароплава «Брати Феофанія» та складного становища грузинських біженців в Одесі²⁶.

11 вересня 1919 р. члени Грузинського консульства разом з близько 200 грузинськими громадянами, серед них 100 військовополонених, які перебували досі на грузинському етапному пункті, виїхали до Грузії на спеціально зафрахтованому для них моторно-вітрильному судні. Його власник у вигляді компенсації отримав право придбати на Кавказі за нормальними цінами і доставити до Одеси 1500 пудів гасу та масла. Від'їжджаючи з Одеси, О. Ушверідзе зазначив, що він «не мислить Одеси, що настільки зацікавлена у взаєминах з Грузією і настільки тісно пов'язана з нею, без представництва Грузії. Грузія набагато менше зацікавлена у постійних взаєминах з Південною Росією, ніж навпаки. Переважну кількість наших військовополонених ми вже відправили на Батьківщину. У Грузії величезні запаси гасу, дров, які можна експортувати морем до Одеси, цукрова і мануфактурна промисловість. Іноземна валюта набагато дешевша в нас, ніж у Одесі. Ми випускаємо гроші тільки під забезпечення певних природних багатств, марганцева промисловість обіцяє Грузії незліченні багатства. У нас немає ґрунту для більшовизму, уряд спирається на широкі верстви населення»²⁷. Ще більш оптимістичним, але, як показала вся подальша історія, і нереалістичним, було зауваження В. Тевзая про те, що грузинська та російська демократії легко знайдуть спільну мову²⁸.

Процедура закриття консульства і від'їзд консула супроводжувались сплеском позитивних почуттів до Грузії з боку багатьох одеситів. О. Ушверідзе щодня відвідували численні депутації різних громадських, національних груп і організацій: від польської колонії на чолі з ксьондзом Кухарським, вірменської колонії, союзу німців-колоністів Чорноморського краю, місцевої німецької та естонської колоній, Союзу службовців громадських і державних установ Одеси та Херсонської губернії. В усній та письмовій формі вони висловлювали подяку за порятунок їхніх співвітчизників, колег, друзів і родичів. Єпископ Олексій дякував «героям духу — грузинам, кращим братам по вірі» за порятунок священиків від більшовиків²⁹. Тимчасовий президент французького благодійного товариства Лонтьє від імені французької колонії висловлював подяку О. Ушве-

рідзе за те, що він поставився до французьких громадян з терпінням і дбайливістю: «Грузинський консул і його дійсні співробітники можуть бути впевнені, що кожен раз, коли моїм співвітчизникам доведеться говорити про політичні події, свідками яких вони були, імена консула і його співробітників будуть у всіх на устах і будуть супроводжуватися щирою вдячністю, що йде від чистого серця»³⁰. Напередодні від'їзду членів консульства відбулося вшанування О. Ушверідзе групою одеських іноземних та місцевих громадських діячів. Вони наголосили на його заслугах, про які було повідомлено урядам Антанти. Від місцевого французького командування О. Ушверідзе отримав листа подяки.

Через три місяці О. Ушверідзе повернувся до Одеси. Його вітали як діяча, популярного в місцевих громадських, особливо іноземних колах³¹. У січні 1920 р. — лютому 1921 р. він очолював «Особливу економічну місію Грузинської демократичної республіки на Півдні Росії та в Румунії». Членами місії крім О. Ушверідзе були його заступник полковник Олексій Бахвовіч Хвітія, капітан пароплава «Брати Феофанія» Василь Максимович Жоржоліані, начальник охорони при місії Лука Селівановіч Муджирі, Василь Давидович Думбадзе. У жовтні 1920 р. до складу місії був включений інженер, громадянин Грузії Марк Йосипович Рабинович та лікар Андрій Іларіонович Ушверідзе, ймовірно, брат Євсея Іларіоновича. Газети також називали членами місії адмірала князя Чавчавадзе та полковника Чавчавадзе.

В Одесі О. Ушверідзе обговорив питання одесько-грузинського товарообміну з градоначальником та британським консулом³². В інтерв'ю він висловив стурбованість важким становищем грузинських біженців і полонених, які залишилися в Одесі. Він планував просити одного з місцевих консулів прийняти на себе захист грузинів та відбір бажаючих виїхати до Грузії³³.

О. Ушверідзе та його колеги продовжували виконувати інформаційну місію. В умовах антигрузинської пропаганди він відкидав звинувачення в агресивності Грузії, заявляючи, що «ми далекі від агресивності, але будь-які посягання на нашу незалежність зустрінуть відсіч. Ми проти більшовизму. Їхній шлях лежить до Азії, ми свої погляди звертаємо у бік Європи. Грузія поверне собі положення брам, що з'єднують Європу з Азією. Для захисту своєї Батьківщини весь грузинський народ не на словах, а на ділі, як одна людина піде проти тих, хто зазіхає на нашу незалежність»³⁴. Також він пообіцяв, що грузинський уряд прихистить усіх бажаючих представників інтелігенції³⁵.

Головними цілями місії в Одесі було встановлення торговельно-економічних відносин, захист прав грузинських громадян і повернення Грузії пароплава «Брати Феофанія», який був затриманий в одеському

порту спочатку денікінцями, а потім і більшовиками. О. Ушверідзе писав, що цей пароплав поглинув стільки коштів і праці грузинських дипломатів, що він втратив матеріальне значення. Однак, «питання принципу і Державної гідності вимагають, щоб пароплав, який прибув сюди під нашим прапором, повернувся би під ним же у свій вихідний порт Поті»³⁶. Проте завдання місії були паралізовані інвазією комуністів до Грузії. У результаті поїздки членів місії влітку 1920 р. до Харкова та зустрічі там з Х. Раковським комуністи погодилися на звільнення пароплаву. Більше того, було прийнято рішення влаштувати урочисті проводи від'їжджаючим на пароплаві грузинським дипломатам. Однак у серпні 1920 р. більшовики знову вдалися до репресивних дій: припинили визнавати грузинське громадянство, громадяни Грузії почали призиватися на військову службу, нести трудову повинність, їм забороняли повертатися до Грузії. І все ж останній виявлений документ від 28 лютого 1921 р. про діяльність грузинської місії в Одесі свідчить про те, що О. Ушверідзе і його товаришам навіть за таких складних умов вдалося домогтися повернення консульської будівлі на Садовій вулиці. Після укладення мирного договору між Грузією та УРСР О. Ушверідзе просив дозволу на підняття грузинського прапора над цією будівлею. Безумовно, ці успіхи були зведені нанівець після комуністичної окупації Грузії.

Існування грузинського консульства у 1918–1921 роках в Одесі заклало міцні ідеологічно-символічні основи під вже модерне аналогічне явище — заснування у 1998 р. новітнього Генерального консульства Грузії в Одесі.

Хоча в тогочасній пресі відкриття консульства сприймалось як абсолютно новий факт в історії українсько-грузинських відносин, фактично цей акт був відновленням Грузинського консульства та місії в Одесі 1918–1921 років. Справу О. Ушверідзе гідно продовжили грузинські консули в Одесі Тенгіз Сергійович Джанджгава, Георгій Давидович Дзнеладзе, Георгій Рєвазович Джапарідзе, Зураб Сергійович Маршанія, Зураб Георгійович Квачадзе, Теймураз Тимурович Нішніанідзе, Манучар Борисович Цоцонава. Не слід забувати і про факт існування у 2002–2011 роках Почесного консульства Грузії в Ялті на чолі з директором Ялтинського відділення Кримської державної філармонії, заслуженим працівником культури України та Грузії, лауреатом Державної премії АРК, почесним громадянином Криму Елгуджа Григоровичем Кєпуладзе.

Отже, заснування Грузинського консульства в Одесі було зумовлено тривалим процесом існування грузинської громади у цьому місті, символом чого було призначення одесита О. Ушверідзе генеральним консулом; в існуванні консульства спостерігаються етапи: вересень 1918 р. — березень 1919 р. — налагодження роботи консульства, перевага діяль-

ності, спрямованої на транспортне посередництво колишнім солдатам і біженцям та економічне співробітництво; березень–серпень 1919 р. — діяльність в екстремальних умовах комуністичного терору, допомога ув'язненим; вересень 1919 р. — січень 1920 р. — перерва в існуванні консульства, що було закрито прихильниками відновлення Російської імперії; січень 1920 р. — лютий 1921 р. — робота в Одесі «Особливої економічної місії Грузинської демократичної республіки на Півдні Росії та в Румунії», що фактично було формою діяльності відновленого консульства. Подальші студії цієї теми мають розгортатися в напрямку розширення джерельної бази, вивчення російських та грузинських архівосховищ, приватних, родинних зібрань, де передусім мають міститися цінні джерела для додаткового розкриття теми.

---

¹ *Киладзе С.* Україна — Грузія. Неизвестные страницы истории дипломатии. Хроніка — 2000: Укр. культурол. альм.: Україна. Грузія. Київ, 2002. Вип. 47–48. URL: <http://i023.radikal.ru/0907/09/0281dcbf0936t.jpg>; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік: дис. ... док. іст. наук: 07. 00. 02. Київ, 1995. 189 с.; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. Київ, 2002. 397 с.

² *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років. Хроніка — 2000–2002. Вип. 47–48. С. 20–24.

³ Что происходит на Кавказе. Одесские новости. 1918. 9 июля.

⁴ Украинская дипломатическая миссия в Грузию. Одесский листок. 1919. 8 февраля.

⁵ Грузинские консульства на Украине. Одесские новости. 1918. 4 июля.

⁶ Генеральное консульство Грузии в Одессе. Одесский листок. 1918. 17 сентября; В Грузинском консульстве. Одесский листок. 1918. 4 октября.

⁷ Грузинский консул в Одессе. Одесские новости. 1918. 8 октября. Див. більше біографічних фактів про О.І. Ушверідзе у нашій статті: *Музичко О.* Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії. Південний Захід. Одесика. Вип. 21. 2016. С. 224–241.

⁸ Товарообмен с Грузией. Одесский листок. 1919. 11 января.

⁹ Приезд М.И. Скобелева. Одесский листок. 1919. 25 января.

¹⁰ В грузинском консульстве. Одесский листок. 1919. 9 марта.

¹¹ Защита интересов иностранцев. Одесский листок. 1919. 15 августа.

¹² Торговые отношения между Грузией и Украиной. Одесский листок. 1918. 24 сентября.

¹³ Мука для Грузии. Одесские новости. 1919. 29 января.

¹⁴ Учет военнообязанных и не-украинцы. Одесские новости. 1918. 31 октября; Отъезд военнослужащих, уроженцев Кавказа. Одесские новости. 1918. 21 декабря; Въезд в Грузию. Одесские новости. 1919. 26 января; В Грузинском консульстве. Одесские новости. 1919. 20, 30 августа.

¹⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 16, оп. 95, спр. 377.

¹⁶ Телеграфная связь с Грузией. Одесский листок. 1919. 6 февраля.

¹⁷ Корреспонденция на Кавказ. Одесские новости. 1919. 15 февраля.

- ¹⁸ От грузинского консульства и миссии Армении. Одесские новости. 1918. 29 декабря.
- ¹⁹ Одесский листок. 1919. сентября.
- ²⁰ Правда об армяно-грузинском конфликте. Пресс-бюро при грузинском консульстве в Одессе. Одесские новости. 1919. 18 января; Протест армянского консула. Одесские новости. 1919. 22 января.
- ²¹ Армяно-грузинские взаимоотношения. Одесские новости. 1919. 1 февраля.
- ²² Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998. С. 250.
- ²³ Нота грузинского правительсва Совнаркому. Одесский листок. 1919. 15 августа.
- ²⁴ Беседа с генералом И.Н. Шиллингом. Одесский листок. 1919. 5 сентября; Деникин в Одессе. Одесские новости. 1919. 26 ноября.
- ²⁵ Бенони Н.С. Грузинская «виза». Южное слово. 1919. 4 сентября.
- ²⁶ Протест грузинского консула. Одесские новости. 1919. 30 августа.
- ²⁷ К ликвидации грузинского консульства. Одесские новости. 1919. 23 августа.
- ²⁸ Положение Грузии. Одесский листок. 1919. 29 августа.
- ²⁹ Благодарность епископа. Одесские новости. 1919. 23 августа.
- ³⁰ Одесские новости. 1919. 24 августа.
- ³¹ Грузия и нынешний момент. Одесские новости. 1920. 14 января.
- ³² Грузинский консул Ушверидзе у генерала И.Н. Шиллинга. Одесские новости. 1920. 17 января.
- ³³ Грузия и нынешний момент. Одесские новости. 1920. 14 января; Ушверидзе Е. Грузинская миссия в порту. Одесские новости. 1920. 21 января.
- ³⁴ Грузия против большевиков. Одесский листок. 1920. 24 января; Грузия и нынешний момент. Одесские новости. 1920. 14 января.
- ³⁵ Гостеприимство Грузии. Одесские новости. 1920. 21 января.
- ³⁶ ДАОО, ф. Р-599, оп. 3, спр. 2.

REFERENCES

1. Armyano-gruzinskie vzaimootnosheniya. (1919). *Odesskie novosti*, 1 fevralya [in Russian].
2. *Azerbajdzhanskaya Demokraticeskaya Respublika. Vneshnyaya politika. (Dokumenty i materialy)*. (1998). Baku [in Russian].
3. Benoni, N.S. (1919). Gruzinskaya viza. *Yuzhnoe slovo*, 4 sentyabrya [in Russian].
4. Beseda s generalom I.N. Shillingom. (1919). *Odesskij listok*, 5 sentyabrya [in Russian].
5. Blagodarnost' episkopa. (1919). *Odesskie novosti*, 23 avgusta [in Russian].
6. Chto proisxodit na Kavkaze. (1918). *Odesskie novosti*, 9 iyulya [in Russian].
7. Denikin v Odesse. (1919). *Odesskie novosti*, 26 noyabrya [in Russian].
8. General'noe konsul'stvo Gruzii v Odesse. (1918). *Odesskij listok*, 17 sentyabrya [in Russian].
9. Gostepriimstvo Gruzii. (1920). *Odesskie novosti*, 21 yanvarya [in Russian].
10. Gruzinskie konsul'stva na Ukraine. (1918). *Odesskie novosti*, 4 iyulya [in Russian].
11. Gruzinskij konsul Ushveridze u generala I.N. Shillinga. (1920). *Odesskie novosti*, 17 yanvarya [in Russian].
12. Gruzinskij konsul v Odesse. (1918). *Odesskie novosti*, 8 oktyabrya [in Russian].
13. Gruziya i nyneshnij moment. (1920). *Odesskie novosti*, 14 yanvarya [in Russian].
14. Gruziya protiv bol'shevikov. (1920). *Odesskij listok*, 24 yanvarya [in Russian].

15. Kilidze S. (2002). Ukraina — Gruzija. Neizvestnye stranicy istorii diplomatii. *Khronika 2000: Ukr. kul'torol. al'm.: Ukraïna. Gruzija*. Kyiv [in Russian].
16. K likvidacii gruzinskogo konsul'stva. (1919). *Odesskie novosti*, 23 avgusta [in Russian].
17. Korrespondenciya na Kavkaz. (1919). *Odesskie novosti*, 15 fevralya [in Russian].
18. Matviienko, V.M. (2002). *Ukrains'ka dyplomatiia 1917–1921 rokiv: na terenakh postimpers'koi Rosii*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Muka dlya Gruzii (1919). *Odesskie novosti*, 29 yanvarya [in Russian].
20. Muzychko, O. (2016). Pershij gruzins'kij konsul v Odesi Ovsij Ilarionovich Ushveridze: tolerantnist' yak princip diplomatii. *Pivdennij Zaxid. Odesyka*, 21, 224–241 [in Ukrainian].
21. Nota gruzinskogo pravitel'sva Sovnarkomu. (1919). *Odesskij listok*, 15 avgusta [in Russian].
22. *Odesskie novosti*. (1919). 24 avgusta [in Russian].
23. *Odesskij listok*. (1919). 4 sentyabrya [in Russian].
24. Ot gruzinskogo konsul'stva i missii Armenii. (1918). *Odesskie novosti*, 29 dekabrya [in Russian].
25. Ot'ezd voennosluzhashhix, urohencev Kavkaza. (1918). *Odesskie novosti*, 21 dekabrya [in Russian].
26. Polozhenie Gruzii. (1919). *Odesskij listok*, 29 avgusta [in Russian].
27. Pravda ob armyano-gruzinskom konflikte. Press-byuro pri gruzinskom konsul'stve v Odesse. (1919). *Odesskie novosti*, 18 yanvarya [in Russian].
28. Priezd M.I. (1919). Skobeleva. *Odesskij listok*, 25 yanvarya [in Russian].
29. Protest armyanskogo konsula. (1919). *Odesskie novosti*, 22 yanvarya [in Russian].
30. Protest gruzinskogo konsula. (1919). *Odesskie novosti*, 30 avgusta [in Russian].
31. Telegrafnaya svyaz' s Gruziej. (1919). *Odesskij listok*, 6 fevralya [in Russian].
32. Torgovye otnosheniya mezhdru Gruziej i Ukrainoj. (1918). *Odesskij listok*. 24 sentyabrya [in Russian].
33. Tovarobmen s Gruziej. (1919). *Odesskij listok*, 11 yanvarya [in Russian].
34. Uchet voennoobyazannyx i ne-ukraincy. (1918). *Odesskie novosti*, 31 oktyabrya [in Russian].
35. Ukrainskaya diplomaticheskaya missiya v Gruziju. (1919). *Odesskij listok*, 18 fevralya [in Russian].
36. Ushveridze, E. (1920). Gruzinskaya missiya. V portu. *Odesskie novosti*, 21 yanvarya [in Russian].
37. V Gruzinskom konsul'stve. (1919). *Odesskie novosti*, 20, 30 avgusta [in Russian].
38. V Gruzinskom konsul'stve. (1918). *Odesskij listok*, 4 oktyabrya [in Russian].
39. V gruzinskom konsul'stve. (1919). *Odesskij listok*, 9 marta [in Russian].
40. V'ezd v Gruziju. (1919). *Odesskie novosti*, 26 yanvarya [in Russian].
41. Zaruda, T.V. (1995). Zovnishn'opolitychna diial'nist' uriadu Ukrains'koi Derzhavy. 1918 rik. *Ph.D. thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
42. Zashhita ininteresov inostrancev. (1919). *Odesskij listok*, 15 avgusta [in Russian].

УДК 930.25(341.34:342.384.4)(481)

Олександр Цвєтков

д-р. іст. наук, старш. наук. співроб., проф.
Дипломатична академія України при МЗС України
01001, Україна, Київ, вул. Велика Житомирська, 2
E-mail: o.tsvietkov@gmail.com

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ В НОРВЕГІЇ

Ставиться питання про актуальність проведення міжнародних пошуків імен загиблих під час Другої світової війни. Надається інформація про архівну справу й архіви Норвегії. Розкривається тема перебування радянських військовополонених у Норвегії упродовж 1941–1945 рр. та проблема пошуків імен загиблих і похованих полонених на цій території. З'ясовуються можливості доступу до електронної бази даних щодо імен і місць поховання радянських полонених в архівних центрах Норвегії. Наголошується на гуманітарній ролі норвезьких дослідників у знаходженні імен і місць поховань 9 тисяч радянських військовополонених.

Ключові слова: міжнародні архіви і гуманітарні питання, доля радянських військовополонених та місця поховань загиблих у Норвегії, електронна база даних у норвезьких архівах.

Oleksandr Tsvietkov

Doctor of History, Senior Researcher, Professor
the Diplomatic Academy of Ukraine
of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
2, Velyka Zhytomyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: o.tsvietkov@gmail.com

ARCHIVES' DATA ON SOVIET PRISONERS OF WAR AND MEMORIALS IN NORWAY

The author raises the issue on relevance of international search for the names of killed persons during the Second World War, as well as provides information on the archives of Norway. The article deals with the presence of

Soviet prisoners of war in Norway during 1941–1945 and the problem of searching for the names of the dead and buried prisoners in this territory. The author analyzes access to the electronic database on the names and places of burial of Soviet prisoners through the archival centers in Norway. This paper stresses the humanitarian role of Norwegian researchers in finding names and burial places of the thousands of Soviet prisoners of war.

Keywords: *international archives and humanitarian issues, the fate of Soviet POWs and burial places of killed persons in Norway, an electronic database at the Norwegian archives.*

У 2008–2011 роках під час дипломатичної роботи в Королівстві Норвегії відбулися перші знайомства, а згодом налагодилася співпраця з норвезькими офіційними особами та експертами-дослідниками, які представляли органи адміністративного управління і власне ведення архівної справи в країні.

Згідно з законом про архіви від 1992 р., Національний архів Норвегії становить собою організовану державну службу, яку складають Центральний офіс, розташований у столиці країни м. Осло, а також мережа із 8 регіональних державних архівів та архіву народу саамі або лопарів (звідси «земля лопарів» або Лапландія), значна частина якого живе на півночі Норвегії. Національне законодавство визначає не тільки чітку організаційну підпорядкованість архівної служби, де Центральний офіс відповідає за збереження матеріалів і документів державних інституцій та відповідних державних фондів, а регіональні — за матеріали від регіонального і місцевого рівнів державної адміністрації, але і відкритість та доступність фондів для користування й дослідницької роботи усіх бажаючих.

Центральний офіс розташований у сучасній будівлі на мальовничій околиці міста зі зручними під'їздами громадським і приватним автомобільним транспортом. У його наземній двоповерховій частині розташовані кабінети служб та читальні зали, а чотири підземні поверхи мають достатньо місця для сховища документів. Тут зберігаються усі офіційні документи державних інституцій після їх 25-річного терміну перебування в оперативному використанні, що вже займають 125 тис. метрів архівних полиць і щорічно поповнюються приблизно 4 тис. метрів. Архіви відкриті протягом всього року, і більшість послуг в них надаються безкоштовно. Найдавніший документ, що перебуває на зберіганні, датовано 1189 роком¹.

Оскільки з історичного погляду масових імміграційних хвиль з України на територію Норвегії не відбувалося, тож в силу професійної зацікавленості та для з'ясування існування можливих документів щодо

контактів з Україною чи слідів перебування українців на території цієї країни у попередні періоди, найкращим способом було звернутися з цим питанням саме до центрального архіву Норвегії. Як виявилось, документально пов'язаними з тематикою України в архівах є дипломатичні фонди з матеріалами про листування консульства Норвегії у місті Одесі на початку минулого століття з оперативною інформацією щодо торговельних та економічних питань та відповідних інтересів Норвегії у регіоні і морській торгівлі.

На окрему увагу заслуговують фонди офіційного та особового походження, документи яких містять інформацію про гуманітарну місію великого норвежця і всесвітньо відомого вченого і дослідника Ф. Нансена на території повоєнної і пореволюційної Росії та України у 1920–1922 рр. У цей час завдяки його міжнародним контактам, дипломатичному посередництву і персональній енергії вдалося повернути до своїх країн загалом 430 тис. військовополонених Росії і Німеччини. Організована ним міжнародна гуманітарна допомога врятувала тисячі життів голодних у центральній Україні та Поволжі. А коли 1922 р. за ініціативою В.І. Леніна було прийнято декрет про позбавлення громадянства Росії (також України, а з 1924 р. і всього СРСР) усіх тих, хто виїхав за кордон без дозволу і документів нової влади (за оцінками, до 800 тис. громадян), саме введення «паспортів Нансена» дало змогу легального перебування за кордоном практично до середини 1930-х років для понад 450 тис. громадян колишньої імперії (і серед них І. Стравінському, С. Рахманінову, М. Шагалу, О. Галичу та іншим)².

Проте найбільш наближеними у часі, соціально значущими, на нашу думку, виявилися архівні документи про перебування радянських військовополонених на території Норвегії у 1941–1944 рр. та їхні іменні списки на репатріацію до СРСР у 1945 р. Приблизно чверть із них за реєстраційними даними можна віднести до вихідців з України.

За різними оцінками у зазначений період на територію окупованої Норвегії німецькою владою було перевезено близько 100 тис. радянських військовополонених, з яких до 90 тис. були ув'язненими військовослужбовцями, а 9 тис. т.зв. «остарбайтерами». Серед цивільних представників було до 1,5 тис. жінок і 400 дітей. Усі вони були радянськими громадянами, яких перевезли працювати і перебувати у примусових таборах для забезпечення німецьких інтересів у Норвегії. Тут також перебували групи полонених з Югославії та Польщі, але не такі чисельні. Усі вони зазнавали під впливом нацистської расистської ідеології надзвичайно бруталного ставлення з боку окупаційної влади і перебували у жахливих умовах проживання, переборюючи і холод кліматично суворого краю, і голод та жахіття режиму концентраційних таборів.

Мета їхнього перебування у Норвегії визначалася гітлерівськими планами зведення потужних оборонних споруд і реалізації транспортних проектів на півночі Норвегії. Відповідно полонені використовувалися на найбільш важких роботах з прорубування скельних масивів для проведення залізничної колії на Північ, побудові злітних смуг та фортечних укріплень. Командувач німецьких окупаційних сил для виконання гітлерівських планів вимагав збільшення кількості полонених до 145 тисяч. Однак цим планам вже не судилося здійснитися і, зокрема, залізницю для перекидання сил із забезпечення контролю над стратегічним районом Північної Атлантики було побудовано полоненими лише частково.

Жахливі умови перебування радянських військовополонених у Норвегії своїм наслідком мали те, що із загальної кількості 100 тис. полонених загинуло 13 700 осіб. Ця цифра, яка у кількісному вимірі переважала людські втрати Норвегії під час усієї війни, та безпосереднє бачення страждань полонених у таборах за умов німецької окупації загалом викликали почуття симпатії та співпереживання з боку норвезьких громадян, які, часом ризикуючи своїм життям, намагалися всіляко допомагати радянським полоненим. Цим може пояснюватися і те, що і до нашого часу уряд Норвегії покриває усі витрати, пов'язані з доглядом за місцями поховання радянських військових, обслуговування яких здійснюється місцевою владою, а координація такої діяльності по всій країні покладається на Міністерство модернізації, адміністрування та у справах церкви.

Згідно з рішенням Ялтинської (Кримської) конференції союзників 1945 р. усі полонені за кордоном у післявоєнний час мали бути повернуті до своїх країн. Відтак, у червні–липні 1945 р. з території Норвегії було репатрійовано 84 775 осіб, рукописний список прізвищ і особистих даних яких зберігається у фондах Центрального архіву і доступний для громадських запитів та звірок. Посольством України в Норвегії із загального списку було відібрано 16 562 прізвища осіб, які за вміщеною інформацією, вірогідно, проживали чи призивалися до війська з території України. Ці дані були надіслані 2010 року на адреси Державного комітету архівів України та Співки ветеранів України для можливого висвітлення та поширення.

1945 р. вже були достатньо відомими правила поведження радянської влади з полоненими репатріантами, і тому в Норвегії до 2 тис. полонених скористалися можливістю внести себе до списків так званих «спірних осіб» (різне читання лінії кордону та визначення громадянства станом на 1939 р. і 1945 р.) і не були репатрійовані. Основну частину полонених було відправлено до СРСР у кілька етапів: залізницею через Швецію до Ленінграда та пароплавами до Мурманська. Їх подальша доля статистично та в плані інформації поки мало відома.

Практично не було зацікавленості з боку офіційної радянської влади і щодо з'ясування імен полонених, які загинули і були поховані на території Норвегії. Вся увага до утримування місць поховань, розкиданих по численних колишніх розташуваннях примусових таборів, практично покладалася на норвезьку сторону. Як не дивно, певне публічне загострення цього питання принесла з собою «холодна війна». У Норвегії, яка з 1949 р. стала членом НАТО, витримуючи шалений політичний тиск з боку СРСР щодо цього кроку та певне погіршення у двосторонніх стосунках, водночас помітно посилилася активність радянських чинників щодо поїздок до місць поховань колишніх полонених, особливо якщо це пов'язувалося з місцями розташування поруч закритих об'єктів і недостатньо контрольованих зон.

Під впливом взаємних, часом доволі різких, звинувачень у шпигунських пристрастях та протиправних діях, уряд Норвегії ухвалив рішення про ліквідацію численних відокремлених поховань радянських військовополонених і пам'ятних знаків, розкиданих переважно по нелюдних місцях північних територій, зібравши більшість з них в одному місці. Ця операція, проведена 1951 року, отримала назву «Асфальт». Назва пов'язувалася з тим, що перепоховання проводилися у літній час, за обтяжливих умов — а для пакування праху загиблих використовувалися мішки з-під перевезених асфальтних сумішей. Не дивно, що такі заходи додавали напруги до всієї ситуації у двосторонніх відносинах, яку один з провідних норвезьких публіцистів Тор Ейсун назвав «Війною цвинтарів», а історик Кнут Еріксон охарактеризував як «пожухлу провокацію Радянського Союзу»³.

Незважаючи на колізію інтересів двох сторін, справу було зроблено. Місцем колективного перепоховання — 7 551 невідомого і 826 з іменами на індивідуальних мідних табличках — була обрана ділянка на острові Тйотта — між морем і горами, з відкритим мальовничим краєвидом і з кам'яним монолітним пам'ятним знаком на вершині. Обране місце, увага та догляд за ним місцевої спільноти внесли спокій у всю ситуацію. У 1953 р. меморіал був освячений і досі служить пам'ятним місцем проведення офіційних і приватних поминальних церемоній за загиблими військовополоненими. Так, у 1959 р. король Норвегії Олав V, демонструючи ставлення до проблеми як вища посадова особа країни, під час офіційного візиту до регіону включив до програми відвідання меморіалу поховань радянських військовополонених і разом з донькою принцесою Астрід поклав квіти до пам'ятного знака.

У 1970 р. поруч із цим меморіалом було встановлений пам'ятний хрест та відкрито міжнародне воєнне перепоховання 2 тис. неопізнаних радянських, польських та югославських військовополонених, які восени

1944 р. були потоплені разом з командою корабля «Рігель» унаслідок бомбардувань авіацією союзників. Трагедія вкотре засвідчила, що на війні буває і так, що масовими жертвами стають не тільки комбатанти, але й мирні цивільні люди чи полонені, які потрапляють під помилкові чи випадкові атаки воєнної авіації. Що ще гірше, часто пам'ять про такі жертви не міститься в жодних документах, а відтак не зберігається навіть на полицях національних архівів, а на місці їхніх поховань найчастіше позначається — «невідомі».

До 2009 року 826 імен на табличках меморіалу в Тйотта і загалом 2 700 віднайдених імен серед похованих у Норвегії радянських військовополонених стали відомі завдяки проведеним у країні архівним пошукам. Проте системна міжнародна робота щодо з'ясування імен радянських військовополонених розпочалася за кошти норвезького уряду лише 2010 року на базі музейно-меморіального комплексу «Фелстад» — колишнього «табору смерті», через який загалом пройшло 4 200 полонених з 15 країн світу.

Дослідниця центру д-р Мерієнн Нірланд Солейм у рамках міжнародного проекту «Воєнні могили вимагають імен похованих» протягом кількох років працювала в Архіві Міністерства оборони Російської Федерації з трофейними німецькими картками на військовополонених та в архівних центрах Німеччини. Практично завдяки її наполегливим зусиллям з організації пошукових робіт, перекладів і перезаписів на електронні носії даних з німецьких індивідуальних карток вдалося не тільки струсити пил десятиліть з останніх (бо цим або взагалі не займались, або сторонніх до фондів не допускали), але й зробити таку інформацію реально доступною.

Як з'ясувалося, німецькі індивідуальні та лазаретні картки полонених містять інформацію про особисті дані останніх, часом з фотографіями, а також відбитки пальців та відмітки про індивідуальні особливості. У нижній частині карток відводилося місце для інформації про кваліфікаційні якості, а також щодо оперативних даних — про втечі, затримання, приписки до таборів пересилки та інші спеціальні відмітки. На звороті або другій сторінці — відомості про захворювання, можливі приписки щодо роботи, виданого спецодягу тощо. Усі картки систематизувалися за персональними номерами полонених та номерами чи назвами таборів перебування. У випадку смерті обов'язково вносилися записи про її причини, номер і місце поховання. Схожими, але з меншим об'ємом інформації, були лагерні картки, де основне місце займала інформація про особисті дані.

Більшість записів робилася від руки, нечітко, інколи різними мовами — ось чому стільки наполегливості і часу вимагалось від дослідників, щоб

перекласти цю інформацію на електронні носії і тим самим забезпечувати можливості її подальшого аналізу, кращого зберігання та онлайн поширення.

У результаті таких зусиль у березні 2011 р. в рамках центру «Фелстад» була започаткована база даних з веб-сайт адресою: www.krigsgraver.no з інформацією про 4 тис. нових імен військово-полонених. Надалі, станом на нинішній час відкрито і внесено до електронної бази даних 8,5 тис. імен радянських військовополонених, похованих у Норвегії. Тепер усім зацікавленим у з'ясуванні долі полонених на території Норвегії достатньо вийти на електронну адресу центру, щоб знайти відповідну інформацію (<http://www.arkivverket.no/digitalarkivet>). Або, в разі невдалого пошуку чи специфічних питань, звернутися до чергового менеджера, наприклад: Arne Langås on email arne.langas@falstadsenteret.no для отримання допомоги у пошуку.

У перспективі, за планом норвезької сторони, будуть визначені імена усіх можливих військовополонених, похованих у Норвегії, з занесенням повного списку імен до меморіалу на острові Тйотта. Можна лише схилити голову в пам'ять загиблих і надати високу оцінку та щире подяку Норвезькій стороні, і насамперед д-ру Меріанн Нірланд Солейм та її колегам, за самовіддану працю і великої ваги гуманітарну місію, яку вони виконують.

---

¹ The National Archives of Norway — Arkivverket. URL: <https://www.arkivverket.no/eng>

² The Nansen passport — Arkivverket. URL: www.arkivverket.no ›

³ Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance. Edited by Alexandre Dessingué, Jay M. Winter. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=xMlgCgAAQBAJ&pg=PA119&dq=war+memorials+in+norway+Tjotta&hl>

REFERENCES

1. Dessingué Alexandre, Winter Jay M. (Eds.). Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance. Retrieved from: <https://books.google.com.ua/books?id=xMlgCgAAQBAJ&pg=PA119&dq=war+memorials+in+norway+Tjotta&hl> [in English].

2. Soleim, Marianne N. (2016). Soviet Prisoners of War in Norway 1941–45 — Destiny, Treatment and Forgotten Memories. *Modern history of Russia*, 1, 22–32 [in English].

3. The Nansen passport — Arkivverket. Retrieved from www.arkivverket.no › [in English].

4. The National Archives of Norway — Arkivverket. Retrieved from <https://www.arkivverket.no/eng> [in English].

**Доповіді українських учасників
Міжнародного круглого столу
до 60-річчя Угорської революції
1956 року на тему:
«УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ
ЯК ПРОЯВ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ І ПОЧАТОК КРАХУ
ПРОРАДЯНСЬКИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ»
(Київ, 21 жовтня 2016 р.)**

УДК(930+82-94)(477):316.423.3(439)“1956”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

**УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕМУАРИСТИЦІ**

У статті розглядається науковий доробок українських істориків щодо дослідження Угорської революції 1956 року, а також відображення цих історичних і водночас трагічних подій у мемуарній літературі. Відзначається вплив на українську історичну науку нового етапу в розвитку угорської та російської історіографії жовтневої революції 1956 р., що розпочався наприкінці 80-х — початку 90-х років ХХ ст., а також публікації радянських документальних джерел. Серед досліджень вітчизняних істориків автор виокремлює монографічні праці І. Короля, В. Луцця і Р. Пилявця, публікації про відлуння подій 1956 р. в Угорщині на Закарпатті, а також мемуари українського громадсько-політичного й культурного діяча, дисидента й правозахисника Л. Танюка.

Ключові слова: Угорська революція 1956 року, документальні джерела, українська історіографія, мемуарна література.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY AND MEMOIRS

The article deals with Ukrainian historians' scholarly contributions to investigate the events of the 1956 Hungarian Revolution, as well as the reflection of these historical and at the same time tragic events in memoir literature. The influence on the Ukrainian historical science of a new stage in the development of Hungarian and Russian historiographies of the 1956 October Revolution, which began in the late 1980s and early 1990s, is noted. Among the studies of domestic historians, the author highlights the monographs of I. Korol', V. Luschaj and R. Pyliavets', publications about echoes of the 1956 Hungarian events in Transcarpathia, as well as memoirs of the Ukrainian public-political and cultural figure, dissident and human rights activist L. Taniuk.

Keywords: *the 1956 Hungarian revolution, documentary sources, Ukrainian historiography, memoir literature.*

Пам'ятні й водночас трагічні події осені 1956 р. в Угорщині залишили незабутній слід не тільки в угорській, але й європейській історії ХХ століття, викликавши широкий резонанс у всьому світі. Вони стали відображенням складних суперечностей повоєнного світу часів розгортання «холодної війни» та наслідком глибокої соціально-економічної, політичної і духовної кризи в Угорській Народній Республіці, першим з низки прийдешніх і, безсумнівно, найгострішим проявом системної кризи світового соціалізму загалом і, по суті, поклали початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі, який успішно завершили народно-демократичні революції кінця 80-х років ХХ ст. у країнах «соціалістичного табору».

За 60 років, що минули після угорських подій 1956 р., з'явився величезний пласт різноманітних публікацій, присвячених цій безпрецедентній за характером і наслідками як для угорського народу, так і для

СРСР, світового соціалізму й міжнародних відносин загалом сторінці новітньої історії. Утім переважна більшість праць, що були опубліковані за гарячими слідами тих подій, а також ті, які виходили до кінця 80-х років минулого століття, мають тенденційний заідеологізований характер, що пояснюється передусім політичними умовами, в яких працювали дослідники, відсутністю доступу до першоджерел, а головне, і це стосується насамперед радянської та угорської історіографії, — існуванням ідеологічного табу та жорсткою державною цензурою, що примушувало істориків висвітлювати й оцінювати події 1956 р. в Угорщині тільки з «погоджених» партійних позицій, які вперше озвучив головний ідеолог радянських комуністів секретар ЦК КПРС М. Суслов вже 6 листопада 1956 р. у доповіді з нагоди 39-ї річниці «Великої Жовтневої соціалістичної революції» у Москві. Він охарактеризував угорські події як «контрреволюцію», «спробу реакційних, антисоціалістичних елементів, спрямованих міжнародною реакцією, повалити народно-демократичний лад в Угорщині й ліквідувати всі соціалістичні завоювання угорських трудящих», а військову інтервенцію СРСР і збройне придушення радянськими військами народного повстання в Угорщині — як «братню допомогу» СРСР, «виконання інтернаціональної місії із захисту соціалізму від імперіалізму»¹. У той же день з'явилося Звернення Тимчасового ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії (її нового, кадарівського керівництва) до угорських комуністів про діяльність уряду Імре Надя, в якому, зокрема, зазначалося, що він «здав позиції робітничого класу і став на ґрунт націоналізму та шовінізму, відкрив шлях контрреволюційним силам і тим самим зрадив справі соціалізму»².

І лише новітні наукові дослідження останньої чверті століття (з урахуванням попередніх здобутків західної історіографії, у т.ч. праць угорських емігрантів та публікацій угорського самвидаву 70–80-х рр. ХХ ст.) надають можливість відтворити достатньо повну й об'єктивну картину трагічних подій 1956 р. в Угорщині, більш глибоко проаналізувати механізм спроб радянського керівництва щодо політичного врегулювання угорської кризи, розкрити характер, особливості й наслідки збройного втручання СРСР, показати реакцію на це провідних держав світу, ООН та світової громадськості й з'ясувати дійсні причини, характер і наслідки Угорської революції та її місце й значення у світовій історії.

Переломний етап у дослідженні Угорської революції 1956 р., зокрема в угорській історіографії, розпочався 1988 р., коли за рішенням травневої партконференції УСРП була створена спеціальна комісія з об'єктивної оцінки розвитку Угорщини у повоєнні роки з метою розробки рекомендацій щодо вдосконалення соціалізму на чолі з одним із тодішніх партійних лідерів Імре Пожгаї. Він на основі висновків комісії 28 січня

1989 р. виступив із сенсаційною для багатьох заявою про те, що події 1956 р. в Угорщині носили не контрреволюційний характер, а були народним повстанням проти існуючого в країні адміністративно-бюрократичного режиму, політика якого завела країну в глибоку соціально-економічну, політичну, духовну кризу і викликала гостре незадоволення громадськості³. А вже в 1990 р. представники угорської еміграції у Брюсселі відкрили Інститут історії революції 1956 р., який став головним центром збору й вивчення документальних джерел та публікації нових праць, присвячених революції 1956 р. в Угорщині.

Важливим кроком у ліквідації «білим плям» в історіографії тих подій стала також передача угорському уряду в листопаді 1992 р. Президентом РФ Борисом Єльциним (який, до речі, у виступі перед депутатами Державних зборів Угорщини офіційно вибачився перед угорським народом за радянську воєнну інтервенцію) комплекту секретних документів, які були видані 1993 р. спочатку в Будапешті у двох збірниках — «Дос'є Єльцина. Радянські документи про 1956 р.» та «Невідомі сторінки історії 1956 р. Документи з колишнього архіву ЦК КПРС», потім і в Москві — спершу в періодичних наукових виданнях, а згодом опубліковані окремою книгою⁴.

Новий етап у розвитку угорської історіографії жовтневої революції 1956 р., розпочатий наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст., справив глибокий вплив на російську та українську історичну науку. Поряд з російськими науковцями (Желіцкі Б.Й., Мусатов В.Л., Орехова Е.Д., Пронько В.А., Стикалін А.С. та ін.), суттєвий внесок в об'єктивне висвітлення угорських подій 1956 р. зробили й українські історики О. Бажан, С. Василенко, М. Держалюк, І. Король, І. Ліхтей, В. Лушай, І. Мандрик, Р. Пилявець, Є. Пугач, С. Страшнюк, Ю. Шаповал та інші вітчизняні вчені. В незалежній Україні була проведена низка наукових конференцій з проблем становлення тоталітарних режимів, політичних криз й антитоталітарних рухів та революцій у країнах Східної Європи в ХХ ст. Зокрема, перша така велика міжнародна наукова конференція відбулась у вересні 1993 р. в Харкові (за її результатами видані 2 томи матеріалів, хрестоматія та посібник для студентів історичних факультетів⁵), а одна з останніх — в Ужгороді в листопаді 2006 р. на тему: «Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем у країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр.», у центрі дискусій якої були саме революційні події в Угорщині 50-річної давнини. Матеріали цієї конференції теж опубліковані⁶. Об'єктивна й узагальнююча оцінка історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи, в т. ч. Угорщини та революційних подій у ній 1956 р., дана в ґрунтовному й інноваційному навчальному посібнику для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів «Історія Центрально-Східної

Європи» за редакцією проф. Л. Зашкільняка (Львів, 2001) та багатьох інших шкільних і вишівських підручниках України.

Серед публікацій українських істориків щодо подій 1956 р. в Угорщині на особливу увагу заслуговує книга професора Ужгородського національного університету Івана Короля «Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів». Не зупиняючись на детальному науковому аналізі її змісту, лише зазначимо, що заслуговує на увагу авторський підхід до проблеми, окреслений ним у вступі до цієї оригінальної праці. Зокрема, І. Король пише: «Тривалий час у наукових колах Угорщини й за її межами було і залишається дискусійним питання, чому саме угорська прогресивна громадськість першою серед народів країн Центральної та Південно-Східної Європи наважилася відкрито стати на шлях революційної боротьби проти тоталітаризму, за побудову демократичної, правової держави. Однозначної відповіді на це питання поки що не дано, мабуть її й не слід чекати. — Водночас він продовжує. — Ми не маємо підстав стверджувати, що Угорщина була найслабшою ланкою в ланцюгу країн соціалістичної системи, бо життєвий рівень її населення був значно вищим, ніж у сусідній Румунії. Не поступалася вона жодними показниками перед сусідніми Чехословаччиною і Польщею.

Тут, мабуть, причини іншого характеру. І перш за все, революційні традиції угорського народу, який до 1956 року пережив дві революції — 1848–1849 рр. і 1918–1919 рр. Вони були різними за характером, класовим змістом, рушійними силами, наслідками, але вони стали справжніми школами революційного виховання, гарту угорської нації.

По-друге, угорський народ один з тих, для якого найбільшою ціною серед учасників гітлерівської коаліції обійшлася Друга світова війна, і після її закінчення трудящі маси сподівалися на краще життя, а його, по суті, не сталося. *[У зв'язку з цим додамо, що війна забрала життя понад 1 млн. мешканців Угорщини, половина з них стали жертвами Голокосту. Ще 1 млн. угорців покинули країну перед вступом Червоної армії взимку 1944–1945 рр., причому 100 тис. вже ніколи не повернулися додому. 300 тис. перебували в полоні союзників і 600 тис. — депортувалися до таборів примусової праці на території СРСР, додому повернулися далеко не всі. — Авт.]*

По-третє, Угорщина після Другої світової війни одна з перших опинилася в тенетах сталінських планів світовлаштування, на її території були розміщені радянські окупаційні війська з широкою мережею репресивних кадебістських органів. Вони встановили жорсткий політичний контроль за всіма сферами суспільно-економічного й політичного розвитку країни, були ініціаторами повторення сталінських репресій у містах і селах Угорщини, що викликало справедливі протести з боку громад-

ськості країни. [З приводу цього нагадаємо, що в період керівництва Угорською партією трудящих Матяша Ракоші в країні насаджувався культ особи, поширювалася атмосфера загальної недовіри та підозри. Десятки тисяч комуністів було піддано репресіям. Наступними кроками стали масові насильницькі виселення людей з міст та ліквідація заможних селян. Загалом з 1952 по 1955 роки судовим і поліцейським переслідуванням піддано понад мільйон громадян (при населенні країни 9,5 млн. чол.). Саме про формування й панування в Угорщині сталінсько-ракошистського тоталітарного режиму та його системну кризу як головну причину Угорської революції йдеться в монографії київського історика В.І. Луцяя⁷. — Авт].

По-четверте, Угорщина, опинившись наглухо прикутим п'ятим колесом до сталінської коліснички тоталітаризму, з допомогою більшовистсько-комінтернівських кадрів з числа угорців, стала чи не найбільш відкритим полігоном денаціоналізаторської політики, яка ігнорувала національні почуття, честь і гідність корінного населення. Ось чому хрущовська «відлига», яка наступила після смерті Сталіна, вплинула на угорське суспільство значно глибше і серйозніше, ніж в інших сусідніх країнах⁸.

А завершує своє оригінальне дослідження професор І. Король аргументованим висновком про те, що «у жовтні–листопаді 1956 року в Угорщині вперше серед країн-сателітів Москви надзвичайно яскраво і трагічно проявився національно-визвольний дух угорського народу, який так жорстоко був придушений радянськими військами»⁹.

Про дії військових частин і з'єднань збройних сил СРСР під час підготовки та проведення воєнних операцій з придушення революції на території Угорщини в 1956 р. (а їх було дві — під кодовими назвами «Хвиля» і «Вихор») йдеться в книжці українського військового історика Ростислава Пилявця¹⁰. У ній на основі документів Центрального архіву Міністерства оборони РФ досить переконливо доведено, що восени 1956 р. радянські війська загальною кількістю 60 тис. військовослужбовців (6 тис. танків та ін. воєнної техніки), здійснивши збройну інтервенцію проти суверенної держави — Угорщини, зустріли не тільки супротив керівництва і населення країни, але й могутній збройний опір з боку стихійно створених повстанських загонів і груп, підтриманих частиною Угорської народної армії. Автор стверджує, що незважаючи на те, що тенденції розвитку внутрішньої ситуації в УНР наприкінці жовтня, коли фактично перемогла народно-демократична революція, виявилися достатньо неоднозначними й суперечливими, все ж навряд чи буде правильним характеризувати тодішню складну ситуацію в країні як громадянську війну або навіть як її переддень, як це роблять окремі російські історики. Немає достатніх підстав і для того, щоб називати події 1956 р. війною між

СРСР і Угорщиною, як це роблять деякі автори. Безсумнівим є одне — в Угорщині мав місце збройний конфлікт, причому спочатку внутрішній (у формі збройного народного повстання), а після введення до Будапешта радянських окупаційних військ — інтернаціоналізований (з боку СРСР — збройна інтервенція, а з боку повстанців — національно-визвольна боротьба за незалежність, що продовжувалася в активній фазі близько тижня — з 4 до 11 листопада).

Характерною особливістю протиборства були жорстокі дії обох сторін збройного конфлікту, їхні значні втрати й величезні жертви серед мирного населення. Нагадаємо, що під час цих трагічних подій загинуло до 4 тис. угорських патріотів, причому найбільші втрати припадають на Будапешт — близько 2700 громадян. А щодо втрат з радянського боку, то за офіційними даними ця цифра становить 2260 чоловік, з яких у боях загинуло 669 солдатів і офіцерів, 51 — пропав безвісті, а 1540 — поранено. Мабуть не випадково події жовтня–листопада 1956 р. в Угорщині називають не тільки «незавершеною революцією», але й «революцією із жорстким обличчям»¹¹.

Окрема тема в українській історіографії Угорської революції — масовий терор проти т.зв. «контрреволюціонерів» після придушення революції за активною участю радянських спецслужб. Лише до середини листопада 1956 р., наприклад, в Угорщині радянськими органами безпеки заарештовано 1372 осіб, серед яких було чимало невинних угорських громадян, частина з яких, насамперед молодь, всупереч міжнародним правовим нормам, була вивезена до СРСР (наприклад, лише в Ужгородській в'язниці Закарпатської області УРСР протягом декількох місяців утримувалось понад 800 заарештованих учасників Угорської революції). Про це, зокрема, йдеться в документальній книжці закарпатського дослідника-журналіста Дупки Дьордя¹². До речі, питання відлуння Угорської революції та визвольної війни 1956 р. на Закарпатті, зокрема причетність до цих подій угорців краю, є темою, яка заслуговує на окреме дослідження істориків, так само як суспільна реакція на угорські події 1956 р. в Україні загалом. У 2008 р., наприклад, в угорському місті Дебрецен була захищена, а згодом у Києві повторно апробована кандидатська дисертація на цю тему молодого науковця з м. Берегово Закарпатської області України Наталії Вароді, яка ґрунтується насамперед на матеріалах закарпатської періодики того часу та спогадах самих закарпатців¹³.

І, нарешті, декілька слів щодо мемуарних джерел з історії Угорської революції і боротьби за незалежність 1956 р. Цієї теми, як відомо, торкалися у своїх мемуарах радянські діячі М. Хрущов, В. Крючков та безпосередні учасники придушення революції, військовики Є. Малашенко та П. Лашенко, угорські політичні діячі М. Ракоші, Я. Кадар, А. Геге-

дюш, І. Добі, вчений-дисидент І. Бібо та донька І. Надя Ю. Ембер, німецький канцлер К. Аденауер, колишній посол Югославії у СРСР Вейко Мичунович та ін., у тому числі й закарпатці, зокрема відомий ужгородський журналіст Ласло Балла, який перекладав з російської угорською мовою т.зв. Солнокську промову Яноша Кадара.

До них сьогодні можна додати оригінальні «Щоденники без купюр» відомого українського політичного й культурного діяча, шістдесятника, дисидента й правозахисника Леся Танюка, який пішов із життя в березні 2016 р. Він почав вести свої щоденники саме з 1956 р., і нещодавно вийшли друком його перші уривки, де знаходимо цікаві спостереження й міркування щодо угорських подій 1956 р. Наведемо лише окремі з них:

– «23 жовтня, вівторок. Ч-чорт! Сьогодні нас — щойно! — зібрали в райкомі комсомолу, чоловік із десять від училища — і провели з нами «раз'яснительную роботу». В Угорщині підняла голову контрреволюція. Очолив заколот Імре Надь... Сьогодні в Будапешті мітинг, понад 200 тисяч людей... Є поранені й убиті. Солдати, викликані на підмогу, переходять на бік студентів. Передали: є жертви й серед тих, хто відкрив огонь — серед угорського КаГеБе».

– «24 жовтня, середа. В Угорщині — кров, кров, кров. Ніхто нічого до ладу не знає, одна інформація суперечить іншій. Хоч сам туди їдь. Удень передали — натовп захопив радіокомітет — і робітники з передмістя йдуть на допомогу армії. А зараз — навпаки: «Велика частина армії зрадила, і робітники їх (зрадників?) підтримали. Будапешт в руках у повстанців?».

– «25 жовтня, четверг. Лише й мови, що про ліхтарі, на яких вішають комуністів. Насправді ж у ніч з 24-го на 25-е в Будапешт увійшли радянські танки».

– «26 жовтня, п'ятниця. Через Ківерці пройшов ешелон з танками... В поїздах — зачохлена зброя. На платформі — червоний прапор і портрет Сталіна. Ось тобі й маєш! Тональність райкомівців — ми їм допоможемо! Недодушили угорських фашистів під час війни — додушимо тепер!».

– «Листопад. Те, що почалось і триває в Угорщині, перетравити важко. Радіо називає повстання контрреволюцією, спробою повернути режим Хорті. Але ж розстрілюють робітників і селян! Не знаю, чи вірити, але танкова колона пішла на дітей і жінок! Вони що, всі були контрреволюціонери? Бентежить і те, що сказав один хлопчина — звідти, він уже тут, вдома, легко поранений: «Там проти нас маса народу! І всі кричать — геть сталінізм!». Перші жертви повсталих були НКВД, сталіністи, стукачі...».

– «28 грудня 1956 року. Я вражений! Виявляється, до Угорщини таке ж було в Берліні, де в придушенні «заколоту» взяли участь п'ятсот танків і з десяток дивізій! А потім у Польщі!.. Були розстріли, загинуло понад

сто чоловік — після чого... безумовних сталінців потіснили умовні хрущовці. Невже справді початок нової доби? Тоді чому тоді всі такі перелякани? Боятися головного аргументу демократії — танків?»¹⁴.

Ось такі настрої панували серед прогресивної інтелігенції у 1956 р. в Українській РСР. І мабуть мають рацію ті вітчизняні дослідники, які пов'язують виникнення дисидентського руху в Україні у 60-ті роки ХХ ст. з впливом Угорської революції.

¹ Правда, 1956, 7 ноября.

² Закарпатська правда, 1956, 7 листопада.

³ Népszabadság, 1989, Január 30.

⁴ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва: РОССПЭН, 1998. 863 с.

⁵ Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века): Материалы международной научной конференции. Харьков: МНАБ, 1994. Т. 1. 334 с.; Харьков: МНАБ, 1995. Т. 2. 491 с.; *Постоловський Р.М., Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю.* Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953): Хрестоматія. Харків: Бізнес Інформ, 2000. 470 с.; *Пугач Є.П.* Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: Навчально-методичний посібник. Харків, 2008. 92 с.

⁶ Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18. Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ужгород, 2007.

⁷ *Луцай В.І.* Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 221 с.

⁸ *Король І.* Угорська революція 1956 року. Початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. С. 9–10.

⁹ Там само. С. 194.

¹⁰ *Пилявець Р.* Повітрянодесантні війська в операціях «Вихор» (Угорщина, 1956) і «Дунай» (Чехословаччина, 1968). Київ: РВА «Тріумф», 2005. 122 с.

¹¹ *Віднянський С.* У «дружніх» обіймах Кремля. До 50-річчя Угорської революції 1956 року. Дзеркало тижня. 21–27 жовтня 2006. № 40. С. 1, 21.

¹² *Dupka G.* '56 és Kárpátalja hatásvizsgálata hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2006.

¹³ *Вароді Н.* Відлуння Угорської революції та визвольної війни 1956 року на Закарпатті: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дебрецен, 2008.

¹⁴ *Танюк Л.* Щоденники без купюр (шістдесят років потому). Зовнішні справи. 2016. № 4. С. 52–57.

REFERENCES

1. Dupka, G. (2006). '56 és Kárpátalja hatásvizsgálata hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest [In Hungarian].

2. Korol', I. (2003). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku. Pochatok krakhu proradians'kykh totalitarnykh rezhymiv*. Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka [in Ukrainian].
3. Luschaj, V.I. (2008). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 r. iak naslidok zahostrennia suspil'no-politychnykh ta sotsial'no-ekonomichnykh protyrich v Uhorschyni u 1949–1956 rr.* Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
4. Postolovs'kyj, R.M., Puhach, Ye.P., & Strashniuk, S.Yu. (2000). *Vstanovlennia totalitarnykh rezhymiv u krainakh Tsentral'noi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (1944–1953): Khrestomatiia*. Kharkiv: Biznes Inform [in Ukrainian].
5. *Pravda*, 1956, 7 nojabrja [in Russian].
6. Proceedings from *Totalitarizm i antiitotalitarnye dvizhenija v Bolgarii, SSSR i drugih stranah Vostочноj Evropy (20–80-e gody XX veka)*. (1994). (Vol. 1). Har'kov [in Russian].
7. Proceedings from *Totalitarizm i antiitotalitarnye dvizhenija v Bolgarii, SSSR i drugih stranah Vostочноj Evropy (20–80-e gody XX veka)*. (1995). (Vol. 2). Har'kov [in Russian].
8. Proceedings from *Tsina svobody j nezalezhnosti: transformatsiia politychnykh system v krainakh Tsentral'noi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy do ta pislia 1989–1991 rr.* (2007). *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriia: Istoriiia - Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History*, 18 [in Ukrainian].
9. Puhach, Ye.P. (2008). *Vstanovlennia totalitarnykh rezhymiv u krainakh Tsentral'noi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: Navchal'no-metodychnyj posibnyk*. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Pyliavets', R. (2005). *Povitriianodesantni vijs'ka v operatsiiah Vykhor (Uhorschyna, 1956) i Dunaj (Chekhoslovachchyna, 1968)*. Kyiv: RVA Triumf [in Ukrainian].
11. *Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty*. (1998). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].
12. Taniuk, L. (2016). *Schodennyky bez kupiur (shistdesiat rokiv potomu). Zovnishni spravy - Foreign Affairs*, 4, 52–57 [in Ukrainian].
13. Varodi, N. (2008). *Vidlunna Uhors'koi revoliutsii ta vyzvol'noi vijny 1956 roku na Zakarpatti*. Extended abstract of PhD thesis. Debretsien [in Ukrainian].
14. Vidnyanskyj, S. (2006). *U druzhnikh obijmakh Kremliia. Do 50-richchia Uhors'koi revoliutsii 1956 roku. Dzerkalo tyzhnia*, 40, 21 [in Ukrainian].
15. *Zakarpats'ka pravda*, 1956, 7 lystopada [in Ukrainian].

УДК 930.253(477):316.423.3(439)“1956”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ua

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УГОРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 РОКУ В УКРАЇНІ

У статті здійснено узагальнювальний аналіз документів з історії Угорської революції 1956 року, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України. Йдеться, зокрема, про джерела, що відображають суспільні настрої та реакцію громадян Української РСР на події в Угорщині, а також висвітлюють заходи органів влади щодо цілеспрямованого ідеологічного впливу на формування оцінки населення Угорської революції 1956 року.

Ключові слова: державні архіви, документи, джерельна база досліджень, Угорська революція 1956 року.

Iryna Matiash

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ua

UKRAINIAN ARCHIVAL SOURCES ON THE HISTORY OF THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION

The article deals with the general analysis of documents on the history of the 1956 Hungarian Revolution, which are kept in the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and in the Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. The author investigates the sources that reflect the public mood and reaction of the Ukrainian SSR' citizens to the events in Hungary, and also cover the authorities' actions aimed at the purposeful ideological influence on formation of the general public's opinion on the 1956 Hungarian Revolution.

Keywords: *state archives, documents, source base of research, the 1956 Hungarian revolution.*

Джерельна база дослідження історії Угорської революції 1956 року як явища світового масштабу, окрім національної складової, має достатньо репрезентативну зарубіжну частину. Значні масиви документів із традиційними видами носіїв (паперовими, плівковими), які містять важливу джерельну інформацію до цього напрямку наукових студій, зберігають українські архіви. Такі документи відклалися в державних архівах за функціональним принципом (у оригіналах і копіях) у фондах комуністичної партії, зовнішньополітичного та оборонного відомств, служби державної безпеки і містить прямі та опосередковані свідчення, які істотно доповнюють уявлення про суспільну думку в інших країнах щодо революційних подій в Угорщині, настрої серед українського населення у зв'язку з Угорською революцією та діями СРСР щодо її придушення, про зусилля Радянського Союзу щодо фальсифікації причин початку таких подій, персональну складову історії революції через призму її учасників, переважно, «другого і третього плану» та «визволителів».

Компактні джерельні комплекси, пов'язані з Угорською революцією 1956 року, відклалися зокрема в центральних державних архівах: Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г.С. Пшеничного, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України; галузевих державних архівах Міністерства закордонних справ України, Служби безпеки України, Міністерства оборони України, а також у приватних архівних зібраннях.

Особливий науковий інтерес мають документи, які збереглися в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у фонді № 1 — Центральному комітеті Комуністичної партії України (загальний обсяг 160 379 справ)¹. Зокрема вони відклалися в Особливому секторі КПУ, в таємній (опис 24) і загальній (опис 31) частинах та Відділі агітації і пропаганди (опис 70). Більшість документів таємної частини Особливого відділу містила гриф «цілком таємно» та «таємно». Документи розсекречено 1992 р. Кожна справа має обсяг 100–250 аркушів, переважно машинописних, зазвичай із власноручними підписами відповідальних осіб. Деякі з них містять штамп таємної частини особливого відділу — «підлягає поверненню». Так, справа 4377 із грифом «цілком таємно» обсягом 133 аркуші містить листи до Центрального комітету КПРС, довідки відділів ЦК КПУ, постанови, інформації, листи обласних та міських комітетів КПУ з питань літератури і мистецтва, науково-атеїстичної пропаганди, а також інформацію про відзиви «трудо-

щих на агресивні дії Англії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту та на події в Угорщині», зашифрована як справа № 1/018, у часових межах від 16 січня до 30 грудня 1956 р.

Доповідні записки обласних комітетів КПУ до ЦК КПУ в Києві підготовлено за однією схемою: вони відображають суспільні настрої та реакцію громадян Української РСР на події в Угорщині й висвітлюють заходи партійних і радянських органів щодо цілеспрямованого впливу на формування «ідеологічно вірної» оцінки населенням Угорської революції 1956 р. Типовою рисою таких документів є об'єднання в «один комплекс проблем» подій у Польщі, Угорщині та Єгипті в контексті аналізу міжнародних відносин, а також перелік заходів, спрямованих на нейтралізацію проявів паніки чи поширення радянських штампів щодо характеристики цих подій. Як засвідчує інформація таких документів, у масовій свідомості українського населення пам'ять про Другу світову війну, яка тоді нещодавно закінчилася, домінувала над аналізом причин і наслідків повстання в Угорщині. Так, у доповідній записці Житомирського обкому КПУ від 3 листопада 1956 р. зазначалося, що передислокація військових частин, розташованих у Житомирі, Бердичеві, Новоград-Волинську, спричинила поширення слухів про можливу війну та прагнення більшої частини населення зробити запаси товарів першої необхідності: мила, солі, сірників, керосину. Панічні явища спостерігалися й у Сумській області: скуповувалися товари першої необхідності, а партійні керівники наголошували, що немає можливості повністю забезпечити населення товарами. Подібні повідомлення надходили й з інших областей.

Щоб «згасити» народні хвилювання, обкоми компартії скеровували на місця кваліфікованих лекторів-міжнародників та забезпечували в міру можливостей завезення в магазини достатньої кількості товарів, які, втім, швидко зникали з полиць. Проте навіть активне нав'язування населенню радянської оцінки подій в Угорщині через «кваліфікованих» лекторів не забезпечило уніфікованого однотайного бачення. Обком партії вказував на недовіру мешканців до висвітлення в пресі подій в Угорщині й навіть цитував запитання: «Чому Радянська Армія взяла участь у подіях? Невже там своїми силами не могли впоратися? Це виходить війна проти трудящих Угорщини?»². З метою надання більшої переконливості тексту називалося й прізвище автора запитання — технік електромонтажу «Сільелектро» т. Моїсеєнко. Близькими до цього за змістом були й інші запитання, які ставили слухачі виступів до лекторів-комуністів. Вони стосувалися роз'яснення вимог демонстрантів у Будапешті та мотивів дій радянських військ, зокрема, «як розуміти, що наші війська загострили обстановку в Будапешті?». Натомість лектори обкому КПУ Сумської області були орієнтовані на досягнення подвійної мети: а) викликати «гнівне

обурення трудящих області» «підступними діями фашистів» в Угорщині; б) сформувавши схвальне ставлення до допомоги «на прохання нового угорського уряду» «радянських військ угорським трудящим у розгромі реакції і фашизму»³.

Широку роз'яснювальну роботу проводив обком партії і в Хмельницькій області. Відзначалося, що народ уважно стежить за подіями, активно відвідує бесіди і мітинги і відтак почав «клеїть позором контрреволюціонерів, пытавщихся отнять у венгерских робочих и крестьян завоевания революции», «горячо поддерживают политику и мероприятия Советского правительства в борьбе за мир во всем мире», «горячо приветствуют создание революционного правительства в Венгрии». Для маніпуляції суспільною свідомістю використовувалися заклики від імені ветеранів Другої світової війни, які звільняли Будапешт. Зокрема, інформація Кримського обкому КПУ містила «прямі цитати» з виступів учасників боїв за угорську столицю — робітників Керченського порту, які, мотивуючи тим, що, проливши кров за звільнення Будапешта, вони не можуть бути байдужими до долі угорського народу, закликали до допомоги йому, щоб «Угорщина була народною і вільною» (сварщик Марченко) та висловлювали впевненість, що «угорський народ не піде проти соціалізму» (Фролов). Загалом мітинг підтримував думку, що Радянський Союз має втрутитися, інакше Угорщина відійде від соціалістичного табору. Висловлювалися думки про те, що широке засудження культу особи призвело до подій в Угорщині. Ключове питання однак стосувалося стабільності політичного становища: чи не спричинить ця революція нову війну⁴? Звіти з аналогічним змістом, які свідчили про заготовлені в партійному керівництві сценарій мітингів та формулювання щодо оцінок подій, у справі зібрано практично з усіх областей Української РСР відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу республіки.

У довідці за фактами реагування населення на події в Угорщині Управління КДБ в Дрогобицькій області звітувало, що переважна частина населення реагує «вірно»⁵. Проте серед молоді були й інші оцінки подій Угорської революції, що полягали в засудженні дій Радянського Союзу в Угорщині, недовірі до засобів масової інформації щодо їх висвітлення, закликах до повстання в Україні. Документи містять конкретні імена та прізвища осіб, які «дозволили собі» відхилення від радянського канону в оцінці подій Угорської революції. Із довідок відомо, що студенти Дрогобицького педінституту Г. Цаповецький, Ю. Жук, Т. Герич, І. Ільїн засуджували «зверства мятежников». Агент Прут повідомив, що робітник нафтоперегінного заводу Хруник брав участь в українській націоналістичній бесіді, під час якої заявив, що він дочекається того часу, коли розпадеться

Радянський Союз. Він стверджував, що повстання в Угорщині придушити нелегко, оскільки соціалізм не задоволені не лише в Західній Європі, але й у СРСР. Мешканець Стрия Павло Лучинін, 1926 р.н., завідувач ларьком Стрийського змішторгу, їздив на велосипеді містом і закликав українців братися за зброю та боротися за створення самостійної України. За це його арештували і притягнули до карної відповідальності.

Важливу інформацію про продовження спроб спротиву містить контррозвідувальна довідка про становище на угорській прикордонній залізничній станції Захонь станом на 25 грудня 1956 р.⁶ Пасивний протест висловили зокрема 8 і 9 грудня машиністи депо Захонь, які пробували відмовитися взяти потяги з військовим вантажем для частин радянської армії, що перебували в Угорщині, вимагаючи показати вміст цих вантажів. Охорона, погрожуючи зброєю, змусила машиністів вести потяг. 12 грудня поширилися чутки про страйк на залізничному транспорті. Оголошений страйк підтримували дирекція Мішкольської залізниці та частина дирекції Дебреценської залізниці (в результаті чого на ділянці дороги Мішколь–Захонь простояли порожні вагони, призначені для завантаження) та 3-го вантажного парку в Будапешті, де скупчилося багато вагонів із товарами й худобою. В результаті товари псувалися, спостерігався падіж худоби, крадіжки. На станції Захонь страйк підтримали лише шляхові робітники. Частина населення ст. Захонь виявляла незадоволення рішенням уряду Угорщини щодо запровадження військово-польових судів та розпуску територіальних робітничих рад⁷.

Відомості про антирадянські прояви містить і справа 4265 (оп. 24) з назвою «Копії вихідних інформацій ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КПУ, обкомів КПУ, Ради Міністрів УРСР та інших організацій про відгуки на... події в Угорщині, інформація об антирадянських проявах на ці події» (27 жовтня — 30 грудня 1956 р., 304 арк.). У цій справі зосереджено інформацію про погляди на Угорську революцію, які панували серед інтелігенції. Вона переважно вкладалася в «радянський канон»: «путч організували колишні торгівці, буржуї, офіцери, незадоволені народно-демократичним ладом» (доцент Ужгородського університету Лелекач), «Події в Будапешті показують, що контрреволюційні сили в Угорщині спробували були підняти голову, спричинили заколот проти народної влади» (академік М.Т. Рильський), «Радянський уряд правильно зробив, дозволивши військам надати допомогу угорському народу в придушенні ворожих елементів» (директор Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук Д.Х. Острянін, який 1957 року став членом-кореспондентом АН УРСР). Водночас у декого з викладачів та студентів вистачало рішучості говорити правду. Так, старший викладач Ужгородського університету Хучій сказав, що за всі події в Угорщині відповідь

один із керівників ЦК КПРС, якого він вважав винним. Студент із Тячева угорець Кекеші поширював листівки такого змісту: «Советские граждане! Обратите внимание на агрессивную политику советского правительства на территории Венгрии. На пролитую советскими войсками, оккупирующими территорию Венгрии, братскую кровь граждан Венгрии, пытавшихся освободиться от коммунистического гнета. Советские реактивные самолеты, летавшие на бреющем полете, расстреливали с пулеметов демонстрантов, добивавшихся своей свободы. Несколько тысяч человек убито на площади имени Сталина в Будапеште. Протестуйте против кровавой расправы наших войск в Венгрии». Таку листівку знайшли в Берегові, Миколаєві та інших містах. Загалом відповідальні особи за нагляд за неблагонадійними визначили, що ворожі висловлювання найчастіше належать особам польської, угорської, єврейської національності та колишнім українським націоналістам.

Цінною є інформація про прибуття 29 жовтня на прикордонну заставу в районі села Лужани Берегівського району 42 угорських громадян, озброєних автоматами, кулеметами, гранатами і особистою зброєю (серед них 23 чоловіки, решта — жінки й діти). Це була група, очолювана начальником Сабольчського обласного управління державної безпеки майором Вигом, що складалася зі співробітників цього управління й членів їхніх родин. Вони просили притулку й отримали на це дозвіл, після передання на кордоні зброї були розселені в піонерському таборі в с. Циганово. У справі зберігся розгорнутий протокол допиту керівника групи 29 жовтня та його співробітників за участі секретаря парторганізації обласного управління МВС та 4 оперативних працівників. Майор Виг назвав повстання не випадковістю, а добре підготовленою подією; висловив свої погляди на його причини, серед яких назвав скорочення армії та діяльність молодіжних гуртків петефістів; наголосив, що серед вимог повстанців було розширення кордонів Угорщини та приєднання до неї Закарпаття, вказав на повне знищення співробітників відділів МВС в Мішкольці й Дері⁸.

Становлять інтерес зібрані в справі довідки про висловлювання особового складу військ округу та студентів українських вишів у зв'язку з подіями в Угорщині. Вони принципово відрізняються між собою. «Радянському підходу» військовиків є протилежними погляди студентів як угорців (їх у вишах УРСР навчалось 202 особи), так і українців, що шукали істинні причини повстання. Окремих студентів (Конд Михайл, Дьердь Чабі) за «небажання вчитися в радянському» виші виключили зі складу студентів.

Справа 4302 (оп. 24) «Копії вихідних листів ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КПРС, листи, інформації обкомів КПУ, Міністерств УРСР та

інших організацій про антирадянські прояви і боротьбу з ними» містить документи обсягом 182 аркуші за 20 січня — 28 грудня 1956 р. Показовими в ній є кілька прикладів. Зокрема в листі до Головного конструктора заводу «Красный экскаватор» В.Д. Ткача⁹ одна з учасниць мітингу, де він виступав з промовою, що відрізнялася за стилем від інших і переконувала в щирості промовця, поставила питання, чому влаштовуються мітинги для засудження угорських повстанців, але ніхто не влаштовує мітингів проти втручання збройних сил СРСР у внутрішні справи Угорщини, яке можна кваліфікувати як «грубе і нелюдське порушення міжнародних демократичних прав народів»¹⁰. Водночас авторка висловлювала й свою думку про те, що народи всіх країн хочуть жити незалежно й вільно визначати свою долю. В листі стояв лише підпис. Адресат передав його до київського обкому та повідомив ЦК КПУ про отримання такого «анонімного листа». Партійні органи відразу розпочали заходи щодо розшуку його автора.

У справі 4538 (оп. 24) зібрано довідки відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ, анотації комісії по радіомовленню і телебаченню РМ УРСР на передачі ворожих радіостанцій «Голос Америки», «Визволення», «Рим», «Нова Україна», «Наша Россия», «Ватикан», у яких прямо чи непрямо висвітлювалися угорські події впродовж 12 вересня — 31 грудня 1957 р. (250 арк.) Як ключове питання в оглядах преси виокремлюється обговорення «угорського питання» на Надзвичайній сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Крім згаданих, дві справи документів, що відклалися в загальній частині особливого сектору ЦК КПУ впродовж лютого–листопада 1956 р. (оп. 31, спр. 337, 338), містять доповідні записки відділу пропаганди та агітації, а також відділів обкомів, міськкомів КПУ про відзиви українських громадян на події в Угорщині, та справа 2312 (оп. 70) охоплює зібрані відділом агітації і пропаганди відомості обкомів КПУ про виступи керівних радянських і партійних діячів із політичними доповідями серед населення.

Чотири справи з інформацією про події Угорської революції 1956 р. із поділом на томи збереглися в Галузевому державному архіві МЗС України. Йдеться зокрема про справи 634 «Довідки політичного відділу про події в Угорщині, розгляд «угорського питання» в ООН та допомога Радянського Союзу та інших питань» у 4-х томах. Том другий охоплює документи, що відображають становище в Угорщині після революції, демонструють «втручання західних держав у внутрішні справи та їх участь у контрреволюційних подіях у країні». На відміну від документів ЦДАГО України, ці матеріали не мали обмеження доступу, але призначалися лише для службового користування. Вони датовані 1956–1957 рр.

без уточнення дат і становлять собою повністю копійовану інформацію. Першу групу такої інформації складають передруки з інформацій ТАРС, другу — витяги з газет, третю — переклади статей або уривків виступів іноземних діячів. Томи сформовано за тематикою. Велику добірку інформації складають матеріали з проблеми перебування угорських біженців у європейських країнах та країнах Північної Америки, подано відомості про кількість біженців та умови їх перебування. Так, станом на 5 квітня 1957 року наведено дані про перебування 189 076 біженців, які залишили країну в жовтні 1956 р. Із них в Австрії було зосереджено 171 075 осіб, 15 800 — в Югославії, 30 713 — у США, 20 530 — у Великій Британії, 16 075 — в Канаді¹¹ тощо. При цьому жодних відомостей не наведено про свідомий виїзд із країни інтелігенції і студентів, який започатковував дисидентський рух. Радянські публікації замовчували це явище. Ідеологічна складова публікацій з цього питання була орієнтована на доведення потреби повернення біженців додому, наголошення на величезних труднощах перебування їх за кордоном, маніпулюванні зарубіжними країнами проблемою угорських біженців, звинуваченні США в організації повстання в Угорщині та байдужості до проблеми біженців. Така інформація наведена практично про всі країни, де перебували біженці: Австрію, Югославію, Австралію, Францію, Німеччину, Швейцарію, Велику Британію, Канаду.

В окремих томах подано огляд угорської та зарубіжної преси з цього питання, вміщено документи щодо розгляду «угорського питання» в ООН, про видання Радою Міністрів Угорської Республіки «Білої книги» та її тотальне читання робітниками й службовцями, про критику виступів Президента США Дуайта Ейзенхауера щодо Угорщини, а також прес-бюлетень від 9 січня 1957 року із заявою посла США в ООН Генрі Кебота Лоджа, що містила пророчі слова: «Звитяжні угорці мають знати, що про них будуть пам'ятати доти, доки люди цінуватимуть свободу» та формувала рішення ООН про засудження дій СРСР в Угорщині¹².

Загалом матеріали, зібрані в Галузевому державному архіві МЗС України, уможливають комплексний аналіз не «відірваної у часі» інформації щодо реакцій на події Угорської революції у світі та засвідчують гостроту ідеологічного протистояння її творців із світоглядними цінностями Радянського Союзу.

З огляду на достатню розпорошеність документів із цієї проблеми в українських архівах та взаємодоповнюваність інформації, що міститься в них, видається доцільним у співпраці Комісії істориків України і Угорщини з Державною архівною службою України, державними архівами України та за підтримки Посольства Угорщини в Україні підготувати зведений тематичний довідник «Зарубіжні джерела до історії Угорської

революції 1956 р.: Україна», включивши до нього як адміністративну та пошукову інформацію, так і розширені анотації фондів. Очевидно, варто включити до такого видання й публікацію документів, що зберігаються в українських архівах. Така комплексна праця дозволила б значно розширити джерельну базу досліджень історії Угорської революції 1956 р.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. Авт.-упоряд.: Б. Іваненко, О. Бажан, А. Кентій та ін. Київ, 2001. С. 13.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 87.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 91.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 103.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 117.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 133.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 134.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4265, арк. 65.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4302, арк. 155–156.

¹⁰ Там само.

¹¹ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, ф. 1, оп. 1, спр. 634, арк. 39.

¹² Там само, арк. 80.

REFERENCES

1. Ivanenko, B., Bazhan, O., & Kentij, A. (2001). *Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukrainy: Putivnyk*. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 94(439)[316.64/65+321.02 І.Надь]“1950/1960”

Іван Мандрик

д-р. іст. наук, проф., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІМРЕ НАДЯ В 50-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано еволюцію поглядів Імре Надя періоду його першого перебування на посаді прем'єр-міністра Угорщини (1953–1955) і під час народного повстання 1956 року. Акцентовується увага на його баченні необхідності реформування й демократизації соціалістичної системи, а також практичній політичній діяльності на чолі народного повстання. Наголошується, що І. Надь виступив проти примусової колективізації, прискореної індустріалізації, яка підірвала економіку країни, руйнувала ринкову систему, порушувала економічні й політичні зв'язки міста й села.

Ключові слова: Імре Надь, політична діяльність, погляди, ревізіонізм, народне повстання в Угорщині 1956 року.

Ivan Mandryk

Doctor of History, Professor
Head of the Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

THE TRANSFORMATION OF VIEWS AND POLITICAL ACTIVITIES OF IMRE NAGY IN THE 1950S

The article examines the evolution of Imre Nagy's views during his first term as Prime minister of Hungary (1953–1955) and during the 1956 uprising. The emphasis is on his vision of the need for reforming and democratizing the socialist system, as well as practical political activity at the head of the popular uprising. The author notes that Imre Nagy was opposed to forced collectivization, accelerated industrialization, which undermined the national

economy, destroyed the market system, violated the economic and political ties between urban and rural areas.

Keywords: *Imre Nagy, political activities, views, revisionism, popular uprising in Hungary (1956).*

Пам'ятний і трагічний 1956 рік став епохальним не лише для угорської, але й європейської історії другої половини ХХ ст., бо це була перша спроба повалити постсталінський режим в одній зі східноєвропейських країн, що опинилась у сфері геополітичного впливу тоталітарного Радянського Союзу. Волелюбний угорський народ у тогочасних умовах терору й репресій не примирився з існуючим казарменим соціалізмом, з існуючим станом життя, тому відкрито виступив за свою пограну свободу та державну незалежність. Додамо, що він мав значні історичні традиції боротьби за державність. Правда, в Угорщині демократія вимірювалася днями, а періоди іноземного гноблення — десятиліттями. Народне повстання в Угорщині було спрямоване проти штучно привнесеної моделі соціалізму, що на практиці виявилася безперспективною, нежиттєздатною, як у теорії, так і на практиці.

Оцінка угорського народного повстання 1956 року ще й сьогодні залишається науково актуальною, особливо в українській історіографії. Відомо, що в радянський час зазначені події свідомо фальсифікувалися, їх об'єктивне дослідження унеможлиблювалося. Навіть у сучасному угорському суспільстві залишаються сили, які намагаються перебільшити значення подій, як і такі, що схильні применшувати їх значення. За останнє десятиліття крайнощі в оцінках зменшуються, навіть можемо говорити про певний консенсус. Особистість І. Надя, його вчинки й реформаторські спроби, через ряд причин та історичні обставини, так і не вивчені повністю, не стали відомими широкому загалу людей, особливо українцям.

У статті маємо на меті показати еволюцію поглядів І. Надя за час його першого прем'єрства у 1953–1955 роках і під час народного повстання 1956 року. В центрі нашої уваги перебуває його бачення необхідності реформування й демократизації соціалістичної системи, практична політична діяльність на чолі народного повстання, допущені помилки. Йдеться про найбільш значущу політичну особистість, з чийм іменем значною мірою пов'язані доленосні події осені 1956 року в Угорщині. Від 90-х років ХХ ст. з доступом істориків до засекречених архівних матеріалів проблема інтерпретації революції та ролі в ній І. Надя формує два напрямки. Представники першого сприймають революцію та її керівника як реакцію на необхідність переосмислення всіх тогочасних соціалістичних ідей, котрі нічого нового не внесли в теорію будівництва сус-

пільства, заснованого на соціальній справедливості. Прихильники другого напрямку вважають І. Надя реформатором, а саму революцію називають визвольною війною угорського народу.

І. Надя по праву можна називати масштабною особистістю, відомою в усьому світі. Його ім'я знають покоління угорців, його пам'ятають. Проте навіть дослідникам, що професійно займаються історією Угорщини новітнього періоду, важко характеризувати його єдиним епітетом, історичним штампом. Адже І. Надь, як будь-яка інша історична особистість, детермінована своєю епохою, перебував у стані еволюції. Конкретні історичні умови, в яких він опинився, формували погляди й позиції, а революція, яка зненацька випала на його долю, повторно підняла на вершину влади, істотно прискорила події довкола нього.

Він став політиком-реформатором, яких у той час було дуже мало в лавах комуністичних верхів. І. Надь мав власні переконання й життєві позиції, котрі відстоював та намагався застосувати в конкретних умовах свого нелегкого часу, завжди співвідносячи їх з інтересами партії, народу, своєї країни. Так, наприкінці 40-х — на початку 50-х років твереза аграрна політика І. Надя, котрий був серед ініціаторів наділення селянства землею, наштовхнулася на неприйняття з боку М. Ракоші та його оточення. Особисто І. Надь не сприймав курс сталіністів на насильницьке кооперування селянства, особливо середняків, яких ототожнювали з куркулем. Були зачеплені завоювання земельної реформи. Перемогла позиція М. Ракоші, оскільки правильними вважалися засоби копіювання радянського досвіду задля «соціалістичного» перетворення Угорщини. У вересні 1949 року І. Надь був виключений зі складу політбюро УПТ і звинувачений у правому ухилі, оголошений ревізіоністом. Правда, йому було дозволено займатися викладацькою роботою, навіть обіймати посаду ректора Аграрного університету в Геделле.

Однодумці М. Ракоші від імені пролетаріату створили в Угорщині антинародний режим. Такою була сувора реальність. Нова Конституція УНР, прийнята у 1949 році, була копією радянської конституції 1936 року¹. Влітку 1950 року після принизливої «самокритики» І. Надя знову покликали на роботу в ЦК УПТ очолити адміністративний відділ, де всі важливі справи вирішувалися без його участі. Бувши дисциплінованим партійцем, він виконував покладені на нього завдання міністра продовольства, хоча вони були йому чужі. У черговому наступі на селянство І. Надь бачив крах політики партії, попереджував, що вона доведе країну до кризового стану. Коли ж становище ставало катастрофічним, тоді у листопаді 1952 року його призначили заступником прем'єр-міністра в уряді М. Ракоші². Диктаторська політика М. Ракоші не могла не вплинути на І. Надя, який відкрито не боровся проти впливу «вождя», що було

одним із його недоліків. На жаль, з його іменем також пов'язані злочинні дії, які здійснювало керівництво країни, хоча він не брав безпосередньої участі в них. Можемо сказати, що до початку 50-х років І.Надь більшою мірою був комуністом, аніж реформатором.

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 року) настала нова ситуація, оскільки керівництво СРСР змушене було внести зміни у відносини з країнами народної демократії. У Москві відчували, що в цих країнах посилюється бродіння, назрівають серйозні зміни³. Особливе занепокоєння викликала ситуація в Угорщині, тому 13 червня 1953 року до Кремля була поіменно запрошена група угорських керівників, зокрема й І. Надя⁴. Політика М. Ракоші була різко розкритикована за особистий «культ», концентрацію необмеженої влади, ігнорування історичних традицій країни, порушення законності. Від імені Президії ЦК КПРС Г. Маленков вніс пропозицію про доцільність поділу посади керівника партії й голови уряду. Прем'єр-міністром було запропоновано обрати І. Надя, а першим секретарем залишити М. Ракоші⁵. І. Надя виступив зі змістовною промовою, підтримував радянську оцінку становища в країні, розкритикував угорське керівництво, коротко окреслив напрямок економічних змін⁶. Усім присутнім стало ясно, що саме ця людина підходить на роль голови уряду.

На початку липня 1953 року на першому засіданні новообраного парламенту І. Надя був затверджений головою уряду. Його програмну промову, яку транслиували по радіо, з особливою увагою та надією слухала вся країна. Серед основних завдань виділялися питання економічного розвитку, проблеми села, особливо припинення примусового кооперування, збільшення виробництва споживчих товарів для населення. Крім проблем економіки, акцент робився на необхідності встановлення законності й правопорядку, припинення практики політичного терору, амністії для деяких категорій ув'язнених, виправлення допущених попередніх помилок⁷. Промова І. Надя була сприятливо сприйнята угорською громадськістю, але викликала тривогу серед тих, хто був причетний до масових порушень законності. Новий прем'єр запропонував країні реальний політичний та економічний курс, здатний вивести її з наявної кризи, тому реально міг розраховувати на підтримку проголошеного курсу.

Однак І. Надя, хоча взявся за проведення реформ з ентузіазмом, не маючи достатнього політичного досвіду, припустився певних прорахунків. Так, він не забезпечив собі належну парламентську підтримку, розширення повноважень, ізоляцію партійного апарату на чолі з М. Ракоші. До того ж, І. Надя не мав підготовленої команди, що не могло не позначитися на кінцевих результатах розпочатих перетворень. Тут і проявився один з найбільших його недоліків: нездатність обрати потрібних

людей, проводити власну кадрову політику, мати справжніх сподвижників⁸.

За короткий час перебування І. Надя на чолі уряду Угорщини (липень 1953 — березень 1955 року) він, звичайно, не встиг реалізувати всі свої реформаторські проекти й починання, тим більше довести їх до логічного завершення, хоча їх було чимало. Започатковані реформи не обмежувалися лише соціально-економічною сферою, вони торкнулися також удосконалення системи державного правління, адміністративного апарату, збройних сил. Слід наголосити, що І. Надь намагався перевести місце прийняття рішень від партійних органів до державних (Ради різних рівнів, уряд, парламент), що свідчить про прагнення політика розділити функції партійного й державного апарату.

Московські переговори в січні 1955 року щодо перспектив розвитку угорського суспільства стали переломними у двобої між М. Ракоші та І. Надьем. Перший переконався у своїй непогрішимості, другий — глибоко розчарувався у своїх задумах, тому опинився в опозиції, без обіцяної підтримки лідерів КНРС. І. Надь намагався довести правильність своєї політики, переконував у необхідності демократизації суспільства, застерігав від перебільшення небезпеки «правого ухилу». Відмова від такого курсу, на думку І. Надя, може мати катастрофічні наслідки, як для партії, так і для держави⁹. Його застереження угорське партійне керівництво не сприймало, вимагало публічного визнання допущених «помилочок», «покаяння» перед партією і народом, що категорично відхилив голова уряду. На партійному пленумі угорських комуністів І. Надь був підданий несправедливій критиці. Йому ставили в провину проведення антинародної політики, перехід на антиленінські позиції, котрі нібито проявлялися у спробах применшення керівної ролі партії у суспільстві, у підтримці ворожих елементів. Доля І. Надя була вирішена догматичними та апаратними методами. У квітні 1955 року його вивели зі складу політбюро, позбавили всіх посад, а з грудня цього ж року виключили з лав партії. Так завершився двобій М. Ракоші з головою уряду І. Надьем, який намагався стати на шлях реформування й удосконалення соціалізму, прагнув до розбудови правової демократичної держави, що в ті часи було нереальним¹⁰. Що стосується І.Надя, то він і надалі залишився вірним своїм реформаторським ідеям, які відповідали національно-демократичним традиціям угорського народу. Цього разу перемогли консервативні сили, що привело до трагічної розв'язки осені наступного 1956 року.

Особливістю цього року стала зміна політичного клімату як у Радянському Союзі, так і в Угорщині. Початок був покладений ХХ з'їздом КНРС у лютому 1956 року, особливо промовою Микити Хрущова з розвінчання злочинів сталінізму. Позиції М. Ракоші та його прибічників

похитнулися. В Угорщині наростав масовий рух за оновлення соціалізму, що засвідчувало процес подолання багатьма людьми страху перед деспотичним режимом, їхню готовність протистояти тоталітаризму. Особливу активність проявляла молодь, представники творчої інтелігенції. Складність політичної ситуації доповнювалася серйозними економічними труднощами. За цих умов продовжував зростати авторитет І. Надя. 19 липня 1956 року керівництво УПТ започаткувало з ним переговори про умови повернення до лав партії. 4 жовтня цього ж року він звернувся з листом до партійного керівництва, де виступав за єдність, за втілення ленінського принципу демократичного централізму, одночасно сприймав рішення керівних органів, але при цьому наполягав на необхідності враховувати особливі умови соціалістичного будівництва в Угорщині¹¹.

Усе свідчило про те, що повернення І. Надя у велику політику насправді стимулювали радянські керівники, а не партійне керівництво на чолі з Е. Гере. Так, радянський посол Ю. Андропов запросив його на тривалу дружню бесіду. Але що ще важливіше: А. Мікоян запросив І. Надя до посольства на зустріч, де під час дружньої розмови підтвердив, що не росіяни, а М. Ракоші винний у його виключенні з партії, тому пропонував співробітництво заради пошуку вірного шляху до подолання кризи¹². Отже, вище радянське керівництво пильно стежило за наростанням народного невдоволення в Угорщині, намагалося попередити політичний вибух, розуміло всю складність ситуації. Угорські студенти та інтелігенція виступали на підтримку глибоких реформ, які здійснювалися в Польщі за ініціативою В. Гомулки. Саме через солідарність з поляками було вирішено 23 жовтня провести мирну студентську демонстрацію. Ще напередодні сегедські, будапештські, дебреценські студенти, попри інші політичні вимоги, на мітингах і зборах вимагали повернення до керівництва країни І. Надя та усунення від влади Е. Гере й інших сталіністів.

Уже під вечір 23 жовтня мирна демонстрація поступово переросла в збройний конфлікт. Почали створюватися повстанські загони, які захоплювали склади боєприпасів, засоби зв'язку, мости, редакції газет. Щоб заспокоїти маси і не допустити кровопролиття, керівництво УПТ, яке продовжувало своє засідання, попросило І. Надя виступити перед близько 200 тисячним натовпом демонстрантів, що зібрався перед будинком парламенту. Уже його звернення «Товариші!» було сприйняте свистом, як не сприймалися мітингарями обіцянки про продовження урядом реформ, започаткованих 1953 року¹³. Органи влади почали втрачати контроль над ситуацією в столиці. Так загальнонаціональна криза поступово переросла в справжнє народне повстання проти існуючого тоталітарного режиму за оновлення соціалізму.

У ніч з 23 на 24 жовтня І.Надь був призначений на посаду голови уряду. Питання вирішувалося без погодження з Москвою. На середину

дня 24 жовтня ситуація в Будапешті дещо прояснилася. Ряд важливих об'єктів залишалися під контролем повстанців. Поліція поводитися пасивно, а багато солдатів і частина офіцерів перейшли на бік народу. Радіо оголосило рішення уряду про введення в Будапешті надзвичайного стану. І. Надь коливався у виборі правильної поведінки. Вранці 25 жовтня за його ініціативою була відмінена комендантська година, впровадження якої виявилось неефективним¹⁴. В уряді опинилося багато його колишніх супротивників, власне його голова не мав жодного відданого співробітника, товариша. І. Надь прагнув уникнути будь-якого звинувачення у проведенні «особистої політики», оточення себе друзями. У ці перші дні він чітко не володів ситуацією, оскільки був відірваним від мас. Прем'єр-міністр все ще не міг звільнитися від думки: «як сприймуть його окремі дії партійні бюрократи»¹⁵. У ці перші дні І. Надь мало знав про тих, хто взявся за зброю і воював «на протилежному боці».

Народний рух охопив усю країну. У містах і селах стихійно формувалися нові органи народної влади — революційні комітети, а на підприємствах — робітничі ради. Усі вони, як правило, виступали з такими програмними вимогами: виведення радянських військ з території Угорщини, запровадження багатопартійної політичної системи, розпуск репресивних органів держбезпеки. За цих умов 25 жовтня 1956 року сталися неочікувані трагічні події біля парламенту, коли з дахів навколишніх будинків невідомими було відкрито вогонь по демонстрантам і радянським танкістам. У результаті цієї трагедії 62 людей вбито, 284 — поранено. Були жертви і з боку танкістів¹⁶. Версії цієї трагедії існують різні, але найбільш імовірно, що її здійснили сили угорської держбезпеки.

Під впливом цих подій І. Надь 25 жовтня попросив радянський уряд збільшити чисельність військ у Будапешті, що було задоволено. Того ж дня на посаду першого секретаря ЦК УПТ обрано Яноша Кадара. Обидва угорські лідери переконували повстанців припинити «провокаційні дії», але зупинити народне повстання вже було неможливо. Прихильники Надя — Ф. Донат і Г. Лошонці — кваліфікували події як народне повстання. З іншого боку, військовий комітет УПТ пропонував придушити основні центри опору в Будапешті за допомогою радянської армії. Прем'єр-міністр вагався, тому відмовився прийняти і першу, і другу пропозиції, оскільки не бажав пов'язувати своє ім'я з жорстоким придушенням повстання, все ще думав про реформи «зверху» на основі програми 1953–1954 років, хоча ситуація змінилася докорінно. Йшлося не просто про «покращення соціалізму», а про докорінні соціально-економічні та політичні перетворення в країні¹⁷. Трагічні події набирали все глибших і ширших масштабів. Почала лунати критика і на адресу І. Надя, який із самого початку повстання підтримав введення радянських військ

до Будапешта. Більше того, 25 жовтня у виступі по радіо він говорив, що їх втручання було неминучим. З кожним днем у країні наростало суспільне напруження.

26 жовтня керівництво знову звернулося до угорського народу з закликом про необхідність припинення конфронтації, тому оголошувалася амністія всім тим повстанцям, хто до вечора складе зброю¹⁸. 27 жовтня був сформований новий коаліційний уряд І. Надя, до якого поряд із комуністами увійшли представники лівих партій, а також партії дрібних господарів.

І. Надь завжди запізнавався з прийняттям важливих рішень: 23 жовтня у виступі на площі перед парламентом, запізнився з усуненням Е. Гере від влади, зі створенням уряду, зі з'ясуванням своєї ролі в подіях, з можливим втручанням росіян, з вибором друзів та однодумців. Хтось слушно зазначив: «це — революція втрачених 48-ми годин»¹⁹.

На основі аналізу ситуації, що склалася в Угорщині після 23 жовтня, поступово змінювалася й позиція І.Надя щодо оцінки масових виступів людей, які набули революційного характеру. Він усвідомив, що уряд швидко втрачає кредит довіри простого народу. За цих умов І. Надь зробив рішучий поворот у бік повстанців, різко змінив свою оцінку подій. Виступи народу він характеризував не як контрреволюцію, а як демократичний, народний рух²⁰. Вранці 28 жовтня на засіданні Політбюро ЦК УПТ він заявив, що радянські війська, які запросив уряд, борються не з контрреволюціонерами, а придушують права і свободи угорського народу. У країні розгорнувся масовий рух за негайне припинення вогню й виведення радянських військ не лише з Будапешта, але й з усієї Угорщини²¹. Голова уряду по радіо озвучив програму демократичного, національного руху, кінцева мета якого — забезпечити незалежність і суверенітет країни. Оголошувалося рішення про розпуск органів держбезпеки, амністію й початок переговорів з повстанцями. Дійсно, 30 жовтня розпочалося виведення радянських військ з Будапешта. У цей же день І. Надь заявив, що в інтересах подальшої демократизації країни ліквідується однопартійна система й встановлюється влада коаліційних партій, що правили у 1945–1948 роках.

1 листопада 1956 року І. Надь звернувся до голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова з листом, в якому пропонував негайно розпочати переговори про виведення з усієї території Угорщини радянських військ²². Уже наступного дня посол Ю. Андропов повідомив І. Надя, що радянський уряд готовий до переговорів про часткове виведення військ, і запропонував розпочати переговори. Водночас радянські війська продовжували переходити кордон Угорщини і займати важливі стратегічні позиції. І. Надь у телефонній розмові повідомив радянського

посла про свою стурбованість цим фактом, заявив про вихід Угорщини з Варшавського договору. Одночасно уряд прийняв Декларацію про нейтралітет Угорщини, про що повідомив радянського посла та керівників акредитованих у Будапешті дипломатичних представництв великих держав. І. Надь звернувся до ООН із проханням про надання допомоги в гарантуванні угорського нейтралітету²³.

1 листопада 1956 року уряд Угорщини направив ноту уряду СРСР про односторонню денонсацію Варшавського договору. Цього ж дня за ініціативою І. Надя було вжито заходів з максимального захисту Будапешта на випадок «масивного зовнішнього нападу»²⁴. Такі рішення переповнили чашу терпіння радянського керівництва на чолі з М. Хрущовим, яке ніяк не могло сприйняти подібні зміни в Угорщині. Йшлося про легалізацію багатопартійної системи, вихід з військово-політичного союзу і проголошення нейтралітету Угорщини. Додався й китайський тиск, позиція керівників комуністичних партій, загальна міжнародна ситуація. У зв'язку з угорськими подіями радянська імперія опинилася в такій загрозі, як ніколи після Другої світової війни. А цього вона не могла стерпіти, адже М. Хрущов та його оточення відчували, що велика сталінська будова починає хитатися.

4 листопада 1956 року, у неділю, о 5 годині ранку, за наказом головнокомандувача радянських військ маршала І. Конєва, розпочалася воєнна операція «Вихрь» з розгрому повстанців²⁵. О 5 годині 30 хвилин прим'єр-міністр виступив з радіозверненням до угорського народу й світової спільноти. І. Надь заявив, що радянські війська напали на Будапешт з явним наміром повалити законний, демократичний уряд. Угорські війська вступили в бій, а уряд просить ООН надати термінову допомогу²⁶. Переконавшись у безнадійності ситуації, що склалася, рятуючись від окупантів, І. Надь разом з кількома однодумцями попросив політичного притулку в югославському посольстві в Будапешті. Угорські військові підрозділи, позбавлені керівництва, за окремими винятками, не чинили організованого опору. Бойові дії повстанців поступово припинилися. 11 листопада радянські окупаційні війська зайняли останнє вогнище опору — Чепель. Залишки озброєних загонів, рятуючись від репресій і терору, йшли в підпілля, багато повстанців втекло за кордон.

Угорська революція не мала ні єдиного керівництва, ні єдиної організації, ні спільної програми. Були більш-менш організовані сили, чий голоси лунали гучніше, оскільки діяли вони більш цілеспрямовано, заявляли про свої наміри. Це найбільш наочно втілювалося в діях уряду на чолі з І. Надем, але й тут переважала спонтанність, невизначеність. Більшість угорців виступала за збереження «соціалістичних завоювань», а їхній лідер — за реформування та демократизацію системи.

Доля І. Надя виявилася трагічною. Він пройшов тернистий шлях від викрадення угорськими та радянськими спецслужбами до депортації в Румунії, до судового процесу в червні 1958 року. До вищої міри покарання були засуджені І. Надь, П. Малейтер, Й. Сіладі, М. Гімеш. Один з членів цієї групи Г. Лошонці в грудні 1957 року помер у в'язниці²⁷. На суді І. Надь не визнав себе винним, відмовився і від помилування. У заключному слові 62-річний політик висловив глибоке переконання, що угорський народ, світова громадськість колись у майбутньому скаже своє праведне слово, а його дії будуть виправдані. І. Надь був страчений 16 червня 1958 року на території в'язниці. Саме 16 червня, уже 1989 року, останки лідера революції та його однодумців були з почестями перепоховані. На траурну процесію на Площі Героїв у Будапешті зібралось близько 250 тисяч людей, які з великою увагою вислухали виступи відомих політичних діячів, учених, жертв репресій.

Упродовж тривалого часу І. Надя називали ревізіоністом, лідером правоопортуністичної групи, адвокатом дрібнобуржуазної стихії у сільському господарстві. Діяльність цього яскравого політика свідчить про далекоглядність, виваженість, тому він став справжнім рушієм угорських змін у найтрагічніший період історії з кінця 40-х років до 1956 року. Дійсно, він був ревізіоністом, бо жодна марксистсько-ленінська догма не могла заступити йому саме життя. І. Надь був готовий до перегляду будь-якої концепції, котра не відповідала інтересам більшості угорців, виявилася просто надуманою. Тому виступив проти примусової колективізації, прискореної індустріалізації, яка підривала економіку країни, руйнувала ринкову систему, порушувала економічні та політичні зв'язки міста і села.

Повернення І. Надя до влади після початку народного повстання позитивно вплинуло на подальший перебіг подій. Однак, не маючи достатньої підтримки, у тій конкретній ситуації він не зміг контролювати весь революційний процес і, як комуніст, не міг усвідомити, що тільки за допомогою повсталого народу можна реалізувати свої плани, реформаторські ідеї. Коли І. Надь перейшов на бік революціонерів, позбувся останніх ілюзій стосовно радянської політики та можливостей реформувати сталінську систему — було вже пізно. Досвід подій осені 1956 року засвідчує, що угорці виявилися менш терплячими до тоталітарної системи, ніж інші сусідні народи, не говорячи вже про народи тогочасного Радянського Союзу. Зрештою, з придушенням Угорської революції припинилися процеси оновлення та демократизації і в самому СРСР, а західному світу стала зрозумілою вразливість усієї радянської системи.

Наголосимо, що «досвід» воєнного придушення угорського народного повстання 1956 року спонукав радянське керівництво до такого ж

сценарію стосовно чехословацьких подій 1968 року, а також силового втручання у справи Афганістану. Зараз цю тактику відчуваємо і ми, українці, через воєнні дії Російської Федерації на сході нашої держави.

---

¹ *Romsics I.* Magyarország története a XX században. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. Old. 372.

² *Ibid.* Old. 379.

³ *Желицки Б.І.* Имре Надь. Вопросы истории. 2006. № 8. С. 64.

⁴ Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. Old. 49.

⁵ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 1998. С. 56.

⁶ Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. Old. 55.

⁷ *Romsics I.* Magyarország története a XX században. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. Old. 381.

⁸ *Méray T.* Nagy Imre élete és halála. Budapest: Bibliotéka Kiadó, 1989. Old. 62.

⁹ Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. Old. 74.

¹⁰ *Король І.Ф.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Ужгород: «Видавництво В. Падяка», 2003. С. 129.

¹¹ Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. Old. 59.

¹² *Méray T.* Nagy Imre élete és halála. Budapest: Bibliotéka Kiadó, 1989. Old. 138.

¹³ Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. Old. 62.

¹⁴ *Lomax B.* Magyarország — 1956. Debrecen: Aura Kiadó, 1989. Old. 85.

¹⁵ *Méray T.* Nagy Imre élete és halála. Budapest: Bibliotéka Kiadó, 1989. Old. 2016.

¹⁶ Titkos jelentések. 1956 október 23 — november 4. Budapest: Hírlap Kiadóvállalat, 1989. Old. 74.

¹⁷ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 1998. С. 431.

¹⁸ Egy népfelkelés dokumentumai. 1956. Budapest: Tudósítások kiadó, 1989. Old. 109.

¹⁹ *Méray T.* Nagy Imre élete és halála. Budapest: Bibliotéka Kiadó, 1989. Old. 250.

²⁰ *Желицки Б.І.* Имре Надь. Вопросы истории. 2006. № 8. С. 75.

²¹ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 1998. С. 504.

²² Там же. С. 521.

²³ 1956 — Az ENSZ Különbizottságának jelentése. Budapest: Hunnia Kiadó, 1989. Old. 157.

²⁴ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 1998. С. 577.

²⁵ Szovjet katonai intervenció — 1956. Budapest: Argumentum Kiadó, 1996. Old. 202.

²⁶ Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. Old. 64.

²⁷ Sortűzek — Megtorlás — Menekülés. 1956–1957. II jelentés. Lakitelek: Antológia Kiadó, 1994. Old. 472.

REFERENCES

1. *Egy népfelkelés dokumentumai*. 1956. (1989). Budapest: Tudósítások kiadó [in Hungarian].
2. Lomax, B. (1989). *Magyarország 1956*. Debrecen: Aura Kiadó [in Hungarian].
3. *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999*. (2000). 2 kötetben. 2. kötet. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
4. Méray, T. (1989). *Nagy Imre élete és halála*. Budapest: Bibliotéka Kiadó [in Hungarian].
5. Romsics, I. (2005). *Magyarország története a XX században*. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
6. *Sortűzek — Megtorlás — Menekülés. 1956–1957. II jelentés*. (1994). Lakitelek: Antológia Kiadó [in Hungarian].
7. *Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty*. (1998). Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija [in Russian].
8. *Szovjet katonai intervenció — 1956*. (1996). Budapest: Argumentum Kiadó [in Hungarian].
9. *Titkos jelentések. 1956 október 23 — november 4*. (1989). Budapest: Hírlap Kiadóvállalat [in Hungarian].
10. Zhelicki, B.J. (2006). Imre Nad'. *Voproisy istorii — Questions of History*, 8, 50–78 [in Russian].
11. *1956 — Az ENSZ Különbizottságának jelentése*. (1989). Budapest: Hunnia Kiadó [in Hungarian].

УДК 94(439)[316.423.3:341.123]“1956”

Ігор Ліхтей

канд. іст. наук, доц., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

ПОДІЇ 1956 РОКУ В УГОРЩИНІ Й ПОЗИЦІЯ ООН

У статті висвітлюється вплив Угорської революції 1956 року на міжнародні відносини, зокрема офіційну позицію США, Великої Британії, Франції. Аналізується процес обговорення «угорського питання» на засіданні Ради Безпеки й на Надзвичайній сесії Генеральної Асамблеї ООН. Автор наголошує на значенні діяльності спеціальної комісії для розслідування подій в Угорщині, створеної Генеральною Асамблеєю ООН восени 1956 року, а також на великій заслугі данського дипломата Банга Йенсена в розслідуванні й формулюванні тексту доповіді комісії, що висвітлювала перебіг боротьби угорського народу за свободу.

Ключові слова: ООН, Угорщина, СРСР, США, міжнародна політика.

Ihor Likhtej

PhD in History, Associate Professor
Head of the Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

THE EVENTS OF 1956 IN HUNGARY AND THE UN POSITION

This article covers the influence of the 1956 Hungarian Revolution on international relations, in particular on the official position of the United States, Great Britain and France. It analyses the process of discussing “the Hungarian question” at the UN Security Council and at the emergency General Assembly session. The author emphasizes the significance of the activities of the special commission for investigating events in Hungary established by the UN General Assembly in autumn 1956, as well as the great merit of the Danish diplomat Bang Jensen in investigating and formulating the text of commission’s report, which covered the struggle of the Hungarian people for freedom.

Keywords: UN, Hungary, USSR, USA, international politics.

У 1956 р. в історії країн «соціалістичної співдружності» Центральної Європи відбулися дві драматичні спроби обмежити вплив радянської системи соціалізму. Навесні 1956 р. робітники великих машинобудівних підприємств ім.Сталіна в польському місті Познань виступили за зниження норм виробітку, підвищення зарплатні й зменшення податків. Перемовини з дирекцією та представниками міністерства не дали бажаного результату, і 28 червня 1956 р. розпочався страйк робітників промислових підприємств Познані, який переріс у повстання. Влада кинула проти робітників військові підрозділи з танками, і вже ввечері повстання було жорстоко придушено. Загибло 75 осіб і понад 600 було поранено. У жовтні 1956 р. пленум Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП) відправив у відставку майже все її керівництво. Новий склад Політбюро очолив реабілітований В. Гомулка. Він оголосив про проведення реформ, спрямованих на порятунок й оновлення соціалістичної системи. Сформульована ним концепція побудови соціалізму в польських умовах передбачала перегляд аграрної політики, нормалізацію відносин з католицькою церквою, розвиток робітничого самоуправління, встановлення більш рівноправних відносин з СРСР і т.д.¹

Інакше розгортались події в Угорщині, де комуністи-реформатори зазнали цілковитої поразки.

У ніч з 23 на 24 жовтня 1956 р. для придушення національного повстання на вулицях Будапешта з'явилися радянські танки і розпочалася «перша війна між соціалістичними країнами»². Очевидно, що уряд СРСР, спираючись на Потсдамські угоди, в дусі імперської політики сили вважав своїм правом піти на таку інтервенцію. При цьому, звичайно, постало питання про можливу реакцію США та їхніх союзників у рамках ООН.

Насправді ж виступ угорського народу за свободу став цілковитою несподіванкою для лідерів впливових країн Західної Європи, а також для США. Тож для такого повороту подій в Угорщині вони виявилися не готовими, до того ж були зайняті іншими проблемами. У США, зокрема, тривала передвиборча боротьба за крісло очільника держави між чинним президентом, республіканцем Дуайтом Ейзенхауером (1890–1969), який балотувався на другий термін, і кандидатом від Демократичної партії Едлаєм Стівенсоном. А тому провідні кола США, зайняті передвиборчою кампанією, переймалися передусім тим, який вплив матиме Угорська революція на міжнародну політику та позицію Радянського Союзу. Вже 27 жовтня 1956 р. державний секретар США Джон Форстер Даллес (1888–1959) у своєму виступі в Даласі заявив, що його країна не вважає ні Польщу, ні Угорщину своїми потенційними союзниками та й у СРСР не сприйняли б утвердження біля своїх кордонів вороже налаштованої

влади, яка не підтримувала б жодних дружніх відносин. Через два дні цю думку було доведено до відома радянського керівництва як «позицію, схвалену на найвищому рівні». Що, однак, виявилось не зовсім так. Інші ж дві провідні країни Велика Британія та Франція у той час переймалися Суецькою кризою, що з 29 жовтня 1956 р. перейшла у військову фазу³.

Та попри це і в Будапешті, і в Москві добре усвідомлювали ймовірність обговорення угорського питання на міжнародній арені. Тож 28 жовтня 1956 року перший секретар угорської місії в США Тібор Зодор під час відвідин заступника державного секретаря Роберта Мерфі переконував останнього в тому, що немає підстав для розгляду в ООН питання щодо становища в Угорщині. При цьому Т. Зодор зробив заяву, що дії Збройних сил СРСР, спрямовані на придушення путчу в Угорщині, є законними й відбуваються згідно з положеннями Організації Варшавського договору⁴.

Того ж таки 28 жовтня 1956 р. Рада Безпеки ООН (яка зібралася о 16 год. 15 хв. за нью-йоркським часом) на вимогу США, Великої Британії і Франції на своєму засіданні вперше розглянула питання про ситуацію в Угорщині. Щоправда, представники Угорщини були проти обговорення подій у їхній країні на такому високому рівні. Так, представник Угорської Народної Республіки при ООН Петер Кош звернувся до Генерального секретаря цієї організації шведа Дага Гаммаршельда (*Dag Hammarskjöld*, 1905–1961) з проханням поширити перед початком засідання Ради Безпеки серед її членів заяву угорського уряду. У ній йшлося про те, що події, які відбуваються впродовж останніх кількох днів в Угорщині, не мають жодного відношення до міжнародного миру й безпеки. Тому Петер Кош заявив рішучий протест проти розгляду Радою Безпеки ООН питання щодо внутрішнього становища в Угорщині⁵.

Подібну позицію зайняв і постійний представник СРСР при ООН (і одночасно представник Радянського Союзу в Раді Безпеки) Аркадій Соколов. Він висунув претензії голові Ради Безпеки, представнику Франції Бернарові Корню-Жантію, що позаяк окремих представників цього органу не було своєчасно повідомлено про час засідання, то виходить, що його скликано з порушеннями Статуту ООН. Тож делегація СРСР голосуватиме проти пропозиції щодо включення до порядку денного питання «Ситуація в Угорщині»⁶.

Така активність представників деяких країн в ООН щодо «угорського питання» викликала стурбованість у Москві. На вимогу СРСР міністерство закордонних справ Угорської Народної Республіки 28 жовтня 1956 р. негайно відправило телеграмою ноту протесту, в якій стверджувалося, що угорські події — це внутрішня справа країни, а розгляд питання про їхній хід і наслідки межує з порушенням її суверенітету і не належить до

компетенції ООН, позаяк не загрожує справі миру й безпеки в усьому світі. Щоправда, з тексту телеграми уряд Імре Надя вилучив деякі радянські формулювання на кшталт вирішальної ролі в угорських подіях підривної діяльності імперіалістичних держав⁷.

Однак Рада Безпеки ООН не взяла до уваги заяву угорського уряду і 29 жовтня 1956 р. продовжила обговорення пропозиції, внесеної представниками США, Великобританії і Франції. У результаті, більшістю голосів «угорське питання» було включено до порядку денного засідання Ради Безпеки ООН. Наприкінці засідання виступив Петер Кош, який висловив жаль, що Рада Безпеки поставила на обговорення внутрішнє питання Угорщини, і заявив, що його ставлення до цього викладено в листі, розповсюдженому як документ ООН⁸.

Крім того, Рада Безпеки вирішила скликати надзвичайну сесію Генеральної Асамблеї (ГА) ООН для обговорення ситуації в Угорщині. Звістка про це спонукала уряд Імре Надя відрядити до Нью-Йорка офіційну делегацію в складі трьох осіб. Її очолив міністр закордонних справ Імре Горват, але у зв'язку з політичними змінами в країні її було відкликано до Будапешта. Неабиякий резонанс в угорському суспільстві викликав вчинок Петера Коша, зокрема його заява від 28 жовтня, спрямована на протидію розгляду Радою Безпеки ООН питання щодо внутрішнього становища в Угорщині. Дипломата було звинувачено в тому, що свою заяву він зробив, не погодивши її з угорським урядом. У результаті, 29 жовтня 1956 р. угорський уряд скасував повноваження П.Коша як свого представника в ООН і почав наполягати на його негайному відкликанні з цієї організації⁹.

Ситуація ж в Угорщині дедалі більше загострювалася, і в умовах радянської військової окупації прем'єр-міністр країни Імре Надь (1896–1958) доручив міністерству закордонних справ підготувати ноту про відмову країни від Варшавського договору й зробити заяву про нейтралітет. Таку ноту було підготовлено, і 1 листопада 1956 р. Імре Надь направив її Генеральному секретарю ООН Дагу Гаммаршельду. В ноті, зокрема, зазначалося: «... 1 листопада 1956 р. уряд Угорської Народної Республіки оголосив декларацію про нейтралітет. Прошу Вашу величність, будьте настільки добрим, включіть позачергово в порядок дня сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відкривається, питання про угорський нейтралітет і захист його чотирма великими державами»¹⁰. Крім ООН, цю ноту було передано всім іноземним представництвам у Будапешті. Як відзначає в одній зі своїх наукових студій В.Л. Мусатов, на той час в Угорщині, за прикладом Австрії, було чимало прихильників нейтралітету. До таких належав й Імре Надь, який ще 1955 р. у своїх працях висловлювався за нейтральну Угорщину при збереженні дружніх відносин з СРСР¹¹.

Увечері 1 листопада 1956 р., о 19 год.⁴⁵ хв., Імре Надь озвучив Декларацію про нейтралітет у радіозверненні до угорського народу. Свій виступ він завершив такими словами: *«Закликаємо наших сусідів, як найближчі, так і віддалені країни, поважати незмінне рішення угорського народу. Поза сумнівом, що наш народ настільки згуртований у цьому рішенні, що більшої єдності, мабуть, ніколи не спостерігалось упродовж усієї його історії. Мільйони угорських трудящих! Бережіть і зміцнюйте з революційною рішучістю, самовідданою працею і відновленням порядку вільну, незалежну, демократичну і нейтральну* [підкреслено нами. — Авт.] *Угорщину»*¹². Очевидно, постановка угорським урядом Імре Надя питання про нейтралітет країни була спробою звільнитися з-під впливу радянської моделі соціалізму за допомогою демократичних країн Західної Європи та США й обрати власний демократичний шлях розвитку.

Відтак 2 листопада 1956 р. на черговому засіданні Угорського національного уряду було затверджено делегацію для участі в роботі ГА ООН. Її очолив Імре Надь. Крім нього, до складу делегації увійшли Золтан Тільді, Ганна Кетлі і Бела Ковач. Але з причин радянського військового вторгнення від'їзд делегації не відбувся¹³.

Того ж таки 2 листопада розпочала свою роботу надзвичайна сесія ГА ООН. Її було скликано за постановою Ради Безпеки у зв'язку із серйозним становищем, що склалося на Близькому Сході. Наприкінці цього засідання представник Італії висловився за те, щоби на засіданні надзвичайної сесії ГА ООН було розглянуто питання про становище в Угорщині. Цю ідею підтримав і держсекретар США Джон Форстер Даллес¹⁴. У результаті, в найближчих днях «угорське питання» розглядалося у двох площинах: на засіданні Ради Безпеки і на надзвичайній сесії ГА ООН. Найбільш активно проти обговорення подій в Угорщині на засіданні Ради Безпеки та ГА ООН виступали представники СРСР, зокрема А.Соболев та перший заступник міністра закордонних справ В. Кузнецов.

Рада Безпеки обговорювала ситуацію навколо подій в Угорщині 2 листопада¹⁵. Відтак дискусію з цього питання було продовжено 3 і 4 листопада. На засіданні 4 листопада представники США, Великої Британії, Франції та деяких інших країн виступили із заявою про термінове прийняття американського проекту резолюції, який передбачав втручання ООН в угорські події. Однак через спротив постійного члена Ради Безпеки — СРСР — таку резолюцію не було прийнято. Тоді на пропозицію постійного представника США при ООН і представника цієї країни в Раді Безпеки Генрі Кебота Лоджа (молодшого) більшістю голосів було ухвалено рішення передати питання про становище в Угорщині на обговорення надзвичайної сесії ГА ООН¹⁶.

На засіданні ж надзвичайної сесії ГА ООН питання «Становище в Угорщині» обговорювалося 4, 8 і 9 листопада 1956 р. У результаті було

прийнято кілька резолюцій. Так, 4 листопада 1956 р. ухвалено більшістю голосів проект резолюції, який вніс Генрі Кебот Лодж (молодший). Цей проект передбачав втручання ООН у внутрішні справи Угорщини. Проти нього голосували делегації СРСР, УРСР, БРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії і Албанії¹⁷.

Того ж таки 4 листопада 1956 р. Генеральному секретареві ООН Д. Гаммаршельду було відправлено телеграму за підписом прем'єр-міністра Угорського Революційного Робітничо-Селянського Уряду Яноша Кадара та міністра закордонних справ Імре Горвата такого змісту: *«Угорський Революційний Робітничо-Селянський Уряд заявляє, що звернення Імре Надя в ООН з проханням про допомогу щодо розгляду угорського питання в Організації Об'єднаних Націй не має законної сили і не може розглядатися як звернення, надіслане від Угорщини як держави. Революційний Робітничо-Селянський Уряд категорично проти обговорення як у Раді Безпеки, так і на Генеральній Асамблеї вказаного питання, позаяк це питання належить виключно до компетенції Угорської Народної Республіки»*. Наступного дня телеграму було опубліковано в радянській газеті «Правда». Тут також вказано, що телеграма надійшла з Будапешта. Однак місце її відправки залишається невідомим, адже до Будапешта членів уряду Я. Кадара було доправлено аж вранці 7 листопада¹⁸.

Попри це представники багатьох країн продовжували обговорювати в ООН «угорське питання», намагаючись знайти вихід із напруженої ситуації. Заслуговує на увагу пропозиція, яку на засіданні надзвичайній сесії ГА ООН 8 листопада зробив представник Іспанії Хосе Фелікс де Лекерика. Він запропонував відправити до Угорщини під егідою ООН іспанських солдат. Цікаво відзначити, що на цьому засіданні виступав і представник Української РСР В.Сапожников. Він, зокрема, наголосив, що обговорення «угорського питання» здійснюється з тією метою, аби відволікти увагу світової громадськості від агресії проти Єгипту¹⁹. Під час обговорення угорських подій на засіданні надзвичайної сесії ГА ООН 9 листопада відбулося голосування за кілька проектів резолюцій. Серед них — і окремий проект США про надання економічної допомоги Угорщині. У підсумку, було вирішено включити розгляд «угорського питання» до порядку денного чергової XI сесії ГА ООН, яка відкрилася 12 листопада 1956 р.²⁰

На засіданнях XI сесії ГА ООН питання про становище в Угорщині обговорювалося кілька разів. Нарешті 12 грудня 1956 р. на пленарному засіданні ГА ООН дискусії навколо подій в Угорщині завершилися прийняттям резолюції США. Цей документ засуджував СРСР за втручання у внутрішні справи Угорщини і порушення статуту ООН; закликав Радян-

ський Союз вивести під контролем ООН свої війська з Угорщини; Генеральному ж секретарю ООН доручалося *«проявити будь-яку ініціативу, яку він вважатиме доцільною для врегулювання угорської проблеми»*²¹.

Проти прийняття резолюції США голосували представники СРСР, УРСР, БРСР, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Польщі, Албанії. Угорська ж делегація на знак протесту покинула засідання ГА ООН. Натомість А. Соболев у своєму виступі звинуватив США в систематичному втручанні *«у внутрішні справи країн народної демократії»*. У підсумку він наголосив, що радянська делегація, як і раніше, вважає за необхідне *«зняти з обговорення ганебну для ООН резолюцію США та інших країн і рішуче покласти край усім спробам втручання у внутрішні справи Угорської Народної Республіки та інших країн народної демократії»*²².

Часи змінилися, але старі звички збереглися: окупувавши частину території України і втручаючись у її внутрішні справи, Російська Федерація поводить ся сьогодні на міжнародній арені так само, як у той час СРСР. Тут немає нічого дивного, адже Російська Федерація стала не лише правонаступницею Радянського Союзу, але й успадкувала від нього всі нечесні засоби та методи, що дозволяють зберігати свій вплив на якомога більшій частині Європи, прикриваючись ідеями «руського мира». А на засіданнях Ради Безпеки ООН російські дипломати й досі вдаються до облудних заяв, і на свою користь перекручують факти щодо ситуації у зоні проведення Україною Антитерористичної операції.

На жаль, крім прийняття низки резолюцій, в яких засуджувалися дії радянського керівництва, ООН нічого суттєвого не змогла зробити. Це дуже вдало підмітив очевидець подій, угорський дисидент Іштван Бібо, який у своїх спогадах, зокрема, відзначив: *«...відбувалося... драматичне обговорення «угорського питання» перед лицем ГА ООН з урочистими й безкористними резолюціями, які завдають непередбачуваної шкоди авторитету ООН»*²³. Слід, однак, визнати, що делегації США, Великої Британії і Франції робили все можливе, аби через ГА ООН зарадити радянському втручанням в угорські справи. Проте через позицію прорадянського уряду Яноша Кадара, який вважав, що будь-яка резолюція щодо ситуації в Угорщині є втручанням у внутрішнє життя країни і суперечить Статуту ООН, всі їхні зусилля виявилися марними.

Крім прийняття різного роду резолюцій, на осінній Генеральній Асамблеї ООН 1956 р. було створено спеціальну комісію для розслідування подій в Угорщині. Члени комісії вивчили значний документальний матеріал, який частково було надано в їхнє розпорядження урядами окремих країн або ж потрапив до них з інших джерел. Крім того, шляхом опи-

тування понад 100 свідків, представників усіх верств угорського суспільства, які покинули батьківщину, комісія отримала докладні свідчення, що склали 1000 сторінок. Генеральна Асамблея ООН вважала, що розслідування належить провести і в самій Угорщині, але Револьюційний робітничо-селянський уряд Яноша Кадара не дозволив це зробити.

Восени 1957 р. п'ятьма офіційними мовами ООН було опубліковано доповідь цієї комісії, яка налічувала 160 сторінок. Ця доповідь під грифом 18-й «додатковий документ» з реєстраційним номером А/3592 зберігалася серед офіційних документів XI сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Велика заслуга в безпрецедентному проведенні розслідування й формулюванні тексту доповіді належить данському дипломату Бангові Йенсену. Коли радянський уряд хотів змусити особливу комісію назвати свідків, Банг Йенсен покінчив із життям, але списку їхніх імен і прізвищ не видав.

Доповідь спеціальної комісії ООН складається з 12 розділів та 785 параграфів і висвітлює весь перебіг боротьби угорського народу за свободу. У підсумку, комісія в 13 пунктах сформулювала найважливіші факти:

I. В Угорщині відбулося спонтанне національне повстання, зумовлене давніми образами, у тому числі й підлеглим щодо Радянського Союзу становищем країни.

II. Повстанням керували студенти, робітники, солдати й інтелігенція, чимало з яких були комуністами або колишніми комуністами. Повсталі наголошували, що основою угорської політичної структури повинен бути демократичний соціалізм. Твердження про те, що нібито до заколоту підбурювали угорські реакційні кола, а повсталі спиралися на західні «імперіалістичні» сили, не відповідає дійсності.

III. Повстання не було заплановане заздалегідь і, по суті, здивувало навіть самих учасників. Воно збіглося з тими подіями, під час яких Польща зуміла домогтися більшої незалежності від Радянського Союзу, а також з тим розчаруванням, яке викликала промова Ерне Гере [перший секретар Угорської партії трудящих. — *Авт.*], виголошена ним 23 жовтня 1956 р. після повернення з Югославії.

IV. Очевидно, Радянський Союз став готуватися до можливого збройного втручання 20 жовтня, оскільки саме з цього дня здійснювалося чи планувалося переміщення військ, і вже під час першого втручання було мобілізовано і війська, дислоковані поза межами Угорщини.

V. Демонстрації 23 жовтня спочатку були цілковито мирними: ніщо не вказувало на те, що хтось із демонстрантів збирається застосувати насилля. Перелом у подіях настав після того, як співробітники угорської держбезпеки (АВХ) відкрили вогонь по беззбройному натовпу перед

будівлею Радіо, а також після введення до країни радянських солдатів як ворожої сили.

VI. Імре Надь наголосив, що він не запрошував радянські війська втрутитися в угорські події; комісія не має у своєму розпорядженні свідчень про те, за яких обставин таке прохання було отримане радянською владою [СРСР. — *Авт.*] та й чи воно взагалі було відправлене. Це ж стосується й заклику Яноша Кадара, в якому від імені свого уряду він просив радянські війська втрутитися вдруге.

VII. З самого початку Імре Надь не міг вільно розпоряджатися владою прем'єр-міністра. Коли ж послабився вплив органів держбезпеки (АВХ), реальна влада перейшла до рук революційних і робітничих рад. Усвідомивши, що його співвітчизники одностайно бажають іншої форми правління і наполягають на виведенні радянських військ, Імре Надь став на бік повсталих.

VIII. За кілька днів, що пройшли під знаком свободи, народний характер повстання знайшов прояв у вільній пресі та в передачах вільного радіо, а також у радісному тріумфі населення.

IX. Жертвами лінчування й побиття, здійснених натовпом, майже у всіх випадках були співробітники держбезпеки (АВХ) або особи, про яких ширилися чутки, що вони з ними співпрацюють.

X. Заходи, здійснені за цей період робітничими радами, мали на меті запровадити на націоналізованих підприємствах справжній робітничий контроль і ліквідувати непопулярні приписи. Водночас велися перемовини про повне виведення радянських військ, і в Будапешті життя вже стало входити у звичне русло.

XI. Уряди, які працювали до 23 жовтня і особливо до 1955 року, неабияк зневажали основні права угорського народу, і нехтування цих прав знову стоїть на порядку денному після 4 листопада. Слід вважати достовірними численні свідчення про жорстокі катування й знущання в органах держбезпеки (АВХ). Прагнучи придушити угорську революцію, чимало угорців було депортовано до Радянського Союзу, в т.ч. й жінок, багато з них, можливо, не повернулися й до цього часу.

XII. З моменту другого радянського втручання, яке розпочалося 4 листопада, немає жодних ознак того, що народ підтримує уряд Кадара. Сам Янош Кадар методично ліквідував владу робітників. Було проведено жорстокі репресії, а вибори відкладено на два роки. В теперішніх умовах Янош Кадар відмовився вести перемовини про виведення радянських військ. З країни втекло 190 тисяч угорців, з-поміж них майже ніхто не відгукнувся на заклик повернутися на батьківщину.

XIII. Організація Об'єднаних Націй має достатньо юридичних підстав для того, щоб розглянути угорське питання... Вторгнення однієї держави з великими силами на територію іншої країни з наміром втрутитися в її

внутрішні справи (сам Радянський Союз визначив так поняття агресії) закономірно є приводом для міжнародної стурбованості²⁴.

Створення спеціальної комісії, яка за гарячими слідами провела незалежне розслідування щодо подій в Угорщині 1956 р. є, безперечно, позитивним моментом у діяльності ООН. Зібрані представниками комісії свідчення очевидців і документальні матеріали лягли в основу об'ємної доповіді, яка стала, напевно, першим незаангажованим узагальнюючим дослідженням про ці події.

В оцінці позиції ООН щодо подій в Угорщині треба врахувати й реальні можливості цієї організації, і її прагнення зберегти у Європі статус-кво і баланс сил. Незаперечним є факт правдивої оцінки висвітлення ООН цих подій, що сприяло моральній і політичній поразці інтервенції на міжнародній арені й падінню авторитету керівництва СРСР. Угорська ж революція 1956 р. залишила глибокий слід у людській свідомості. Очевидно, мав рацію президент США Дуайт Ейзенхауер, який у своїй другій інавгураційній промові 21 січня 1957 р. наголосив: «*Будапешт тепер уже не просто назва міста — віднедавна це новий блискучий символ нездоланного прагнення людини бути вільною*»²⁵. Зрештою, як і Київ після подій січня–лютого 2014 року.

---

¹ *Зашикільняк Л.* Історія Польщі. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 570–571; *Тымовский М.* История Польши: пер. с польск. Москва: Вест Мир, 2004. С. 467–470.

² *Кирай Б.* Первая война между социалистическими странами. Мост. Трибуна европейского сотрудничества. 1992. № 1–2. С. 38.

³ *Horváth M.* Maďarská revolúcia roku 1956. História. Revue o dejinách spoločnosti. Marec/apríl, 2002. Ročník II. Čis. 2. S. 18.

⁴ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Вид. 2-е, без змін. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2003. С. 146.

⁵ Засідання Ради Безпеки ООН. Закарпатська правда. Орган Закарпатського обкому Комуністичної партії України і обласної ради депутатів трудящих. 30 жовтня 1956 р. № 255 (4055). С. 4; Засідання Ради Безпеки ООН. Правда. Орган Центрального Комітету Коммунистической партии Советского Союза. 30 жовтня 1956 г. № 304 (13967). С. 4; Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 746-е заседание. 28 октября 1956 года. URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml>

⁶ Засідання Ради Безпеки ООН. Закарпатська правда. Орган Закарпатського обкому Комуністичної партії України і обласної ради депутатів трудящих. 30 жовтня 1956 р. № 255 (4055). С. 4; Засідання Ради Безпеки ООН. Закарпатська правда. Орган Закарпатського обкому Комуністичної партії України і обласної ради депутатів трудящих. 31 жовтня 1956 р. № 256 (4056). С. 4; Засідання Ради Безпеки ООН. Правда. Орган Центрального Комітету Коммунистической партии Советского Союза. 30 жовтня

1956 г. № 304 (13967). С. 4; Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 746-е заседание. 28 октября 1956 года. URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml>

⁷ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Вид. 2-е, без змін. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. С. 147; Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Ред.-сост. Е.Д. Орехова [и др.]; вступ. статья, науч. comment. В.Т. Середя, А.С. Стыкалина. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 473–474.

⁸ Засідання Ради Безпеки ООН. Закарпатська правда. Орган Закарпатського обкому Комуністичної партії України і обласної ради депутатів трудящих. 31 жовтня 1956 р. № 256 (4056). С. 4.

⁹ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Вид. 2-е, без змін. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. С. 147; Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Ред.-сост. Е.Д. Орехова [и др.]; вступ. статья, науч. comment. В.Т. Середя, А.С. Стыкалина. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 472–475.

¹⁰ Контрреволюционный заговор Имре Надя и его сообщников. Издаёт информационное бюро Совета Министров Венгерской Народной Республики. Будапешт, 1958. С. 139.

¹¹ *Мусатов В.Л.* СССР и венгерские события 1956 г.: нове архивные материалы. Новая и новейшая история. 1993. № 1. С. 13.

¹² Доклад особой комиссии ООН. Мост. Трибуна европейского сотрудничества. 1992. № 1–2. С. 26.

¹³ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Ред.-сост. Е.Д. Орехова [и др.]; вступ. статья, науч. comment. В.Т. Середя, А.С. Стыкалина. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 513–515.

¹⁴ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Вид. 2-е, без змін. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. С. 147–148.

¹⁵ Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 752-е заседание. 2 ноября 1956 года. URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml>

¹⁶ Дымовая завеса агрессоров. Заседание Совета Безопасности ООН. Правда. Орган Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 5 ноября 1956 г. № 310 (13973). С.4; Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 753-е заседание. 3 ноября 1956 года. URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml>; Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 754-е заседание. 4 ноября 1956 года. URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml>

¹⁷ Западные державы пытаются отвлечь внимание ООН от агрессии против Египта. Правда. Орган Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 6 ноября 1956 г. № 311 (13974). С. 6.

¹⁸ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Ред.-сост. Е.Д. Орехова [и др.]; вступ. статья, науч. comment. В.Т. Середя, А.С. Стыкалина. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 587; Телеграмма Венгерского Революционного Рабоче-Крестьянского Правительства Генеральному секретарю ООН. Правда. Орган Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 5 ноября 1956 г. № 310 (13973). С. 3.

¹⁹ Попытки отвлечь внимание от империалистической агрессии против Египта. Правда. Орган Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 1 ноября 1956 г. № 315 (13978). С. 4.

²⁰ Западні держави намагаються використовувати ООН для свого втручання у внутрішні справи Угорщини. На надзвичайній сесії Генеральної Асамблеї ООН. Правда. Орган Центрального Комітету Комуністическої партії Радянського Союзу. 11 листопада 1956 г. № 316 (13979). С. 5; *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Вид. 2-е, без змін. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. С. 151–154.

²¹ *Король І.* Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Вид. 2-е, без змін. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. С. 159; XI сесія Генеральної Асамблеї ООН. Денне пленарне засідання 12 грудня. Закарпатська правда. Орган Закарпатського обкому Комуністическої партії України і обласної ради депутатів трудящих. 15 грудня 1956 р. № 292 (4092). С. 4.

²² XI сесія Генеральної Асамблеї ООН. Денне пленарне засідання 12 грудня. Закарпатська правда. Орган Закарпатського обкому Комуністическої партії України і обласної ради депутатів трудящих. 15 грудня 1956 р. № 292 (4092). С. 4.

²³ *Бібо І.* Положення в Угорщині і світова ситуація. Фрагменти з спогадів. Мост. Трибуна європейського співробітництва. 1992. № 1–2. С. 30.

²⁴ Доклад особливої комісії ООН. Мост. Трибуна європейського співробітництва. 1992. № 1–2. С. 22–29.

²⁵ Інавгураційні промови Президентів США. Пер. з англ. В.К. Горбатюк. Харків: Фоліо, 2009. С. 263.

REFERENCES

1. Bibo, I. (1992). Polozhenie v Vengrii i mirovaja obstanovka. Fragmenty iz vospominanij. *Most. Tribuna evropejskogo sotrudnichestva*, 1–2, 30–37 [in Russian].
2. Doklad osoboj komissii OON. (1992). *Most. Tribuna evropejskogo sotrudnichestva*, 1–2, 22–29 [in Russian].
3. Dymovaja zavesa agressorov. Zasedanie Soveta Bezopasnosti OON. (1956). *Pravda. Organ Central'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza*, 310, 4 [in Russian].
4. Horváth, M. (2002). Maďarská revolúcia roku 1956. *História. Revue o dejinách spoločnosti*. Marec/apríl. Ročník II, 2, 18 [in Slovak].
5. *Inavhuratsijni promovy Prezydentiv SShA*. (2009). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
6. Kiraj, B. (1992). Pervaja vojna mezhdú socialisticheskimi stranami. *Most. Tribuna evropejskogo sotrudnichestva*, 1–2, 38–39 [in Russian].
7. *Kontrrevoljucionnyj zagovor Imre Nadja i ego soobshhnikov*. Izdaet informacionnoe bjuro Soveta Ministrov Vengerskoj Narodnoj Respubliki. (1958). Budapesht [in Russian].
8. Korol', I. (2003). *Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku: pochatok krakhu proradians'kykh totalitarnykh rezhymiv*. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka [in Ukrainian].
9. Musatov, V.L. (1993). SSSR i vengerskie sobytija 1956 g.: nove arhivnye materialy. *Novaja i novejšaja istorija*, 1, 2–22 [in Russian].
10. XI sesiia Heneral'noi Asamblei OON. Dенne plenarne zasidannia 12 hrudnia. (1956). *Zakarpats'ka pravda. Orhan Zakarpats'koho obkomu Komunistychnoi partii Ukrainy i oblasnoi rady deputativ trudiaschykh*, 292, 4 [in Ukrainian].
11. *Organizacija Obedinennyh nacij. Sovet Bezopasnosti. Oficial'nye otchety. 746-e zasedanie. 28 oktyabrja 1956 goda*. Retrieved from <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml> [in Russian].
12. *Organizacija Obedinennyh nacij. Sovet Bezopasnosti. Oficial'nye otchety. 752-e zasedanie. 2 nojabrja 1956 goda*. Retrieved from <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml>

13. *Organizacija Obedinennyh nacij. Sovet Bezopasnosti. Oficial'nye otchety. 753-e zasedanie. 3 nojabrja 1956 goda.* Retrieved from <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml> [in Russian].

14. *Organizacija Obedinennyh nacij. Sovet Bezopasnosti. Oficial'nye otchety. 754-e zasedanie. 4 nojabrja 1956 goda.* Retrieved from <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1956.shtml> [in Russian].

15. Popytki otvlech' vnimanie ot imperialisticheskoy agressii protiv Egipta. (1956). *Pravda. Organ Central'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza.* 315, 4 [in Russian].

16. *Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty.* (1998). E.D. Orehova (Ed.). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

17. Telegramma Vengerskogo Revoljucionnogo Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva General'nomu sekretarju OON. (1956). *Pravda. Organ Central'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza.* 310, 3 [in Russian].

18. Tymovskij, M. (2004). *Istorija Pol'shi.* Moskva: Ves' Mir [in Russian].

19. Zapadnye derzhavy pytajutsja otvlech' vnimanie OON ot agressii protiv Egipta. (1956). *Pravda. Organ Central'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza,* 311, 6 [in Russian].

20. Zapadnye derzhavy pytajutsja ispol'zovat' OON dlja svogo vmeshatel'stva vo vnutrennie dela Vengrii. Na chrezvyčajnoj sessii General'noj Assamblei OON. (1956). *Pravda. Organ Central'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza,* 316, 5 [in Russian].

21. Zasedanie Soveta Bezopasnosti OON. (1956). *Pravda. Organ Central'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza.* 304, 4 [in Russian].

22. Zashkil'niak, L. (2002). *Istoriia Pol'schi.* L'viv : L'vivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

23. Zasiдання Радь Безпеки ООН. (1956). *Zakarpats'ka pravda. Orhan Zakarpats'koho obkomu Komunistychnoi partii Ukrainy i oblasnoi rady deputativ trudiaschykh,* 255, 4 [in Ukrainian].

УДК 94(439)[328.123:316.423.3]“1956”

Микола Держалюк

д-р. іст. наук, пров. наук. співроб.
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
01030, Україна, Київ, вул. Леонтовича, 5
E-mail: dzhlk@ukr.net

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Висвітлюється позитивний вплив Угорської Революції 1956 року на український національно-визвольний рух, посилення боротьби за відновлення державності України. На конкретних прикладах розкрито політику партійних органів УРСР, спрямовану на денаціоналізацію та інтернаціоналізацію українського суспільно-політичного й духовного життя, обезкровлення самостійницького потенціалу. Проведено паралелі між знищенням угорських та українських лідерів національно-визвольної боротьби.

Ключові слова: тоталітарний режим, Угорська Революція 1956 року, незалежність України, визвольна боротьба, державність і суверенітет.

Mykola Derzhaliuk

Dr. of Sciences (History), Leading Researcher
The State Institution "Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine"
5, Leontovych Street, Kyiv, 01030, Ukraine
E-mail: dzhlk@ukr.net

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AND ITS INFLUENCE ON THE RISE OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN UKRAINE

The article highlights positive impact of the 1956 Hungarian Revolution on Ukrainian national liberation movement and strengthening of fight for renewal of the statehood in Ukraine. The author gives concrete examples to the Ukrainian SSR authorities' policy on denationalization and internationa-

lization of Ukrainian political, social and cultural life and on exsanguination of country's self-sustainability. The article draws parallels between elimination of Hungarian and Ukrainian leaders of national liberation movement.

Keywords: *totalitarian regime, Hungarian Revolution of 1956, independence of Ukraine, liberation movement, state stability and sovereignty.*

Історія країн Центрально-Східної Європи, які після війни відійшли до сфери впливу Радянського Союзу, позначалася однотипними закономірностями: формуванням народно-демократичного та соціалістичного ладу в насильницький спосіб. В Угорщині це проявилось з особливою жорстокістю. З ліквідацією багатопартійної системи й встановленням диктатури Компартії Угорщини 14 серпня 1947 р. на чолі з Матяшем Ракоші (Розенфельд) урядування стало виявом сталінської моделі соціалізму, яке відповідало великодержавницькій політиці СРСР та ігнорувало національні інтереси.

Попередня еліта (панівні класи режиму М. Хорті, аристократія, військові кола, адміністрація, великі й середні капіталісти, а також значна частина демократичних діячів, патріоти й націоналісти, військові, які до останнього відстоювали державні, національні й територіальні інтереси країни) вимушено емігрувала з країни на захід. Найчисельніші соціальні групи — дрібні і середні верстви населення, службовці всіх категорій, патріотична інтелігенція — потрапили до кола неблагонадійних і зазнавали дискримінації.

До опори нового режиму зараховувалися робітничі та селянські маси, насамперед члени СДП, КПУ, селянської партії, профспілкових організацій, особи, які не були штатними членами військових, поліцейських, жандармських формувань, не брали участі в бойових операціях під час війни, не працювали в управлінських структурах, адміністрації попереднього режиму; сім'ї, що не володіли рухомим чи нерухомим майном, словом — пролетарії, бідняки та батраки.

На середину 50-х рр. ХХ ст. в Угорщині завершилося встановлення тоталітарного режиму, відбулася комунізація й пролетаризація суспільства. І як наслідок — зубожіння всіх верств населення країни, які стали найманими працівниками, цілковито залежними від держави-власника у всіх відношеннях. Соціалістичний лад сталінського зразка 30-х рр. виявився одним з найсуперечливіших в історії людства загалом та угорської нації зокрема. Упродовж 1946–1953 рр. в Угорщині не було жодного мешканця, якого б таємна поліція (АВН) не перевірила на політичну лояльність та визначила рівень його надійності для нового устрою. У разі необхідності конкретна особа перевірялася кількаразово. Відомий громадський діяч Томаш Гашпар Міклош убачав закономірне формування в

Угорщині широкого громадського консенсусу в тому, що навесні 1945 року звільнення отримали євреї та комуністи й ніхто інший. Угорський інтернаціоналіст міжвоєнного періоду, активний борець за права бідного селянства Іштван Хуня (1894–1983 рр.) відзначав важливу роль в угорському комуністичному русі єврейської інтелігенції, вплив якої на політичне життя у повоєнній Угорщині став визначальним. Грубі помилки в будівництві нового ладу спричинили народне повстання 1956 року, після чого значимість представників догматичної лівої течії та її носіїв була значно обмежена в суспільному житті УНР¹.

Під час зламу попереднього режиму, подолання реакційних традицій і майнових бар'єрів швидко формувалася нова політико-адміністративна еліта, правлячий клас управлінців соціалістичного режиму, представники якого поповнювалися за рахунок здібної молоді трудових класів, для яких відкрилися двері до освіти й керівництва в усіх суспільних сферах. Анкетні дані Бели Маргітана є типовим свідченням того, як ретельно перевірялися навіть представники найнижчої ланки соціальної піраміди післявоєнної Угорщини, не кажучи вже про претендентів на вищі ієрархічні щаблі влади². Однак, як це не парадоксально звучить, але середні кола керівної еліти, особливо інтелігенція, формувалися на народно-християнських цінностях, демократичних традиціях та високому рівні національної свідомості, чого серед більшості вищого керівництва УНР явно бракувало. Нове суспільство поставало за формою комуністичним, але за змістом залишалося угорським, національно свідомим. Неспівпадання інтернаціоналістської політики керівної верхівки на чолі з М. Ракоші з національними й патріотичними прагненнями нової угорської інтелігенції та народних мас започаткувало наростання антагонізму між верхами й низами, неминуче вело до загострення внутрішньополітичного життя, підривало авторитет режиму серед широких народних мас.

Період народної демократії завершився переважно успіхами. Швидко було подолано розруху, проведено аграрну реформу, забезпечено прискорений розвиток країни. Великі поміщицькі та церковні землеволодіння, основи феодальних пережитків були ліквідовані, землю передано найбіднішому селянству. На початок 1948 р. виникло 650 тис. одноосібних господарств. У листопаді 1949 р. лише близько 7% землі сільськогосподарського призначення було кооперовано, решта перебувала у приватних руках. Навесні 1948 р. 25% важкої промисловості й 80% іншої промисловості перебували у приватній власності.

Проте соціалістичні перетворення (тотальна націоналізація, швидка індустріалізація, кооперування сільського господарства) здійснювалися в насильницький спосіб, з ігноруванням суспільно-економічних законів та особливостей країни й принесли переважно негативні результати.

Обкладання селянства непосильними податками, перетворення їх на основне джерело індустріалізації обернулося провалом. На початку 50-х рр. у країні вимушено запроваджувалася карткова система на основні види продуктів харчування.

До допущених упродовж 1949–1955 рр. величезних помилок в економічній політиці, що призвели до загального падіння життєвого рівня населення, політичних обмежень і переслідувань, волюнтаристських методів керівництва, додалися фабрикація судових процесів, винесення й виконання в масовому порядку протиправних смертних вироків.

Переважає частина представників керівного складу, особливо силових структур, запламувала себе насильницькою націоналізацією, колективізацією, депортаціями, формуванням примусово-трудова таборів, масовими порушеннями законності, репресіями й винесеними та виконаними протиправними судовими рішеннями, а також застосуванням протиправних методів у політичній боротьбі проти політичних опонентів, лідерів усіх інших партій, окрім комуністичної, та представників середнього класу, допущеними помилками у розвитку більшості галузей економіки, особливо сільського господарства. Надзвичайною жорстокістю позначалася діяльність таємної поліції.

Особовий склад Управління державної безпеки (УДБ-АВН) — головного органу в боротьбі проти всіх ворожих політичних сил під час встановлення комуністичної диктатури — формувався виключно з пролетарських і селянських мас, тоді як керівні кадри УДБ рекрутувалися з представників жертв попереднього режиму: комуністичної та інших лівих партій, угорських політемігрантів, військовополонених — випускників антифашистських шкіл за часів війни на території СРСР. Упродовж квітня 1945 — грудня 1946 рр. повноцінно запрацювала мережа установ УДБ на всій території Угорщини, у руках яких зосереджувалися слідчі, судові й каральні функції. УДБ підпорядковувалося лише керівнику КПУ/УПТ М. Ракоші. УДБ нараховувало до 30 тис. штатних співробітників та близько 40 тис. таємних агентів. На рубежі 40-50-х років розмах та ефективність діяльності УДБ в Угорщині щодо рівня й масовості фізичних розправ і ліквідації класових, політичних ворогів та конкурентів відповідав діяльності ДПУ–ОДПУ–НКВС СРСР 30-х років.

Упродовж 1949-1955 рр. в Угорщині було винесено 23.562 вироків за злочини проти держави (шпигунство і зрада батьківщини торкалася усіх, хто мав відмінну від ракошистів позицію з будь-якого питання внутрішньої і зовнішньої політики, відстоював політичний і економічний плюралізм, багатопартійність, політичні свободи, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими міфами, демократію, майнові, національні інтереси). Переважає більшість цих вироків носили політичний характер,

були сфабриковані й не правочинні. Закономірно, що напередодні та після Революції 1956 року вони були переглянуті³.

У період найбільш резонансного судового процесу над Ласло Райком (травень–жовтень 1949 р.) ще 190 діячів країни, які співпрацювали з ним і були його послідовниками, були звинувачені у шпигунстві, в антидержавній змові й причетності до порушення законності та страчені через повішення у жовтні 1949 року⁴. Їхня вина стосувалася лише порушення законності проти соціально ворожих для нової влади осіб та груп населення. Решта звинувачень була сфабрикована проти них як небезпечних конкурентів за наполяганням трійки (М. Ракоші/Розенфельд, Е. Герьо/Зінгер, М. Фаркаша/Вольфа).

Інша проблема, що мала також тяжкі й непоправні наслідки, це масові виселення до робітничо-примусових таборів на перевиховання, що торкнулися до 1 млн. осіб колишніх середніх верств населення міста та села.

Розвінчування культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС справило величезний вплив на угорське суспільство. Процес пом'якшення режиму й виправлення помилок у СРСР зачепив і Угорщину. Однак правляча група 4-х (М. Ракоші, Е. Герьо, М. Фаркаш, Й. Реваї) не бажала поступатися своїми догматичними принципами, заперечувала масові й кричущі репресії та порушення законності, не визнавала вини за помилки в економічній сфері, за тяжке економічне становище та продовжувала керувати старими методами. У березні 1956 р. Ракоші визнав, що справа Л.Райка була побудована на провокаціях, і поклав відповідальність за це на керівників УДБ, яких заарештували. Проте своєї причетності до страти Ласло Райка та десятків інших керівників він не визнавав.

Починаючи з квітня 1956 р. активізувалися опозиційні сили, в яких провідну роль відігравали: багатотисячний гурток імені Ш. Петефі, лідером якого став письменник Дюла Хай; Союз письменників Угорщини та орган цього союзу — «Літературна газета» на чолі з Петером Вьорьошем; демократичні й прогресивні кола угорської нації. Угорське суспільство через соціалізм сталінської моделі стрімко рухалося до вибухонебезпечної межі.

Причини: цілковитий підрив довіри населення до керівництва країни, дискредитація ідеї соціалізму практичними вчинками його носіїв та виконавців. Для зниження напруги в Угорщині керівництво СРСР у липні 1956 р. змусило М. Ракоші, винного в грубих помилках соціалістичного будівництва, порушенні законності, винесенні й здійсненні протиправних смертних та інших вироків, звільнитися з посади першого секретаря ЦК УПТ і виїхати назавжди до СРСР. Оновлене керівництво УПТ та уряду УНР (Ерньо Герьо, Андраш Хегедюш, Ласло Пірош та інші) вдалися до амністії та певного пом'якшення стилю керівництва, щоб зняти напру-

ження в країні, але це вже не могло радикально вплинути й змінити розвиток подій у суспільстві.

Під натиском опозиції 6 жовтня 1956 року відбулося перепоховання Ласло Райка та 2-х його соратників, репресованих у травні 1949 р. і повішених у жовтні 1949 р. на підставі сфабрикованих матеріалів. Панахида зібрала понад 100-тисячний натовп, який переріс у антиурядовий мітинг, протестна хвиля Будапешта поширилася іншими великими містами Угорщини: Сегед, Шопрон, Печ, Мішкольц, Дебрецен та ін. Упродовж наступних тижнів жовтня по всій країні виникали антиракошистські організації, влаштовувалися мітинги з грізними вимогами.

Для Угорської Революції 1956 року склалося широке соціальне й політичне підґрунтя, об'єктивні умови, нагромадився потенціал здорових сил країни, щоби вдатися до повстання й повалити антинародну диктатуру.

Упродовж 23 жовтня — 4 листопада 1956 року Угорська Революція перемогла. Вимоги демократичних (правих, правоцентристських і лівих) сил під час Революції 1956 року — ліквідація сталінського режиму на чолі з М. Ракоші, повний суверенітет, виведення радянських військ, відновлення Імре Надя на посаді глави уряду, запровадження багатопартійної системи, демократизація суспільного устрою та проведення вільних парламентських виборів, що відображали волю переважної частини угорського народу (до 90%) — почали втілюватися до життя.

У «Довідці про деякі недоліки в ідейно-виховній роботі серед студентів Київського політехнічного інституту», підготовленій партійними органами Компартії України наприкінці грудня 1957 року, зверталася увага на те, що студенти з Угорщини (всього навчалася 22 осіб) переважно більшістю гаряче підтримували ті зміни, які відбулися в угорському уряді й партії. Ці питання вони пов'язували з культом особи, який був у їхній країні, а також з культом особи Й.В. Сталіна. Багато студентів були солідарними з демонстрантами в Угорщині, підтримали Імре Надя проти М. Ракоші, вітали формування уряду корінної національності, виведення з країни частин Радянської Армії, незалежну політику Угорщини, висловили солідарність з подіями в Польщі⁵.

Демократичні реформи в Угорщині були знищені повторним радянським вторгненням 4 листопада 1956 року й тотальною окупацією території цієї країни. Практичні кроки партійної і військової еліти СРСР (насамперед М. Хрущов, М. Булганін, К. Ворошилов, В. Молотов, Г. Жуков, І. Конєв, І. Серов) напередодні та під час Революції, у перші місяці після її придушення радянськими військами чітко демонструють, що керівництвом Радянського Союзу відкидалися й рішуче заперечувалися всі політичні та економічні реформи, спрямовані на вдосконалення соціаліс-

тичного устрою. Ленінсько-сталінські догмати були непорушними як для сталіністів, так і для хрущовців. Не була винятком і Угорщина. Перевага постійно надавалася перевіреним і надійним промосковським політикам Угорщини, спроможним сліпо слідувати курсом Москви: спочатку М. Ракоші, потім Е. Герьо, далі Ф. Мюнніху. Це діячі догматичної когорти. Натомість представники реформаторського крила угорського соціалізму — І. Надь та Я. Кадар — визнавалися в СРСР вимушено, через безвихідь ситуації. Бувши позбавленим вибору, М. Хрущов упродовж 28 жовтня — 3 листопада лише тимчасово допускав можливість формування в Угорщині соціалізму з національними особливостями, поки не отримав від США чіткого сигналу про невтручання в справу Угорщини, яка відносилася до сфери впливу СРСР. Після цього М. Хрущов почав діяти рішуче. Радянським збройним втручанням здобутки й реформаційні перетворення Революції були знищені. Група на чолі з Імре Надем була заарештована як контрреволюційна. Радянське керівництво погодилося лише на декоративні зміни, які не стосувалися засадничих основ комуністичного режиму: однопартійна система, партійна демократизація, у їхніх межах економічні та політичні реформи, імітація державного суверенітету, формування керівництва з представників титульної нації, забезпечення рівності двосторонніх відносин, повернення до національних традицій, але за умов гарантії, що УНР залишиться в політичній, економічній та військовій орбіті соціалістичної системи на чолі з СРСР. Виконання цієї місії було покладено на Яноша Кадара та його послідовників.

Жодна впливова країна світу не вдалася до реального протистояння такій реакційній політиці СРСР в Угорщині. Вони обмежувалися словесною критикою брутальної розправи над Угорською революцією та її лідерами. Серед соціалістичних країн лише ПНР зайняла особливу позицію у зв'язку з втручанням СРСР у внутрішні справи УНР. Радянське посольство у Варшаві інформувало Москву, що «керівництво ПОРП протягом тривалого часу не давало правильної оцінки угорським подіям, перекручуючи їхню суть і характер»⁶, а «деякі керівні діячі партії (Замбровський — член Політбюро ЦК ПОРП, Рапацький — Міністр закордонних справ РП, Матвін — перший секретар Вроцлавського воєводського комітету партії, Клішко — секретар ЦК ПОРП) у своїх публічних виступах недвозначно заявляли, що керівництво ПОРП не поділяє рішення угорських товаришів»⁷. Тов. Клішко роз'яснював воєводським комітетам партії, що «ЦК ПОРП никакого отношения к венгерскому процессу не имеет, что ЦК был информирован о приговоре лишь за два часа до его объявления по радио. В разговоре с первым секретарем Жешувского воєводского комитета ПОРП Кручком, который заявил о

том, что партийный актив воеводства относится к приговору правильно, считая его совершенно справедливым, Клишко сказал, что «так рассуждать могут только догматики»⁸.

Союзні республіки колишнього СРСР, зокрема й Україна, в умовах тоталітарного режиму, сталінських репресій, відсутності демократії, політичного та економічного плюралізму, тотальної дезінформації з боку всіх видів ЗМІ перебували під впливом офіційної пропаганди і за виключенням окремих осіб не розуміли причин революційного повстання в Угорщині. Вакуум правдивої інформації заповнювався суцільним фальсифікатом за допомогою масових систематичних політзанять у трудових колективах, особливо серед інтелігенції. Інститут підготовлених лекторів і пропагандистів при партійних органах усіх рівнів давав можливість у вигідному для КПРС світлі розповідати про події та давати їм оцінку, відповідно до директив її центрального органу. Однак і в умовах тотального обстрікування подій значна частина громадян СРСР, зокрема й України, об'єктивно оцінювала стан справ в Угорщині.

Знаменитий фізик, лауреат Нобелівської премії, двічі Герой соціалістичної праці, жертва радянського тоталітаризму Л.Д. Ландау (Харків–Москва) розглядав угорські події 1956 року як повстання угорського народу проти своїх гнобителів, кліки режиму, модель якого була сталінською. На його думку, подвиг угорців заслуговував на запозичення. Він наголошував: «От перед Угорщиною я готовий стати на коліна». У збройному поваленні Угорської революції він убачав злочинну політику СРСР. Ландау вважав, що з жовтня 1917 року в СРСР почала поступового формуватися фашистська держава. Це була перша у світі держава такого типу, і він цілковито заперечував її як соціальну систему. 30 листопада 1956 р. Л.Д. Ландау сказав, що «ідея, яка лежить в основі компартії, являється єзуїтською, типовою для всієї історії єзуїтського ордена»⁹.

Один із тисяч українських політичних в'язнів, незламних борців за незалежність України Левко Лук'яненко писав: «Придушення угорського повстання 1956 року яскраво показало всьому світові суть СРСР». Ця акція продемонструвала, що Москва не центр світового комуністичного руху, а є продовженням російської імперської воєнно-поліцейської політики. Загарбницька природа російського комунізму була оголена. Маскувальне призначення всієї марксистсько-ленінської ідеології лопнуло. Окупація Угорщини спричинила поширення кризи й розколу в міжнародному комуністичному русі. Поява єврокомунізму прискорила демонополізацію радянської комуністичної доктрини, вела її до краху. Через 20 років, у 1976 році, створилася Українська Гельсінська спілка, посилювалася боротьба за незалежність і України¹⁰. Згідно з інформацією, що

надходила до ЦК Компартії України, Угорська революція викликала чергову хвилю піднесення українських державницьких змагань, особливо серед еміграції. З цієї інформації випливає, що українська післявоєнна еміграція на Заході, що складала 1,88 млн. чоловік, швидко організувалася, сконцентрувалася навколо боротьби за українську соборну й незалежну державу¹¹.

За даними партійно-кадебістських органів українська націоналістична еміграція орієнтувалася на сили, подібні до тих, які визначали події в Угорщині 1956 року. Ці сили мали очолити боротьбу проти московського панування в Україні¹². Відзначалося, що Степан Бандера різко, починаючи з початку 1958 року, активізував роботу зі створення єдиного закордонного центру української еміграції. До його складу ввійшло до 50 осіб. Метою цих організаційних заходів стало посилення боротьби за захист українців у підрадянській Україні¹³.

З матеріалів ЦК КПУ випливає, що діяльність українських патріотів в еміграції та всередині України по відродженню незалежної держави набула особливого піднесення в роки війни та після неї. Ідеологія самостійності ставала загрозливою для радянської імперії, яка вдавалася до найжорстокіших кроків задля знищення її носіїв і знекровлення українського потенціалу, використовуючи досвід варварської політики масового штучного голоду в Україні 1920–1921, 1932–1933 та 1946–1947 рр., систематичних і масових депортацій українців до Сибіру, Півночі та Середньої Азії. Після війни ці прийоми Москвою у черговий раз було застосовано й здійснено в Україні. Лише Голодомором 1946–1947 рр. винищено 1,2 млн. українців. На підставі указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого і 2 червня 1948 р. з колгоспів 18 областей України (без Західної її частини) у 1948 році було виселено до Казахстану, Карелії, Якутії, Бурятії, Краснодарського, Хабаровського країв, Тюменської, Кемеровської, Молотовської, Іркутської, Читинської областей 10.598 злісних ухильників від трудової повинності, які не бажали працювати в колгоспах. Правда, 4.764 з них змогли повернутися назад нелегально¹⁴. У 1954–1955 рр. більшовицькі найманці вивезли з України до Казахстану, Сибіру 300 тис. української молоді. А починаючи з 1956 року планами передбачалося вивезти ще 500 тис. осіб, у т.ч. понад 100 тис. — на шахти Донбасу¹⁵.

У зверненні секретаря ЦК КПУ М.В. Підгорного від 25 вересня 1956 року до ЦК КПРС зазначалося, що під час боротьби з підпіллям ОУН вбито понад 150 тисяч бандерівців, арештовано 103.828 осіб як учасників ОУН. Крім того, «в порядку ответных мер на бандитские проявления выселено на спецпоселения 65 тысяч семей (203.661 человека) националистов и их пособников»; серед них і митрополита уніатської церкви Йосипа Сліпого до Красноярського краю¹⁶.

Житло, яке належало виселеним, зайняли переселенці з Польщі, колгоспники, які «постраждали від бандитів», та працівники культпросвітніх установ. І найголовніше, у цьому зверненні викладалося прохання партійної влади України не дозволяти повертатися амністованим 1955 р. (бл. 40 тис.) оунівцям, уніатам до Західної України, оскільки вони підсилюють антирадянську боротьбу. Лише у м. Львів осіло до 7 тисяч амністованих учасників антирадянської боротьби. Відповідно, керівництво ЦК КПУ ініціювало перед ЦК КПРС наступні антиукраїнські заходи: 1) забронити українським націоналістам, які отримали амністію у 1955 році, повертатися в області Західної України; 2) тих осіб, які вже повернулися до місць проживання в Західній Україні, знову забрати з цих країв; 3) поширити на місто Львів режимність, а також упродовж двох місяців виселити амністованих оунівців та уніатів з території Західної України й навечно відправити їх на спеціальні поселення до Сибіру та Півночі; 4) поплічникам ОУН та їхнім сім'ям «не повертати раніше конфісковане майно»¹⁷.

Усього наприкінці 40-х — у середині 50-х рр. із 8 млн. жителів західних областей України 500 тисяч загинули від рук карателів НКВС у боях, були розстріляні через непокору властям, померли внаслідок масових репресій та депортацій. У відповідь українські націоналісти масово карали колаборантів. Лише у 1944–1945 рр. від актів УПА було знищено понад 23 тис. радянських громадян. У боротьбі проти УПА загинуло до 30 тисяч українців, представників східних областей України, яких силоміць направляли до західних регіонів (солдати внутрішніх військ, педагоги, лікарі, спеціалісти сільського господарства, керівники місцевого рівня). Українці серед усіх народів СРСР склали на середину 50-х років понад третину в'язнів радянських концентраційних таборів. Це сильно підірвало національно-визвольний потенціал українства, але не зломило його. УПА перейшла в глибоке підпілля, діяла партизанськими методами. Її представниками було підірвано потяг, що прямував до Угорщини на придушення революції, незважаючи на суцільну охорону шляхів його слідування¹⁸.

Заявив про себе письменник і поет І.Є. Хоменко. Його 1949 р. у м. Дніпродзержинську заарештували й засудили до 25 років за антирадянську діяльність на основі наклепу, що не підтвердився. Відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 24 березня 1956 р. І. Хоменка було звільнено й погашено судимість. Під впливом Угорської революції він 23 листопада 1956 року, уже мешкаючи в м. Трускавець, розгорнув рішучу «антирадянську та націоналістичну діяльність». Як повідомляв секретар Дрогобицького ОК КПУ В. Дружинін до ЦК КПУ, І. Хоменко публічно заявляв: «Я борюсь за самостійну Україну. Я виб'ю всіх комуністів і чекістів».

А представникам міліції кидав у вічі: «Більше вам не вдасться вивозити до Сибіру і тюрем український народ»¹⁹. Серед особистих речей І. Хоменка арештанти вилучили й поему-заповіт своїм нащадкам Богдана Хмельницького під назвою «Хай помилка наша буде їм в науку», слова Хмельницького з якої маємо процитувати:

«Я хотів зміцнити
На Україні владу.
Потім скликать знову
Козаків на раду,
щоб зробить Державу.
Але смерть нежданно
Вирвала із світа
Дуже мене рано».

У листі оунівця Ф.В. Поліщука до свого соратника Ф.І. Зубка (село Бубнів Локачинського району Волинської області) від 16 листопада 1956 року зазначалося, що його 1956 року амністували, але він залишився жити у Воркуті. «Як тобі відомо, усі мої вірні друзі зараз на рідній Україні, а я повинен віддавати душу ворогам на півночі. Я гадаю, що у нас зараз роботи так багато, як в Угорщині. Ми вже розуміємо все, нам не повинно бути ніякої перешкоди. Я упевнений, що незабаром щось буде. Я був радий, що друзі відбувають на рідну Україну, всі колишні повстанці, які боролися за волю». Він не мирився з тими, хто на волі припинив боротьбу через тяжкі умови: «Чого ж сидите, шукайте вихід, як інші нації»²⁰. Волинський обласний комітет КПУ звертався до ЦК КПУ 8 грудня 1956 року з проханням «заборонити повернення виселеним після війни і пізніше амністованим з області 25 тисячам особам, з яких 12–15 процентів склали оунівці, на територію західних областей України й одночасно відмінити «повернення майна, яке їм раніше належало»²¹. Вражає те, що комуністична влада вела боротьбу не стільки проти націоналістів, скільки проти українства як нації. Адже в самому листі Волинського ОК КПУ визнавалося, що частка оунівців серед депортованих з області складала всього 12–15 відсотків²². За логікою речей 85 відсотків населення краю не належали до категорії, яку слід було депортувати. Оце так рівень поведирів комуністичного майбутнього та сутність діяльності комуністичної партії і радянських органів України в царині піклування про українських трудящих, запровадження правопорядку й справедливості на землях, «визволених від імперіалістичних та фашистських поневолювачів».

За дорученням Компартії України, видавництва, наукові та освітні заклади, пропагандистські установи розпочали з 1958 р. тотальну кампанію на радіо, у пресі і наукових виданнях з викриття зрадницької ролі Центральної Ради, Гетьманату й Директорії у 1917–1922 рр., ворожої

діяльності українських буржуазних націоналістів. За дорученням секретаря ЦК КП України С.В. Червоненка, відділів пропаганди ЦК КП України (М.М. Хворостяний) та адміністративного (Кузнєцов Н.А.), починаючи з 1958 року розгорнулася активна робота з посилення боротьби проти ворожої зарубіжної пропаганди в УРСР, проти українських буржуазних націоналістів²³. У пункті 6 пропозиції ЦК КП України доручалося «Архівному управлінню Міністерства внутрішніх справ УРСР, Інституту історії АН УРСР та Держполітвидаву УРСР підготувати і видати до кінця 1962 року збірники документів про зрадницьку роль Центральної Ради і Директорії у період громадянської війни»²⁴.

Загострення внутрішньополітичного становища в країнах соцтабору середини 50-х років засвідчило наростання кризи в соціалістичній системі, що потребувала радикальних реформ. Це був перший рецидив прояву невідповідності практики тоталітарного режиму об'єктивним закономірностям суспільного розвитку й насущним потребам громадян цих країн. Однак, прийняті політичні рішення й застосовані СРСР силові та військові методи засвідчили нездатність і невміння Москви розв'язувати суперечності демократичними й реформаторськими методами. Все, на що виявилася спроможною комуністична влада, це реорганізація радянсько-угорського товариства дружби, припинення обміну делегаціями молоді, спортсменів, культурних товариств, трудящих України та Угорщини впродовж 1957–1962 рр. Обмін громадськими делегаціями між СРСР та УНР здійснювався за згоди з боку ЦК УСРП та уряду УНР²⁵.

Лідери українського національно-визвольного руху Степан Бандера, Дмитро Донцов причинами спроможності Москви лише насильницькими методами придушувати визвольні й реформаторські прагнення поневолених народів та нездатності вирішувати кризові явища внутрішнього й міжнародного характеру в мирний спосіб вважали варварську сутність СРСР як наступника царської імперії. Поки дихатиме радянська імперія, вона не дозволить поневоленим народам вирватися з-під ярма й окупації. Для успіху в боротьбі проти СРСР потрібні були сприятливі умови: або нова війна коаліції західних держав проти радянської імперії та союз з ними національно-визвольних сил поневолених народів задля ліквідації її як державного утворення, або активні збройні дії, як це робила УПА наприкінці 40-х років в Україні. Вважалося, що без знищення СРСР воєнними засобами всі інші методи протидії йому успіху принести не могли.

На нараді в лютому 1957 р. Закордонний Провід ОУН негативно оцінив пасивну роль угорської еміграції у підтримці повстання на їхній батьківщині, оскільки вона виявилася неготовою до збройної акції безпосередньо в самій країні. Наголошувалося на нейтральній позиції провідних західних держав під час brutального придушення повстання в

Угорщині Радянським Союзом. З усього цього були винесені відповідні уроки, і дано новий поштовх до підготовки з українських емігрантів провідних та рядових військових кадрів у Європі (Німеччині, Великій Британії, Франції, Бельгії, Голландії) для Закордонних частин ОУН і безпосередньої участі в організації та піднесенні національно-визвольної боротьби на території України. Посилилося співробітництво ОУН з військово-політичним альянсом НАТО, започатковане 1955 року²⁶.

У час зосередження діяльності закордонних частин ОУН на активізації боротьби за незалежну Україну Москва посилила репресії проти українських патріотів в УРСР, пригнічення української нації на всьому просторі СРСР, а також вчинила резонансні терористичні акти проти впливових українських діячів за кордоном. Так, агенти КДБ СРСР здійснили в Мюнхені два вбивства: 12 жовтня 1957 року — теоретика українського націоналізму Лева Ребета, а 15 жовтня 1959 р. — голови ОУН Степана Бандери. За успішне виконання цих терористичних акцій голова КДБ СРСР О.М. Шелепін особисто вручив Орден Леніна Б. Сташинському. Між цими злочинними актами та стратою 16 червня 1958 року в Будапешті шляхом повішення групи угорських реформаторів, лідерів Угорської Революції 1956 року на чолі із законним главою уряду УНР Імре Надем є прямий зв'язок. Варварські методи радянського імперіалізму, що особливо активно застосовувалися проти непокірних народів та їхніх керманів, які боролися за звільнення з-під національного гніту, за волю і демократію, були продовженням політики Росії під покровом месіанської ідеології, спрямованої на експансіонізм, захоплення чужих територій і підкорення народів.

На думку сучасних істориків В. Середи, О. Стикаліна, політична спадщина СРСР, набута в протистоянні з реформаторськими процесами в Угорщині, Югославії, Чехословаччині, Польщі, НДР, затребувана елітою пострадянської Росії. Інші авторитетні вчені О. Скобов (РФ), В. Ткаченко (Україна) доводять, що процес фашизації суспільства й держави в Російській Федерації триває та є близьким до завершення²⁷, а це означає, що акумульована енергія для втручання у внутрішні справи будь-якої незахищеної чи мало захищеної держави наростає.

Революція 1956 року постала внаслідок неспівпадання прагнень здорових сил Угорщини реформувати сталінську модель державної влади з інтересами СРСР — тоталітарної держави, непридатної до перетворень, яка не допускала, щоб країни, які потрапили до її зони панування, формували демократичний лад, відмінний від її моделі.

Соціальна база й політична палітра Угорської Революції 1956 року давала підстави уряду І. Надея діяти саме у революційний спосіб: повалити сталінську форму правління, відновити повний суверенітет УНР, доби-

тися нейтралітету на зразок Австрії і позбутися залежності від СРСР. Ці вимоги мали широку підтримку народних мас Угорщини, вселяли велику надію й серед українства.

Революція та національно-визвольна війна Угорщини 1956 року — найбільша серед усіх 34 країн комуністичного режиму світу, що змела сталінську модель державного устрою та забезпечила торжество демократії. У Революції перемогли здорові сили нації. Вона випередила час, але зазнала збройної поразки через радянське втручання, угодницьку політику країн-сателітів Москви. Вина за поразку угорської праведної справи лежить на СРСР та на бездіяльності західних країн. Жодна з країн світу не підтримала справедливу боротьбу Угорщини. Рішення ООН по засудженню втручання СРСР у справи суверенної держави та щодо виконання смертних вироків лідеру Революції та його соратниками були декоративними. Зафіксований переможцями Другої світової війни поділ Європи не дозволив Угорщині, як й іншим країнам і народам, вирватися зі сфери впливу СРСР і відновити свій суверенітет.

Брутальне придушення народного повстання 1956 року та започаткованих реформ в Угорщині значною мірою підірвало авторитет СРСР на міжнародній арені, світові сили консолідувалися у своїх діях проти червоного імперіалізму. А політико-правові й демократичні перетворення, прискорення економічного розвитку завдяки технологічним революціям у західних країнах виштовхнули соціалістичну систему на чолі з СРСР на узбіччя світового прогресу, оскільки через неспроможність мирно конкурувати вона зазнавала краху.

Угорський чинник був вагомим і для піднесення українського національно-визвольного руху. Завдяки сприятливим міжнародним та геополітичним умовам (розпад СРСР та соціалістичної системи, демонтаж комуністичної диктатури) і наполегливій боротьбі країнам Центрально-Східної Європи та народам пострадянського простору вдалося вибороти незалежність, подолати тоталітаризм і започаткувати формування демократичного устрою.

---

¹ *Sulyok Dezső. A magyar tragédia. A trianoni béke és következményei.* Neewark, 1954. 133–134, 601. old; *Tanulmányok a Magyar forradalomról.* München, 1966, 16., 20. old.; *Tamás Gáspár Miklós. Fölszabadulás. Népszabadság.* 2005. április 4, 15. old.; *Hunya István. Visszaemlékezése.* Budapest, 1978, december 12, 118. old.

² Як свідчать анкетні дані, Бела Маргітан (Margitan Bela) народився 29 серпня 1918 р. у Будапешті, походив із сім'ї робітника та селянки. Після закінчення у 1938 році вищої школи торгівлі з вересня 1939 р. почав трудову діяльність бухгалтером на одному з підприємств столиці. 1 грудня 1940 р. його мобілізовано до армії (4-й кавалерійський полк, потім 12 піхотний полк у м. Ніредьхаз). Звання — сержант інтендантської

служби. Через тяжку хворобу шлунку його було демобілізовано як непридатного для несення військової служби у воєнний час. 1 травня 1943 р. його було ще раз мобілізовано до війська, але 25 липня того ж року остаточно комісовано з військової служби через хворобу. Наголошується, що він до визволення Угорщини у лавах політичних партій не перебував, у роботі громадських організацій участі не брав. У березні 1945 р. став членом Соціал-демократичної партії, а у червні 1945 р. — членом Компартії Угорщини, з 1948 і до 1956 р. — членом Угорської партії трудящих. Політичну перевірку пройшов успішно у червні 1945 року на вагоноремонтному заводі в Будапешті як бухгалтер. Його батько — Бела Маргітан старший, 4 травня 1889 року народження, с. Вендигі область Земплин, робітник-мірошник, освіта початкова, з 1932 р. — член СДП, з 1946 р. — член Компартії Угорщини. Мати — Йожефіна Косаш, 14 березня 1886 р. народження, село Тапіоселе, за походженням селянка. Дружиною Б. Маргітана стала Ілона Тарнок 1 жовтня 1917 р. народження, уродженка Будапешта, походила із робітничої сім'ї, освіта початкова. Окрім батька та самого Б. Маргітана, мати та дружина участі в партійному і профспілковому русі не брали. Нерухомості та іншого майна ні він, ні його дружина, ні його, ні дружинині батьки не мали, окрім батьківського будинку в Будапешті, де він із сім'єю та батьками проживали разом. Участі у війні Б. Маргітан не брав, службу на фронті не проходив, у полоні не був, жодних нагород не удостоювався попереднім режимом. Облогу Будапешта та його звільнення усі його рідні пережили за вказаною адресою в Будапешті. В інших політичних партіях, особливо правого націоналістичного спрямування, члени родини та близькі родичі участі не брали; ніхто серед них не був засуджений, не служив у лавах поліції, жандармерії, не перебував у резерві на службу в цих органах, не проходив дійсної військової служби і не перебував у резерві на військову службу. На запитання анкети, хто з рідних перебував за кордоном, де, з якого часу, повідомлялося, що тітка проживала в США (Чикаго) з 1920 р. як емігрантка. Три двоюрідні дядьки та племінники проживали у м. Кошіце/Кашша (Чехословаччина), один — у Трансільванії (Румунія). Зв'язки з ними підтримувалися шляхом листування. Поїздок за кордон було три: 1922 р. — Румунія, 1928 та 1940 рр. — Словаччина, відвідання рідних.

У післявоєнні роки через тяжкі економічні умови, величезну інфляцію Б. Маргітан перейшов працювати звичайним робітником ливарного й трубного заводу Франца Сіменса. Фізичні навантаження були тяжкими, але заробітки — у кілька разів вищими, ніж на попередній роботі. Сім'я могла спокійно виживати. На основі перевірки люстраційною комісією Бела Маргітана віднесено до категорії перспективних працівників для нової Угорщини. У жовтні 1947 року на основі рішення керівника, партійного та профспілкового лідерів уже націоналізованого цього заводу Б. Маргітана як представника робітничого класу і надійну особу повернули на посаду бухгалтера для ведення контролю за використанням приватного капіталу на цьому заводі. У листопаді 1948 року за рекомендацією цієї ж трійки він перейшов на роботу до Головного фінансового управління галузі машинобудівної галузі як бухгалтер-контролер фінансових потоків. 1 грудня 1949 року на основі рішення Міністерства важкої промисловості Б. Маргітана було направлено на завод сільського машинобудування у м. Тьорьоксентміклош для зміцнення фінансової дисципліни. За незгоду з різким посиленням адміністрування та ігноруванням економічних факторів, драконіськими планами темпів індустріалізації та розвитку важкої промисловості його 1 червня 1950 року звільнили з посади головного бухгалтера цього заводу і перевели до резерву цього ж Міністерства. Наприкінці 1950 р. він перейшов на роботу бухгалтером до концерну Східноугорської мукомельної галузі (м. Дебрецен), де працював до 15 вересня 1952 року. Далі він перевівся на роботу до Затисянської тютюнової фабрики як контролер документообігу підприємства. На цій фабриці він працював до виходу на пенсію на початку 80-х років.

Після закінчення у 1949 році вечірньої партійної школи XIII-го району столиці Б. Маргітан був позаштатним лектором столичного міського партії. А після закінчення вищої політичної школи у 1952 р. його було направлено до м. Дебрецен секретарем з ідеології IV-го райкому партії. Ця посада супроводжувалася більш ретельною перевіркою і заповненням лише чорнилом ДЕТАЛІЗОВАНОЇ Анкети, що складалася з 47 пунктів і була «цілком таємним» документом. Вона складена Белою Маргітаном 15 грудня 1952 року і свідчила про надзвичайно глибокий контроль з боку органів влади за життям кожного громадянина УНР. У період культу особи М. Ракоші, масових репресій і порушень законності (1949–1953 рр.) Б. Маргітан зазнав лише адміністративних утисків, оскільки не допустив жодних публічних політичних вчинків проти тогочасного режиму і не висувався на помітні посади. Завдяки особистим рисам поміркованої людини він не був причетним до протиправних і злочинних дій, що вчинялися у країні на початку 50-х років. Вся його наступна бухгалтерська і партійна діяльність після 1956 р. і до початку 80-х рр. XX ст. була плідною як фахівця. Особисті дані Б. Маргітана не суперечили критеріям режиму щодо благонадійності як до 1956 року, так і в наступні десятиліття, але його поміркована позиція і некар'єристська натура не відповідали духу комуністичного устрою та вимогам кадрової політики. Матеріали особової справи Бели Маргітана, його Анкети від 15 грудня 1952 р., перебувають у власності автора.

³ *Bodnár Lajos*. Megelőzheto-e a koncepcios perek? Népszabadság. 2005. június 28. 7. old.

⁴ *Anderson Andy*. Die Ungarische Revolution 1956. Hamburg, 1977. S. 289.

⁵ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4265, арк. 31.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4781, арк. 168.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4781, арк. 12.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4781, арк. 169.

⁹ *Гроссман А.С.* Из досье КГБ на академика Л.Д. Ландау (1908–1968). Вопросы истории. 1993. № 8. С. 114, 115, 117.

¹⁰ *Лук'яненко Л.Г.* Сповідь у камері смертника. Київ: Поліпрінт. 2011. С. 82.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4779, арк. 173.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4782, арк. 360.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4779, арк. 143–155.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4403, арк. 3.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4642, арк. 49.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4297, арк. 3, 4.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4297, арк. 3, 4, 9, 22.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4784, арк. 338.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4299, арк. 364, 376–379.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4297, арк. 178–179.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4297, арк. 139.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4297, арк. 139.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4740, арк. 10–11, 62–63, 65.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4740, арк. 66.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 893, арк. 5, 157, 158–159.

²⁶ *Сич О.* Військова політика Закордонних частин ОУН в умовах розгортання холодної війни (1945–1950-ті рр.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/64669>

²⁷ *Ткаченко В.М.* Прекаріат: «веймарський синдром». Суспільно-політичні процеси. 2016. № 2. С. 51.

REFERENCES

1. Anderson, A. (1977). *Die Ungarische Revolution 1956*. Hamburg [in German].
2. Bodnár, L. (2005). Megelozheto-e a koncepcios perek? *Népszabadság*. 2005, június 28. 7 [in Hungarian].
3. Grossman, A.S. (1993). Iz dos'e KGB na akademika L.D. Landau (1908–1968). *Voprosy istorii*, 8, 114–117 [in Russian].
4. Hunya, I. (1978). *Visszaemlékezése*. Budapest [in Hungarian].
5. Luk'ianenko, L.H. (2011). *Spovid' u kameri smertnyka*. Kyiv: Poliprint [in Ukrainian].
6. Sulyok, D. (1954). *A magyar tragédia. A trianoni béke és következményei*. Newark [in Hungarian].
7. Sych, O. *Vijs'kova polityka Zakordonnykh chastyn OUN v umovakh rozghortannia kholodnoi vijny (1945–1950-ti rr.)*. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/64669>
8. Tamás, G.M. (2005). Fölszabadulás. *Népszabadság*, 4 [in Hungarian].
9. *Tanulmányok a Magyar forradalomról*. (1966). München [in Hungarian].
10. Tkachenko, V.M. (2016). Prekariat: vejmars'kyj syndrom. *Suspil'no-politychni protsesy*, 2, 51 [in Ukrainian].

УДК 94(439+477)[321.01:316.423.3]“1956”

Олег Бажан

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: bazhanclio@ukr.net

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ ТА ПРОТЕСТНИЙ РУХ В УКРАЇНІ

На основі архівних матеріалів, насамперед документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, автор проаналізував реакцію на події Угорської революції 1956 року з боку українського суспільства. У статті наголошується на активізації антирадянських настроїв серед різних верств населення України, висловленні солідарності з угорськими повстанцями. Акцентовано увагу на поширенні протестних акцій на Закарпатті, а також серед угорських студентів Києва, Харкова, Дніпропетровська.

Ключові слова: Угорська революція 1956 року, Україна, антирадянська діяльність, протестні настрої.

Oleh Bazhan

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AND THE UKRAINIAN PROTEST MOVEMENT

On the basis of archival materials, first of all documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, the author analyzed the reaction of the Ukrainian society to events of the 1956 Hungarian Revolution. The article emphasizes the intensification of anti-Soviet sentiments among different groups of the Ukrainian population, expressing solidarity with the Hungarian rebels.

The author focuses on the dissemination of protest actions in Transcarpathia, as well as among Hungarian students in Kyiv, Kharkiv and Dnipropetrovs'k.

Keywords: the 1956 Hungarian revolution, Ukraine, anti-Soviet activity, protest sentiments.

«Боротьба за оновлення соціалізму», розпочата в Угорщині після смерті Сталіна, восени 1956 року призвела до збройного втручання з боку СРСР. Вторгнення радянських військ на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій, ідейно близьких до КПРС, не було єдиної думки щодо доцільності й своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну й безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються матеріали, які свідчать про зовсім протилежне.

Указуючи на факти масової закупівлі товарів широкого вжитку населенням під час воєнної операції радянської армії на території Угорщини, КДБ при Раді міністрів УРСР у своїх численних спецповідомленнях ЦК КПУ звертав увагу й на «активізацію ворожих елементів» у республіці. Здійснюючи моніторинг настроїв українського суспільства, розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 року в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень — листопад 1956 р. таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ у жовтні–грудні 1956 р. кількість антирадянських проявів у м. Харкові серед інтелігенції і молоді в порівнянні з 1955 роком збільшилась у 6 разів¹.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше помічено в колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, в середовищі творчої інтелігенції. Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ дійшли висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви полягали в закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню й зовнішню політику КПРС.

Проте найбільша кількість антирадянських проявів з боку різних верств населення України, на думку аналітиків, стосувалась подій в

Угорщині. Протягом жовтня–листопада 1956 року органи КДБ зафіксували 141 випадок публічних виступів, розмов на побутовому рівні, присвячених Угорській революції.

Відмінні від офіціозу думки й погляди жителів України на події у сусідній країні працівники IV Управління КДБ систематизували таким чином:

1. Реагування, які виправдовують дії реакційних сил в Угорщині, та засуджують збройну інтервенцію СРСР.
2. Реагування, які демонструють солідарність із «заколотниками» та «закликають до відкритих контрреволюційних виступів проти радянської влади, а також висловлюють сподівання, що події у Польщі та Угорщині знайдуть відгук серед народів СРСР і викличуть зміни в політичному устрої нашої країни».
3. Поширення серед населення панічних настроїв про неминучість найближчим часом початку воєнних дій між СРСР і країнами капіталістичного табору (для прикладу, наприкінці листопада 1956 року поблизу Будинку культури м. Чернігова було виявлено листівки короткого змісту: «Незабаром війна»). Про зростання панічних настроїв серед населення за часів Угорського повстання свідчить і той факт, що окремі особи, в тому числі і військово-службовці, які проживали в містах Стрий і Самбір Дрогобицької області, поспіхом відправляли свої домашні речі до східних районів СРСР)².

Прагнення осмислити жовтневі події у Польщі та Угорщині, порівняти їх з політичною ситуацією, що склалася в Україні, спостерігалось у колах наукової і творчої інтелігенції. Директор Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук І. Крип'якевич так коментував реформаторський курс у сусідніх країнах: «... Становище в Угорщині та Польщі корінним чином відрізняється від становища на Україні. Там існують національні армії, власний адміністративний апарат і своєрідні національні тенденції у комуністичних партіях. Усього цього на Україні немає»³. Подібний погляд висловлював письменник І. Сенченко: «Угорщина та Польща розчистили собі шлях до кращого життя малою кров'ю, а от Україна не змогла зробити цього вчасно, пережила жахи 1933 та 1937 років і досі страждає»⁴. Львівський композитор А. Кос-Анатольський у приватних бесідах зазначав: «У Польщі та Угорщині відбуваються воєнні дії. Народи цих країн намагаються відійти від впливу Радянського Союзу, стати незалежними і будувати соціалізм на кшталт Югославії».

Особливу стурбованість спецслужб, вищого партійного керівництва, Закарпатського обкому КПУ викликало реагування на події в Угорщині осіб угорської національності.

Свій протест щодо втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини жителі Закарпаття висловлювали у вигляді розповсюдження листівок. Хроніку протестних акцій на Закарпатті допомагають відтворити спецдонесення місцевих органів держбезпеки, надіслані ЦК КПУ та КДБ СРСР у жовтні–листопаді 1956 року. 28 жовтня у м. Берегово на багатьох вулицях були розкидані 152 листівки угорською та російською мовами, в яких висловлювалася солідарність з Угорською революцією. 30 жовтня листівки такого ж змісту були розповсюджені в м. Ужгороді. Згодом, 19 листопада 1956 р., в Ужгородській середній школі № 10 (для угорців) знайдена листівка угорською мовою, виконана від руки, автор якої стверджував, що Закарпаття належить Угорщині. 25 листопада 1956 р. на базарі м. Ужгорода та в селищі Солотвино Рахівського району Закарпатської області знайдено антирадянські листівки із закликами підтримати повстання в Угорщині. Наступного дня органи КДБ повідомили ЦК КПУ про виявлення у с. Дяково Виноградівського району на приміщенні правління колгоспу антирадянського напису «повстанського змісту»⁵.

Серйозне невдоволення зовнішньою політикою СРСР спостерігалось і в інших регіонах України. 26 жовтня 1956 року в м. Миколаєві поблизу кораблебудівного інституту знайдена листівка такого змісту: «Радянські громадяни! Зверніть увагу на агресивну політику радянського уряду на території Угорщини. На пролиті радянськими військами <...> братську кров громадян Угорщини, які спробували звільнитися від комуністичного гніту <...> Протестуйте проти кривавої розправи наших військ в Угощині»⁶.

Додав клопоту працівникам Управління КДБ м. Одеси розшук невідомого, який у ніч на 25 листопада на території Одеського трамвайно-тролейбусного управління та місцевої туберкульозної лікарні зробив антирадянський напис: «Геть червоний імперіалізм»⁷. У своєрідний спосіб висловив свій протест начальник радіовузла м. Балти Одеської області М. Насуленко. На противагу офіційній інформації, яка поширювалась у республіці, М. Насуленко вранці 25 листопада 1956 року протягом 10 хвилин районною мережею транслював передачу радіостанції «Бі-Бі-Сі», присвячену подіям в Угорщині⁸. Посилення протестних настроїв серед населення під час Угорського повстання органи КДБ відзначали також у Дрогобицькій, Запорізькій, Львівській, Станіславській, Чернігівській областях та в Криму.

Безпосередньо з Угорським повстанням радянські спецслужби пов'язували збільшення випадків погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радянського апарату, зростання числа страйків, невиходу на роботу.

У розпал осені 1956 року серйозні заворушення відбувалися в колах угорських студентів, які навчалися в різних вишах Києва, Харкова, Дні-

пропетровська. Не залишалась непоміченою для спецслужб поведінка переважної більшості угорських студентів Харківського політехнічного інституту, які відкрито висловлювались за підтримку повстанців в Угорщині. Намагаючись висловити солідарність угорській молоді, яка першою вийшла на барикади проти правлячого режиму у своїй країні, студенти-українці 5 курсу факультету журналістики Київського державного університету мали намір відмовитись брати участь у демонстрації з нагоди 39-ої річниці так званої жовтневої соціалістичної революції у СРСР⁹. Щоб якось розрядити обстановку, ЦК Компартії України рекомендував вислати з Києва угорських студентів, які, на його погляд, були збудником негативної громадської думки. Так, у лютому 1957 року були позбавлені права навчатися в СРСР студент п'ятого курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михайл Конда з Харківського автодорожнього інституту. Як інформував керівника партійної республіканської організації Олексія Кириченка секретар Київського обкому КПУ Петро Шелест, згадані студенти «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоденного Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»¹⁰.

Прискіпливо стежачи за студентством, політичне керівництво та спецслужби республіки прагнули перешкодити утворенню на теренах України різноманітних організацій та груп за прикладом Москви, Ленінграда, інших міст Російської Федерації, які в дні Угорського повстання 1956 року висловлювали свою підтримку повстанцям, рішуче засуджували радянське воєнне втручання, організовували виступи на комсомольських зборах, розповсюджували листівки й прокламації. З метою припинення наростаючої хвилі протестів в Україні правлячий режим удався до випробуваних методів — політичних репресій. Як свідчать архівні документи, у період з 1 жовтня по 14 листопада 1956 року було заарештовано 52 особи з різних куточків України (Станіславської області — 12 чол.; Львівської — 2; Миколаївської — 1; Луганської — 1; Кримської — 1, Тернопільської — 4; Дрогобицької — 7; Закарпатської — 14; Волинської — 5; Запорізької — 3; Харківської — 2)¹¹.

Дорого обійшлася критика радянського вторгнення до Угорщини студентів 5 курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням із секретарем ЦК Компартії України А. Скабою його виключили з інституту й «реко-

мендували негайно влаштуватись на роботу у сфері матеріального виробництва»¹².

Під час чекістської операції, 6 листопада 1956 року в Криму були затримані: фельдшер лікарні селища Буча Києво-Святошинського району Київської області Іван Веретильний, що перебував на відпочинку¹³; через 20 днів — робітник м. Гаспра Ялтинського району Кримської області О. Іванов, який «закликав робітників до припинення будівництва, повстання проти радянської влади»¹⁴, а також клепальник Сімферопольської артілі Василь Шмельов, запідозрений у розповсюдженні антирадянських листівок¹⁵. У перший день зими 1956 року в обласному слідчому ізоляторі опинився робітник будівельного управління № 6 м. Сімферополя Л.Д. Золик, який «поширював наклепи» на адресу керівників КПРС¹⁶.

З аналогічними звинуваченнями за ґратами опинився житель Миколаївської області бухгалтер Григорій Глущенко, мешканець Запорізької області слюсар М. Васильченко. У грудні 1956 року у зв'язку з «антирадянським» трактуванням подій в Угорщині на лаву підсудних потрапив слюсар з м. Дрогобич І. Янів¹⁷. У січні 1957 року органами КДБ було заарештовано робітника паровозного депо м. Чоп Закарпатської області, угорця за національністю, С. Пивоварника, провина якого полягала в тому, що він неодноразово висловлював солідарність з угорськими повстанцями, співав угорських пісень¹⁸. Оцінка подій в Угорщині була покладена в основу кримінальних справ робітника з м. Дніпропетровська О. Кулакова, перукаря з м. Болехова Івано-Франківської області Я. Данильчука¹⁹. Трагічні угорські події намагалися осмислити правозахисники, студент Харківського університету В. Біркін²⁰, учитель із Донеччини О. Тихий²¹.

Попри жорсткий пресинг, здійснюваний органами КДБ упродовж тривалого часу, звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій. За інформацією Одеського обкому КПУ в лютому 1957 року в Одесі було виявлено розклеєні листівки з текстом: «Ми проти розправ із революціонерами Угорщини», «Вивести наші війська з Угорщини!»²²

Подолання зростаючих негативних настроїв серед інтелігенції, у молодіжному середовищі у зв'язку з подіями 1956 року в Угорщині залишалось одним із пріоритетних у діяльності органів КДБ УРСР упродовж 1957–1958 років. Так, у службовому документі КДБ при РМ УРСР за грудень 1958 року, присвяченому висвітленню роботи спецслужб з нейтралізації антирадянських елементів, зазначалось: «У результаті вжитих заходів у 1957–1958 рр. вдалось відвернути цілу низку ворожих проявів, і припинена діяльність декількох антирадянських груп, які виникли, голов-

ним чином після ускладнення міжнародної ситуації, коли під впливом подій в Угорщині та Польщі деякі нестійкі елементи стали на ворожий шлях. За цей час викрито 23 антирадянські групи, з яких 18 виникло в 1957 році та 5 груп у 1958 р., з числа учасників яких заарештовано 27 чоловік та 75 чоловік профілактовано. Усього за цей час заарештовано 65 чоловік антирадянських елементів і профілактовано більше 100 чоловік. Учасники викритих та ліквідованих антирадянських груп зводили наклеп на радянську дійсність і здійснювану партією та радянським урядом зовнішню та внутрішню політику, виступали проти керівної ролі партії. Влаштували нелегальні зібрання, на яких обговорювали форми й методи ворожої роботи. Виготовляли й поширювали антирадянські листівки, вели різного роду записи антирадянського змісту. Окремі з них висловлювали погрози на адресу партійно-радянського активу, а також закликали до організації волинок і страйків».

Упродовж 1957–1958 рр. антирадянські групи були викриті:

	1957 р.	1958 р.	Всього
1. Харківська обл.	2	1	3
2. Сталінська	3	1	4
3. м. Київ та Київська область	3	1	4
4. Кримська	2	-	2
5. Дрогобицька	1	1	2
6. Одеська	2	-	2
7. Дніпропетровська	-	1	1
8. Станіславська	1	-	1
9. Луганська	1	-	1
10. Миколаївська	1	-	1
11. Волинська	1	-	1
12. Черкаська	1	-	1 ²³

Розмаїття в оцінці угорських подій серед різних соціальних і національних груп населення України змусило політичне керівництво УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. З метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах України були проведені відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги трудящих, на яких виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки й культури. У дні національно-демократичної революції в Угорщині тільки в м. Хмельницькому було проведено понад 100 мітингів, у

Кам'янець-Подільському — більше 60 партійних зібрань. З перших днів Угорського повстання до прикордонних областей, зокрема до Закарпатської області, де проживало багато угорців, був направлений секретар ЦК КПУ Микола Підгорний з групою відповідальних працівників ЦК, а до Львова — член Президії ЦК Михайло Гречуха²⁴. Однак не завжди партійним функціонерам на місцях вдавалося до кінця дотриматися розробленого ідеологічним апаратом ЦК КПУ сценарію роз'яснювальної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, молоді на покращення «політичної пильності», «зміцнення дружби народів СРСР та всіх країн соціалістичної співдружності». Під час обговорення на ініційованих «зверху» зборах подій в Угорщині траплялись випадки, коли представники творчої інтелігенції свідомо піднімали питання розвитку національної культури.

Відкриті виступи української інтелігенції на захист рідної мови, на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині, спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми в національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки рекомендувало партійним, радянським установам, органам суду, прокуратури проводити свою діяльність мовою, залежно від національного складу населення. Міністерствам та відомствам, у віданні яких перебували середні та вищі навчальні заклади, була дана вказівка покращити ситуацію із забезпеченням підручниками та посібниками українською мовою. Мовний фактор мали враховувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей, бажаючих навчатися українською мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи в російських школах.

Невдовзі «з метою активізації роботи верств інтелігенції» ЦК КПУ прийняв постанову про заснування ряду україномовних видань. Серед них: «Український історичний журнал», «Український філологічний журнал», «Театр і кіно», «Український економічний журнал», «Українська радянська музика» та ін. Під впливом угорських подій ЦК КПУ активізував роботу місцевих партійних та радянських органів з виконання планів житлового будівництва та інших соціальних програм для населення.

Водночас, антикомуністичне повстання в Угорщині, зростання невдоволення в самому СРСР спонукало вище політичне керівництво країни вдатися до поступового згортання процесу десталінізації радянського суспільства, до прийняття рішень, які перекривали шлях до плюралізму думок і поглядів. Політичним підсумком 1956 року, що розпочався ХХ з'їздом, став лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок

антирадянських ворожих елементів», підготовлений спеціальною комісією під головуванням Л. Брежнєва. Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 року документи дозволили партійним організаціям, правоохоронним органам подолати породжену ХХ з'їздом розгубленість, націлити їх на рішучу боротьбу з нонконформістськими силами.

---

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 1, оп. 11, спр. 42, арк. 46–56.

² Там само.

³ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 9, арк. 59.

⁴ Там само, арк. 16.

⁵ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 9, 11–12.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4250, арк. 364.

⁷ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 9.

⁸ Там само, арк. 12.

⁹ Там само, спр. 9, арк. 51.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 26–27.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 29.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5141, арк. 2–3.

¹³ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 34.

¹⁴ Там само, арк. 18.

¹⁵ Там само, арк. 15.

¹⁶ Там само, арк. 19.

¹⁷ 58–10. Надзорные производства прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог март 1953–1991. Москва, 1999. С. 262–263.

¹⁸ Там само. С. 267.

¹⁹ Там само. С. 273, 275.

²⁰ Архів УСБУ в Харківській області, спр. 034363, т. 1, арк. 97.

²¹ Архів УСБУ в Донецькій області, спр. 31729-ФП, т. 8, арк. 156.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 48–49.

²³ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 11, спр. 42, арк. 356–358.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 53, оп. 1, спр. 91, арк. 259.

REFERENCES

1. *Nadzornye proizvodstva prokuratury SSSR po delam ob antisovetskoj agitacii i propagande. Annotirovannyj katalog mart 1953–1991.* (1999). Moskva [in Russian].

УДК 94(439+477)[32.019.51:316.423.3](477.62)“1956”

Igor Karetnikov

канд. іст. наук, співроб.

Український інститут національної пам'яті

01021, Україна, Київ, вул. Липська, 16

E-mail: uinp@memory.gov.ua

РЕАГУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ НА ПОДІЇ УГОРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 РОКУ

У статті висвітлюється реакція жителів Ворошиловградської і Сталінської (сучасних — Луганської і Донецької) областей на повстання проти комуністичного режиму в Угорщині восени 1956 року. Автор наголошує, що Угорська революція стала чинником зростання суспільної незгоди на Донбасі, спровокувавши підйом критичних настроїв, пов'язаних з внутрішніми проблемами радянського суспільства.

Ключові слова: Угорська революція 1956 року, Донбас, суспільні настрої, «антирадянські прояви».

Ihor Karetnikov

PhD in History, Researcher

Ukrainian Institute of National Remembrance

16, Lyps'ka Street, Kyiv, 01021, Ukraine

E-mail: uinp@memory.gov.ua

THE RESPONSE OF DONBAS POPULATION TO THE EVENTS OF THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION

The article deals with the response of residents of Voroshylovhrad and Stalin (modern — Luhans'k and Donets'k) regions to the uprising against the communist regime in Hungary in autumn 1956. The author notes that the Hungarian Revolution was a factor behind the growth of public dissent in the Donbass, provoking a rise of critical sentiments related to the internal problems of Soviet society.

Keywords: the 1956 Hungarian revolution, Donbas, public sentiments, “anti-Soviet manifestations”.

Комуністична влада завжди вважала Донбас краєм, який завдяки соціокультурній природі свого населення був надійною опорою її полі-

тики. Проте офіційний образ регіону, створений у суспільній свідомості партійною пропагандою, далеко не вичерпував всіх його відтінків, бо ретельно приховував будь-які прояви несанкціонованої активності та незгоди. Підтвердженням цього є реагування жителів Ворошиловградської та Сталінської (сучасних — Луганської та Донецької) областей на повстання проти комуністичного режиму в Угорщині восени 1956 року. Ця реакція була досить бурхливою й неоднозначною, її прояви дуже відрізнялися від унормованих владою «офіційних» настроїв.

Так, на підприємствах, в установах відбувалися масові заходи — багатотисячні мітинги, збори, на яких трудящі гнівно засуджували «провокацію агентів американо-англійського імперіалізму та їхніх угорських поплічників» і одностайно схвалювали надання «військової допомоги уряду Угорщини в боротьбі із заколотниками». Однак, після таких мітингів, у приватних розмовах люди нерідко висловлювали зовсім інші думки та настрої. Оскільки КДБ мав у містах, особливо на великих підприємствах, розгалужену агентурну мережу, зміст цих розмов потрапляв до інформаційних звітів про так звані «антирадянські прояви», що регулярно надходили від цієї служби до партійних органів. Отже, як у неофіційній обстановці реагували на події в Угорщині окремі мешканці Ворошиловградської та Сталінської областей?

Інженер В. Титаренко (м. Ворошиловград): «Ми не можемо об'єктивно оцінити події в Угорщині, бо радянське радіо неправильно інформує своїх радіослухачів. Зовсім іншу позицію займає Бі-Бі-Сі, повністю та правдиво розповідаючи про події в Угорщині»;

робітник Сергуненко (м. Жданів Сталінської області): «Заворушення в Угорщині почалися тому, що уряд скасував вивчення Закону Божого у вишах, чого набожні угорські студенти не змогли перенести. Угорці хочуть мати такий лад, як в Югославії, яка йде ленінським шляхом, а Угорщина досі йшла сталінським шляхом. В Югославії робітники самі управляють і краще живуть»;

викладач технікуму Морозов (м. Ворошиловград): «Допомога Угорщині продовольством є розбазарюванням народного добра. У голодних радянських людей віднімають останній кусень хліба, щоб замилити очі угорцям за кров, яку пролили наші війська. Тепер слово за молоддю — чи буде вона й надалі терпіти панування бюрократів, які довели наше народне господарство до розвалу»;

слюсар Гончаренко (м. Горлівка): «Наші комуністи теж прикриваються червоними книжечками, але ми їм коли-небудь організуємо «Будапешт».

Мешканець Краматорська Ілленко сказав своїм попутникам на станції Слов'янськ: «Правильно роблять в Угорщині, що б'ють комуністів, це треба зробити і у нас», за що його було засуджено в січні 1957 року.

Саме засудження введення радянських військ до Угорщини стало підставою для кримінального переслідування та звинувачення в «антирадянській діяльності» відомого в майбутньому українського дисидента Олекси Тихого. У лютому 1957 року Тихий, який на той час працював завучем Олексіїво-Дружківської школи робітничої молоді в Костянтинівському районі Сталінської області, написав на ім'я голови Президії Верховної Ради УРСР листа, в якому відкрито виступив з протестом проти участі радянських військ у придушенні Угорської революції. Рішенням Сталінського обласного суду його було засуджено на 7 років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі та на 5 років позбавлення громадянських прав.

Угорське повстання стало чинником зростання суспільної незгоди на Донбасі, спровокувавши підйом критичних настроїв, пов'язаних з внутрішніми проблемами радянського суспільства. Невдоволені важкими умовами праці, розміром зарплатні, часто грубим та зневажливим ставленням з боку керівників підприємств, багатьох партійних та профспілкових функціонерів, люди відчули, що словосполученням «Угорська революція» можна погрожувати «всіляким начальникам», вимагаючи покращення свого життя. На харцизьких заводах — «Доненерго» та трубному — робітники відкрито говорили: «І у нас треба завести таке, щоб воля колективу була законом для керівників підприємств».

Несанкціонована активність частини робітників жданівського (зараз — маріупольського) заводу «Азовсталь» викликала занепокоєння з боку партійного керівництва. 18–19 грудня 1956 року на заводі відбулися закриті партзбори. Секретар партійного комітету заводу Третьяков у своєму виступі зазначив: «Не можна дозволяти, щоб під прапором демократії пропагувалися антипартійні, антирадянські настрої, подібні до таких, як у цеху блюмінг, в якому дехто заявляє, що комуністи такі нахабні, посіли всі гарні посади. На робітничих зборах у цьому цеху секретарю парторганізації Собінову буквально не дали слова промовити. Безпартійні взяли гору і заявили, що не треба до цехкому обирати комуністів, і комуністи не увійшли, крім одного, до цехкому профспілки. Міськком партії своїм рішенням відмінив ці вибори профбюро цеху, яке було переобране знову. У цеху багато розповідають антирадянських анекдотів. Деякі робітники підслуховують усіяку маячню та ідеологічний бруд з ефіру, а потім найбільш нестійкі елементи приносять у колективи, де вони працюють, відлуння цієї мерзоти та діляться нею з окремими відсталими елементами. Так, інженер ВТК Сапегін на відкритих партзборах заявив, що у зв'язку зі зміною оплати праці контролерів-приймальників рейок, на рейково-балковій дільниці заводу може відбутися «Угорська революція».

Зрозуміло, ми можемо говорити лише про окремі випадки протестної активності на Донбасі в контексті подій в Угорщині. Більшість населення відреагувала на них у звичний спосіб — зберігаючи традиційне мовчання. Однак як справедливо зауважив німецький дослідник Герман Коциба, багатозначне мовчання не зупиняє продукування смислів. Дійсно, можна стверджувати, що на той час у суспільних настроях домінували непевність, тривога та почуття страху. Люди боялися війни, голоду і не дуже довіряли владі. Про це свідчить таємна інформація, що надходила від Сталінського обкому партії: «Має місце нездорове, нервозне реагування певної частини населення на події в Угорщині, що виражається в масовому скуповуванні в магазинах товарів широкого вжитку, особливо, харчів. У містах: Макіївка, Сталіно, Дружківка, в Мар'їнському та Красноармійському районах населення закупає сіль, мило, сірники, цукор. Середньодобовий продаж товарів першої необхідності в крамницях Сталінської області у листопаді 1956 року порівняно з жовтнем за окремими показниками зріс у 2,5–8 разів. У сільських районах різко підскочив попит на гас». Щоправда, так на події Угорської революції реагували не тільки на Донбасі, а й в інших областях України.

Нинішня гібридна російсько-українська війна, важливою складовою якої стало проголошення на окупованій частині Донецької та Луганської областей псевдореспублік, трагічно актуалізувала цей регіон у сучасному українському просторі. Намагаючись пояснити причини того, що там відбувається, багато хто впадає в крайнощі та поспішає робити категоричні й однозначні висновки. Так, часто можна почути, що серед усіх регіонів України Донбас був найбільш упокореним радянською владою. Проте я ризикну стверджувати, що реальний Донбас дуже відрізняється від того офіційного образу, який свого часу йому накінула комуністична пропаганда, і який реактуалізують сьогодні ті, хто воліє шукати прості відповіді на складні питання. Саме про це свідчать ті прояви неофіційних настроїв мешканців цього краю, спричинені подіями Угорської революції 1956 року, які тодішня влада визначала як «антипартійні» та «антирадянські».

УДК 94(439+477)“1956”

Володимир Луцай

канд. іст. наук, доц.
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова
03037, Україна, Київ, вул. Освіти, 6
E-mail: iionpu@ukr.net

ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРСЬКІ ІНТЕРЕСИ РОСІЇ — ЗАГРОЗА НЕЗАЛЕЖНОСТІ Й ДЕРЖАВНОМУ СУВЕРЕНІТЕТУ НАРОДІВ І КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НА ПРИКЛАДІ УГОРЩИНИ Й УКРАЇНИ)

У статті здійснено порівняльний аналіз подій Угорської революції 1956 року, з одного боку, та Революції Гідності, анексії Криму й розв'язаної Російською Федерацією війни на сході сучасної Української держави, з іншого. Автор наголошує, що в обох випадках держави імперського типу, в середині ХХ ст. — СРСР, на початку ХХІ ст. — Російська Федерація, демонструють приклад втручання в справи іншої держави, з широким залученням спецслужб і військових підрозділів.

Ключові слова: Угорщина, Україна, СРСР, Російська Федерація, революція, політика невтручання держав Європи.

Volodymyr Luscaj

PhD in History, Associate Professor
National Pedagogical Dragomanov University
6, Osvity Street, Kyiv, 03037, Ukraine
E-mail: iionpu@ukr.net

GEOPOLITICAL IMPERIAL INTERESTS OF RUSSIA AS THE THREAT TO INDEPENDENCE AND STATE SOVEREIGNTY OF EASTERN EUROPE'S PEOPLES AND COUNTRIES (ON THE EXAMPLE OF HUNGARY AND UKRAINE)

The article carries out a comparative analysis of events of the 1956 Hungarian Revolution, on the one hand, and the Revolution of Dignity, the annexation of the Crimea, the war of occupation being waged by the Russian Federation in the east of modern Ukraine, on the other hand. The author

stresses that in both cases the imperial states, in the mid-twentieth century — USSR, in the early twenty-first century — The Russian Federation, demonstrate an example of interfering in the internal governance of the other State, with the broad involvement of secret services and military units.

Keywords: *Hungary, Ukraine, USSR, Russian Federation, revolution, non-interventionism of European States.*

Сьогодні ми відзначаємо 60-ту річницю Угорської революції 1956 р. Восени 1956 р. волелюбний угорський народ виступив проти тоталітаризму й комуністичної сталінської деспотії, прагнучи широкої демократизації і докорінних змін. Однак іноземне втручання у справи Угорщини, зокрема, комуністичного режиму СРСР, із застосуванням радянських військових підрозділів, дислокованих на території країни, і додатково введених з території СРСР, репресивного апарату угорського комуністичного тоталітарного режиму тощо, зупинило розгортання національно-визвольного руху в Угорщині, втопивши його в крові тисяч борців за справжню Незалежність.

Події в Україні, починаючи від кінця 2013 р. й до сьогоднішнього дня, зокрема Революція Гідності, анексія Криму і розв'язана Російською Федерацією війна на Сході нашої держави, також демонструють нам приклад іноземного втручання у справи іншої держави, з широким залученням спецслужб та російських військових підрозділів, нетрадиційних способів ведення війни, політичної практики та засобів досягнення зовнішньополітичних цілей, що надзвичайно чітко корелюються з подіями шестидесятилітньої давнини в Угорщині.

В обох випадках зовнішня агресивна сила — держава імперського типу, в середині ХХ ст. у вигляді СРСР, створеного на основі Росії та приєднаних силою державотворчих етносів у форматі так званих радянських республік, на початку ХХІ ст. у вигляді Російської Федерації — спадкоємиці імперського досвіду й буття царської Росії та СРСР, що ще й досі, а за останній період ще більшою мірою оперує імперськими категоріями у своїй внутрішній і зовнішній політиці.

Аналіз історії Угорської революції 1956 р. та її передумов показує, що фактор СРСР мав ключове значення у розвитку не лише трагічних подій осені 1956 р., але й усїєї історії Угорської Республіки від «лівацького» повороту 1947–1948 рр. і до революційних перетворень наприкінці 1980-х рр. Так, з 1949 року в суспільно-політичному житті Угорщини за підтримки СРСР почали домінувати комуністи у вигляді прорадянської Угорської партії трудящих (УПТ). УПТ контролювала апарат влади, силові структури, армію і, фактично, правила країною, хоча за результатами виборів у серпні 1947 р., що вже не відображали розстановку сил станом на 1949 р. в Угорщині, мала підтримку менше чверті (23%) загальної

кількості угорської нації¹. Такого результату дозволили досягти маніпуляції з реорганізацією Угорського національного фронту незалежності й витіснення з внутрішньополітичного життя країни інших політичних сил, концептуально організовані безальтернативні вибори до Державних зборів, ухвалення Конституції радянського зразка, перебудова за радянським прикладом органів місцевої влади в 1950 р., встановлення повного контролю над усіма профспілковими та громадськими організаціями, жорсткі, неймовірні за масштабами, репресії сталінського типу у вигляді «концепційних» та «масових» процесів тощо. За зразком тоталітарного комуністичного режиму радянської імперії було реформовано систему державного управління, судову систему, силові структури, армію, зазнала змін і система освіти та виховання, проведено форсовану індустріалізацію і широкомасштабну колективізацію, встановлено гегемонію однієї ідеології і витіснено носіїв інших світоглядів. Державний лад, суспільно-політичне та культурне життя Угорщини набували ознак державного устрою, суспільно-політичного та культурного життя СРСР².

Процеси сталінізації та радянзації Угорщини були інспіровані ззовні, з СРСР, під безпосереднім контролем Й. Сталіна та його оточення³. Завдячуючи підтримці СРСР М. Ракоші побудував в Угорщині тоталітарний режим сталінського типу. Подібне втручання і контроль над Угорщиною чітко проглядається протягом усього періоду 1949–1956 рр., і зокрема, після смерті Й. Сталіна, з початком процесів десталінізації і демократизації суспільно-політичного й соціально-економічного життя Угорщини, після «березневого повороту» 1955 р., після XX з'їзду КПРС, із загостренням внутрішньополітичної ситуації в Угорщині восени 1956 р. і нарешті впродовж Угорської революції 1956 р.⁴

Угорська революція 1956 р. розпочалася 23 жовтня мирною демонстрацією студентів та інтелігенції у Будапешті, до якої згодом приєдналися представники інших верств населення. Її ключовими, часто й трагічними, віхами стали повалення пам'ятника Сталіну, зрозуміле бажання демонстрантів рушити до Парламенту, також і до радіостанції ім. Л. Кошута з метою зачитати свої справедливі вимоги (а після виступу Е. Герьо захопити його там), спроби штурму комплексу будівель радіокомітету, що охоронявся близько п'ятистами озброєних солдат та офіцерів, які застосували гранати зі сльозогінним газом, водомети й вогнепальну зброю на ураження. Це був переломний момент Революції, адже на ранок 24 жовтня серед мирного населення загинуло 350 чоловік, декілька сотень було поранено⁵. Прикметно, що Е. Герьо та ідеолог партії Й. Реваї 23 жовтня заявили кореспонденту «Сабад Неп», що в разі виходу студентів на демонстрацію буде дано наказ стріляти⁶. Далі народний гнів вилився в захоплення будівель радіостанції ім. Л. Кошута, газети «Сабад Неп», вокзалів, аеродрому Фаріхедь, деяких мостів через Дунай, цент-

ральної телефонної станції, поліцейського управління, складів зброї, зенітних батарей Буди, баз автотранспорту, окремих приміщень казарми «Кіліан» по вулиці Юлеї та інших військових частин⁷. Залучення вранці 24 жовтня в рамках реалізації секретного плану «Хвиля» частин Особливого корпусу радянських військ, дислокованих в Угорщині, стрілецького корпусу Прикарпатського військового округу та механізованої дивізії окремої механізованої армії (ОМА), дислокованої у Румунії проти повсталого угорського народу, що чинив затятий збройний опір переважаючим силам радянських військ та сил держбезпеки Угорщини, залучення з 27 жовтня нових радянських військових підрозділів на тлі ефемерних переговорів про виведення радянських військ, підступний арешт угорського військового керівництва на території військової частини поблизу м. Тьоколь, залучення в рамках операції під кодовою назвою «Вихор» проти угорського національно-визвольного руху 17 бойових дивізій⁸, повалення легітимного Національного уряду І. Надя та встановлення маріонеткового режиму Я. Кадара, ставка на внутрішні прорадянські антиугорські сили є подіями і «маркерами» одного порядку, що відображають звичну політичну практику радянської влади, генетично успадковану від російського самодержавства, підходи до досягнення зовнішньо і внутрішньополітичних цілей ціною свободи і незалежності інших народів.

Побіжний аналіз розвитку Угорської революції 1956 р. та її придушення Радянським Союзом наштовхує на очевидні аналогії з подіями в Україні, починаючи від кінця 2013 р. і до сьогодні. Революція Гідності, що розпочалася з вимог змін у країні нечисленними представниками студентства й громадських діячів, долучення широких суспільних кіл і політичних партій до протестних акцій після застосування надмірної сили проти молоді 30 листопада 2013 р., загибель перших протестувальників 19 січня на вулиці Грушевського і радикалізація настроїв, мирна хода до Парламенту 18 лютого і вбивства, з застосуванням вогнепальної зброї, протестувальників, криваві розстріли 20 лютого корелюються з подіями початку Угорської революції 1956 р. Анексія Криму і війна на Сході України як прояв воєнної агресії імперської Росії, спрямованої проти України як держави й українського народу, за участі діючих військових підрозділів Російської Федерації, із залученням тренуваних російських найманців, опорою на проросійські антиукраїнські сили й ставкою на маріонеткові фігури, звичні брудні й ганебні залаштункові підходи й дії російської влади та її маріонеток легко співвідносяться з військовою операцією, спрямованою на повернення в імперське стійло волелюбного угорського народу восени 1956 р.

Понад два десятиліття тому розвалився Радянський Союз як держава імперського типу, що поневолювала десятки народів, проте дії сучасної

імперської Росії як спадкоємиці попередніх царської та радянської імперій, спрямовані на завоювання чи зазіхання на незалежність і державний суверенітет інших країн і народів, агресивна, хижацька експансіоністська політика відстоювання економічних власних інтересів за рахунок інших є такими ж за своєю суттю, як і за царату й «советів»⁹.

Як висновок, окремо, але також у контексті очевидних аналогій, слід виокремити зовнішній чинник Угорської революції 1956 р. і трагічних подій в Україні протягом останніх трьох років. Суецька криза як зовнішньополітичне тло каральної військової операції, спрямованої на придушення Угорської революції 1956 р., політика невтручання держав Європи та світу в справі країни з орбіти СРСР давно в минулому. Відносно анексії Криму та війни на Сході України подібні аналогії викликає громадянська війна в Сирії, що відіграє роль зовнішнього фактору подій в Україні. Незважаючи на заявлену політичну й фінансову підтримку України США та ЄС, з огляду на небажання військового втручання до конфлікту й ненадання Україні летальної зброї, за умов поміркованих санкцій проти Росії і спорадичних спроб окремих країн ЄС, і що найприкріше — Угорщини, піднімати питання скасування санкцій, з'являються роздуми про готовність, як і шістьдесят років тому, пожертвувати країною і народом, лише тепер Україною, її суверенітетом, долею мільйонів українців заради тимчасових економічних вигід і внутрішньополітичних преференцій.

Не Дай Боже!

Слава Україні!

---

¹ Алексеев В.М. Венгрия 56: Прорыв цепи. Москва: Независимая газета, 1996. С.74.

² Луцай В.І. Угорська революція 1956 року як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: НПУ, 2003. 221 с.

³ Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Т. 2. 1949–1953 гг. Москва–Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1998. 985 с.; Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949-1955. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1957. 384 о.; Rainer M.J. Távirat Filippov elvtársnak. Évkönyv 1956. VI. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 106–118 о.; Луцай В.І. Угорська революція 1956 року як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: НПУ, 2003. 221 с.

⁴ Венгрия, апрель–октябрь 1956 года. Из архива ЦК КПСС. Исторический архив. 1993. № 4. С. 103–142; Венгрия, октябрь–ноябрь 1956 года. Из архива ЦК КПСС. Исторический архив. 1993. № 5. С. 132–141; «Мы навели порядок в Венгрии...». Как возник режим Кадара? Документы бывшего архива ЦК КПСС, ноябрь 1956 г. Континент. 1995. № 3. С. 210–248; Середя В.Т. Как решались «вопросы Венгрии». Рабочие записки заседаний Президиума ЦК КПСС, июль–ноябрь 1956 г. Исторический архив. 1996. № 2. С. 73–104; Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Т. 2. 1949–1953 гг. Москва–Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1998. 985 с.;

“Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. Közli: Rainer M.J., Urbán K. *Múltunk*. 1992. 4. sz. O. 124–149; Луцаї В.І. Угорська революція 1956 року як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: НПУ, 2003. С. 74–187.

⁵ Феїто Ф. Венгерская трагедия или антисоветская социалистическая революция: Перевод с французского. Москва: Издательство «Иностранная литература», 1957. С. 177.

⁶ Méray T. Nagy Imre élete és halála. Budapest: Bibliotéka Kiadó, 1989. Old. 159–162.

⁷ Малащенко Е. «Особый корпус в огне Будапешта». Исторический архив. 1993. № 10. С. 27.

⁸ Карпиченко Н. Кыров А. От плана «Волна» к операции «Вихрь». 1956. Осень в Будапеште. Москва: Март, 1996. С. 90–157; Кыров А.М. Советская карательная акция в Венгрии. (Хроника событий 1956 г. по материалам военного архива.). Конфликты в послевоенном развитии Восточноевропейских стран. Москва: ИПТК «Логос» ВОС, 1997. С. 124.

⁹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7byQ6poJOzU>

REFERENCES

1. *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955.* (1957). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [in Hungarian].

2. Alekseev, V.M. (1996). *Vengrija 56: Proryv cepi.* Moskva: Nezavisimaja gazeta [in Russian].

3. Fejto, F. (1957). *Vengerskaja tragedija ili antisovetskaja socialisticheskaja revoljucija.* Moskva: Izdatel'stvo Inostrannaja literature [in Russian].

4. Karpichenko, N., Kyrov, A. (1996). *Ot plana Volna k operacii Vihr'. 1956. Osen' v Budapeshte.* Moskva: Mart [in Russian].

5. Konzultációk. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. Közli: M.J. Rainer, K. Urbán. (1992). *Múltunk*, 4, 124–149 [in Hungarian].

6. Kyrov, A.M. (1997). *Sovetskaja karatel'naja akcija v Vengrii. (Hronika sobytij 1956 g. po materialam voennogo arhiva.). Konfliktij v poslevoennom razvitii Vostochnoevropejskikh stran.* Moskva: IPTK Logos VOS [in Russian].

7. Luschaj, V.I. (2003). *Uhors'ka revoljutsija 1956 roku iak naslidok zahostrennia suspil'no-politychnykh ta sotsial'no-ekonomichnykh protyrych v Uhorschyni u 1949–1956 rr.* Kyiv: NPU [in Ukrainian].

8. Malashenko, E. (1993). *Osobyj korpus v ogne Budapeshta. Istoricheskij arhiv*, 10, 22–30 [in Russian].

9. *My naveli porjadok v Vengrii... Kak voznik rezhim Kadara? Dokumenty byvshego arhiva CK KPSS, nojabr' 1956 g.* (1995). *Kontinent*. 1995, 3, 210–248 [in Russian].

10. Rainer, M.J. *Távirat Filippov elvtársnak. Évkönyv 1956.* VI. (1998). Budapest: 1956-os Intézet [in Hungarian].

11. Sereda, V.T. (1996). *Kak reshalis' voprosy Vengrii. Rabochie zapisi zasedanij Prezidiuma CK KPSS, ijul'–nojabr' 1956 g.* *Istoricheskij arhiv*, 2, 73–104 [in Russian].

12. *Vengrija, aprel'–oktjabr' 1956 goda. Iz arhiva CK KPSS.* (1993). *Istoricheskij arhiv*. 1993, 4, 103–142 [in Russian].

13. *Vengrija, oktjabr'–nojabr' 1956 goda. Iz arhiva CK KPSS.* (1993). *Istoricheskij arhiv*, 5, 132–141 [in Russian].

14. *Vostochnaja Evropa v dokumentah rossijskikh arhivov 1944–1953 gg.* (Vol. 2). (1998). Moskva-Novosibirsk: Sibirskij hronograf [in Russian].

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 26

Тексти подаються в авторській редакції, за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат, тощо відповідає автор. Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи поглядів їхніх авторів.

Науково-допоміжна робота і комп'ютерний набір:
А.О. Погребна, Н.М. Рагуцька

Комп'ютерна верстка: *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 27.11.2017 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 43,47. Обл. вид. арк. 42,62.
Тираж 300. Зам. 26. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.